

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΙΕΡΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

(DE CIVITATE DEI)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΑΝΔΡΕΟΥ ΔΑΛΕΖΙΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὴν προσωπικότητα, τὴν σημασίαν καὶ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὡς θεολόγου, φιλοσόφου καὶ λογοτέχνου ἐκτάκτου περιωπῆς, ἐσκιαγραφήσαμεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς μεταφράσεώς μας τοῦ κλασσικοῦ ἔργου του «**Ἐξομολογήσεις**», λέγομεν δὲ ἀπλῶς «ἐσκιαγραφήσαμεν», διότι λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῆς καθόλου δράσεως τοῦ μεγάλου τούτου στυλοβάτου τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὄχι μόνον ὡς ἱεράρχου, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀξυνουστάτου διανοουμένου καὶ ρηξικελεύθου στοχαστοῦ, θὰ ἀπῆται τὴν συγγραφὴν δεκάδος τόμων.

Κατὰ ταῦτα ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη θὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβῇ καὶ ἐμπεριστατωμένην ἀνάλυσιν καὶ διερεύνησιν τῶν ἱστορικῶν παραγόντων καὶ τῶν ψυχολογικῶν ἐλατηρίων, εἰς ἃ ὀφείλεται ἡ σύνταξις τοῦ κυριωτέρου ἔργου τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: ἡ «**Πολιτεία τοῦ Θεοῦ**» (De Civitate Dei), δεδομένου ὅτι πλεῖστα σημεῖα αὐτοῦ θὰ παρέμενον, ἄνευ τῆς ἀπαραιτήτου προεισαγωγικῆς διασαφήσεως καὶ διευκρινίσεως αὐτῶν, σκοτεινὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀκατανόητα διὰ τὸν σημερινὸν ἀναγνώστην.

Πρὶν ὅμως προβῶμεν εἰς τὴν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀνάλυσιν τῆς ἐν λόγῳ μνημειώδους ἱστορικῆς καὶ θρησκευτολογικῆς συγγραφῆς, θεωροῦμεν ἀναγκαίαν τὴν δι' ὀλιγίστων ἀδρῶν, χαρακτηριστικῶν γραμμῶν διατύπωσιν τῆς καθόλου κοσμοθεωρίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, δεδομένου ὅτι ἡ κοσμοθεωρία αὕτη, συνεπὴς πρὸς ἑαυτὴν ἐν τῇ καθολικῇ συναρτήσῃ καὶ διαπλοκῇ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ περιφανοῦς τούτου ἱεροφάντου καὶ μυσταγωγοῦ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, διέπει ὁλόκληρον τὸ μεγαλοπρεπὲς πνευματικὸν οἰκοδόμημά του.

Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου εἶναι ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς, ἐννοεῖται, ὄχι κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑγέλου, ἀλλὰ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος. Ὁ πραγματικῶς ὑφιστάμενος κόσμος περιλαμβάνεται εἰς ἐν σύστημα αἰωνίων ἀληθειῶν ὑπεράνω πάσης ἀτομικῆς, ὑποκειμενικῆς ἀφαιρέσεως, (veritates ἢ rationes aeternae)· σύστημα ἀληθειῶν, αἵτινες συγκροτοῦν τὸ πραγματικὸν εἶναι, τὴν κανονικότητα τῶν ὄντων, τοὺς ἀντικειμενικῶς ἰσχύοντας κανόνας τῆς ἠθικῆς δράσεως (Lex aeterna), καὶ αἱ ὁποῖαι εὐρίσκουν τὸν ἀποχρῶντα λόγον τῆς ὑπάρξεώς

των εἰς τὸν Θεόν, πρωταρχικὴν πραγματικότητα, πρωταρχικὴν ἀλήθειαν καὶ πρωταρχικὸν ἀγαθόν. Κατὰ ταῦτα ἡ θεωρία τῆς γνώσεως τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι συγχρόνως Μεταφυσικὴ καὶ Ἠθικὴ, πάντα δὲ ταῦτα εἶναι ἐν τελικῇ ἀναλύσει θεία διδασκαλία. Ἡ ἀρχαία πλατωνικοστωϊκὴ διαίρεσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν λογικὴν, τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐρμηνεύεται θεοκεντρικῶς ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ἐφ' ὅσον κατ' αὐτὸν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ βάσις τῆς γνώσεως, ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως καὶ ὁ κανὼν τῆς ζωῆς.

Ἡ παρακμὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία

Εἶναι μοιραῖον ἱστορικὸν γεγονός τὸ ὅτι τὰ ἔθνη, ἀπὸ τῆς στιγμῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξικνουῦνται εἰς τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ σφρίγους, τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἰσχύος των, ἀρχίζουν νὰ λαμβάνουν τὴν κατιοῦσαν. Ἐξαντλουμένων κατὰ τὴν ἀμείλικτον τῶν αἰώνων διαδρομὴν τῶν ὕλικῶν, διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεών των, φέρονται μοιραίως καθημερινῶς περισσότερον πρὸς τὴν κατὰπτωσιν, τὸν μαρασμὸν καὶ τὸν ὀλοσχερῇ ἐξαφασισμόν ὡς αὐτοτελεῖς ἔθνικαὶ ὀντότητες. Πολιτισμένοι λαοί : οἱ Σουμάριοι, οἱ Χιττίται, οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Φοίνικες, οἱ Μῆδοι, οἱ Λυδοί, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διαδραματίσαντες τὸ πρῶτον πρόσωπον ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ, ἐκπολιτιστικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ πεδίου εἰς τὴν Ἑγγύς Ἀνατολήν, ἐξηφανίσθησαν ἐκ τοῦ προσώπου τῆς γῆς ὡς ἀνεξάρτητοι ἔθνικαὶ ὀμάδες, καὶ δὲν εἶναι πλέον παρὰ μία ὥχρᾶ καὶ θλιβερά διὰ τὴν τύχην τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἱστορικὴ ἀνάμνησις! Οἱ ἡπερ φύλλων γενεὴ τοιήδε καὶ ἄνδρων. Ἀλλὰ καὶ οἱ τέως ἐκπρόσωποι τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐν τῇ Ἀπῶ Ἀνατολῇ, οἱ Κινέζοι, καταφρονηταὶ ἀπὸ τινος χρόνου τῶν παραδόσεων τῶν μεγάλων προγόνων των, τοῦ Κομφουκίου, τοῦ Λάο—τσέ, τοῦ Μὶγκ—τσέ, τοῦ Γιὰγκ—Τσοῦ καὶ τόσων ἄλλων μεγάλων ἀνδρῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ τῶν Γραμμάτων σταδιοδρομίᾳ παρεσύρθησαν ἀπὸ τὴν φρικαλέαν δίνην καὶ τὸν βροτολοιγὸν στρόβιλον τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τοῦ ἀθεϊσμοῦ, θύματα γένόμενοι καὶ αὐτοὶ τοῦ κυκλῶνος, τοῦ συνταράσσοντος τὰς φρένας, τὰς καρδίας καὶ τὰς ψυχάς, φεῦ!, μεγίστου μέρους τῆς σημερινῆς παραπαιούσης ἀνθρωπότητος.

Ἐν καταπληκτικῶς βραχείᾳ χρονικῇ περιόδῳ, κατὰ τὸν ἑβδομον καὶ ἕκτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰχε φθάσει εἰς τόσον ὕψηλὸν σημεῖον ζωτικότητος καὶ ἀκμῆς,

ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερον στρέφονται τὰ βλέμματα ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου πρὸς τὴν Ἑλλάδα μετὰ θαυμασμοῦ. Ἀλλὰ περὶ τὸ τέρμα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἡ πολιτικὴ τύχη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶχε κριθῇ. Ἡ Ἑλλάς ἤρχισεν ἤδη νὰ βαδίζῃ πρὸς τὴν παρακμὴν καὶ τὴν κατὰπτωσιν, διὰ ν' ἀναγεννηθῇ μετὰ πάροδον πολλῶν αἰώνων, κατόπιν φρικαλέων περιπετειῶν, πολέμων, ὑποδουλώσεων ὑπὸ στυγεροῦς ζυγοῦς καὶ ἀπεριγράπτων ἀντιξῶν συνθηκῶν, ὡς φοῖνιξ ἐκ τῆς τέφρας τοῦ καὶ ν' ἀναδειχθῇ ἐκ νέου προπύργιον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τοὺς Ρωμαίους, μετὰ τῶν ὁποίων συνδέεται ἀμεσώτερον τὸ θέμα τῆς παρούσης Εἰσαγωγῆς.

Οἱ Ρωμαῖοι, κατόπιν ἀλλεπαλλήλων πολεμικῶν ἀγώνων καὶ λαμπρῶν νικῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξησφάλισαν εἰς αὐτοὺς τὴν κυριαρχίαν ἐφ' ὁλοκλήρου σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου· κατόπιν τόσον θριάμβων, τοὺς ὁποίους κατήγαγον ὡς στρατηγοί, πολιτικοὶ καὶ νομοθέται, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ποιήσεως, τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων, ἀναδειχθέντες ἐποικοδομητικοὶ κληρογόμοι τῶν μεγαλοφυῶν Ἑλλήνων διδασκάλων των, ὑπέστησαν καὶ αὐτοὶ μοιραίως τὴν τύχην τῶν ἄλλων λαῶν.

Ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεφανίσθη διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ρώμην, εὔρε τὴν ρωμαϊκὴν οἰκογένειαν εἰς οἰκτρὰν ἠθικὴν κατὰπτωσιν, τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν ἐκφυλισμένην ὑπὸ τὸ κράτος χειρίστων παθῶν: τῆς πλεονεξίας, τῆς ὑπεροψίας, τῆς φιληδονίας, τῆς ἀπληστίας, τοῦ μίσους· τὸν ρωμαϊκὸν λαὸν εἰς ἀθλίαν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ βυθισμένον εἰς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν, τοὺς δὲ διανοουμένους κυμαινομένους μεταξὺ τοῦ ἀθεϊσμοῦ, τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ. Τὸ Πάνθεον τοῦ Ὀλύμπου, τὸ μετὰ τόσων ζωηρῶν χρωμάτων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ἀπεικονιζόμενον, καὶ τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσε τὰ ἀριστουργήματα τῶν μεγάλων κλασσικῶν καλλιτεχνῶν, ἡ πολύπλοκος μυθολογία τῶν Ἑλλήνων, προϊόν τῆς εὐφόρου, εὐστρόφου καὶ ἀμφιλαφοῦς φαντασίας των· ἡ Ἐλευσίς, ἡ ἐπαγγελλομένη εἰς τοὺς δυναμένους νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὸ νόημα τῶν μυστηρίων της, αἰωνίαν ζωὴν, ἡ δέησις ἐνὸς Σωκράτους ἐπιζητοῦντος τὴν ὡραιότητα τῆς ψυχῆς, ὅλη αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις, ἡ ἀπολήξασα εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Κάλλους, ἦτο κατ' ἀρχὰς ξένη πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἡ θρησκεία τῶν ὁποίων ἔφερεν ἀρχικῶς πραγματιστικὴν σφραγίδα πόρρω ἀπέχουσιν τῶν ἐν πολλοῖς ἐποικοδομητικῶν φαντασιώσεων, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς ἕνα κόσμον ὑπέργειον καὶ ἀόρατον. Μικρὸν ὅμως καὶ κατ' ὀλίγον ἡ θρησκεία τῶν Ρωμαίων ἐσφυρηλατήθη

καὶ αὐτὴ ἐπὶ τοῦ ἄκμονος τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν Ἑλλήνων καὶ τελικῶς ἀφωμοιώθη σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς αὐτήν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν λατρειῶν μετεμοσχεύθησαν εἰς τὴν Ρώμην ὑπὸ τῶν Ἑτρούσκων, εἰς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τῶν ὁποίων, ἥτις παραμένει ἀκόμη πολὺ σκοτεινὴ, παρατηρεῖται λίαν ἐνωρὶς ἢ ἐπίδρασις τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων.

Πλὴν ὅμως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκρωμαϊσθέντες θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου εἶχον παύσει ἤδη κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους νὰ διαθερμαίνουν, αὐτοὶ καὶ μόνοι, τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἡ ψυχὴ τῶν Ρωμαίων, καταπεπονημένη, ἀγωνιώσα καὶ διαισθανομένη, ὅτι ματαίως θὰ ἐξηκολούθει ν' ἀναθέτη τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας της εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, ἐτάνυσε τὰς πτέρυγας της πρὸς τὴν Ἀνατολήν, κοιτίδα τοῦ μυστηρίου, ἐλπίζουσα ὅτι θὰ εὕρισκεν ἐκεῖ καὶ μόνον τὴν ποθουμένην ἀπολύτρωσιν. Πρῶται εἰσῆχθησαν εἰς τὴν Ρώμην αἱ αἰγυπτιακαὶ θεότητες, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Πτολεμαίων συνηγωνίζοντο μὲ τοὺς Ἑλληνας θεοὺς· κατ' ἀρχὰς ὁ Σέραπιδες καὶ ἡ Ἴσις, ἥτις ἀπεικονίζεται κρατοῦσα εἰς τὰ γόνατά της τὸ τέκνον της, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Ὅσιρις, ὁ Ἄνουβις, ὁ Ὡρος καὶ ἄλλοι. Ἠκολούθησαν ἡ Κυβέλη τῆς Φρυγίας, συνδεομένη μὲ τὸν Ἄττιν, θεὸν τῶν Φρυγῶν καὶ τῶν Λυδῶν, ἔχοντα ὡς πρὸς τὸν μῦθον καὶ τὴν λατρείαν τῆς Κυβέλης τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἄδωνις ὡς πρὸς ἐκείνην τῆς συριακῆς Ἀφροδίτης, ἐθεωρεῖτο ὅμως ὑψίστη θεότης, ὅπως ὁ Ζεὺς, ὁ Σαβάζιος· ἡ θεὰ τῆς Σοφίας Ἀταργάτις καὶ ἄλλοι. Τὸ κυριώτερον ὅμως πρόσωπον κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τὸν τρίτον μεταχριστιανικὸν αἰῶνα διεδραμάτισεν ὁ Μιθραϊσμός. Ὁ Μίθρας, θεότης τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Περσῶν, (Mithra, Mitra) ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ζενδ—Ἀβέστα τοῦ Ζωροάστρου ὡς πνεῦμα ἢ λιακόν. Ὁ Μίθρας, ὡς ἀρχιφύλαξ καὶ ἀνώτατος ἐπόπτης τῆς γῆς, ἐντεταλμένος ὑπὸ τοῦ Ὁρομάσδου νὰ συνοδεύῃ τὰ καθαρὰ πνεύματα εἰς τὸν κόσμον, νὰ προστατεύῃ τὴν ἔνωσίν των μὲ τὰ γήϊνα σώματα καὶ νὰ ὀργανώσῃ τὴν ζωϊκὴν καὶ τὴν φυτικὴν βλάστησιν, καλεῖται μέγιστος, κράτιστος, νικηφόρος, πηγὴ φωτὸς καὶ ζωῆς (Sol invictus), δοτὴρ καὶ φύλαξ παντὸς ἀγαθοῦ. Οἱ λάτρεις αὐτοῦ τὸν ὀνομάζουν καὶ βασιλέα τῶν βασιλέων. Περιέρχεται ἅπασαν τὴν γῆν καὶ τὴν ἀτμόσφαιράν της μέχρι μιᾶς γεφύρας, ἀποτελούσης τὸ διατείχισμα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Τέλος ὁ Μίθρας δικάζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον. Ἡ λατρεία τοῦ Μίθρα διεδόθη

ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερον στρέφονται τὰ βλέμματα ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου πρὸς τὴν Ἑλλάδα μετὰ θαυμασμοῦ. Ἀλλὰ περὶ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἡ πολιτικὴ τύχη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶχε κριθῇ. Ἡ Ἑλλάς ἤρχισεν ἤδη νὰ βαδίζῃ πρὸς τὴν παρακμὴν καὶ τὴν κατὰπτωσιν, διὰ τὴν ἀναγεννηθῇ μετὰ πάροδον πολλῶν αἰώνων, κατόπιν φρικαλέων περιπετειῶν, πολέμων, ὑποδουλώσεων ὑπὸ στυγεροῦς ζυγοῦς καὶ ἀπεριγράπτων ἀντιξῶν συνθηκῶν, ὡς φοῖνιξ ἐκ τῆς τέφρας τοῦ καὶ τὴν ἀναδειχθῇ ἐκ νέου προπύργιον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τοὺς Ρωμαίους, μετὰ τῶν ὁποίων συνδέεται ἀμεσώτερον τὸ θέμα τῆς παρούσης Εἰσαγωγῆς.

Οἱ Ρωμαῖοι, κατόπιν ἀλλεπαλλήλων πολεμικῶν ἀγώνων καὶ λαμπρῶν νικῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξησφάλισαν εἰς αὐτοὺς τὴν κυριαρχίαν ἐφ' ὁλοκλήρου σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου· κατόπιν τόσον θριάμβων, τοὺς ὁποίους κατήγαγον ὡς στρατηγοί, πολιτικοὶ καὶ νομοθέται, ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ποιήσεως, τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων, ἀναδειχθέντες ἐποικοδομητικοὶ κληρονόμοι τῶν μεγαλοφυῶν Ἑλλήνων διδασκάλων, ὑπέστησαν καὶ αὐτοὶ μοιραίως τὴν τύχην τῶν ἄλλων λαῶν.

Ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεφανίσθη διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ρώμην, εὔρε τὴν ρωμαϊκὴν οἰκογένειαν εἰς οἰκτρὰν ἠθικὴν κατὰπτωσιν, τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν ἐκφυλισμένην ὑπὸ τὸ κράτος χειρίστων παθῶν: τῆς πλεονεξίας, τῆς ὑπεροψίας, τῆς φιληδονίας, τῆς ἀπληστίας, τοῦ μίσους τὸν ρωμαϊκὸν λαὸν εἰς ἀθλίαν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ βυθισμένον εἰς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν δεισιδαιμονίαν, τοὺς δὲ διανοομένους κυμαινόμενους μεταξὺ τοῦ ἀθεϊσμοῦ, τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ. Τὸ Πάνθεον τοῦ Ὀλύμπου, τὸ μετὰ τῶν ζωντῶν χρωμάτων ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ἀπεικονιζόμενον, καὶ τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσε τὰ ἀριστουργήματα τῶν μεγάλων κλασσικῶν καλλιτεχνῶν, ἡ πολὺπλοκος μυθολογία τῶν Ἑλλήνων, προῖδον τῆς εὐφόρου, εὐστρόφου καὶ ἀμφιλαφοῦς φαντασίας των· ἡ Ἐλευσίς, ἡ ἐπαγγελλομένη εἰς τοὺς δυναμένους νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὸ νόημα τῶν μυστηρίων της, αἰωνίαν ζωὴν, ἡ δέησις ἐνὸς Σωκράτους ἐπιζητοῦντος τὴν ὠραιότητα τῆς ψυχῆς, ὅλη αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις, ἡ ἀπολήξασα εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Κάλλους, ἦτο κατ' ἀρχὰς ξένη πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἡ θρησκεία τῶν ὁποίων ἔφερεν ἀρχικῶς πραγματιστικὴν σφραγίδα πόρρω ἀπέχουσαν τῶν ἐν πολλοῖς ἐποικοδομητικῶν φαντασιώσεων, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων εἰς ἕνα κόσμον ὑπέργειον καὶ ἀόρατον. Μικρὸν ὅμως καὶ κατ' ὀλίγον ἡ θρησκεία τῶν Ρωμαίων ἐσφυρηλατήθη

καὶ αὐτὴ ἐπὶ τοῦ ἄκμονος τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν Ἑλλήνων καὶ τελικῶς ἀφωμοιώθη σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς αὐτήν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν λατρειῶν μετεμοσχεύθησαν εἰς τὴν Ρώμην ὑπὸ τῶν Ἑτρούσκων, εἰς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τῶν ὁποίων, ἥτις παραμένει ἀκόμη πολὺ σκοτεινὴ, παρατηρεῖται λίαν ἐνωρὶς ἢ ἐπίδρασις τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων.

Πλὴν ὅμως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκρωμαϊσθέντες θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου εἶχον παύσει ἤδη κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους νὰ διαθερμαίνουν, αὐτοὶ καὶ μόνοι, τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἡ ψυχὴ τῶν Ρωμαίων, καταπεπονημένη, ἀγωνιῶσα καὶ διαισθανομένη, ὅτι ματαίως θὰ ἐξηκολούθει ν' ἀναθέτῃ τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας της εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, ἐτάνυσε τὰς πτέρυγας της πρὸς τὴν Ἀνατολήν, κοιτίδα τοῦ μυστηρίου, ἐλπίζουσα ὅτι θὰ εὑρίσκει ἐκεῖ καὶ μόνον τὴν ποθουμένην ἀπολύτρωσιν. Πρῶται εἰσῆχθησαν εἰς τὴν Ρώμην αἱ αἰγυπτιακαὶ θεότητες, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Πτολεμαίων συνηγωνίζοντο μὲ τοὺς Ἑλλήνας θεοὺς· κατ' ἀρχὰς ὁ Σέραπις καὶ ἡ Ἴσις, ἥτις ἀπεικονίζεται κρατοῦσα εἰς τὰ γόνατά της τὸ τέκνον της, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Ὅσιρις, ὁ Ἄννουβις, ὁ Ὡρος καὶ ἄλλοι. Ἠκολούθησαν ἡ Κυβέλη τῆς Φρυγίας, συνδεομένη μὲ τὸν Ἄττιν, θεὸν τῶν Φρυγῶν καὶ τῶν Λυδῶν, ἔχοντα ὡς πρὸς τὸν μῦθον καὶ τὴν λατρείαν τῆς Κυβέλης τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἄδωνις ὡς πρὸς ἐκείνην τῆς συριακῆς Ἀφροδίτης, ἐθεωρεῖτο ὅμως ὑψίστη θεότης, ὅπως ὁ Ζεὺς, ὁ Σαβάζιος· ἡ θεὰ τῆς Σοφίας Ἀταργάτις καὶ ἄλλοι. Τὸ κυριώτερον ὅμως πρόσωπον κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τὸν τρίτον μεταχριστιανικὸν αἰῶνα διεδραμάτισεν ὁ Μιθραϊσμός. Ὁ Μίθρας, θεότης τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Περσῶν, (Mithra, Mitra) ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ζενδ—Ἀβέστα τοῦ Ζωροάστρου ὡς π ν ε ὤ μ α ἢ λ ι α κ ό ν. Ὁ Μίθρας, ὡς ἀρχιφύλαξ καὶ ἀνώτατος ἐπόπτης τῆς γῆς, ἐντεταλμένος ὑπὸ τοῦ Ὁρομάσδου νὰ συνοδεύῃ τὰ καθαρὰ πνεύματα εἰς τὸν κόσμον, νὰ προστατεύῃ τὴν ἔνωσίν των μὲ τὰ γήϊνα σώματα καὶ νὰ ὀργανώσῃ τὴν ζωϊκὴν καὶ τὴν φυτικὴν βλάστησιν, καλεῖται μέγιστος, κράτιστος, νικηφόρος, πηγὴ φωτὸς καὶ ζωῆς (Sol invictus), δοτὴρ καὶ φύλαξ παντὸς ἀγαθοῦ. Οἱ λάτρες αὐτοῦ τὸν ὀνομάζουν καὶ βασιλέα τῶν βασιλέων. Περιέρχεται ἅπασαν τὴν γῆν καὶ τὴν ἀτμόσφαιράν της μέχρι μιᾶς γεφύρας, ἀποτελούσης τὸ διατείχισμα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Τέλος ὁ Μίθρας δικάζει τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον. Ἡ λατρεία τοῦ Μίθρα διεδόθη

ὑπὸ τοῦ Πομπηίου εἰς τὴν Ρώμην, ὁλόκληρον τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἐπαρχίας τῆς Δύσεως. Ἡ λατρεία αὕτη συνεδέετο μετὰ πολλῶν μυστηρίων. ((Βλ. F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*). Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ θεοῦ τούτου μετεχειρίζοντο καὶ ἓν εἶδος βαπτίσματος, καὶ ἐτέλουν λειτουργίας καὶ ποικίλους ἑορτασμούς. Φορεῖς τῆς λατρείας ταύτης ἦσαν οἱ δυναστευόμενοι δοῦλοι, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καὶ ἐπειδὴ ὁ Μιθραϊσμός ἦτο ἡ θρησκεία τῶν κατωτέρων στρατιωτικῶν, οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ὑπεβόηθησαν τὴν λατρείαν του, τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθόσον ἐκαλεῖτο παρ' αὐτοῖς *Invincus* (ἀήττητος) καὶ ὁμοῦ μὲ αὐτὸν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ. Ὁ Μιθραϊσμός διεξήγαγε πρὸς τὸν Χριστιανισμόν ἰσχυροὺς καὶ ἓν πολλοῖς ἀπεγνωσμένους ἀγῶνας. Κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα ὁ ἀγὼν ὑπῆρξεν ἀμφίρροπος, ἔκλινε δὲ μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ Μίθρα, ἀλλὰ κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος κατέφερε καίριον πλῆγμα κατὰ τοῦ Μιθραϊσμοῦ καὶ ἔδωκε τὴν τελικὴν ἐπικράτησιν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Κατὰ τὸ ἔτος 378 ἀπηγορεύθησαν ἐπισήμως τὰ μιθραϊκὰ μυστήρια καὶ κατεστράφη τὸ ἐν Ρώμῃ περίφημον σπήλαιόν του, τὸ ὁποῖον ἐχρησήμευεν ὡς ἱερόν.

Ὅθεν ἡ εἰδωλολατρεία κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγουστίνου ἐξηκολούθει νὰ ὑφίσταται. Οἱ Ἑθνικοὶ ἐμέμφοντο καὶ κατηγοροῦν τὰς θρησκευτικὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἠθικὰς τῶν Χριστιανῶν ἀντιλήψεις, ὡς μὴ συναρμονιζομένας πρὸς τοὺς νόμους, τὰ ἥθη καὶ τὰς θρησκευτικὰς ἱεροτελεστίας των, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτᾶτο, ὡς ἐφαντάζοντο, τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης. Εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἀπέδιδον τὰς συμφορὰς καὶ τὰ δεινὰ, ποὺ ἐπληττον τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν. Τοὺς Χριστιανοὺς ἐθεώρουν ὑπευθύνους διὰ τὸ ὅτι παρεβιάζοντο καθημερινῶς περισσότερο τὰ σύνορά της καὶ διὰ τὸ ὅτι διέτρεχεν ἤδη τὸ στάδιον ἐπιθανατίου ἀγωνίας. Ἐφερον βαρέως τὴν ἀπαγορευθεῖσαν καὶ ἐν μέρει ἐγκαταλειφθεῖσαν λατρείαν τῶν θεῶν καὶ τῶν θεαινῶν. Διακατεῖχοντο ἀκόμη ὑπὸ τοῦ πάθους τῶν σκανδαλωδῶν δημοσίων θεαμάτων. Διὰ κάθε κακόν, δι' ὅλα τὰ δεινὰ, διὰ κάθε δυστυχίαν, κακοδαιμονίαν καὶ συμφορὰν ἦσαν κατὰ τοὺς Ἑθνικοὺς οἱ Χριστιανοὶ ἔνοχοι. Εἰς τὴν μομφὴν καὶ τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀπαντᾷ μὲ γλῶσσαν φλογεράν, αὐστηράν καὶ ἐμπνευσμένην ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Ἰππῶνος Αὐγουστῖνος. Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τὸ μεγαλειῶδες ἔργον του, ἦτο λοιπὸν ἐπικαίρον, θαρραλέον, ἀναγκαῖον.

Πρὸ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ μετ' αὐτὸν πολλοὶ στοχασταὶ ἐπεχείρησαν νὰ περιγράψουν ἢ μᾶλλον νὰ δημιουργήσουν μίαν κοινωνίαν σύμφωνον πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὰς πολιτικὰς πεποι-

θήσεις των. Ἀναφέρομεν σχετικῶς τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος, τὴν Οὐτοπίαν τοῦ Μώρου, τὴν Πόλιν τοῦ Ἡλίου (la Città del Sole) τοῦ Καμπανέλλα, τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον (Contrat social) τοῦ J. J. Rousseau, τὴν Ἰκαρίαν τοῦ Cabet. Ἀλλ' ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὑπερβάλλει, κατὰ τὴν κρίσιν μας, ὅλας τὰς ἀνωτέρω συγγραφάς. Αὕτη εἶναι μία τῶν μεγαλοφυεστέρων προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀποσκοποῦσα νὰ καθορίσῃ τὴν κατεύθυνσιν τῆς μεγάλης κινήσεως, ἡ ὁποία καθοδηγεῖ τὴν δρᾶσιν τῶν ἀνθρώπων, διέπει τὰ πεπρωμένα των καὶ ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ἱστορίαν.

Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ ἐξετάζει, ὅπως πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς De Costa εἰς τὸ ἔργον του «S. Aurelis Agostino, La Città di Dio», μὲ ἓνα συνθετικὸν ὁραματισμὸν τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου ἐν τῷ σὺνόλῳ της. Ὁ συγγραφεὺς ἀντιπαραβάλλει τὴν γηϊνὴν πολιτείαν, δηλαδή τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, ἐνσάρκωσιν τοῦ ἐγωῖσμοῦ, πρὸς τὴν πολιτείαν τοῦ οὐρανοῦ, ἐδραζομένην ἐπὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν πλησίον· ἐπὶ τῆς ἀγάπης, ἥτις πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει!

Ὁ Αὐγουστίνος ἀποδεικνύει τὴν εὐεργετικὴν ἀποστολὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐλθόντος εἰς τὸν κόσμον διὰ ν' ἀποσπάσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἄβυσσον τῆς ἁμαρτίας, νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰ ἐπονείδιστα πάθη του καὶ τὰς πολυπλόκους κακίας του καὶ νὰ τὸν κάμῃ, ὥστε νὰ στρέψῃ τὰ βλέμματά του πρὸς τὸν Οὐρανόν, πρὸς τὸ Ἀπόλυτον, λύτρωσιν ὑψίστην καὶ ὑπερτάτην.

Τὰ γεγονότα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ ἔργον του, ἦσαν κατὰλληλα διὰ τὴν σύλληψιν ἑνὸς σχεδίου ἀντιθέσεως τῆς γηϊνῆς πολιτείας, ἀποτόκου ἰδιοτελείας, ἐγωῖσμοῦ, φυσιώσεως καὶ βίας, πρὸς τὴν πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, διότι ἤδη κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν ἦτο πλέον δυνατόν νὰ παραγνωρίζεται, δεδομένου ὅτι ἦτο ἐκπρόσωπος μιᾶς δυναμικῆς καὶ ἀκαταλύτου κοινωνικῆς ὁμάδος, ἐνῶ ἡ Ρώμη, συμπιεζομένη πανταχόθεν καὶ στόχος γενομένη συχνῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἔχανε καθημερινῶς περισσότερον τὴν δύναμιν, τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ γόητρόν της ὡς κοσμοκράτειρα. Τὸ ἄλλοτε κραταιότατον Imperium Romanum, ἡ ἄλλοτε παντοδύναμος καὶ πανίσχυρος Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία διέτρεχεν ἤδη τὸ στάδιον ἐπιθανατίου ἀγωνίας, ὁ ἀστήρ αὐτῆς ἔκλινε ἤδη ἀπὸ πολλοῦ πρὸς τὴν δύσιν του.

Ἀνάλυσις τῆς «Πολιτείας τοῦ Θεοῦ».

Ἡ «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ» εἶναι μία θαυμασίως συντεταγμένη ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ, συγχρόνως δὲ ἡ ἀπόπειρα διατυπώσεως μιᾶς θεοδικίας μεγίστης πνοῆς. Ἡ μεγάλη ἰδέα, ἡ διέπουσα τὴν συγγραφὴν ταύτην εἶναι ἡ ἐξῆς : πᾶν ὅ,τι γίνεται εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι εἰμὴ σχέδιον τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ, ἥτις καθοδηγεῖ τὴν ἀνθρωπίνην δρᾶσιν πρὸς ἐπίτευξιν τῶν τελικῶν σκοπῶν τῆς ἀπείρου σοφίας, χωρὶς διὰ τοῦτο ν' ἀφαιρῇται ἢ νὰ δεσμεύεται ὅπωςδήποτε ἡ ἐλευθέρα βούλησις τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ Ἑθνικοὶ ἐθεώρουν διὰ τὴν ὑπὸ τῶν βαρβάρων κατάκτησιν τῆς Ρώμης μεθ' ὅλων τῶν εἰς ταύτην παρομαρτούντων μεγάλων δεινῶν ὑπαιτίους τοὺς Χριστιανούς, διότι οὗτοι εἶχον καταργήσει καὶ ἀπαγορεύσει τὴν λατρείαν τῶν παλαιῶν θεοτήτων. Τὸν ἀνόητον τοῦτον ἰσχυρισμὸν ἠθέλησεν ἐν πρώτοις ν' ἀνασκευάσῃ ὁ Αὐγουστίνος. Πρὸς τοῦτο ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τῶν Ἑθνικῶν τὸ ἀνέκαθεν ἰσχυρὸν δίκαιον τοῦ πολέμου, παρατηρεῖ ὁμως σχετικῶς, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔσωσε τὴν ζωὴν πολλῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἐλάτρευον τοὺς θεούς, κατὰ τὰς φοβερὰς ἐκεῖνας ἡμέρας τῆς λεηλασίας καὶ τῶν σφαγῶν, τὸ ὅτι δὲ ὑφίστανται μεγάλας συμφορὰς καὶ οἱ Χριστιανοί, ἀποδίδει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ καθεὶς γνωρίζει νὰ κατευθύνῃ τὴν τύχην του : τὸ ἐπιφανειακῶς κακὸν χρησιμεύει εἰς τὸ ἀγαθόν· τὸ κακὸν ἐξυπηρετεῖ τὸ ἀγαθὸν ὑπὸ ὧρισμέναις συνθήκαις.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Αὐγουστίνος στρέφει τὸν αὐστηρὸν αὐτοῦ ἔλεγχον ἐναντίον τῶν θεῶν τῶν Ἑθνικῶν, οἵτινες, καὶ ὅταν ἀκόμη ἐλάτρευοντο, οὐδεμίαν ἡδυνήθησαν νὰ παράσχουν βοήθειαν εἰς τοὺς Ρωμαίους, καὶ οἱ ὅποιοι δὲν τοὺς ἐδίδαξαν ἡθὴ χρηστά, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ λατρεία πρὸς αὐτοὺς πολὺ ἀπεῖχεν ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἡθικὴ καὶ ἀξιοπρεπής. Καὶ ὁμως ἡ Ρώμη ὑπῆρξε μεγάλη, ποῖος λοιπὸν τὴν κατέστησε τοιαύτην ἐὰν μὴ οἱ θεοί ; Ἡ Ρώμη, ἀπαντᾷ, ὁ Αὐγουστίνος, ὀφείλει τὸ μεγαλεῖόν της εἰς τὰς ἀρετάς, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν ἀνδρείαν της καὶ τὸν σφοδρὸν, ἀκαταμάχητον πόθον πρὸς τὸν ἔπαινον καὶ τὴν δόξαν. Διὰ τὰς ἀρετάς ἀκριβῶς ταύτας οἱ Ρωμαῖοι ἡμείφθησαν ἀπὸ τὸν Θεόν, ἡ ἀμοιβὴ δὲ αὕτη διὰ τὰς τοιαύτας καλὰς κοσμικὰς ιδιότητας, δὲν ἦτο δυνατόν, φυσικὰ, ν' ἀμειφθοῦν ὑπὸ τοῦ Ὑψίστου παρὰ μόνον μὲ κοσμικὰ ἀγαθὰ : μὲ δόξαν, μὲ τιμὰς, μὲ εὐκλειαν καὶ μὲ ἐξωτερικὴν δύναμιν καὶ ἰσχύν. Ἡ Ρώμη ὁμως παρήκμασε, ἐξηρθρώθη, ἐξουθενώθη καὶ

ἔπεσεν ἐξ αἰτίας τῶν διεφθαρμένων ἡθῶν της καὶ διὰ τὸ ὅτι ὁ ἄσβεστος πῶθος της πρὸς τὴν δόξαν ἐξεφυλίσθη εἰς αὐτόχρομα λυσσαλέαν μανίαν κατακτήσεων. Τοιουτοτρόπως αἱ ἔκτακτοι τῶν Ρωμαίων ἀρεταὶ παρουσιάζονται πάλιν ὡς «ἔκτακτα» ἑλαττώματα. Τοιαύτη εἶναι ἡ πορεία καὶ ἡ μοῖρα τῆς *civitas terrena*, τῆς γηϊνης πολιτείας. Δὲν προεκάλεσεν ὁ Χριστιανισμὸς τὴν πτώσιν της, αὕτη ἦτο μία ἀδήριτος ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότης, ἡ δὲ λατρεία τῶν θεοτήτων τῶν Ἑθνικῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τὴν ἀποτρέψη, ἀπ' ἐναντίας τὴν ἐπετάχυνε.

Πρὸς τὴν ἐν λόγῳ γηϊνὴν πολιτείαν, ἣτις κατοπτρίζεται τελειοτάτῃ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, ἀντιτάσσεται ἡ πολιτεία τοῦ οὐρανοῦ, *Civitas Dei*, καὶ διατυποῦνται μὲ γλῶσσαν εὐφραδῇ καὶ διηνθισμένην τὰ δικαιώματα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ καθ' ὅλου Χριστιανικὴ ὑπόθεσις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοσμικὴν, γηϊνὴν πραγματικότητα. Βεβαίως αἱ δύο αὐταὶ πολιτεῖαι συγχωνεύονται ἐδῶ κάτω πολλαχῶς, ἐσωτερικῶς ὅμως αὐταὶ καὶ τὰ μέλη των εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν διάφορα καὶ χωρισμένα. Κατὰ ταῦτα ὁ Χριστιανὸς δὲν ἔχει τὴν πατρίδα του εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν κοσμικὴν σφαῖραν· εἶναι ἀπλῶς ὁδοιπόρος, καὶ διὰ τοῦτο ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὰ ἀγαθὰ τῆς παρούσης ζωῆς εἶναι ἀρνητικὴ κατ' οὐσίαν. Δὲν πρέπει νὰ τὰ θεωρῇ ὡς περιπόθητα· δὲν πρέπει νὰ τ' ἀπολαμβάνῃ, νὰ τὰ ἀγαπᾷ, παρὰ μόνον, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν καθ' ἡμέραν ζωὴν καὶ ἐφ' ὅσον τὸν βοηθοῦν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του. Ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις τοῦ Χριστιανοῦ πρὸς τὴν γηϊνὴν πολιτείαν εἶναι ἐν πρώτοις ἀρνητικὴ, ὀφείλει ὅμως ν' ἀναγνωρίζῃ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους καὶ νὰ ὑποτάσσεται εἰς αὐτούς, διότι τὸ κράτος δημιουργεῖ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς εἰρήνην, ἣτις εἶναι ἀναγκαία καὶ διὰ τὸν Χριστιανόν. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς περισσότερον θετικῆς σχέσεως πρὸς τὸν γῆινον κόσμον, ὁ χωρισμὸς τῶν δύο πολιτειῶν ἐπέρχεται τελικῶς. Ἡ *Civitas Dei*, ἡ ὁποία ἐγκαθιδρύθη ἤδη ἐν μέρει εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν Ἀγγέλων, σύρει βαθμηδὸν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ζῶντα μέλη της πρὸς ἑαυτὴν καὶ χωρίζεται πλέον ὀριστικῶς ἀπὸ τὴν *Civitas terrena*. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τερματίζεται τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου : ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ. Ὅλα δὲ τὰ προεκτεθέντα δὲν ἀναπτύσσει ὁ συγγραφεὺς οὗτος μόνον θεωρητικῶς, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς, ἔχων ὡς ὁδηγὸν καὶ πολῦτιμον σύμβουλον τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν.

Μολονότι ἡ εἰδωλολατρεία, ὡς θρησκευτικὴ πίστις καὶ λατρεία, εὐρίσκεται ἤδη ἀπὸ πολλῶν αἰώνων εἰς τὸν τάφον της, ἐν τούτοις τὰ πρῶτα δέκα βιβλία τῆς «Πολιτείας τοῦ Θεοῦ» εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα, διότι παρουσιάζουν ἀνά-

γλυφον τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγῶνος, τοῦ μετὰ τόσον θυελλώδους σφοδρότητος συναφθέντος μεταξύ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑθνικῶν. Ὁ σημερινὸς πολιτισμένος ἄνθρωπος, ὁ εἰς τὰ ὕψη τῆς γνώσεως ἐντρυφῶν, ἀτενίζει ἴσως ἐν σιγῇ καὶ ὁδύνη πρὸς τὰς ἀβύσσους τοῦ σκότους, αἵτινες εἶχον πάλαι ποτὲ κατακαλύψει τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν.

Ἡ εἰδωλολατρεία φαίνεται σήμερον ὡς δάσος σκοτεινὸν συγχύσεως, μωρίας καὶ ψεύδους, ὡς λόχμη ἀδιάσχιστος δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων. Τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐλάτρευον τοὺς συνανθρώπους των ὡς θεοὺς, καὶ ὄχι μόνον τοὺς συνανθρώπους των, ἀλλὰ καὶ ξύλα καὶ λίθους καὶ πᾶν ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὄν, φαίνεται σήμερον εἰς ἡμᾶς ὡς ἀπίστευτος μῦθος. Ἐὰν ὁμῶς ἐξετάσωμεν βαθύτερον τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον, ἐὰν ἐμβαθύνωμεν εἰς τὰ ἐλατήρια καὶ τοὺς παράγοντας τῆς γενέσεως τοῦ, θὰ σχηματίσωμεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι κάποιος πυρὴν ἀληθείας ἐμφιλοχωρεῖ καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων καὶ τῶν θεῶν. Ἡ θ ρ η σ κ ε ἰ α ε ἵ ν α ι ἀ π ο κ ά λ υ ψ ι ς, δὲν εἶναι προῖον λογικῆς σκέψεως καὶ ἐπιστημονικῆς ἀναλύσεως τῶν πραγμάτων. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἄγριοι «πιστεύουν» εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀνωτέρας τινὸς δυνάμεως, μὴ δυναμένης νὰ προσπέσῃ εἰς τὴν αἰσθησιακὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν πεπερασμένην νόησιν τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ ὅτι δὲ τὴν ὑπερφυσικὴν, ὑπερβατικὴν ταύτην δύναμιν ἀπεικονίζουν διὰ πολυμόρφων συμβόλων, δηλαδὴ εἰδώλων, δὲν σημαίνει, ὅτι εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός των δὲν ὑφίσταται θεῖος σπινθήρ, θεῖα συνείδησις. Φρονοῦμεν ὅτι τὸ ἐπόμενονον παράδειγμα ἀποδεικνύει πληρέστατα τὴν γνώμην μας ταύτην: Ἡ πρωτόγονος λογικὴ ἀγνοεῖ ὅλοτε-λῶς τὰς ἀφηρημένας ἐννοίας, ἐλάχιστον δὲ μόνον ἀριθμὸν περιέχει γενικῶν ἰδεῶν. Ἡ λογικὴ τῶν κατὰ φύσιν λαῶν εἶναι ἀπολύτως συγκεκριμένη καὶ ἐξατομιστική. Ὑπάρχουν λέξεις δηλοῦσαι τὰς καθ' ἑκάστον ἐνεργείας: τὸ β α δ ῖ ζ ε ι ν, τὸ ἱ σ τ α σ θ α ι, τὸ τ ρ ῶ γ ε ι ν τὸ π ῖ ν ε ι ν κ.τ.λ. ἀλλ' οὐδεμία σημαίνουσα τὸ ἐ ν ε ρ γ ε ῖ ν. Ὑπάρχουν λέξεις διὰ πᾶν εἶδος ζώου καὶ δένδρου, ἀλλ' οὐδεμία διὰ τὰς ἀφηρημένας ἐννοίας «ζῷον» καὶ «δένδρον». Λόγῳ δὲ τοῦ τεραστίου πλούτου τῶν λέξεων, ποὺ δηλοῦν μετὰ πάσης λεπτομερείας συγκεκριμένα ἀντικείμενα, καὶ ἐλλείπει λέξεων, ποὺ ἐκφράζουν ἀφηρημένας ἐννοίας, ἢ ἐκμάθησις τῶν γλωσσῶν τῶν ἀγρίων εἶναι διὰ τοὺς πολιτισμένους ἄνθρώπους δυσχερεστάτη! Πῶς λοιπὸν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ γεγονὸς, ὅτι ἄνθρωποι εὕρισκόμενοι εἰς μίαν τόσον ταπεινὴν διανοητικὴν κατάστασιν ἄνθρωποι, μὴ δυνάμενοι νὰ μορφώσουν

ἔστω καὶ ὑποτυπώδεις ἀφηρημέναις ἐννοίαις, δραματίζονται καὶ λατρεύουν ὑπερφυσικάς, ὑπερβατικάς δυνάμεις, ἐὰν μὴ ἐκ τοῦ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τῶν πρωτογόνων τούτων ἀνθρωπίνων ὄντων ἐνοικεῖ ὑπολανθάνων θεῖος σπινθήρ, διαθερμαίνων καὶ φωτίζων τὴν ζωὴν των ;

Ὁ Αὐγουστῖνος ἱδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι τὰ δέκα πρῶτα βιβλία τῆς «Πολιτείας τοῦ Θεοῦ» εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα διὰ τὸν βουλόμενον νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ὑψηλὴν σημασίαν καὶ τὴν ἐποικοδομητικὴν ἀποστολὴν τῆς θρησκείας. Ἀσυγκρίτως μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον γεννοῦν τὰ τελευταῖα δώδεκα βιβλία, δεδομένου ὅτι εἰς τὰ βιβλία ταῦτα ὁ συγγραφεὺς ἀναδεικνύεται ἐμβριθέστατος ἱδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποῖαν μετὰ πάροδον τόσων αἰώνων ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος J. B. Vico ἐκάλεσε «scienza nuova», (νέαν ἐπιστήμην).

Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία εὐρίσκεται εἰς τὰ σπάργανά της ἀκόμη καὶ σήμερον, ἐπιδιώκει τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων, τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς ψυχοφυσιολογικοὺς νόμους τοὺς διέποντας τὴν ἀνθρωπότητα. Διότι, πλὴν τῶν ἰδιαιτέρων, προσκαίρων, τυχαίων αἰτιῶν καὶ τῶν ἐλευθέρων βουλευτικῶν ἐνεργειῶν, ποὺ καθορίζουν τὰ καθ' ἑκάστον γεγονότα καὶ ἀρκοῦν πρὸς ἐρμηνείαν τῶν διαφόρων παραγόντων τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως, ὡς κρίκων μιᾶς μεγάλης ἀλύσεως, παριλαμβανοῦσης τὰ πάντα, ὑπάρχει εἰς νόμος ἀνώτερος, μία αἰτία ἀνωτέρα, ἥτις διέπει ὅλα αὐτά. Ἡ διερεύνησις τοῦ ἀνωτέρου τούτου νόμου, τῆς ἀνωτέρας ταύτης αἰτίας εἶναι θέμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Ἀνωτέρω εἵπομεν, ὅτι ὁ Vico καλεῖ τὸν φιλοσοφικὸν τοῦτον κλάδον «scienza nuova», διότι δὲν εἶχεν, ὡς φαίνεται, λάβει ὑπ' ὄψιν τὰς προσπάθειάς τῶν στοχαστῶν προγενεστέρων χρόνων οἱ ὅποιοι ἔθεσαν, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, τὰς πρώτας βάσεις του. Σπέρματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εὐρίσκομεν ἤδη εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ὁ Ἡρόδοτος, ἐπὶ παραδείγματι, ἀποδίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν φύσιν τοῦ περιβάλλοντος, καὶ ἐρμηνεύει τὴν μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ὑφισταμένην διαφορὰν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο.

Ἐξ ἄλλου ὁ πατὴρ οὗτος τῆς ἱστορίας, διεξάγων τὰς θριαμβευτικὰς νίκας τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἀποδίδει

τάς νίκας ταύτας εἰς τινὰ ἀνωτέραν μυστηριώδη δύναμιν, ἐκμη-
δενίζουσιν ἄργᾳ ἢ γρήγορα τὰ ἀνθρώπινα μεγαλεῖα. Ὁ Θου-
κυδίδης διατείνεται, ὅτι ἡ πορεία τῶν γεγονότων ἐξαρτᾶται ἐκ
τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Σπέρματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας
ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰς περιφήμους μονογραφίας τοῦ Σαλλου-
στίου, ἐν μέρει τοῦ Λιβίου, ὡς καὶ εἰς τὰ ἱστορικὰ συγγράμ-
ματα τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Τακίτου. Ἐκ τῶν νεωτέρων φιλο-
σόφων τῆς ἱστορίας ὁ Γερμανὸς Herder εἰς τὸ ἔργον του ὑπὸ
τὸν τίτλον «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»
ἀναπτύσσει τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς τελειοποιήσεως τοῦ
ἀνθρωπίνου γένους τοῦ Γάλλου φιλοσόφου Rousseau. Ὁ Herder
ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὸ ὁποῖον
δημιουργεῖ κατ' αὐτὸν τὴν ἱστορίαν καὶ προσπαθεῖ ν' ἀνακαλύ-
ψῃ τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, τοὺς καθορίζοντας τὴν ἐξέλιξιν τοῦ
ἀνθρωπίνου γένους.

Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, ὡς φιλόσοφος, διησθάνθη τὴν ἀνάγκην
ν' ἀναγάγῃ τὰ καθ' ἕκαστον γεγονότα τῆς ἀνθρωπίνης ζω-
ῆς εἰς μίαν ἀνωτέραν ἀρχήν, νὰ ἐξετάσῃ τὸν ἀποχρῶντα λόγον
τῆς γενέσεώς των, ν' ἀνακαλύψῃ τοὺς διέποντας τὰ γεγονότα
ταῦτα ἱστορικοὺς παράγοντας καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰς πρω-
ταρχικὰς τῶν αἰτίας. Αἱ αἰτίαι αὗται δὲν εἶναι, κατὰ τὴν γνώ-
μην τοῦ σοφοῦ συγγραφέως, ὑλικῆς φύσεως — (ἀνα-
σκευὴ τοῦ ἀπαισίου ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ)—ἡ δὲ διερεύνησίς των
ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δυσχερεστάτων καὶ λίαν ἀκαν-
θωδῶν προβλημάτων, τῶν ἀφορώντων τὴν πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ,
τὴν πρόγνωσιν Του καὶ τὸν ὑψηλὸν τοῦ ἀνθρώπου προορισμόν.

Ὁ Αὐγουστίνος ὑποστηρίζει ἐν πρώτοις τὴν ἰδέαν τῆς ἐνό-
τητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, εἰς τὴν ὁποῖαν ὀφείλεται ὁ συ-
νέχων πάντας τοὺς ἀνθρώπους συγγενικὸς δεσμός. Ἡ θεία Πρό-
νοια διέπει τὰ πάντα· κατευθύνει τὴν διαδοχὴν τῶν γενεῶν
ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἐν συνεχείᾳ τίθεται
ἐπὶ τάπητος τὸ ζήτημα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, τῆς παρα-
κοῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Μετὰ τὴν πτώσιν αὐτοῦ ὁ ἀνθρω-
πος ἔγινε δοῦλος τῶν χειρίστων παθῶν. Ὑπῆρξεν ἄδικος, σκλη-
ρὸς, πλεονέκτης καὶ ὑποκείμενος εἰς τὸν θάνατον. Διὰ τὸν λό-
γον τοῦτον ὁ ἀνθρώπος δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν εὐδαιμονίαν,
ἀλλὰ τὴν σωτηρίαν. Τὴν σωτηρίαν ὅμως καὶ τὴν λύτρωσιν δὲν
δύναται νὰ εὑρῇ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκεῖθεν
τοῦ τάφου ζωὴν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ παρα-
μελῇ τὴν εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν ἠθικὴν βελτίωσίν του. Τοῦναντίον
ὀφείλει νὰ τὴν ἐπιδιώκῃ καὶ νὰ τὴν ἐνισχύῃ καθημερινῶς περισ-
σότερον.

Αὗται εἶναι αἱ ἰθυντήριοι γραμμαὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστο-

6 ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ

ρίας τοῦ Αὐγουστίνου. Ὁ συγγραφεὺς ἀνασκευάζει τὰς γνώμας τῶν φιλοσόφων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι παραδέχονται, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης δύναται νὰ προοδεύῃ ἐπ' ἀπειρον, καὶ ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἡ ὀριστική καὶ ἀποκλειστική πηγὴ τῆς εὐδαιμονίας. Τοιαύτη εἶναι κατὰ τοὺς χρόνους μας ἡ ἀντίληψις τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου Φρειδερίκου Nietzsche ὅστις ἐδημιούργησεν, ὥς τελικὸν συμπέρασμα τῆς θεωρίας τῆς ἐξελιξέως, τὸν πολυθρύλητον ἐκείνον *Übermenschen*, τὸν «Ὑπεράνθρωπον», ὁ ὅποιος εὐτυχῶς διὰ τὴν ἀνθρωπότητα δὲν θὰ ὑπάρξῃ εἰς τὴν πραγματικότητα ποτέ, διότι, ἐὰν ἐλάμβανε σὰρκα καὶ αἷμα, θὰ ἦτο ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς περιβοήτου «*Umwertung aller Werte*,» δηλαδή τοῦ ἀναποδογυρίσματος ὅλων τῶν πνευματικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν.

Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος πρεσβεύει, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε· ὅτι δὲν προορίζονται διὰ νὰ ὑφίστανται αἰωνίως, καὶ ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ μίαν ἔστω καὶ σχετικὴν τελειότητα. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἐπάγεται ὁ ἐκκλησιαστικὸς οὗτος Πατήρ, ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητῆται εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν, ἀλλ' ὅπως διδάσκει ὁ Χριστιανισμός, εἰς τὴν μέλλουσαν· ἀκριβῶς δὲ ἡ «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ» στηρίζει τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ὀριστικῆς λυτρώσεως εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν.⁽¹⁾ Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀπαραίτητος κάποια δικαιοκρισία, ἀμείβουσα τοὺς δικαίους καὶ ἐπιβάλλουσα εἰς τοὺς ἀδίκους ποινάς. Ἡ κοινωνία τῶν δικαίων, ἔχουσα πλήρη συνείδησιν τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει, προσπαθεῖ νὰ τὸν πραγματοποιήσῃ, μολονότι ξένη εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, καὶ ὁδηγεῖ τὴν ἀγίαν στρατιάν της, ἥτις οὐδένα καλῆς θελήσεως ἄνθρωπον ἀποκλείει, πρὸς τὴν αἰωνιότητα.

Ὁ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ ἔκειτο ὑπεράνω τῆς γῆς καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξεν αὐτὴ καὶ μόνη. Ὁ Αὐγουστίνος προβαίνει εἰς τὴν διατύπωσιν μιᾶς χρονολογικῆς συγκρίσεως μεταξὺ τῶν κραιῶν τῶν Ἐθνικῶν, (τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ρώμης) καὶ τῶν Ἑβραίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ, τοῦ Ἰακώβ, τοῦ Μωϋσέως

(1) Τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ προσωπικοῦ Ἐγὼ πραγματεύεται ἀπὸ χριστιανικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος Aloys Wenzl εἰς τὸ πρὸ ὀλίγου δημοσιευθὲν ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον: *Unsterblichkeit. Ihre metaphysische und anthropologische Bedeutung*. (Ἀθανασία. Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ σημασία της) Bern, München. (Sammlung Dalp).

καὶ τοῦ Ἰοσουέ, καὶ λέγει, ὅτι ὁ Ἄβδων ⁽¹⁾ ἦτο δικαστὴς—κυβερνήτης τῶν Ἰουδαίων, κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν εἶχε μεταβῆ εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁ Αἰνείας.

Τὸ θαυμάσιον τοῦτο ἔργον, παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς De Costa, τὸ ὁποῖον καταδεικνύει πίστιν βαθεῖαν καὶ διακαῇ πόθον πρὸς εὐρυτέραν διάδοσιν αὐτῆς, συγχρόνως δὲ μεγάλην πολυμαθειαν καὶ γνῶσιν παντός ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ἐθνικούς, ἀποτελεῖ, παρὰ τὴν φαινομενικὴν ἀταξίαν, τὰς ἐπαναλήψεις, τὰ κενά, τοὺς πλεονασμούς, τὴν πρώτην συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας περὶ τῆς Θείας Προνοίας καὶ θέτει τὰς βάσεις μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἐμπνευσμένης ἀπὸ τὸν παρήγορον καὶ ζωοποιὸν Χριστιανισμόν. Ἡ φιλοσοφία αὕτη τῆς ἱστορίας διαπιστώνει τὸν νόμον τῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου, συνισταμένης εἰς τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τῶν ἀτόμων διὰ μέσου τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος.

Κατὰ τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον εἰς τὴν ἠθικὴν πρόοδον, ἥτις εἶναι προτιμότερα τῆς ὕλικῆς, συμμετέχουν εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν καὶ αἱ δύο πολιτεῖαι. Οἱ πολῖται τῆς γηϊνῆς πολιτείας ἐπιδιώκουν τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ἀπόκτησιν τῆς ἀπολύτου εὐδαιμονίας· οἱ πολῖται τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ τοὺν ἀντίον θεωροῦν τὴν γηϊνὴν εὐδαιμονίαν ἀποκλειστικῶς ὡς σύμβολον τῶν ὑπερκοσμίων ἐλπίδων των, τὰς ὁποίας θὰ δυνηθοῦν νὰ πραγματοποιήσουν διὰ τῆς ἠθικῆς τελειοποιήσεώς των.

Διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ τόμου τούτου τῆς «Πολιτείας τοῦ Θεοῦ» τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου εἶχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Καρόλου De Costa (S. Aurelio Agostino «La Città di Dio» Testo, Introduzione e note, Torino MCMXXXIX) βάσει θετικῶν κριτηρίων ἀποκατασταθὲν κείμενον.

Ἐν Ἀθήναις, 1954

ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΑΛΕΖΙΟΣ

Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας

(1) Δικαστὴς παρ' Ἰσραηλίταις.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

**Οἱ κατηγοροῦντες τὸν Χριστιανισμόν, ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν ἀ-
φορμὴ νὰ πέσῃ στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν ἡ Ρώμη, ⁽¹⁾ δὲν πρέπει
νὰ λησμονήσουν, ὅτι ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν λυσσαλέαν καταδίωξίν
των ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ ἐπροσποιήθησαν ὅτι ἦσαν
Χριστιανοὶ καὶ εὗρήκαν ἄσυλον εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς των.**

ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΩ τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου τούτου, δη-
λαδὴ τὴν «Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ», ἀγαπητόν μου τέκνον Μαρ-
κελλῖνε, ⁽²⁾ διὰ νὰ φανῶ συνεπὴς στήν ὑπόσχεσίν μου. [Ἦμπορεῖ

⁽¹⁾ Πρόκειται περὶ τῆς κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἐπιδρομῆς τῶν
Γότθων κατὰ τῆς Ρώμης.

Οἱ ἱστορικοὶ παραδέχονται, ὅτι οἱ Γότθοι ἤρχισαν νὰ προσέρ-
χωνται εἰς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς
ἐκστρατείας εἰς τὴν Καππαδοκίαν κατὰ τὸ ἔτος 264, εἰς τὴν ὁποίαν
ὅμως δὲν ἔλαβον μέρος οἱ παρὰ τὸν Δούναβιν συμπατριῶταί των. Οἱ
Γότθοι συνέλαβον πολλοὺς αἰχμαλώτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατε-
λέγοντο καὶ οἱ ἐκ μητρὸς πρόγονοι τοῦ κατόπιν ἐπισκόπου των
Βουλφίλα. Ἐξ αὐτῶν ὁ Εὐτυχὴς ἐκήρυξεν εἰς τοὺς Γότθους τὸ
Εὐαγγέλιον. Κατὰ τὸ ἔτος 325 ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος τῶν Βοσπορι-
τανῶν (Γότθων τῆς Κριμαίας) ὁ Γότθια.

Μετὰ τὴν μετὰ τοῦ Κωνσταντίνου συναφθεῖσαν εἰρήνην τῶν
Βισιγότθων ἐσημειώθη μεγαλυτέρα πρόοδος, ὀφειλομένη πρὸ πάντων
εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου τῆς Νικομηδείας (342) χειροτονηθέντος ἐπι-
σκόπου Βουλφίλα, ὅστις μετέφρασεν εἰς τὴν Γοτθικὴν γλῶσσαν
τὰς Γραφάς.

Ἡ μετάφρασις αὐτοῦ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Βίβλου προσέκρουσεν εἰς
τεραστίας δυσκολίας, ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα τῶν Γότθων ἦτο ἄξεστος, πτω-
χὴ καὶ ἀκατέργαστος. Ὁ Βούλφιλας ὅμως τὴν ἐσφυρηλάτησε κατὰ
δύναμιν ἐπὶ τοῦ ἄκμονος τῆς θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεώς του, καὶ κα-
τώρθωσε μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ μόχθου ν' ἀποδώσῃ εἰς τὴν βάρβαρον
καὶ ἀλάξευτον Γοτθικὴν τὰ ὑψηλὰ τῶν Ἀγίων Γραφῶν νοήματα.

⁽²⁾ Ὁ Μαρκελλῖνος ἦτο γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος Ὀνορίου.
Ὁ Ποσίδιος εἰς τὸ περὶ τοῦ Αὐγουστίνου βιογραφικὸν ἔργον του (κε-

κάνεις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν πορείαν τοῦ χρόνου, ἐδῶ εἰς τὴν γῆν, εὐρίσκεται μεταξύ ἀνθρώπων κακῶν, καὶ ζῇ μὲ τὴν πίστιν, ἢ νὰ τὴν θεωρήσῃ ὡς μίαν ἀμετάβλητον κατάστασιν αἰωνίας ἀναμονῆς, πού ἐλπίζει τώρα μὲ ὑπομονήν, ἕως ὅτου ἡ ὑπομονὴ μεταβληθῇ εἰς δύναμιν, ὅποτε ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ θὰ καταγάγῃ περιφανῇ νίκην.

Σκοπεύω νὰ ὑπερασπίσω τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῶν δύο αὐτῶν ἀπόψεων ἐναντίον ἐκείνων, πού προτιμοῦν τοὺς θεοὺς των ἀπὸ Ἐκείνον, ὃ ὁποῖος τοὺς ἐπλασε. Τὸ ἐγγχείρημά μου τοῦτο εἶναι μέγα καὶ δύσκολον, ἀλλ' ὁ Θεὸς θὰ εἶναι ὁδηγός μου καὶ συμπαραστάτης μου.

Ἀχ! πόση προσπάθεια θὰ χρειασθῇ διὰ νὰ πείσωμεν τοὺς ὑπερηφάνους ὅτι εἶναι πολύτιμος ἡ χριστιανικὴ ταπεινοφροσύνη, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ὁποίας ἐξυψωνόμεθα ὑπεράνω ὅλων τῶν μεγαλείων τῆς γῆς, μὲ κάποιαν περιφρόνησιν, πού δὲν εἶναι ἀπότοκος τῆς ἀνθρωπίνης ματαιοδοξίας, ἀλλ' ἔργον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ Βασιλεὺς τῆς Πολιτείας ταύτης διατυπώνει τὸ ἀπόφθεγμα: «Ὁ Θεὸς τοῖς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, τοῖς δὲ ταπεινοῖς δίδωσι χάριν» ⁽¹⁾, ἀπόφθεγμα πού δὲν ἀνήκει παρὰ μόνον εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Θεόν. Ὁ ματαιόδοξος ἄνθρωπος, ὅμως, προσποιεῖται τὴν ταπεινοφροσύνην ταύτην, πού δὲν εἶναι παρὰ κτῆμα τοῦ Θεοῦ «καὶ χαίρει» ὁσάκις τὸν ἐπαινοῦν, ὅτι εἰς τοὺς ὑπερηφάνους ἀντιτάσσεται καὶ εἰς τοὺς ταπεινοὺς δίδει χάριν.

* Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῆς χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης θὰ εἶναι ἡ αἰτία, ὥστε, ἐφ' ὅσον φανῇ ὅτι τὸ ἐπιζητεῖ τὸ ἀντικεί-

φάλ. 13) τὸν ὀνομάζει Flavius Marcellinus clarissimus vir et notarius φαίνεται δὲ ὅτι οἱ τίτλοι tribunus et notarius ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ σημερινὸν ἀξίωμα πρωθυπουργοῦ. Ὁ Μαρκελλῖνος ἐστάλη ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τούτου εἰς τὴν Ἀφρικὴν, κατὰ τὸ ἔτος 411, διὰ νὰ μελετήσῃ τὴν ὑπόθεσιν τῶν Δονατιστῶν καὶ νὰ προεδρεύσῃ τοῦ μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν Ὀρθοδόξων συνεδρίου. Ἀλλ' ὁ Μαρκῖνος, ἀρχηγὸς τοῦ ἐκεῖ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, τὸν ἐθανάτωσεν ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἠυνόει τὴν ἀνταρσίαν τοῦ τυράννου Ἡρακλείωνος. Πράγματι ὅμως ἡ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Μαρκελλῖνου ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οὗτος εἶχε κηρυχθῇ ἀπροκαλύπτως, κατὰ τὸ ὡς ἄνω συνέδριον, ὑπὲρ τῶν Ὀρθοδόξων, ἐναντίον τῶν Δονατιστῶν, τῇ εἰσηγήσει τῶν ὁποίων κατεδικάσθη καὶ ἐξετελέσθη. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴν μνήμην αὐτοῦ ὡς μάρτυρος. Ὁ Αὐγουστῖνος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μαρκελλῖνου καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιόν του ὡς ἡρώος τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας.

(1) Ψαλμ. 93,15.

μενον τῆς μελέτης μας καὶ ἐφ' ὅσον παρουσιάζεται εὐκαιρία, νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῆς Πολιτείας τῆς γῆς, ἡ ὁποία, διαφλεγομένη ἀπὸ τὸν πόθον νὰ κυριαρχῇ, γίνεται δοίλη τῆς πλεονεξίας της, καὶ ἂν ἀκόμη ἔχη ὑποδουλώσει ὅλα τὰ ἔθνη. Μήπως δὲν προέρχονται ἐξ αὐτῆς ὅλοι οἱ ἐχθροί, ἐναντίον τῶν ὁποίων προσπαθῶ νὰ ὑπερασπίσω τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ ; Ἀλήθεια εἶναι, ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ἐγκαταλείψαντες τὴν πλάνην των καὶ τὴν ἀσέβειάν των, ἔγιναν ἤδη πολῖταί της, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι, ποὺ διάκεινται τόσον ἐχθρικῶς ἐναντίον της, ὥστε νὰ λησμονοῦν τὴν ἀναμφισβήτητον εὐνοίαν, ποὺ ἔλαβον ἀπὸ τὸν Λυτρωτὴν της, διότι, ἂν δὲν εὗρισκαν εἰς τοὺς ἱεροὺς αὐτοὺς τόπους ἄσυλον, δὲν θὰ ἔσωζαν τὴν ζωὴν των, τῆς ὁποίας κάμνουν τώρα μίαν τόσον κακὴν χρῆσιν, καὶ δὲν θὰ ἦσαν, φυσικά, εἰς θέσιν νὰ κραυγάζουν ἐναντίον τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι, τοὺς ὁποίους δὲν ἐκακοποίησαν οἱ βάρβαροι χάριν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶναι τώρα ἐχθροὶ τοῦ ὀνόματός του;

Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων καὶ αἱ βασιλικαὶ ⁽¹⁾ τῶν Ἀποστόλων παρέχουν ἀρκετὴν ἀπόδειξιν, δεδομένου, ὅτι ἐδέχθησαν ἐξ ἴσου, ἐν μέσῳ τῆς ἀπελπισίας καὶ τῆς ἐρημώσεως τὰ τέκνα των καὶ τοὺς ξένους. ⁽²⁾ Ἐκεῖ ἐσταμάτησεν ἡ δρᾶσις ἐνὸς ἐχθροῦ, μεθυσμένου ἀπὸ τὴν σφαγὴν καὶ ἀπὸ τὸ αἷμα. Ἐκεῖ συνετρίβη ἡ μανία τῶν δημίων του. Ἐκεῖ μετεφέροντο ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἤθελε νὰ σώσῃ ὁ ἐχθρός, διὰ νὰ τοὺς προφυλάξῃ ἀπὸ τὴν ἀγρίαν καταδίωξιν ἐκείνων, ποὺ ἀγνοοῦσαν τὸ συναίσθημα τοῦ οἴκτου. Πράγματι, ὅ,τι ἐπετρέπετο εἰς τοὺς λυσσαλέους ἐχθροὺς ἀλλαχοῦ, δυνάμει τοῦ δικαίου τῶν ὅπλων, εἰς τοὺς ἱεροὺς αὐτοὺς τόπους ἀπηγορεύετο. ⁽³⁾ Εἰς αὐτὰ τὰ ἱερὰ κατοικητήρια κατεστέλλετο ἡ κτηνώδης ὁρμὴ τῆς αἱματοχυσίας καὶ τὸ πάθος τῆς αἰχμαλωτίσεως. Τοιουτοτρόπως ἐσώθησαν πολλοὶ ἐξ ἐκείνων, ποὺ κατατρέχουν τώρα τὴν θρησκείαν τῶν Χριστιανῶν, ἀποδίδοντες εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὰ δεινά, ποὺ ὑπέστη ἡ Ρώμη, καὶ τὴν σωτηρίαν τῆς ζωῆς των εἰς τὴν καλὴν τύχην των, ἡ ὁποία δὲν ὀφείλεται παρὰ εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν βαρβάρων πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.

Καὶ ὅμως, ἐὰν ἦσαν ὀλίγον λογικοί, δὲν θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδώσουν τὰ δεινοπαθήματά των εἰς τὴν Θεῖαν Πρόνοιαν, ἡ ὁποία συνηθίζει νὰ τιμωρῇ καὶ νὰ δαμάξῃ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τοὺς κακοὺς, ἀρέσκειται δὲ κάποτε νὰ ἐνισχύῃ διὰ τῆς λύπης καὶ

(1) Εἶδος ἱερῶν ναῶν.

(2) Δηλαδή καὶ τοὺς χριστινοὺς καὶ τοὺς εἰδωλολάτρας.

(3) Κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως τῶν Γότθων Ἀλαρίχου.

τῆς ὁδύνης τοὺς ἀγαθοὺς, ὅπως, δοκιμαζομένους καὶ ἑξαγνιζομένους, τοὺς ὁδηγήσῃ εἰς μίαν καλυτέραν ζωὴν, ἢ τοὺς ἀφίνει εἰς τὴν γῆν πρὸς πραγμάτων τῶν σχεδίων της ; Δὲν ἔπρεπε ν' ἀναγνώρισουν ὡς ἓνα τῶν καρπῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ ὅτι ἐφείσθησαν αὐτῶν σκληροὶ καὶ αἰμοχαρεῖς βάρβαροι πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρὰ τοὺς νόμους τοῦ πολέμου, εἴτε ἐντὸς ἱερῶν τόπων, εἴτε ἐντὸς σκηνωμάτων, ποὺ ἐξελέγησαν ἀπὸ σκοποῦ μεγάλα καὶ εὐρύχωρα διὰ νὰ περιλάβουν καὶ σώσουν ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρους ἀνθρώπους ; Δὲν εἶχον λόγους νὰ εὐγνωμονοῦν τὸν Θεὸν καὶ νὰ δοξάζουν εὐλικρινῶς τὸ ὄνομα Του διὰ ν' ἀποφύγουν τὸ αἰώνιον πῦρ τῆς κολάσεως ; Τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ ἐπεκαλέσθησαν ὑποκριτικῶς, διὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰν ποινὴν ἑνὸς προσκαίρου θανάτου ; Καὶ ὅμως αὐτοὺς, ποὺ βλέπετε νὰ προσβάλλουν σήμερον τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μὲ τόσῃ ἀναισχυντίαν καὶ ἀσέβειαν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνοι ἢ πολλοὶ ἐξ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι οὐδέποτε θὰ ἐσώζοντο ἀπὸ τὴν σφαγὴν, ἂν δὲν ὡμολόγουν, ὅτι εἶναι θεράποντες τοῦ Θεανθρώπου. Καὶ τώρα εἶναι τόσον ἀλαζόνες καὶ ἀσεβεῖς, ἥμπορῶ μάλιστα νὰ εἶπω τόσον παράλογοι καὶ ἀσύνετοι, ὥστε νὰ διασύρουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ ταφοῦν εἰς τὰ αἰώνια σκότη, ἐνῶ μετεχειρίσθησαν τὸ ὄνομά Του διὰ νὰ ἑξασφαλίσουν τὴν χαρὰν ἑνὸς προσωρινοῦ φωτός.

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα προηγηθέντων πολέμων, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἐχθρὸς, ὅταν κατελάμβανε μίαν πόλιν, ἐφείδετο τῆς ζωῆς ἐκείνων, ποὺ κατέφευγαν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν των.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀφηγήσεων τῶν πολέμων ποὺ ἐξερράγησαν ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Ρώμης, ἃς μᾶς ἀναφέρουν μίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐχθρὸς μετὰ τὴν κατάληψιν μιᾶς πόλεως, ἐφείσθη τῆς ζωῆς ἐκείνων, ποὺ κατέφυγον εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν των καὶ κατὰ τῶν ὁποίων ὁ ἀρχηγὸς τῶν βαρβάρων διέταξε τοὺς στρατιώτας του νὰ μὴ προξενήσουν εἰς τοὺς ἡττημένους κανένα κακόν. Ὁ Αἰνεΐας δὲν εἶδε τὸν Πρίαμον σφαγμένον εἰς ἓνα ναόν ; Ὁ Διομήδης καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ἀφῆρσαν τὴν εἰκόνα τῆς Παλλάδος, ⁽¹⁾ ἀφοῦ ἐφόνευσαν ἐκείνους, ποὺ τὴν ἐφύλαττον. Αὐτὸ ποὺ προσθέτει ὁ Βιργίλιος, δηλαδὴ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἤρχισε νὰ λαμβάνῃ κακὴν τροπὴν ἡ ὑπόθεσις τῶν Ἑλλή-

(1) Τὸ Παλλάδιον.

νων, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀλήθειαν, διότι μεταγενεστέρως οἱ Ἕλληνες κατενίκησαν τοὺς Τρώας, ἐλεηλάτησαν τὴν Τροίαν καὶ ἐφόνευσαν τὸν Πρίαμον καταφυγόντα εἰς ἓνα ναόν. Ἡ ἀρπαγὴ τοῦ Παλλαδίου δὲν ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας. Ἡ ἀπώλεια αὕτῃ συνέβη μετὰ τὴν σφαγὴν τῶν στρατιωτῶν ποὺ ἐφύλασσαν τὴν εἰκόνα τῆς Παλλάδος. Δὲν ἦτο λοιπὸν ἡ εἰκὼν, ποὺ ἐφύλαττε τοὺς φρουρούς, ἀλλ' ἦσαν οἱ φρουροί, ποὺ ἐφύλαττον τὴν εἰκόνα. Πῶς λοιπὸν τὴν ἐλάτρευον διὰ νὰ φρουρῇ τὴν Τροίαν καὶ τοὺς κατοίκους της, ἀφοῦ δὲν ἦτο ἱκανὴ νὰ φρουρήσῃ οὔτε αὐτοὺς τοὺς φρουρούς της;...

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἀφροσύνη τῶν Ρωμαίων νὰ θέσουν τὴν πόλιν των ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν θεῶν τῆς Τροίας, τοὺς ὁποίους καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ποιηταὶ των ὀνομάζουν ἡττημένους θεούς.

Ἴδου ποῖοι εἶναι οἱ θεοί, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ Ρωμαῖοι ἀνέθεσαν τὴν προστασίαν τῆς πόλεώς των. Πλάνη οἰκτρά! Καὶ ὅμως ὀργίζονται ἐναντίον μας, ὅσakis ὀμιλοῦμεν περὶ τῶν θεῶν των, καὶ δὲν ὀργίζονται ἐναντίον τῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ὀμιλοῦν περὶ αὐτῶν. Τοῦναντίον, δίδουν χρήματα διὰ νὰ τοὺς μάθουν, καὶ πιστεύουν, ὅτι ἐκεῖνοι εἶναι ἄξιοι τιμῶν καὶ ἀμοιβῆς ἐκ μέρους τοῦ κοινοῦ. Πράγματι, δὲν βλέπομεν τὸν Βιργίλιον, τὸν ὁποῖον διδάσκουν εἰς τὰ παιδιὰ ὡς τὸν κορυφαῖον τῶν ποιητῶν, ἥδη ἀπὸ τῆς τρυφερᾶς ἡλικίας των, διὰ νὰ μὴ τὸν λησμονήσουν, καὶ ὡς πρὸς τὸν ὁποῖον λέγει ὁ Ὅρατιος ⁽¹⁾ «ὅτι ἓνα πλοῖον διατηρεῖ τὴν ὁσμὴν τοῦ πρώτου ὑγροῦ, ποὺ ἔχυσαν ἐντὸς του»· δὲν βλέπομεν, λέγω, ὅτι ὁ Βιργίλιος παρουσιάζει τὴν Ἥραν νὰ λέγῃ εἰς τὸν Αἴολον βασιλέα τῶν ἀνέμων, διὰ νὰ τὸν παροξύνῃ ἐναντίον τῶν Τρώων, ὅτι ἓνα ἔθνος ποὺ μισῶ εἶναι μισητόν, μεταφέρει δὲ τὴν Τροίαν εἰς τὴν Ἰταλίαν μαζί μὲ τοὺς ἡττημένους ἐφεστίους θεοὺς του»; ⁽²⁾ Ἀνθρώποι συνετοὶ θὰ ἔπρεπε ν' ἀναθέσουν τὴν προστασίαν τῆς Ρώμης εἰς τοὺς ἡττημένους αὐτοὺς ἐφεστίους θεοὺς, διὰ νὰ ἐμποδίσουν, ὅπως νικηθῇ καὶ αὕτῃ ἡ ἰδία;

Ἴσως ἡ Ἥρα νὰ εἶπε τὰ λόγια αὐτὰ σὰν μιὰ γυναῖκα θυμωμένη, ποὺ δὲν ξαίρει τί τῆς γίνεται. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος

⁽¹⁾ Epist. 2, βιβλ. I.

⁽²⁾ Αἰνείας 1.

ὁ Αἰνείας, πού τὸν ὀνομάζουν τόσο συχνὰ εὐσεβῇ, δὲν λέγει: «Ὁ Πάνθος, ἱερεὺς τῆς Παλλάδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, διεκόμισε μὲ τὰ χέρια τοῦ τὸν υἱὸν τοῦ καὶ τοὺς νικημένους θεοὺς»; (¹)

Μήπως δὲν ὑπαινίσσεται, ὅτι οἱ θεοὶ αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους δὲν διστάζει νὰ καλῇ ἡττημένους, ἀνετέθησαν εἰς τὴν προστασίαν τοῦ περισσότερον παρ' ὅσον αὐτὸς εἰς τὴν ἰδικήν των προστασίαν; Δὲν λέγει, ὅταν ἀναφέρῃ τοὺς λόγους τοῦ Ἑκτορος: «Ἡ Τροία ἀναθέτει εἰς σὲ τοὺς ἐφεστίους θεοὺς τῆς» ; (²) Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Βιργίλιος δὲν δυσκολεύεται διόλου νὰ καλῇ νικημένους αὐτοὺς τοὺς θεοὺς καὶ νὰ λέγῃ, ὅτι ἡ προστασία των ἀνετέθη εἰς ἓνα ἄνθρωπον, δὲν θὰ ἦτο παραφροσύνη νὰ πιστεύῃ κανεὶς, ὅτι καλῶς ἔπραξαν νὰ θέσουν τὴν Ρώμην ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοιούτων θεῶν καὶ νὰ ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν θὰ ἐλεηλατεῖτο, ἂν δὲν τοὺς ἔχανε; Τὸ νὰ λατρεύῃ κανεὶς τοιούτους ἡττημένους θεοὺς ὡς προστάτας του, δὲν εἶναι, ὡς ἐὰν ἀναγνωρίζῃ, ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ δαιμόνων παρὰ περὶ ἀληθινῶν θεοτήτων; Πράγματι, θὰ ἦτο λογικώτερον νὰ σκεφθῇ κανεὶς, ὅτι οἱ ἐν λόγῳ θεοὶ θὰ ἐξηφανίζοντο πρὸ πολλοῦ χρόνου, ἂν ἡ Ρώμη δὲν τοὺς ἐπροστάτενε μὲ ὅλην τὴν ἐπιβολὴν τῆς δυνάμεώς της, παρὰ νὰ φαντασθῇ, ὅτι ἡ Ρώμη δὲν θὰ ἐχάνετο, ἐὰν δὲν ἐξεμηδενίζοντο αὐτοὶ οἱ θεοί;

Ποιὸς δὲν βλέπει, πόσον εἶναι γελοῖος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι δὲν ἔμπορεῖ νὰ νικηθῇ κανεὶς, ὅταν ἔχῃ προστάτας ἤδη νικημένους καὶ ὅτι ἡ Ρώμη δὲν κατεστράφη παρὰ μόνον, ἐπειδὴ ἔχασε τοὺς θεοὺς, πού τὴν ἐπροστάτευαν, δεδομένου ὅτι ἤρκεσθη νὰ προστατεύεται ἀπὸ θεοὺς, πού ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ νικηθοῦν καὶ νὰ ἐκμηδενισθοῦν. Ἀλλὰ περὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον καὶ διεξοδικώτερον εἰς ἄλλο σχετικὸν κεφάλαιον. Τώρα ἐπανερχόμεθα εἰς τοὺς ἀγνώμονας ἐκείνους, οἱ ὅποιοι μὲ φρικτὴν ἀναισχυντίαν ἀποδίδουν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὰ κακά, ἀπὸ τὰ ὅποια πάσχουν λόγῳ τῶν ἁμαρτιῶν των καὶ δὲν καταδέχονται νὰ σκεφθοῦν, ὅτι δὲν ἐκακοποιήθησαν ἀκριβῶς χάρις εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅσονδήποτε ἁμαρτωλοὶ καὶ ἂν ἦσαν. Καὶ ἔτσι μὲ τρόπον ἀναίσχυντον, διὰ νὰ διασύρουν τὸ ὄνομά του, μεταχειρίζονται μίαν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ μετεχειρίζοντο διὰ νὰ καλυφθοῦν καὶ νὰ σώσουν τὴν ζωὴν των.

(¹) Αἰνείας, I.

(²) Αἰνείας, II.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὁ ναὸς τῆς Ἥρας δὲν ἔσωσε κανένα ἐξ ἐκείνων, ποὺ ἐζήτησαν ἐντὸς αὐτοῦ ἄσυλον κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας, ἐνῶ αἱ βασιλικαὶ τῶν Ἀποστόλων ἐπροστάτευσαν ὅλους ἐκείνους, ποὺ κατέφυγον εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ρώμης.

Αὕτῃ ἢ ἴδια ἢ Τροία, αὕτῃ ἢ μητέρα τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, δὲν ἠμπόρεσε, ὅπως εἶπα, νὰ σώσῃ τοὺς κατοίκους τῆς ἀπὸ τὴν σκληρότητα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἐλάτρευον τοὺς ἰδίους θεοὺς. Ὁ Φοῖνιξ καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς ἐξελέγησαν φρουροὶ τῶν λαφύρων ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας. Ἐκεῖ εἶχαν συσσωρευθῇ τὰ πλούτη τῆς Τροίας, ἀποσπασθέντα ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν: βωμοὶ καὶ δοχεῖα χρυσᾶ, πλῆθος πολυτίμων ὑφασμάτων, ἐνῶ αἰχμαλῶτοι στρατιαὶ ἐκ γυναικῶν καὶ παιδῶν ἦσαν ὄρθιοι εἰς τὰ πέριξ. ⁽¹⁾

Ἐνας τόπος ἱερός, ἀφιερωμένος εἰς μίαν μεγάλην, θεάν, δὲν ἐξελέγη ὡς ἄσυλον, ἀλλ' ὡς δεσποτήριον τῶν Τρώων. Συγκρίνετε τώρα, παρακαλῶ, τὸν ναόν, ποὺ δὲν ἦτο ναὸς ἐνὸς μικροῦ θεοῦ, ἀλλὰ τῆς ἀδελφῆς καὶ συζύγου τοῦ Διός, βασιλίσσης ὅλων τῶν θεῶν, μὲ τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀποστόλων. Ἐκεῖ μετέφεραν τὰ λείψανα τῶν θεῶν, ὅχι διὰ νὰ τὰ ἐπιστρέψουν εἰς τοὺς ἡττημένους, ἀλλὰ διὰ νὰ τὰ μοιρασθοῦν μεταξὺ των οἱ νικηταί. Ἐδῶ, ὅ,τι εὐρέθη κτῆμα τῶν ἱερῶν σκηνωμάτων, ἐπεστράφη μὲ κάθε τιμὴν καὶ σεβασμόν. Ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι ἔχαναν τὴν ἐλευθερίαν των, ἐδῶ τὴν διατηροῦσαν. Ἐκεῖ προέβαιναν εἰς σύλληψιν αἰχμαλώτων, ἐδῶ ἡ αἰχμαλωσία ἀπηγορεύετο. Ἐκεῖ (οἱ ἡττημένοι) ἐσύροντο ὑπὸ νικητῶν ὑπερηφάνων καὶ ἀναισχύντων, διὰ νὰ γίνουν δοῦλοί των, ἐδῶ ὠδηγοῦντο ὑπὸ ἐχθρῶν εὐσπλαχνικωτέρων, διὰ νὰ μείνουν ἐλεύθεροι. Τέλος τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὅποιοι εἶναι ἄλλως τε τόσον πολιτισμένοι, ⁽²⁾ τοὺς ὥθησε νὰ ἐκλέξουν τῆς Ἥρας τὸν ναόν, μόνον ἢ φιλαργυρία καὶ ἢ ὑπεριφάνεια, ἐνῶ τοὺς βαρβάρους, ἀκόμη καὶ τοὺς πλέον σκληροὺς, παρώρμησε νὰ ἐκλέξουν τὰς βασιλικὰς τοῦ Χριστοῦ ἢ εὐσπλαχνία καὶ ὁ οἶκος.

Ἴσως θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι οἱ Ἕλληνες

⁽¹⁾ Αἰνειάς, 2.

⁽²⁾ *Levium Graecorum*. Ἡ λέξις *levium* δὲν σημαίνει ἐνταῦθα ἐλαφρός, ἐπιπόλαιος, ἀλλ' εὐγενής καὶ πολιτισμένος. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο διόλου παράδοξον τὸ ὅτι ἄνθρωποι ἐλαφροὶ καὶ ἐπιπόλαιοι θὰ ἦσαν φιλάργυροι καὶ ματαιόδοχοι. Πλὴν τούτου, δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀντίθεσις πρὸς τὴν λέξιν *inmanium* τὴν ὁποίαν ὁ Αὐγουστῖνος χαρακτηρίζει τοὺς βαρβάρους.

ἔσεβάσθησαν τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν, πού εἶχον κοινοὺς μὲ τοὺς Τρώας, καὶ ὅτι δὲν συνέλαβον αἰχμαλώτους τοὺς ἡττημένους ἐκείνους ἐχθρούς, πού κατέφυγον εἰς τοὺς ναοὺς τούτους, ἀλλ' ὅτι ὁ Βιργίλιος ἐφαντάσθη καὶ περιέγραψεν αὐτὴν τὴν σκηνὴν ποιητικῇ ἀδείᾳ. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅμως οὗτος δὲν θὰ ᾔτο διόλου ὀρθός, διότι ὁ ποιητὴς δὲν ἀπεικονίζει παρὰ μόνον ὅ,τι συμβαίνει πραγματικῶς κατὰ τὴν λεηλασίαν μιᾶς πόλεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Τὸ ἔθιμον νὰ λεηλατοῦν τοὺς ναοὺς κατὰ τὴν ἄλωσιν μιᾶς πόλεως ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Κάτωνος. ⁽¹⁾

Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κάτων εἰς μίαν ἐκθεσιν τοῦ Σαλλουστίου, πού θεωρεῖται ὡς πιστὸς εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῆς ἀληθείας ἱστορικός, κάμνει μνησίαν τοῦ ἐθίμου τούτου προκειμένου περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα. Ὁ Σαλλούστιος δηλαδή, ὁμιλῶν περὶ μιᾶς πόλεως, πού κατελήφθη διὰ τῶν ὅπλων, λέγει : «ἀπάγουν τὰ κοράσια, ἄρπάζουν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν ἀγκάλην τῆς μητρὸς των· αἱ γυναῖκες ἐκτίθενται εἰς τὴν ἀσέλγειαν τοῦ νικητοῦ· λεηλατοῦν τοὺς ναοὺς καὶ τὰς οἰκίας, σφάζουν καὶ καίουν. Τὰ πάντα εἶναι πλήρη ὅπλων, αἱμάτων καὶ κραυγῶν».

Ἐὰν ὁ ἱστορικός δὲν ὠμίλει περὶ τῶν ναῶν, θὰ ἐπιστεύαμεν, ὅτι ἐσέβοντο τὰ σκηνώματα τῶν θεῶν. Ἀλλ' ἐκεῖνο, πού πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ἐν προκειμένῳ, εἶναι ὅτι οἱ ναοὶ τῶν Ρωμαίων ἔπρεπε νὰ φοβοῦνται τὴν τοιαύτην ἀναταραχὴν ὅχι ἐκ μέρους ξένων ἐπιδρομέων, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Κατιλίνα καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς φατρίας του, δηλαδή ἐκ μέρους Ρωμαίων πολιτῶν καὶ μάλιστα τῶν γνωστοτέρων γερουσιαστῶν. Ἀλλ' αὐτοὶ ἦσαν χαμένοι ἄνθρωποι καὶ δολοφόνοι τῆς ἰδίας των πατρίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄.

Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐσεβάσθησαν ποτὲ τοὺς ναοὺς τῶν πόλεων, πού κατελάβανον διὰ τῶν ὅπλων.

Ἄς ἀφήσωμεν λοιπὸν κατὰ μέρος τοὺς ἀναριθμήτους λαοὺς, οἱ ὅποιοι, κατὰ τοὺς πολέμους, πού διεξῆγον οἱ μὲν κατὰ

(1) Εἰς ἄλλα χειρόγραφα ἀναγινώσκομεν ἀντὶ τοῦ quem morem etiam Cato, quem morem etiam Caesar.

τῶν δέ, δὲν ἐφείδοντο ποτὲ τῶν ἡττημένων ἐχθρῶν των, ποὺ κατέφευγον εἰς τοὺς ναοὺς των. Ἄς ἴδωμεν τοὺς Ρωμαίους, ποὺ ἐπαινοῦνται διὰ τὸ ὅτι ἐσυγχωροῦσαν ἐκείνους, ποὺ ὑπετάσσοντο καὶ ἐδάμαζον τοὺς ἀπειθοῦντας καὶ διὰ τὸ ὅτι ἐπροτιμοῦσαν νὰ λησμονοῦν μίαν ὕβριν παρὰ νὰ ζητοῦν ἐκδίκησιν. ⁽¹⁾

Ὅταν κατελάμβανον τόσας σπουδαίας πόλεις, τὰς ὁποίας ἐλεηλάτουν, ποίους ναοὺς ἐσέβοντο κατ' ἐξαίρεσιν καὶ τοὺς ἐχρησιμοποιοῦν ὥς ἄσυλον τῶν ἡττημένων ἐχθρῶν ; Μήπως οἱ ἱστορικοὶ των ἐλησμόνησαν νὰ μᾶς τὸ εἰποῦν; Ἀλλὰ πῶς συμβαίνει, ὥστε οἱ συγγραφεῖς των, ποὺ δὲν παρέλειψαν καμμίαν εὐκαιρίαν νὰ πλέξουν διθυράμβους εἰς τοὺς συμπολίτας των, παρέλειψαν ν' ἀναφέρουν μίαν τόσον λαμπράν, εὐσεβῆ ἐνέργειαν ἐὰν πράγματι ἐξετελεῖτο ; Ὁ μέγας Μαρκέλλος, ποὺ κατέλαβε τὴν ἐνδοξοτάτην πόλιν τῶν Συρακουσῶν, τὴν ἐκλαυσε προτοῦ τὴν καταστρέψῃ καὶ ἔχυσε δάκρυα προτοῦ χύσῃ τὸ αἷμα τῶν κατοίκων της. Ἐφρόντισε μάλιστα, ὅπως μὴ παραβιασθῇ ἡ αἰδὼς (τῶν γυναικῶν) τοῦ ἐχθροῦ, δεδομένου ὅτι προτοῦ διατάξῃ τὴν ἔφοδον κατὰ τῆς πόλεως, διέταξε δι' ἐνὸς εἰδικοῦ ἐδίκτου νὰ μὴ θιγῇ κανένας ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Καὶ ὅμως ἡ πόλις ἐλεηλατήθη καὶ δὲν διαβάζομεν πουθενά, ὅτι ἔστω καὶ ἓνας ἀξιοματικὸς εὐσεβὴς καὶ φιλόανθρωπος διέταξεν, ὅπως οἱ καταφεύγοντες εἰς τοῦτον ἢ εἰς ἐκεῖνον τὸν ναὸν μὴ πάθουν κανένα κακόν, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο δυνατόν οἱ ἱστορικοὶ νὰ παρασιωπήσουν, ἀφοῦ δὲν ἐλησμόνησαν ν' ἀναφέρουν τὰ δάκρυα τοῦ ἀρχηγοῦ οὔτε τὴν διαταγὴν του, ὅπως οἱ στρατιῶται του σεβασθοῦν τὴν τιμὴν τῶν πολιτῶν.

Ὁ Φάβιος, ⁽²⁾ ποὺ κατέλαβε τὴν πόλιν τῶν Ταραντίνων, ἐπαινεῖται διὰ τὸ ὅτι δὲν προέβη εἰς τὴν λεηλασίαν τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν, ὅταν δὲ τὸν ἠρώτησαν τί ἐπρεπε νὰ τὰ κάμουν καὶ ἐπληροφορήθη ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ὀγκωδέστατα καὶ μάλιστα ὀπλισμένα, ἀπῆντησεν : «ἄς ἀφήσωμεν εἰς τοὺς Ταραντίνους τοὺς ὀργισμένους θεοὺς των». Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ Ρωμαῖοι ἱστορικοὶ δὲν ἐλησμόνησαν νὰ ὁμιλήσουν περὶ τῶν δακρύων τοῦ Μαρκέλλου καὶ τῆς εἰρωνείας τοῦ Φαβίου, περὶ τοῦ εὐγενοῦς οἴκτου τοῦ ἐνὸς καὶ τῆς ἐποικοδομητικῆς μακροθυμίας τοῦ ἄλλου, πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λησμονήσουν τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν, δηλαδὴ νὰ κάμουν μνείαν μιᾶς διαταγῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν, πρὸς τιμὴν ἐνὸς τῶν θεῶν των, ἀπηγορεύετο νὰ κακοποιοῦν ἐκείνους, ποὺ κατέφευγαν εἰς τοὺς ναοὺς των.

(1) Βιργιλ. Αἰν. 6. «Parcere subjectis et debellare superbos».

(2) Πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου στρατηγοῦ Φαβίου Μαξίμου, τὸν ὁποῖον οἱ Ρωμαῖοι ἐκάλουν εἰρωνικῶς «σχολαστικὸν Ἀννίβαν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Ὁφείλεται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸ ὅτι οἱ Γότθοι, κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ρώμης, ἐσεβάσθησαν τοὺς καταφυγόντας εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀποστόλων.

Ὅλαι λοιπὸν αἱ σφαγαί, αἱ πυρκαϊαί, αἱ λεηλασίαι, αἱ ἐρημώσεις, αἱ ἀθλιότητες, κατὰ τὴν τελευταίαν μεγάλην συμφορὰν τῆς Ρώμης, πρέπει ν' ἀποδοιοῦν εἰς τὴν ἀκολασίαν τοῦ πολέμου. Ἀλλ' ἐκεῖνο, ποὺ συνέβη ὡς κάτι νέον καὶ ἐξαιρετικόν, εἶναι τὸ ὅτι οἱ βάρβαροι εἶχαν τόσον πολὺ ἐξευμενισθῇ, ὥστε νὰ ἐκλέξουν τὰς μεγαλυτέρας ἐκκλησίας, ὅπως προφυλάξουν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα ἄτομα ἀπὸ τὴν σκληρότητά των, νὰ διατάξουν, ὅπως μὴ προβοῦν εἰς φόνους ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν, νὰ ὀδηγήσουν εἰς αὐτὰς ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα πρόσωπα, διὰ νὰ τὰ σώσουν καὶ νὰ μὴ ἀπομακρύνουν κανένα ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας αὐτὰς μὲ τὸν σκοπὸν νὰ τὸν ἐκτελέσουν, ὅλα αὐτὰ πρέπει ν' ἀποδοιοῦν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τοὺς εὐνοϊκοὺς διὰ τὸν Χριστιανισμὸν χρόνους. Ὅποιος δὲν βλέπει ἓνα πρᾶγμα τόσον φανερόν, εἶναι τυφλός· ὅποιος τὸ βλέπει καὶ δὲν ἐξυμνεῖ τὸν Θεόν, εἶναι ἀχάριστος καὶ ὅποιος δὲν θέλει νὰ τὸν ἐξυμνοῦν, εἶναι ἄφρων. Ὡ, μὴ γένοιτο, ὅπως ἄνθρωποι σώφρονες ἀποδώσουν εἰς τοὺς βαρβάρους τὴν τιμὴν αὐτοῦ τοῦ θαύματος! Ἐκεῖνος, ποὺ ἐνέσπειρεν εἰς τόσον ἀγρίας καὶ ἀπανθρώπους ψυχὰς τὸν τρόπον, ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος τὰς συνεκράτησε καὶ τὰς ἐμαλάκωσε, εἶναι ὁ διακηρύξας πρὸ χρόνου μακροῦ διὰ τοῦ προφήτου του : «Ἐπισκέψομαι ἐν ῥάβδῳ τὰς ἀνομίας αὐτῶν καὶ ἐν μάστιγι τὰς ἀδικίας αὐτῶν· τὸ δὲ ἔλεός μου οὐ μὴ διασκηδάσω ἀπ' αὐτῶν» ⁽¹⁾.

✓ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄. /

Τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ τοῦ κόσμου τούτου εἶναι κοινὰ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς. Ἡ χρῆσις ὁμῶς αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν μὲν καὶ τῶν δέ, πολὺ διαφέρει.

Ἴσως ἐρωτήσῃ κανεὶς, διατί ἡ θεία αὐτὴ εὐσπλαγχνία ἐκτείνεται ἐπὶ τῶν ἀγνωμόνων καὶ τῶν ἀσεβῶν; ⁽²⁾ Τοῦτο γίνεται διότι

⁽¹⁾ Ψαλμὸς πη'. 33, 34.

⁽²⁾ Δηλαδή τῶν Ἑθνικῶν, ποὺ ἐσώθησαν εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τοὺς ὁποίους οἱ βάρβαροι μετεχειρίσθησαν, ὡς ἐὰν ἦσαν Χριστιανοί.

ὁ ἀσκῶν τὴν εὐσπλαγχνίαν ταύτην εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις «τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους». ⁽¹⁾ Εἶναι ἀληθές, ὅτι μερικοὶ ἐξ αὐτῶν σκεπτόμενοι τὴν ἀγαθότητα ἐκείνων, μετενόησαν καὶ ἀπό-
θησαν τὴν ἀσέβειάν των, ἐνῶ ἄλλοι πάλιν, περιφρονοῦντες τὴν
ἄπειρον ἀνοχὴν καὶ μακροθυμίαν τοῦ Θεοῦ, ὅπως λέγει ὁ Ἀπό-
στολος, ⁽²⁾ συσσωρεύουν ἐπ' αὐτῶν λόγῳ τῆς ἀναληθσίας των καὶ
τῆς ἀμετανοησίας των, ἀναρίθμητα κακὰ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς
δικαίας κρίσεως τοῦ Θεοῦ ποὺ θ' ἀνταμείψῃ τὸν καθένα ἀναλό-
γως τῶν ἔργων του. Εἶναι πάντοτε ὀρθὸν νὰ λέγωμεν, ὅτι ἡ
ἀνοχὴ τοῦ Θεοῦ καλεῖ τοὺς κακοὺς εἰς μετάνοιαν, ὅτι ὁ οἶκτος
Του διαφυλάσσει καὶ προστατεύει τοὺς ἀγαθοὺς, καθὼς ἀκριβῶς
ἡ δικαιοσύνη του παιδεύει καὶ τιμωρεῖ τοὺς κακοὺς. Πράγματι,
ἡ θεία πρόνοια ηὐδόκησε νὰ παρασκευάσῃ διὰ τοὺς ἀγαθοὺς
κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα ἀγαθὰ, τὰ ὅποια οἱ κακοὶ οὐδέποτε
θ' ἀπολαύσουν, διὰ δὲ τοὺς κακοὺς κακὰ, τὰ ὅποια δὲν θὰ πλῆ-
ξουν ποτὲ τοὺς ἀγαθοὺς. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ
κακὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, αὐτὰ εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τοὺς μὲν καὶ
εἰς τοὺς δέ, καὶ τοῦτο, ὅπως οἱ ἀγαθοὶ μὴ ἐπιζητοῦν τὰ ἀγαθὰ,
ποὺ κατέχουν οἱ κακοί, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ ὅπως μὴ ἀπω-
θήσουν, ὥς προξενοῦντα ἐντροπὴν, τὰ κακὰ, ἀπὸ τὰ ὅποια οἱ ἀγα-
θοὶ ἀπαλλάσσονται σπανίως.

Ἐπ' ὑπάρχει ὅμως μεγάλη διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν ποὺ
κάνουν αὐτοὶ καὶ οἱ ἄλλοι τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν, διότι
οἱ ἀγαθοὶ δὲν κοκκορεύονται, ὅταν εἶναι εὐδαίμονες καὶ δὲν κατα-
βάλλονται, ὅταν εἶναι δυστυχεῖς, ἐνῶ, οἱ κακοὶ θεωροῦν τὴν κα-
κοτυχίαν ὡς μεγάλην ποινὴν καὶ τιμωροῦνται ὁσάκις διαφθεί-
ρονται ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν. Ὁ Θεὸς κάμνει νὰ φαίνεται καθαρώ-
τερα ἡ ἰδία Του ἐνέργεια ἐπὶ τῆς διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ
τῶν κακῶν. Πράγματι, ἐὰν ἐν ἀμάρτημα ἐτιμωρεῖτο εἰς
αὐτὴν τὴν ζωὴν εὐθὺς ἀμέσως, διὰ μιᾶς ἐκδήλου ποινῆς, θὰ
ἐπιστεύαμεν, ὅτι δὲν ὑπελείπετο πλέον τίποτε διὰ τὴν τελευταίαν
κρίσιν. Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν ἐκόλαζε κανένα ἀμάρτημα μὲ
μίαν αἰσθητὴν τιμωρίαν ἤδη εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν, θὰ ἐπιστεύα-
μεν ὅτι δὲν ὑφίσταται Πρόνοια.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ.
Ἄν ὁ Θεός, παρ' ὅλην τὴν κατάδηλον γενναιοδωρίαν Του, δὲν
ἐχορήγει εἰς μερικοὺς ἀνθρώπους τὰ ἀγαθὰ, ποὺ τοῦ ζητοῦν, θὰ
ἐλέγαμεν, ὅτι αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ δὲν εὐρίσκονται εἰς τὴν διάθεσιν

⁽¹⁾ Ματθ. ε, 45.

⁽²⁾ Ρωμ. β, 4.

του, ἔαν δὲ τὰ ἀπένειμεν εἰς ὅσους τοῦ τὰ ζητοῦν, θὰ ἐπιστεύαμεν, ὅτι δὲν ὀφείλομεν νὰ τὸν ὑπηρετοῦμεν παρὰ μόνον διὰ τὴν ἀμοιβὴν ταύτην, ἢ ὑπηρεσία δὲ πού θὰ τοῦ παρείχαμεν δὲν θὰ ἐνίσχυεν εἰς ἡμᾶς τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ τὴν φιλαργυρίαν καὶ τὸ συμφέρον. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὅταν οἱ ἀγαθοὶ καὶ οἱ κακοὶ ὑφίστανται συμφορᾶς ἐξ ἴσου, δὲν πρέπει νὰ φανταζώμεθα ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία διαφορὰ μεταξύ των, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξύ τῶν παθημάτων των. Ἡ διαφορὰ τῶν τιμωρουμένων ἐμφιλοχωρεῖ εἰς τὴν ὁμοιότητα τῆς ποινῆς. Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία δὲν εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα, ὥστε νὰ ἐκτίθενται εἰς τὰ ἴδια παθήματα. Διότι, ὅπως μία καὶ ἡ αὐτὴ πυρὰ κάμνει νὰ λάμπη ὁ χρυσὸς καὶ νὰ μαυρίζῃ τὸ ἄχυρον· ὅπως ἓνας καὶ ὁ αὐτὸς κόπανος συντρίβει τὴν καλάμην καὶ καθαρίζει τὸ σιτάρι· ἀκόμη, ὅπως ἡ ἰλὺς δὲν ἀναμειγνύεται μὲ τὸ λάδι, μολονότι προέρχεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἐλαιόδενδρα μέσα εἰς τὰ αὐτὰ πιεστήρια, ἔτσι μιὰ συμφορὰ, πού προσβάλλει τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς κακοὺς, δοκιμάζει, ἀποκαθαίρει καὶ κάμνει ν' ἀπαστραπτῇ ἡ ἀρετὴ τῶν μέν, ἐνῶ, ἀντιθέτως, καταστρέφει, ἐκμηδενίζει καὶ τιμωρεῖ τοὺς δέ. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον, προκειμένου περὶ μιᾶς κοινῆς συμφορᾶς, οἱ μὲν κακοὶ ὑβρίζουν τὸν Θεόν, ἐνῶ οἱ ἀγαθοὶ τὸν εὐλογοῦν καὶ τὸν ἱκετεύουν. Εἶναι λοιπὸν σημαντικώτατον νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅχι ἐκεῖνα, πού πάσχουν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλ' ἐκεῖνον, πού πάσχει, διότι ἡ αὐτὴ κίνησις πού ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸν βόρβορον μίαν ἀηδεστάτην ὁσμὴν, ἔαν γίνῃ ἐντὸς ἀρωματισμένου δοχείου, θὰ σκορπίσῃ μίαν γλυκητάτην ἀναθυμίασιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ἀντικείμενα ἐπιπλήξεως προξενούντα εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ὁδύνην καὶ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς.

Ποίαν λοιπὸν συμφορὰν ὑπέστησαν οἱ Χριστιανοί, κατὰ τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐρήμωσιν, ἢ ὁποία δὲν θὰ ἦτο δι' αὐτοὺς πλεονεκτική, ἔαν ἔβλεπον ὅ,τι συνέβη διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς πίστεως;

Σκεπτόμενοι μὲ ταπεινοφροσύνην, ἅς ἀναλογισθοῦν τὰς ἁμαρτίας, πού ἀνέφλεξαν τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπεσώρευσαν τόσα δεινὰ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων.

Ἄς λάβουν ὑπ' ὄψιν των, ὅτι ἡ διαγωγὴ των πολὺ ἀπέχει ἀπὸ ἐκείνην τῶν μεγάλων ἁμαρτωλῶν καὶ τῶν ἀσεβῶν, ⁽¹⁾ ἐν

(1) Quamvis longe absint a facinorosis, flagitiosis atque impiis

τούτοις δὲν εἶναι καὶ αὐτοὶ ἀπηλλαγμένοι τῶν ἁμαρτημάτων ἐκείνων, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὑποστοῦν μερικάς προσκαίρους ποινὰς πρὸς ἐξάγνισιν αὐτῶν. ⁽¹⁾ Πράγματι δὲν ὑπάρχει κανεὶς, πὺν νὰ μὴ παρασύρεται ἐνίστε ἀπὸ τὰ πάθη του, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν εἶναι κανονικὴ ἡ ζωὴ του· κανεὶς, ὁ ὁποῖος, ἀποφεύγει μὲν νὰ βυθίζεται εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ ἐγκλήματος, διαπράττει ὅμως οὐχ ἥττον ἐλαφρὰ ἁμαρτήματα, τὰ ὁποῖα ὅσον εἶναι ἐλαφρότερα, τόσον εἶναι συχνά· ἀλλὰ καὶ ποῖος συμπεριφέρεται σήμερον ὅπως πρέπει, πρὸς ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἡ ἀλαζονεία, ἡ πλεονεξία, ἡ ἀσέβεια καὶ ἡ ἀκολασία γίνονται ἀφορμὴ, ὥστε ὁ Θεὸς νὰ ἐρημώνῃ τὴν γῆν, ὅπως ἠπείλησε νὰ τὸ κάμῃ διὰ τῆς γλώσσης τῶν προφητῶν; Τῷ ὄντι συμβαίνει, ὥστε, λόγῳ μιᾷς ἐπικινδύνου ὑποκρισίας, προσποιούμεθα, ὅτι δὲν βλέπομεν τὰ σφάλματά των διὰ νὰ μὴ ἀναγκαζώμεθα νὰ τοὺς συμβουλευώμεν, νὰ τοὺς σωφρονίζωμεν καὶ ἐνίστε μάλιστα νὰ τοὺς τιμωρῶμεν. Τοῦτο δὲ γίνεται εἴτε διότι ἀποφεύγομεν τὴν ἐπιβολὴν τιμωριῶν, εἴτε διότι δὲν ἔχομεν τὸ θάρρος νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσωμεν, εἴτε, τέλος, διότι δὲν τολμῶμεν νὰ τοὺς θίξωμεν ἐκ φόβου, μήπως μᾶς βλάψουν ὡς πρὸς μερικὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ, πὺν ποθεῖ ἡ πλεονεξία μας ἢ φοβεῖται νὰ χάσῃ ἡ ἀδυναμία μας. Μολονότι δὲ μισοῦμεν τοὺς κακοὺς, διὸ καὶ δὲν κινδυνεύομεν νὰ ὑποστῶμεν τὴν καταδίκην, ἡ ὁποία δι' αὐτοὺς παρασκευάζεται, ἐν τούτοις δὲν τοὺς θίγομεν κατὰ τὴν διάπραξιν τῶν θανασίμων ἁμαρτιῶν των ἐκ φόβου, μήπως χάσωμεν μερικὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα ὅμως δίδουν ἀφορμὴν ἁμαρτίας, μολονότι προσκαίρου καὶ ἐλαφροῦς. Διὰ τοῦτο, καίτοι δὲν τιμωροῦνται οἱ ἀγαθοὶ μετὰ τῶν κακῶν εἰς τὴν αἰωνιότητα, συναισθάνονται ὅμως δικαίως τὴν πικρίαν τῆς ζωῆς, μόλις τύχῃ νὰ δυστυχίσουν ὅπως ἐκεῖνοι, θείᾳ βουλῇ, διότι, ἐπει-

Ὁ Αὐγουστῖνος καλεῖ *facinorosa* τὰ ἐναντίον τοῦ πλησίον διαπραττόμενα κακουργήματα, δηλαδὴ τὴν ληστείαν, τὸν φόνον κ.τ.λ. *Flagitia* τὰ προσβάλλοντα ἡμᾶς τοὺς ἰδίους, π. χ. τὴν ἀνηθικότητα, τὴν ἀσέλγειαν, καὶ *impria* τὰ ἐναντίον τοῦ Θεοῦ ἀπευθυνόμενα, ὅπως εἶναι ἡ βλασφημία, ἡ ἀσέβεια κ. τ. τ.

(1) Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἐξῆς: *Tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se iudicent indignos.* Ἐνδεκα Γαλλικὰ χειρόγραφα καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ πάπυροι τοῦ Βατικανοῦ γράφουν *d i g n o s*, διότι ἡ δὲν πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ἀρνητικὸν *nec* ἢ νὰ γραφῇ *dignos*.—(δηλαδὴ δὲν εἶναι καὶ αὐτοὶ τόσοι πολὺ ἀπηλλαγμένοι τῶν ἁμαρτημάτων των, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὑποστοῦν προσκαίρους ποινὰς.)

δὴ ἡ γλυκύτης τῆς ζωῆς τοὺς γοητεύει, δὲν θέλουν νὰ μεταχειρίζονται μὲ ἀυστηρότητα τοὺς κακοὺς.

Καὶ ὅμως δὲν κατηγοροῦ τὴν συμπεριφορὰν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν προσπαθοῦν νὰ συνειδέσθωσι καὶ δὲν τιμωροῦν τοὺς κακοὺς, ἐπειδὴ ἐπιζητοῦν μίαν εὐνοϊκωτέραν περίστασιν πρὸς τοῦτο, ἢ διότι φοβοῦνται μήπως γίνωνται χειρότεροι ἢ μήπως, ἐπειδὴ εἶναι εὐερέθιστοι, δὲν ἠμπορέσουν νὰ διδάξουν ἐκείνους, ἢ πίστις τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἀκόμη σταθερὰ καί, πιεζόμενοι, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ τὴν χάσουν. Εἰς τὰς περιπτώσεις λοιπὸν αὐτὰς ἢ μὴ παρέμβασις τῶν ἐναρέτων ἀνθρώπων εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν κακῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα μᾶλλον μιᾶς σώφρονος εὐσπλαχνίας παρὰ ἐνὸς ἰδιωτελοῦς συμφέροντος. Ἀλλὰ τὸ κακὸν συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ διάγοντες ζωὴν τόσον διάφορον τῆς τῶν ἀμαρτωλῶν καὶ οἱ βδελυσσόμενοι τὴν κακίαν των, δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ τοὺς νουθετήσουν, ἐκ φόβου, μήπως ἐκθέσουν τὴν ζωὴν των καὶ προσκρούσουν εἰς πράγματα, ἢ χρῆσις τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται βεβαίως εἰς ἀθώους ἀνθρώπους, ἐπιζητοῦνται ὅμως μὲ ὑπέρμετρον πόθον παρὰ προσώπων ποὺ εἶναι ὁδοιπόροι ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἔχουν τὰ βλέμματά των πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐστραμμένα ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν πατρίδα των.

Πράγματι, ὅχι μόνον ἐκεῖνοι, ποὺ εἶναι ἀσθενέστεροι, — διότι συνῆψαν γαμηλίους δεσμούς, ἔχουν, ἢ ποιοῦν ν' ἀποκτήσουν τέκνα, εἶναι κάτοχοι οἰκιῶν καὶ συντηροῦν θεράποντας, τέλος ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ Ἀπόστολος, διατυπώσεων παραγγέλματα περὶ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὀφείλουν νὰ ζοῦν οἱ σύζυγοι μὲ τὰς συζύγους των καὶ αἱ σύζυγοι μὲ τοὺς συζύγους των· παραγγέλματα σχετικὰ μὲ τὰ ἀμοιβαῖα καθήκοντα τοῦ πατρὸς πρὸς τὰ τέκνα, τῶν κυρίων πρὸς τοὺς δούλους, — ὅχι μόνον, λέγω, αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι, ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν ἀποκτησιν ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρων ἐφημέρων ἀγαθῶν καὶ ὑποφέρουν πολὺ ὅταν τὰ χάνουν, διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην δὲν τολμοῦν νὰ νουθετήσουν τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, τὰ ἥθη τῶν ὁποίων ἀποστρέφονται, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν δεσμεύονται διὰ τῶν δεσμῶν τοῦ γάμου καὶ ἀρκοῦνται εἰς ὀλίγα διὰ τὴν συντήρησιν αὐτῶν, συχνὰ δὲν ἀποφασίζουν νὰ νουθετήσουν τοὺς κακοὺς ἐκ φόβου μήπως διακινδυνεύουν τὴν ὑπόληψίν των καὶ τὴν ζωὴν των ἢ ἐκτεθοῦν εἰς τὰς ἐνέδρας καὶ τὴν βίαν των. Καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν τοὺς φοβοῦνται μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ παρασυρθοῦν καὶ αὐτοὶ εἰς ὅμοια ἐγκλήματα, ὅσα σδῆποτε ἀπειλὰς καὶ ἂν ἀπευθύνουν ἐναντίον των οἱ κακοί, ἐν τούτοις παραλείπουν νὰ τοὺς ἀποτείνουν ἐπιπλήξεις, δυναμένας νὰ βελτιώσουν μερικοὺς ἐξ αὐτῶν, καὶ τοῦτο μήπως, εἰς περίπτωσιν, κατὰ

τὴν ὁποίαν δὲν τὸ κατορθώσουν νὰ, ἐκθέσουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν τιμὴν των.

Ἀναμφιβόλως ἡ ζωὴ καὶ ἡ ὑπόληψις των εἶναι ἀναγκαῖα εἰς αὐτούς, ἀλλὰ δὲν τὸ κάμνουν δι' αὐτὸν τὸν λόγον. Ἡ τοιαύτη συμπεριφορὰ των εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας των καὶ τοῦ φόβου, μήπως χάσουν τοὺς ἐπαίνους καὶ τὴν εὐμενῇ κρίσιν τοῦ συνόλου, καθὼς καὶ ἐκ τοῦ φόβου, μήπως τοὺς κακοποιήσουν ἢ μήπως διακινδυνεύσουν τὴν ζωὴν των, δηλαδή τὸ κάμνουν διότι παρακινοῦνται ὑπὸ ἰδιοτελοῦς συμφέροντος καὶ ὄχι ὑπὸ κινήτρων εὐσπλαγχνίας.

Ὑπάρχει λοιπὸν μία αἰτία μεγίστης σπουδαιότητος, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀγαθοὶ πρέπει νὰ τιμωροῦνται μὲ τοὺς κακοὺς ὡσάκεις ἀρέσει εἰς τὸν Θεὸν νὰ τιμωρῇ τὰ ἥθη τῶν ἀνθρώπων, ἔστω καὶ διὰ προσκαίρων ποινῶν. Ἐὰν ὅλοι ὑφίστανται τὰς ἰδίας ποινάς, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι διαπράττουν τὰ αὐτὰ ἁμαρτήματα, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι ἀγαποῦν αὐτὴν τὴν θνητὴν ζωὴν. Μολονότι δὲ οἱ καλοὶ ἄνθρωποι δὲν τὴν ἀγαποῦν τόσον, ὅσον οἱ ἄλλοι, ἐν τούτοις τὴν ἀγαποῦν ὅπωςδῆποτε, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν περιφρονοῦν μὲ τὸν σκοπὸν, ὅπως, νουθετοῦντες θαρραλέως τοὺς κακοὺς καὶ ἀπαλλάσσοντες αὐτοὺς ἀπὸ τὰς ἁμαρτίας των, τοὺς παρασκευάζουν μίαν καλυτέραν ζωὴν. Ἐὰν δὲν ἤμποροῦν νὰ τοὺς θεωροῦν ὡς συντρόφους των, ἅς τοὺς ἀνέχωνται τοῦλάχιστον καὶ ἅς τοὺς ἀγαποῦν ὡς ἐχθρούς, διότι, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται εἰς τὴν ζωὴν, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ μεταστραφοῦν. Εἶναι περισσότερον ἔνοχοι ἐκεῖνοι, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ καὶ ὁ Προφήτης: Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς θ' ἀποθάνῃ εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλὰ θὰ ζητήσω τὸν λόγον ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐπαγρυπνᾷ ἐπὶ τῆς ζωῆς αὐτοῦ. ⁽¹⁾ Διότι ἐκεῖνοι, ποὺ ἐπαγρυπνοῦν, δηλαδή οἱ ἐντεταλμένοι διὰ τὴν καθοδήγησιν τῶν λαῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἴστανται ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν, διὰ νὰ τοὺς προφυλάσσουν ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ νὰ συμπεριφέρονται ἀπέναντί των αὐστηρότατα. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀπαλλάσσει ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, μολονότι μὲν δὲν ἔχουν τοιαύτην ἀποστολὴν, βλέπουν ὅμως ἀναρίθμητα ἑλαττώματα καὶ κακίας εἰς ἐκείνους, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέονται διὰ τῶν δεσμῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ ἀποφεύγουν νὰ τοὺς νουθετήσουν ἐκ φόβου μήπως χάσουν τὴν εὐνοίαν των ἢ μήπως ὑποστοῦν κάποιαν ζημίαν εἰς τὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα μὲν νομίμως κατέχουν, ἀλλ' ἀγαποῦν περισσότερον τοῦ δέοντος. Ὑπάρχει ἀκόμη μία ἄλλη αἰτία, διὰ τὴν

(1) Τὸ κείμενον τῆς Γραφῆς ἔχει οὕτω : «αὕτη (ἡ ψυχὴ) διὰ τὴν αὐτῆς ἀνομίαν ἐλήφθη, καὶ τὸ αἷμα ἐκ χειρὸς τοῦ σκοποῦ ἐκζητήσω». (Ἰεζεκ. λγ', 6).

ὁποῖαν ἀγαθοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνθρωποι προσβάλλονται ἀπὸ τὰ κακὰ τῆς ζωῆς, ὡς συνέβη εἰς τὸν Ἰώβ. Τοῦτο ὁμως συμβαίνει διὰ τὴν γνῶσθῃ, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ὁ ὑφιστάμενος τὰ κακὰ ταῦτα, ἀγαπᾷ μὲ ἀπόλυτον ἰδιοτέλειαν τὸν Θεόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ δὲν ὑφίστανται καμμίαν ἀπώλειαν, ὅταν χάνουν τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ των.

Ἐὰν θεωρηθοῦν ὡς ἀγαθὰ ὅλα ἐκεῖνα, περὶ τῶν ὁποίων ὠμιλήσαμεν, ὀφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι δὲν συμβαίνει κανένα κακὸν εἰς τοὺς ἀληθινούς Χριστιανούς, πού νὰ μὴ γίνεταί διὰ τὸ καλὸν των, ἰκτὸς ἐὰν ἐκληφθῇ ὡς ἀσήμαντον τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ἀποστόλου : «Οἶδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσι τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν» (¹).

Λέγουν ὅτι ἔχασαν πᾶν ὅ,τι εἶχαν, μήπως ὁμως ἔχασαν τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειάν των ; Ἐχασαν τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, ὃς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ πολυτελής ; (²) Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀγαθὰ τῶν Χριστιανῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Ἀπόστολος, ὁ ὁποῖος ἀπελάμβανε πολλῶν ἐξ αὐτῶν λέγει : «Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἢ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκειας. Οὐδὲν γὰρ εἰσηνέγκαμεν εἰς τὸν κόσμον, δηλὸν ὅτι οὐδὲ ἐξενεγκεῖν τι δυνάμεθα· ἔχοντες δὲ διατροφὰς καὶ σκεπάσματα, τούτοις ἀρκεσθησόμεθα. Οἱ δὲ βουλόμενοι πλουτεῖν ἐμπίπτουσιν εἰς πειρασμὸν καὶ παγίδα καὶ ἐπιθυμίας πολλὰς ἀνοήτους καὶ βλαβεράς, αἵτινες βυθίζουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὀλεθρον καὶ ἀπώλειαν, ῥίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία, ἧς τινες ὀρεγόμενοι ἀπεπλάνηθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ ἑαυτοὺς περιέπειραν ὀδύναις πολλαῖς» (³). Ἐκεῖνοι λοιπόν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν λεηλασίαν τῆς Ρώμης ἀπώλεσαν τὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ των, ἐὰν τὰ κατεῖχον κατὰ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐδίδαξεν αὐτοὺς ὁ Ἀπόστολος, πού ἦτο πτωχὸς ἐξωτερικῶς καὶ πλούσιος εἰς τὸν ἐσωτερικόν του κόσμον, δηλαδή «ὡς χρώμενοι τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ ὡς μὴ καταχρώμενοι» (⁴) θὰ ἠδύναντο νὰ εἴπουν, ὅπως ὁ Ἰώβ, ὁ ὁποῖος ἐπεβλήθη μεγάλως εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ δὲν ἐνίκηθη : «Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρός μου, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι

(¹) Ρωμ. η, 28.

(²) 1 Πέτρ. γ, 4.

(³) 1 Τιμόθ. στ', 6—10

(⁴) 1 Κορινθ. ζ, 31.

ἐκεῖ· ὁ Κύριος ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλατο· ὥς τῷ Κυρίῳ ἔδοξεν, οὕτω καὶ ἐγένετο· εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογη-
μένον εἰς τοὺς αἰῶνας». ⁽¹⁾ Ὡστε ὁ πιστὸς οὗτος θεράπων τοῦ
Θεοῦ ἐθεώρει τὴν βούλησιν τοῦ Κυρίου του ὡς μέγιστον πλοῦτον,
λόγω δὲ τῆς μεγάλης ὑποταγῆς εἰς τὰς ἐντολάς του, ἦτο πλου-
σιώτατος εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον του καὶ δὲν ἐλυπεῖτο ποσῶς,
ὅτι ἔχανε κατὰ τὴν ζωὴν τὰ ἀγαθὰ ἐκεῖνα, ποὺ γρήγορα θὰ ἔχανε
κατὰ τὸν θάνατόν του.

Ἄλλ' ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν εἶχον τόσην ἠθικὴν δύναμιν, ποὺ
ἦσαν προσκεκολλημένοι εἰς μερικὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ, μολονότι ὄχι
μέχρι τοῦ σημείου νὰ τὰ προτιμοῦν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν,
ἀνεγνώρισαν, ὅταν τὰ ἔχασαν, πόσον ἦτο ἁμαρτωλὴ ἡ ἀφο-
σίωσις αὐτῶν εἰς τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, δεδομένου ὅτι συνησιώθη-
σαν ὅλα τὰ κακά, εἰς τὰ ὅποια τοὺς παρέσυρε τὸ πάθος των,
καθὼς εἶπεν ὁ Ἀπόστολος, τοὺς λόγους τοῦ ὁποίου ἀνέφερα
ἂνωτέρω.]

Προφανῶς ἦτο δίκαιον, ἀφοῦ παρέλειψαν νὰ συμμορφω-
θοῦν πρὸς τὴν ὑπόδειξιν του, ν' ἀναγνωρίσουν αὐτὴν τὴν ἀλή-
θειαν ἐκ τῆς ἰδικῆς των πείρας. Διότι ὁ ἅγιος Παῦλος λέγει,
ὅτι «οἱ βουλόμενοι πλουτεῖν ἐμπίπτουσιν εἰς πειρα-
σμόν», ⁽²⁾ ἀλλ' εἶναι βέβαιον, ὅτι δὲν κατηγορεῖ παρὰ μόνον
τὸ πάθος τοῦ «πλουτεῖν» καὶ ὄχι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ πλούτη,
διότι ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖ: «Τοῖς πλουσίοις ἐν τῷ νῦν
αἰῶνι παράγγελλε μὴ ὑψηλοφρονεῖν, μηδὲ ἡλπικέναι ἐπὶ
πλούτου ἀδειλότητι, ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι, τῷ παρέ-
χοντι ἡμῖν πάντα πλουσίως εἰς ἀπόλαυσιν, ἀγαθοεργεῖν,
πλουτεῖν ἐν ἔργοις καλοῖς, εὐμεταδότους εἶναι, κοινωνι-
κοὺς, ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς θεμέλιον καλὸν εἰς τὸ
μέλλον, ἵνα ἐπιλάβωνται τῆς αἰωνίου ζωῆς». ⁽³⁾

Ὅσοι μεταχειρίζονται τὰ πλούτη των κατὰ τὸν τρόπον
τοῦτον, παρηγοροῦνται διὰ τὴν τόσον μικρὰν ἀπώλειαν δι' ἐνὸς
σημαντικωτάτου κέρδους, αἰσθάνονται δὲ συγχρόνως μεγάλην
χαρὰν διὰ τὰ ἀγαθὰ, τὰ ὅποια ἔσωσαν, ἐξασφαλίσαντα ταῦτα
διὰ νὰ ἔρχωνται ἄρωγοὶ εἰς τοὺς συνανθρώπους των, καὶ δὲν
πάσχουν ὅπως ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι τὰ ἔχασαν, ἐπειδὴ τὰ διε-
φύλασσαν μὲ περιδεῆ προσοχὴν. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν
ἔχασαν παρὰ μόνον ἐκεῖνα, τὰ ὅποια δὲν ἤθελαν νὰ στείλουν εἰς
τὸν οὐρανόν. Πράγματι, ἐκεῖνοι ποὺ εἰσήκουσαν τὴν ἐντολήν

⁽¹⁾ Ἰώβ, α', 21.

⁽²⁾ 1 Τιμόθ. στ', 9.

⁽³⁾ 1 Τιμόθ. στ', 17.

τοῦ Κυρίου των «μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπου σῆς καὶ βρώσις ἀφανίζει καὶ ὅπου κλέπται διορύσσουσι καὶ κλέπτουσι, θησαυρίζετε δὲ ὑμῖν θησαυροὺς ἐν τῷ οὐρανῷ, ὅπου οὔτε σῆς οὔτε βρώσις ἀφανίζει καὶ ὅπου κλέπται οὐ διορύσσουσι οὐδὲ κλέπτουσι· ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν». ⁽¹⁾

Ἐκεῖνοι, λέγω, πὺν ἤκουσαν τὴν φωνὴν ταύτην, κατὰ τὰς ὥρας τῆς θλίψεως αὐτῶν, πόσον ἦσαν σοφοί, ὥστε νὰ μὴ περιφρονήσουν τὴν συμβουλὴν ταύτην ἐνὸς διδασκάλου τόσον ἀληθινοῦ καὶ ἐνὸς φρουροῦ τόσον ἀσφαλοῦς καὶ τόσον πιστοῦ τοῦ πολυτίμου θησαυροῦ των. Ἐὰν πολλοὶ ἐχάρησαν διότι ἀπέκρουσαν τὰ ἀγαθὰ των εἰς τόπον, ὅπου ἡ τύχη ἠθέλησεν, ὅπως μὴ ἀνακαλυφθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς, πόσον ἀσφαλεστέραν χαρὰν δὲν θὰ ἠσθάνθησαν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι, ἀκολουθοῦντες τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, τὰ διεφύλαξαν εἰς ἓνα τόπον, ὅπου οἱ ἐχθροὶ δὲν ἠμποροῦσαν καθόλου νὰ πλησιάσουν. Ἴδον διατὶ ὁ ἀγαπητὸς μου Παυλῖνος, ἐπίσκοπος τῆς Νόλας ⁽²⁾, ὅστις ἦτο πλουσιώτατος καὶ ἔγινε πτωχότατος οἰκειοθελῶς, συλληφθεὶς αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν βαρβάρων, ἔκαμε καθ' ἑαυτὸν τὴν ἐξῆς προσευχὴν πρὸς τὸν Θεόν : «Κύριε, μὴ ἐπιτρέψῃς, ὅπως μὲ βασανίσῃ ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος. Σὺ γνωρίζεις, ποῦ εὐρίσκονται ὅλα τὰ ἀγαθὰ μου». Πράγματι, ὁ Παυλῖνος εἶχε τοποθετήσῃ τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ ἐκεῖ, ὅπου Ἐκεῖνος, πὺν ἠπέλησε τὸν κόσμον μὲ αὐτὴν τὴν καταστροφὴν, τοῦ παρήγγειλε νὰ τὰ θέσῃ καὶ ἐσχημάτισε ἐξ αὐτῶν θησαυρόν. Τοιουτοτρόπως, ὅσοι ὑπήκουσαν εἰς τὸν Κύριον, παρὰ τοῦ ὁποίου ἔμαθαν ποῦ καὶ πῶς ἔπρεπε νὰ κρύπτουν τοὺς θησαυροὺς των, δὲν ἔχασαν τὰ πρόσκαιρα πλούτη των κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν βαρβάρων. Ὅσοι δὲ μετενόησαν, διότι δὲν τὸν ὑπήκουσαν, ἔμαθαν καὶ αὐτοὶ πῶς ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἀγαθὰ των, ἐὰν ὅχι μὲ τὴν φρόνησιν ἐκείνην, ἡ ὁποία θὰ ἐπρολάμβανε τὴν ἀπώλειάν των, τοῦλάχιστον μὲ τὴν πείραν, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε.

Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ μερικοὶ χρηστοὶ ἄνθρωποι καὶ μάλιστα Χριστιανοί, τοὺς ὁποίους οἱ βάρβαροι ἐβασάνισαν διὰ νὰ τοὺς ἀποκαλύψουν τοὺς θησαυροὺς των. Ἀπαντῶ, ὅτι δὲν ἠδυνή-

(1) Ματθ. στ', 19 καὶ ἐφεξῆς.

(2) Νόλα (Νόβα), ἀρχαιοτάτη πόλις τῆς Ἰταλίας, ἰδρυθεῖσα, κατὰ τινα παράδοσιν, ὑπὸ τῶν Ἑτρούσκων. Κατελήφθη τὸ 313 ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ὅτε καὶ ἀνεπτύχθη μεγάλως, καταστᾶσα ἡ πρώτη πόλις τῆς Καμπανίας. Ἡ σημερινὴ Νόλα, εἰς τὸν νομὸν τῆς Νεαπόλεως, καὶ ἐπὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Νεαπόλεως—Ἀβελλίνο, (κατ. 16.000) ἔχει ἀκμάζουσιν βιομηχανίαν στεάτων καὶ κηρίων.

θησαν οὔτε νὰ τοὺς ἀποκαλύψουν οὔτε διέτρεξαν τὸν κίνδυνον νὰ χάσουν ἐκεῖνο, πὺν τοὺς ἔκαμνε ἀνθρώπους χρηστούς. Ἐὰν προέκριναν νὰ βασανισθοῦν παρὰ ν' ἀποκαλύψουν τοὺς προσκαίρους θησανρούς των, δὲν ἦσαν ἀνθρώποι τοῦ Θεοῦ, ὅσοι δὲ ὑπέστησαν παντοειδῆ βασανιστήρια χάριν τοῦ χρυσοῦ, εἶχον ἀνάγκην νὰ διδαχθοῦν, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑποστοῦν χάριν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μεγαλύτερα μαρτύρια, καὶ τοῦτο, διὰ νὰ μάθουν, ὅτι ὥφειλαν ν' ἀγαποῦν περισσότερο Ἐκεῖνον, πὺν χορηγεῖ θησανρούς μιᾷς αἰωνίου εὐδαιμονίας εἰς ὅσους ἐδεινοπάθησαν δι' Αὐτόν· ὅτι τὸ ν' ἀγαποῦν τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον, μόνον συμφορὰς θὰ τοὺς ἐπροξένη, εἴτε διότι θὰ τὸν ἀπέκρυπτον ψευδόμενοι, εἴτε διότι θὰ τὸν ἀπεκάλυπτον, ὁμολογοῦντες τὴν ἀλήθειαν. Πράγματι, οὐδεὶς ἔχασε τὸν Χριστόν, ἐπειδὴ τὸν ὡμολόγησεν, ἐνῶ οὐδεὶς διетήρησε τὸ ἀγαθόν του, ἀρνούμενος, ὅτι Τὸν κατεῖχε. ⁽¹⁾ Δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀκριβῶς τὰ μαρτύρια, πὺν τοὺς ἐδίδαξαν ν' ἀγαποῦν τὸ ἀφθαρτον ἀγαθόν, ὑπῆρξαν δι' αὐτοὺς ὡφελιμώτερα παρὰ αὐτὰ τὰ ἴδια τ' ἀγαθὰ, τὰ ὅποια ἐβασάνιζαν τοὺς κατόχους των, λόγῳ τῆς ἐνόχου ἀγάπης, πὺν ἔτρεφαν πρὸς αὐτά, χωρὶς νὰ ὡφελοῦνται ποσῶς ἐκ τῶν ἀγαθῶν τούτων.

Πλὴν ὁμως λέγουν ἀκόμη, ὅτι μερικοί, οἱ ὅποιοι δὲν κατεῖχον καμμίαν περιουσίαν, ὑπεβλήθησαν εἰς βασανιστήρια, ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἐπίστευαν. Ἴσως θὰ ἐποθοῦσαν νὰ κατέχουν, καὶ ἔτσι, ἐπειδὴ δὲν ἦσαν πτωχοὶ ὡς πρὸς τὴν θέλησιν, θὰ ἔπρεπε νὰ μάθουν, ὅτι δὲν εἶναι ἄξια τιμωρίας αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ ἀγαθὰ, ἀλλ' ὁ πόθος νὰ τ' ἀποκτήσουν, καὶ ὅτι, ἐὰν πράγματι ἦσαν πτωχοὶ καὶ δὲν ποθοῦσαν νὰ γίνουν πλούσιοι, δὲν γνωρίζω, ἐὰν κανεὶς ἐξ αὐτῶν θὰ ἐβασανίζετο, ἀλλὰ καὶ ἂν συνέβαινε τοῦτο, ἡμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὅσοι ὡμολογοῦσαν τὴν ἱερὰν πενίαν των ἐν μέσῳ τῶν μαρτυρίων, θὰ ὡμολογοῦσαν αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Χριστόν, εἰς τρόπον ὥστε, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ ἐχθροὶ δὲν ἐπίστευον εἰς τὸν λόγον των, ὁ ἐξομολογούμενος τὴν ἱερὰν πενίαν του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστῇ βασάνους, χωρὶς νὰ λάβῃ ἀμοιβὴν εἰς τὸν οὐρανόν.

Πολλοὶ χριστιανοί, λέγουν, ἐβασανίσθησαν ἀπὸ ἓνα μακροχρόνιον λιμόν, ⁽²⁾ ἀλλ' ἰδοὺ ἀκόμη μία περίπτωσις, πὺν ἀπέβη δι' αὐτοὺς ἐπ' ἀγαθῷ, ἐφόσον ὑπέφεραν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, διότι ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἐθανάτωσεν ἡ πείνα, ἀπηλλά-

(1) Τοῦτο δεικνύει τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν δύο ἀγαθῶν, δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ χρήματος.

(2) Κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν βαρβάρων πολιορκίαν τῆς Ρώμης.

γησαν ἀπὸ τοῦ κόσμου αὐτοῦ τὰ δεινά, ὅσοι δὲ δὲν ὑπέκυψαν εἰς αὐτήν, ἐδιδάχθησαν νὰ ζοῦν ἐγκρατέστερα καὶ νὰ νηστεύουν περισσότερον.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Ὅπωςδὴποτε καὶ ἂν ἀποθάνῃ κανεῖς, ἀποθνήσκει πάντοτε καλῶς, ἐὰν ἔζησε καλῶς.

Προσθέτουν: Πολλοὶ Χριστιανοὶ ἐσφάγησαν, πολλοὶ ὑπέκυψαν εἰς εἶδη πολλὰ φρικαλέων θανάτων. Ἐὰν τοῦτο εἶναι δυστύχημα, εἶναι δυστύχημα κοινὸν δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τοῦλάχιστον ἐγὼ εἶμαι βέβαιος, ὅτι οὐδεὶς ἀπέθανε, χωρὶς νὰ ἔπρεπε κάποτε ν' ἀποθάνῃ. Ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς ἐξισώνει τὴν μακροτέραν μὲ τὴν βραχυτέραν ζωὴν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι πλέον οὔτε χειρότερον οὔτε καλύτερον, οὔτε βραχύτερον. Καὶ ποίαν σημασίαν ἔχει ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον κανεῖς ἀποθνήσκει, ἀφοῦ δὲν ἀποθνήσκη δύο φορές; Ἄλλως τε, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος, λόγῳ τῶν πολλαπλῶν ἀτυχημάτων τῆς ζωῆς, νὰ μὴ φοβῇται καθημερινῶς, τρόπον τινά, ἀπειρον ἀριθμὸν θανάτων, καὶ ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι βέβαιον μὲ ποῖον θάνατον κανεῖς θ' ἀποθάνῃ, διερωτῶμαι ἂν δὲν εἶναι προτιμότερον νὰ ὑποστῇ κανεῖς ἓνα θάνατον ἀποθνήσκων, παρὰ νὰ φοβῇται ὅλους τοὺς θανάτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς αὐτοῦ; Γνωρίζω, ὅτι ἡ δειλία μᾶς κάμνει νὰ προκρίνωμεν μίαν μακρὰν ζωὴν καὶ νὰ φοβώμεθα πολυαρίθμους θανάτους, παρὰ ν' ἀποθνήσκωμεν μίαν μόνον φορὰν, διὰ νὰ μὴ φοβώμεθα πλέον κανένα θάνατον. Ἀλλά, εἶναι ἄλλο ἐκεῖνο, ποὺ τρομάζει τὰς αἰσθήσεις μας καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς σαρκὸς μας, καὶ ἄλλο ἐκεῖνο, ποὺ γνωρίζομεν μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ πνεύματός μας. Ὁ θάνατος, κατόπιν μιᾶς ἐναρέτου ζωῆς, δὲν ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓνα κακόν· κακὸν εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τὸν ἀκολουθεῖ. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ λυπούμεθα τόσον πολὺ δι' ἐκεῖνο, ποὺ προκαλεῖ τὸν θάνατον ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι πέπρωται ν' ἀποθάνουν, ἀλλὰ διὰ τὸν τρόπον, εἰς τὸν ὁποῖον κατευθύνονται. Τοιοῦτοτρόπως, ἀφοῦ οἱ Χριστιανοὶ γνωρίζουν, ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ἐναρέτου πτωχοῦ ἐν μέσῳ τῶν σκύλων, οἱ ὁποῖοι «ἐρχόμενοι ἀπέλειχον τὰ ἔλκη αὐτοῦ» εἶναι καλύτερος ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ κακοῦ πλουσίου, ὅστις «ἐνεδιδύσκετο πορφύραν καὶ βύσσον», εἰς τί τὰ φρικαλέα ταῦτα εἶδη τοῦ θανάτου θὰ ἔβλαπτον τοὺς νεκρούς, ἐὰν ἔζησαν ἐναρέτως τὴν ζωὴν των;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ἡ ἔλλειψις ταφῆς δὲν προξενεῖ κανένα κακὸν εἰς τοὺς Χριστιανούς.

Ἀλλά, θὰ μοῦ πῆτε, ἀνάμεσα εἰς αὐτὰς τὰς μεγάλας σφαγάς, πολλοὶ Χριστιανοὶ ἔμειναν ἄταφοι. Εἶναι ἓνα ἀτύχημα, ποὺ δὲν πρέπει νὰ φοβώμεθα τόσον πολὺ χάριν τῆς πίστεώς μας, ἐφόσον γνωρίζομεν, ὅτι τὰ σώματα ἐκείνων περὶ τῶν ὁποίων λέγεται ὅτι «καὶ θρίξ ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτῶν οὐ μὴ ἀπόληται», ⁽¹⁾ καὶ ἂν ἀκόμη καταβροχθισθοῦν ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία, τοῦτο δὲν θὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀνάστασιν των. Ἡ ἀλήθεια δὲν διστάζει νὰ εἴπῃ «μὴ φοβηθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι». ⁽²⁾ Ἐὰν τίποτε ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἔκαμεν ὁ ἐχθρὸς εἰς τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἐφόνευσεν, δὲν ἤμποροῦσε νὰ τοὺς βλάβῃ εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, ἐκτὸς ἂν εὗρεθῇ ἓνας τόσον ἀνόητος, ὥστε νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δὲν πρέπει κανεὶς νὰ φοβῆται παρὰ μόνον ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι φονεύουν τὸ σῶμα πρὸ τοῦ θανάτου καὶ νὰ μὴ τοὺς φοβῆται μετὰ θάνατον· καὶ ἂν κανεὶς πάσχῃ δι' ἐκείνους, τοὺς ὁποίους οἱ ἐχθροὶ δὲν ἔθιψαν, ἀφοῦ τοὺς ἐφόνευσαν, θ' ἀπαντήσωμεν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «Λέγω δὲ ὑμῖν τοῖς φίλοις μου· μὴ φοβηθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα, καὶ μετὰ ταῦτα μὴ ἐχόντων περισσώτερόν τι ποιῆσαι» ⁽³⁾ δὲν εἶναι ἐσφαλμένοι, ἐφ' ὅσον οἱ ἐχθροὶ εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ κάμουν εἰς τὸ σῶμα ἓνα τόσον μεγάλο κακό; Ὡ, μὴ γένοιτο, ὅπως ἐλεγχοῦν ψευδεῖς οἱ λόγοι οὗτοι! Πράγματι ἐννοοῦν, ὅτι οἱ ἐχθροὶ φονεύοντες κάμνουν κάτι, διότι ἓνα σῶμα ἔχει τὴν συναίσθησιν τοῦ ἐπικειμένου θανάτου του, ἀλλὰ κατόπιν δὲν ἤμποροῦν πλέον νὰ κάμουν τίποτε, διότι τὸ νεκρὸν σῶμα δὲν ἔχει καμμίαν αἴσθησιν. Εἶναι λοιπὸν ἀληθές, ὅτι ἡ γῆ δὲν ἐκάλυψε τὰ σώματα πολλῶν Χριστιανῶν, οὐδεὶς ὅμως ἠδυνήθη ν' ἀποσπάσῃ ἓνα ἐξ αὐτῶν μεταξὺ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, τῆς γῆς αὐτῆς, τὴν ὁποίαν πληροῖ μὲ ὅλην τὴν παρουσίαν Του Ἐκεῖνος, ποὺ γνωρίζει νὰ πραγματοποιῇ τὴν ἀνάστασιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθέντων. Πράγματι, λέγει εἰς τὸν ἐβδομηκοστὸν ὄγδοον ψαλμόν: «Ἔθεντο τὰ θνησιμαῖα τῶν δούλων σου, βρώματα τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ, τὰς σάρκας τῶν ὀσίων

⁽¹⁾ Λουκ. κα', 18.

⁽²⁾ Ματθ. ιστ', 28.

⁽³⁾ Λουκ. ιβ', 4.

σου τοῖς θηρίοις τῆς γῆς, ἐξέχεαν τὸ αἷμα αὐτῶν ὥσει ὕδωρ κύκλῳ Ἱερουσαλήμ, καὶ οὐκ ἦν ὁ θάπτων». ⁽¹⁾ Ἀλλὰ λέγει τοῦτο μᾶλλον διὰ νὰ δείξῃ τὴν σκληρότητα ἐκείνων, ποὺ τὸ διέπραξαν, παρὰ τὴν συμφορὰν ἐκείνων, ποὺ τὸ ὑπέστησαν. Μολονότι δὲ τοῦτο φαίνεται σκληρὸν καὶ βάρβαρον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, δὲν εἶναι τοιοῦτον διὰ τὸν Θεόν, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ θάνατος τῶν ἁγίων Του εἶναι προσφιλὴς καὶ πολῦτιμος. ⁽²⁾

Ὅθεν, ὅλαι αἱ τελεταὶ τῶν ἐνταφιασμῶν, ἡ φροντὶς διὰ τὰς κηδείας, ἡ ἐκλογὴ τάφων, αἱ ἐπικήδειοι πομπαί, γίνονται μᾶλλον διὰ νὰ παρηγοροῦν τοὺς ζῶντας παρὰ διὰ ν' ἀνακουφίζουν τοὺς νεκρούς. Ἐὰν ὁ κακός, κηδευόμενος μεγαλοπρεπῶς, ἀποκτᾷ κάποιαν ὠφέλειαν, τότε μία κοινὴ ταφὴ ἢ ἡ ἀπόλυτος ἔλλειψις ἐνταφιασμοῦ θὰ πρόπῃ νὰ βλάβῃ τὸν ἐνάρετον. Ὁ ἐσμός ἐκείνος τῶν θεραπεόντων, ποὺ παρηκολούθησαν τὴν σορὸν τοῦ φιληδόνου πλουσίου τοῦ Εὐαγγελίου, ἦτο εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου μεγαλειώδης ἐπικήδειος πομπή, ἀλλ' ὑπῆρξε πολὺ λαμπροτέρα εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Θεοῦ ἢ κηδεία τοῦ πτωχοῦ ἐκείνου ἀνθρώπου, ποὺ ἦτο πλήρης πληγῶν. Οἱ ἄγγελοι δὲν τὸν ἀπέθεσαν ἐντὸς μνημείου ἐκ μαρμάρου, ἀλλὰ τὸν ἔφεραν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἀβραάμ.

Ἐκεῖνοι, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἀνελάβαμεν νὰ ὑπερασπίσωμεν τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, θὰ μᾶς ἐμπαίξουν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ φιλόσοφοί των περιφρονοῦν τὴν φροντίδα, ποὺ καταβάλλεται διὰ τοὺς ἐνταφιασμούς. Ὑπῆρξαν ὁλόκληροι στρατοί, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐμερίμνησαν διόλου διὰ τὸ τί θὰ ἐγίνοντο τὰ σώματα μετὰ θάνατον ἢ ποίων ζώων θὰ ἦσαν βορά. Ἀρκεῖ, ὅτι οἱ ἄνδρες ἀπέθαναν διὰ τὴν πατρίδα (εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν), πράγμα τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσε τοὺς ποιητὰς νὰ διατυπώσουν τὸ ἀπόφθεγμα, ποὺ ἐπήνεσαν ὅλοι: «Ὁ οὐρανὸς καλύπτει ἐκείνους, ποὺ δὲν ἔχουν τάφους». ⁽³⁾

Πόσον λοιπὸν παραλόγως κατηγοροῦν τοὺς Χριστιανούς, ἐπειδὴ μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἔμειναν ἄταφοι, ἀφοῦ ὑφίσταται ἡ ὑπόσχεσις ὅτι θ' ἀποδοθοῦν εἰς αὐτοὺς τὰ σώματά των ἐφωδιασμένα μὲ ὅλα τὰ μέλη των, ἀφοῦ ἀποσπασθοῦν ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ χῶμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἐντὸς τῶν ὁποίων διέτρευσαν. ⁽⁴⁾

⁽¹⁾ Ψαλμ. οη', 2, 3.

⁽²⁾ Ψαλμ. ρε', 6.

⁽³⁾ Coelo tegitur, qui non habet urnam, Λουκαν. VII, 819.

⁽⁴⁾ Πρβλ. 1 Κορινθ. ιε', 52 καὶ ἐφεξῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Διατί πρέπει νὰ θάπτωνται τὰ σώματα τῶν πιστῶν.

Ὅπωςδήποτε δὲν πρέπει νὰ παραμελοῦμεν καὶ νὰ ἐγκαταλείπωμεν τὰ σώματα τῶν ἀποθανόντων, ἰδίως ἐκεῖνα τῶν πιστῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Θεοῦ, τοὺς ὁποίους τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐξέλεξεν ὡς μέσα καὶ ὄργανά Του διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων ἀγαθῶν. Ἐὰν τὸ ἔνδυμα ἐνὸς πατρὸς ἢ τὸ δακτυλίδι τοῦ ἢ κάτι ἄλλο παρόμοιον εἶναι τόσον πολυτιμότερον, ὅσον ἡ μνήμη τοῦ εἶναι προσφιλεστέρα, πολλῶ μᾶλλον ὀφείλομεν νὰ φροντίζωμεν διὰ τὰ σώματα ἐκεῖνα, μὲ τὰ ὁποῖα εἴμεθα περισσότερον συνδεδεμένοι, παρὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴν περιβολήν, δεδομένου ὅτι, ταῦτα δὲν χρησιμεύουν μόνον διὰ τὸν στολισμὸν καὶ τὴν βοήθειαν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀποτελοῦν καὶ μέρος τῆς φύσεώς του. Τοιοῦτοτρόπως βλέπομεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐξεπλήρωσαν ἀπέναντι τῶν δικαίων τῶν πρώτων χρόνων τὸ ὕστατον τοῦτο καθήκον σεβασμοῦ, ὅτι τοὺς ἐκήδευσαν ἱερατικῶς, ἐφρόντισαν διὰ τὸν ἐνταφιασμὸν των καὶ ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ὅταν εὕρισκοντο ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν, ἔδωσαν εἰς τὰ τέκνα των ἐντολήν νὰ θάψουν τὰ σώματά των ἢ νὰ τὰ μεταφέρουν ἀπὸ ἓνα τόπον εἰς ἄλλον. Ὁ Τωβίας ἐπαινεῖται εἰς τὴν Γραφήν, διότι ἔθαψε νεκρούς, ὁ δὲ ἄγγελος Ραφαήλ μαρτυρεῖ, ὅτι τοῦτο ἐφείλχυσεν ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν εὐνοίαν τοῦ Ὑψίστου. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὅστις προωρίζετο ν' ἀναστηθῇ τὴν τρίτην ἡμέραν, δὲν παρέλειψε νὰ ἐξάρῃ καὶ ἠθέλησε νὰ κοινοποιηθῇ ὡς καλὸν ἔργον ἢ ἐνέργεια τῆς εὐσεβοῦς ἐκείνης γυναικός, ἡ ὁποία ἔχυσε πολὺτιμον μύρον ἐπ' αὐτοῦ, ὅπως τὸν ἐνταφιάσῃ τρόπον τινὰ ἐκ τῶν προτέρων. ⁽¹⁾ Ἐπίσης τὸ Εὐαγγέλιον ἐπαινεῖ ἐκείνους, ποὺ ἐφρόντισαν νὰ παραλάβουν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν, νὰ τὸ καλύψουν μὲ «Ὀθόνια» καὶ νὰ τὸ ἐνταφιάσουν μεγαλοπρεπῶς. ⁽²⁾ Αὐτὰ λοιπὸν τὰ παραδείγματα

(1) «... τί κόπους παρέχετε τῇ γυναικί, ἔργον γὰρ καλὸν εἰργάσατο εἰς ἐμέ... Βαλοῦσα γὰρ αὕτη τὸ μύρον ἐπὶ τοῦ σώματός μου, πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν. Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅπου ἐὰν κηρυχθῇ τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, λαληθήσεται καὶ ὁ ἐποίησεν αὕτη εἰς μνημόσυνον αὐτῆς». Ματθ. κστ', 10 καὶ ἐφεξῆς.

(2) «Ἐλάβον οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἔδυσαν αὐτὸ ἐν ὀθονίοις μετὰ τῶν ἁρωμάτων, καθὼς ἔθος ἐστὶ τοῖς Ἰουδαίοις ἐνταφιάζειν. Ἦν δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἐσταυρώθη, κήπος καὶ ἐν τῷ κήπῳ μνημεῖον καινόν,

δὲν δείχνουν ὅτι τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἔχουν κάποιαν αἴσθησιν, ἀλλὰ σημαίνουν, ὅτι μεριμνᾷ δι' αὐτὰ ὁ Θεός, αὐτὸς καὶ μόνος, καὶ ὅτι εἶναι θεάρεστον νὰ ἐκτελῇ κανεὶς ἀπέναντί των τὸ καθήκον αὐτὸ τῆς εὐσεβείας, διότι τοῦτο χρησιμεύει εἰς τὸ νὰ ἐνισχύῃ τὴν πίστιν τῆς ἀναστάσεως. Ἀπ' αὐτὸ δὲ μανθάνομεν πόσον μεγάλη θὰ εἶναι ἡ ἀμοιβὴ διὰ τὰς ἐλεημοσύνας, πὺν κάμνομεν εἰς ὅσους εὐρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν καὶ συναισθάνονται τὴν εὐεργετικὴν ἐνέργειάν μας, δεδομένου ὅτι καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ καθήκοντα εὐσεβείας ἀπέναντι τῶν σωμάτων πὺν στεροῦνται αἰσθήσεως, δὲν χάνονται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Θεοῦ. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἄλλα μυστήρια, κρυπτόμενα κάτω ἀπὸ τὰς ἐντολάς Του, τὰ ὁποῖα οἱ Πατριάρχαι, πλήρεις προφητικοῦ πνεύματος, ἐγνωστοποίησαν εἰς τὰ τέκνα των διὰ νὰ μεταφέρουν τὰ σώματά των εἰς τοὺς τάφους τῶν πατέρων των. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐδῶ τόπος, διὰ νὰ πραγματευθῶμεν αὐτὸ τὸ ζήτημα. Αὐτὰ πὺν εἴπαμεν, εἶναι, φρονῶ, ἀρκετά. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους, ἐὰν ἡ αἰφνιδία καὶ ὀδυνηρὰ ἀπώλεια τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων διὰ τὴν ζωὴν, ὅπως εἶναι ἡ τροφή καὶ τὰ ἐνδύματα, δὲν συνεπιφέρῃ τὴν ἀπώλειαν τῆς ὑπομονῆς τῶν ἀνθρώπων τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν χρησιμεύῃ παρὰ διὰ νὰ δυναμώνῃ τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ θάρρος των, πόσον ὀρθότερον εἶναι νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ὅταν δὲν δέχονται τὴν ὑστάτην ἐκδήλωσιν τῆς εὐσεβείας, πὺν παρέρχεται συνήθως εἰς τοὺς νεκρούς, αὐτὸ δὲν ἡμπορεῖ νὰ διαταράξῃ ποτὲ τὴν ἀνάπαυσιν, πὺν ἀπολαμβάνουν εἰς τὰ εὐτυχέστατα σκηνώματά των. Τοιουτοτρόπως, τὸ ὅτι δὲν ἐξεπληρώθησαν τὰ ἐν λόγῳ καθήκοντα εὐσεβείας ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν λεηλασίαν τῆς Ρώμης ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης πόλεως, δὲν εἶναι οὔτε σφάλμα τῶν ζώντων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἡμπόρεσαν νὰ τὰ ἐκπληρώσουν, οὔτε τιμωρία διὰ τοὺς νεκρούς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἡμπόρεσαν νὰ τὸ αἰσθανθοῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Αἱ παρηγορίαι τοῦ Θεοῦ δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν των.

Ἀλλά, λέγουν, πολλοὶ Χριστιανοὶ συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι. Θὰ ἦτο μέγαλον δυστύχημα, ἂν διεκομίζοντο εἰς ἓνα τόπον, ὅπου διόλου δὲν θὰ εὕρισκαν τὸν Θεόν. Εὐρίσκομεν ἀκόμη εἰς

ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἐτέθη. Ἐκεῖ οὖν διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον, ἔβησαν τὸν Ἰησοῦν.» Ἰωάνν. ιθ', 40 καὶ ἐφεξῆς.

τὴν Γραφήν ἓνα λόγον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τοῦ δυστύχημα τοῦτο. Παῖδες τῆς Βαβυλῶνος εἶχον αἰχμαλωτισθῆ. 'Ο δὲ Θεὸς δὲν ἐκπληττώμεθα ποτὲ νὰ τοὺς παρηγορῇ, καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκπληττώμεθα ἀνθρώπων, ποὺ ἦσαν μὲν βάρβαροι πραγματικῶς, ἀλλ' ἀνθρώποι ὅπως δὴ ποτε, 'Εκεῖνος, ποὺ δὲν ἐγκατέλειψεν ἑντὸς τῆς κοιλίας ἐνὸς ζώου. (²)

Ἰησοῦς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνο-
μαί, θὰ προτιμῶσιν νὰ γελάσουν εἰρωνικῶς δι' αὐτὸ παρὰ νὰ
τὸ πιστεύσιν, καὶ ὅμως πιστεύουν τὴν ἀφήγησιν τῶν συγγρα-
φῶν, ὅτι ὁ 'Αρίων τῆς Μηθύμνης, περίφημος, βιρτουόζος
τῆς λύρας, οἰφθεὶς ἀπὸ ἓνα πλοῖον εἰς τὴν θάλασσαν, παρελήφθη
ἀπὸ ἑνὸς δελφίνου καὶ διεκομίσθη ἐπὶ τοῦ ὅμου τοῦ εἰς τὴν
ἑσπέρην. (³) Ἡ ἱστορία τοῦ 'Ιωνᾶ πρέπει νὰ εἶναι ὀλιγώτερον
ἀπιστός· φαίνεται ὅμως τοιαύτη, ἐπειδὴ εἶναι περισσότερον
ἀπιστός, καὶ τὸ θαῦμα εἶναι τόσον μεγαλύτερον, ὅσον εἶναι
ἐνδόξως μεγαλυτέρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

τοῦ Ρηγούλου (4) πρὸς τοὺς θεοὺς δὲν ἠμπόδισε
τοὺς Καρχηδονίους νὰ τὸν θανατώσουν.

ἐν τοῖτοις, ἔχουν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐνδόξους ἄνδρας
τοῦ παρρησιᾶς παράδειγμα θεληματικῆς αἰχμαλωσίας, πού

11

ἄλλοι δὲ διήλθε το πλεῖστον τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Κορινθοῦ Περιάνδρου. Ἀφοῦ ἀπέκτησεν ἀρκετὴν περὶ τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν, ἐπέστρεψεν ἐκ Τάραντος ἐπὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ. Ἄλλ' οἱ ναῦται ἠθέλησαν νὰ τὸν φονεύσουν, ὡς ἐπὶ τὸν πλοῦτόν του. Τότε ὁ Ἀρίων ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν καὶ παρέλαβεν ἓνα δελφίνι καὶ τὸν ἐξήγαγε παρὰ τὸν ἄλμα εἰς τὴν ξηράν.

(Regulus) Μάρκος Ἀππίλιος, περίφημος στρατηγὸς
κατὰ τὸ 267 καὶ τὸ 258 π. Χ. Κατ' ἀρχὰς νικητὴς
Κορινθίων ἐστρατεία, βραδύτερον ἡττήθη κατὰ

ἔγινε ἀπὸ πνεῦμα θρησκευτικόν. Ὁ Ρήγουλος, Ρωμαῖος στρατηγός, συνελήφθη ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων αἰχμάλωτος. Οἱ Καρχηδόνιοι, οἱ ὅποιοι ἐπροτιμοῦσαν νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς αἰχμαλώτους συμπατριώτας των παρὰ νὰ κατακρατοῦν τοὺς Ρωμαίους τοιούτους, τὸν ἀπέστειλαν εἰς τὴν Ρώμην μὲ ἰδικούς των πρέσβεις διὰ νὰ διαπραγματευθοῦν τὴν ὑπόθεσιν. Ἀφοῦ δὲ τὸν ἠνάγκασαν νὰ δώσῃ ἐνόρκως τὸν λόγον του, ὅτι θὰ ἐπέστρεφεν εἰς τὴν Καρχηδόνα εἰς περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ σκοπός των θὰ ἀπετύγχανε, τοῦ ἐπέτρεψαν ν' ἀναχωρήσῃ. Ἀλλ' ὁ Ρήγουλος, νομίζων, ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων δὲν θὰ ἦτο ἐπωφελὲς εἰς τὴν Δημοκρατίαν, συνεβούλευσε τοὺς γερουσιαστὰς νὰ τὴν ἀποκρούσουν, κατόπιν δέ, χωρὶς νὰ ἔξαναγκασθῇ ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν του, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Καρχηδόνα, διὰ νὰ φανῇ συνεπὴς εἰς τὸν ὅρκον του.

Οἱ Καρχηδόνιοι τὸν ἔκλεισαν μέσα εἰς ἓνα στενώτατον ξύλινον μηχανήμα, ὅπου τὸν ἐξηνάγκασαν νὰ μένῃ ὁρθός. Ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ μηχανήματος ἔθεσαν αἰχμηρὰς λεπίδας, οὕτως ὥστε ὁ ἐγκάθειρκτος νὰ μὴ δύναται νὰ κάμῃ καμμίαν κίνησιν χωρὶς φορικαλέους πόνους. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν τὸν ἐθανάτωσαν, ἀφοῦ τοῦ ἀφήρεσαν ὀλοτελῶς τὴν δυνατότητα τοῦ ὕπνου. Εὐλόγως, βέβαια, ἐπαινοῦν τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μεγαλυτέρα ἀπὸ τὴν συμφορὰν αὐτοῦ, καὶ ὅμως ὥρκισθη εἰς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους θεούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους φαντάζονται οἱ ἀντίπαλοί μας ὅτι προέρχονται ὅλα τὰ κακὰ εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον, ἐπειδὴ ἡ λατρεία των ἀπηγορεύθη. Ἐὰν λοιπὸν ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους προσέφεραν τὰς ὑπηρεσίας των, διὰ νὰ εἶναι εὐτυχεῖς εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ἠθέλησαν ἢ ἐπέτρεψαν νὰ ὑποβληθῇ εἰς βασανιστήρια ἓνας τόσον θρησκευτικὸς τηρητὴς τοῦ ὅρκου του, τί θὰ ἤμποροῦσαν νὰ κάμουν περισσότερον ἐναντίον ἐνὸς ἐπιόρκου; Προσέξτε πολὺ, παρακαλῶ, εἰς τὸν συλλογισμόν τοῦτον: Ὁ Ρήγουλος ἐσέβετο

κράτος, ὁπότε προσῆλθεν εἰς βοήθειαν τῆς Καρχηδόνας ὁ Σπαρτιάτης Ξάνθιππος, καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος, τριάντα δὲ χιλιάδες Ρωμαῖοι ἐφονεύθησαν εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης. Τὸ 250 ὁ Ρήγουλος ἀπεστάλη μετὰ Καρχηδονίων πρέσβεων εἰς Ρώμην, διὰ νὰ διαπραγματευθῇ συννομολόγησιν εἰρήνης μὲ τοὺς Ρωμαίους, ἀλλ' ἀντέστη μὲ ὅλην τὴν δύναμιν αὐτοῦ κατὰ τῆς συννομολογήσεως ταύτης καὶ ἐπιστρέψας κατόπιν, κατὰ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, εἰς τὴν Καρχηδόνα, εὔρεν οἰκτρὸν θάνατον. (Ὅτι ὁ Ρήγουλος ὑπεβλήθη εἰς φορικτὰ βασανιστήρια δὲν εἶναι ἱστορικῶς βέβαιον, ἀλλὰ θεωρεῖται μᾶλλον ὡς ἐπινόησις τῶν χρονογράφων).

τοὺς θεοὺς μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ πιστεύῃ, ὅτι ὁ ὄρκος του δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν πατρίδα του ἢ νὰ μεταβῇ εἰς ἄλλον τόπον, ἀλλὰ τὸν ὑπεχρέωνε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τοὺς ἀσπονδοτέρους του ἐχθρούς. Ἐὰν ἐπίστευεν, ὅτι θὰ εὗρισκε κάποιο διὰ τὴν ζωὴν αὐτὴν ἀγαθόν, ἡπατήθη, ἀφοῦ τὴν ἐτερμάτισε τόσον σκληρά, καὶ ἀπέδειξε μὲ τὸ παράδειγμά του, ὅτι ἡ λατρεία τῶν θεῶν δὲν συντελεῖ διόλου εἰς τὴν πρόσκαιρον εὐδαιμονίαν τῆς στιγμῆς. Ἀπέδειξεν, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος τόσον σταθερὸς εἰς τὴν πίστιν του ἠττήθη, συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ἀπέθανεν ἐν μέσῳ φρικτῶν καὶ ἀνηκούστων βασανιστηρίων, διότι ὑπῆρξε συνεπὴς εἰς τὸν ὄρκον, ποὺ ἔκαμεν εἰς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους θεοὺς.

Ἐὰν τοῦναντίον, ἡ ὑπηρεσία, ποὺ προσφέρεται εἰς τοὺς θεοὺς, ἀποσκοπῇ ὡς ἀμοιβὴν τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποίαν ἡμπορεῖ κανεὶς ν' ἀπολαύσῃ εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν, διατὶ κατηγοροῦν τοὺς Χριστιανούς, ὡς ἔαν ἡ συμφορὰ, ποὺ ἔπληξε τὴν Ρώμην, ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εἶχε παύσει νὰ ὑπηρετῇ τοὺς θεοὺς τῆς, τοὺς ὁποίους θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λατρεύῃ μὲ περισσοτέραν θρησκευτικότητα, διὰ νὰ μὴ περιπέσῃ, ὅπως ὁ Ρήγουλος, εἰς μίαν τόσον μεγάλην καταστροφὴν. Ἐκτὸς ἔαν εἶναι κανεὶς τόσον μωρὸς εἰς τὴν ἀποτύφλωσίν του, ὥστε νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι, παρὰ τὴν καταφανῆ πραγματικότητα, μία ὁλόκληρος Δημοκρατία, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τοὺς θεοὺς, δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι τόσον δυστυχὴς, ὅσον ἓνα καὶ μόνον ἄτομον, ὡς ἔαν θὰ ἦτο δυσκολώτερον διὰ τοὺς θεοὺς νὰ σώσουν ἓνα καὶ μόνον ἄνθρωπον παρὰ πολλοὺς ἀνθρώπους, καὶ ὡς ἔαν τὸ πλῆθος δὲν ἀπετελεῖτο ἀπὸ πολλούς.

Ἰσως νὰ μοῦ εἰποῦν, ὅτι ἡ ἀρετὴ θὰ ἡμποροῦσε νὰ καταστήσῃ εὐτυχὴ τὸν Ρήγουλον ἐν μέσῳ τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τῶν βασανιστηρίων του. Ἄς ζητήσουν τότε τὴν ἀληθινὴν ἀρετὴν, ποὺ δύναται νὰ κάμῃ ἓνα ἔθνος εὐτυχισμένον, διότι ἓνα ἔθνος, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα πλῆθος αὐτόμων, ποὺ ζοῦν μετὰ τῶν ἀρμονικῶς, δὲν θὰ ἦτο κατ' ἄλλον τρόπον εὐτυχές, παρὰ μόνον ὡς ἓνα ἄτομον λαμβανόμενον μεμονωμένως. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον δὲν ἐξετάζω τὴν ἀρετὴν τοῦ Ρηγούλου. Ἀρκεῖ οἱ ἀντίπαλοί μας ν' ἀναγνωρίσουν δι' ἑνὸς λαμπροτάτου παραδείγματος, ὅτι δὲν πρέπει νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς διὰ τὰ σωματικὰ ἀγαθὰ, οὔτε δι' ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀγαθὰ, ποὺ εἶναι ξένα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι ὁ Ρήγουλος ἐπροτίμησε νὰ τὰ στερηθῇ, παρὰ νὰ προσβάλλῃ τοὺς θεοὺς, ποὺ ὑπῆρξαν μάρτυρες τοῦ ὄρκου του. Ἀλλὰ τί ἡμπορεῖ νὰ περιμένῃ κανεὶς ἀπὸ ἀνθρώπους, ποὺ ὑπερηφανεύονται

δι' ἓνα τοιοῦτον συμπολίτην των καὶ φοβοῦνται νὰ ἔχουν ἓνα ἔθνος ὁμοίόν τους ; Ἐὰν πράγματι δὲν φοβοῦνται, ἃς ὁμολογήσουν, ὅτι αὐτό, πὺ συνέβη εἰς τὸν Ρήγούλον, θὰ ἤμποροῦσε νὰ συμβῇ καὶ εἰς ἓνα Κράτος, πὺ σέβεται τοὺς θεοὺς τόσον, ὅσον τοὺς ἐσέβετο καὶ ἐκεῖνος, καὶ ἃς μὴ συκοφαντοῦν τοὺς Χριστιανούς. Δοθέντος ὅτι, λόγῳ τῶν Χριστιανῶν, πὺ συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι, ἐθίξαμεν τὸ ζήτημα τοῦτο, οἱ ἐμπαίζοντες τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν μὲ τόσῃ ἀναισχυντίαν καὶ ἰταμότητα, ἃς λάβουν ὑπ' ὅψιν τὸ παράδειγμα αὐτὸ καὶ ἃς σιωπήσουν. Διότι, ἂν δὲν κατελόγισαν εἰς τοὺς θεοὺς των τὸ ὅτι ἓνας διακαῆς λάτρης των ἀπεστερήθη τὴν μοναδικὴν πατρίδα του, καὶ ὅτι οἱ ἐχθροὶ του ἐθανάτωσαν μὲ ἓνα σιγανὸν θάνατον καὶ διὰ μιᾶς τελείως νέας θανατικῆς ποινῆς, ὑπάρχει πολὺ ὀλιγώτερος λόγος νὰ κατηγορηθῇ ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, λόγῳ τῆς αἰχμαλωσίας μερικῶν Χριστιανῶν, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ αἰχμάλωτοι Χριστιανοὶ μὲ πίστιν ζωηρὰν ἀναμένουν τὴν ἀπόλαυσιν τῆς οὐρανίας πατρίδος των, καὶ ἠξεύρουν, ὅτι εἶναι ξένοι καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἰδίας οἰκίας των ⁽¹⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

Ὁ βιασμός τῶν παρθένων κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν ἠμπόρεσε νὰ μολύνῃ τὴν ἀρετὴν των ;

Ἴσως φαντάζονται, ὅτι ἐπιρρίπτουν μεγάλην καταισχύνην εἰς τοὺς Χριστιανούς, ὅταν, διὰ νὰ ὑπερβάλλουν τὰ κακὰ τῆς αἰχμαλωσίας, προσθέτουν, ὅτι ὅχι μόνον γυναῖκες καὶ κοράσια, ἀλλὰ καὶ παρθένοι ἐβιάσθησαν. Ὅτι μᾶς προξενεῖ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὀδύνην, δὲν εἶναι οὔτε ἡ πίστις, οὔτε ἡ εὐσέβεια, οὔτε ἡ ἀγνότης,⁽²⁾ ἀλλ' ἡ αἰδώς, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ ἱκανοποιούμεν, ὅπως καὶ τὴν νόησίν μας. ⁽³⁾ Καὶ ἔτσι ὁ σκοπός μας εἶναι μᾶλλον νὰ παρηγορήσωμεν ἐκείνας, πὺ ὑπέστησαν τὴν προσβολήν, παρὰ ν' ἀπαντήσωμεν εἰς τοὺς ἀντιπάλους μας. Πρέπει λοιπὸν νὰ καθορίσωμεν ὡς ἀξίωμα, ὅτι ἡ ἀρετὴ, πὺ μᾶς κά-

⁽¹⁾ Ἰάκ. α', 12.

⁽²⁾ Δηλαδὴ ὅλαι αὐταὶ αἱ ἀρεταὶ δὲν ἐκμηδενίζονται διὰ τοῦ βιασμοῦ, τοῦ ἀσκουμένου ἐναντίον τοῦ σώματος.

⁽³⁾ Ὁ Αὐγουστίνος ἐννοεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ αἰδώς δὲν συνέρχεται παρὰ μετὰ κόπου ἀπὸ τὸν τοιοῦτον βιασμόν; μολονότι ἡ νόησις τὴν βεβαιώνει ὅτι δὲν γίνεται κανένα κακὸν εἰς ἐκεῖνον πὺ τὸν ὑφίσταται.

μνει νὰ διερχώμεθα καλὰ τὴν ζωὴν μας, ἔχει τὴν ἔδραν τῆς εἰς τὴν ψυχὴν μας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν διατάσσει τὰ μέλη τοῦ σώματος, εἰς τρόπον ὥστε τὸ σῶμα νὰ εἶναι ἀγαθόν, ὅταν εἶναι ἀγαθὴ ἡ θέλησις, πὺν τὸ κατευθύνει. Ἐφ' ὅσον ἡ θέλησις εἶναι σταθερὰ καὶ ἀκλόνητος εἰς τὸ ἀγαθόν, ὅ,τι κακὸν καὶ ἂν γίνη κατὰ τοῦ σώματος ἢ εἰς τὸ σῶμα, ἐὰν δὲν ἡμποροῦμεν νὰ τὸ ἀποφύγωμεν χωρὶς ἁμαρτίαν, ⁽¹⁾ δὲν καθιστᾷ διόλου ἔνοχον ἐκεῖνον, πὺν τὸ ὑφίσταται. Ἐπειδὴ ὁμως ἐνδέχεται νὰ προκληθῇ ὄχι μόνον ὁδύνη, ἀλλὰ καὶ ἡδονὴ εἰς τὸ ξένον σῶμα, ὅταν τοῦτο συμβῇ, μολονότι ὁ βιασμός δὲν ἐκμηδενίζει τὴν ἀγνότητα τοῦ προσώπου ἐκεῖνου, τὸ ὁποῖον τὴν διατηρεῖ σταθερῶς, ἐν τούτοις προκαλεῖ κάποια ἐντροπὴν ἐκ φόβου, μήπως πιστευθῇ, ὅτι τὸ πνεῦμα ἔδωσε τὴν συγκατάθεσίν του εἰς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ εἰς τὴν σάρκα, χωρὶς κάποιο συναίσθημα ἡδονῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τοῦ ἐκουσίου θανάτου ἐκ φόβου τιμωρίας ἢ ἀτιμώσεως.

Ἐρωτῶμεν : ποῖος θὰ ἦτο τόσο ἀπάνθρωπος, ὥστε νὰ μὴ συγχωρήσῃ τὰς γυναῖκας ἐκεῖνας, πὺν ἔτερμάτισαν τὴν ζωὴν τῶν δι' αὐτοκτονίας διὰ ν' ἀποφύγουν μίαν τόσο μεγάλην προσβολήν ; Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς ἐκεῖνας, πὺν δὲν ἔστερξαν ν' αὐτοκτονήσουν ἐκ φόβου μήπως ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὸ ἔγκλημα τὸν βιαστήν των διὰ τοῦ ἰδικοῦ των ἐγκλήματος, ὅποιος τὰς κατηγορεῖ, εἶναι ἄξιός αὐτὸς νὰ κατηγορηθῇ διὰ τὴν τόσο μικρὰν φρόνησίν του. Πράγματι, ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φονεύσωμεν ἓνα ἄνθρωπον, ὡς ἰδιῶται, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἔνοχος, διότι οὐδεὶς νόμος παρέχει τὸ δικαίωμα πρὸς τοῦτο, προκύπτει, ὅτι ὁ αὐτοκτονῶν διαπράττει ἀνθρωποκτονίαν, εἶναι δὲ ἔνοχος, ὅσον περισσότερον ἦτο ἀθῶος ὡς πρὸς τὸ αἷτιον, διὰ τὸ ὁποῖον ἠθέλησε ν' αὐτοκτονήσῃ. ⁽²⁾ Ἐὰν ἔχωμεν λόγους ν' ἀπο-

⁽¹⁾ Δηλαδὴ χωρὶς ν' αὐτοκτονήσῃ διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸν βιασμόν.

⁽²⁾ Ὡς γνωστὸν, ὄχι μόνον ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ὁ Βουδδισμός καὶ οἱ δύο μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, καταδικάζουν τὴν αὐτοκτονίαν. Ἀντιθέτως, οἱ Στωϊκοὶ τὴν δικαιολογοῦν εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις. «Ἐάν, λέγουν, νόσος ἢ πόνος σωματικὸς ἀπειλῇ τὸν σοφόν, εἶναι προτιμότερον νὰ χάσῃ τὴν ζωὴν του παρὰ τὴν ἡρεμίαν καὶ τὴν ἀταραξίαν του». Ὡστε βλέπομεν,

συμφερώμεθα τὴν προᾶξιν τοῦ Ἰούδα, καὶ ἂν ἡ ἀλήθεια ἀποφανθῇ ὅτι, ἀπαγχονιζόμενος ἠΰξησε περισσότερον, ἀντὶ νὰ ἐλαττώσῃ τὸ στυγερὸν ἔγκλημα τῆς προδοσίας του, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν εὐσπλαγγνίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκλείσε τὴν πύλην μιᾶς σωτηρίου μετανοίας διὰ μιᾶς μεταμελείας ἐγκληματικῆς, πόσον περισσότερον ὀφείλει ν' ἀπέχῃ ἀπὸ τὴν αὐτοκτονίαν ἐκεῖνος, ποὺ δὲν διέπραξεν ἓνα ἔγκλημα συνεπαγόμενον τοιαύτην ποινήν. Διότι ὁ Ἰούδας, αὐτοκτονῶν, ἐφόνευσεν ἓνα κακὸν ἄνθρωπον. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἔνοχος μόνον διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἰδικόν του. Ἐὰν δὲ εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπέθανε μὲ αὐτὸν τὸν θάνατον λόγῳ τοῦ ἐγκλήματός του, δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀληθές, ὅτι ὁ θεληματικὸς θάνατός του τὸν ἐβάρυνε μ' ἓνα ἄλλο κακούργημα. Καὶ διὰ ποῖον λόγον θ' αὐτοκτονοῦσε ἓνας ἄνθρωπος, ποὺ δὲν ἔκαμε κανένα κακόν; Διὰ αὐτοχειριαζόμενος θὰ ἐφόνευσεν ἓναν ἀθῶον, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ, ὅπως ἓνας ἄλλος διαπράξῃ ἓνα κακούργημα; Διὰ θὰ διέπραττε ἓνα ἁμάρτημα ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, διὰ ν' ἀποτρέψῃ ἓνα ἄλλο ἁμάρτημα, ποὺ δὲν εἶναι ἰδικόν του;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὁ βιασμός, ποὺ ὑφίσταται τὸ σῶμα, δὲν βλάπτει διόλου τὴν ψυχὴν.

Φοβεῖται, λέγουν, μήπως ἡ ἀναισχυντία ἐνὸς ξένου προσώπου τὸν μολύνῃ. Ὁχι, δὲν τὸν μολύνει, ἂν προέρχεται ἀπὸ ξένον πρόσωπον, καὶ δὲν θὰ προέρχεται ἀπὸ ξένον πρόσωπον, ἂν τὸν μολύνῃ. Πράγματι, ἡ ἀγνότης εἶναι ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, συνοδευομένη ἀπὸ τὴν δύναμιν, ἡ ὁποία τὸν διαθέτει νὰ ὑπομένῃ ὅλα τὰ κακὰ μᾶλλον παρὰ νὰ πράττῃ τὸ κακόν. Δὲν ὑπάρχει κανένας ἄνθρωπος, ὅσονδήποτε ἀγνὸς καὶ ἂν εἶναι, ποὺ νὰ δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἐναντίον τοῦ σώματός του βιασμόν. Ἡμπορεῖ μόνον νὰ τὸν ὑποστῇ χωρὶς ἀντίδρασιν ἢ κατὰ δύναμιν ν' ἀντιδράσῃ. Ἀρὰ γε ὑπάρχουν ἄνθρωποι τόσο ἀνόητοι, ὥστε νὰ πιστεύουν, ὅτι χάνει κανεὶς τὴν ἀγνότητά του, ἐπειδὴ ἐβιάσθῃ τὸ σῶμά του παρὰ τὴν θέλησίν του; Ἐὰν ὁ τοιοῦτος βιασμός ἡμπορῇ νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν ἀγνότητά του, θὰ πρέσῃ νὰ εἴπῃ

ὅτι ἡ αὐτοκτονία δὲν θεωρεῖται αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν ὡς ἐνάρετος προᾶξις, ἀλλ' ὡς κατάλληλον μέσον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸ κακόν, καὶ ὡς ἐνέργεια καταδεικνύουσα, ὅτι καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ζωὴ εἶναι διὰ τὸν σοφὸν ἀσήμαντον προᾶγμα.

κανείς, ὅτι ἡ ἀγνότης δὲν εἶναι ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, καὶ συνεπῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀγαθῶν, ποὺ συντελοῦν εἰς τὸ νὰ ρυθμίζουν τὴν ζωὴν μας, ἀλλ' εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀγαθῶν τοῦ σώματος, ὅπως εἶναι ἡ σωματικὴ ρώμη, ἡ ὑγεία, ἡ ὠραιότης καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ τῆς ἰδίας φύσεως, ποὺ νὰ ὑποστοῦν βλάβην, χωρὶς ὃ ἔχων τὰς σωματικὰς ταύτας ἰδιότητες ἄνθρωπος ν' ἀποβῇ ὀλιγώτερον ἀγαθὸς καὶ ἐνάρετος. Ὡστε, ἐὰν ἡ ἀγνότης εἶναι ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, ἡ βία, ἡ καταφερομένη ἐναντίον τοῦ σώματος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν βλάβῃ. ⁽¹⁾ Καὶ κάτι περισσότερον : ἡμπορεῖ νὰ εἴπῃ κανείς, ὅτι, ὅταν ἡ ἐγκράτεια ἀνθίσταται εἰς τὴν ἀσέλγειαν, καθαγιάζει τὸ σῶμα τόσον πολὺ, ὥστε νὰ μὴ χάνῃ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀγνότητά του, διότι ἡ βούλησις καὶ αὐτὴ ἡ δύναμὶς μας, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἡμᾶς νὰ τὰς ἀσκοῦμεν, παρὰ μένου ἀκλόνητοι. ⁽²⁾

Ἡ ἀγνότης τοῦ σώματος δὲν ἔγκειται εἰς τὸ νὰ μὴ θίγωνται τὰ μέλη του ἀπὸ ὁποιανδήποτε ἐπαφὴν, δεδομένου ὅτι ἐνδέχεται νὰ τραυματισθοῦν ἀπὸ διάφορα ἀτυχήματα ἢ νὰ ὑποστοῦν βίαν, καὶ ὅτι οἱ ἀσκοῦντες τὴν ἱατρικὴν τέχνην ἀναγκάζονται ἐνίοτε νὰ προβαίνουν εἰς ἐνεργείας, ποὺ προσβάλλουν τοὺς ὀφθαλμούς μας. Ἡ μαῖα, ποὺ ἀπλώνει τὸ χέρι της εἰς τὸ σῶμα μιᾶς κόρης, διὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν παρθενίαν της, ὅπως δὴποτε καὶ ἂν τὸ κάμνῃ, εἴτε ἀπὸ πονηρίαν, εἴτε ἀπὸ ἄγνοϊαν, εἴτε κατὰ τύχην, καταστρέφει τὸ ἄνθος τοῦτο διὰ τῆς τοιαύτης ἐπαφῆς. Δὲν πιστεύω, ὅμως, ὅτι θὰ εὗρεθῇ ἓνας ἄνθρωπος τόσον ἀνόητος, ὥστε νὰ φαντασθῇ ὅτι ἡ κόρη αὐτὴ ἔχασε τὴν ἀγνότητα τοῦ σώματός της, διότι ἀπώλεσε κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὴν παρθενίαν

(1) Ἐπειδὴ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἡ κρατοῦσα κοινωνικὴ τάξις ἐξοῦσε ἐν μέσῳ ἡδυπαθείας καὶ χλιδῆς, καὶ ἐπειδὴ ὡς βάσις τῶν ἀπολαύσεων ὑπέκειτο ἡ ἐρωτικὴ ἡδονή, ὁ Χριστιανισμός, καταπολεμῶν τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν κραιπάλην, ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτῆς μὲ ὅλην τὴν δύναμίν του. Τοιοῦτοτρόπως ἐμορφώθησαν τὸ ἰδεῶδες τῆς παρθενίας ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸ τῆς ἀπολύτου ἀγνότητος ἀφ' ἐτέρου, τὰ δύο δὲ αὐτὰ ἰδεώδη ἐθεωροῦντο ὡς ὕψισται ἀρεταί, ἀντιτασσόμεναι εἰς τὴν ἡθικὴν ἐξάρθρωσιν τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὕτη τῆς παρθενίας καὶ τῆς ἀγνότητος ὑπῆρξαν ἀκριβῶς ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ πολέμοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐθεωροῦσαν τὴν βιαίαν διακόρευσιν ὡς τὴν σκληροτάτην τῶν ποινῶν, ποὺ ἐπεβάλλοντο εἰς τὰς παρθένους τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Αὐγουστῖνος ἐπιμένει τόσον ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος.

(2) Ὁ Αὐγουστῖνος τονίζει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως ὡς πρωταρχικοῦ παράγοντος τοῦ βίου τῆς ψυχῆς.

της. Ἐπομένως, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ μένει ἀκλόνητος εἰς τὴν ἀπόφασίν της, διὰ τῆς ὁποίας καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ σῶμα ἦτο ἄξιον νὰ καθαγιασθῇ, ἡ βία ξένου προσώπου δὲν ἀφαιρεῖ τὴν ἀγνότητα, τὴν ὁποίαν τοῦ διατηρεῖ μία σταθερὰ κλίσις πρὸς τὴν ἐγκράτειαν.

Ἐὰν μία γυναῖκα μὲ διεφθαρμένην ψυχὴν καὶ ἄπιστος εἰς τὸν ὅρκον, πὺν ὥμοσε εἰς τὸν Θεόν, πηγαίνῃ νὰ παραδοθῇ εἰς τὸν διαφθορέα της, θὰ εἴπωμεν, ὅτι, προτοῦ παραδοθῇ, ἦτο ἀγνὴ τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸ σῶμά της, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη χάσει τὴν ἀγνότητά της ψυχῆς, πὺν καθηγίαζε τὸ σῶμά της; Ἄς μᾶς φυλάξῃ ὁ Θεὸς ἀπ' αὐτὴν τὴν πλάνην! Ἄς ἐξαγάγωμεν μᾶλλον τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ σῶμα δὲν χάνει διόλου τὴν ἀγνότητά του, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξαναγκασθῇ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν βίαν, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἡ ψυχὴ καθαρά. Ἀπ' ἐναντίας, ὅταν παραβιασθῇ ἡ ἀγνότης τῆς ψυχῆς, τὸ σῶμα χάνει παρενθὺς τὴν ἀγνοτητά του καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἔχῃ βυθισθῇ εἰς τὸν βόρβορον. Κατὰ ταῦτα, ἀφοῦ μία γυναῖκα, πὺν ἔχει παρὰ τὴν θέλησίν της ἀτιμασθῇ, δὲν ἔκαμε κανένα κακόν, διὰ νὰ πρέπη νὰ τιμωρηθῇ διὰ θεληματικοῦ θανάτου, δὲν θὰ ἔπρεπε μία γυναῖκα πολὺ ὀλιγώτερον νὰ προβῇ εἰς ἀπόπειραν κατὰ τῆς ζωῆς της, πρωτοῦ προβοῦν εἰς ἀπόπειραν κατὰ τῆς τιμῆς της, ἐκ φόβου μήπως διαπράξῃ μίαν πραγματικὴν ἀνθρωποκτονίαν, ἐνῶ τὸ ἔγκλημα, πὺν θέλει ν' ἀποφύγῃ, εἶναι ἀκόμη ἀβέβαιον ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'

Ἡ Λουκρητία ⁽¹⁾ αὐτοκτονεῖ ἐπειδὴ ἔχασε τὴν τιμὴν της.

Δὲν ἤξεύρω, ἂν ἐκεῖνοι, κατὰ τῶν ὁποίων ὑπερασπιζόμεθα

(¹) Λουκρητία (Lucretia). Ρωμαία δέσποινα, σύζυγος τοῦ Ταρκυνίου Κολλατίνου, ἀποθανοῦσα τὸ 510 π. Χ. Ἦτο περίφημος διὰ τὴν ἀρετὴν της. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο οἱ Ρωμαῖοι ὑπὸ τὸν βασιλέα Ταρκύνιον τὸν Ὑπερήφανον ἐπολιόρκουν τὴν πόλιν τῶν Ρουτούλων Ἀρδέαν. Εἰς ἓνα συμπόσιον εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ βασιλόπαιδος Σέξτου Ταρκυνίου, εἰς τὸ ὁποῖον παρευρίσκετο καὶ ὁ σύζυγος τῆς Λουκρητίας, ἐγίνε λόγος περὶ τῆς ἀρετῆς τῶν συζύγων των, αἱ ὁποῖαι παρέμεναν εἰς τὴν Ρώμην. Ὁ καθεὶς ἐπαινοῦσε τὴν ἰδικήν του σύζυγον, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἦσαν σύμφωνοι, ὁ Κολλατῖνος ἐπρότεινε νὰ ἐπισκεφθοῦν αἰφνιδίως τὰς γυναῖκάς των, τοῦτο δὲ ἦτο εὐκόλον, λόγῳ τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου εἰς τὴν Ρώμην. Μεταβάντες εἰς τὴν Ρώμην, εὔρουν τὰς συζύγους των διασκεδαζούσας, τὴν δὲ Λουκρητίαν ἐργαζομένην μὲ τὰς

ὄχι μόνον τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα τῶν Χριστιανῶν ποὺ ἐβιάσθησαν κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν των, θὰ τολμήσουν ν' ἀντιταχθῶν εἰς ἓνα λόγον τόσον σαφῆ, ὅπως εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ μᾶς κάμνει νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι, ὅταν μία γυναῖκα ἀτιμασθῇ παρὰ τὴν θέλησίν της, εἶναι ἔνοχος αὐτός, ποὺ ἐποδοπάτησε τὴν τιμὴν της, καὶ ὄχι ἐκείνη, ποὺ ὑπέκυψε χωρὶς τὴν συγκατάθεσίν της εἰς τὴν βίαν. Ἀλλὰ γνωρίζω τοῦλάχιστον πόσον ἐπαινοῦν τὴν περίφημον δέσποιναν τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος Λουκρητίαν. Ἡ ἱστορία ἀναφέρει, ὅτι ἡ Λουκρητία, ἀφοῦ ἔπεσε θῦμα τῆς ἀσελγείας τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως Ταρκυνίου, κατήγγειλε τὴν προᾶξιν αὐτὴν εἰς τὸν σύζυγόν της Κολλατῖνον καὶ τὸν συγγενῇ της Βροῦτον καὶ ἐζήτησε νὰ τὴν ἐκδικηθῶν. Κατόπιν δέ, μὴ δυναμένη ν' ἀνεχθῇ τὴν προσβολὴν ταύτην, ηὔτοκτόνησε. Τί θὰ εἴπωμεν διὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο; Ἦτο ἡ Λουκρητία μοιχαλὶς ἢ ἁγνή; Ἀλλὰ ποῖος θὰ δυσκολευθῇ νὰ ἐκφέρῃ τὴν γνώμην του ἐπὶ τοῦ προκειμένου; Κάποιος ρήτωρ εἶπε μὲ τόσῃ κομψότητι ὅσῃν καὶ ὀρθότητι: «Πρᾶγμα ἐκπληκτικόν! Ἦσαν δύο, καὶ ὅμως μόνον ὁ ἓνας ὑπῆρξε μοιχός!». Λέγω, ὅτι αὐταὶ αἱ λέξεις ἦσαν τόσο κομψαί, ὅσον καὶ ὀρθαί, διότι ὁ ρήτωρ, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν ἀναισχυντίαν τοῦ ἑνὸς καὶ μὴ σκεπτόμενος τί συνέβη κατὰ τὴν ἐπαφὴν τῶν δύο σωμάτων, ἀλλ' εἰς τὰς κινήσεις τῶν δύο ψυχῶν, ἦσαν δύο, εἶπεν, ἀλλὰ μόνον ὁ ἓνας ὑπῆρξε μοιχός. Εἰς ποίαν αἰτίαν λοιπὸν πρέπει ν' ἀποδοθῇ τὸ ὅτι ἐκείνη, ποὺ δὲν ὑπῆρξε μοιχαλὶς, ὑπέστη μεγαλυτέραν τιμωρίαν παρὰ ἐκεῖνος, ποὺ διέπραξε τὸ ἔγκλημα; Ὁ Σέξτος μὲ τὸν πατέρα του κατεδικάσθη μόνον εἰς ὑπερορίαν, ἐνῶ ἡ Λουκρητία ὑπέστη τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν. Σὰν μιὰ γυναῖκα, βιασθεῖσα παρὰ τὴν θέλησίν της, ὑπέκυψε, δὲν ὑπάρχει διὰ τὴν αἰδῶ δικαιοσύνη. Ἐπικαλοῦμαι τὸ δικαστήριόν σας, ὧ νόμοι καὶ δικασταὶ τῆς Ρώ-

θεραπευίδας της ὑπὸ τὸ φῶς τῆς λυχνίας. Ὅλοι ὡμολόγησαν καὶ ἐθαύμασαν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν συζυγικὴν πίστιν της. Ἀλλ' ὁ Σέξτος Ταρκύνιος, μᾶλλον ἀπὸ φθόνον παρὰ ἐξ ἔρωτος, ἐπανῆλθεν εἰς Ρώμην καὶ ἐζήτησε φιλοξενίαν παρὰ τῆς Λουκρητίας. Μόλιος ὅμως εἰσῆλθεν εἰς τὸν κοιτῶνά της ὁ Σέξτος, ἀπειλήσας αὐτὴν διὰ τοῦ ξίφους καὶ βαρυτέρας συκοφαντίας, τὴν ἐβίασεν. Ἀλλὰ τὴν ἐπομένην ἡ Λουκρητία, καλέσασα τὸν πατέρα της καὶ τοὺς πιστοτέρους φίλους τοῦ συζύγου της, κατήγγειλε τὴν αἰσχρὰν προᾶξιν τοῦ βιαστοῦ της καὶ ἐζήτησε νὰ ἐκδικηθῶν τὴν τιμὴν της. Κατόπιν δὲ ἐνέπηξεν εἰς τὸ στήθος της ξίφος, ποὺ ἔκρυπτεν ὑπὸ τὴν ἐσθῆτά της, καὶ ἀπέθανε πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ πατρὸς της καὶ τῶν φίλων τοῦ ἀνδρός της.

μης. Ἐσεῖς δὲν ἐπιτρέπετε, ὅπως ἕνας ἐγκληματίας, ὅπως δὴποτε ἔνοχος καὶ ἄν εἶναι, τιμωρηθῇ, ἄν δὲν ἔχη προτιμωρηθῇ. Ἐὰν λοιπὸν τὸ ἐγκλημα τοῦτο ἐδικάζετο εἰς τὸ δικαστήριόν σας, καὶ ἄν ἀπεδεικνύετο, ὅτι μία γυναῖκα ἐφονεύθη, χωρὶς νὰ ἔχη καταδικασθῇ, καὶ μάλιστα μία ἀθῶα γυναῖκα, δὲν θὰ ἐπεβάλλετε εἰς ἐκεῖνον, ποὺ τὴν ἐφόνευσε, τὴν ποινὴν ἐκείνην, τῆς ὁποίας ἦτο ἄξιος; Αἶ λοιπόν, εἶναι ἡ Λουκρητία ἐκείνη, ἡ τόσον ἐγκωμιαζομένη Λουκρητία, ποὺ ἐθανάτωσε τὴν ἀγνὴν καὶ ἀθῶαν Λουκρητίαν, ἡ ὁποία εἶχε τόσον κακοήθως ἀτιμασθῇ. Ἀποφανθῆτε ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος. Τὸ ὅτι δὲν τὸ κάμνετε, ὀφείλεται ἄραγε εἰς τὸ ὅτι ἡ Ρωμαία δέσποινα δὲν ζῇ πλέον, διὰ νὰ τιμωρηθῇ; Τότε διατὶ τόσον πολὺ ἐγκωμιάζετε τὸν δολοφόνον μιᾶς τόσον ἀθῶας καὶ ἀγνῆς γυναικός; Τοῦλάχιστον δὲν θὰ ἤμπορέσετε νὰ τὴν ὑπερασπίσετε ἐνώπιον τῶν δικαστῶν τοῦ Ἄδου, ὅπως οἱ ποιηταί σας εἰς τὰ ἄσματά των τὴν ἐμφανίζουν μεταξὺ ἐκείνων, «οἱ ὅποιοι ἀθῶοι ὄντες, ἐθανάτωσαν ἑαυτούς, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν των τὴν ὑπαρξίν των, διότι ἦσαν κουρασμένοι ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ ποθοῦν νὰ ἐπιστρέψουν πάλιν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ἀλλ' ἐμποδίζονται ἀπὸ τὸ πεπρωμένον των, καὶ ἀπὸ τὰ βορβορώδη ὕδατα τοῦ τέλματος (τῆς Στυγός), ποὺ ἔπρεπε νὰ διέλθουν». ⁽¹⁾ Ἀλλὰ μήπως εὐρίσκεται εἰς τὸν Ἄδην διότι ηὔτοκτόνησε, ἐπειδὴ δὲν ἦτο ἀθῶα, ἀλλ' ἔνοχος;

Τί θὰ ἐγίνετο, ἄν συναινοῦσε εἰς τὴν ἡδονὴν κατὰ τὸν βιασμόν τοῦ Ταρκυνίου, προᾶγμα, ποὺ θὰ ἠδύνατο νὰ γνωρίζῃ, ποὺ θὰ τῆς προξενοῦσε τόσῃν λύπην μετέπειτα, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαγνίσῃ τὸ σφάλμα τῆς διὰ τοῦ θανάτου, μολονότι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν θὰ ἔπρεπε ν' αὐτοκτονήσῃ, ἀλλὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς ψευδεῖς θεοὺς μὲ μίαν ἀληθινὴν μετάνοιαν; Ἐὰν ἔχη οὕτω τὸ προᾶγμα, καὶ ἄν εἶναι ἀληθές, ὅτι ἦσαν μὲν δύο πρόσωπα, ἀλλὰ μία μόνον μοιχεία, καὶ ἀφοῦ καὶ τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα ἔλαβαν μέρος εἰς αὐτήν, τὸ μὲν πρῶτον διὰ φανεράς βίας, τὸ δὲ δεύτερον διὰ μιᾶς κρυφῆς συγκαταθέσεως, τότε ἡ Λουκρητία δὲν θὰ εἶχεν αὐτοχειριασθῇ ἐπειδὴ ἦτο ἀθῶα, καὶ συνεπῶς οἱ συνήγοροί της ἠμποροῦν νὰ εἰποῦν, ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸν Ἄδην μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, ἀθῶοι ὄντες, ηὔτοκτόνησαν. Ἐδῶ ὑπάρχουν δύο ἀναπόφευκτα ἄκρα: Ἐὰν θέλουν νὰ

(¹) Αἰν. 6. Qui sibi letum

Insontes peperere manu lucemque perosi
Proiecere animas;

.....
Fas obstat, tristisque palus inamabilis undae
Adligat.

τὴν ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὸ ἔγκλημα τῆς ἀνθρωποκτονίας, ⁽¹⁾ τὴν καθιστοῦν ἔνοχον μοιχείας, καὶ ἂν δὲν τὴν κατηγορήσουν ἐπὶ μοιχείᾳ, θὰ τῆς καταλογίσουν ἀνθρωποκτονίαν. Ὡστε εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποφύγη κανεὶς αὐτὴν τὴν σκέψιν: ἢ εἶναι μοιχαλὶς καὶ τότε διατί τὴν ἐγκωμιάζουν, ἢ εἶναι ἀγνή καὶ ἀθώα, ἀλλὰ τότε διατί ἡτοκτόνησε;

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, διὰ τὰς γυναῖκας τῶν Χριστιανῶν, ποὺ ἐβιάσθησαν, ἀρκεῖ νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ περίφημο αὐτὸ παράδειγμα τῆς Λουκρητίας, ποὺ ἀναφέρεται πρὸς ἔπαινόν της: ἦσαν δύο καὶ ὅμως μόνον ὁ ἓνας ὑπῆρξε μοιχός. Πράγματι, εἶναι προτιμότερον νὰ πιστεύουν, ὅτι ἡ Λουκρητία ἦτο ἀγνή, ὅτι δὲν ἐμολύνθη ἀπὸ καμμίαν ἐγκληματικὴν συγκατάθεσιν, πλὴν ὅμως, ὅτι ἔθεσε τέρας εἰς τὴν ζωὴν της, ὅχι διότι διέπραξε μοιχείαν, ἀλλὰ διότι ὑπῆρξε θυμὰ της, τοῦτο δὲ ἔγινε ὅχι ἐξ ἔρωτος πρὸς τὴν ἀγνότητα, ἀλλὰ λόγῳ ἑνὸς ἀσθενοῦς συναισθήματος ἐντροπῆς. Ἐρυθρίασε δι' ἓνα ἔγκλημα, ποὺ διεπράχθη εἰς αὐτὴν, ἀλλ' ὅχι δι' αὐτῆς καὶ ἐπειδὴ ἡ Ρωμαῖα δέσποινα ἀγαποῦσε τὴν δόξαν καὶ ἐφοβεῖτο μήπως, ἐὰν ἐξοῦσε, ὕστερ' ἀπ' αὐτὴν τὴν προσβολήν, ὁ κόσμος θὰ ἐφαντάζετο, ὅτι εἶχε συγκατανεύσει, ἐπίστευσεν, ὅτι ὥφειλε νὰ καταστήσῃ γνωστὴν διὰ τοῦ θανάτου της τὴν ἀθωότητά της εἰς ἐκείνους, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸν τῆς καρδιάς της, καὶ τέλος ἐφοβεῖτο, μήπως θεωρηθῇ συνένοχος μιᾶς τόσοσιν αἰσχρᾶς πράξεως, ἐὰν ἤθελε τὴν ἀνεχθῇ μὲ ὑπομονήν.

Αἱ Χριστιαναί, ποὺ ὑπέστησαν τὴν ἰδίαν συμφορὰν, δὲν συμπεριεφέρθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Εὐρίσκονται εἰς τὴν ζωὴν καὶ δὲν ἔχουν ἐκδικηθῇ εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν των τὸ ἔγκλημα ἑνὸς ἄλλου, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ προσθέσουν τὴν ἀνθρωποκτονίαν εἰς τὴν μοιχείαν, διότι ἔχουν τὴν δόξαν τῆς ἀγνότητος, δηλαδὴ τὴν μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεώς των καὶ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον των καὶ ἐνώπιον τοῦ Δημιουργοῦ των. Τοῦτο εἶναι ἀρκετὸν δι' αὐτάς, ἐφ' ὅσον δὲν ἡμποροῦν νὰ κάμουν τίποτε περὶ σσότερον ἐκ φόβου μήπως, ἂν θελήσουν ν' ἀποφύγουν τὰς ὑπονοίας τῶν ἀνθρώπων, ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ἡ ἐντολὴ ποὺ ἀπαγορεύει νὰ φονεύωμεν, ἀπαγορεύει καὶ ν' αὐτοκτονῶμεν.

Ὅχι χωρὶς λόγον δὲν εὐρίσκομεν πουθενὰ εἰς τὰ ἱερὰ καὶ τὰ

(1) Δηλαδὴ ἂν ἰσχυρισθοῦν ὅτι, αὐτοκτονοῦσα, ἐφόνευσε μίαν ἔνοχον.

κανονικά βιβλία, ὅτι ὁ Θεὸς μᾶς προστάζει ἢ μᾶς ἐπιτρέπει ν' αὐτοκτονῶμεν, ἔστω καὶ διὰ ν' ἀποκτήσωμεν τὴν εὐδαίμονα ἀθανασίαν ἢ διὰ ν' ἀπαλλαγῶμεν ἢ ν' ἀποφύγωμεν ἓνα κακόν. Ἀπ' ἐναντίας ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι μᾶς τὸ ἀπαγορεύει, ὅταν λέγη: «Οὐ φονεύσεις», χωρὶς νὰ προσθέσῃ «τὸν πλησίον σου», ⁽¹⁾ ὅπως, προκειμένου περὶ ψευδομαρτυρίας, προσθέτει «μετὰ τοῦ πλησίον σου», ⁽²⁾ ἅν καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ψευδορκῶν ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν εἶναι ἔνοχος αὐτοῦ τοῦ ἐγκλήματος, δοθέντος ὅτι ὁ κανὼν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας, καθὼς ἀναφέρει ἡ Γραφή: «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν». Ἐὰν λοιπὸν ὁ ψευδορκῶν ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἔνοχος ψευδορκίας παρὰ ἐὰν ὤμνυε ὅρκον ψευδῆ ἐναντίον συνανθρώπου του, μολονότι εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἀπαγορευτικὴν ἐντολὴν δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνον «μὴ ψευδομαρτυρήσῃς κατὰ τοῦ πλησίον σου», καὶ μολονότι ἴσως φανῇ εἰς ἐκείνους πού ἐννοοῦν ἐπιπολαίως τὰ πράγματα, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ψευδορκοῦντος, πόσον περισσότερο ὀφείλει κανεὶς νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει ποτὲ νὰ φονεύῃ ἑαυτόν. Διότι τὸ «μὴ φονεύσῃς» εἶναι ἀπόλυτος ἐντολή, ὁ δὲ νόμος δὲν προσθέτει κανένα περιορισμόν. Εἶναι γενικὴ ἢ ἀπαγόρευσις. Λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ δὲν προκύπτει, ὅτι δὲν ἐξαιρεῖται καὶ ἐκεῖνος, εἰς τὸν ὁποῖον δίδεται ἡ ἐντολή νὰ μὴ φονεύσῃ; Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐπεκτείνουν τὴν ἐν λόγῳ ἐντολὴν καὶ εἰς τὰ ζῷα, ⁽³⁾ δηλαδὴ ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φονεύωμεν ζῷα. Ἀλλὰ τότε διατί τοῦτο δὲν ἰσχύει καὶ διὰ τὰ δένδρα καὶ τὰ φυτὰ; ⁽⁴⁾ Διότι, καίτοι τὰ φυτὰ δὲν

(1) *Εξοδ. κ', 13.

(2) *Εξοδ. κ', 14.

(3) Προφανῶς ὁ Αὐγουστῖνος κάμνει ὑκαινισμὸν εἰς σχετικὰς ἀντιλήψεις τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς γνωστόν, ὁ Βουδδισμὸς ἀπαγορεύει νὰ φονεύωνται τὰ ζῷα, ἀκόμη καὶ τὰ ἐνοχλητικώτερα καὶ ἐπικινδυνωδέστερα ἔντομα. Καὶ αὐτὰ εἶναι, κατὰ τοὺς Βουδδιστάς, σεβαστά, καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει δικαίωμα ν' ἀφαιρῇ τὴν ζωὴν των.

(4) Τὸ ζήτημα, ἅν τὰ φυτὰ ἔχουν αἴσθησιν, ἐτέθη ἐπὶ τάπητος ἤδη κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πορφύριος (D. Abstinencia I, 6, 15) λέγει σχετικῶς: «Τί γὰρ μᾶλλον ὁ βούς ἀποσφάττων καὶ πρόβατον ἀδικεῖ τοῦ κόπτοντος ἐλάτην ἢ δρυῖν, εἴγε καὶ τοῦτοις ἐμφύεται ψυχὴ κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν;» Σύγχρονοι βιολόγοι, ὁ Γερ-

ἔχουν αἰσθήσιν, ἐν τούτους δὲν παύουν νὰ λέγουν, ὅτι καὶ αὐτὰ ζοῦν, καὶ ἐπομένως, ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ ν' ἀποθνήσκουν καὶ μάλιστα νὰ φονεύωνται, ὅταν καταφέρεται βία ἐναντίον των. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος, προκειμένου περὶ τῶν σπόρων τούτων λέγει: «σὺ ὁ σπείρεις, οὐ ζωοποιεῖται ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ»⁽¹⁾ καὶ ὁ Ψαλμός: «Ἀπέκτεινεν ἐν χαλάζῃ τὴν ἄμπελον αὐτῶν». ⁽²⁾ Καὶ ἔτσι, ὅταν ἀκούωμεν τὸν νόμον, πὺν μᾶς λέγει «μὴ φονεύσης», μήπως θὰ πιστεύσωμεν, ὅτι εἶναι ἐγκλημα νὰ ἐκριζώσωμεν ἓνα θάμνον, καὶ νὰ εἴμεθα τόσον παράφρονες, ὥστε νὰ ἐπιδοκιμάσωμεν τὴν πλάνην τῶν Μανιχαίων; Ὅταν διαβάζωμεν «μὴ φονεύσης», ἐὰν ἐννοῶμεν μὲ αὐτό, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῶν φυτῶν, πὺν δὲν ἔχουν νόησιν— ἐξ αὐτοῦ δὲ προκύπτει, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς δικαίας οἰκονομίας τῆς Δημιουργίας, φυτὰ καὶ ζῶα εἶναι ἐξ ἴσου διὰ τὴν ἰδικὴν μας χρῆσιν,—τότε δὲν μένει παρὰ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐντολὴ «μὴ φονεύσης», δηλαδὴ μὴ φονεύσης ἄνθρωπον, σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ φονεύσης καὶ τὸν ἑαυτὸν σου, διότι ὁ φονεύων τὸν ἑαυτὸν τοῦ φονεύει ἄνθρωπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Εἰς ποίας περιπτώσεις ἐπιτρέπεται νὰ φονεύωμεν, χωρὶς νὰ εἴμεθα δολοφόνοι.

Αὕτῃ ἡ ἰδία θεία αὐθεντία, πὺν ὁρίζει, ὅτι φόνος ἀνθρώπου δὲν ἐπιτρέπεται, ἐξήρσεν ὠρισμένας περιπτώσεις, εἴτε δι' ἐνὸς θεσπισθέντος νόμου, εἴτε διὰ μιᾶς κατηγορηματικῆς ἐντολῆς, διδομένης κατὰ περίστασιν εἰς ἓνα ὠρισμένον πρόσωπον. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὕτην τὸ πρόσωπον, πὺν ὀφείλει τὴν προᾶξίν τοῦ εἰς ἐκεῖνον, πὺν τὸ διατάσσει, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ξίφος καὶ τὸ ἐργαλεῖον ὀφείλουν τὴν ἐνέργειάν των εἰς ἐκεῖνον πὺν τὰ μεταχειρίζεται, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιον ὑπεύθυνον διὰ τὸν φόνον.

μανὸς France (Pflanzenpsychologie, 1909) καὶ ἰδίως ὁ Ἰνδὸς Jagadis Chunder Bose, (Plant Autographs and their Revelations) ἀποδεικνύουν ἐπὶ τῇ βάσει ἐμπεριστατωμένων ἐπιτημονικῶν παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων, ὅτι τὰ φυτὰ δὲν στεροῦνται αἰσθήσεως καὶ ὅτι ἡ ζωὴ αὐτῶν δὲν διέπεται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ φυσικοχημικῶν νόμων. Μία ἀκόμη ἀπόδειξις ἐναντίον τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ὑλισμοῦ, διὰ τὸν ὅποιον τὰ πάντα εἶναι φυσικὰ καὶ χημεῖα!

(1) Α. Κορινθ. 15, 36.

(2) Ψαλμ. ος', 47.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν παρέβησαν τὴν ἐντολὴν «μὴ φονεύσης» ἐκεῖνοι, ποὺ διεξήγαγον κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ Ὑψίστου ἀγῶνας πολεμικούς, ἢ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν ὑπουργημάτων των, ἐτιμώρησαν μὲ τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου τοὺς κακούς, σύμφωνα πρὸς τοὺς νόμους Του. Δηλαδή συμφώνως πρὸς μίαν δικαιοτάτην λογικὴν τὰ ἐν λόγῳ πρόσωπα δὲν παρέβησαν διόλου τὴν ἐντολὴν «μὴ φονεύσης». Ὁ Ἀβραὰμ ὄχι μόνον δὲν κατηγορεῖται διὰ τὴν σκληρότητά του, ⁽¹⁾ ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας ἐπαινεῖται διὰ τὴν εὐσέβειάν του, διότι ἐδέχθη νὰ φονεύσῃ τὸν υἱόν του ὄχι ἀπὸ σκληρότητα, ἀλλ' ἀπὸ ὑπακοήν. Ἔχομεν δὲ κάθε λόγον ν' ἀπευθύνωμεν τὸ ἐρώτημα, ἐὰν συνέβη κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ τὸ ὅτι ὁ Ἰεφθάε ἐφόνευσεν τὴν θυγατέρα του, ποὺ ἔσπευσε εἰς προὔπαντήσιν του, διότι εἶχε κάμει τάξιμον νὰ θυσιάσῃ εἰς τὸν Θεὸν τὸ πρῶτον πλάσμα, ποὺ θὰ συναντοῦσε, ὅταν θὰ ἐπέστρεφεν ἀπὸ τὸ πεδῖον τῆς μάχης νικητής. ⁽²⁾ Ἐξ ἄλλου δὲν δικαιολογοῦν τὸν Σαμψών, ⁽³⁾ ποὺ ἐφόνευσεν ἑαυτὸν μαζὶ μὲ τοὺς ἐχθρούς του, κατακρημνίσας τὸ κτίριον, παρὰ μόνον, ἐπειδὴ τοῦ εἶχε δώσει τὴν ἐντολὴν ταύτην κρυφὰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Κυρίου, τὸ ὅποιον δι' αὐτοῦ ἐκτελοῦσε θαύματα. Ἐὰν λοιπὸν ἐξαιρέσωμεν τὰς περιπτώσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, τοὺς ὁποίους ἕνας γενικὸς δίκαιος νόμος ἢ αὐτὴ αὕτη ἡ πηγὴ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ διέταξε νὰ φονεύσουν κατὰ τρόπον ἰδιότυπον, ὅστις δὴποτε ἐφόνευσεν ἄνθρωπον, δηλαδή εἴτε τὸν ἑαυτὸν του εἴτε ὁποῖονδὴποτε ἄλλον, εἶναι ἔνοχος ἀνθρωποκτονίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὁ ἐκούσιος θάνατος δὲν εἶναι ἀπόδειξις μιᾶς γενναίας καὶ μεγάλης ψυχῆς.

Καὶ ὅμως, ὅσοι διέπραξαν αὐτὸ τὸ ἔγκλημα, ἴσως μὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπισύρουν τὸν θαυμασμόν διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς των, δὲν θὰ ἤμποροῦσε ὅμως κανεὶς νὰ τοὺς ἐπαινέσῃ ὡς ἐμφορουμένους ἀπὸ μίαν σοφίαν ὑγιᾶ. Μολονότι, ἂν συμβουλευθῇ κανεὶς περισσότερον τὴν λογικὴν, θ' ἀντιληφθῇ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὀνομασθῇ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς τὸ νὰ θέσῃ κανεὶς ἐθελουσίως τέρμα εἰς τὴν ζωὴν του, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποφέρῃ τὰ κακὰ αὐτῆς τῆς ζωῆς ἢ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἄλλων. Διότι

⁽¹⁾ Γεν. κβ', 1—13.

⁽²⁾ Κριτ. ια', 30—39.

⁽³⁾ Κριτ. ιστ', 25—30.

θεωρεῖται μᾶλλον ἀσθενὴς μία ψυχὴ ἀνίκανος ν' ἀνεχθῇ τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ σώματός της ἢ τὰς ἀνοήτους ἀντιλήψεις τῶν πολλῶν. Δικαίως δὲ δύναται νὰ λογισθῇ ἀνωτέρα ἢ ψυχὴ ἐκείνη, ποὺ εἶναι ἱκανὴ ν' ἀνέχεται μίαν δυστυχισμένην ζωὴν, ἀντὶ νὰ θέλῃ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπ' αὐτὴν, καὶ ἡ ὁποία βεβαία διὰ τὴν συνείδησιν της, τὴν ὁποίαν διαισθάνεται ἀγνήν, τολμᾷ νὰ περιφρονῇ τὴν κρίσιν τοῦ ὄχλου, ποὺ εἶναι πλήρης σφαλμάτων καὶ πλανῶν.

Διὰ τοῦτο, ἐὰν πρέπη κανεῖς νὰ πιστεύσῃ ὅτι, ὅταν κανεῖς τερματίσῃ ἐθελουσίως τὴν ζωὴν του, αὐτὸ δεικνύει μεγαλεῖον ψυχῆς, ὁφείλει νὰ λάβῃ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ὑπ' ὅψιν του τὸν περίφημον ἐκείνον Κλεόμβροτον ⁽¹⁾, περὶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται, ὅτι, ὅταν ἀνέγνωσε τὸ βιβλίον τοῦ Πλάτωνος, τὸ πραγματευόμενον περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἐρρίφθη ἐξ ἑνὸς τείχους εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἔτσι ἐπέρασε ἀπ' αὐτὴν τὴν ζωὴν εἰς ἐκείνην, ποὺ ἐνόμιζε καλυτέραν.

Δὲν τὸν ἔσπρωξε εἰς αὐτὸ τὸ διάβημα καμμία συμφορὰ, κανένα πραγματικὸν ἢ φανταστικὸν δυστύχημα, διὰ τὸ ὁποῖον νὰ ἔπρεπε νὰ θέσῃ τέλος εἰς τὴν ζωὴν του, ἔνεκα τοῦ ὁποίου δηλ. δὲν θὰ τοῦ ἦτο δυνατόν ν' ἀνεχθῇ τὸ βάρος της. Ἀπ' ἐναντίας, τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς του ὑπῆρξεν ἐκείνο, ποὺ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ποθήσῃ τὸ θάνατον, νὰ διαρρήξῃ τοὺς γλυκεῖς δεσμοὺς τῆς ζωῆς. Ἀλλ' ὅτι ἡ προᾶξις αὐτὴ ὑπῆρξε μᾶλλον μεγαλειώδης παρ' ἀγαθὴ, θὰ ἡδύνατο νὰ τοῦ τὸ ἀποδείξῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων, τὸν ὁποῖον ἐδιάβασε. Πράγματι, πρῶτος αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀναμφιβόλως θὰ τὸ ἔκαμνε πρὸ παντὸς ἄλλου καὶ μάλιστα θὰ τὸ συνεβούλευε, ἐὰν μὲ τὴν σκέψιν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀντελήφθη τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, δὲν ἔκρινεν, ὅτι τοιοῦτο ἔγκλημα δὲν ἔπρεπε νὰ διαπραττεται ποτὲ καὶ ὅτι μάλιστα ἀπαγορεύεται.

Ἀλλὰ θὰ εἶπῃ τίς : πολλοὶ ἠὺτοκτόνησαν διὰ νὰ μὴ πέσουν εἰς τὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν. Ἡμεῖς δὲ ζητοῦμεν νὰ μάθωμεν, ὅχι μόνον, ἂν αὐτὸ συνέβῃ πράγματι, ἀλλὰ καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ συμβῇ.

Ὁ ὁμοῦς λόγος πρέπει ν' ἀντιστρατεύεται πρὸς τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα, ποὺ συμφωνοῦν μὲ αὐτόν, καὶ μάλιστα ἐκεῖνα, ποὺ εἶναι τόσον ἄξια μιμήσεως, ὅσον εἶναι περίφημα διὰ

(1) I. m. 35 γράφει Theobrotus καὶ Theobrutus. Φαίνεται ὅμως, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἀκαδημαῖκου Κλεομβρότου ἐξ Ἀμβρακίας, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Κικέρων ἀναφέρει, ὅτι, ἀναγνώσας τὸ βιβλίον τοῦ Πλάτωνος, (τὸν «Φαίδωνα» προφανῶς) ἐρρίφθη ἀπὸ ἑνὸς τείχους εἰς τὴν θάλασσαν : Caelimachi quidem epigramma ad ambraciotam Cleombrotum est, quem erit, cum ei nihil accidisset, adversi e muro se in mare abiecit, lecto Platonis libro (Tuscul. disput, 38. 84).

τὴν εὐσέβειάν των. Δὲν τὸ ἔκαμαν αὐτὸ οἱ Πατριάρχαι, οἱ Προφῆται, οἱ Ἀπόστολοι. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς τοὺς συνεβούλευσε, εἰς περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑφίσταντο καταδιώξεις, νὰ φεύγουν ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν, ⁽¹⁾ ἐνῶ θὰ ἡδύνατο πολὺ καλὰ νὰ τοὺς συμβουλεύσῃ νὰ τερματίζουν τὴν ζωὴν αὐτῶν δι' αὐτοκτονίας διὰ νὰ μὴ πέσουν εἰς τὰ χέρια ἐκείνων, πού θὰ τοὺς κατεδίωκαν. Ἐὰν λοιπὸν δὲν διέταξε καὶ δὲν συνεβούλευσε τοῦτο, δηλαδή νὰ ἐγκαταλείπῃ κανεὶς κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὴν ζωὴν, τοὺς ἰδικούς του. ἐκείνους, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεσχέθη, ὅτι θὰ παρυσκεύαζεν δι' αὐτοὺς μετὰ θάνατον αἰωνίους μονάς, ⁽²⁾ ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ παραδείγματα, πού μᾶς ἀραδιάζουν οἱ Ἑθνικοί, πού δὲν γνωρίζουν τὸν Δημιουργόν, εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ἔγκλημα τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς λατρεύοντας τὸν ἕνα ἀληθινὸν Θεόν.

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ποῖον εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Κάτωνος, ὁ ὁποῖος ἠτύοκτόνησε, διότι δὲν ἠμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὴν νίκην τοῦ Καίσαρος.

Ὅπωςδὴποτε καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀντίπαλοί μας, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὸ παράδειγμα τῆς Λουκρητίας, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ὠμιλήσαμεν ἀρκετὰ, κατὰ τὴν κρίσιν μας, δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ εὑρωμεν ἄλλο παράδειγμα, ποῦ θ' ἀποτελοῦσε μὲ τὸ κῦρὸς του ἕνα κανόνα, ἐκτὸς ἐκεῖνο τοῦ Κάτωνος, ⁽³⁾ ποὺ ἐτερμάτισε τὴν ζωὴν του εἰς τὴν Οὐτικήν ⁽⁴⁾ δι' αὐτοκτονίας. Καὶ τοῦτο,

(1) Ὅταν δὲ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φεύγετε εἰς τὴν ἄλ-
λην· ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ τελέσητε τὰς πόλεις τοῦ Ἰσραὴλ ἕως
ἂν ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. (Ματ. ι', 23.)

(2) Μὴ ταρασσέσθω ὑμῶν ἡ καρδιά· πιστεύετε εἰς τὸν Θεόν, καὶ
εἰς ἐμὲ πιστεύετε. Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρὸς μου μοναὶ πολλαὶ εἰσὶν· εἰ
δὲ μὴ εἶπον ἂν ὑμῖν πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν. (Ἰωάνν. ιδ' 2.)

(3) Τὴν ἱστορίαν τοῦ θανάτου τοῦ Κάτωνος ἀφηγεῖται ὁ Πλούταρχος, (βλ. Κ ά τ ω ν ὁ Ν ε ώ τ ε ρ ο ς, 65, 70, καὶ ὁ Δίων Κάσιος (Histsors Rom. XI, II, 10—18.

(4) Οὐτική, Οὐτίκη καὶ Ἰτύκη (Utica), πόλις τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἐκ-
κεῖτο 25 χλμ. ΒΔ τῆς Καρχηδόνας, ὑπῆρξε δὲ μετὰ τὴν Καρχηδόνα ἡ
μεγαλυτέρα πόλις τῆς ἀρχαίας Ἀφρικῆς. Κατὰ τὸν τρίτον Καρχηδονι-
κὸν πόλεμον παραδοθεῖσα εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἀνεγνωρίσθη ἐλευθέρη
πόλις καὶ κατέστη τὸ κυριώτερον ἐμπορικὸν κέντρον τῆς ἀρχαίας Ἀ-

ὄχι διότι ὑπῆρξεν αὐτὸς καὶ μόνος, ποὺ προέβη εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης πράξεως, ἀλλὰ διότι ἐθεωρεῖτο σοφός, οὕτως ὥστε θὰ ἤμποροῦσε κανεῖς νὰ συζητήσῃ, ἂν ἦ πρᾶξις τοῦ ἦτο ἢ δὲν ἦτο ἀξιέπαινος. Τί ἄλλο θὰ ἤμποροῦσα νὰ εἴπω περὶ τοῦ θανάτου του, ἐὰν μὴ ὅτι οἱ φίλοι του, ἀποδεδειγμένοι σοφοί, ⁽¹⁾ δὲν τὸν ἠμπόδισαν νὰ προβῇ εἰς αὐτοκτονίαν καὶ ὅτι δὲν ἐπίστευον, ὅτι τὸ ἔγκλημα τοῦτο θὰ ἦτο μᾶλλον ἔνδειξις ἀσθενοῦς ψυχῆς παρὰ ἰσχυροῦ χαρακτῆρος, διότι μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀπεδεικνύετο ὄχι ὅτι ἡ ἐντιμότης του ἐζητοῦσε ν' ἀποφύγῃ τὴν αἰσχύνην, ἀλλ' ὅτι ἡ ἀδυναμία του δὲν ἤμποροῦσε νὰ ὑποφέρῃ τὴν συμφοράν. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κάτων διετύπωσε τὴν αὐτὴν σκέψιν εἰς τὸν υἱόν του, τὸν ὁποῖον ὑπερηγάπα. ⁽²⁾ Ἀφοῦ ἦτο ἀτιμωτικὸν νὰ ζῇ κανεῖς ὑπὸ τὸν Καίσαρα μετὰ τὴν νίκην του, διατί τὸν συνεβούλευσε νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὸν προέτρεψε νὰ ἐλπίζῃ εἰς τὴν εὐμένειαν τοῦ νικητοῦ ; Διατί δὲν τὸν παρώρμησε ν' ἀκολουθήσῃ τὸ παραδειγμά του ; Ἀφοῦ ὑπῆρξεν ἀξιέπαινος ὁ Τορκουάτος ⁽³⁾ ποὺ κατεδίκασε τὸν υἱόν του εἰς θάνατον, μολονότι ἦτο νικητής, ἐπειδὴ εἶχε πολεμήσει ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ.

φρικῆς. Κατόπιν ὁ Νεώτερος, ὡς ὁπαδὸς τοῦ Πομπηίου, ὑπερήσπισε τὴν πόλιν, ἠττοκτόνησε δὲ ἐκεῖ μετὰ τὴν νίκην τοῦ Καίσαρος εἰς τὴν Θάσον.

⁽¹⁾ Οἱ φίλοι αὐτοὶ ἦσαν κατὰ τὴν Πλούταρχον ὁ Ἀπολλωνίδης Κύπριος τὴν πατρίδα (33 π. X.), ἀνήκων εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Μεθοδικῶν, ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐκ Λαοδικείας Θεμόσωνος, καὶ Δημήτριος ὁ Βυζάντιος, περιπατητικὸς φιλόσοφος, ἀκμάσας περὶ τὸ 50 π. X., φίλτατος Κάτωνος τοῦ Νεωτέρου.

⁽²⁾ Δίων ὁ Κάσσιος διηγεῖται, ὅτι ὁ Κάτων ἀπέτρεψε τὸν υἱόν του ν' ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμά του. Ἀπ' ἐναντίας, τὸν προέτρεψε νὰ παραδοθῇ εἰς τὸν Καίσαρα : « Ἐγώ, τοῦ εἶπε, ἐγεννήθηκα καὶ ἀνατράφηκα εἰς τὴν ἐλευθερίαν, καὶ δὲν ἤμπορῶ ν' ἀνεχθῶ τὴ δουλείαν κατὰ τὸ γῆρας μου, ἐνῶ ἐσὺ ἐγεννήθηκες καὶ ἐμεγάλωσες σ' αὐτοὺς τοὺς νέους καιροὺς καὶ ὀφείλεις νὰ προσαρμοσθῇς εἰς τὴν νέαν κατάστασιν χάριν τοῦ συμφέροντός σου ». (Hrit. Bon. XLIII, 10).

⁽³⁾ Ἡ ὑπέρμετρος αὐστηρότης τοῦ Τίτου Μανλίου Τορκουάτου κατήντησε παροιμιώδης (Manliana imperia), κατὰ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Λατίνων τὸ 340 π. X. Ὁ Τορκουάτος κατεδίκασεν εἰς θάνατον τὸν υἱόν του, διότι παρὰ τὴν ρητὴν καὶ κατηγορηματικὴν διαταγὴν του ἐμονομάχησε μὲ ἓνα Λατῖνον παλεμιστὴν. Ὑπῆρξε δὲ ἀνέκκλητος ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασίς του, μολονότι ὁ υἱὸς του ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸν ἀγῶνα νικητής. (Σύν. ἔργ. μνημον. VIII, 7. Cicero De fin. II, 32, 105. — Gellius, Noct. Att. IX. 131).

παρὰ τὴν διαταγὴν τοῦ διατί ὁ Κάτων ἐφείσθη τῆς ζωῆς τοῦ τέκνου τοῦ ἡττημένου, ἀφοῦ δὲν ἐφείσθη τῆς ζωῆς τοῦ αὐτοῦ ὁ ἴδιος, ἐπειδὴ εἶχε νικηθῇ; Ἦτο μήπως ἀτιμωτικώτερον νὰ εἶναι κανεῖς νικητὴς κατὰ παράβασιν μιᾶς διαταγῆς παρὰ ν' ἀνεχθῇ ἓνα νικητὴν ἐναντίον τῆς ἐντιμότητός του; Λοιπὸν ὁ Κάτων ἔκρινεν, ὅτι δὲν ἦτο διόλου ἀτιμωτικὸν νὰ διάγῃ κανεῖς τὸν βίον τοῦ ὑπὸ τὸν Καίσαρα νικητὴν, ἄλλως θ' ἀπήλλασσε διὰ τοῦ σιδήρου τὸν υἱὸν τοῦ ἀπὸ μίαν τοιαύτην καταισχύνην. Διότι ὁ Κάτων δὲν ἠγάπησε τόσον τὸν υἱὸν τοῦ, τὸν ὁποῖον ἤλπιζε καὶ ἐποθοῦσε νὰ συγχωρήσῃ ὁ Καῖσαρ, ὅσον μῖσος ἔτρεφε διὰ τὴν δόξαν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Καίσαρος, εἰς τρόπον, ὥστε νὰ μὴ θελήσῃ νὰ σωθῇ ἀπ' αὐτόν, δεδομένου ὅτι διηγοῦνται, ὅτι θὰ τὸν ἔσωζε, καὶ μάλιστα ἐνθυμοῦνται τὰ λόγια τοῦ Καίσαρος, (ὅταν ἔμαθε τὸν θάνατον τοῦ Κάτωνος), καὶ διὰ νὰ εἴπωμεν μίαν γλυκυτέραν λέξιν, δὲν πρέπει ν' ἀναφέρωμεν, ὅτι ὁ Καῖσαρ ἐκοκκίνησε ἀπὸ ἐντροπὴν; ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Οἱ Χριστιανοὶ διακρίνονται περισσότερον δι' ἐκείνην τὴν ἀρετὴν ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Ρήγουλος ὑπερέβαλε τὸν Κάωνα.

Αὐτοὶ οἱ Ἑθνικοί, οἱ ἀντίπαλοί μας, δὲν θέλουν ν' ἀντιτάξωμεν πρὸς τὸν Κάωνα τὸν ἅγιον ἐκεῖνον ἄνθρωπον, τὸν Ἰώβ, ποῦ ἐπροτίμησε νὰ ὑποστῇ τὰ φορικτὰ ἐκεῖνα βάσανα τοῦ σώματος παρὰ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ μαρτύρια δι' αὐτοκτονίας. Δὲν θέλουν ν' ἀντιτάξωμεν οὔτε τοὺς ἄλλους, λόγῳ τῆς ὑπερτάτης αὐθεντίας των, καὶ διὰ τοῦτο ἐξόχως ἀξιοπίστους. Οἱ ἅγιοι λοιπὸν οὔτοι προέκριναν τὴν κἀθειρξιν καὶ τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐχθρῶν των παρὰ νὰ τερματίσουν τὴν ζωὴν των ἐθελουσίως.

⁽¹⁾ Ut ipse Caesar dixisse fertur : Ἴδου αἱ λέξεις, πού ἐπρόφερε κατὰ τὸν Πλούταρχον ὁ Καῖσαρ, ὅταν ἐπληροφορήθη τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ Κάτωνος, (βλ. Κάτων ὁ Νεώτερος, 72 καὶ Ἰούλιος Καῖσαρ 51) : Ὁ Κάτων ζηλεύω τὸν θάνατόν σου, διότι μὲ ἀπήλλαξες ἀπὸ τὸν κόπον νὰ σκεφθῶ μὲ ποῖον τρόπον θὰ σὲ ἔσωζα. Ἐν τούτοις ὁ Ἰουβενάλης ἀναφέρει, ὅτι ὁ Καῖσαρ ἔγραψε δύο βιβλία ἐναντίον τοῦ Κάτωνος, (Sat. VI, 338 : duo Caesaris anticationus, εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐγκωμίων τοῦ Κικέρωνος πρὸς τὸν Κάωνα. Ὁ Κικέρων ἐπλεξε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Κάτωνος ὑπὸ τὸν τίτλον Catone. Τὸ βιβλίον Antication τοῦ Καίσαρος ἀναφέρει καὶ Δίων ὁ Κάσσιος.

Ἡμεῖς ὁμως, σύμφωνα μὲ τοὺς συγγραφεῖς των, ἀντιτάσσομεν πρὸς τὸν Μᾶρκον Κάτωνα αὐτὸν τὸν περίφημον Ρήγουλον.

Πράγματι, ὁ Κάτων οὐδέποτε ἐνίκησε τὸν Καίσαρα, εἰς τὸν ὅποιον, νικητὴν ὄντα, δὲν κατεδέχθη νὰ ὑποταχθῇ καὶ διὰ νὰ μὴ ἀναγκασθῇ νὰ ὑποκύψῃ, ηὔτοκτόνησε. Ἀπ' ἐναντίας ὁ Ρήγουλος Ρωμαῖος, ἐκέρδισε μίαν νίκην, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν εἶχαν λόγους νὰ παραπονεθοῦν οἱ συμπατριῶταί του, καὶ ἡ ὁποία θὰ ἦτο ἀξία νὰ ἐπαινεθῇ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἐχθρόν. Ὅταν ὁμως ἀργότερα ἠττήθη ἀπ' αὐτόν, ἀντὶ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τοὺς νικητὰς διὰ τοῦ θανάτου, ἐπροτίμησε νὰ τοὺς ἀνεχθῇ διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀντεμετώπισε μετὰ θάρρους καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Καρχηδονίων τὰ βασανιστήρια, ὑπῆρξε σταθερὸς εἰς τὴν ἀγάπην του πρὸς τοὺς Ρωμαίους καὶ δὲν ἀπέσπασε ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τὸ νικημένον σῶμά του, οὔτε ἀπὸ τοὺς συμπολίτας του τὴν ἀνίκητη ψυχὴν του. Τὸ ὅτι δὲ δὲν ἠθέλησε ν' αὐτοκτονήσῃ, δὲν τὸ ἔκαμε, ἐπειδὴ ἀγαποῦσε τὴν ζωὴν, καὶ τὸ ἀπέδειξε διὰ τῆς ἀνευ δισταγμοῦ ἐπιστροφῆς του, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόσχασίν του καὶ τὸν ὅρκον του, εἰς τοὺς ἐχθροὺς του, τοὺς ὁποίους προσέβαλεν εἰς τὴν Γερουσίαν περισσότερον παρ' ὅσον θὰ ἔκαμνεν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης διὰ τῶν ὅπλων. ⁽¹⁾

Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἓνας ἄνθρωπος, ποὺ τόσον λίγο ἐλογάζριζε τὴν ζωὴν του, ἐφ' ὅσον ἐπροτίμησε νὰ θέσουν τέρμα εἰς αὐτὴν οἱ ἐχθροί του μὲ φρικαλέα βασανιστήρια μᾶλλον, παρὰ νὰ θέσῃ τέρμα εἰς αὐτὴν αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἀπέδειξε περιτράνω,

(1) Ρήγουλος (Μᾶρκος Ἀτίλιος, Regulus). Στρατηγὸς Ρωμαῖος γενόμενος ὑπάτος τὸ 267 καὶ 256 π. Χ. Ἐπὶ τῆς δευτέρας ὑπατίας του ἐνίκησε τοὺς Καρχηδονίους μετὰ τοῦ συνυπάτου αὐτοῦ Γ. Μανλίου Οὐόλσωνος Βραδύτερον ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ἀφρικὴν, ὅπου κατ' ἀρχὰς ἐνίκησε. Κατόπιν ὁμως, προσελθόντος εἰς βοήθειαν τῶν Καρχηδονίων τοῦ Σπαρτιάτου Ξανθίππου, ὁ Ρήγουλος ἠττήθη κατὰ κράτος καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος, τριάντα δὲ χιλιάδες Ρωμαῖοι ἔπεσαν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης. Κατὰ τὸ ἔτος 250 ὁ Ρήγουλος ἀπεστάλη μετὰ πρεσβείας Καρχηδονίων εἰς Ρώμην διὰ νὰ διαπραγματευθῇ περὶ εἰρήνης, ἐκεῖ ὁμως ἀντέστη μὲ ὅλην τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς του κατὰ τῆς συνομολογήσεως ταύτης καὶ ἐπέστρεψεν ἔπειτα κατὰ τὴν δοθεῖσαν. ὑπ' αὐτοῦ ὑπόσχεσιν εἰς τὴν Καρχηδόνα, ὅπου ἐθανατώθη ὑποβληθεὶς εἰς σκληρότατα βασανιστήρια. Μερικοὶ ὁμως ἀπὸ τοὺς νεωτέρους κριτικοὺς διαμφισβητοῦν τὴν περὶ βασάνων τοῦ Ρηγούλου ἀφήγησιν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδουν εἰς Ρωμαίους χρονογράφους, θελήσαντας νὰ σταματήσουν διὰ λόγους ἐντυπωσιακοὺς τὴν σκληρότητα τῶν ἐχθρῶν τῶν Καρχηδονίων.

ὅτι τὸ μεγαλύτερον ἔγκλημα εἶναι ἡ αὐτοκτονία.

Ἐξ ὅλων τῶν ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων, ποὺ διεκρίθησαν διὰ πράξεις ἡρωϊκάς, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἔχουν ν' ἀναφέρουν ἓνα ἐπιφανέστερον συμπολίτην των, διότι ὁ Ρήγουλος δὲν διεφθάρη ἀπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς εὐτυχίας, δοθέντος ὅτι, κατόπιν μιᾶς νίκης λαμπρᾶς, ἔμεινε πτωχότατος ⁽¹⁾ καὶ δὲν ἐκλονίσθη ἀπὸ τὴν συμφορὰν ⁽²⁾, ἀλλ' ἐπέστρεψεν ἀτρόμητος εἰς τόσα φορικτὰ βασιανιστήρια.

Λοιπόν, ἐὰν ἄνδρες ἰσχυρότατοι καὶ ἐνδοξότατοι, ποὺ ὑπερήσπισαν τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ δὲν ὑπῆρξαν ὑποκριτικοὶ λάτρες τῶν θεῶν των, ἔστω καὶ ψευδῶν ἄνδρες ποὺ ἐτήρησαν τὸν ὄρκον των μὲ συνείδησιν ὑπερακριβῇ καὶ οἱ ὅποιοι, κατὰ τὰ ἔθιμα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πολέμου, θὰ ἤμποροῦσαν νὰ πλήξουν τοὺς ἐχθροὺς των ἡττημένους, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι νικημένοι δὲν ἠθέλησαν νὰ στρέψουν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ των τὰ ὅπλα των, μολονότι δὲν ἐφοβοῦντο τὸν θάνατον, καὶ οἱ ὅποιοι ἠνέχθησαν τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐχθρῶν των, πολλῷ μᾶλλον ὀφείλουν οἱ Χριστιανοὶ νὰ ἀπέχουν ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔγκλημα. Οἱ Χριστιανοί, ποὺ λατρεύουν τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ποιοῦν τὴν οὐράνιον πατρίδα, ὅταν ἡ Θεία Πρόνοια διὰ νὰ τοὺς δοκιμάσῃ ἢ νὰ τοὺς σωφρονίσῃ, τοὺς παραδίδῃ εἰς τὸν ἐχθρόν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τοὺς ἐγκαταλείψῃ εἰς αὐτὴν τὴν ταπεινὴν κατάστασιν. Αὐτός, ποὺ κατήλθεν ἀπὸ τὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ ⁽³⁾ ὑπὸ τόσον ταπεινωτικὰς συνθήκας, ἰδίως δὲ δι' ἐκείνους, ποὺ δὲν ὑποχρεοῦνται ἀπὸ κανένα νόμον τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς ἢ ἀπ' αὐτὴν τὴν ἰδίαν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν νὰ φονεύσουν τὸν ἡττημένον ἐχθρόν.

Ἄρα γε ποία πλάνη, τόσον ὀλεθρία, μᾶς παρακινεῖ νὰ ἐνεργοῦμεν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ τερματίζωμεν δι' αὐτοκτονίας τὴν ζωὴν μας, ἐπειδὴ ὁ ἐχθρὸς ἐξετέλεσε μίαν ἐχθρικὴν πράξιν ἐναν-

(¹) *Mansit pauperrimus*. Ὁ Λίβιος (Epit. XVIII) ὁμιλεῖ διὰ τὸ χωράφι (agellus τοῦ Ρηγούλου, ἀλλὰ καὶ ὁ Βαλέριος Μάξιμος (Dict. factor memorab. IV, 6) ἀναφέρει τὸν μικρὸν ἀγρὸν ἐπὶ Ρωμαϊκῶν πλέθρων τοῦ περιφήμου αὐτοῦ στρατηγοῦ : «Agellus quem septem iugerum in Pupinia (Regulus) habebat.

(²) Ἀηλαδὴ μετὰ τὴν συντριπτικὴν ἡττάν του.

(³) *Tam humiliter altissimus venit* : Γινώσκετε γὰρ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι δι' ὑμᾶς ἐπτώχευσε, πλούσιος ὢν, ἵνα ὑμεῖς τῇ ἐκείνου πτωχείᾳ πλουτήσητε. (2 Κορ. η, 9). — Καὶ σχήματι εὐρεθεῖς ὡς ἄνθρωπος, ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. (Φιλιπ. β. 8). —

τίον μας, εἴτε διὰ νὰ τὸν ἐμποδίσωμεν νὰ τὴν ἐκτελέσῃ, ἐνῶ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν τὸ θάρρος νὰ φονεύσωμεν τὸν ἐχθρὸν ἐκεῖνον, ποὺ διέπραξεν ἓνα ἔγκλημα ἢ ποὺ σκοπεύει νὰ τὸ διαπράξῃ ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Δὲν πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν μίαν ἁμαρτίαν δι' ἄλλης.

Ἄλλὰ θὰ εἴπῃ τις : Πρέπει νὰ φοβώμεθα καὶ νὰ προσέχωμεν πολὺ, μήπως τὸ σῶμα, ὑποτασσόμενον εἰς τὴν ἀκόλαστον γοητείαν (τοῦ ἐχθροῦ), παρασύρῃ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν ἁμαρτίαν. Διὰ τοῦτο λέγουν, ὅτι πρέπει κανεὶς ν' αὐτοκτονῇ, ὅχι διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἁμαρτίαν ἄλλου προσώπου, ἀλλὰ τὴν ἰδικήν του, δηλαδή διὰ νὰ τὴν προλάβῃ. Βέβαια, ἡ ψυχὴ μὲ κανένα τρόπο δὲν θὰ ἐνδώσῃ εἰς τὴν φιληδονίαν τοῦ σώματος, ἐρεθιζομένου ἀπὸ τὴν ἀναίδειαν ἑνὸς ἄλλου, διότι διαισθάνεται, ὅτι εἶναι ὑποταγμένη εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν σοφίαν Του μᾶλλον παρὰ εἰς τὸ σῶμά της καὶ τοὺς πειρασμοὺς τῆς σαρκός.

Ὅπωςδήποτε, ἐὰν εἶναι ἔγκλημα μυσαρὸν καὶ ἄξιον καταδίκης τὸ ὅτι ἓνας ἄνθρωπος αὐτοκτονεῖ, καθὼς τὸ ἀποδεικνύει ἡ καταφανεστέρα ἀλήθεια, ποῖος θὰ εἶναι τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ εἴπῃ: «Διὰ νὰ μὴ περιπέσω εἰς ἁμάρτημα τῆς μοιχείας ἐνδεχομένως, τώρα αὐτοκτονῶ». Ἐὰν ἡ ἀδικία ἔχῃ τόσον μεγάλην ἰσχύν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ κάμωμεν ἐκλογὴν μεταξὺ τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς ἀθωότητος, ἀλλὰ μεταξὺ μιᾶς μικροτέρας καὶ μιᾶς μεγαλυτέρας ἐγκληματικῆς ἐνεργείας, δὲν εἶναι προτιμότερον νὰ διαπράξωμεν μίαν ἁβεβαίαν μοιχείαν παρὰ μίαν παροῦσαν καὶ βεβαίαν αὐτοκτονίαν; Δὲν εἶναι προτιμότερον νὰ διαπράξωμεν μίαν ἁμαρτίαν, ποὺ ἡμπορεῖ μὲ τὴν μετάνοιαν νὰ ἐξαγνισθῇ, παρὰ ἓνα ἁμάρτημα, διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει μέσον μετανοίας καὶ σωτηρίας; Τὰ λέγω αὐτὰ διὰ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους καὶ δι' ἐκείνας τὰς γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι, διὰ ν' ἀποφύγουν μίαν ἁμαρτίαν ὅχι ξένων, ἀλλ' ἰδικήν των, πιστεύουν, ὅτι ὀφείλουν νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὴν ζωὴν των οἰκειοθελῶς, καὶ τοῦτο, διότι δὲν θέλουν νὰ συναινέσουν εἰς τὸν ἀτιμωτικὸν πόθον ἑνὸς ἄλλου ἢ εἰς τὸ ἰδικόν των διερεθισμένον πάθος. Μακρὰν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ψυχὴν, ποὺ ἔχει εἰς τὸν Θεὸν τὴν ἐμπιστοσύνην της, καὶ ἡ ὁποία, ἀναθέτουσα εἰς Αὐτὸν τὰς ἐλπίδας της, γίνεται ἰσχυρὰ μὲ τὴν βοήθειάν Του· μακρὰν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ψυχὴν ἓνα πνεῦμα, τὸ ὁποῖον, ὑποτασσόμενον εἰς τὰς ἡδονὰς τῆς σαρκός, συναινεῖ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀνηθίκων πράξεων. Ἐὰν ἡ στασιαστικὴ

φιληδονία, πού ἀκόμη ἐμφιλοχωρεῖ εἰς τὰ θνητὰ μέλη μας, ⁽¹⁾ κινῆται χωρὶς τὴν ἐπέμβασιν τῆς βουλήσεώς μας, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἓνα σχεδὸν ἰδικόν της νόμον, πόσον ὀλιγώτερον ἐνοχοποιητικὴ δὲν θὰ εἶναι εἰς τὸ σῶμα ἐνὸς ἀνθρώπου, ὃ ὁποῖος δὲν συναινεῖ, φόρον δὲν εἶναι ἐνοχοποιητικὴ εἰς τὸ σῶμα ἐνὸς κοιμωμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΤ'.

Περὶ τῶν πράξεων, αἱ ὁποῖαι ἀπαγορεύονται μολονότι ἔχουν ἐκτελεσθῇ καὶ ἀπὸ ἀγίας, ἐὰν εἶναι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀληθινά·

Λέγουν ὅμως οἱ Ἑθνικοί, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν καταδιώξεων, ἅγιοι γυναῖκες, ⁽²⁾ διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν καταδίωξιν ἐκείνων, πού τὰς κατεδίωκαν διὰ νὰ τὰς ἀτιμάσουν, ἐρρίφθησαν εἰς ἓνα ποταμόν, πού τὰς παρέσυρε καὶ τὰς ἐθανάτωσε, καὶ ἔτσι ἔθεσαν τέρας εἰς τὴν ζωὴν των. Τὸ μαρτύριόν των ὅμως ἐωρτάζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας μὲ μέγιστον σεβασμόν. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ γυναικῶν δὲν τολμῶ νὰ ἐκφέρω καμμίαν κρίσιν. Δὲν γνωρίζω, ἐὰν ἡ θεία βούλησις διὰ τεκμηρίων ἀξίων πίστεως ἔπεισε τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἐορτάσῃ τὴν μνήμην των κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Ἀλλ' ἴσως ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ παραδεχθῇ, ὅτι τοῦτο συνέβη πραγματικῶς. Ἀλλὰ τί θὰ εἴπωμεν, ἐὰν αἱ γυναῖκες, πού ἀνεφέρουμε, δὲν προσέβησαν εἰς τὴν πράξιν αὐτὴν πλανηθεῖσαι, ὅπως συμβαίνει εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἐκ θείας ἐμπνεύσεως, δηλαδὴ ἐξ ὑπακοῆς καὶ ὄχι ἐκ πλάνης, ὅπως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πιστεύσωμεν κατὰ τρόπον διάφορον καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Σαμψών! ⁽³⁾ Ὅταν λοιπὸν προστάζῃ ὁ Θεὸς καὶ μᾶς κάμνῃ γνωστὴν τὴν θεί-

(1) Μὴ οὖν βασιλευέτω ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θνητῷ ὑμῶν σώματι εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, μηδὲ παριστάνετε τὰ μέλη ὑμῶν ὅπλα ἀδικίας τῇ ἁμαρτίᾳ, ἀλλὰ παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας καὶ τὰ μέλη ὑμῶν ὅπλα δικαιοσύνης τῷ Θεῷ. (Ρωμ. στ', 12).

(2) Πρόκειται περὶ δύο ἁγίων, τῆς Πελαγίας καὶ τῆς Σωφρονίας Ἡ Πελαγία διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀτίμασιν, ἐρρίφθη ἀπὸ τὴν στέγην μιᾶς οἰκίας, ἡ δὲ μητέρα καὶ αἱ ἀδελφαί της ἐπνίγησαν εἰς ἓνα ποταμόν. Τὸ αὐτὸ διηγοῦνται καὶ διὰ τὴν Σωφρονίαν. (Βλ. La Cité de Dieu de St Augustin, traduite en français, tome premier, σελ. 292 Bourges, 1818).

(3) Πβλ. Βιβλ. 1ον κεφάλ. 21. Καὶ ὁ Σαμψὼν ἐνηργήσεν ἐκ θείας ἐμπνεύσεως.

λησίν Του, ποῖος ἡμπορεῖ νὰ καλέσῃ ἔγκλημα τὴν ὑπακοήν; Ποῖος ἡμπορεῖ νὰ κατηγορήσῃ τὴν ὑπακοήν, τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν εὐσέβειαν; Ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ δὲν ἔπεται, ὅτι ὁ καθεὶς ἡμπορεῖ νὰ θυσιάσῃ τὸν υἱόν του εἰς τὸν Θεόν, χωρὶς νὰ διαπράξῃ ἔγκλημα, ἐπειδὴ τὸ ἔκαμεν ὁ Ἀβραὰμ καὶ μάλιστα ἐπειδὴ ἔχει δι' αὐτὸ ἐπαινεθῇ.

Ὁ στρατιώτης, ποὺ φονεύει συνάνθρωπόν του, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ διαταγὴν τοῦ προϊσταμένου του, εἰς τὸν ὅποιον ὀφείλει κατὰ τὸν νόμον νὰ ὑπακούῃ, δὲν εἶναι ἔνοχος ἀνθρωποκτονίας, συμφώνως μὲ τὴν νομοθεσίαν τοῦ ἔθνους του, ἀπ' ἐναντίας, ἐὰν δὲν τὸ κάμῃ, θεωρεῖται ἔνοχος λιποταξίας καὶ ἀνυπακοῆς. Ἐὰν ὅμως φονεύσῃ κατὰ τὴν ἰδικήν του θέλησιν καὶ ἐξουσίαν θὰ κηλιδωθῇ κατηγορούμενος, ὅτι ἔχυσε ἀνθρώπινον αἷμα. Ὡστε θὰ τιμωρηθῇ διὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πράξιν, δηλαδὴ καὶ ἂν τὴν ἐκτελέσῃ χωρὶς διαταγὴν καὶ ἂν δὲν τὴν ἐκτελέσῃ, παραβαίνων τὴν ἐπιταγὴν τοῦ προϊσταμένου του. Πρέπει ὅμως νὰ προσέχωμεν, ὥστε ἡ διδομένη θεία ἐντολὴ νὰ μὴ εἶναι ἀμφίβολος. Ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι δὲν ἡμποροῦμεν παρὰ νὰ κυβερνῶμεν τὴν συνείδησίν μας σύμφωνα μὲ τὴν ἀκοήν, ⁽¹⁾ δὲν θέλομεν δὲ νὰ χορηγήσωμεν εἰς τὸν ἑαυτὸν μας τὸ δικαίωμα νὰ κρίνῃ περὶ ἀποκρύφων πραγμάτων. «Κανεὶς δὲν γνωρίζει τί συμβαίνει εἰς ἓνα ἄνθρωπον παρὰ μόνον τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἐνοικεῖ εἰς αὐτόν». ⁽²⁾

Αὐτὸ λέγομεν, αὐτὸ βεβαιοῦμεν, αὐτὸ μὲ κάθε τρόπον ἀποδεικνύομεν, δηλαδὴ ὅτι κανεὶς δὲν πρέπει νὰ θέτῃ τέρμα εἰς τὴν ζωὴν του οἰκειοθελῶς, εἴτε διὰ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ προσκαίρους συμφοράς, ὅπως μὴ περιπέσῃ εἰς αἰωνίας τοιαύτας, εἴτε διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἄλλων, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ ἀρχίσῃ νὰ κηλιδῶνῃ τὸν ἑαυτὸν του μὲ μίαν ἰδικήν του βαρυτάτην ἁμαρτίαν, ἐνῶ ἡ ξένη ἁμαρτία δὲν θὰ τὸν ἐκηλίδωνε. Κανεὶς δὲν πρέπει νὰ τεματίζῃ ἐθελουσίως τὴν ζωὴν του διὰ τὰς παλαιὰς ἁμαρτίας του, χάριν τῶν ὁποίων ὀφείλει νὰ ζήσῃ μακρότερον χρόνον, διὰ νὰ ἡμπορέσῃ νὰ τύχῃ συγχωρήσεως διὰ τῆς μετανοίας. Κανεὶς δὲν πρέπει ν' αὐτοκτονῇ, διὰ νὰ εὕρῃ μίαν μετὰ θάνατον καλυτέραν

(1) Nos per aurem conscientiam convenimus : ἀπευθυνόμεθα πρὸς τὴν συνείδησιν μας διὰ τῆς ἀκοῆς, δηλαδὴ δὲν ἡμπεροῦμεν νὰ γνωρίζωμεν τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον ὁμιλοῦν καὶ σκέπτονται οἱ συνάνθρωποι μας καὶ νὰ μεταβιβάζωμεν εἰς αὐτοὺς τὰς σκέψεις, παρὰ μόνον μὲ τὸν τρόπον ποὺ μᾶς ὁμιλοῦν καὶ μὲ τὸν ὅποιον τοὺς ὁμιλοῦμεν.

(2) Τί γὰρ εἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ; (1 Κορ. β', 11).

ζωήν, διότι δι' ἐκείνους, πού ἀφαιροῦν θεληματικῶς τὴν ζωήν των δὲν ὑπάρχει ἐλπίς μιᾶς μετὰ θάνατον καλυτέρας ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Πρέπει νὰ ἐπιθυμῶμεν ἐκούσιον θάνατον, διὰ ν' ἀποφύγωμεν τὴν ἁμαρτίαν ;

Μένει ἀκόμη μία αἰτία, περὶ τῆς ὁποίας εἶχον ἀρχίσει νὰ ὁμιλῶ, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται, ὅτι εἶναι καλὸν ν' ἀφαιρέσῃ κανεὶς τὴν ζωὴν του οἰκειοθελῶς, διὰ νὰ μὴ τὸν ρίψῃ εἰς τὴν ἁμαρτίαν ἢ γοητεία τῆς ἡδονῆς ἢ ἡ προσβολὴ τῆς ὀδύνης. Ἄν ὅμως θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἰσχύουσαν τὴν αἰτίαν ταύτην, θὰ συμπεράνωμεν, ὅτι θὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ προτρέπωμεν τοὺς ἀνθρώπους ν' αὐτοκτονοῦν, μόνις λάβουν διὰ τοῦ βαπτίσματος τὴν ἄφεσιν ὅλων τῶν παλαιῶν ἁμαρτιῶν, ⁽¹⁾ δοθέντος ὅτι, ὅταν ἐξαφανισθοῦν ὅλαι αἱ παλαιαὶ ἁμαρτίαι, ἀκριβῶς τότε εἶναι εὐκαιρία διὰ νὰ προφυλαχθῇ κανεὶς ἀπὸ ὅλα τὰ ἁμαρτήματα τοῦ μέλλοντος. Ἐὰν λοιπὸν ἤμποροῦμεν νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν δι' ἐνὸς ἐκούσιου θανάτου, διατί ὁ καθεὶς φείδεται τοῦ ἑαυτοῦ του μετὰ τὸ βάπτισμα; ⁽²⁾ Διατί ἐκθέτομεν τὸ ἀπελευθερωθὲν σῶμά τους εἰς τοὺς ἀναριθμήτους κινδύνους τῆς παρούσης ζωῆς, ἀφοῦ θὰ εἴμεθα εὐτυχέστατοι ἐὰν τοὺς ἀποφύγωμεν αὐτοκτονοῦντες, τόσον μᾶλλον καθ' ὅσον ἐκεῖνος πού ζητεῖ τὸν κίνδυνον, περιπίπτει εἰς αὐτόν; ⁽³⁾ Διατί λοιπὸν τόσοι σοβαροὶ κίνδυνοι ἀγαπῶνται ἢ, ἂν δὲν ἀγαπῶνται, ἀντιμετωπίζονται κατὰ τόσον ἄφρωνα κακοτυχίαν, πού διαταράσσει τὸ πνεῦμα μας καὶ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν, εἰς τρόπον ὥστε, ἂν θελήσῃ κανεὶς νὰ τερματίσῃ ἐθελουσίως τὴν ζωὴν του, διὰ νὰ μὴ ἀναγκασθῇ νὰ διαπράξῃ ἁμαρτίας, συνεπεία τῆς κτηνώδους θελήσεως ἐνὸς κυρίου του, πιστεύει, ὅτι ὀφείλει νὰ ζῇ διὰ ν' ἀνέχεται αὐτὸν τὸν κόσμον, πού εἶναι πλήρης ἀδιακόπων πειρασμῶν,

(1) Πρβλ. Ἀποστ. Παύλου πρὸς Τίτον, γ', 5—7: «Οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, ὧν ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ ἔλεον ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λοῦτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος Ἁγίου, οὗ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα δικαιωθέντες τῇ ἐκείνου χάριτι κληρονόμοι γενώμεθα κατ' ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου».

(2) Δηλαδή διατί ὁ καθένας συγχωρεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτόν του; Διατί δὲν αὐτοκτονεῖ;

(3) Ἐκκλησ. γ'. 27.

ὅπως εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ πρέπει κανεῖς νὰ φοβῇται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἑνὸς κυρίου, καθὼς καὶ ἄλλοι πολλοί, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν ἤμπορεῖ κανεῖς νὰ διάγῃ τὸν βίον του; Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν χάνομεν τὸν καιρὸν μας συνιστῶντες εἰς τοὺς βαπτιζομένους νὰ τυροῦν παρθενικὴν ἁγνότητα ἢ τὴν ἐπιφυλακτικότητα ἐκείνην, ποὺ ἀρμόζει εἰς τὴν χηρείαν, ἢ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν συζυγικὴν πίστιν, ἐνῶ διαθέτομεν μέσα δραστικώτερα καὶ ἀποτελεσματικώτερα, μακρὰν ἀπὸ ὅλους τοὺς πειρασμούς, ποὺ ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἁμαρτίαν; Ἔτσι δὲν θὰ ἐστέλλαμεν ὑγιεστέρους καὶ ἁγνοτέρους εἰς τὸν Κύριον ἐκεῖνους, ἂν θὰ κατωρθώναμεν νὰ τοὺς πείσωμεν ν' ἀφαιρέσουν τὴν ζωὴν των οἰκειοθελῶς μετὰ τὴν ἀφῆσιν ὅλων τῶν ἁμαρτιῶν των;

Καὶ ὅμως, ἐὰν κανεῖς θελήσῃ νὰ διαπράξῃ αὐτὸ τὸ ἔγκλημα ἢ νὰ τὸ συμβουλεύσῃ εἰς ἄλλους, λέγω, ὅτι δὲν στερεῖται μόνον τοῦ κοινοῦ νοῦ, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἓνας παράφρων. Μὲ ποῖο πρόσωπο ἀνθρώπινο θὰ ἔλεγε κανεῖς σ' ἓνα συνάνθρωπόν του: «αὐτοκτόνησε, γιὰ νὰ μὴν προσθέσῃς μιὰ μεγαλύτεμην ἁμαρτία στὰ μικρὰ ἁμαρτήματα, ποὺ ἔκαμες ὡς τώρα, ἀφοῦ ἐπέπρατο νὰ ζῇς κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἑνὸς κυρίου διεφθαρμένου καὶ βαρβάρου», ἐφ' ὅσον δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶπῃ, χωρὶς νὰ διαπράξῃ ἓνα ἀκόμῃ περισσότερον μισητὸν ἁμάρτημα: «Αὐτοκτόνησε τώρα, ποὺ ἀφέθησαν ὅλες οἱ ἁμαρτίες σου, γιὰ νὰ μὴν κάμῃς πιά ἄλλες ὅμοιες ἢ καὶ χειρότερες, ἀφοῦ ζῇς μέσα εἰς ἓνα κόσμον, ποὺ προσπαθεῖ νὰ σὲ μολύνῃ μὲ ἀκάθαρτες ἡδονές, ποὺ κινητοποιεῖται τρελλὰ ἀπὸ ἐγκληματικὰς σκληρότητες καὶ ποὺ σοῦ εἶναι ἐχθρικός μετὰ τίς τόσες πλάνες καὶ τοὺς φόβους του. ⁽¹⁾ Ἀλλά, ὅπως εἶναι ἔγκλημα νὰ ὁμιλῇ κανεῖς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον, ἔτσι εἶναι ἔγκλημα ν' ἀφαιρῇ κανεῖς τὴν ζωὴν του οἰκειοθελῶς. Πράγματι, ἐὰν ὑπῆρχε λόγος νὰ τὸ κάμῃ δὲν θὰ ὑφίστατο ἄλλος ὀρθότερος. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι ὀρθός, δὲν ὑπάρχει κανένας τέτοιος λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Διὰ ποίας θείας κρίσεως ἐπετράπη ἡ αἰσχρὰ φιληδονία τῶν ἐχθρῶν ν' ἀσελγήσουν εἰς τὰ σώματα τῶν γυναικῶν, ποὺ ἐζοῦσαν εἰς τὴν ἁγνότητα.

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, ὧ πισταὶ δοῦλαι τοῦ Χριστοῦ, ⁽²⁾

⁽¹⁾ Et terroribus ἐννοεῖ τὰς ἐναντίον τῶν ἀσεβῶν ἀπειλάς.

⁽²⁾ Δοῦλαι τοῦ Χριστοῦ εἶναι αἱ καλογραῖαι.

ὅς μὴ εἶναι ἀφόρητος ἡ ζωὴ σας, ἐὰν οἱ ἐχθροὶ κατεχράσθησαν τῆς ἀγνότητός σας. Ἐὰν ἡ συνείδησίς σας μαρτυρῇ, ὅτι δὲν ἔχετε συγκατατεθῇ εἰς τὰ ἁμαρτήματα ἐκείνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπέτρεψεν ὁ Θεὸς νὰ δοκιμάσουν τὴν ἀγνότητά σας, αὐτὸ θὰ εἶναι διὰ σᾶς μιὰ μεγάλη καὶ ἀληθινὴ παρηγορία. Ἐὰν ὅμως τώρα ἐρωτήσετε, διατί τοὺς ἐπετράπη, ἐνθυμηθῇτε, πόσο βαθεῖα εἶναι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ καὶ πόσον εἶναι «ἀνεξερεύνητοι καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ συμβουλαὶ καὶ αἱ ὁδοὶ του». ⁽¹⁾ Ἐρωτήσατε τὰς ψυχὰς σας, διὰ νὰ μάθετε μήπως ὑπερηφανευθήκατε κάπως παρὰ πολὺ διὰ τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀκεραιότητός σας, τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς αἰδημοσύνης σας, ἢ μήπως, κολακευμένοι ἀπὸ τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, ἐπροκαλέσατε τὸν φθόνον τῶν ἄλλων. Δὲν ἐπιθυμῶ ν' ἀπαγγείλω κατηγορίαν διὰ γεγονότα, τὰ ὅποια μοῦ εἶναι ἄγνωστα, οὔτε ἢμπορῶ ν' ἀκούσω τί θ' ἀπαντοῦσαν, ἐὰν ἐρωτῶντο, αἱ συνειδήσεις σας σχετικῶς. Πάντως, ἂν σᾶς ἀπαντήσουν ὅτι ἔτσι ἔχει τὸ πρᾶγμα, μὴ ἐκπλαγῇτε διότι ἐχάσατε τὸ πρόνομιον ⁽²⁾ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐποθύσατε ν' ἀρέσῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ διότι παρέμεινεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ἐπιδειχθῇ εἰς αὐτούς. ⁽³⁾ Τὸ ὅτι δὲν ἐδώσατε τὴν συγκατάθεσίν σας εἰς ἐκείνους, πὺν σᾶς ἔσπρωξαν εἰς τὸ ἔγκλημα, ὀφείλεται εἰς τὴν βοήθειαν τῆς Θείας Χάριτος, διὰ νὰ μὴ χάσετε τὸ ἀγαθόν σας, τὸ ὅτι δὲ ἔχετε βιασθῇ, φανερώνει τὴν ἐπονεΐδιστον ἀνθρωπίνην ματαιότητα, ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴν ἀγαπηθῇ. Καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς περιπτώσεις, ὧ ἀδύνατες ψυχές, παρηγορηθῇτε! Ἡ μία σᾶς ἐχρησίμευσεν ὡς δοκιμασία, ἡ ἄλλη ὡς τιμωρία. Εἰς τὴν πρώτην ἔχετε δικαιολογηθῇ, εἰς τὴν δευτέραν διορθωθῇ.

Ἀναφέρομεν τώρα ἐκείνας, ἡ συνείδησις τῶν ὁποίων ἐρωτωμένη, θ' ἀπαντοῦσε, ὅτι οὐδέποτε ὑπερηφανεύθηκε διὰ τὸ ἀγαθὸν τῆς παρθενίας, ἢ ἡ συνείδησις τῶν χηρῶν καὶ τῶν συζύγων διὰ τὴν αἰδημοσύνην των. Ἀπελάμβανον μὲ τρόμον τὸ ἀγαθὸν τοῦτο τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ταπεινοφροσύνης,

(1) Ὡς βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ, ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ ! Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου; ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο; ἢ τίς προέδωκεν αὐτῷ, καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ ; Ρωμ. ια', 33.

(2) Nolite admirari hoc = τὸ ἰδιαίτερον δῶρόν σας, τὴν ἀγνότητά σας.

(3) Illud vobis remansisse = ὁ ἔπαινος διὰ τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας ἀρετάς.

καὶ δὲν φθονοῦσαν ὅσας εἶχαν ἴσην ἀγιότητα καὶ ἀγνότητα, ⁽¹⁾ ἀλλ' ἀδιάφοροι διὰ τὸν ἔπαινον τῶν ἀνθρώπων, πὺν ὅσον εἶναι σπανιώτερος τόσον εἶναι πολυτιμότερος, ἐποθοῦσαν νὰ εἶναι μεγαλύτερος ὁ ἀριθμὸς τῶν μᾶλλον παρὰ νὰ ἐπιδεικνύουν τὴν ὑπεροχήν τῶν μεταξὺ τῶν πολλῶν. Μερικαὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἐξετέθησαν καὶ αὐταὶ εἰς τὴν κτηνωδίαν τῶν βαρβάρων καὶ δὲν παραπονοῦνται, ἀφοῦ τὸ ἐπέτρεψεν ὁ Θεός, οὔτε ἀμφιβάλλουν διὰ τὴν πρόνοιάν Του, δηλαδὴ διὰ τὸ ὅτι ἐπιτρέπει νὰ ἐκτελοῦνται πράξεις, τὰς ὁποίας κανεὶς δὲν ἐκτελεῖ ἀτιμωρητεῖ.

Ἐπειτα ὑπάρχουν μερικαὶ τιμωρίαι, πὺν ἀποτελοῦν σχεδὸν τὸ βάρος ἀθλίων παθῶν. Αἱ τιμωρίαι αὐταὶ μετριάζονται ἀπὸ τὴν παροῦσαν ἀπόκρυφον θείαν δικαιοσύνην καὶ ἐπιφυλάσσονται διὰ τὴν ὑστάτην καὶ πρόδηλον κρίσιν τοῦ Θεοῦ. Ἴσως ἡμπορῇ νὰ συμβῇ, ὥστε τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, πὺν ἔχουν ἀσφαλῆ συναίσθησιν, ὅτι δὲν εἶναι ὑπερήφανα διὰ τὴν ἀρετὴν τῆς ἀγνότητός των καὶ τὰ ὁποῖα ἐπέπρωτο νὰ ὑποστοῦν ἐχθρικὴν βίαν εἰς τὸ σῶμά των, νὰ εἶχαν κάποιαν κρυφὴν (ἡθικὴν) ἀδυναμίαν, πὺν θὰ ἡμποροῦσε νὰ ἐκφυλισθῇ εἰς ὑπεροψίαν, ἐὰν κατώρθωναν ἐν μέσῳ τῆς δημοσίας συμφορᾶς ν' ἀποφύγουν τὴν ταπείνωσιν. Ἀλλ' ὅπως μερικοὶ ἀφηρηπάγησαν ἀπὸ τὸν θάνατον διὰ νὰ μὴν τοὺς μολύνῃ ἡ διαφθορά, ⁽²⁾ ἔτσι ἀφηρέθη κάτι ὑπὸ τῆς βίας διὰ νὰ μὴ ἐξαφανίσῃ ἡ εὐτυχία τὴν μετριοφροσύνην ἀπὸ τὰ πρόσωπα πὺν ἀνεφέραμεν. Συνέβη λοιπὸν τὸ ἐξῆς: Τόσον ἀπὸ τὰς μὲν ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς δέ, ὅσαι δὲν ἐξηναγκάσθησαν νὰ ὑποστοῦν τὴν αἰσχροὴν ἐπαφὴν κανενὸς προσώπου ἢ τοιῦλάχιστον, ὅσας δὲν ἔθιξεν ἡ κτηνωδία τοῦ ἐχθροῦ, δὲν ἀφηρέθη μὲν ἡ ἀγνότης των, ἀλλ' ἔμαθαν νὰ εἶναι ταπειναί: ἀπὸ τὰς μὲν ἐξηφανίσθη ἡ ὑπεροψία, πὺν τὰς κατεῖχεν, ἀπὸ τὰς δὲ ἀπεσοβήθη ὁ κίνδυνος, πὺν διέτρεχον. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν πρέπει νὰ παρασιωπήσωμεν τὸ ἐπόμενον γεγονὸς: Εἰς μερικὰς ἐξ αὐτῶν, πὺν ὑπέστησαν τὰς ἐν λόγῳ κτηνώδεις προσβολάς, θὰ ἐφάνη ἴσως, ὅτι ἡ ἀρετὴ τῆς ἐγκρατείας πρέπει νὰ συγκαταριθμηθῇ εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ σώματος καὶ ὅτι αὕτη διατηρεῖται, ὅταν τὸ σῶμα δὲν ἔλθῃ εἰς ἀθέμιτον ἐπαφὴν μὲ ὁποιονδήποτε, εἰς τρόπον ὥστε τόσον τὸ σῶμα ὅσον καὶ τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι ἅγια, καὶ ὅχι ὅτι πρόκειται περὶ ἐνὸς ἀγαθοῦ, πὺν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀφαιρεθῇ, ἐὰν δὲν συγκατετεθῇ εἰς τὴν ἐξαφάνισίν του τὸ πνεῦμα. Ἴσως ὁμως νὰ ἐθε-

(1) Τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες, μὴ τὰ ὑψηλὰ φρονοῦντες, ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι. Μὴ γίνεσθε φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς. Ρωμ. ιβ', 16.

(2) Σοφ, δ', 11. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἡρπάγη, μὴ κακία ἀλλάξῃ σύνεσιν αὐτοῦ ἢ δόλος ἀπατήσῃ ψυχὴν αὐτοῦ».

ραπεύθησαν ἀπ' αὐτὴν τὴν πλάνην. Διότι, ὅταν σκεφθοῦν μὲ πόσον ἄγνὰ αἰσθηήματα ὑπηρετήσαν τὸν Δημιουργὸν καὶ ἔχουν πεισθῇ μὲ ἀκράδαντον πίστιν, ὅτι δὲν θὰ ἤμποροῦσε ποτὲ νὰ ἐγκαταλείψῃ ἐκείνους, πὺν Τὸν ὑπηρετοῦν καὶ Τὸν ἐπικαλοῦνται ὥς καὶ πόσον εἶναι εἰς Αὐτὸν ἡ ἄγνότης ἀρεστή, θ' ἀντιληφθοῦν, ὅτι ὀφείλουν νὰ συμπεράνουν, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν θὰ ἐπέτρεπε ποτὲ τὰ γεγονότα αὐτὰ νὰ συμβαίνουν εἰς τοὺς ἁγίους Του, ἐὰν ἡ ἁγιότης, πὺν τοὺς ἐδώρησε, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χαθῇ μὲ κάποιον τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ποίαν ἀπάντησιν πρέπει νὰ δίδουν οἱ Χριστιανοὶ εἰς τοὺς ἀπίστοις, ὅταν αὐτοὶ τοὺς ἐπικρίνουν διὰ τὸ ὅτι δὲν τοὺς ἀπῆλλαξαν ἀπὸ τὴν λυσσαλέαν μανίαν τῶν ἐχθρῶν.

Τοιουτοτρόπως ὅλοι οἱ δοῦλοι τοῦ ὑψίστου καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ εὐρίσκουν τὴν παρηγορίαν των. Παρηγορίαν ὅχι ἀπατηλήν, οὔτε στηριζομένην εἰς τὴν ἐλπίδα ἐφημέρων καὶ ἀμφιβόλων ἀγαθῶν. Οἱ δοῦλοι τοῦ ὑψίστου καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ δὲν πρέπει οὔτε νὰ λυποῦνται διὰ τὴν προσωρινὴν αὐτὴν ζωὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν παρασκευάζονται διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς αἰωνίου, διότι ἡ προσωρινὴ αὐτὴ ζωὴ μεταχειρίζεται τὰ γήϊνα ἀγαθὰ ὥς ὁδοιπόρος καὶ δὲν προσκολλᾶται εἰς αὐτά, τὰ δὲ κακὰ χρησιμεύουν διὰ νὰ τὴν δοκιμάζουν. Ἐπειτα ἐκεῖνοι, πὺν χλευάζουν τὴν ἐντιμότητά των, ὅταν συμβῇ εἰς αὐτοὺς κάποια προσωρινὴ συμφορὰ, τοὺς ἐρωτοῦν: «ποῦ εἶναι ὁ Θεὸς σας;» ⁽¹⁾ Ἄς μᾶς εἰποῦν μᾶλλον αὐτοὶ ποῦ εὐρίσκονται οἱ θεοὶ των, ὅταν ὑφίστανται τὰς συμφορὰς ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας διὰ ν' ἀποφύγουν, τοὺς λατρεύουν ἢ διατείνονται, ὅτι πρέπει νὰ λατρεύωνται. Οἱ δοῦλοι ὅμως τοῦ ὑψίστου καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀπαντοῦν: Ὁ Θεὸς μας εἶναι πανταχοῦ παρὼν καὶ πανταχοῦ εἶναι ὁλόκληρος· δὲν περιορίζεται εἰς κανένα χῶρον, διότι ἤμπορεῖ νὰ εἶναι παρὼν, χωρὶς νὰ γίνεται ὁρατὸς καὶ νὰ εἶναι ἀπὼν, χωρὶς νὰ κινῆται. Ὅταν μᾶς προξενῇ κακοτυχίαν ἢ θλίψιν, μᾶς δακιμάζει ἢ μᾶς τιμωρεῖ διὰ τὰς ἁμαρτίας μας, καὶ μᾶς ἐπιφυλάσσει μίαν αἰώνιον ζωὴν διὰ τὰ πρόσκαιρα κακά, πὺν ἀνεχόμεθα μὲ εὐσέβειαν. Ἀλλὰ σεῖς ποῖοι εἴσθε, μὲ τοὺς ὁποίους δὲν ἀξίζει σχεδὸν τὸν κόπον νὰ ὁμιλῇ κανεὶς περὶ τῶν θεῶν σας, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον περὶ τοῦ Θεοῦ μας, ὁ

(1) Περὶ λ. ψαλμ. μα', 4, σθ'. 10,

ὁποῖος εἶναι φοβερώτερος παρὰ ὅλοι οἱ ἄλλοι θεοί, διότι οἱ θεοί σας εἶναι δαίμονες, ἐνῶ ὁ ἰδικός μας Θεὸς ἔπλασε τοὺς οὐρανοὺς. ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ποῖα ἐπονείδιστα ἀγαθὰ ποδοῦν ν' ἀποκτήσουν ἐκεῖνοι, ποὺ παραπονοῦνται διὰ τὸν Χριστιανικὸν πολιτισμόν.

Αὐτὸς ὁ περίφημος Σκιπίων Νασικᾶς, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ποντίφηξ καὶ τὸν ὁποῖον ἡ γερουσία σας ἐξέλεξε κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ φοβεροῦ καρχηδονικοῦ πολέμου, ὅπότεν ἐζητεῖτο ὁ καταλληλότερος ἄνδρας τῆς πόλεως διὰ ν' ἀναλάβῃ τὰ καθήκοντα τῶν ἱεροτελεστιῶν τῆς Φρυγίας, ⁽²⁾ αὐτός, λέγω, ὁ ἐνδοξος Σκιπίων Νασικᾶς, ⁽³⁾ ἐὰν ἐξοῦσε ἀκόμη, δὲν θὰ ἐτολμούσατε κἄν νὰ τὸν ἀτενίσετε καὶ θὰ ἀντιδροῦσε αὐτὸς ὁ ἴδιος πρὸς τὴν ἀναίδειάν σας. Ἀλλὰ διατί, συντετριμμένοι ἀπὸ τὰς συμφοράς, παραπονεῖσθε ἐναντίον τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῶν Χριστιανῶν, ἐὰν ὅχι, διότι ποθεῖτε ν' ἀπολαμβάνετε τὴν ἀσέλγειάν σας μὲ πλήρη ἀσφάλειαν,

(1) Πρβλ. Ψαλμ. ηε'. 4 καὶ 5.

(2) In suscipiendis phrygiis sacris=ἱεροτελεστίαι διὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Κυβέλης. (Βλ. Κικέρων, De harus. εἰς p. XIII, 27).

(3) Ὁ Πούμπλιος Κορνήλιος Σκιπίων Νασικᾶς ὑπῆρξεν ὕπατος τὸ 191 π. Χ. Κατὰ τὸ ἔτος 204 ἦτο ἀκόμη ἀβεβαία ἡ ἔκβασις τοῦ δευτέρου φοβεροῦ καρχηδονικοῦ πολέμου. Οἱ Ρωμαῖοι, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὐνοίαν τῶν θεῶν, ἀπεφάσισαν νὰ μεταφέρουν τὸ ἄγαλμα τῆς Φρυγίας Κυβέλης, μητέρας τῶν θεῶν, ἀπὸ τὸν Πεσσινοῦντα, (περίφημον διὰ τὴν λατρείαν τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς) εἰς τὴν Ρώμην. Ἡ Κυβέλη ἦτο κόρη τοῦ Ἥλιου καὶ μητέρα τοῦ Κρόνου, ὠνομάζετο ἐπίσης «ἀγαθὴ Θεά», οἱ δὲ ἱερεῖς τῆς ἐκαλοῦντο Γάλλοι, Κορύβαντες καὶ Δάκτυλοι. Ἡ Κυβέλη ἐλατρεῦετο ὡς θεὰ παντοδύναμος, πηγὴ ζωῆς καὶ πολιτισμοῦ. Ὁ Σκιπίων ἦτο τότε ἀκόμη νέος, *Adulescens nondum quaestorius*, ὡς λέγει ὁ Λίβιος. Ἀλλὰ συμφώνως μὲ ἓνα χρησμὸν τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν ἐκρίθη ἄξιος νὰ τιτλοφορηθῇ ὁ ἄριστος μεταξὺ τῶν συμπολιτῶν του. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐθεωρήθη ἐνδεδειγμένος νὰ ὑποδεχθῇ τὸ ἄγαλμα τῆς Κυβέλης κατὰ τὴν ἀφίξίν του εἰς τὴν Ὀστίαν. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Σκιπίωνος ἐγένετο ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν γερουσίαν.

Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἀναγνώσει εἰς τὰ συμβιλλικά βιβλία, ὅτι οἱ ἐχθροὶ θὰ ἔφευγαν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, ἂν μετεφέρετο τὸ ἄγαλμα τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὴν Φρυγίαν εἰς τὴν Ρώμην.

ἀποφεύγοντες δὲ κάθε ἐνοχλητικὴν ἀποδοκιμασίαν, νὰ παραδί-
δεσθε εἰς τὰ μᾶλλον ἀκόλαστα ἔθιμα;

Ἐσεῖς δὲν ποθεῖτε τὴν εἰρήνην καὶ κάθε εἶδος ἀφθονίας
καὶ πλούτου, διὰ νὰ τὰ μεταχειρισθῇτε μὲ μετριοπάθειαν, μὲ λι-
τότητα, μὲ ἐγκράτειαν καὶ εὐσέβειαν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχετε μίαν με-
γάλην ποικιλίαν ἀπολαύσεων μὲ ἐξωφρενικὰς δαπάνας. Μὲ τὸν
τρόπον αὐτὸν ἢ «καλοπέραση» σᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὰς συμφορὰς ἐκεῖνας,
ποὺ εἶναι χειρότερες ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη σκληρότητα τῶν ἐχθρῶν.

Αὐτὸς ὅμως ὁ Σκιπίων σας, ὁ μέγας ποντίφηξ, αὐτὸς ὁ
ἄριστος πολίτης, κατὰ τὴν κρίσιν ὁλοκλήρου τῆς γερουσίας, δὲν
ἤθελε τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνης καὶ δι' αὐτὸ διαφω-
νοῦσε μὲ τὸν Κάτωνα, ⁽¹⁾ ποὺ ἐπρότεινε νὰ καταστραφῇ, ἐπειδὴ
ἐφοβεῖτο μίαν ἐπιζημίαν ἀσφάλειαν δι' ἀσθενεῖς ψυχάς, ὥς ἐὰν
ἀντελαμβάνετο, ὅτι ἡ τρομοκρατία ἦτο ἀναγκαία, ὥς κηδεμῶν
κατάλληλος διὰ πολίτας διατελοῦντας ὑπὸ κηδεμονίαν. ⁽²⁾

Τὰ γεγονότα ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ Σκιπίων δὲν εἶχεν ἀπατηθῇ
εἰς τὴν κρίσιν του. Πράγματι, ὅταν κατεστράφη ἡ Καρχηδὼν,
καὶ ἡ Ρώμη ἀπηλλάγη ἀπὸ τὸν τρομερὸν ἐκεῖνον κίνδυνον, συνέ-
βησαν τόσα μεγάλα κακὰ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο.

Διεσπάσθη ἡ ὁμόνοια, συνεπεία τῶν διαφόρων ἐπαναστατικῶν
κινήματων, ἀμέσως δὲ κατόπιν ἔλαβαν χώραν αἱ φοβεραὶ ἐκεῖναι
σφαγαὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων, ⁽³⁾ ἐχύθηκε τόσον αἷμα καὶ ἔγιναν
τόσον σκληραὶ προγραφαὶ καὶ διαρπαγαί, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι οἱ
ὅποιοι, ὅταν περνοῦσαν μίαν ἀπλὴν καὶ ἀξιοπρεπῆ ζωὴν, δὲν ἐ-
φοβοῦντο παρὰ μόνον τὰς συμφορὰς ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν τῆς
Ρώμης, τώρα, ὁπότε ἐχάθη ἡ χρηστοθήθεια τῆς ζωῆς, ἐδέησε νὰ
ὑφίστανται μεγαλύτερα κακὰ παρὰ ἐκεῖνα τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀπὸ
τοὺς συμπατριώτας των. Καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο πάθος τῆς κυριαρχίας,
τὸ ὅποιον μεταξὺ τῶν κακίων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἦτο
ἡ χειροτέρα εἰς ὁλόκληρον τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ὅταν κατήγαγε
θριάμβους εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἀνδρῶν ἐξαιρετικῆς δυναμικό-

(1) Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἐκεῖνου Κάτωνος, εἰς τὸν ὅποιον
ὀφείλεται τὸ περίφημον ἀπόφθεγμα: *Delenda Carthago!* ("Ἀς κατα-
στραφῇ ἡ Καρχηδὼν).

(2) Δηλαδή ὁ Σκιπίων εἶχε προμαντεύσει, ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς
Καρχηδόνης θὰ ἐγίνετο ἀφορρὴ ἐμφυλίων πολέμων καὶ σπαραγμῶν εἰς
τὴν Ρώμην.

(3) Οἱ ἐμφύλιοι αὐτοὶ πόλεμοι ἦσαν τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα,
τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Πομπηίου, καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἐναντίον τοῦ
Βρούτου καὶ τοῦ Κασσίου.

τητος, κατεπίεσε τοὺς λοιπούς, ποὺ ἦσαν κουρασμένοι καὶ συντετριμμένοι, μὲ τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

**Ποῖα ἐλαττώματα ἔγιναν ἀφορμή, ὥστε ν' αὐξηθῇ εἰς τοὺς
Ρωμαίους τὸ πάθος τοῦ κυριαρχεῖν.**

Τὸ πάθος τῆς κυριαρχίας, ποὺ ἐξουσίαζε τὰ πνεύματα ἐκεῖνα τὰ ὑπερμέτως ὑπερήφανα, δὲν θὰ ἡσύχαζε, παρὰ μόνον ὅταν οἱ διακατεχόμενοι ὑπ' αὐτοῦ ἔφθαναν μέχρι τοῦ βασιλικοῦ θρόνου, κατόπιν τόσων τιμῶν, ποὺ δὲν συνεχίσθησαν. Αἱ συνεχεῖς ὅμως τιμαὶ θὰ ἦσαν ἀνέφικτοι, ἐὰν ἡ φιλοδοξία δὲν ἦτο τὸ σφοδρότερον πάθος εἰς ἓνα λαὸν διεφθαρμένον ἀπὸ τὴν φιλοχρηματίαν καὶ τὴν ἀσέλγειαν. Καὶ αὐτὸς ὁ λαὸς κατήντησε φιλοχρηματος καὶ ἀσελγῆς, ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς μεγάλης του εὐημερίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ Νασικᾶς ἐκεῖνος ἐπίστευεν, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἔπρεπε νὰ προφυλαχθοῦν,—καὶ ἦτο ἡ σκέψις του σοφωτάτη,— ὅταν δὲν ἠθέλησε νὰ καταστραφῇ ἡ μεγαλυτέρα, ἰσχυροτέρα καὶ πλουσιωτέρα πόλις τῶν ἐχθρῶν διὰ νὰ χαλινωθῇ ἡ ἀκολασία ἀπὸ τὸν φόβον τῶν πολεμίων. ⁽¹⁾ Ἡ ἀκολασία, χαλινουμένη, θὰ ἡμπόδιζε τοὺς πολίτας νὰ διάγουν μίαν πάρα πολὺ ἄνετον ζωὴν, ἐὰν δὲ περιωρίζετο ἡ πολυτέτεια, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀργιάσῃ ἡ φιλοχρηματία, καὶ ἔτσι, ἐὰν ἐφράζετο ὁ δρόμος, ποὺ ὠδηγοῦσε εἰς αὐτὰς τὰς παρεκτροπὰς, θὰ ἡμποροῦσε ν' ἀνθίσῃ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ ἡ ἀρετή, πολῦτιμος διὰ τὴν πόλιν, καὶ νὰ διατηρηθῇ μία ἐλευθερία συναρμονιζομένη μὲ τὴν ἀρετήν.

Χάριν τῶν γεγονότων αὐτῶν καὶ τῆς τόσον προνοητικῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα, συνέβη, ὥστε αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ μέγας ποντίφηξ σας, τὸν ὁποῖον ἡ γερουσία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκήρυξε ἄριστον ἄνδρα—πρᾶγμα, ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ ἐνθυμῆται συ-

(1) Nasica ille. Ὁ ἐν λόγῳ Σκιπίων Νασικᾶς εἶναι ὁ Πούμπλιος Κορνήλιος Νασικᾶς, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὑπάτος τὸ 155 π. Χ. μαζί μὲ τὸν Μάρκον Κλαύδιον Μαρκέλλον Β'. Ὁ Νασικᾶς οὗτος εἶχε λάβει τὸ ὑπάτικὸν ἀξίωμα κατὰ τὸ ἔτος 162 ἐπίσης μετὰ τοῦ Γαίου Μαρσέλου Φιγούλου καὶ ἐπωνομάσθη διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν σωφροσύνην του Corculum (Καρδοῦλα). Ὁ Κικέρων λέγει περὶ αὐτοῦ: «Ὁ σώφρων ἐκεῖνος Νασικᾶς, ὁ ἐκλεγείς δύο φορές ὑπάτος, ὁ ἐπονομαζόμενος «Καρδοῦλα». (Tusc. disput. 1.) Ὡστε ὁ Αὐγουστινῖος συγχέει τὸν πατέρα εἰς τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια μὲ τὸν υἱόν, εἰς τὰς λέξεις: «at ille Scipio polebat Carthaginem dirui». Δηλαδή ἀποδίδει εἰς τὸν πατέρα ἐκεῖνο, ποὺ ἔπραξεν ὁ υἱός, ὁ ἐπονομαζόμενος Corculum, σύγχρονος τοῦ Κάτωνος.

χνά—ἀντετάχθη πρὸς τὴν γερουσίαν, ὅταν ἠθέλησε νὰ οἰκοδομήσῃ κάποιον ἀμφιθέατρον ⁽¹⁾ καὶ τὴν μετέπεισε νὰ μὴ πραγματοποιήσῃ τὸν σκοπὸν της, τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὁποίου ἐποθεύσαν τόσο πολὺ, μὲ μίαν σοφωτάτην ὁμιλίαν, καὶ τοὺς προέτρεψε νὰ μὴ ἐπιτρέψουν, ὅπως ἡ ἡδυπάθεια τῶν Ἑλλήνων διεισδύσῃ εἰς τὰ αὖστηρά ἡθῇ τῶν Ρωμαίων καὶ συνδυασθῇ μὲ τὴν ξένην ἀκολασίαν πού θὰ ἐξησθένιζε τὴν ρωμαϊκὴν ἀρετὴν. Τὸ κῦρος τοῦ Σκιπίωνος ἤσκησεν τόσο μεγάλην ἐπίδρασιν, ὥστε ἡ γερουσία, συναρπασθεῖσα ἀπὸ τὴν ὁμιλίαν του, ἀπηγόρευσε νὰ διευθετηθοῦν τὰ ἐδῶλια, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ μεταχειρίζονται οἱ πολῖται, δοθέντος ὅτι εἶχαν ἤδη διακομισθῇ κατὰ τὴν ὥραν, πού εἶχεν ὁρισθῇ διὰ τὸ θέαμα τῶν ἀγώνων. ⁽²⁾

Μὲ ἓνα τέτοιον ἐνθουσιασμόν αὐτὸ τὸ πρόσωπον θὰ καταργοῦσε καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας, ἐὰν ἐτολμοῦσε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸ κῦρος ἐκείνων, πού ἐπίστευον ὅτι ὑπάρχουν θεοί, ἐνῶ δὲν ἀντελαμβάνετο, ὅτι ἦσαν καταστρεπτικὰ πνεύματα. Ἀλλὰ καὶ ἂν τὸ ἀντελαμβάνετο, θὰ ἐσκέπτετο, ὅτι θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ καταπραΰνονται παρὰ νὰ καταφρονοῦνται! ⁽³⁾ Ἐ-

(1) Ὁ καθηγ. Costa (S. Aurelio Agostino, La Città di Dio, Testo, traduzione note, Torino MCMXXXIX, σελ. 152) παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ τὰ ἐξῆς: Τὸ κείμενον λέγει Cavea theatri. Ἡ cavea ἦτο τὸ ἐσωτερικὸν ἐνὸς θεάτρου ἢ ἀμφιθεάτρου, ὅπου εὐρίσκοντο τὰ ἐδῶλια τῶν θεατῶν. Ὅπισθεν τῶν γερουσιαστῶν ἐκάθηντο οἱ ἱππεῖς καὶ ἀκολουθοῦσαν τὰ ἐδῶλια, τὰ προοριζόμενα διὰ τὰς λαϊκὰς τάξεις. Διὰ τὰς γυναῖκας ὑπῆρχαν ὑψηλότερα ἐδῶλια εἰς τὰ ἀμφιθέατρα. Ὁ Πούμπλιος Κορνήλιος Σκιπίων Νασικᾶς, διὰ δευτέραν φορὰν ὑπάτος, ἔπεισε τὴν γερουσίαν νὰ κρημνίσῃ τὴν cavea τοῦ πρώτου λιθίνου θεάτρου, πού εὐρίσκετο ὑπὸ οἰκοδόμησιν. Ὁ Ἀππιανός, ἱστορικὸς ἐξ Ἀλεξανδρείας ἐλθὼν εἰς Ρώμην ἐπὶ Ἀδριανοῦ, ἀναφέρει, ὅτι τὸ θέατρον τοῦτο ἐκρημνίσθη, διότι «οὐ χροήσιμον ὅλως Ἑλληνικῆς ἡδυπαθείας Ρωμαίους ἐθίζεσθαι». (Ρωμ. Ἱστορ).

(2) Ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος, ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἀνωτέρω γεγονός, λέγει: «populus stans ludos spectavit, δηλαδή ὅτι ὁ λαὸς ἔβλεπε τοὺς ἀγῶνας ὄρθιος, ἐξάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ θέατρον δὲν εἶχεν ἐντελῶς κατεδαφισθῇ, ἀλλ' ὅτι εἶχον ἀπομακρυνθῇ μόνον τὰ ἐδῶλια.

(3) Ὁ Αὐγουστίνος εἶχε λόγους νὰ πιστεύῃ, ὅτι οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι μεταξὺ τῶν Ἑθνικῶν δὲν ἐλάμβαναν τοὺς θεοὺς ὑπὸ σοβαρὰν ἔποψιν, αὐτὸς δὲ ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος δὲν ἐθεωροῦσε τοὺς θεοὺς ὡς φανταστικὰ πλάσματα ἢ ὡς ἀπεικονίσεις φυσικῶν πραγμάτων, ἀλλ' ὡς πνεύματα ἀκάθαρτα καὶ δαίμονας πραγματικούς. Περὶ τῆς ἡθικῆς δυ-

παιδὴ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐρμηνευθῆ εἰς τὸν λαὸν ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ ὁποία, ἐξαγνίζουσα τὴν καρδίαν διὰ τῆς πίστεως, θὰ ἤμποροῦσε νὰ μεταβάλλῃ μὲ ταπεινὴν εὐσέβειαν τὰ φρονήματα τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ τοὺς καταστήσῃ ἱκανοὺς νὰ ἐπιδιώκουν τὰ οὐράνια καὶ τὰ θεῖα πράγματα, καὶ νὰ ἀπολευθερώσῃ ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῶν ὑπερηφάνων δαιμόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΒΒ'.

Ὁ δεσμὸς τῶν σκηνικῶν ἀγώνων.

Ὅπως δὴ ποτε, σεῖς ποὺ δὲν γνωρίζετε τὰ γεγονότα, καὶ σεῖς, ποὺ προσποιεῖσθε ὅτι δὲν τὰ γνωρίζετε· σεῖς ποὺ μεμψιμοιρεῖτε ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος σᾶς ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τοὺς τυράννους, πρέπει νὰ μάθετε τὰ ἀκόλουθα: οἱ σκηνικοὶ ἀγῶνες, ⁽¹⁾ θεάματα αἰσχροῦ καὶ ἀσελγοῦς ματαιοδοξίας, ἰδρύθησαν εἰς τὴν Ρώμην ὅχι ὥς συνέπεια ἐκλύσεως τῶν ἡθῶν, ἀλλὰ κατ' ἐπιταγὴν τῶν θεῶν σας. ⁽²⁾

νήμεως τοῦ Σκιπίωνος Νασικᾶ ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ ἐκ νέου εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον τοῦ δευτέρου βιβλίου. Τὰς δὲ περὶ τῶν θεῶν ἀντιλήψεις τοῦ Οὐάρρωνος ἐκθέτει εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ ἑκτοῦ βιβλίου.

⁽¹⁾ Ὁ Αὐγουστίνος, καθὼς ἀκριβῶς καὶ οἱ λοιποὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, κατεδίκασαν τὰ θεατρικὰ θεάματα. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὀγδόου κεφαλαίου τοῦ δευτέρου βιβλίου ὁ Αὐγουστίνος λέγει, ὅτι αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις ὀργανώθησαν μὲ τὸ κῦρος τῶν ποντιφικῶν διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ρώμην, ὅταν τὴν πόλιν ἐλημαίνετο ἡ πανώλης. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ ἑξῆς:

Ἐπειδὴ ἡ ὁρμὴ τῆς νόσου δὲν ἡλαττώνετο, οὔτε μὲ ἀνθρώπινα μέσα οὔτε μὲ τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν, ἐπειδὴ τὰ πνεύματα κατεΐχοντο ἀπὸ δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις, λέγεται, ὅτι διὰ νὰ καταπραΰνουν τὴν ὁργὴν τοῦ Οὐράνου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων μέσων, τὰ ὁποῖα μετεχειρίσθησαν, ὀργάνωσαν καὶ σκηνικοὺς ἀγῶνας, ποὺ ἦσαν ἕνας νεωτερισμός, διότι προηγουμένως ὑπῆρχαν μόνον τὰ θεάματα τοῦ ἵπποδρομοῦ.

⁽²⁾ Τὸ «κατ' ἐπιταγὴν τῶν θεῶν σας» ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν φράσιν τοῦ ὀγδόου κεφαλαίου τοῦ δευτέρου βιβλίου:

Θὰ ἦτο ἀνεκτότερον νὰ προσφέρετε θείας τιμᾶς εἰς ἐκεῖνον τὸν Σκιπίωνα, παρὰ νὰ λατρεύετε θεότητας τοιούτου εἴδους, ἀφοῦ οἱ θεοὶ αὐτοὶ δὲν ἦσαν καλύτεροι ἀπὸ τὸν ποντίφηκά των. Ἐμπρός! Ἀκούσατέ με, ἐὰν τὸ πνεῦμά σας, μεθυσμένον ἀπὸ τὸν οἶνον τῶν σφαλμάτων, πὺν ἐπίνετε τόσον καιρόν, σᾶς ἐπιτρέπη νὰ ἔχετε ἀκόμη ὀλίγην κρίσιν. Οἱ θεοὶ ἔδωσαν τὴν ἐντολὴν νὰ ὀργανωθοῦν σκηνικοὶ ἀγῶνες, διὰ νὰ ἐλαττωθῇ ἡ πανώλης τῶν σωμάτων, ἐνῶ ἀπεναντίας ὁ ὑπατός σας ἀπηγόρευσε τὴν ἵδρυσιν ἐνὸς θεάτρου, διὰ ν' ἀποφευχθῇ ἡ πανώλης τῶν ψυχῶν. Ἐάν, μὲ κάποιαν ἀναλαμπὴν τῆς διανοίας σας, ἀντιτάσσετε τὴν ψυχὴν πρὸς τὸ σῶμα, ἐκλέξατε ποῖον ὀφείλετε νὰ λατρεύετε, τὸν Σκιπίωνα ἢ τοὺς θεοὺς σας. Ἄλλως τε ἡ πανώλης ἐκείνων τῶν σωμάτων δὲν ἐκόπασε διὰ τὸ ὅτι εἰς τὸν πολεμοχαρῇ ἐκεῖνον λαόν, συνηθισμένον ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ θεάματα τοῦ ἵπποδρόμου, ὑπεισέδυσεν ἡ λεπτεπίλετος παραφροσύνη τῶν σκηνικῶν ἀγώνων. Ἄλλ' ἡ πανουργία τῶν ἀπαισίων πνευμάτων, προβλέπουσα ὅτι ἡ πανώλης θὰ ἐτερματίζετο, ἐπωφελήθη τῆς εὐκαιρίας, διὰ νὰ ἐξαπολύσῃ μίαν ἄλλην πανώλην πολὺ ὀλεθριωτέραν ὅχι εἰς τὰ σώματα, ἀλλ' εἰς τὰ ἦθη, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἐτέρπετο παρὰ πολὺ. Πράγματι ἐτύφλωσε τὰς ψυχὰς τῶν ἀθλίων ἐκείνων μὲ τόσον παγερὰ σκότη καὶ τὰς κατέστρεψε μὲ τόσον φορικτὴν διαφθοράν, ὥστε τώρα καὶ μετὰ τὴν λεηλασίαν τῆς Ρώμης, ⁽¹⁾ ἐκεῖνοι, πὺν τοὺς ἐξουσίαζε μία τέτοια παραφροσύνη, καὶ οἱ ὅποιοι θὰ ἠμποροῦσαν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν Καρχηδόνα, συναγωνίζοντο ποῖος θὰ πρωτοτρέξῃ εἰς τὰ θεάτρα ⁽²⁾ καὶ ἐτρελλαίνοντο δι' αὐτὰς τὰς διασκεδάσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

**Ἡ καταστροφὴ τῆς πατρίδος δὲν παρώρμησε τοὺς Ρωμαίους
νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά των.**

ὦ ἄφρονα πνεύματα! Ποία εἶναι ἡ μανιώδης ἐκείνη πλάνη,

«διὰ τοῦ κύρους τῶν ποντιφικῶν» καὶ πρὸς τὰς λέξεις τοῦ πέμπτου κεφαλαίου τοῦ δευτέρου βιβλίου: ὡς διὰ θείας ἐπιταγῆς. Πρβλ. ἐπίσης βιβλ. 2ον κεφάλ. 13.

(1) Ἐννοεῖ τὴν ἄλωσιν τῆς Ρώμης ὑπὸ τοῦ Ἀλαρίχου τὸ 410 μ. Χ.

(2) Ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ σφοδροῦ πάθους διὰ τὰ θεατρικὰ θεάματα τῶν Ρωμαίων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν καταδίωξιν καὶ τὰς σφαγὰς κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Γότθων εἰς τὴν Ἰταλίαν, κατέφυγον εἰς τὴν Καρχηδόνα.

θέλω νὰ εἶπω ἡ φρικαλέα παραφορά, ποὺ σᾶς ὠθοῦσε νὰ τρέχετε εἰς τὰ θέατρα, νὰ συσσωρεύεσθε ἐκεῖ μέσα καὶ νὰ κάμνετε τρέλλες χειρότερες παρὰ πρῶτα, ἐνῶ ὅλοι οἱ λαοὶ καὶ οἱ ἀνατολικοὶ (¹) ἀκόμα εἰς τὰ ἀπώτερα σημεῖα τῆς γῆς ἐθρόνησαν τὴν τραγωδίαν σας καὶ ἔδειξαν δημοσίᾳ θλίψιν καὶ πόνον; Ὁ περίφημος ἐκεῖνος Σκιπίων ἐφοβεῖτο τὴν καταστροφικὴν διαφθορὰν τῶν πνευμάτων καὶ τὴν κηλίδωσιν τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀξιοπρεπείας σας, ὅταν ἡμπόδιζε τὴν ἀνέγερσιν θεάτρων, διότι ἀντελαμβάνετο, ὅτι σεῖς θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ διαφθαρεῖτε ἀπὸ τὴν εὐνοίαν τῆς τύχης. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἠθέλησε νὰ μὴν ἔχετε ἐχθροὺς νὰ φοβῆσθε.

Ὁ Σκιπίων δὲν ἐπίστευεν, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ εὐτυχῇ ἓνα Κράτος, ποὺ φρουρεῖται μὲν ὑπὸ τῶν τειχῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως διαφθείρουν τὰ ἥθη. Οἱ ἀσεβεῖς ὅμως δαίμονες ἐξήσκησαν ἐπάνω σας ἐπίδρασιν μεγαλυτέραν παρὰ αἱ συμβουλαι τῶν προνοητικῶν ἀνδρῶν. Διὰ τοῦτο συμβαίνει, ὥστε νὰ μὴ θέλετε νὰ σᾶς κατηγορήσουν διὰ τὰ κακὰ ἐκεῖνα, ποὺ διαπράττετε, ἀλλὰ ν' ἀποδοθοῦν τὰ κακὰ, ποὺ ὑφίστασθε, εἰς τὰ ἥθη τῶν Χριστιανῶν. Πράγματι σεῖς δὲν ζητεῖτε νὰ εὐρίσκεται τὸ Κράτος ἐν εἰρήνῃ, ἀλλὰ νὰ μένη ἡ ἀκολασία σας ἀτιμώρητη, διότι ἔχετε διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴν εὐδαιμονίαν, καὶ δὲν ἡμπορέσατε νὰ διορθωθῆτε τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν κακοδαιμονίαν. Ὁ Σκιπίων ἠθέλε νὰ φοβῆσθε ἓνα ἐχθρόν, διὰ νὰ μὴ γίνετε ἀσελεγεῖς καὶ ἀκόλαστοι. Σεῖς ὅμως καὶ ὅταν σᾶς ἐπληξεν ὁ ἐχθρός, δὲν ἠθελήσατε νὰ καταστείλετε τὴν ἀκολασίαν, καὶ ἔτσι δὲν ἡμπορέσατε νὰ ὠφεληθῆτε ἀπὸ τὸ πλεονέκτημα τῆς συμφορᾶς. Διὰ τοῦτο ἔχετε καταντήσει ἀθλιώτατοι, ἀφοῦ ἔχετε γίνει χειρότεροι.

(¹) Κατὰ τὸ ἔτος 410 μ. Χ. ἡ φήμη, ὅτι ἡ Ρώμη ἦτο ἀήττητος εἶχεν ἐξανεμισθῇ. Ὁ Ἀλάρικος, ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν κατέλαβεν ἐξ ἐφόδου καὶ τὴν παρέδωκεν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας εἰς τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν σφαγὴν. Ὁλόκληρος ἡ ὑφήλιος ἔμεινε κατάπληκτος, ὅταν ἔμαθε, ὅτι ἡ κυρίαρχος πόλις κατεπατήθη ἀπὸ τὰ πόδια τῶν βαρβάρων καὶ ἐλεηλατήθη μὲ τρόπον οἰκτρόν, κατόπιν τῆς πολιορκίας τῆς 24, 25 καὶ 26 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 410. Ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος περιγράφει εἰς τὴν ἐπιστ. CXXVII ad Principiam τὴν ἐντύπωσιν, ποὺ ἐπροξένησεν ἡ ὑπὸ τῶν Βισιγότθων κατάληψις τῆς Ρώμης. Εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐπιστολὴν ἀναφέρεται, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ βάρβαροι τῆς Ἀνατολῆς ἐξεπλάγησαν, εἰς δὲ τὴν ἐπιστολὴν «ad Marcellinum et Anapsychiam» περιγράφει τὰ συναισθήματα τῆς θλίψεως, τῆς συγκινήσεώς του καὶ τοῦ πόνου του διὰ τὴν τρομερὰν αὐτὴν εἰδησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἡ ἐπιείκεια τοῦ Θεοῦ ἐμετρίασε τὴν καταστροφὴν τῆς Ρώμης.

Τὸ ὅτι εὐρίσκεσθε ἀκόμα εἰς τὴν ζωὴν, εἶναι εὐεργέτημα τοῦ Ὑψίστου, ὃ ὁποῖος σᾶς ἐσυγχώρησε καὶ σᾶς προτρέπει νὰ διορθωθῆτε καὶ νὰ κάμνετε ὑπομονήν. Ὁ Θεός, μολονότι εἰσθε ἀχάριστοι, σᾶς κατέστησε ἱκανοὺς νὰ προφυλαχθῆτε ἀπὸ τὴν μανίαν τῶν ἐχθρῶν, εἴτε διότι σᾶς ἐπέτρεψε νὰ φανῆτε ὅτι εἰσθε δοῦλοί του, εἴτε διότι σᾶς ἐβοήθησε νὰ καταφύγετε εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Μαρτύρων Του. ⁽¹⁾

Διηγοῦνται ὅτι ὁ Ρωμύλος καὶ ὁ Ρέμος, ἐπιθυμοῦντες νὰ αὐξήσουν τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως, ὃ ὁποῖος ἡλαττώνετο μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ἵδρυσαν ἓνα τόπον ἄσυλίας, ὅπου ὁ καθεὶς ἡμποροῦσε νὰ καταφύγῃ καὶ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ κάθε ποινῇ. Τοῦτο, (ἐὰν πραγματικῶς συνέβη), εἶναι ἓνα ὑπέροχον παράδειγμα, ποὺ προηγήθη πρὸς δόξαν τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ ἐλεηλάτησαν τὴν Ρώμην, ἔκαμαν ἀκριβῶς ὅ,τι εἶχαν κάμει προγενεστέρως οἱ θεμελιωταί της. Εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸν τὸ ὅτι οἱ ἐν λόγῳ θεμελιωταί, διὰ ν' αὐξήσουν τὸν ἀριθμὸν τῶν συμπολιτῶν των, ἔκαμαν τὸ ἴδιο πρᾶγμα (μὲ τοὺς καταστροφεῖς τῆς Ρώμης) διὰ νὰ αὐξήσουν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐχθρῶν των;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Περὶ τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ εἶναι κρυμμένα μεταξὺ τῶν ἀπίστων, καὶ περὶ τῶν ψευδοχριστιανῶν, ποὺ εὐρίσκονται εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα.

Οἱ ἀληθινοὶ δοῦλοι τοῦ Χριστοῦ, ⁽²⁾ οἱ ὑπ' Αὐτοῦ λυτρωθέντες, καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ποὺ εἶναι προσωρινὴ ἐδῶ κάτω, ἃς ἀπαντήσουν εἰς τοὺς ἐχθροὺς Του, ἐὰν εἶναι δυνατόν, μὲ αὐτὰ καὶ μὲ παρεμφερῆ ἐπιχειρήματα, ἀκόμη καὶ μὲ

⁽¹⁾ Ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρει συχνὰ τὴν καταφυγὴν εἰς ἓνα ἄσυλον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἰησοῦς Χριστός, μὲ τὴν ἀγάπην Του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, σώζει τοὺς καταδιωκομένους ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν.

⁽²⁾ Familia Domini Christi=familia Christi=οἱ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἰς τὸ κθ' κεφάλαιον· οἱ χριστιανοὶ εἶναι δοῦλοι τοῦ Κ υ ρ ι σ τ οῦ καὶ ὑπῆκοοι τοῦ Κράτους ἐκεῖνου, τοῦ ὁποίου Αὐτὸς εἶναι βασιλεὺς.

ἄλλα πειστικώτερα καὶ καταλληλότερα, ὅπως προβάλλονται ἀπομερικοὺς ἐξ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον αὕτη εὐρίσκεται ἐδῶ κάτω, καὶ οἱ ὅποιοι, μολονότι ἐνωμένοι διὰ τῆς κοινότητος τῶν Μυστηρίων, δὲν θὰ εἶναι μαζὶ μὲ αὐτὴν διὰ ν' ἀπολαύσουν τὴν χαρὰν τῆς αἰωνίας ἐπιβραβεύσεως τῶν ἁγίων. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι κρυμμένοι, μερικοὶ ἀπροκάλυπτοι, διὰ νὰ μὴ διστάζουν νὰ γογγύζουν μαζὶ μὲ αὐτοὺς τοὺς ἰδίους ἐχθροὺς των ἐναντίον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ νὰ τρέχουν ξετρελλαμένοι ἄλλοτε μὲν μαζὶ μὲ αὐτοὺς εἰς τὰ θέατρα, ἄλλοτε δὲ μαζὶ μας εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. (¹)

Ἀλλὰ πολὺ ὀλγώτερον πρέπει ν' ἀπελπισθῇ κανεὶς διὰ τὸ ὅτι μερικοὶ ἐξ αὐτῶν δὲν σωφρονίζονται, δοθέντος ὅτι, μεταξὺ τῶν δηλωμένων ἐχθρῶν, ἔχομεν φίλους, ποὺ προορίζονται διὰ τὴν σωτηρίαν, χωρὶς αὐτοὶ νὰ τὸ γνωρίζουν, διότι εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον αὐταὶ αἱ δύο πολιτεῖαι εἶναι συγκεχυμέναι καὶ ἀνάμεικτοι, ἕως ὅτου χωρισθοῦν κατὰ τὴν τελευταίαν κρίσιν. Ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθῇ περὶ τῆς γενέσεως, τῆς προόδου καὶ τοῦ ἀναποφεύκτου τερματισμοῦ των, ἐφ' ὅσον μὲ βοηθήσῃ θεία συμπαράστασις, θὰ τὸ ἐκθέσω διὰ τὴν δόξαν τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ, ἢ ὁποῖα θ' ἀπαστράψῃ τόσον περισσότερον ἐκθαμβωτικῶς, ὅσον περισσότερον θ' ἀντιταχθοῦν πρὸς αὐτὴν οἱ ἀντίπαλοί της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΣΤ'.

Ποῖα ἐπιχειρήματα πρέπει ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐξετασθοῦν.

Ἀκόμη πρέπει νὰ εἴπω μερικὰ πράγματα ἐναντίον ἐκείνων, ποὺ ἀποδίδουν τὰς συμφορὰς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας εἰς τὴν θρησκείαν μας, διότι αὕτη ἀπαγορεύει νὰ προσφέρουν θυσίας εἰς τοὺς θεοὺς, (²) ἀφοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶ ποῖα καὶ πόσα συνέβησαν κακὰ ἄρκετά, ποὺ ὑπέστησαν τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ αἱ ἐπαρχίαι αἱ ὑπαγόμεναι εἰς αὐτό, προτοῦ ἀπαγορευθῇ ἡ προσφορὰ θύσιων εἰς τοὺς θεοὺς, δηλ. κακὰ, τὰ ὁποῖα θὰ ἀπέδιδον ἀναμφιβόλως εἰς τὴν θρησκείαν μας, ἐὰν ἀπεκαλύ-

* (¹) Ἡ κυρίαρχοῦσα ιδέα τοῦ χωρίου τούτου εἶναι ὅτι αἱ δύο πολιτεῖαι, δηλαδή ἡ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων, εἶναι συγκεχυμέναι καὶ ἀνάμεικτοι, μέχρις ὅτου χωρισθοῦν κατὰ τὴν τελευταίαν κρίσιν. Ἡ ιδέα αὕτη διέπει ὁλόκληρον τὴν παροῦσαν συγγραφὴν. *

(²) Δι' ἐνὸς νόμου τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου (Βλ. Εὐσέβ. Βίος τοῦ Κωνστ. Β', 44, 45).

πιετο εἰς αὐτοὺς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ἔὰν μετεπεΐθοντο νὰ τελοῦν τὰς ἱεροσύλους ἱερουργίας των.

Ἐν συνεχείᾳ πρέπει ἀκόμη ν' ἀποδείξωμεν, ποῖα ὑπῆρξαν τὰ ἥθη των καὶ διὰ ποῖον λόγον ὁ μόνος καὶ ἀληθινὸς Θεὸς ἠξίωσε νὰ τοὺς βοηθήσῃ νὰ ἐπεκτείνουν τὴν αὐτοκρατορίαν των, διότι ὅλα τὰ βασίλεια διατελοῦν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν των, ἐνῶ ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους πιστεύουν θεοὺς δὲν τοὺς ἐβοήθησαν διόλου, ἀπεναντίας μὲ τὸ νὰ τοὺς ἀποπλανοῦν καὶ νὰ τοὺς ἐξαπατοῦν, ὑπῆρξαν δι' αὐτοὺς ὀλέθριοι.

Τέλος θὰ ὁμιλήσωμεν ἐναντίον ἐκείνων ⁽¹⁾ οἱ ὁποῖοι, ἐνώπιον σαφεστάτων ἀποδείξεων καὶ μολονότι εἶναι πεπεισμένοι, (ὅτι πλανῶνται), ἰσχυρίζονται, ὅτι οἱ θεοὶ των πρέπει νὰ λατρεύωνται, ὅχι μόνον διὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς παρούσης ζωῆς, ἀλλὰ καὶ δι' ἐκεῖνα, πὺ μᾶς περιμένουν μετὰ θάνατον. Ἐν τούτοις, ἔὰν δὲν ἀπατῶμαι, εἶναι ἓνα ζήτημα, πὺ ἀπαιτεῖ μίαν πολὺ μεγαλύτεραν μελέτην καὶ ἀξίζει μίαν πολὺ βαθυτέραν συζήτησιν, διότι πρέπει κανεῖς νὰ τὸ πραγματευθῇ ἐναντίον τῶν φιλοσόφων, ὅχι ὅμως τῶν κοινῶν φιλοσόφων, ⁽²⁾ ἀλλ' ἐναντίον ἐκείνων, πὺ δοξάζονται ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς διότι ἡ φήμη των ὑπερβάλλει ὅλους τοὺς λοιποὺς καὶ ἐπειδὴ ἔχουν ιδέας πολλὰς, πὺ συμφωνοῦν μὲ τὰς ἰδικὰς μας, εἴτε ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, εἴτε ἐν σχέσει πρὸς τὰς περὶ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεις των· περὶ τοῦ Θεοῦ, πὺ ἔπλασε τὸν κόσμον καὶ κυβερνᾷ μὲ τὴν πρόνοιαν Αὐτοῦ τὸ Σύμπαν, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν. Ἀλλ' ἐπειδὴ πρέπει νὰ ἐλεγχθοῦν καὶ αὐτοὶ διὰ τὰς ιδέας πὺ εἶναι ἀντίθετοι, πρὸς τὰς ἰδικὰς μας δὲν πρέπει ν' ἀποφύγωμεν τὸ καθῆκον αὐτό, μὲ τὸν σκοπὸν, ὅπως, ἀνασκευαζομένων τῶν ἀσεβῶν ἀντιρρήσεων, δυνηθῶμεν νὰ ὑποστηρίξωμεν καὶ νὰ διεκδικήσωμεν εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ Θεοῦ τὴν ἀληθινὴν ἐκείνην λατρείαν, ἡ ὁποία αὐτὴ καὶ μόνη μᾶς ὑπόσχεται αἰωνίαν μακαριότητα. Ἐστω τοῦτο τὸ τέρμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, διὰ ν' ἀρχίσωμεν ἐν συνεχείᾳ τὴν διατύπωσιν τῶν ἐπιχειρημάτων, τὴν πραγμάτευσιν τῶν ὁποίων καθωρίσαμεν.

(1) Δηλ. ἐναντίον τῶν Ἑθνικῶν.

(2) Contra philosophos.... non quoslibet: Ὁ Ἀνγουστίνος μὲ τὴν λέξιν quoslibet ἐννοεῖ κατὰ τὴν γνώμην μας, τοὺς φιλοσόφους τοὺς ἀνήκοντας εἰς διαφόρους Σχολὰς, τοὺς Στωϊκοὺς, τοὺς Ἐπικουρεῖους κ.τ.λ., κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ἐκείνους, αἱ θεωρίαι τῶν ὁποίων συγγενεύουν πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ Πλατωνικοὶ καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῆς μετριοπαθείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ τηρῇται ἐξ ἀνάγκης κατὰ τὴν συζήτησιν.

Ἐὰν τὸ ἀσθενὲς ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἀντὶ ν' ἀντιτάσσεται μὲ πείσμα πρὸς τὰς ἀληθείας τὰς πλέον καταφανεῖς, ἤθελε νὰ ὑποταχθῇ εἰς ἓνα ὑγιὲς δόγμα, ἕως ὅτου μὲ τὴν πίστιν καὶ τὴν ταπεινοφροσύνην του, θὰ ἐλάμβανε ἀπὸ τὸν Θεὸν τὴν χάριν νὰ θεραπευθῇ, ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι σκέπτονται ὀρθῶς καὶ διατυπώνουν μὲ λέξεις καταλλήλους τὰς σκέψεις των, δὲν θὰ εἶχαν ἀνάγκην μακρηγορίας διὰ ν' ἀνασκευάσουν τὴν πλάνην μιᾶς ἀπατηλῆς γνώμης. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ νόσος αὕτῃ μὲ τὰς φαντασιώσεις της εἶναι σήμερον σοβαρωτέρα καὶ περισσότερον ἐπικίνδυνος παρὰ ποτὲ ἄλλοτε· καὶ ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴν τύφλωσιν καὶ τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην των, ὑποστηρίζουν τὰς πλέον παραλόγους γνώμας, ὥς ἔαν ἦσαν ἡ προσωποποιήσις τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἀληθείας, ἀναγκάζεται κανεὶς συχνά, μολονότι εἶναι ἱκανοποιημένος δι' αὐτὰς καθ' ὁλοκληρίαν, καὶ ἐφ' ὅσον ἓνας ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀναμένη ἀπὸ συνάνθρωπόν του, νὰ ἐπεκτείνεται εἰς τὸ ν' ἀναφέρῃ πράγματα ἄρκετὰ εὐδιάγνωστα, ὥς ἂν ἐπρόκειτο νὰ τὰ δείξῃ ὅχι εἰς ἐκείνους, ποὺ δὲν τὰ παρατηροῦν, ἀλλὰ, τρόπον τινά, διὰ νὰ τὰ ἐγγίζουν μὲ τὸ χέρι των ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι τὰ ἀγαποῦν καὶ ζοῦν ἐντός των. Πότε ὅμως θὰ τερματισθῇ ἡ συζήτησις καὶ ποῖα ὅρια θὰ ἔχῃ ἡ ὁμιλία μας, ἔαν πιστεύωμεν, ὅτι πρέπει ν' ἀπαντῶμεν πάντοτε εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι μᾶς ἀπαντοῦν;

Ἀφοῦ ἐκεῖνοι, ποὺ ἠμποροῦν νὰ ἐννοήσουν αὐτὸ εἶναι τὸσον ἰσχυρογνώμονες, ὥστε ποτὲ νὰ μὴ πείθωνται καὶ ἂν ἀκόμη τὸ ἔχουν ἐννοήσει. Αὐτοὶ λοιπὸν ἀπαντοῦν μὲ γλῶσσαν ἀνομίας, ⁽¹⁾ ὥς λέγουν αἱ Γραφαί, καὶ δὲν παύουν νὰ εἶναι ματαιόδοχοι. Ἐὰν ἡμεῖς θελήσωμεν ν' ἀνασκευάσωμεν τὰ λεγόμενά τους, ὅσας φορὲς ὁμιλοῦν μὲ τὴν κεφαλὴν ὑψηλά, χωρὶς νὰ ἔχουν προηγουμένως

(1) Ψαλμ. 141, 3—4: «Ἔως πότε ἁμαρτωλοί, Κύριε, ἕως πότε ἁμαρτωλοὶ καυχήσονται, φθέγγονται καὶ λαλήσουσιν ἀδικίαν, λαλήσουσι πάντες οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν;»

σκεφθῇ τί θὰ ἔπρεπε νὰ εἰποῦν, διὰ νὰ πολεμήσουν τὰς κρίσεις μας, θ' ἀντιληφθῇς, ὅτι δὲν θὰ τελειώσωμεν ποτὲ καὶ ὅτι αὕτῃ ἡ ἐργασία θὰ ἦτο πολύμοχθος καὶ ἄκαρπος. Διὰ τοῦτο λοιπόν, τέκνον μου Μαρκελλῖνε, οὔτε σὺ οὔτε οἱ ἄλλοι, εἰς τοὺς ὁποίους αὐτὸς ὁ κόπος μας, διὰ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Χριστόν, ἡμπορεῖ ν' ἀποβῇ ὠφέλιμος καὶ εὐπρόσδεκτος, πρέπει νὰ εἰσθε κριταὶ τῶν πραγματειῶν μου μὲ τὴν διάθεσιν, ὥστε νὰ ἐπιθυμῇτε πάντοτε μίαν ἀπάντησιν, κάθε φορὰν ποὺ ἀκούετε, ὅτι ἐναντίον τῶν βιβλίων μου, ὅταν ἔχουν ἀναγνωσθῇ, ὑπάρχει κάποια ἀντίρρησης, διὰ νὰ μὴ γίνετε ὅμοιοι μὲ τὶς γυναικοῦλες ἐκεῖνες, ποὺ πάντα μαθαίνουν κάτι, χωρὶς ποτὲ νὰ γνωρίζουν τὴν ἀλήθειαν. ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἐπιχειρημάτων, ποὺ διετυπώθησαν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον.

Ἀφοῦ εἰς τὸ προηγούμενον βιβλίον ὥρισθη νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ τὴν Πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἡμ- πόρεσα μὲ τὴν βοήθειάν Του νὰ προβῶ εἰς τὴν συγγραφὴν ὁλο- κλήρου τοῦ βιβλίου, πρέπει τώρα ν' ἀπαντήσω εἰς ἐκείνους, ποὺ ἀποδίδουν τοὺς πολέμους αὐτούς, ποὺ ἔχουν καταλυπήσει τὸν κόσμον, ἰδίως δὲ τὴν πρόσφατον λεηλασίαν τῆς Ρώμης ὑπὸ τῶν βαρβάρων, εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, διότι αὕτῃ ἡ θρησκεία τοὺς ἀπηγόρευσε ν' ἀπονέμουν τιμὰς εἰς τοὺς δαίμονας καὶ νὰ προσφέρουν βδελυρὰς θυσίας εἰς αὐτούς, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσουν εἰς μίαν ἰδιαιτέραν εὐνοίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι χάρις εἰς τ' ὄνομα Του καὶ ἐναντίον τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου καὶ τῶν θεσμῶν αὐτοῦ, ἄφησαν οἱ βάρβαροι εἰς αὐτούς ἐλευθέ- ρους εὐρυχωροτάτους τόπους θρησκευτικούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἡμπόρεσαν νὰ καταφύγουν. Πολλοὶ δὲ ἐτίμησαν τὴν ἀληθινὴν λα- τρείαν, τὴν ἀφιερωμένην εἰς τὸν Χριστόν, ἣ ἐπροσποιήθησαν, ὅτι τὴν τιμοῦν ἐκ φόβου, δοθέντος ὅτι οἱ βάρβαροι ἐπίστευον, ὅτι δὲν ἐπετρέπετο νὰ κάμουν ἐναντίον των ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀπη- γορεύετο νὰ κάμουν ἐναντίον τῶν λοιπῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δι- καιώματος τοῦ πολέμου. ⁽²⁾

Ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἐγεννήθη τὸ ζήτημα, διατί τὰ

(1) «Γυναικάρια πάντοτε μανθάνοντα καὶ μηδέποτε εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν δυνάμενα». 2 Τιμ. γ', 7.

(2) Πολλοὶ Ἑθνικοὶ ἐκπροσποιήθησαν, ὅτι ἦσαν Χριστιανοὶ διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν λυσσαλέαν καταδίωξιν τῶν ἐχθρῶν.

θεϊκὰ εὐεργετήματα ἐπεξετάθησαν εἰς τοὺς ἀσεβεῖς καὶ τοὺς ἀγνώμονας, καθὼς καὶ διατὶ τὰ συμβάντα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια μᾶς ἐπληξαν, ἔθιξαν καὶ τοὺς καλοὺς καὶ τοὺς κακοὺς. Ἐξ ἄλλου ἐγὼ ἠθέλησα νὰ λύσω αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐπειδὴ αἱ εὐεργεσίαι τοῦ Θεοῦ καὶ αἱ συμφοραὶ τῶν ἀνθρώπων γίνονται, ὅσον αἱ μὲν τόσον αἱ δέ, συγκεχυμένως καὶ δίχως διάκρισιν, εἴτε διὰ τοὺς ἀγαθοὺς εἴτε διὰ τοὺς κακοὺς. Ἐγὼ τὸ ἔκαμα πρὸ παντὸς διὰ τὰς ἀγίας ἐκεῖνας γυναῖκας, τὰς ὁποίας ἔβλαψαν ὅπωςδὴποτε οἱ ἐχθροί, διὰ νὰ δείξω, ὅτι ἡ προσβολὴ ἐναντίον τῆς αἰδημοσύνης των δὲν ἔθιξε τὴν σταθερότητα τῆς ἀγνότητός των, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ θλίβωνται ὅτι ζοῦν, ἀφοῦ δὲν ἔκαμαν καμμίαν κακὴν πράξιν, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἔπρεπε νὰ μετανοήσουν. Διὰ τοῦτο διετύπωσα μερικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον ἐκείνων, ποὺ βασανίζουν τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι εἶναι ἤδη συντετριμμένοι ἀπὸ τὰς ἰδικὰς των συμφορὰς, ἰδίως δὲ συνταράσσουν τὴν αἰδημοσύνην τῶν ταπεινῶν, ἀγνῶν καὶ ἀγίων γυναικῶν μὲ αἰσχίστην ἀλαζονείαν, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἶναι φρικωδῶς διεφθαρμένοι καὶ χωρὶς ἵχνος ἐντροπῆς καὶ πρὸ πολλοῦ ἐκφυλισμένοι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους τοὺς Ρωμαίους, πολλαὶ εὐγενεῖς πράξεις τῶν ὁποίων ἐπαιτοῦνται καὶ διεξαίρονται εἰς τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα. Διότι ἐνήργησαν κατὰ τρόπον, ὥστε ἡ Ρώμη, ποὺ ἐκτίσθη καὶ ἀνεπτύχθη μὲ τοὺς ἀτρώτους κόπους τῶν προγόνων των, νὰ κυβερνηθῇ μὲ τρόπον περισσότερον ἐπονείδιστον ἐκείνου, διὰ τοῦ ὁποίου εἶχε καταστραφῇ. Διότι κατὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως ἀνετράπησαν μόνον λίθοι καὶ ξύλα, ἐνῶ κατὰ τὴν διεφθαρμένην ζωὴν ἐκείνων δὲν ἐχάθησαν μόνον τὰ στηρίγματα τῶν τειχῶν, ἀλλὰ τὰ ὀχυρὰ καὶ ὁ διάκοσμος τῶν χρηστῶν ἡθῶν, διότι οἱ καρδιὰς ἐξουσιάζοντο μὲ πάθη πολὺ χειρότερα παρ' ὅσον ὑπῆρξεν ἡ πυρκαϊά, ποὺ ἀπετέφρωσε τὰ σπίτια τους.

Μὲ τὰς λέξεις αὐτὰς ἐτελείωσα τὸ πρῶτον βιβλίον. Ἐν συνεχείᾳ ἐπεχείρησα νὰ ἐκθέσω τὰς συμφορὰς, ποὺ ἐπληξαν αὐτὴν τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς οἰκοδομήσεώς της, τόσον αὐτὴν τὴν ἰδίαν, ὅσον καὶ τὰς ἐπαρχίας, τὰς ὑποτεταγμένας εἰς αὐτὴν συμφορὰς ποὺ δὲν θὰ ἐδίσταζαν ν' ἀποδώσουν εἰς τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν, ἐὰν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν τὰ δόγματά της εἶχον κηρυχθῇ μὲ φιλαληθέστατα καὶ εἰλικρινέστατα τεκμήρια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

✓ **Ἦς διαβάσουν τὴν ἱστορίαν, διὰ νὰ ἰδοῦν ποῖαι συμφοραὶ ἐπλη-
ξαν τὴν Ρώμην, πρὶν γίνῃ γνωστὴ εἰς αὐτὴν ἡ Χριστιανικὴ
θρησκεία.**

Ἦς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ὅταν ἐγὼ ἀνακαλοῦσα εἰς τὴν μνήμην αὐτὰ τὰ πράγματα, κατεφερόμην ἐναντίον τῶν ἀμαθῶν, εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν ὁποίων ὀφείλεται καὶ ἡ λαϊκὴ ἐκείνη παροιμία: «Δὲν βρέχει· φταῖνε οἱ Χριστιανοί». Ἐκεῖνοι ὅμως, πού χάρις εἰς τὰς φιλολογικὰς σπουδὰς των, ἀγαποῦν τὴν ἱστορίαν, γνωρίζουν ἄρκετὰ καλὰ πῶς ἔχουν τὰ πράγματα. Πολλά, διὰ νὰ γίνῃ ἀκόμη ἐχθρικωτέρα ἡ μᾶζα τῶν ἀμαθῶν, προσποι-οῦνται ὅτι δὲν τὰ γνωρίζουν, καὶ ζητοῦν ὅπως ὁ λαὸς παρα-δεχθῇ τὴν παροιμίαν αὐτήν, δηλαδή νὰ τὸν πείσουν, ὅτι αἱ συμφοραὶ, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀναπόδραστον νὰ συμβαίνουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, λαμβάνουν χώραν ἐξ αἰτίας τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, πού ἐξαπλώνεται παντοῦ μὲ ἀπίστευτον φήμην καὶ ἔκτακτον λαμπρότητα.

Ἦς ἀναλογισθοῦν μαζὶ μὲ ἡμᾶς ὅλας ἐκεῖνας τὰς συμφοράς, πού ἐπληξαν συχνὰ καὶ μὲ διαφόρους τρόπους τὸ ρωμαϊκὸν Κρά-τος πρὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ προτοῦ τὸ ὄνομά Του γνωσθῇ ἀπὸ τοὺς λαοὺς μὲ τὴν αἴγλην ἐκείνην, πού αὐτοὶ ματαίως ζητοῦν νὰ τοῦ ἀφαιρέσουν. Καὶ μὲ αὐτὸ ἃς ὑπε-ρασπίσουν τοὺς θεοὺς των, ἐὰν ἡμποροῦν, δηλαδή ἃς τοὺς λατρεύ-ουν διὰ τὸν λόγον αὐτόν, τουτέστι διὰ νὰ μὴ ὑφίστανται τὰ δεινὰ, αἰτία τῶν ὁποίων εἴμεθα ἡμεῖς, καθὼς ἰσχυρίζονται μόνις κάποιο κακὸ τοὺς συμβῇ. Ἀλλὰ διατί οἱ θεοὶ ἐπέτρεψαν νὰ συμ-βοῦν εἰς τοὺς λάτρεις των τὰ δυστυχήματα, τὰ ὁποῖα πρόκειται ν' ἀναφέρω, προτοῦ ἡ ἐξαγγελία τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τοὺς προσβάλλῃ καὶ τοὺς ἀπαγορεύσῃ τὰς θυσίας; ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Οἱ εἰδωλολάτραι δὲν ἔλαβον ποτὲ ἀπὸ τοὺς θεοὺς των ἠθικὰς ἐντολάς, κατὰ δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἱεροτελεστιῶν των, πα-ρεξέτρεποντο εἰς παντοειδεῖς αἰσχρότητας.

Ἐν πρώτοις διατί οἱ θεοὶ των δὲν ἠθέλησαν νὰ φροντίσουν

⁽¹⁾ Δηλαδή τὰς θυσίας εἰς τοὺς θεοὺς τῶν Ἑθνικῶν.

διὰ τὰ ἥθη των, διὰ νὰ μὴ διαφθαροῦν; Ἀφοῦ ὁ ἀληθινὸς Θεὸς δὲν ἐμερίμνησε, καὶ εὐλόγως, δι' ἐκείνους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ἐλάτρευετο, διατί οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι, ἀπὸ τὴν λατρείαν τῶν ὁποίων παραπονοῦνται ὅτι ἀπεσπάρσθησαν ἀγνωμονέστατοι ἄνθρωποι, δὲν πρῆσχον εἰς αὐτοὺς τὴν βοήθειάν των διὰ νὰ τοὺς καθοδηγήσουν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς; Θὰ ἦτο λογικόν, ὥστε, ὅπως οἱ λάτρεις των προσφέρουν εἰς αὐτοὺς θυσίας, οὕτω καὶ οἱ θεοὶ νὰ κατευθύνουν τὰς πράξεις των. Θὰ ἤμποροῦσε ὁμως ν' ἀπαντήσῃ κανεὶς: Εἶναι κακαὶ μὲ τὴν θέλησιν. Ποῖος ἔχει ἀντίρρηση; Ὅπως δὲ ὁμως, θὰ ἦτο καθήκον τῶν θεῶν νὰ δίδουν συμβουλὰς εἰς τοὺς λαοὺς, ποὺ τοὺς λατρεύουν καὶ νὰ μὴ ἀποκρύπτουν τοὺς κανόνας μιᾶς ἐναρέτου ζωῆς, ἀλλ' ἀπεναντίας νὰ τοὺς διακηρύττουν καθαρὰ καὶ διὰ μέσου τῶν προφητῶν των ν' ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς κακοὺς καὶ νὰ τοὺς ψέγουν, νὰ ἀπειλοῦν διὰ τῆς ἐπιβολῆς ποινῶν εἰς τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ νὰ ὑπόσχωνται ἀμοιβὰς εἰς τοὺς ἀγαθοὺς. Ἀντήχησε ἄραγε ποτὲ εἰς τοὺς ναοὺς των κάτι παρόμοιον μὲ φωνὴν ὑψηλὴν καὶ ἐπίσημον; Καὶ ἡμεῖς κάποτε, ὅταν ἡμεῖθα νέοι, ὑπῆρξαμεν θεαταὶ τοιούτων ἱεροσύλων παραστάσεων. ⁽¹⁾ Ἐκεῖ ἔβλεπε κανεὶς δαιμονοπλήκτους, ἤκουε τὰς σκέψεις των καὶ ἐτέρπετο ἀπὸ τοὺς βδελυροὺς ἀγῶνας ⁽²⁾ πρὸς δόξαν τῶν θεῶν των καὶ τῶν θεαινῶν των, τῆς Παρθένου τοῦ Οὐρανοῦ ⁽³⁾ καὶ τῆς Βερκυνθίας Μητρός. ⁽⁴⁾ Τὴν ἡμέραν δέ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπλύνοντο (τὰ ἀγάλματα), ἐψάλλοντο ἀπὸ ἀθλιεστάτους γελωτοποιοὺς ἐνώπιον τοῦ ἄρματός της διὰ μέσου τῆς πόλεως τοιαῦται ἀνοσιότητες, ὥστε δὲν θὰ ἦτο πρέπον νὰ τὰς ἀκούσουν, ὅμι μόνον τὰ ὦτα τῆς μητέρας ἐνὸς γερουσιαστοῦ, τῆς μητέρας ἐνὸς ἡθικοῦ

⁽¹⁾ Βλ. Ἀγ. Αὐγουστίνου «Ἐξομολογήσεις» μετάφρ. Ἀνδρ. Δαλεζίου, 2α ἔκδ. τευχ. α', σελ. 41.

⁽²⁾ Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν ἱερέων τῆς Κυβέλης, ποὺ ἐκαλοῦντο Γάλλοι, Δάκτυλοι, Κορύβαντες, Ἰδαῖοι, καὶ ἐλάτρευον τὴν θεὰν ταύτην μὲ θορυβωδεστάτας ἱεουργίας.

⁽³⁾ Παρθένος τοῦ Οὐρανοῦ. Θεὰ λατρευομένη εἰς τὴν Ἀφρικὴν, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Καρχηδόνα. (Tertull. Apol. 244). Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην. Ὁ Αὐγουστίνος τὴν ἀναφέρει εἰς τὸ 26ον κεφάλ. τοῦ βιβλίου τούτου καὶ εἰς τὴν Enarr. in Psalm. LXII, 7 καὶ XCVIII, 14. Ὁ ἐξ Ἀκουϊτανίας Πρόσπερος ὁμιλεῖ περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Παρθένου τοῦ Οὐρανοῦ εἰς τὴν Καρχηδόνα (De promiss. et praedict. Dei (III, 38).

⁽⁴⁾ Βερκυνθία Μητήρ ἦτο ἡ Κυβέλη καλουμένη οὕτω ἐκ τῆς πόλεως τῆς Φρυγίας Βερέκυνθος,, ὅπου ἐλάτρευετο.

ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὰ ὦτα τῆς μητέρας καὶ αὐτῶν τῶν γελωτοποιῶν. Διότι ἡ αἰδημοσύνη τῶν ἀνθρώπων συνδέεται μὲ κάποιον σεβασμὸν ποῦ δὲν ἤμπορεῖ ν' ἀφαιρέσῃ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ κακία των. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ κωμικοὶ θὰ ἐντρέποντο, ἐὰν ἐπρόκειτο ν' ἀσκηθοῦν τὰ σπίτια των ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς μητρὸς των, νὰ λέγουν τέτοια αἰσχρὰ λόγια καὶ νὰ παριστάνουν τόσα βδελυρὰ πράγματα, τὰ ὅποια ἐλέγοντο καὶ παριστάνοντο δημοσίᾳ ἐνώπιον τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν, ἐνῶ πυκνὸν πλῆθος ἀτόμων τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου φύλου τοὺς παρατηροῦσε καὶ τοὺς ἤκουε. Τὰ ἄτομα δὲ αὐτά, ποῦ παρευρίσκοντο εἰς ἐκεῖνα τὰ θεάματα, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποχωροῦν ἐντροπιασμένα, διότι εἶδαν καὶ ἄκουσαν πράγματα, ποῦ ἐπρόσβαλλαν τὴν ἐντιμότητά των.

Τί θὰ ἦτο ἱεροσυλία, ἐὰν ἦσαν ἱερουργίαι αὐτὰ τὰ θεάματα; Καὶ τί ἄλλο θὰ ἦτο ρύπανσις καὶ μόλυνσις, ἂν ὅχι αὐτὴ ἡ βρωμιὰ ποῦ ὀνομάζεται πλύσιμον; ⁽¹⁾ Καὶ αὐτὰ τὰ θεάματα ὀνομάζοντο φαγητά. ⁽²⁾ Ποῖος δὲν γνωρίζει πόσον τὰ βδελυρὰ αὐτὰ πνεύματα εὐχαριστοῦντο μὲ τοιαύτης φύσεως κολακείας, ἐὰν ὅχι ἐκεῖνος, ποῦ ἀγνοεῖ καθ' ὁλοκληρίαν ὅτι ὑπάρχουν ἀκάθαρτα πνεύματα, ποῦ ἐξαπατοῦν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ νὰ τοὺς κάμνουν νὰ τὰ λατρεύουν ὡς θεούς, ἢ ἐκεῖνος, ποῦ ζῇ μὲ τρόπον, ὥστε νὰ ἐπιθυμῇ νὰ ἔχῃ τὴν εὐνοϊάν των ἀντὶ ἐκείνης τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ καὶ ν' ἀποφεύγῃ τὴν ὀργὴν Του;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Μὲ τοιοῦτου εἴδους βδελυρότητας ἐδοξάζετο ἡ «Μήτηρ τῶν Θεῶν» ἀπὸ τοὺς λάτρεις της.

Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν θέλω νὰ ἔχω κριτὰς ἐκεῖνους, οἱ ὅποιοι τέρονται μὲ τὰ ἐλαττώματα μιᾶς συνηθείας τόσον βδελυρᾶς, ἀντὶ νὰ τὴν καταπολεμοῦν, ἀλλ' ἐκεῖνον τὸν ἴδιον τὸν Σκιπίωνα Νασικᾶν ποῦ εἶχεν ἐκλεγῇ ἀπὸ τὴν Γερουσίαν ὡς ὁ ἄριστος τῶν ἀνθρώπων, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ χέρια ὑπεδέχθησαν

(1) Ἐννοεῖ τὸ πλύσιμο τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν, τὰ ὅποια ἐπλύνοντο συχνά, συμφώνως μὲ τὸ τελετουργικὸν τῶν Ἑθνικῶν.

(2) Et haec fercula appellabantur : ferculum, ἐκ τοῦ fero, σημαίνει ξύλινα σκεύη, ἰδίως ἐπιτραπέζια, πιάττα κ. λ. π. Ἀλλὰ συγχρόνως δηλοῖ καὶ ἓνα εἶδος μικρῶν κάρρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων μετεφέροντο κατὰ τὰς θρησκευτικὰς πομπὰς εἰς Ρώμην εἰκόνες, ἀγάλματα τῶν θεῶν καὶ τροπαια.

τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς καὶ τὸ μετέφεραν εἰς τὴν πόλιν. Ὁ Σκιπίων ἴσως θὰ μᾶς ἔλεγεν, ὅτι ἐποθοῦσε, ὅπως ἡ μητέρα του προσφέρῃ ἐκτάκτους ὑπηρεσίας εἰς τὸ Ἔθνος, ὥστε νὰ φανῇ ἀξία θείων τιμῶν, ὁμοίων πρὸς ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ ἄλλοι λαοὶ ἀπένειμον εἰς μερικοὺς θνητούς, πρὸς τοὺς ὁποίους ἦσαν εὐγνώμονες διὰ παρασχεθείσας ἐκτάκτους ὑπηρεσίας, καὶ οἱ ὅλοιοι θνητοὶ ἔγιναν ἀθάνατοι καὶ δεκτοὶ εἰς τὴν ὁμήγουριν τῶν θεῶν. ⁽¹⁾

Ἀναμφιβόλως θὰ ἐποθοῦσε μίαν τόσον μεγάλην τιμὴν διὰ τὴν μητέρα του.

Ἐκτὸς τούτου, ἂν ἐν συνεχείᾳ τὸν ἐρωτούσαμεν, ἂν μεταξὺ τῶν τιμῶν, ποὺ θὰ τῆς ἀπενέμοντο, θὰ ἐδέχετο νὰ τελοῦνται αἱ οἰκτραὶ ἐκεῖναι ἱερουργίαι, δὲν θὰ προτιμοῦσε νὰ κεῖται νεκρὰ ἡ μητέρα του, δίχως αἰσθήσεις, μᾶλλον, παρὰ νὰ ζῇ ὥς θεὰ καὶ ν' ἀκούῃ μὲ τὴν θιέλησίν της αὐτὰς τὰς ἀνοσιότητας; Ὡ, οὐδέποτε πρέπει νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἕνας γερουσιαστῆς τοῦ Ρωμαῖκου λαοῦ, προικισμένος μὲ τέτοια αἰσθήματα, ὥστε ν' ἀπαγορεύσῃ τὴν ἀνέγερσιν ἐνὸς θεάτρου, εἰς τὴν πόλιν τόσων ἡρώων κραταιῶν, θὰ συγκατένευε νὰ δοξάζεται ἡ μητέρα του, ὥστε νὰ τὴν καταστήσῃ εὐμενῇ ὥς θεὰν μὲ τοιούτου εἴδους τελετάς, καὶ νὰ τῆς ἐπιτρέψῃ νὰ ἐκστομίσῃ φράσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ προσέβαλλον μίαν δέσποιναν. Καὶ μὲ κανένα τρόπον δὲν θὰ ἐπίστευεν, ὅτι ἡ ἀποθιέωσις θ' ἀποπλανοῦσε τὴν μετριοφροσύνην μιᾶς ἐντίμου γυναικός, ὥστε νὰ ἐπιτρέψῃ, διὰ νὰ τὴν δοξάζουν οἱ λάτρες της, νὰ τὴν ἐπικαλοῦνται μὲ τοιαύτας βρωμερὰς λέξεις, ἐφ' ὅσον εὗρισκετο ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν. Ἐὰν δὲν ἔφραζε τὰ ὧτά της καὶ ἂν δὲν προσπαθοῦσε νὰ ἀπομακρυνθῇ, θὰ ἐρυθριοῦσαν δι' αὐτὴν καὶ οἱ γείτονες καὶ ὁ σύζυγος καὶ τὰ τέκνα.

Πραγματικῶς, μιὰ τέτοια μητέρα τῶν θεῶν, τὴν ὁποίαν θὰ ἐντρέπετο νὰ ἔχῃ μητέρα καὶ ὁ χειρότερος τῶν ἀνθρώπων, ἐπιδιώκουσα νὰ αἰχμαλωτίσῃ τὰ πνεύματα, ἐζήτησε τὸν καλύτερον τῶν ἀνθρώπων, ὅχι διὰ νὰ τὸν κάμῃ εἰς τὴν πραγματικότητα τοιούτον μὲ τὰς παραινέσεις της καὶ τὴν βοήθειάν της, ἀλλὰ διὰ νὰ τὸν ἀποπλανήσῃ καὶ τὸν ἐξαπατήσῃ, καθὼς ἀκριβῶς ἡ γυναῖκα ἐκεῖνη ποὺ ἀναφέρουν αἱ Γραφαί: «γυνὴ ἀνδρῶν τιμίας ψυχᾶς ἀγρεύει». ⁽²⁾ Καὶ ἔτσι Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἦτο μεγάλη ψυχὴ καὶ εἶχε ἀγαθὴν φύσιν, σχεδὸν ὑπερηφανευθεὶς διὰ

⁽¹⁾ Ὁ Κικέρων (De natur. deor. II, 24, 62) : «Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis ut beneficiis excellentes viros in coelum fama ac voluntate tollerent.»

⁽²⁾ Παροιμ. ε', 26.

τὸ θετικὸν αὐτὸ δῶρον, καὶ πιστεύων, ὅτι ἦτο πράγματι ὁ ἄριστος τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἐπῆγε νὰ ζητήσῃ τὴν ἀληθινὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν, ἄνευ τῆς ὁποίας κάθε πνεῦμα, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀξιέπαινον, φυσιοῦται καὶ ἐκμηδενίζεται. Ἡ θεὰ ἐκείνη ⁽¹⁾ διὰ ποῖον ἄλλον σκοπὸν ἐπεζήτησε τὸν ἄριστον τῶν ἀνθρώπων, τὸν Σκιπίωνα Νασικᾶν, ἐὰν ὅχι διὰ νὰ τοῦ στήσῃ ἀποπλανητικὴν παγίδα μὲ τὰς ἱερουργίας της, ποὺ εἶναι τόσον ἀναίσχυντοι, ὥστε οἱ ἡθικοὶ ἄνθρωποι θὰ ἐφρούρταν, ἐὰν αἱ ἱερουργίαι αὐταὶ ἐτελοῦντο κατὰ τὰ συμπόσιά των ;

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Οἱ Ἐθνικοὶ οὐδέποτε ἐδίδαξαν κανόνας τοῦ εὖ ζῆν.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον αἱ θεότητες δὲν κατέβαλον καμμίαν φροντίδα διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὰ ἥθη τῆς πόλεως καὶ τῶν λαῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλατρεύοντο, καὶ δι' αὐτὸ προσεβάλλοντο ἀπὸ τόσα κακά, ὅχι μόνον εἰς τὰ χωριὰ καὶ εἰς τ' ἀμπέλια των, ὅχι μόνον εἰς τὰς οἰκογενείας των καὶ τὰ συμφέροντά των, καὶ τέλος εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ σῶμά των, ποὺ ἐξαρετᾶται ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ⁽²⁾ ἀλλ' εἰς τὴν ψυχὴν, ποὺ κυβερνᾷ τὸ σῶμα, καὶ ἔτσι κατήντησαν κάκιστοι οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς κανένα ἀπαγορευτικὸν κανόνα καὶ μὲ τὴν ἀπειλὴν τρομερῶν τιμωριῶν. Ἐὰν οἱ θεοὶ ἀπηγόρευσαν τὰς κακὰς πράξεις, ἃς μᾶς τὸ δείξουν, ἃς μᾶς προσαγάγουν σχετικὰ τεκμήρια περὶ τῶν τόπων, ποὺ ἀφιερώνοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τοιοῦτου εἴδους συγκεντρώσεις, καὶ ὅχι περὶ ἐκείνων, ὅπου ἐτελοῦντο ἀγῶνες μὲ λέξεις αἰσχροῦς καὶ μὲ κινήσεις γελωτοποιῶν, οὔτε περὶ ἐκείνων, ὅπου ἐτελεῖτο ὁ ἐορτασμὸς πρὸς ἀνάμνησιν τῆς φυγῆς τοῦ βασιλέως ⁽³⁾ (ἀπὸ τὴν Ρώμην), ἐορτασμὸς κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ αἰσχροτής ὠργιάζεν ἀγαλίνωτος. Πραγματικῶς ἐπρόκειτο περὶ ἐορτασμοῦ τῆς φυγῆς τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἐντροπῆς.

Ἄς μᾶς δείξουν ὅμως τοὺς τόπους ἐκείνους, ὅπου οἱ

⁽¹⁾ Ἡ Κυβέλη.

⁽²⁾ Πρβλ. τὸ τοῦ Σαλλουστίου (Catil. 1) *animi imperio, corporis Servitio magis utimur*. Ὁ Ρωμαῖος οὗτος συγγραφεὺς προσθέτει ὅτι ὁ ἡγέτης τοῦ κράτους καὶ ὁ βασιλεὺς εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ζωῆς τῶν θνητῶν !

⁽³⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ ἐορτασμοῦ πρὸς ἀνάμνησιν τῆς φυγῆς τῆς δυναστείας τῶν Ταρκουίνων ἀπὸ τὴν Ρώμην. Οὗτος ἐτελεῖτο τὴν 24 Φεβρουαρίου, κατὰ δὲ τὰ δίσσεκτα ἔτη ἐπὶ δύο ἡμέρας συνεχῶς.

λαοὶ θὰ ἤμποροῦσαν ν' ἀκούουν τὰς ἐντολάς, ποὺ θὰ ἔδιδον οἱ θεοὶ διὰ νὰ χαλινώσουν τὴν πλεονεξίαν, νὰ μειριάσουν τὴν φιλοδοξίαν, νὰ καταστείλουν τὴν ἀναίδειαν. Ἄς μᾶς δείξουν τοὺς τόπους, ὅπου οἱ δυστυχεῖς θὰ ἤμποροῦσαν νὰ μάθουν ἐκεῖνο, ποὺ ἰσχυρίζεται ὁ Πέρσιος ⁽¹⁾, ὅταν λέγῃ: «Ξέρετε, δυστυχισμένοι, τὴν αἰτία τῶν πραγμάτων. Ξέρετε γιατί ὑπάρχομε καὶ γιατί ζοῦμε. Ξέρετε ποιὸς εἶναι ὁ νόμος τῆς πολιτείας γιὰ τὴν ἀπόκτησι τοῦ χρυσαφιοῦ, καὶ ποιὸς εἶναι ὁ πόθος, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπεται. Ξέρετε πόσα πρέπει νὰ δίνετε στὴν πατρίδα καὶ πόσα στοὺς ἀγαπημένους συγγενεῖς σας καὶ σὲ ποιὸ σημεῖο τῆς πολιτείας οἱ θεοὶ σᾶς τοποθέτησαν».

Ἄς μᾶς εἰποῦν εἰς ποῖα μέρη συνήθιζαν νὰ διδάσκουν τοιοῦτους κανόνες κατ' ἐντολὴν τῶν θεῶν των, ὥστε ν' ἀκούωνται ἀπὸ ὅλους τοὺς λσούς, ὅπως ἡμεῖς δείχνομεν τοὺς ναοὺς μας, ποὺ ἀνηγέρθησαν παντοῦ, ὅπου ἡ χριστιανικὴ θρησκεία διαδίδεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Αἱ φιλοσοφικαὶ θεωρίαι εἶναι μάταιαι χωρὶς τὸ θεῖον κῦρος, διότι αἱ πράξεις τῶν θεῶν παρορμοῦν τὸν ἄνθρωπον, τὸν ἐπιρρεπῆ εἰς τὴν κακίαν, περισσότερον παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀνθρώπων.

Μήπως θὰ μᾶς ὑπενθυμίσουν τὰς συζητήσεις καὶ τὰς σχολὰς τῶν φιλοσόφων ; Πρῶτον, αὐταὶ δὲν εἶναι ρωμαϊκαί, ἀλλὰ ἑλληνικαί, ἀλλ' ἐὰν εἶναι τῶρα ρωμαϊκαί, διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔγινε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ⁽²⁾ δὲν εἶναι θεῖοι κανόνες, ἀλλὰ θεωρίαι, διατυπωθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι, ὅσον καὶ ἂν εἶναι προικισμένοι μὲ πνεῦμα ὀξύτατον, προσεπάθησαν νὰ ἐξερευνή-

(1) Πέρσιος (Αὔλος Persius Φλάκκος), Ρωμαῖος σατυρικός τοῦ πρώτου μ. Χ. αἰῶνος. Ὑπῆρξε στωϊκὸς καθ' ὅλον τὸν βίον του. Ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ φιλόσοφος Κορνοῦτος ἀνέλαβε μετὰ τὸν θάνατόν του τὴν φροντίδα περὶ τῶν φιλολογικῶν καταλοίπων τοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ διέταξε νὰ δημοσιευθοῦν μόνον αἱ σάτυραί του. Διεσώθησαν μόνον 6 σάτυραι, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν φιλολογικὴν ζωὴν τῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἡ ποίησις τοῦ Περσίου ἔτυχε θερμοτάτης ὑποδοχῆς.

(2) Ὡς γνωστὸν ἡ Ἑλλὰς ἔγινε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, ὅταν ὁ Μούμμιος κατέλαβε τὴν Κόρινθον κατὰ τὸ ἔτος 146 π. Χ.

σουν τὰ μυστήρια τῆς φύσεως μὲ συλλογισμούς. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰ ἥθη, ἐζήτουν ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει κανεῖς νὰ ἐπιθυμῇ, ἢ ν' ἀποφεύγῃ, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἰδίων κανόνων τῆς λογικῆς ἐξήτασαν τί θὰ ἔπρεπε κανεῖς νὰ συμπεράνῃ μὲ κάποιαν ἀλληλουχίαν ἰδεῶν, τί νὰ παραδεχθῇ καὶ τί ν' ἀπορρίψῃ.

Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ⁽¹⁾, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, ἀπεκάλυψαν μεγάλας ἀληθείας. Ὄταν ὁμως εὐρέθησαν ἀλυσσοδεμένοι ⁽²⁾, ὅπως συμβαίνει εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐπλανήθησαν, καὶ ἰδίως, ὅταν ἡ θεία Πρόνοια εἶχεν ἀντιταχθῇ εἰς τὴν ὑπεροψίαν των, ⁽³⁾ διὰ νὰ ὑποδείξῃ, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἀντιπαραβολὴν τῶν ἰδίων, τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθινῆς εὐσεβείας, ποὺ ὁδηγεῖ εἰς ὑψηλὰς κορυφάς. Δι' αὐτὸ καὶ ἡμεῖς θὰ κάμωμεν ἐν συνεχείᾳ μίαν ἐπισταμένην σχετικὴν ἔρευναν καὶ θὰ συζητήσωμεν ἐὰν ὁ Θεὸς εὐδοκήσῃ νὰ μᾶς τὸ ἐπιτρέψῃ. ⁽⁴⁾ Ὅπωςδὴποτε, ἐὰν οἱ ἐν λόγῳ φιλόσοφοι ἀπεκάλυψαν κάποιον κανόνα, ποὺ θ' ἀρκοῦσε διὰ νὰ διάγῃ κανεῖς ζωὴν ἐνάρετον καὶ ν' ἀποκτήσῃ τὴν εὐδαιμονίαν, θὰ ἦτο δίκαιον ν' ἀποδοθοῦν εἰς τοὺς ἄνδρας τούτους θεῖαι τιμαί.

Πόσον καλύτερον καὶ ἀξιοπρεπέστερον θὰ ἦτο, ἐὰν εἰς ἓνα ναόν, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Πλάτωνα, ἀνεγινώσκοντο τὰ βιβλία του, παρὰ νὰ βλέπῃ κανεῖς εἰς τοὺς ναοὺς τῶν δαιμόνων τοὺς ἱερεῖς τῆς θεᾶς Κυβέλης ⁽⁵⁾ ν' ἀκρωτηριάζωνται καὶ ἀκρωτηριασμένοι νὰ καθαγιαζονται καὶ ἑξαλλοὶ ν' αὐτοτραυματίζονται, καθὼς καὶ ὅλας τὰς ἄλλας εἴτε σκληρὰς εἴτε ἐπονειδίστους, εἴτε ἐπονειδίστως σκληρὰς εἴτε σκληρῶς ἐπονειδίστους ἱεροουργίας, ποὺ τελοῦνται κατὰ τὸ τελετουργικὸν τοιούτων θεῶν. Πόσον θὰ ἦτο ἀποτελεσματικώτερον, ὅπως, διὰ νὰ διδάσκεται ἡ δικαιοσύνη εἰς τοὺς

⁽¹⁾ Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί.

⁽²⁾ Δηλαδή στηριζόμενοι εἰς τὰς ἰδικὰς των σκέψεις, δίχως τὴν συμπαράστασιν τοῦ Θεοῦ.

⁽³⁾ Ἐννοεῖ προφανῶς τοὺς Στωϊκοὺς, διακρινομένους διὰ τὴν ὑπεροψίαν των. Ὁ Αὐγουστίνος θεωρεῖ τὴν ὑπεροψίαν ὡς ἓνα τῶν χειροτέρων ἐλαττωμάτων.

⁽⁴⁾ Τὸ χωρίον αὐτὸ ἀναφέρεται εἰς τὸ περιεχόμενον ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ δωδεκάτου βιβλίου, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῶν Ἑθνικῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα.

⁽⁵⁾ Ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης μετεφέρθη ἀπὸ τὴν Φρυγίαν εἰς τὴν Ρώμην, οἱ δὲ ἱερεῖς της, καλούμενοι Γάλλοι. (ἐκ τοῦ Γ α λ λ ο υ, ποταμοῦ τῆς Φρυγίας) ἦσαν γνωστοὶ διὰ τοὺς αὐτοτραυματισμοὺς καὶ τὸν φανατισμὸν των. (Πρβλ. Ὀβίδ. F a s t. IV, 361, 366, καὶ Prudentius, Peristeph X).

νέους, ἀναγινώσκονται δημοσίᾳ οἱ καλοὶ νόμοι τῶν θεῶν των καὶ οἱ θεσμοὶ τῶν προγόνων των! Διότι ὅλοι οἱ λάτρες τοιούτων θεῶν, μόλις ἓνα πάθος μὲ φλογισμένον δηλητήριοι τοὺς ἐρεθίσῃ, ἀκολουθοῦν μᾶλλον ἐκεῖνο, ποὺ ἔκαμε ὁ Ζεὺς, παρὰ ὅ,τι ἐδίδαξε ὁ Πλάτων, δηλαδή πρᾶττον ἐκεῖνο, ποὺ ὁ φιλόσοφος αὐτὸς κατέκρινε. Καὶ ἔτσι, εἰς ἓνα θεατρικὸν ἔργον τοῦ Τερεντίου, ἓνας διεφθαρμένος νέος περιεργάζεται μίαν τοιχογραφίαν, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ σκηνή, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ζεὺς ρίπτει, ὡς λέγεται, εἰς τὸ στῆθος τῆς Δανάῃς χρυσὴν βροχήν. Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θείου κύρους ὁ νέος αὐτὸς στηριζόμενος, καὶ καυχώμενος, ὅτι μιμεῖται ἓνα θεόν, ἀνακράζει: «Καὶ ποῖός θεός! Αὐτὸς ποὺ συγκλονεῖ τὸν οὐρανὸν μὲ σμερδαλέους κεραυνούς, καὶ ἐγὼ ἓνα οὐτιδανὸ ἀνθρωπάριο δὲν θὰ τὸ κάμω; ὦ ναί, τὸ ἔκαμα μὲ μεγάλη χαρά». ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Οἱ Θεοὶ δὲν προσβάλλονται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας δημοσιεύονται τὰ ὄργιά των. Αὐτὸ μάλιστα χρησιμεύει διὰ νὰ τοὺς ἐξευμενίσῃ.

Καὶ ὁμως ἡμπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς: ἴσως εἰς τοὺς ἑορτασμούς, τοὺς ἀφιερωμένους εἰς τοὺς θεοὺς, νὰ μὴ διδάσκονται τέτοια πράγματα, ἀλλὰ νὰ λέγωνται μόνον εἰς τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν. Ἐγὼ δὲν θέλω νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι τὰ θρησκευτικὰ μυστήρια τῶν Ἑθνικῶν εἶναι περισσότερον ἀκόλαστα παρὰ αἱ θεατρικαὶ των παραστάσεις. Ἀλλ' ἐπιβεβαιώνω αὐτὸ τὸ γεγονός, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία κατορθώνει νὰ πείσῃ καὶ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἤθελαν νὰ τὸ πιστεύσουν, δηλαδή τὸ γεγονός, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀγῶνες, κατὰ τοὺς ὁποίους παριστάνονται αἱ φαντασίαι τῶν ποιητῶν, δὲν εἰσῆχθησαν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους εἰς τὰς ἱεροτελεστίας τῶν θεῶν των ἀπὸ ἄγνοιαν ἢ ἀπὸ δεισιδαιμο-

(1) Πρόκειται περὶ τῆς σκηνῆς ἐκείνης εἰς τοὺς *Εὐνούχους* τοῦ Τερεντίου, ὅπου ὁ Χαιρέος περιγράφει πῶς κατώρθωσε νὰ διεισδύσῃ εἰς τὸν θάλαμον τῆς ἐταίρας Θαΐδος, μετημφισμένος εἰς εὐνοῦχον, διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἐρωτικὸν πάθος του εἰς νεαρὰν δούλην, ποὺ εἶχε κατακτήσει τὴν καρδίαν του. Πράγματι, ἐμπιστεύονται εἰς αὐτὸν τὴν νέαν, ἡ θεὰ δὲ τῆς τοιχογραφίας, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ, τὸν παρακινεῖ νὰ κορέσῃ τὸ σφοδρὸν ἐρωτικὸν πάθος του. (Terent Eun. III, 5, 36. 37 καὶ 42, 43.)

νίαν, ἀλλ' αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ μὲ ἀπειλητικὰς ἐντολὰς καί, κατὰ τινὰ τρόπον, διὰ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῆς βίας, ἐπέτυχαν, ὥστε νὰ δημοσιεύωνται καὶ νὰ ἐφορτάζωνται οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἐπισήμως πρὸς δόξαν των, ὅταν ἐμάστιζε τὴν Ρώμην ἢ πανώλης. Ποῖος λοιπὸν κατὰ τὴν πορείαν τῆς ζωῆς δὲν θὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ παριστάνονται εἰς τὰ θέατρα, τὰ ἰδρυθέντα μὲ θεϊκὸν κῦρος, δὲν εἶναι ἀνώτερα ἐκείνων, ποὺ ἀναγράφονται εἰς τοὺς νόμους τοὺς θεσπισθέντας δι' ἀνθρωπίνης συμβουλῆς; Ἐὰν οἱ ποιηταὶ ἀπεικονίζουσιν τὸν Δία ὡς μοιχόν, θὰ ἔπρεπε οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι, ποὺ εἶναι ἄγνοί, νὰ ζητήσουν ἐκδίκησιν, διότι μὲ αὐτὰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις τοὺς ἐγίνετο μεγάλη προσβολή, καὶ ὅχι διότι παρεμελοῦντο. Αὐταὶ δὲ αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις, αἱ κωμωδίαὶ καὶ αἱ τραγωδίαὶ, δηλαδὴ αὐταὶ αἱ φαντασίαι τῶν ποιητῶν, ποὺ παριστάνοντο δημοσίᾳ, μολονότι συνωδεύοντο καὶ αὐταὶ μὲ μερικὰς ἰδιοτύπους ἀκολασίας, εἶναι περισσότερον ἀνεκταί. Τοῦλάχιστον καμμία ἐξ αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖται, ὅπως συμβαίνει εἰς πολλὰ ἄλλα θεάματα ⁽¹⁾, ἀπὸ αἰσχροῦς λέξεις, τὰς ὁποίας σοβαροὶ ἄνθρωποι ἀναγκάζουσιν τὰ παιδιὰ νὰ τὰς μανθάνουν κατὰ τὰς λεγομένας τιμητικὰς καὶ ἐλευθερίους σπουδὰς.

(1) Τοιαῦτα θεάματα ἦσαν: τὰ fescenini, λοῖκαὶ παραστάσεις ἀκόλαστοι καὶ συχνάκις αἰσχροί, οἱ μῖμοι, κωμικαὶ σκηναί, αἱ satirae, συνδυασμοὶ διαλόγου, παντομίμας καὶ χοροῦ μετὰ γελοιογραφιῶν προσώπων καὶ γεγονότων, καὶ αἱ fabulae, δράμα λαϊκὸν μὴ διδασκόμενον ὑπὸ ἡθοποιῶν ἐξ ἐπαγγέλματος, ἀλλὰ ὑπὸ ὠρισμένων προσώπων, ὅπως εἰς τὰς σημερινὰς συγκεντρώσεις μετῃμφισμένων.

Εἰς μερικὰς θεαματικὰς τελετὰς τὰ δρῶντα πρόσωπα περιήρχοντο εἰς ἐκστατικὰς καταστάσεις, εἰς οἱ σ τ ρ ο π λ η γ ί α ν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἄτομα ὑποκείμενα εἰς ἐκστατικὰς καταστάσεις ὑφίστανται κάποιαν μείωσιν τοῦ «Ἐγὼ» τοῦ ἐνσυνειδήτου καὶ τῶν αἰσθήσεων καὶ παρουσιάζουσιν ἐκδηλώσεις τοῦ ὑποσυνειδήτου, δηλαδὴ τῶν μυστηριωδῶν ἐκείνων δυνάμεων, ποὺ εἶναι αἰτία τῶν καταπληκτικῶν ψυχικῶν φαινομένων τῆς τ η λ ε π α θ ε ί α ς, δ ι ο ρ ά σ ε ω ς, τ η λ ε κ ι ν η σ ί α ς, ψ υ χ ο μ ε τ ρ ί α ς κ. τ. λ. Τοῦτο τονίζει ὁ Εὐριπίδης εἰς τὰς Β α χ χ ί δ α ς του, ἰσχυριζόμενος, ὅτι τὰ φαινόμενα ταῦτα εἶναι ἀνώτερα καὶ θαυμάτων ἀκόμη:

Τὸ γὰρ βακχεύσιμον

καὶ τὸ μανιῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει,
ὅταν γὰρ ὁ Θεὸς εἰς τὸ σῶμα ἔλθῃ πολὺς
λέγειν τὸ μέλλον τοῦς μεμηνότας ποιεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Κατὰ ποῖον τρόπον οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάγκην νὰ μετριάσουν τὴν ἀκολασίαν τῶν ποιητῶν, ἐνήργησαν σχετικῶς, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες, ἀκολουθοῦντες τὴν ροπὴν τῶν θεῶν των, ἠθέλησαν νὰ τὴν ἀφήσουν ἀχαλίνωτον.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ γνώμη τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος, μᾶς τὸ δεικνύει ὁ Κικέρων εἰς τὰ περὶ δημοκρατίας βιβλία του ⁽¹⁾, ὅπου ὁ Σκιπίων συζητῶν λέγει: Αἱ κωμωδίαὶ δὲν θὰ ἤμποροῦσαν ποτὲ νὰ καταστήσουν ἀποδεκτὰ τὰ κατακριτέα πάθη, ποὺ περιγράφουν, ἂν δὲν τὰ ἡνείχετο ὁ συνήθης τρόπος τῆς ζωῆς μας. Καὶ αὐτοὶ οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες διέτηρξαν κάποιον εἰρμὸν ἐν συναρμονισμῷ μὲ τὸν κατακριτέον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Διότι ἐπέτρεψαν ἀκόμη καὶ διὰ νόμου, ἡ κωμωδία νὰ ὁμιλῇ ἐλευθέρως ⁽²⁾ δι' ὅ,τιδήποτε, καὶ νὰ ὀνομάζῃ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ὅποιονδήποτε. Καὶ ἔτσι λέγει Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς εἰς τὰ αὐτὰ βιβλία: «Ποῖον δὲν ἔθιξεν ἡ παλαιὰ κωμωδία, ἢ μᾶλλον ποῖον δὲν κατεδίωξε καὶ ποίου ἐφείσθη; Ἔστω καὶ ἂν ἐκλόνισε τὸ κῦρος ἀνηθίκων δημαγωγῶν, τοῦ Κλέωνος, τοῦ Κλεοφῶντος καὶ τοῦ Ὑπερβόλου. Αὐτὸ ἃς συγχωρήσωμεν, λέγει, μο-

(1) Ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρει ἐκτενῶς περικοπὴν τοῦ De Republica τοῦ Κικέρωνος. Ἐκεῖνο, ποὺ ὑπέβαλεν εἰς τὸν Ρωμαῖον συγγραφέα τὴν ιδέαν νὰ γράψῃ αὐτὸν τὸν διάλογον, ἦτο διὰ νὰ δείξῃ τὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ταραχὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, καὶ τὴν πρόθεσιν νὰ καταπραῦνῃ τὰς ψυχὰς καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτὰς ὑγιεστεράς ἀρχάς, παρουσιάζων εἰς τοὺς συμπολίτας του μίαν ἐπισταμένην μελέτην ζητημάτων ἀφορώντων τὴν πολιτικὴν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξήσκησε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ συγγραφέως μεγάλην ἐπίδρασιν. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας ἐμνημονεύετο σπανίως καὶ μόνον διὰ φιλογολικά θέματα. Πάντως ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος Σεβῆρος τὸ ἐμελέτησε καὶ τὸ ἐξετίμησε μεγάλως. Κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα αἱ εἰς τὸν διάλογον τοῦτον διατυπούμεναι ἀρχαὶ εἶχον ἀξιοποιηθῆ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν κοινότητα διὰ τοῦ Λακτιανίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου, ποὺ διέτηρξαν πολλὰς τοῦ βιβλίου τούτου περικοπὰς, καὶ διὰ τοῦ Μακροβίου.

(2) Πρόκειται περὶ τῶν κωμωδιῶν τοῦ Κρατίνου, τοῦ Εὐπόλιδος καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὡς γνωστὸν ὁ Ἀριστοφάνης διακωμωδεῖ τὸν Σωκράτην εἰς τὰς «Νεφέλας», ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν τόσον ὑπερήφανοι διὰ τὴν ἀξιοπρέπειάν των, ὥστε ἀπηγόρευσαν αὐστηρῶς τὴν διακωμώδησιν Ρωμαίου πολίτου ἐπὶ τῆς σκηνῆς.

λονότι θὰ ἦτο καλύτερον, ὅπως πολῖται τοιούτου εἵδους στιγμα-
τίζονται ὑπὸ τοῦ κήνσορος ⁽¹⁾ μᾶλλον ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ. Ἀλλὰ
τὸ ὅτι ἔθιξαν τὸν Περικλῆ με στίχους καὶ τὸ ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ
ἀπηγγέλλοντο εἰς τὰ θέατρα, μολονότι ὁ Περικλῆς ἐκυβέρνησε
τὴν πόλιν (τῶν Ἀθηνῶν) καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ με τόνον
κῦρος καὶ με τόσην λαμπρότητα, ὑπῆρξε πρᾶξις ἀναξιοπρεπῆς
καὶ κακοήθης, ὥς ἐάν ὁ ἰδικός μας Πλαῦτος ⁽²⁾ καὶ ὁ Ναίβιος ⁽³⁾
ἤθελαν νὰ κακολογήσουν τὸν Πούμπλιον, τὸν Γν. Σκιπίωνα, ἢ ὁ
Καικίλιος ⁽⁴⁾ τὸν Μάρκον Κάτωνα.» ⁽⁵⁾ Λίγο παρακάτω λέγει:
«ἀπ' ἐναντίας ἡ δωδεκάδελφός μας, ⁽⁶⁾ μολονότι ἐπέβαλε τὴν θα-
νατικὴν ποινὴν ἐναντίον πολὺ ὀλίγων ἐγκληματικῶν πράξεων,
ἔκρινεν, ὅτι αὕτη ἔπρεπε νὰ ἐπιβληθῇ ἐναντίον ἐκείνου, ποὺ θὰ
ἐτολμοῦσε νὰ σατυρίσῃ ἕνα πρόσωπον ἢ νὰ γράψῃ στίχους, ποὺ
θὰ ἔθιγον τὴν ὑπόληψίν του. Πολὺ ὥραϊα, ἐφ' ὅσον ἡ ζωὴ μας
εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὴν κρίσιν καὶ τὸν νόμιμον ἔλεγχον τῶν
ἀρχόντων, καὶ ὅχι εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τῶν ποιητῶν, καὶ ἐφ'
ὅσον δὲν ἡμποροῦμεν νὰ ἀκούωμεν ἐπιπλήξεις καὶ ὕβρεις, παρὰ
μόνον, ὅταν μᾶς ἐπιτρέπεται ν' ἀπαντῶμεν καὶ νὰ ὑπερασπί-
ζωμεν τὸν ἑαυτὸν μας ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου». Ἐθεώρησα
καλὸν ν' ἀποσπᾶσω τὰς σκέψεις αὐτὰς ἀπὸ τὸ τέταρτον βιβλίον

(1) Κήνσορες, (τιμηταί). Ἀρχοντες Ρωμαῖοι ἐντεταλμένοι νὰ ἐκτι-
μοῦν τὰς περιουσίας τῆς ἐνώπιόν των διενεργουμένης ἀπογραφῆς (cen-
sus). Οἱ κήνσορες εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ διαγράφουν τοὺς πολίτας ἐ-
κείνους, τοὺς διαπράττοντας κολασίμους πράξεις, ἀπὸ τοῦ καταλόγου
τῆς ἀνωτέρας τάξεώς των καὶ νὰ τοὺς ἐγγράφουν εἰς τὴν κατωτέραν.

(2) Πλαῦτος, ὁ μεγαλύτερος τῶν Ρωμαίων κωμωδιογράφων. Ἐγρο-
ψεν 130 κωμωδίας, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 20 διεσώθησαν. Ὁ Πλαῦτος
ἤκμασε κατὰ τὸ ἔτος 254 π. Χ.

(3) Ναίβιος (Gn. Naevius). δραματικὸς καὶ ἐπικὸς ποιητὴς (235—
200 π. Χ.). Ὁ Πλαῦτος καὶ ὁ Ναίβιος ἦσαν σύγχρονοι τοῦ δευτέρου
καρχηδονικοῦ πολέμου καὶ Σκιπίωνος Ἀφρικανοῦ τοῦ Πρεσβυτέρου.

(4) Καικίλιος (Caecilius Statius). Κατ' ἀρχὰς δοῦλος, ὅπως καὶ ὁ
Τερέντιος. Ἀπέθανεν ἕνα ἔτος πρὸ τοῦ ποιητοῦ Ἐννίου, δηλαδὴ τὸ 188
π. Χ. Ὁ Κικέρων λέγει περὶ αὐτοῦ, ὅτι ὑπῆρξεν, ὥς φαίνεται, περίφη-
μος κωμωδιογράφος (summus poeta comicus), (De Opt. gen. orat.
1), ὁ δὲ Ὁράτιος τὸν θεωρεῖ ἀνώτερον τοῦ Τερεντίου. (Epist. II, 1.59).
Καὶ ὁ Καικίλιος ἀφωμοίωσεν ἐλληνικὰς κωμωδίας σύμφωνα με τὴν κα-
λαισθησίαν καὶ τὴν ζωὴν τῶν Ρωμαίων.

(5) Μάρκος Κάτων, ὁ Κήνσορ Κάτων (Cato Major).

(6) Duodecim tabulae: Αἱ δώδεκα τῶν νόμων δέλτοι, αἱ συντα-
χθεῖσαι ὑπὸ τῶν Δεκαρχῶν (Decemviri) τὸ 451 π. Χ.

τῆς «Πολιτείας» καὶ νὰ τὰς ἀναφέρω λέξιν πρὸς λέξιν, παραλείπων μόνον μερικά πράγματα, διὰ νὰ τὰ διασαφηνίσω περισσότερον. Τῷ ὄντι αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀρχαίως σημαντικά διὰ τὸ ἐπιχείρημα, πὺν πρόκειται νὰ διευκρινίσω, ἐὰν δυνηθῶ. Ἐν συνεχείᾳ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς λέγει ἄλλα πράγματα καὶ ἐξάγει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συμπεράσματα, διὰ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι εἰς τοὺς Ρωμαίους δὲν ἤρесе νὰ ἐπαινῇται ἢ νὰ κατηγορῇται κανεὶς ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἐφ' ὅσον εὗρίσκετο εἰς τὴν ζωὴν. Οἱ Ἕλληνες ὅμως, ὅπως εἶπα, ἠθέλησαν μὲ πολλὴν ἀναιδέειαν, ἀλλ' ὅπως δὴποτε ἐν συναρμονισμῷ μὲ τὰς ἀρχὰς των, νὰ ἐπιτρέπεται τοῦτο, διότι ἔβλεπαν, ὅτι αἱ θεότητές των εὐχαριστοῦντο καὶ ἐδέχοντο, ὅπως, ὅχι μόνον αἱ παρεκτροπαὶ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ αἱ ἰδικαὶ των, παριστάνονται ἐπὶ τῆς σκηνῆς· παρεκτροπαί, αἱ ὅποιαι, εἴτε ἐφευρίσκοντο ἀπὸ τοὺς ποιητάς, εἴτε ὑπενθύμιζαν τὰ ἰδικά των αἴσχη καὶ παριστάνοντο εἰς τὰ θέατρα. Εἴθε νὰ ἔστεργεν ὁ Θεός, οἱ θεαταὶ μόνον νὰ γελοῦν δι' αὐτὰ τὰ αἴσχη, χωρὶς καὶ νὰ τὰ μιμοῦνται. Πράγματι, θὰ ἦτο ὑπερβολικὴ λεπτότης νὰ κατοχυρώνουν τὴν ὑπόληψιν τῶν προυχόντων τῆς πόλεως καὶ τῶν πολιτῶν, ἀφοῦ οἱ θεοὶ δὲν ἠθέλαν νὰ προστατεύεται ἡ ἰδικὴ των τιμή!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Μὲ ποῖον θράσος οἱ δαίμονες, μολονότι ἐπέφεραν καταστροφάς, ἠθέλαν ν' ἀναφέρωνται τὰ ἐγκλήματά των τὰ πραγματικά ἢ τὰ ὑποτιθέμενα.

Ἐκεῖνο, πὺν προβάλλεται ὡς δικαιολογία, δηλαδή ὅτι τὰ ἐγκλήματα, πὺν ἐξιστοροῦνται ἐν σχέσει πρὸς τοὺς θεοὺς, δὲν εἶναι ἀληθινά, ἀλλὰ φανταστικά, εἶναι ἀκόμη ἐνοχοποιητικώτερον, ἐὰν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν εὐσέβειαν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἐὰν δὲ συλλογισθῇ κανεὶς τὴν φαυλότητα τῶν δαιμόνων, ποίαν θρασυτέραν καὶ δολιωτέραν ἐνέργειαν θὰ ἤμποροῦσε νὰ φαντασθῇ; Διότι, ὅταν ἡ δυσφήμισις ἐκτοξεύεται ἐναντίον ἐνὸς τῶν προυχόντων, ἀνδρὸς χρηστοῦ καὶ εὐεργετικοῦ διὰ τὸ Κράτος, ἡ προᾶξις αὐτῇ δὲν εἶναι τόσον περισσότερον ἀπρεπής, ὅσον ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅσον αὐτῇ ἡ δυσφήμισις εἶναι ξένη πρὸς τὴν ζωὴν του;

Πλὴν ὅμως, τὰ πονηρὰ αὐτὰ πνεύματα, τὰ ὅποια οἱ Ἕθνη κοὶ διαφημίζουν ὡς θεοὺς, θέλουν, ὅπως ἀποδίδονται εἰς αὐτὰ ἐγκλήματα, πὺν δὲν διαπράττουν, διὰ νὰ περιπλέξουν μὲ τὰς γνώμας αὐτάς, ὡς ἐντὸς δικτύων, τὴν διάνοιαν τῶν ἀνθρώπων καὶ

νὰ τοὺς σύρουν εἰς τὰ βασανιστήρια, ποὺ ἔχουν προετοιμάσει, εἴτε ἂν ἔχουν διαπράξῃ τοιαύτας ἐγκληματικὰς πράξεις οἱ ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι εὐχαριστοῦνται νὰ τὰ λατρεύουν ὡς θεούς, διότι τὰ πονηρὰ αὐτὰ πνεύματα χαίρουν διὰ τὰ ἀνομήματα τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὰ ὅποια μὲ χίλια δυὸ βλαβερὰ καὶ ἀπατηλὰ τεχνάσματα ὑποκαθίστανται καὶ διὰ νὰ ἐλκύσουν τὴν λατρείαν τῶν· εἴτε, καὶ ἂν ἀκόμη κανεὶς ἄνθρωπος δὲν διέπραξεν εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ ἐγκλήματα ταῦτα, τὰ πονηρὰ αὐτὰ πνεύματα, ἀπείρως ἀπατηλά, τὰ δέχονται εὐχαρίστως, ὅπως ἐπινοοῦνται καὶ ἀποδίδονται εἰς τοὺς θεούς, διὰ νὰ φανῇ, ὅτι ἔχει, τρόπον τινά, διακομισθῇ ἀπὸ τὸν οὐρανὸν εἰς τὴν γῆν ἡ ἐπιδοκιμασία διὰ τὴν ἐκτέλεσιν πράξεων βδελυρῶν καὶ αἰσχυρῶν.

Οἱ Ἕλληνες, θεωροῦντες τοὺς ἑαυτοὺς τῶν σκλάβους τῶν θεῶν τῶν, ἐπίστευαν, μεταξὺ τόσων ἀτιμωτικῶν θεατρικῶν σκηνῶν, ὅτι οἱ ποιηταὶ δὲν ὄφειλαν νὰ τοὺς σέβωνται, εἴτε ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ συμμερίζωνται τὴν τύχην τῶν θεῶν, εἴτε διότι ἔφοβοῦντο, μήπως τοὺς προσβάλουν, ἂν ἀπελάμβανον μεγαλυτέραν ὑπόληψιν, ὅποτε κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ ἐτιμῶντο περισσότερον ἀπὸ τοὺς θεούς τῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Οἱ Ἕλληνες ἐδέχοντο τοὺς ἡθοποιούς εἰς δημόσια ὑπουργήματα, ἐπειδὴ, ὅσοι ἦσαν εὐπρόσδεκτοι εἰς τὴν ὀμήγουριν τῶν θεῶν, ἦσαν ἄνθρωποι περιφρονούμενοι ἀδίκως.

Μὲ ὅλα τὰ ἀνωτέρω συμφωνεῖ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθεωροῦσαν τοὺς καλλιτέχνας τοῦ θεάτρου, ποὺ παρίστανον τὰ μνημονευθέντα θεατρικὰ ἔργα, ἀξίους νὰ κατέχουν ὑψηλὰς δημοσίας θέσεις εἰς τὸ Κράτος, ἂν εἶναι ἀληθὲς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἴδιον βιβλίον «De Republica», δηλαδή ὅτι ὁ εὐφραδέστατος Αἰσχίνης, ⁽¹⁾ ἀφοῦ ὑπῆρξε προηγουμένως ἡθοποιὸς τραγωδιῶν, ὑπεδύθη δημόσια ὑπουργήματα, καὶ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι

(1) Αἰσχίνης, ὁ γνωστὸς περιφανὴς ῥήτωρ, ἀνταγωνιστὴς τοῦ Δημοσθένους, ὅταν μετὰ τὸ ἔτος 347 π. Χ. ὁ Φίλιππος κατώρθωσε διὰ τῆς χορηγήσεως χρηματικοῦ ποσοῦ νὰ τὸν κερδίσῃ διὰ τὴν ὑπόθεσίν του. Ὁ Αἰσχίνης, ὡς ἡθοποιός, ὑπεδύετο δευτερεύοντας ρόλους. «Ὑπογραμματατέων καὶ τριταγωνιστῶν, λέγει ὁ Πλούταρχος, Ἀριστοδήμῳ ἐν τοῖς Διονυσίοις διέτελει».

τέστειλαν τὸν τραγικὸν ἠθοποιὸν Ἀριστόδημον ⁽¹⁾ πρὸς τὸν ἱλιππον ὥς πρέσβυν διὰ νὰ διαπραγματευθῇ ὑποθέσεις σοβαράς, εἰκὰς μὲ τὴν εἰρήνην καὶ τὸν πόλεμον. Διότι δὲν ἐπίστευον, ὅτι θὰ ἦτο λογικὸν νὰ κατατάσσουν εἰς τὴν τάξιν καὶ τὸν ἀρι-
στὸν τῶν μὴ ἐντίμων προσώπων αὐτοὺς τοὺς ὑποκριτάς, ἐκτελε-
ῶν τῶν ἰδίων τεχνῶν καὶ τῶν ἰδίων θεαμάτων, ποὺ ἐθεωροῦ-
ν εὐχάριστα εἰς τοὺς θεοὺς των.

Αὐτὰ ἔκαμναν οἱ Ἕλληνες, καὶ δὲν ἦσαν πράγματα ἀξιο-
ρεπῆ, ἦσαν ὅμως συμφωνότατα μὲ τὸν χαρακτῆρα τῶν θεῶν
των. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἐτολμοῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς ποιητάς
καὶ τοὺς κωμωδοὺς των νὰ διασύρουν μὲ τὴν γλῶσσάν των
τὴν ζωὴν τῶν συμπολιτῶν των, ἂν καὶ ἔβλεπαν, ὅτι αἱ ποιηταὶ
καὶ οἱ κωμωδοὶ ἐδυσφήμεζαν τοὺς θεοὺς των μὲ τὴν ἐπιδοκιμα-
σίαν αὐτῶν τῶν ἰδίων θεῶν, καὶ ἐπειδὴ ἐπίστευαν, ὅτι ὅχι μόνον
ἐν ἔπρεπε νὰ περιφρονοῦνται ὑπὸ τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ κα-
χλαμβάνουν ὑψηλὰ ὑπουργήματα οἱ ἀνθρώποι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι
ἀρίστανον ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὰς ἀναφερθείσας πράξεις, ποὺ ἤξευ-
σαν, ὅτι ἦσαν εὐπρόσδεκτοι εἰς τὰς θεότητας ἐκεῖνας, τῶν ὁποί-
ων ἦσαν ὑποτελεῖς.

Πράγματι, ποίους λόγους θὰ ἠμποροῦσαν νὰ εὔρουν, διὰ νὰ
μοῦν τοὺς ἱερεῖς, ἀφοῦ διὰ μέσου αὐτῶν προσέφεραν θυσίας,
οὐ ἦσαν εἰς τοὺς θεοὺς τόσον εὐπρόσδεκτοι, καὶ διὰ νὰ μὴ
θεωροῦν ἀνηθίλους τοὺς κωμωδοὺς, ἀφοῦ ἀπ' αὐτοὺς ἔμαθαι,
καὶ διὰ τῆς παρεμβάσεώς των παρείχετο χαρὰ καὶ τιμὴ εἰς τοὺς
θεοὺς, καὶ ὅτι οἱ θεοὶ θὰ ἐξωργίζοντο, ἂν παρελείπετο τοῦτο;
ὅσον μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ Λαβεὼν ⁽²⁾ διακρίνει τὰς κακὰς ἀπὸ

(1) Ὁ Ἀριστόδημος, κατὰ τὸν Κικέρωνα, (De rep, VI, II, 13) ὑ-
ῆρξε κωμωδός, καὶ καθὼς ἀκριβῶς ὁ Αἰσχίνης, ἔγινε κατόπιν πολιτι-
ς καὶ ἀπεστάλη, ὥς πρεσβευτής, πρὸς τὸν Φίλιππον τὸν Μακεδόνα
τὰ τὴν πτώσιν τῆς Ὀλύνθου (347 π. Χ.) διὰ νὰ διαπραγματευθῇ τὴν
ναψιν εἰρήνης.

(2) Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τοῦ Ρωμαίου Μάρκου
ντιστίου, νομοδιδασκάλου ἀκμάσαντος κατὰ τὸ ἔτος 54 π.Χ. Διεκρίθη
καὶ τὰς βαθυτάτας νομικὰς γνώσεις του καὶ προήγαγε τὴν νομικὴν ἐ-
πὶ τήμην, διατυπώσας θεωρίας καὶ κανόνας, ποὺ ἐξήγαγεν ἐκ διαφορῶν
κριπτώσεων τῆς πρακτικῆς ἀσκήσεως τοῦ δικαίου. Γνωστὰ εἶναι τὰ
ἔργα του : «Libri posteriorum», τιτλοφορούμενα οὕτω, ἐπειδὴ
ἐδόθησαν μετὰ τὸν θάνατόν του. «Libri ad edictum» περιλαμβάνον-
τες ἐδίκτα τῶν πραιτῶρων καὶ τῶν ἀγορανόμων, «Commentarii ad
duodecim Tabulas» καὶ «De Jure». Ὁ Λαβεὼν ἦτο καὶ περίφημος ἁρ-
μολόγος καὶ γραμματικός.

τὰς ἀγαθὰς θεότητας ἀπὸ τὴν διαφορὰν τῆς λατρείας των, εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἰσχυρίζεται, ὅτι αἱ κακαὶ θεότητες ἀξιοῦν νὰ καθίστανται εὐγενεῖς διὰ σκληρῶν καὶ αἱματηρῶν θυσιῶν, καὶ μετὰ οἰκτρὰς δεήσεις, ἐνῶ αἱ ἀγαθαὶ ἀγαποῦν νὰ τοὺς προσφέρουν περιχαρῇ καὶ εὐφρόσυνον τρόπον λατρείας, ὅπως εἶναι, καθὼς ὁ Λαβεὼν διατείνεται, τὰ δημόσια θεάματα, τὰ συμπόσια καὶ τὰ λεττιστέρνια. ⁽¹⁾

Ἐν συνεχείᾳ θὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν μᾶς βοηθήσῃ ὁ Θεός, μετὰ περισσοτέραν ἐπιμέλειαν ὅλα αὐτά. Πρὸς τὸ παρόν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἄνωτέρω ἐπιχείρημα, δηλαδή ἂν ὅλοι αὐταὶ αἱ τιμαὶ προσφέρονται ἀδιακρίτως εἰς τοὺς θεούς, ὡς ἐὰν ὅλοι ἦσαν ἀγαθοί, — δοθέντος ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀγαθοί, ἐνῶ αὐτοί, ἐφ' ὅσον εἶναι πονηρὰ πνεύματα, θὰ εἶναι μᾶλλον κακοί, — ἢ, ἐάν, καθὼς πιστεύει ὁ Λαβεὼν, προσφέρεται θυσία καὶ εἰς τοὺς μὲν καὶ εἰς τοὺς δὲ μετὰ κάποιαν διάκρισιν καθωρισμένην, οἱ Ἕλληνες τιμοῦν τόσον τοὺς ἱερεῖς, πὺν προσφέρουν τὰ θύματα, ὅσον καὶ τοὺς κωμωδούς, πὺν ἐκτελοῦν τοὺς ἀγῶνας, ἐκ φόβου μήπως τοὺς πείσουν νὰ διαπράξουν ἀδικίαν εἰς ὅλους ἐν γένει τοὺς θεούς των, ἀφοῦ ὅλοι οἱ θεοὶ ἀγαποῦν τὰς ἀπολαύσεις τοῦ θεάτρου, ἢ, πρᾶγμα πὺν θὰ ἦτο ἀκόμη χειρότερον, ν' ἀδικήσουν ἐκείνους, πὺν ἐπίστευον ἀγαθούς, ἐὰν αὐτοὶ καὶ μόνοι ἀγαποῦσαν τὰ θεάματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ IB'.

Οἱ Ρωμαῖοι, ἀφαιρέσαντες ἀπὸ τοὺς ποιητὰς τὴν ἐλευθερίαν νὰ κακολογοῦν τοὺς συνανθρώπους των καὶ χορηγήσαντες εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ὁμιλοῦν ἐλευθέρως περὶ τῶν θεῶν, ἀπέδειξαν, ὅτι εἶχαν καλυτέραν γνῶμην δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους παρὰ διὰ τοὺς θεούς.

Οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως ὁ Σκιπίων εἰς τὴν συνδιάλεξιν ἐκείνην γύρω ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ἐπαίρεται, δὲν ἔστεργον ἢ ζωή

(1) Lettisternia. Θρησκευτικὸς ἐορτασμός, εἶδος θυσίας, πὺν προσέφεραν εἰς τοὺς θεούς οἱ Ρωμαῖοι. Ἦτο μιὰ πεπλεγμένη εὐωχία προοριζομένη διὰ τοὺς θεούς, τὰ ἀγάλματα τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὸ δεῖπνον ἐνώπιον τῶν ναῶν καὶ τῶν οἰκιῶν ἢ καὶ ἐντὸς τῶν ναῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς τὰ παρατιθέμενα φαγητὰ κατηναλίσκοντο ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς. Τὰ Lettisternia παρεσκευάζοντο δι' ὠρισμένης διαταγῆς τῆς γερουσίας ἐν περιπτώσει δημοσίας συμφορᾶς.

των νὰ εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὴν κακόλογίαν καὶ τὰς ὕβρεις τῶν ποιητῶν, καὶ ἐπέβαλον τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς ὅσους θὰ τολμοῦσαν νὰ γράψουν δυσφημιστικούς στίχους. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτό, οἱ Ρωμαῖοι καταχύρωσαν ἀρκετὰ τὴν τιμὴν των, ἀλλὰ συγχρόνως συμπεριεφέροντο ἀπέναντι τῶν θεῶν των μὲ ὀλίγον σεβασμὸν καὶ ἀπεδείχθησαν ἄθρησκοι, διότι, ἐνῶ ἤξευραν, ὅτι οἱ θεοὶ των, ὅχι μόνον παρεδέχοντο, ἀλλὰ καὶ εὐχαρίστως ἐπέτρεπαν νὰ τοὺς κατακρίνουν οἱ ποιηταὶ μὲ ἐπονειδίστους δυσφημίσεις, ἐφρόνουν ὅτι ἦτο προτιμότερον νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ⁽¹⁾ ἀπὸ τὰς δυσφημίσεις, παρὰ οἱ θεοὶ των. Ἐναντίον δὲ τῶν δυσφημίσεων αὐτῶν καταχυρώθησαν καὶ διὰ τοῦ νόμου, ἐνῶ ἀργότερα τὰς ἀνέμειξαν καὶ μὲ τὰς ἱερουργίας, ποὺ ἐτελοῦντο πρὸς δόξαν τῶν θεοτήτων αὐτῶν. Ἔτσι λοιπὸν ἐσύ, ὦ Σκιπίων, ἐπιδοκιμάζεις τὸ ὅτι ἀπηγορεύθη μὲν εἰς τοὺς ποιητὰς ἡ ἐλευθερία νὰ δυσφημίζουν ὅποιονδῆποτε Ρωμαῖον πολίτην, ἐνῶ βλέπεις, ὅτι οἱ ποιηταὶ δὲν ἐσεβάσθησαν κανένα ἀπὸ τοὺς θεοὺς των. Ἔτσι πιστεύεις, ὅτι ὀφείλεται μεγαλύτερος σεβασμὸς εἰς τὸ βουλευτήριον (Curia) ⁽²⁾ παρὰ εἰς τὸ Καπιτώλιον, ⁽³⁾ ὥς καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν πόλιν μᾶλλον, παρὰ εἰς ὀλόκληρον τὸν οὐρανόν, ὥστε ν' ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ποιητὰς διὰ νόμου ν' ἀκονίζουν ἐναντίον τῶν συμπολιτῶν των τὴν γλῶσσάν των, ἐνῶ ἐχλεύαζον χωρὶς φόβον καὶ δισταγμὸν τοὺς θεοὺς σου, ἐκτοξεύοντες βαρείας ὕβρεις ἐναντίον των, χωρὶς κανέναν γερουσιαστήν, κανέναν κήνσωρ, κανέναν ἡγεμόν, κανέναν ποντίφηξ ν' ἀντιδρᾷ; Διότι θὰ ἦτο πρᾶξις ἀναξιοπρεπῆς, ὁ Πλάυτος καὶ Ναίβιος νὰ κακολογοῦν τὸν Πούμπλιον καὶ τὸν Γνέϊον Σκιπίωνα καὶ ὁ Καικίλιος

(1) Δηλαδή οἱ Ρωμαῖοι πολῖται.

(2) Curia = Ἰον ἢ φατρία, μία τῶν τριάκοντα διαιρέσεων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, συσταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ρωμύλου. 2ον Βουλευτήριον, πρυτανεῖον, συνέδριον τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου ἢ ἐκάστης φατρίας. Κατ' ἐξοχὴν ἐλέγετο Curia τὸ εἰς τὴν ἀγορὰν (Forum) βουλευτήριον, τὸ ὀνομαζόμενον καὶ (Curia Hostilia). Ἡ Curia ᾠκοδομήθη ἀπὸ τὸν Ἰούλιον Ὀστίλιον. Ἐντὸς αὐτῆς εὔρε ἡρωϊκὸν θάνατον ὁ γερουσιαστής Παπίριος καὶ οἱ λοιποὶ γερουσιασταί, οἱ ὅποιοι ἀνέμενον ἐκεῖ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γαλατῶν, καὶ ἐντὸς τῆς Curia ὁ Κικέρων ἀπηγγέλλε τοὺς θαυμασίους τοῦ λόγους.

(3) Εἰς τὸ Καπιτώλιον εὕρισκετο ὁ ναὸς τοῦ Διὸς, ὁ καλούμενος Ζεὺς Καπιτώλιος. Curia καὶ Capitolium σημαίνουν συμβολικῶς τοὺς Ρωμαίους καὶ τὸν Δία, τοὺς θεοὺς καὶ τὴν θρησκείαν, ὥς προκύπτει ἐκ τῶν χωρίων, ποὺ ἀκολουθοῦν.

τὸν Μάρκον Κάτωνα, καὶ θὰ ἦτο ἀνεκτὸν ὁ Τερέντιός σας νὰ διερεθίζῃ τὴν ἀσέλγειαν τῶν νέων μὲ τὸ κακὸν παράδειγμα τοῦ Ἀρίστου Ὑψίστου Διός;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Οἱ Ρωμαῖοι δὰ ἔπρεπε νὰ ἐννοήσουν, ὅτι οἱ θεοὶ των, ποὺ ἤθελαν νὰ λατρεύωνται μὲ ἐπονείδιστα θεατρικὰ θεάματα, δὲν ἦσαν ἄξιοι δεϊκῶν τιμῶν.

Ἴσως ὁ Σκιπίων, ἂν εὕρισκετο ἀκόμῃ εἰς τὴν ζωὴν, θ' ἀπαντοῦσε: «Μὲ ποῖον τρόπον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἀφήσωμεν ἀτιμώρητα τὰ θεατρικὰ θεάματα, τὰ ὅποια αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ἠθέλησαν νὰ θεωροῦνται ἱερά, ἀφοῦ αὐτοὶ εἰσήγαγον καὶ διέταξαν ν' ἀφιερώνωνται καὶ νὰ ἐκτελοῦνται πρὸς δόξαν των αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις, ὅπου ἐγκωμιάζονται, ἀναφέρονται καὶ παριστάνονται τοιαῦται πράξεις;»

Διατί ὅμως ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς δὲν ἐνόησαν μᾶλλον, ὅτι δὲν ἦσαν ἀληθινοὶ θεοὶ καὶ ἄξιοι, ὅπως ἡ Πολιτεία τοὺς ἀποδίδῃ θείας τιμᾶς; Μὲ ποῖον τρόπον, ἐγὼ ἐρωτῶ, ἐπίστευσαν, ὅτι ἔπρεπε νὰ τοὺς λατρεύουν καὶ διατί δὲν ἐνόησαν ποτέ, ὅτι ἦσαν μᾶλλον πνεύματα μυσαρά, τὰ ὅποια, μὲ τὸν ἀχαλίνωτον πόθον νὰ ἐξαιπατοῦν, ἐζήτησαν μεταξὺ τῶν τιμῶν, ποὺ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτά, νὰ ἐγκωμιάζωνται καὶ τὰ ἐγκλήματα τῶν, πρᾶγμα, ποὺ δὲν εἶναι διόλου θεμιτὸν καὶ διόλου ἀναγκαῖον;

Ἐξ ἄλλου οἱ Ρωμαῖοι, μολονότι παρακινούμενοι ἀπὸ μίαν οἰκτρὰν δεισιδαιμονίαν, ἐλάτρευαν τοὺς θεοὺς ἐκεῖνους, ποὺ ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀφιερώνωνται εἰς αὐτοὺς βδελυρὰ θεατρικὰ θεάματα, ἐν τούτοις, μνήμονες τῆς ἀξιοπρεπείας των καὶ τῆς τιμῆς των, δὲν ἐκτιμοῦσαν μὲ κανένα τρόπον, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ἐκτελεστὰς τοιούτων θεατρικῶν σκηνῶν. Ἀπ' ἐναντίας, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Σκιπίων εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κικέρωνος ⁽¹⁾, «δοθέντος ὅτι (οἱ Ρωμαῖοι) ἔκριναν ἀτιμωτικὴν τὴν δραματικὴν τέχνην, ὥς καὶ πᾶν ὅ,τι ἐσχετίζετο μὲ αὐτήν, ἤθελαν, ὅπως ἡ ὁμήγυρις αὐτῇ τῶν ἀνθρώπων ὅχι μόνον στερῇται τῶν τιμῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν λοιπῶν συμπολιτῶν, ⁽²⁾ ἀλλὰ, συμφώνως μὲ

(1) Ἐννοεῖ τὸ De Republica τοῦ Κικέρωνος IV 10, 32.

(2) Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην οἱ ἡθοποιοὶ τόσον τοῦ δραματικοῦ ὅσον καὶ τοῦ κωμικοῦ θεάτρου δὲν ἐθεωροῦντο ὥς πολῖται καὶ δι' αὐτὸ δὲν

μίαν διαταγὴν τοῦ κήνσορος νὰ εἶναι μακρὰν ἀπὸ τὴν φατρίαν.

Τοῦτο ἦτο πράγματι μία θαυμασία καὶ σοφὴ σωφροσύνη μεταξὺ τῶν ρωμαϊκῶν ἀρετῶν, ἀλλὰ θὰ ἤθελα τὴν σωφροσύνην αὐτὴν νὰ τὴν συνέχιζαν καὶ νὰ τὴν ἐμιμοῦντο οἱ Ρωμαῖοι. Καὶ ἰδοὺ, ὅτι εὐλογώτατα ὅποιος Ρωμαῖος πολίτης ἐγίνετο κωμωδός, ὅχι μόνον δὲν εἶχε καμμίαν δυνατότητα νὰ καταλάβῃ δημοσίαν θέσιν, ἀλλὰ καὶ δι' ἀποφάσεως τοῦ κήνσορος τοῦ ἀπηγορεύετο νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν φατρίαν. Ὡς χαρακτηρ τῆς πόλεως ἀπληστε διὰ τὴν δόξαν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν πραγματικότητα! Ἄλλ' ὥς μᾶς ἀπαντήσουν: διατί οἱ καλλιτέχναι τοῦ θεάτρου εἶναι μακρὰν ἀπὸ κάθε τιμὴν, ἐνῶ τὰ θεατρικὰ θεάματα ἀποτελοῦν μέρος τῶν τιμῶν, πὺ ἀποδίδονται εἰς τοὺς θεούς; Οἱ Ρωμαῖοι, λόγῳ τῆς αὐστηρότητος τῶν ἡθῶν των, δὲν ἐγνώρισαν ἐπὶ πολὺν καιρὸν τὰς ἀπολαύσεις τοῦ θεάτρου, ἐὰν δὲ τὰς ἐπεζητήσουν χάριν διασκεδάσεως, τοῦτο θὰ ἡδύνατο ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν διαφθορὰν τῶν ἡθῶν.

Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ἐζήτησαν, ὅπως αἱ τοιαῦται θεατρικαὶ παραστάσεις τελοῦνται πρὸς δόξαν των. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ὁ ἡθοποιὸς ἐξοβελίζεται, ἀφοῦ εἶναι ἱερεὺς εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ; Καὶ πῶς τολμοῦν νὰ κατηγοροῦν ὥς ἄτιμον ἐκεῖνον, πὺ παριστάνει θεατρικὰς ἀνοσιότητας, ἐνῶ ἡ θεότης ἐκείνη, πὺ τὰς ἀπαιτεῖ, εἶναι ἀντικείμενον λατρείας; Ἄς ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ ὅτι, ὥς πρὸς αὐτὴν τὴν ἀντινομίαν, "Ελλη-

ἦσαν ἐγγεγραμμένοι εἰς καμμίαν φατρίαν. Ἐὰν δὲ ἓνας πολίτης Ρωμαῖος ἐτολμοῦσε ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς σκηνῆς, διεγράφετο ἀπὸ τὴν φατρίαν του. Ὁ Τίτος Λίβιος (ἔργ. μνημον. VII, c. 2 § 11, 12, 13) ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς κατηγορίας θεατρικῶν παραστάσεων, πὺ ὠνομάζοντο *Atellanae* ἐκ τῆς πόλεως *Atella* τῆς Καμπανίας, ἀπ' ὅπου μετεφέρθησαν εἰς τὴν Ρώμην. Ἦσαν ἓνα εἶδος κωμωδίας μὲ διάλογον πὺ αὐτοσχεδιάζον οἱ ἡθοποιοὶ κατὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους χαριεντιζόμενοι ἐπὶ τῆς σκηνῆς καὶ βωμολοχοῦντες γύρω ἀπὸ μερικοὺς μετημφιεσμένους. Αἱ *Atellanae* ἀπέκτησαν εἰς τὴν Ρώμην τόσῃ δημοτικότητά, ὥστε νὰ καταντήσουν κληρονομία ἐρασιτεχνῶν, τοιοῦτοι δὲ ἦσαν νεαροὶ πολῖται Ρωμαῖοι. Οἱ ἐρασιτέχναι αὐτοὶ δὲν εἶχαν καμμίαν σχέσιν μὲ τοὺς γελωτοποιοὺς ἐξ ἐπαγγέλματος, καὶ δὲν ἀπεκλείοντο ἀπὸ τὴν φατρίαν καὶ τὴν στρατιωτικὴν θητείαν. Πάντως οἱ κήνσορες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ καταβιβάζουν ἀπὸ μίαν ἀνωτέραν φατρίαν εἰς κατωτέραν ὅσους ἐξασκοῦσαν μίαν τέχνην πὺ ἐθεωρεῖτο ἀτιμωτική. Εἰς τὴν περιπτῶσιν ταύτην ἡ ἀπόφασις τοῦ κήνσορος ἐκαλεῖτο *nota censoria* ἢ *animadversio censoria*.

νες καὶ Ρωμαῖοι συμφωνοῦν. Οἱ Ἕλληνες πιστεύουν, ὅτι ἔχουν δίκαιον νὰ τιμοῦν τοὺς καλλιτέχνας τοῦ θεάτρου, διότι λατρεύουν τοὺς θεούς, οἱ ὅποιοι ἀπαιτοῦν τὰς σκηνικὰς παραστάσεις. Ἀπ' ἐναντίας οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐπέτρεπαν εἰς τοὺς κωμικοὺς νὰ χλευάζουν οὔτε μίαν λαϊκὴν πατρίαν, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον τὸ Βουλευτήριον τῆς γερουσίας (*senatorium curiam*). Εἰς αὐτὴν τὴν ἀντινομίαν μία κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον μορφωθείσα σκέψις διαφωτίζει ὀριστικῶς τὸ κυριώτερον σημεῖον τοῦ ζητήματος. Οἱ Ἕλληνες λέγουν: «Ἐὰν πρέπει νὰ λατρεύωνται τέτοιοι θεοί, πρέπει νὰ τιμῶμεν καὶ αὐτὴν τὴν τάξιν τῶν ἀνθρώπων». Ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τοὺς Ρωμαίους: «Ναί, ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπον δὲν πρέπει νὰ τιμῶμεν τὴν κατηγορίαν αὐτὴν τῶν ἀνθρώπων», καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἐξάγουν τὸ συμπέρασμα: «Ὡστε μὲ κανένα τρόπον δὲν πρέπει νὰ λατρεύωμεν τέτοιους θεούς».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὁ Πλάτων, ποὺ δὲν ἤθελε νὰ παραδεχθῇ τοὺς ποιητὰς εἰς τὴν καλῶς διατεταγμένην Πολιτείαν του, ἐνήργησε καλύτερα παρὰ αὐτοὶ οἱ θεοί, ποὺ ἤθελαν νὰ τιμῶνται μὲ θεατρικὰς παραστάσεις.

Ἐν συνεχείᾳ ἐρωτῶμεν: διατί ἄραγε δὲν ἐθεωροῦντο ἀτιμασμένοι, ὅπως οἱ κωμικοὶ τοῦ θεάτρου, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ποιηταί, συντάκται τοιούτων κωμωδιῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ νόμος τῆς Δωδεκαδέλτου ἀπαγορεύει τὴν διαπόμπευσιν τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ἐπιτρέπει τὰς χυδαίας ἐναντίον τῶν θεῶν προσβολάς; Διατί εἶναι δίκαιον νὰ θεωροῦνται μικροὶ οἱ ἡθοποιοί, ἐφ' ὅσον ἐκτελοῦν ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὰς ποιητικὰς ἐπινοήσεις καὶ παριστάνουν τὰς πράξεις τῶν ἀπαισίων ἐκείνων θεοτήτων, ἐνῶ τιμῶνται οἱ συντάκται των;

Δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἐπαινοῦμεν μᾶλλον ἐκεῖνον τὸν Ἕλληνα Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται, ὅτι ἓνα κράτος ὑποδειγματικὸν ὀφείλει νὰ ἐξοβελίσῃ τοὺς ποιητὰς ὡς ἐχθροὺς τῆς ἀληθείας; (1) Ἀσφαλῶς ὁ Πλάτων δὲν ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ, ὅπως

(1) Ὁ Πλάτων, παρασυρόμενος ὑπὸ τοῦ πόθου νὰ διαγνώσῃ καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὴν ἀπόλυτον ἀληθειαν, διατείνεται, ὅτι ὅσα τὴν συγκαλύπτουν ἢ τὴν διατυπώνουν διὰ συμβόλων δυσπροσίτων εἰς τοὺς πολλούς, δὲν ἔχουν θέσιν εἰς ἓνα ὑποδειγματικῶς ὀργανωμένον κράτος. Τὴν

λέγονται πράγματα προσβλητικά διὰ τοὺς θεοὺς, καὶ δὲν ἠθέλησεν, ὅπως ἡ ψυχὴ τῶν συμπολιτῶν τοῦ ἀποπλανᾶται καὶ διαφθείρεται ἀπὸ τὰς φαντασιώσεις τῶν ποιητῶν. Παραβάλετε τώρα τὸν Πλάτωνα, ποῦ ἦτο ἄνθρωπος. Ὁ Πλάτων, μολονάτι δὲν κατώρθωσε μὲ τὰ ἐπιχειρήματά του γὰ πείσῃ τοὺς συμπολίτας του, ὅτι δὲν πρέπει οὔτε κὰν νὰ γράφονται τοιούτου εἴδους ἐπινοήσεις, ἐν τούτοις προσεπάθησε γὰ θίξῃ τὴν ἐλαφρότητα καὶ τὴν φιληδονίαν τῶν Ἑλλήνων. Αὐτοὶ ὅμως οἱ θεοὶ μὲ τὴν ἐπιβολὴν τῶν ἀφήρπασαν τὴν σοβαρότητα καὶ τὴν μετριοφροσύνην τῶν Ρωμαίων, ὥστε τοιαῦται ἀτιμίαι νὰ παριστάνωνται καὶ εἰς τὰ θεάτρα. Ὅχι δὲ μόνον νὰ παριστάνωνται, ἀλλὰ καὶ ν' ἀφιερώνωνται νὰ καθιερώνωνται καὶ νὰ προσφέρωνται (εἰς τοὺς θεοὺς) ἐπισήμως. Λοιπὸν εἰς ποῖον θὰ ἔπρεπεν ἡ Πολιτεία νὰ προσφέρῃ θείας τιμᾶς, εἰς τὸν Πλάτωνα, ποῦ ἀπηγόρευσεν αὐτὰ τὰ θεάματα, ἐπονείδιστα καὶ βδελυρά, ἢ εἰς τοὺς δαίμονας, ποῦ ἀρέσκονται ν' ἀπολαμβάνουν αὐτὰς τὰς ἀνοσιότητας, ὡς πρὸς τὰς ὁποίας ὁ φιλόσοφος οὗτος δὲν κατώρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς συμπολίτας του, ὅτι ἔλεγε τὴν ἀλήθειαν.

Ὁ Λαβεὼν ἐπίστευεν, ὅτι ὁ Πλάτων ἔπρεπε νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν χορείαν τῶν ἡμιθέων, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς, ὅπως ὁ Ρωμύλος. Κατόπιν ἀντιπαραβάλλει τοὺς ἡμιθέους πρὸς τοὺς ἥρωας, ἀλλὰ συγκαταλέγει τόσον τοὺς μὲν ὅσον καὶ τοὺς δὲ εἰς τὴν δμήγυριν τῶν θεοτήτων. Ὅσον τὸ κατ' ἐμέ, δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι αὐτόν, ποῦ ὁ Λαβεὼν ὀνομάζει ἡμίθεον, πρέπει νὰ προτιμᾶται ὅχι μόνον ἀπὸ τοὺς ἥρωας, ἀλλὰ καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους τοὺς θεοὺς. Ἄλλως τε οἱ νόμοι τῶν Ρωμαίων πλησιάζουν τὸν τρόπον τῆς σκέψεως τοῦ Πλάτωνος, δοθέντος ὅτι, ἐνῶ ὁ φιλόσοφος οὗτος καταδικάζει ὅλας τὰς ἐπινοήσεις τῶν ποιητῶν, οἱ Ρωμαῖοι ἀφαιροῦν τοῦλάχιστον ἀπ' αὐτοὺς τὴν ἐλευθερίαν νὰ διασύρουν τὴν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πλάτων ἠθέλε νὰ μὴ κατοικοῦν εἰς τὴν πολιτείαν ποιηταί, οἱ Ρωμαῖοι ἀπέκλειαν τὴν μετὰ τῶν πολιτῶν ἐπιμειξίαν εἰς ἐκείνους, ποῦ παριστάνουν τὰς ἐπινοήσεις των, ἐὰν δὲ δὲν ἐφοβοῦντο μήπως προσβάλουν μὲ κάποιον τρόπον τοὺς θεοὺς, ποῦ ἐπέβαλαν αὐτὰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις, ἴσως θὰ τὰς καταργοῦσαν καθ' ὁλοκληρίαν.

γνώμην τοῦ αὐτῆν τὴν ἐκφράζει εἰς τὴν «Πολιτείαν» του, μεγαλειώδη διανοητικὴν σύλληψιν, ἀλλὰ καὶ μεγάλην οὐτοπίαν κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις μας. Ὁ Πλάτων παραδέχεται εἰς τὴν «Πολιτείαν» του μόνον τὴν μουσικὴν καὶ τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἀποκλείων τὴν ἐποποιίαν καὶ τὸ δράμα.

“Ὡστε οἱ Ῥωμαῖοι δὲν θὰ ἡμποροῦσαν νὰ λάβουν ἢ νὰ ἐλπίζουν, ὅτι θὰ ἐλάμβανον νόμους ἐκ μέρους τῶν θεῶν διὰ νὰ θεμελιώσουν τὰ ἥθη των ἢ νὰ διορθώσουν τὰ μὴ χρηστὰ ἥθη, διότι τὰ ὑπερνικοῦσαν μὲ τοὺς νόμους των, καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δεικνύουν καθαρὰ τὴν ὑπεροχὴν των. Οἱ μὲν θεοὶ ἀξιοῦν πρὸς δόξαν των τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι δὲν ἔχουν διὰ τοὺς ἐκτελεστάς των καμμίαν ἐκτίμησιν. Οἱ μὲν θεοὶ ἀπαιτοῦν νὰ ἐγκωμιάζωνται μὲ τὰς ποιητικὰς ἐπινοήσεις τὰ αἵσχη των, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἀπαγορεύουν εἰς τοὺς ποιητὰς νὰ καταπατοῦν τὴν τιμὴν τῶν ἀνθρώπων.

Λοιπὸν ὁ Πλάτων, ὁ ἡμίθεος αὐτός, ἠθέλησε ν’ ἀντιταχθῇ πρὸς τὰς ἀκολασίας αὐτῶν τῶν θεῶν, καὶ ἔδειξεν ἐκεῖνο, ποὺ οἱ Ῥωμαῖοι, λόγῳ τοῦ χαρακτῆρός των, θὰ ὤφειλαν νὰ πράξουν, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ φιλόσοφος δὲν ἠθέλην εἰς μίαν ἀρτίως ὀργανωμένην πολιτείαν νὰ ζοῦν οἱ ποιηταί, ποὺ ψεύδονται, ὅπως τοὺς ἀρέσει καὶ προτείνουν εἰς τοὺς δυστυχισμένους ἀνθρώπους νὰ μιμοῦνται τὰς βδελυρωτέρας πράξεις τῶν θεῶν. Ἡμεῖς, διὰ νὰ εἴπωμεν τὴν ἀλήθειαν, δὲν θεωροῦμεν τὸν Πλάτωνα οὔτε ὡς θεὸν οὔτε ὡς ἡμίθεον καὶ δὲν τὸν συγκρίνομεν μὲ κανένα ἄγγελον τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ, οὔτε μὲ ἓνα ἀληθινὸν προφήτην, οὔτε μὲ ἓνα ἀπόστολον, οὔτε μὲ ἓνα ἄρτυρα τοῦ Ἰησοῦν Χριστοῦ, οὔτε καὶ μὲ ἓνα χριστιανόν. Ἄν μᾶς βοηθήσῃ ὁ Θεός, θὰ ἐξηγήσωμεν τὸ διατί τοῦ ἰσχυρισμοῦ μας. Ἀφοῦ ὅμως ἐπίστευσαν, ὅτι ὑπῆρξεν ἡμίθεος, ἡμεῖς φρονοῦμεν, ὅτι πρέπει νὰ προτιμᾶται, ἔὰν ὅχι ἀπὸ τὸν Ῥωμύλον καὶ τὸν Ἡρακλῆ—ἂν καὶ κανένας ἱστορικὸς ἢ ποιητὴς δὲν εἶπε ὅτι ἐφόνευσεν τὸν ἀδελφόν του ⁽¹⁾ ἢ ὅτι διέπραξε ἓν ἄλλο ἔγκλημα ⁽²⁾,—τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν Πρίαπον ⁽³⁾ ἢ ἀπὸ κανένα Κυνοκέφαλον ⁽⁴⁾ ἢ τέλος τὸν Φέβρην ⁽⁵⁾.

(1) Ὅπως ἔκαμε ὁ Ῥωμύλος.

(2) Ὅπως ὁ Ἡρακλῆς οἱ δώδεκα ἄθλοι τοῦ ὁποίου εἶναι ἐπεισόδια βίας.

(3) Π ρ ί α π ο ς, θεὸς τῆς σφριγώδους γονιμότητος τῆς φύσεως, προστάτης τῶν κήπων, τῶν ἀμπέλων καὶ τῶν ὑγρῶν λειμώνων. Ἐθεωρεῖτο υἱὸς τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀφροδίτης, κατ’ ἄλλην δὲ ἔκδοσιν τοῦ Ἑρμοῦ καὶ κατ’ ἄλλην τοῦ Ἀδώνιδος. Ἐλατρεύετο κυρίως εἰς τὴν Λάμψακον, εἰς τὴν Λυδίαν καὶ εἰς διαφόρους νήσους, ἀπ’ ὅπου διεδόθη εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἀργότερα εἰς τὴν Ἰταλίαν. Εἰς τὴν Ῥώμην ἐταυτίζετο μὲ τοὺς ἀγροτικοὺς ἐφεστίους θεοὺς (Lares), οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ποιηταὶ ἀπηύθυναν πρὸς αὐτὸν ποιήματα, τὰ ὀνομαζόμενα Π ρ ι ά π ε ι α.

(4) Κ υ ν ο κ έ φ α λ ο ς. Θεότης Αἰγυπτιακή, εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν

“Ολες αὐτὲς ἦσαν ξένες θεότητες, πὺν παρέλαβον οἱ Ρωμαῖοι ἢ πὺν ἐπενόησαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι.

Μὲ ποῖον τρόπον λοιπὸν τέτοιοι θεοὶ θὰ ἔδιδαν ἐντολὰς ἢ νόμους, διὰ νὰ ἀποτρέψουν ἢ νὰ ξερριζώσουν τόσα κακά, πὺν διαφθεύουν τὰ ἥθη, αὐτοὶ οἱ θεοί, πὺν προσπαθοῦν νὰ ρίψουν τὸν σπóρον ἀκολασιῶν καὶ νὰ τὰς μεγαλώσουν, ἐφ’ ὅσον προστάζουν νὰ δημοσιεύωνται εἰς τὰ θέατρα, ἐνώπιον τοῦ κόσμου, τὰ πραγματικὰ ἢ τὰ φανταστικὰ ἐγκλήματά των, διὰ νὰ καθιστοῦν τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων βδελυρώτερα μὲ τὸ παράδειγμά των; Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Κικέρων, ὁμιλῶν διὰ τοὺς ποιητάς, ἀνακράζει, ἀλλὰ εἰς μάτην: «Καὶ ὅταν προστίθεται ἡ ὁμόθυμος ἐπευφημία τοῦ λαοῦ, ὥς ἐὰν αὐτὸς ἦτο αὐθεντικὸς καὶ σοφὸς διδάσκαλος, πόσα σκοτάδια δὲν ξαπλώνονται, πόσοι τρόμοι δὲν διασπείρονται, πόσαι πλεονεξίαι δὲν γεννῶνται»; ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ’.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐξέλεξαν μερικοὺς θεοὺς ὄχι διὰ λογικὴν αἰτίαν, ἀλλὰ χάριν κολακείας.

Ἀλλὰ ποῖος λόγος παρεκίνησε τοὺς Ρωμαίους νὰ ἐκλέξουν τοὺς θεοὺς ἐκείνους, μολονότι ψευδεῖς, ἐὰν ὄχι ἡ κολακεία; Αὐτοὶ δὲν ἔκριναν ἄξιον οὔτε ἐνὸς ναῖσκου τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ἐπεξεργάσθη τόσους διαλόγους, διὰ νὰ μὴ διαφθαροῦν τὰ ἥθη τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀφείλομεν ἰδίως νὰ προφυλασσώμεθα, ἐνῶ ἀντιπαρέβαλλον πρὸς πολλοὺς θεοὺς τὸν Ρωμύλον των, μολονότι ἐκεῖνοι, πὺν γνωρίζουν τὰ ἀπόκρυφα τῶν μυστηρίων των, τὸν θεωροῦν μᾶλλον ὥς ἡμίθεον παρὰ ὥς θεόν. ⁽²⁾ Ἐφθασαν δὲ μέχρι τοῦ σημείου,

Ρώμην. Παρίστανε ἄνθρωπον μὲ κεφαλὴν κυνός, ἴσως εἶναι ὁ αἰγύπτιος θεὸς Ἄνουβις. Ὁ Βιργίλιος τὸν ὀνομάζει «Latrator Anubis», (δηλαδὴ Ἄνουβιν πὺν γαυγίζει).

⁽⁵⁾ F e b r i s, θεότης τοῦ κακοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Ρωμαῖοι ἀνήγειραν ναοὺς καὶ προσέφερον θυσίας διὰ νὰ τὴν ἐξευμενίσουν.

⁽¹⁾ Tuscul. Dript. III.

⁽²⁾ Εἰς τὴν Ρώμην ὑπῆρχεν, ὥς φαίνεται, μία μυστικὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία, πὺν δὲν ἐπετρέπετο νὰ μεταδίδεται εἰς ἀμυήτους.

ὥστε νὰ διορίσουν δι' αὐτοῦ ἓνα «στεφανηφόρον» (flamen) ⁽¹⁾ ἓνα ἱερέα, ποὺ ἦτο εἰς τὴν Ρώμην πρόσωπον περιωπῆς, καθὼς δεικνύει ὁ στολισμὸς τῆς κεφαλῆς του. Οἱ flamini (στεφανηφόροι) ἦσαν τρεῖς, ἓνας δι' ἐκάστην θεότητα, δηλαδή : ὁ Διάλιος διὰ τὸν Δία, ὁ Μαρτίλιος διὰ τὸν Ἄρην καὶ διὰ τὸν Ρωμύλον ὁ Κυρινάλιος, διότι οἱ Ρωμαῖοι διὰ τὴν ἀγάπην, ποὺ ἔτρεφαν πρὸς αὐτόν, τὸν ἐκάλεσαν Κυρίνον, ⁽²⁾ ὡς ἂν ἔγινε δεκτὸς εἰς τὸν οὐρανόν. Καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ρωμύλος εἶχε ταχθῇ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Πλούτωνα, ποὺ ἦσαν ἀδελφοὶ τοῦ Διός, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν πατέρα του, τὸν Κρόνον, καὶ τοῦτο διὰ νὰ καθιδρύσουν καὶ δι' αὐτοὺς ἓνα ἱερατεῖον, ποὺ προγενεστέρως ἐπεφυλάσσετο ἀποκλειστικῶς διὰ τὸν Δία καὶ τὸν Ἄρην, ποὺ ἐξελάμβανον πατέρα τοῦ Ρωμύλου, ἴσως δὲ μόνον διὰ τὸν λόγον αὐτόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

Ἐὰν οἱ θεοὶ ἐμερίμουν διὰ τὴν καθίδρυσιν τῆς δικαιοσύνης, οἱ Ρωμαῖοι δὰ ἐλάμβανον παρ' αὐτῶν τοὺς κανόνας τοῦ εὐζῆν καὶ δὲν δὰ προσέφευγον εἰς ἄλλους λαοὺς διὰ νὰ παραλάβουν τοὺς νόμους των.

Ἐὰν οἱ Ρωμαῖοι ἐλάμβαναν ἀπὸ τοὺς θεοὺς των τοὺς κανόνας τῆς ζωῆς, δὲν θὰ προσέφευγον εἰς τοὺς Ἀθηναίους διὰ νὰ παραλάβουν τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος, τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν ἐφήρμοσαν, ὅπως ἀκριβῶς ἦσαν συντεταγμένοι, ἀλλὰ τοὺς ἐβελτίωσαν καὶ τοὺς διώρθωσαν. Μολονότι ὁ Λυκοῦργος, διὰ νὰ καταστήσῃ τοὺς νόμους, ποὺ παρέδωσεν εἰς τοὺς Σπαρτιῖτας, αὐθεντικωτέρους, ἐπροσποιήθη ὅτι τοὺς κατήρτισεν ἐμπνευσθεῖς

(1) Flamini ἦσαν ἱερεῖς θεῶν τινων, ποὺ ἐφόρουν τὸν κορυφαῖον πῖλον (apex) καὶ ταινίαν ἐξ ἐρίου (filum). Εἶχαν καθιδρυθῇ ἀπὸ τὸν Νουμᾶν. Κατ' ἀρχὰς ἦσαν μόνον τρεῖς (flamen dialis, Martialis καὶ Quirinalis) καὶ ὠνομάζοντο Majores (Μεῖζονες) διὰ νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς Minores (Ἐλάσσονας) δηλαδή ἀπὸ ἄλλους ἑννέα, ποὺ ἐδημιουργήθησαν μετὰ τὴν πορείαν τοῦ χρόνου. Ἡ λέξις flamen σημαίνει τὸν ἐμπνευσμένον ἢ ἐκεῖνον ποὺ φουσᾷ ἐπάνω εἰς τὸ ἱερὸν πῦρ.

(2) Κυρίνος Ἐνυάλιος ὄνομα τοῦ Ρωμύλου ὡς ἀνήκοντος εἰς τὴν ὀμήγουριν τῶν θεῶν.

ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα, οἱ Ρωμαῖοι ὅμως δὲν τὸ ἐπίστευσαν καὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀποδεχθοῦν αὐτοὺς τοὺς νόμους.

Διηγοῦνται, ὅτι ὁ Νουμᾶς Πομπήλιος πρὸς διεδέχθη εἰς τὸ βασιλικὸν θρόνον τὸν Ρωμύλον, ἐθέσπισε μερικοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν ἀρκετοὶ διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας καὶ ὅτι ἔδωσε πολλοὺς νόμους σχετικoὺς μὲ τὴν θρησκείαν, δὲν ἰσχυρίζονται ὅμως, ὅτι παρέλαβε τοὺς νόμους αὐτοὺς ἀπὸ τὰ θεϊκὰ πνεύματα. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ θεοὶ τῶν Ἑθνικῶν δὲν ἐσκέφθησαν ποτὲ ν' ἀπομακρύνουν ἀπὸ τοὺς λάτρεις των τὰς κακίας τῆς ψυχῆς, τὰς συμφορὰς τῆς ζωῆς, τὴν διαφθορὰν τῶν ἡθῶν, ἃν καὶ αὐτὰ τὰ κακὰ εἶναι τόσον ἐπικίνδυνα, ὥστε, καθὼς διαπιστώνουν οἱ σοφώτεροι τῶν ἀνδρῶν των, τὰ ἔθνη ἐκμηδενίζονται, καὶ ἂν ἀκόμη αἱ πόλεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. Ἀπ' ἐναντίας οἱ θεοὶ συνέτειναν, ὥστε ν' αὐξηθοῦν τὰ κακὰ ταῦτα, καθὼς ἐδείξαμεν ἂνωτέρω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν Σαβίνων καὶ ἄλλων ἐκτρόπων, πρὸς διεφθιμίζοντο εἰς τὴν Ρώμην καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκόμη ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνδιξε εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἡ ἀρετὴ.

Φαίνεται, ὅτι εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν δὲν εἶχον δοθῇ ἀπὸ τοὺς θεοὺς νόμοι. Διότι λέγει ὁ Σαλλούστιος : « ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ χρηστότης ἐτηροῦντο παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ὅχι τόσον διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὅσον διὰ τινος φυσικῆς ροπῆς ». ⁽¹⁾ Ἐγὼ φρονῶ, ὅτι ἐπ' ὀνόματι τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς χρηστότητος ἔλαβε χώραν ἡ ἀρπαγὴ τῶν Σαβίνων ⁽²⁾. Διότι τί δικαιότερον καὶ χρησιότερον ἀπὸ τὸ ν' ἀπα-

(1) Οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι εἶναι ὑπερβολικοί, δοθέντος ὅτι οἱ νόμοι τῆς Δωδεκαδέλτου ἐμπεριέχουν ἀρχαίους ῥωμαϊκοὺς νόμους. Ὡστε δὲν εἶναι ἀληθές, ὅτι εἶναι ὁλόκληρος ἡ Ρωμαϊκὴ νομοθεσία Ἑλληνικῆς προελεύσεως.

(1) Σαλλούστ Catil. 9.

(2) Σαβίνοι ἦσαν ἰταλικὸς λαός, διακρινόμενος διὰ τὰ αὐστηρὰ καὶ τραχύτατα ἥθη του. Μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Ρώμης ἡ νέα πόλις δὲν ἀριθμοῦσε παρὰ 4.000 περίπου κατοίκους καὶ μόνον ἄνδρας. Τότε ὁ Ρωμύλος ἐζήτησε γυναῖκας ἀπὸ τοὺς ὁμόρους λαούς, οἱ ὅποιοι ἐδέχθησαν τὴν πρότασίν του μὲ εἰρωνεῖαν καὶ χλευασμόν. Τὸν συνεβούλευσαν

γάγουν οἱ γονεῖς τὰς θυγατέρας των διὰ τῆς βίας, αἱ ὁποῖαι εἶχαν ἔξαπατηθῇ ἀπὸ παραπλανητικὰ θεάματα; Διότι, ἐφ' ὅσον οἱ Σαβῖνοι εἶχαν ἄρνηθῇ νὰ δώσουν τὰ κορίτσια των εἰς τοὺς Ρωμαίους, πόσον ἀδικώτερον θὰ ἦτο ν' ἀρπαχθοῦν χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῶν γονέων των!

Καὶ ἔτσι θὰ ἦτο δικαιότερον νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμον ἐναντίον ἐκείνων, πὺν ἠρνήθησαν νὰ δώσουν εἰς γάμον τὰς θυγατέρας των εἰς κατοίκους τῆς αὐτῆς περιοχῆς καὶ ὁμοίους, παρὰ ἐναντίον ἐκείνων, πὺν ἔζητοῦσαν τὰ κορίτσια των, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποχθῇ διὰ τῆς βίας.

Ἔτσι λοιπὸν ἔπρεπε νὰ γίνῃ, καὶ τότε ὁ Ἄρης θὰ ἔσπευδεν εἰς βοήθειαν τοῦ υἱοῦ του, πὺν ἐμάχετο διὰ νὰ ἐκδικηθῇ μὲ τὰ ὅπλα τὴν προσβολὴν διὰ τοὺς μὴ δεκτοὺς γενομένους γάμους. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ ἤμποροῦσε ν' ἀπαιτήσῃ (διὰ τὸν λαόν του) τὰς συζύγους, ποὺ ἤθελε. Ἴσως μάλιστα μὲ κάποιον δικαίωμα τοῦ πολέμου θὰ ἤμποροῦσε ν' ἀπαγάγῃ, ὡς νικητῆς, τὰς παρθένους ἐκείνας, τὰς ὁποίας δὲν ἠθέλησαν νὰ τοῦ δώσουν ἀδίκως. Ἀπ' ἐναντίας, ὁ Ρωμύλος, ἐνῶ ἐν καιρῷ εἰρήνης δὲν εἶχε κανένα δικαίωμα ν' ἀπαγάγῃ ξένα κορίτσια, τὰ ὁποῖα δὲν τοῦ εἶχαν δοθῇ, διεξήγαγε καὶ πολεμικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν γονέων των, εὐλόγως ὠργισμένων κατ' αὐτοῦ.

Ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἐπέτυχε καὶ ἀπέβη ὠφέλιμος διὰ τοὺς Ρωμαίους δοθέντος ὅτι πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ἀπάτης αὐτῆς διετηρήθη τὸ θέαμα τῶν ἀγώνων τοῦ Ἰπποδρόμου (*circensium spectaculum*) ⁽¹⁾. Ὅπωςδὴποτε εἰς τὸ Κράτος αὐτὸ καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν δὲν ἤρесе τὸ παράδειγμα τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω κακῆς πράξεως. Οἱ Ρωμαῖοι ἔσφαλαν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ κατὰ τοῦτο, ὅτι κατόπιν τοῦ ἐν λόγῳ ἀδικήματος καθιέρωσαν τὸν Ρωμύλον ὡς θεόν, ἃν καὶ δὲν ἐπέτρεψαν ποτὲ οὔτε διὰ

μάλιστα νὰ ἰδρῶσῃ ἄσυλον κακοφήμων γυναικῶν. Ὁ Ρωμύλος ἐπροσποιήθη, ὅτι ἐδέχετο καὶ ὠργάνωσε μίαν ἐορτὴν ὅπου οἱ γειτονικοὶ λαοὶ προσῆλθον ἀθρόοι. Τότε οἱ Ρωμαῖοι ἔνοπλοι ὤρμησαν πρὸς τὰς γυναῖκας καὶ τὰς ἀπήγαγον. Οἱ Σαβῖνοι, μένεα πνέοντες, ἔσπευσαν νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς Ρωμαίους. Ἐπηρεολούθησαν πολλοὶ πολεμικοὶ ἀγῶνες. Οἱ Σαβῖνοι, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ βασιλέως των Τατίου, κατέλαβον διὰ προδοσίας τὴν Ρώμην. Ὁ Ρωμύλος, βλέπων ὅτι ὑπεχώρουν οἱ στρατιῶταί του, ἐπεκαλέσθη τὸν Δία Προστάτην (*Jupiter Stator*). Ἡ μάχη ἐτερματίσθη, συνήφθη εἰρήνη καὶ ὁ Τάτιος διεμοιράσθη τὴν διακυβέρνησιν τῆς πόλεως μὲ τοὺς Ρωμαίους.

(1) Οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἦσαν προσφιλέστατοι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην.

νόμου οὔτε εἰς τὰ ἥθη των καὶ τὰ ἔθιμά των νὰ μιμοῦνται οἱ Ρωμαῖοι πολῖται τὸ παράδειγμα τῆς ἀρπαγῆς γυναικῶν. Ἀπ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς χρηστοθείας παρωθούμενος ὁ ὕπατος Ἰούνιος Βροῦτος, μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ Ταρκινίου καὶ τῶν υἱῶν του, ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων εἶχε βιάσει τὴν Λουκρητίαν, ἐξηνάγκασε τὸν Λ. Ταρκίνιον Κολλατῖνον, ⁽¹⁾ σύζυγον τῆς ἰδίας Λουκρητίας, συνάδελφόν του, ἄνδρα ἐντιμότερον, νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ ὑπουργημὰ του καὶ ν' ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν πόλιν, διότι ἦτο συγγενὴς τοῦ Ταρκινίου καὶ ἔφερε τὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ὁ Ἰούνιος Βροῦτος διέπραξε αὐτὸ τὸ ἀδίκημα μὲ τὴν ἔγκρισιν ἢ μὲ τὴν ἀνοχήν τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κολλατῖνος καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Βροῦτος εἶχον λάβει τὴν ὑπατείαν.

Διὰ τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς τιμῆς ὁ Μ. Κάμιλλος, ἄνθρωπος ἐξαίρετος τῆς ἐποχῆς του, ἐνίκησε τοὺς Οὐηῖεντινούς, ⁽²⁾ ἀσπόνδους ἐχθροὺς τῶν Ρωμαίων, κατόπιν δεκαετοῦς πολεμικοῦ ἀγῶνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς μαχόμενος ὑπὸ ἀντιξοοὺς συνθήκας, κατετροπώθη συχνά, ἐνῶ αὐτὴ ἡ ἰδία Ρώμη ἀμφέβαλλε καὶ ἔτρεμε διὰ τὴν σωτηρίαν της. Ὁ Κάμιλλος, μολονότι κατέκτησε τὴν ἐν λόγῳ πλουσιωτάτην πόλιν, κατηγορήθη ἀπὸ φθόνον ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ ἦσαν ζηλότυποι διὰ τὴν ἀνδρείαν του, καὶ ἀπὸ τὴν προπετῇ ὑπεροψίαν τῶν δημάρχων (*tribuni plebis*). Ἀντιληφθεὶς δὲ ὅτι ἦτο ἀγνωμονεστάτη ἡ πόλις ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ἀπελευθέρωσε, καὶ ἐπειδὴ ἦτο βεβαιότατος, ὅτι δὲν θ' ἀπέφευγε τὴν καταδίκην, ἐπῆγε αὐτὸς ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἔξορίαν ἐθελουσίως. Ἀλλὰ κατεδικάσθη ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀπουσίαν του νὰ πληρώσῃ πρόστιμον δέκα χιλιάδων ἄσσων, ⁽³⁾

(1) Ὁ Λ. Ἰούνιος Βροῦτος καὶ ὁ Λ. Ταρκίνιος Κολλατῖνος ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Ὑπατοι μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν Ταρκινίων τὸ 245 ἀπὸ κτίσεως τῆς Ρώμης. Ὁ Κολλατῖνος ἀπεσύρθη εἰς τὸ Λαβίνιον.

(2) Οὐηῖεντινοὶ (*Velentes*) κάτοικοι τῶν Οὐηῖων. Οὐήϊοι, (*Vei*), ἀρχαία πόλις τῆς Ν. Τυρρηνίας (Ἑτρουρίας). Ὑπῆρξεν ἀνθηροτάτη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον καὶ ἦτο ἐκτάκτως ὀχυρὰ ὥς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως καὶ τῶν ἀρτίως κατασκευασμένων τειχῶν της. Τὸ 396 π. Χ. κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀλλ' ἀνασυνεκροτήθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, χωρὶς ὅμως νὰ φθάσῃ εἰς τὴν παλαιάν της ἀκμήν. Αἱ διενεργηθεῖσαι ἐκεῖ ἀνασκαφαὶ ἔφεραν εἰς φῶς τὰ τεῖχη καὶ πολλὰς νεκροπόλεις μὲ τάφους ὑπογείους, κεκοσμημένους μὲ τοπογραφίας, ὥς καὶ πολλὰς ἐπιγραφάς.

(3) Ἀ σ σ ο ς (*as, assis*) 1) μονὰς ἐπὶ μέτρων καὶ σταθμῶν κατὰ

αὐτός, ὁ ὁποῖος ὀλίγον ἀργότερα ἔσωσεν ἐκ νέου τὴν ἀχάριστη πατρίδα του ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Γαλατῶν.

Ὑπενθυμίζω ἐδῶ μετὰ λύπης μου πολλὰ ἐπονείδιστα καὶ ἀδίκᾳ γεγονότα, πὺν ἐτάραξαν τὴν πόλιν, ὅταν οἱ ἰσχυροὶ ⁽¹⁾ ἐπεχείρησαν νὰ καθυποτάξουν τοὺς πληβεῖους, οἱ δὲ πληβεῖοι ἐπροσπαθοῦσαν ν' ἀποφύγουν τὴν κυριαρχίαν των. Τόσον ἢ μία ὅσο καὶ ἡ ἄλλη παράταξις παρεκινεῖτο εἰς αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν, μᾶλλον ἀπὸ τὸν πόθον τῆς νίκης, παρὰ ἀπὸ τὴν ιδέαν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσότητος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τί ἀποκαλύπτει ἡ ἱστορία τοῦ Σαλλουστίου σχετικῶς μετὰ τὰ ἤδη καὶ τὰ ἔδιμα τῶν Ρωμαίων, εἴτε ὅταν οὗτοι κατεῖχοντο ἀπὸ φόβου, εἴτε ὅταν ἦσαν ἐλεύθεροι καὶ ἀσφαλεῖς.

Ἐν τούτοις θὰ εὔρω τὸν τρόπον νὰ τὸ κάμω καὶ μάλιστα ὡς μάρτυρα, θὰ ἐπικαλεσθῶ τὸν Σαλλούστιον, ὁ ὁποῖος ἐγκωμιάζει τοὺς Ρωμαίους μετὰ τὰς λέξεις ἐκείνας, πὺν ἔγιναν ἀφορμὴ τῆς παρούσης συζητήσεως: «Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ χρηστοθήεια ἐτηροῦντο παρ' αὐτοῖς ὅχι τόσον διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὅσον ἀπὸ κάποιαν φυσικὴν ροπὴν». Ὁ Σαλλούστιος ἐξαίρει τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη, μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν βασιλέων ἔλαβε μεγάλας διαστάσεις ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος. Ἐν τούτοις εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Ἱστορίας καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸν πρόλογον, ὁ ἱστορικὸς οὗτος ὁμολογεῖ, ὅτι ὅταν ἡ διακυβέρνησις τοῦ Κράτους περιῆλθεν ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς εἰς τοὺς Ὑπάτους ἢ τοῦλάχιστον ἀργότερα, ἠγέρθησαν παράπονα διὰ τὰς ἀδικίας τῶν μεγάλων, διὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς πατρικίους, ⁽²⁾ πὺν προῆλθεν ἔξ αὐτῶν καὶ δι' ἄλλας διαφωνίας εἰς τὴν Πόλιν. ⁽³⁾

τὸ δωδεκαδικὸν σύστημα. Τῆς μονάδος ταύτης τὸ δωδεκατημόριον ἕκα⁴ λεῖτο uncia οὐγγία. 2) Χάλκινον νόμισμα δέκα λεπτῶν περίπου. 3) Ὁλότης, τὸ ὅλον: haeres es asse = ὁ ἐπὶ τοῦ ὅλου κληρονόμος. 4) Πλέθρον, πὺς (μέτρον μήκους). 5) Λίτρα (μέτρον βάρους).

(1) Ἐννοεῖ τοὺς πατρικίους.

(2) Ὁ χωρισμὸς τῶν πληβεῖων ἀπὸ τοὺς πατρικίους εἰς τὸ Ἱερὸν Ὄρος.

(3) Πλὴν τῶν μονογραφιῶν «Catilinaria» καὶ «Jugurthia» ὁ Σαλ-

Ὁ Σαλλούστιος παρατηρεῖ, ὅτι μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου καρχηδονικοῦ πολέμου⁽¹⁾ οἱ Ῥωμαῖοι ἔζησαν μὲ ἄριστα ἡθῆ καὶ μὲ ζηλευτὴν ὁμόνοιαν, ἀλλὰ κατόπιν ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ λόγος τῆς τοιαύτης εὐδαιμονίας δὲν ἦτο ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν δικαιοσύνην, ἀλλ' ὁ φόβος μιᾶς ἐνδεχομένης ἐξευτελιστικῆς εἰρήνης, ἐφ' ὅσον ἡ Καρχηδὼν ἦτο ἰσχυρά, (καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ὁ περίφημος ἐκείνος Σκιπίων Νασικᾶς δὲν ἠθέλησε νὰ καταστραφῇ ἡ Καρχηδὼν, διὰ νὰ θέσῃ ὁ φόβος χαλινὸν εἰς τὴν ἀκολασίαν, νὰ καταστείλῃ τὴν κακίαν καὶ νὰ συντελέσῃ, ὥστε νὰ διατηρηθοῦν τὰ χρηστὰ ἡθῆ. Ἀμέσως κατόπιν ὁ Σαλλούστιος προσθέτει: «Ἄλλὰ, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνης ἠϋξήθη ἡ δικόνοια, ἡ φιλόχρηματία, ἡ φιλοδοξία καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κακὰ, ποὺ γεννῶνται ἀπὸ τὴν εὐμάρειαν». Λέγει «ἠϋξήθησαν» διὰ νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι αὐτὰ τὰ κακὰ ἐγεννῶντο καὶ ἠϋξάνοντο τακτικά καὶ προηγουμένως. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἱστορικός, διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν λόγον τοῦ ἰσχυρισμοῦ του, δηλαδὴ ὅτι αἱ «ἀδικίαι τῶν ἰσχυρῶν καὶ τ' ἀποτελέσματά των, ὁ χωρισμὸς τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῶν πατρικίων, ἔγιναν ἀφορμὴ παραπόνων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, παρατηρεῖ, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι δὲν ἔζοῦσαν πλέον μὲ φρόνησιν καὶ δικαιοσύνην μετὰ τὴν ἀπέλασιν τῶν Βασιλέων, τὴν διασκέδασιν τοῦ φόβου, ποὺ τοὺς ἐνέπνεεν ὁ Ταρκίνιος καὶ μέχρι τοῦ σκληροῦ ἐναντίον τῆς Ἑτρούρκιας πολέμου». ⁽²⁾ Βλέπομεν λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸν Σαλλούστιον μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Βασιλέων, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἐξορίαν των, οἱ Ῥωμαῖοι ἔζοῦσαν μὲ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, ἀλλὰ ὅτι τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὸν φόβον, δηλαδὴ ἐφοβοῦντο τὸν πόλεμον ἐκείνον, τὸν ὁποῖον ὁ βασιλεὺς Ταρκίνιος, στερηθεὶς τῆς βασιλείας καὶ ἐξαναγκασθεὶς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ῥώμην, διεξῆγε ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων, συμμαχήσας μὲ τοὺς Ἑτρούσκους. Ἴδου λοιπὸν αὐτό, ποὺ προσθέτει ἐν συνεχείᾳ ὁ Σαλλούστιος: «Ὡστε, λέγει, οἱ πατρίκιοι ἐξώργιζαν τοὺς πληβείους μεταχειριζόμενοι αὐτοὺς ὡς δούλους. Ὅπως οἱ βασιλεῖς, ἔτσι καὶ αὐτοὶ διέθετον αὐθαιρέτως

λούστιος ἔγραψε καὶ πέντε βιβλία Ἱστορίας, ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα διεσώθησαν. Τὸ ἀπόσπασμα, τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως πολύτιμον. Τοῦ αὐτοῦ χωρίου κάμνει μνείαν ὁ συγγραφεὺς καὶ εἰς τὸ 12ον κεφάλ. τοῦ Ε'. βιβλίου. Διεσώθησαν καὶ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Σαλλουστίου: «*Epistulae duae ad Caesarem de republica ordinanda*».

⁽²⁾ Δηλαδὴ ἐναντίον τοῦ Λουκούμωτος Πορσέννα.

τήν ζωὴν τῶν πληβείων καὶ τὴν ἐναντίον των ἐπιβολὴν ποινῶν, ἐδήμευσαν τὴν περιουσίαν των, καὶ μόνον αὐτοὶ (οἱ πατρίκιοι) ἀσκοῦσαν τὴν ἐξουσίαν ὅπως ἤθελαν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δὲν εἶχαν καμμίαν ἰσχύν. Τότε οἱ πληβεῖοι, καταδυναστευόμενοι ἀπὸ τὰ βίαια αὐτὰ ὄργανα, πρὸ πάντων δὲ ἀπὸ τὴν τοκογλυφίαν, καὶ ἐπειδὴ, λόγῳ τῶν ἀδιακόπων πολέμων, ἐξηναγκάζοντο νὰ ὑφίστανται συγχρόνως τοὺς φόρους καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, κατέλαβον τὸ Ἱερὸν Ὅρος καὶ τὸ Ἀβεντῖνον ἔνοπλοι, καὶ τότε ἠμπόρεσαν ν' ἀποκτήσουν τοὺς δημάρχους τοῦ λαοῦ καὶ ἄλλα δικαιώματα». Βλέπομεν λοιπὸν πόσον χρόνον, δηλαδὴ πόσον μικρὸν χρονικὸν διάστημα, μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν Βασιλέων ὑπῆρξαν οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Σαλούστιος δηλαδὴ ὅτι ἦσαν ἀγαθοὶ καὶ δίκαιοι ἀπὸ κάποια φυσικὴ ροπή καὶ ὅχι ἐπειδὴ ἐφοβοῦντο τοὺς νόμους.

Ἀλλὰ εἰς τὴν «Ἱστορίαν» ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ μάθῃ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Σαλλούστιος ἀνακαλεῖ συντόμως εἰς τὴν μνήμην τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ προβαίνει εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτῶν τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδεικνύει πόσα μεγάλα κακὰ ἐπῆλθον εἰς τὰ ἥθη συνεπείᾳ τῆς μεγάλης εὐημερίας καὶ πῶς οἱ Ρωμαῖοι ἔφθασαν μέχρι τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν. «Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν, ⁽¹⁾ λέγει, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἥθη τῶν προγόνων μετεβλήθησαν, ὅχι ὅπως πρῶτα μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ἀλλὰ μὲ ταχύτητα ἱλιγγιώδη, σὰν ἕνας ὀρμητικὸς χεῖμαρρος, ἡ νεολαία διεφθάρη τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν φιλοχρηματίαν, ὥστε θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶπῃ κανεὶς, ὅτι οἱ νέοι εἶχαν γεννηθῇ μὲ αὐτὰς τὰς κλίσεις, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἱκανοὶ νὰ διατηρήσουν τὴν πατρικὴν κληρονομίαν των, οὔτε ν' ἀνεχθοῦν, ὅπως ἄλλοι τὴν κατέχουν». Ὁ Σαλλούστιος ὑπενθυμίζει κατόπιν πολλὰ περιστατικὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἔκτροπα τοῦ Σύλλα καὶ μὲ ὅλα τὰ λοιπὰ πολιτικὰ σκάνδαλα, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς συμφωνοῦν μαζί του ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ ζητήματα, μολονότι δὲν τὰ ἐκθέτουν μὲ τὴν αὐτὴν εὐγλωττίαν.

Ὅπως δὴποτε, βλέπεις, πιστεύω, καθὼς βλέπει καὶ ὁποῖος θελήσει νὰ τὰ σκεφθῇ, ὅτι ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐννοήσῃ εὐκολώτατα εἰς ποῖον βόρβορον αἰσχίστων ἡθῶν εἶχε πέσει τὸ Κράτος ἐκεῖνο, πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Οὐρανίου Βασιλέως. Ὅλα αὐτὰ εἶχαν συμβῇ, ὅχι μόνον προτοῦ ἐνσαρκωθῇ ὁ Χριστὸς καὶ προ-

(1) Δηλ. ἀπὸ τὴν καθίδρυσιν τῆς δημοκρατίας (509 π. Χ.) μέχρι τῆς ἐκλογῆς τῶν ὑπάτων (494 π. Χ.).

τοῦ ἀρχίσῃ νὰ κηρύσῃ προσωπικῶς τὰ δόγματά του, ἀλλὰ καὶ προτοῦ γεννηθῇ ἀπὸ τὴν Παρθένον. Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ Ἑθνικοὶ δὲν τολμοῦν ν' ἀποδώσουν εἰς τοὺς θεοὺς των τὰ τόσα φρικαλέα κακὰ τῶν χρόνων ἐκείνων, εἴτε διότι ἦσαν περισσότερον ὑποφερτὰ πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Καρχηδόνος, εἴτε διότι μετὰ τὴν πτώσιν της κατήντησαν ἀνυπόφορα· ἀφοῦ, λέγω, δὲν τολμοῦν νὰ τ' ἀποδώσουν εἰς τοὺς θεοὺς των, οἱ ὅποιοι μὲ δολιότητα ἐνέβαλον ἐσφαλμένας ἀντιλήψεις εἰς τὸν νοῦν των, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἐβλάστησαν καὶ ἠϋξήθησαν, σὰν ἓνα δάσος, αἱ κακίαι των, διὰ ποῖον λόγον ἀποδίδουν τὰ παρόντα κακὰ εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν; Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς διὰ τῆς σωτηριωτάτης διδασκαλίας του ἀπαγορεύει τὴν λατρείαν τῶν ψευδῶν καὶ ἀπατηλῶν θεῶν, καταδικάζων δὲ μὲ θεϊκὸν κῦρος τὰς ἐπιβλαβεστάτας ἐκείνας καὶ ἀτίμους φιλοδοξίας, ἀποσπᾷ μικρὸν κατὰ μικρὸν τὸν οἶκόν Του ἀπὸ τὸν κόσμον, ποὺ ζῇ ἐν μαρασμῷ καὶ παντοῦ περιπίπτει εἰς τὰ κακὰ, διὰ νὰ ἰδρῦσῃ μὲ τὸ θεϊκὸν κῦρός του τὴν αἰωνίαν καὶ ἐνδοξοτάτην ἐκείνην πολιτείαν, ποὺ διεκηρύχθη τοιαύτη ὅχι ἀπὸ τὸν μάταιον ἔπαινον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἀπὸ τὴν κρίσιν τῆς ἀληθείας.

✓ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.✓

Περὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους προτοῦ καταλύσῃ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ὁ Χριστός.

Ἴδου λοιπὸν ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία (Respublica) «μεταβαλλομένη βαθμηδόν, κατήντησε, ἐνῶ ἦτο εὐγενεστάτη καὶ ἀρίστη, κακίστη καὶ πλήρης διαφθορᾶς.» (Καὶ δὲν εἶμαι πρῶτος ἐγὼ ποὺ τὸ λέγω, ἀλλὰ τὸ εἶπαν καὶ οἱ συγγραφεῖς της πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ παρ' αὐτῶν ἐλάβαμε τὰς εἰδήσεις αὐτὰς εἰς τὰ σχολεῖα, ποὺ ἐπληρώναμεν) ⁽¹⁾. Ἴδου ὅτι προτοῦ ἔλθῃ ὁ Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνος, τὰ ἥθη τῶν μεγάλων μετεβλήθησαν, ὅχι μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ὅπως πρῶτα, ἀλλὰ μὲ ἱλιγγιώδη ταχύτητα σὰν ἓνας χεῖμαρρος ὁρμητικός, ἡ δὲ νεολαία διεφθάρη ἀπὸ τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν ἀκάθεκτον φιλοχρηματίαν.

Ἄς μᾶς διαβάσουν τὰς ἐντολάς, ποὺ ἔδωσαν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν οἱ θεοί, ἐναντίον τῆς πολυτελείας καὶ τῆς πλεονεξίας. Ἄ ! Ἐὰν τοῦλάχιστον ἀπείχον μὲν ἀπὸ τὸ νὰ τοῦ διδάσκουν τὴν

(1) Βλ. «Ἐξομολογήσεις» (Confessiones) βιβλ. Α'. κεφ. 9—20.

ἄγνότητα καὶ τὴν σωφροσύνην, χωρὶς ὅμως ν' ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοῦς λάτρεις τῶν πράξεις ἐπὶ σκηνιδίστους καὶ αἰσχροῦς, εἰς τὰς ὁποίας ἀπέδιδον ἐπικίνδυνον κῦρος διὰ μέσου τοῦ θεικοῦ χαρακτῆρος τῶν ! "Ἄς διαβάσουν ἀπ' ἐναντίας, τὰ ἰδικά μας διδάγματα, πὺ εἶναι πολλά, ὑπέροχα καὶ θεία διδάγματα ἀπευθυνόμενα πρὸς ὅλους τοὺς λαούς, καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς διεσπαρμένα εἰς τὰ ἔργα τῶν Προφητῶν, εἰς τὸ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον, εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ εἰς τὰς Ἐπιστολάς, ἐναντίον τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς πλεονεξίας διδάγματα, πὺ δὲν ἤχοῦν ὅπως αἱ μάταιαι συζητήσεις τῶν φιλοσόφων, ἀλλ' ἀντήχοῦν ὡσὰν βρονταὶ ἀπὸ τοῦς χρησιμοῦς καὶ τὰς νεφέλας τοῦ Θεοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀπαδίδουν εἰς τοὺς θεοῦς τῶν τὸ γεγὸνός, ὅτι πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, λόγῳ τῆς ἀκολασίας, τῆς σκληρότητος καὶ τῶν ἐκλύτων ἡθῶν, τὸ Κράτος κατήντησε κάκιστον καὶ πλήρες διαφθορᾶς. Ἀντ' αὐτοῦ ὅμως ἐπιρρίπτουν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν κάθε συμφορὰν, πὺ ὑπέστησαν κατὰ τὸν παρόντα χρόνον συνεπείᾳ τῆς ὑπεροψίας καὶ τῆς ἀκολασίας τῶν. «Ἐὰν πάντες οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ πάντες λαοί, ἄρχοντες καὶ πάντες κριταὶ τῆς γῆς, νέοι τε καὶ παρθένοι γέροντες μετὰ νεωτέρων», ⁽¹⁾ κάθε ἡλικία ὥριμος, ἀμφοτέρω τὰ φύλα καὶ ἐν γένει ὅλοι ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνει τὸν λόγον Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, ἀκόμη καὶ οἱ τελῶναι καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ⁽²⁾ ἤκουσαν καὶ ἐφήρμοζαν τὰς ἐντολὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὰς σχετικὰς μετὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀγνότητα τῶν ἡθῶν, τὸ Κράτος μετὰ τὴν εὐημερίαν τοῦ θὰ ἦτο τὸ ἐγκαλλώπισμα τῆς γῆς εἰς τὴν ζωὴν ταύτην καὶ θὰ ἐφθάνεν εἰς τὸ ἀποκορύφωμα τῆς αἰωνίου ζωῆς διὰ νὰ βασιλεύσῃ μετὰ μεγαλυτέραν εὐδαιμονίαν.

Ἀλλὰ δοθέντος ὅτι ὁ ἓνας ἀκούει αὐτὰς τὰς συμβουλὰς, ὁ ἄλλος δὲ τὰς περιφρονεῖ, καὶ οἱ πλεῖστοι προκρίνουν τὴν κινδυνώδη γλυκύτατα τῶν ἀκολάστων ἡθῶν ἀπὸ τὴν σωτήριον αὐστηρότητα τῆς ἀρετῆς, ἐδόθη ἐντολὴ εἰς τοὺς χριστιανούς, εἰς ὁποιαδήποτε κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἂν ἀνήκουν, ἐὰν εἶναι βασιλεῖς ἢ πρίγκιπες ἢ δικασταὶ ἢ στρατιῶται, ἢ ἐπαρχιωταὶ, πλούσιοι ἢ πτωχοί, ἐλεύθεροι ἢ δοῦλοι, ἄνδρες ἢ γυναῖκες νὰ ἀνέχωνται ἀκόμη καὶ ἓνα Κράτος πλήρες διαφθορᾶς καὶ νὰ καταλαμβάνουν διὰ τῆς ὑπομονῆς μίαν θέσιν ἐνδοξοτάτην εἰς τὴν ἀσφαλῶς ἁγιωτάτην ὁμήγυριν τῶν ἀγγέλων καὶ πολιτείαν τοῦ Οὐρανοῦ, ὅπου νόμος εἶναι ἡ βούλησις τοῦ Ὑψίστου.

(1) Ψαλμ. ρμ', 11. 12.

(2) Ἦλθον δὲ καὶ τελῶναι βαπτισθῆναι . . . ἐπερώτων δὲ αὐτὸν καὶ πρᾶτευόμενοι λέγοντες καὶ ἡμεῖς τί ποιήσομεν; Λουκ. Γ' 12, 14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ποίαν εὐδαιμονίαν δ' ἀπελάμβανον καὶ μὲ ποῖα ἔδιμα δὲ διήρχοντο τὴν ζωὴν των ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι κατηγοροῦν τὴν χριστιανικὴν δρῃσκείαν.

Αὐτοὶ λοιπόν, ποὺ λατρεύουν καὶ ἀγαποῦν τοὺς θεοὺς, τὰ ἐγκλήματα καὶ τὰς βδελυρὰς πράξεις τῶν ὁποίων μιμοῦνται, δὲν καταβάλλουν καμμίαν προσπάθειαν, διὰ νὰ μὴν εἶναι κακίστη καὶ πλήρης παντοειδῶν ἀκολάστων ἡθῶν ἡ Πολιτεία. «Ἐὰς στέκεται λέγουν στὰ πόδια της, ἃς εὐρίσκεται εἰς καλὴν κατάστασιν, ἃς ἔχῃ ἀφθονίαν ἀγαθῶν, ἃς εἶναι ἔνδοξος διὰ τὰς νίκας της, καὶ μάλιστα αὐτό, ποὺ θὰ ἦτο ἀκόμη καλύτερον, ἃς ἀπολαμβάνῃ τελείαν εἰρήνην καὶ ἡσυχίαν.

Τί μᾶς μέλει λοιπόν διὰ τὰ λοιπά; Ἐκεῖνο, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶναι, πῶς ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς θὰ ἡμπορῇ ν' αὐξάνῃ τὰ πλούτη του, διὰ ν' ἀποκτᾷ ἀφθονίαν χρημάτων καὶ νὰ δύναται μὲ τὸν τρόπον αὐτόν, ἰσχυρὸς ὢν, νὰ ὑποδουλώῃ τοὺς ἀδυνατωτέρους. Οἱ πτωχοὶ ἃς κολακεύουν τοὺς πλουσίους διὰ ν' ἀντιμετωπίζουν ὅπωςδὴποτε τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Οἱ πλούσιοι ἃς χρησιμοποιοῦν τοὺς πτωχοὺς διὰ ν' ἀποκτοῦν πελατείας (clientelas) καὶ νὰ ἐξυπηρετοῦν δι' αὐτῶν τὴν πομπώδη ὑπεροψίαν των. Οἱ λαοὶ ἃς χειροκροτοῦν ἐκεῖνους, ποὺ τοὺς παρέχουν ἀπολαύσεις καὶ ὄχι ἐκεῖνους, ποὺ τοὺς δίδουν συμβουλὰς διὰ τὸ πραγματικὸν συμφέρον των. Ἐὰς μὴν ἐνδιαφέρονται οἱ βασιλεῖς νὰ εἶναι χρηστοὶ οἱ ὑπὸ ἡγεμονίᾳ των, ἀρκεῖ νὰ καθυποτάσσωνται εἰς αὐτούς. Αἱ ἐπαρχίαι ἃς ὑπακούουν εἰς τοὺς μονάρχας, ἀλλὰ μόνον ὥς ἔάν οὗτοι ἦσαν κύριοι τῶν τυχῶν των καὶ ἐφ' ὅσον παρέχουν τέρψεις εἰς αὐτάς. Ἐὰς μὴν τοὺς τιμοῦν εἰλικρινῶς, ἀλλ' ἃς τοὺς φοβοῦνται δουλοπρεπῶς. Ἐὰς τιμωρῇται μὲ τὴν αὐστηρότητα τῶν νόμων περισσότερο ἢ βλάβη, ποὺ ἔγινεν εἰς ἕναν ἀμπελῶνα, παρὰ ἢ προσβολὴ τῆς ἀθώας ζωῆς ἐνὸς ἀτόμου. Ἐὰς μὴ παραπέμπουν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου παρὰ μόνον ἐκεῖνον, ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ βλάβῃ τὴν περιουσίαν, τὴν οἰκίαν ἢ τὴν ζωὴν τοῦ συνανθρώπου του, ἢ ἐκεῖνον, ποὺ τὸν ἐνοχλεῖ ἢ τὸν ἀδικεῖ. Ὡς πρὸς τὰ λοιπά, ὁ καθεὶς ἃς κάμῃ ὅ,τι θέλει μὲ τὰ ἰδικά του πράγματα ἢ μὲ ἐκεῖνους, ποὺ τὰ ποιοῦν. Ἐὰς κατασκευάζονται μεγάλα καὶ λαμπρὰ σπίτια. Ἐὰς ὁργανώνονται μεγαλοπρεπεῖς εὐωχίαι, ὅπουδὴποτε θέλει καὶ ἡμπορεῖ νὰ τὰς ἀπολαμβάνῃ ὁ καθεὶς. Ἐὰς περὶ ὅ και-

ρὸς μὲ γλέντια. Ἐς πίνουν, ἃς ξερονοῦν, ⁽¹⁾ καὶ ἃς βυθίζονται στὸ βόρβορο τῆς ἀκολασίας. Ἐς θορυβοῦν παντοῦ οἱ χοροὶ καὶ ἃς ὀργιάζουν τὰ θέατρα. Ἐς ἀντηχοῦν αἱ φωναὶ βδελυρᾶς εὐθυμίας, αἱ κραυγαὶ παντὸς εἶδους σκληρότητος καὶ αἱ ἰαχαὶ ἀπολαύσεων ἀθεμίτων.

Ἐς εἶναι ἐχθρὸς τοῦ λαοῦ ἐκεῖνος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπαρέσκει ἡ εὐδαιμονία, ποὺ ἀναφέραμε. Ὁ λαὸς ἃς τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τ' αὐτιά του ἐλεύθερα, ἃς ἀπελάσῃ καὶ ἃς ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ζώντων ἐκεῖνον, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ μεταβάλῃ ἢ νὰ ἐκμηδενίσῃ τὴν ἐν λόγῳ εὐδαιμονίαν. Ἀπ' ἐναντίας ἃς θεωρηθοῦν ὡς ἀληθινοὶ θεοὶ ἐκεῖνοι, ποὺ ἐνήργησαν μὲ τρόπον, ὥστε ὁ λαὸς ν' ἀπολαμβάνῃ τὴν τοιαύτην εὐημερίαν, τὴν ὁποίαν, ἅπαξ ἀποκτηθεῖσαν, τοῦ τὴν διετήρησαν. Ἐς λατρεύουν ὅπως αὐτοὶ θέλουν, ἃς ἐπιζητοῦν τοὺς ἀγῶνας τῆς ἀρεσκείας των μὲ τοὺς λάτρεις των καὶ ἀπὸ τοὺς λάτρεις των, ἃς προσπαθήσουν μόνον, ὥστε οὔτε ὁ ἐχθρὸς οὔτε ἡ πανώλης οὔτε ἄλλη ὁποιαδήποτε συμφορὰ νὰ διαταράξῃ τὴν εὐτυχῇ κατάστασιν».

Ἀλλὰ ποιὸς σῶφρων ἄνθρωπος δὲν θὰ θελήσῃ νὰ παραβάλλῃ μίαν τοιαύτην πολιτείαν μὲ τὴν αὐτὴν τοῦ Σαρδαναπάλου, βασιλέως παραδεδομένου εἰς τὰς ἀπολαύσεις καὶ τὰς ἡδονάς; Ὁ Σαρδανάπαλος ἔδωκεν ἐντολήν, ὅπως γραφῇ ἐπὶ τοῦ τάφου του, ὅτι, ὡς νεκρός, δὲν κατέχει παρὰ μόνον τὰ ἀγαθὰ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια τὸν ἔκαμε νὰ ἔχῃ ἡ ἀκόρεστος φιληδονία του. Ἐὰν οἱ ἀντίπαλοί μας εἶχον ἓνα βασιλεῖα, ὅπως ἦτο αὐτός, ἐπιρροεπῇ εἰς κάθε ἀκολασίαν, δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι θὰ τοῦ ἀνήγειραν ἓνα ναὸν ἢ ἓνα ἱερὸν μὲ μεγαλυτέραν προθυμίαν παρὰ οἱ Ῥωμαῖοι εἰς τὸν Ῥωμύλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ γνώμη τοῦ Κικέρωνος περὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς Δημοκρατίας.

Ἐὰν ὅμως δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν των, τὸν συγγραφέα ἐκεῖνον, ποὺ εἶπεν, ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ Πολιτεία ἦτο σκληροτάτη καὶ ἀκόλαστος· καὶ ἂν οἱ ἀντίπαλοί μας ἀγρὸν ἡγόρασαν διὰ τὴν μεγάλην αἰσχύνην καὶ τὴν μεγάλην ἐκλυσιν τῶν ἡθῶν, ἀρκεῖ κατ'

(1) Vomatur : Εἶναι γνωστὰ αἱ παρεκτροπαὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν συμποσίων. Οἱ συνδαιτυμόνες ἐπροκάλουν τὸν ἐμετόν, διὰ νὰ ξαναρχίσουν τὸ φαγοπότι : ab hora tertia bibebatur, iudebatur, vomebatur. Κικέρ. (Phil, II, 41, 104).

αὐτοὺς μόνον ἡ Πολιτεία αὕτη νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ διατηρῇται εἰς τὴν ζωὴν, ἃς ἀκούσουν, ὅχι ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Σαλλούστιος, ὅταν λέγῃ, ὅτι εἶχε καταντήσῃ κακίστη καὶ κατάμεστος διαφθορᾶς, ἀλλ' ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Κικέρων⁽¹⁾, ἰσχυριζόμενος, ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ἦτο ἤδη τελείως ἐκμηδενισμένη καὶ ὅτι πλέον δὲν ὑφίστατο. Πράγματι ὁ Κικέρων παρουσιάζει τὸν Σκιπίωνα, αὐτὸν τὸν ἴδιον, ποὺ κατέστρεψε τὴν Καρχηδόνα, νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ὅποτε ὑπῆρχε τὸ προαίσθημα, ὅτι ἐντὸς ὀλίγου χρόνου θὰ ἐξωντώνετο, συνεπεία τῆς διαφθορᾶς, τὴν ὁποίαν περιγράφει ὁ Σαλλούστιος. Ὅντως ἡ συζήτησις συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε φονευθῇ ἓνας ἐκ τῶν Γράκχων, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ ὁποίου, καθὼς γράφει ὁ Σαλλούστιος, ἤρχισαν τὰ μεγάλα στασιαστικὰ κινήματα. Πράγματι εἰς τὰ ἴδια βιβλία ⁽²⁾ ὁ Σκιπίων λέγει ἀκόμη τὰ ἀκόλουθα: «Ὅπως εἰς τὰ ἔγχορδα καὶ τὰ ἐμπνευστὰ ὄργανα καὶ εἰς τὸ ᾄσμα πρέπει νὰ τηρεῖται κάποια συμφωνία μεταξὺ τῶν διαφόρων διακεκριμένων ἤχων, συμφωνία, ἡ ὁποία, ἂν διεκόπτετο ἢ ἂν μετεβάλλετο, θὰ προσέβαλλε τὰ ἐξησκημένα ὦτα, μία δὲ συναυλία εἶναι ἁρμονικὴ λόγῳ τῆς συμφωνίας τῶν ἤχων ἢ τῶν φωνῶν φύσει ἀνομοίων ἔστι καὶ ἓνα κράτος ἡμπορεῖ νὰ προοδεύσῃ μόνον διὰ μιᾶς κανονικῆς ἐνότητος τῶν ἀνομοίων κοινωνικῶν στοιχείων, δηλαδὴ διὰ τῆς ρυθμικῆς διατάξεως τῶν ὑψηλοτέρων καὶ τῶν ταπεινοτέρων καὶ τῶν μεταξὺ παρεμβολῶν (*mediis interjectis*). Ἐκεῖνο δέ, ποὺ καλεῖται ἁρμονία εἰς τὴν μουσικὴν, ὀνομάζεται ὁμόνοια, ἡ ὁποία εἶναι ὁ στενωτέρος δεσμὸς διὰ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἔθνους, ὁμόνοια δὲ χωρὶς δικαιοσύνην δὲν ὑφίσταται».

Ἀφοῦ ἐπραγματεύθη τὸ ζήτημα κάπως ἀκριβέστερον, καὶ μὲ περισσοτέρας ἀποδείξεις δηλαδὴ τὸ πόσον εἶναι εὐεργετικὴ ἡ δικαιοσύνη καὶ πόσον ἡ ἔλλειψις τῆς ἐπιβλαβής, ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Φίλων, ⁽³⁾ ἓνα ἐκ τῶν προσώπων τοῦ διαλόγου, καὶ ἐζήτησε τὸ

(1) Ὁ Κικέρων φαντάζεται, ὅτι ὁ διάλογος *De Republica* ἐγένετο κατὰ τὴν ὑπατείαν τοῦ Τουδιτανοῦ καὶ τοῦ Ἀκουηλίου (129 π. Χ.). Ὁ Γάϊος Γράκχος ἐδολοφονήθη τὸ 133 π. Χ. κατόπιν δὲ τῆς δολοφονίας ταύτης αἱ ἔριδες καὶ οἱ ἀγῶνες μεταξὺ τῶν πατρικίων καὶ τῶν λαϊκῶν τάξεων συνεχίσθησαν.

(2) Τὰ βιβλία αὐτὰ ἤρχισαν νὰ συντάσσωνται κατὰ τὸ ἔτος 55 π. Χ.

(3) Λούκιος Φούριος Φίλων ὑπάτος κατὰ τὸ ἔτος 136 π. Χ. Ἦτο ἄνθρωπος τῶν Γραμμάτων καὶ ἀστρονόμος. Ὁ Κικέρων τὸν ὀνομάζει *sapientissimus* καὶ *moderatissimus*. *Moderatissimus homo et continentissimus* (*Pro Archia*, 7, 16).

θέμα τοῦτο νὰ συζητηθῇ μὲ μεγαλυτέραν ἐμβρίθειαν καὶ νὰ προσαχθοῦν περισσότερα ἐπιχειρήματα σχετικὰ μὲ τὴν δικαιοσύνην, διότι ἤδη εἶχεν ἀρχίσει νὰ κυκλοφορῇ διαφημιζόμενον τὸ ἀξίωμα «ὅτι ἓνα κράτος χωρὶς δικαιοσύνην εἶναι ἀδύνατον νὰ κυβερνηθῇ». Διὰ τοῦτο ὁ Σκιπίων συνεφώνησεν, ὅπως τὸ ζήτημα τοῦτο συζητηθῇ καὶ διευκρινισθῇ, παρατήρησε δὲ συγχρόνως, ὅτι ὅσα εἶχον λεχθῇ ἕως ἐκείνην τὴν στιγμὴν δὲν ἦσαν τίποτε καὶ ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προχωρήσῃ ἡ συζήτησις, ἂν δὲν καθωρίζετο ἐπακριβῶς τὸ ἐξῆς σημεῖον: δηλαδή τὸ ὅτι ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἐσφαλμένον τὸ ἀξίωμα, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ κυβερνήσῃ κανεὶς δίχως δικαιοσύνην, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶναι τὸ ἄλλο ἀξίωμα ἀληθέστατον, ὅτι ἓνα ἔθνος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κυβερνηθῇ χωρὶς ὑπερακριβῇ ἀπονομήν τοῦ δικαίου». ⁽¹⁾

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ἀνεβλήθη διὰ τὴν ἐπομένην, ὁπότε συνεζητήθη μετὰ μεγάλης ζέσεως εἰς τὸ τρίτον βιβλίον. Ὁ Φίλων ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ κρίσις ἐκείνων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἓνα κράτος χωρὶς δικαιοσύνην εἶναι ἀδύνατον νὰ κυβερνηθῇ, δικαιολογούμενος διὰ τὸ ὅτι δὲν ἐπιστεύετο, ὅτι συμερίζεται αὐτὴν τὴν γνώμην, ἐξέθεσε τοὺς λόγους τοὺς σχετικούς μὲ τὴν ἀδικίαν κατὰ τῶν λόγων τῶν ἀφορώντων τὴν δικαιοσύνην καὶ κατέβαλε κάθε δυνατὴν προσπάθειαν ν' ἀποδείξῃ μὲ ἀληθοφανῆ ἐπιχειρήματα καὶ μὲ παραδείγματα, ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι ὠφέλιμος καὶ ἡ δικαιοσύνη ἐπιβλαβὴς εἰς τὸ Κράτος. Τότε ὁ Λέλιος, παρακληθεὶς ἀπὸ ὅλους, ἀνέλαβε νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν δικαιοσύνην καὶ διεπίστωσε μὲ ὁσὴν ἠδυνήθη ἐνεργητικότητα, ὅτι τίποτε δὲν εἶναι ὀλεθριώτερον εἰς ἓνα κράτος παρὰ ἡ ἀδικία καὶ ὅτι κανένα κράτος δὲν δύναται νὰ προοδεύσῃ χωρὶς ὑπερακριβῇ ἄσκησιν τῆς δικαιοσύνης.

Ἀφοῦ ἐφάνη εἰς ὅλους, ὅτι τὸ προκείμενον θέμα εἶχε συζητηθῇ ἀρκετά, ὁ Σκιπίων ἐπανῆλθεν εἰς τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθῇ, ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην του καὶ ἐπήνεσε τὸν σύντομον ὀρισμὸν, τὸν ὁποῖον εἶχε διατυπώσῃ περὶ τῆς πολιτείας, λέγων ὅτι αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς εἶναι «ἡ κληρονομία τοῦ λαοῦ», διευκρίνησε δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως, ἀποφανθεὶς σχετικῶς, ὅτι «λαὸς δὲν εἶναι συσσωρεύσεις ἐνὸς πλήθους, ἀλλ' ἐνότης συγκροτούμενη μὲ φυσικὴν κοινωνικότητα καὶ ἀμοιβαίαν συμφωνίαν μὲ σκοπὸν νομιμόφρονα χάριν κοινῆς ὠφελείας. Ἐν συνεχείᾳ ἀποδεικνύει, πόσον εἶναι μεγάλη ἡ σημασία τοῦ ὀρισμοῦ εἰς μίαν συζήτησιν, καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ὀρισμῶν συμπεραίνει, ὅτι μιὰ πολιτεία εἶναι τότε κληρονομία τοῦ

⁽¹⁾ Κικέρ. De Republ. II, 43.

λαοῦ, ὅταν τὸ κοινὸν ἀγαθὸν κυβερνᾶται μὲ ἰσότητα καὶ δικαιοσύνην εἴτε παρ' ἐνὸς βασιλέως, εἴτε παρ' ὀλίγων ἀριστοκρατῶν, εἴτε παρὰ τοῦ λαοῦ ὀλοκλήρου. ⁽¹⁾ Ἐν τούτοις, ἐὰν εἶναι ἄδικος ὁ βασιλεύς, τὸν ὁποῖον κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον ὀνομάζει τύραννον, ὅταν εἶναι ἄδικοι οἱ ἀριστοκράται, ἢ ἔνωσις τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ μίαν φατρίαν, ἢ ὅταν εἶναι ἄδικος αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ λαός, ὅποτε δὲν εὐρίσκει ποῖον θὰ ᾔτο τὸ καλύτερον ὄνομα, ἐκτὸς ἐὰν θελήσῃ κανεῖς νὰ τὸν καλέσῃ τύραννον, τότε λέγει, τὸ κράτος δὲν εἶναι μόνον ἐλαττωματικόν, ὥς ὑπεστηρίχθη τὴν προηγουμένην ἡμέραν, ἀλλὰ καθὼς μᾶς ἐδίδασκε τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον εὐκόλῃ ἡμπορεῖ κανεῖς νὰ ἐξαγάγῃ ἀπὸ τοὺς ὀρισμούς, ἐκείνους, «τὸ κράτος δὲν ὑπάρχει πλέον διόλου εἰς τὴν πραγματικότητα». Τὸ κράτος δὲν δύναται πλέον νὰ εἶναι τὸ ἀγαθὸν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν στιγμήν, ὅπου ἔχει καταληφθῇ μὲ μηχανορραφίαν, ὁ δὲ λαός, αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, δὲν θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς λαός, ἂν δὲν θὰ ᾔτο δίκαιος, δοθέντος ὅτι δὲν θὰ ᾔτο πλέον «ἐνότης ἀτόμων συνεταιρισθέντων διὰ φυσικῆς συμφωνίας ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης καὶ πρὸς ἐπιδίωξιν κοινοῦ συμφέροντος», δηλαδὴ ὅπως ἀκριβῶς ἐδόθη ὁ ὀρισμὸς τοῦ λαοῦ.

Ὅταν λοιπὸν ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ᾔτο, ὅπως μᾶς τὴν περιγράφει ὁ Σαλλούστιος, δὲν ᾔτο μόνον «κακίστη καὶ διεφθαρμένη» ὅπως λέγει αὐτός, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε πλέον διόλου, συμφώνως πρὸς τὸν συλλογισμόν, πού μᾶς ἀπεκαλύφθη ἀπὸ τὴν συζήτησιν περὶ τοῦ Κράτους, πού συνήφθη τότε μεταξὺ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν. Αὐτὰ καὶ ἐκεῖνα ἐκθέτει ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον, ἀναφερόμενος ὅχι εἰς τὸν λόγον τοῦ Σκιπίωνος ἢ οἴουδ' ἄλλου, ἀλλ' ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀφοῦ ὑπενθυμίσει τὸν στίχον ἐκεῖνον τοῦ ποιητοῦ Ἐννίου: «Ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία βασιλεύει ἐπάνω στὰ ἀρχαῖα ἦθη τῆς καὶ πάνω στοὺς μεγάλους τῆς ἀνδρας». ⁽²⁾

Αὐτὸς ὁ στίχος, λέγει ὁ Τούλλιος (Κικέρων) μοῦ φαίνεται διὰ τὴν συντομίαν καὶ τὴν φιλαλήθειάν του σὰν ἕνας χρησμός, διότι οὔτε οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, ἐὰν ἢ πόλις δὲν εἶχεν ἠθικοποιηθῇ, οὔτε τὰ ἦθη ἐκεῖνα, ἐὰν δὲν ἐκυβερνῶντο ὑπὸ ὀρθοῦ λογικοῦ, θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ συγκροτήσουν καὶ νὰ διατηρήσουν τόσο μακρὸν χρονικὸν διάστημα μίαν τόσο δικαιολογημένως ἐκτεταμένην

(1) Πρόκειται περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν πολιτευμάτων παρ' Ἀριστοτέλει (Πολιτ. Γ', 7, 3, 5.) Ὁ Αὐγουστῖνος ἀπαριθμεῖ ἐν συνεχείᾳ τὸν ἐκφυλισμὸν τῶν ἐν λόγῳ πολιτευμάτων εἰς τυραννίαν, ὀλιγαρχίαν καὶ ὀχλοκρατίαν.

(2) *Moribus antiquis res stat Romana viresque.*

κυριαρχίαν. Καὶ ἔτσι ἕως ἐκεῖ, πού φθάνει ἡ ἀνάμνησις, τὰ ἴδια πάτρια ἦθη ἐμόρφωναν τοὺς περιφήμους ἐκείνους ἄνδρας καὶ οἱ ἐνδοξότεροι ἄνθρωποι διατηροῦσαν τὰ παλαιὰ ἦθη καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν προγόνων. Ἀπ' ἐναντίας ὁ αἰὼν μας παρέλαβε μὲν τὴν Δημοκρατίαν ὡς θαυμασίαν εἰκόνα, ἀλλ' ἀποχρωματισμένην λόγῳ τῆς παρελεύσεως χρόνου μακροῦ, ἀλλ' ὅχι μόνον παρέλειψε νὰ τὴν ἀνανεώσῃ μὲ νέα χρώματα, ὅπως ἦτο ἀρχικῶς ζωγραφισμένη, ἀλλὰ δὲν ἐφρόντισε οὔτε κὰν νὰ διατηρήσῃ τὰς χαρακτηριστικὰς γραμμὰς καὶ τὰ διαγράμματα.

«Πράγματι, τί ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἔθιμα, εἰς τὰ ὁποῖα συνίστατο, καθὼς λέγει ὁ Ἑννιος, ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ; Διότι βλέπομεν ὅτι αὐτὰ τὰ ἦθη ἔχουν ἀχρηστευθῇ λησμονηθέντα, εἰς τρόπον ὥστε ὅχι μόνον δὲν διατηροῦνται πλέον, ἀλλ' οὔτε κὰν εἶναι γνωστά. Καὶ τί θὰ ἤμποροῦσα νὰ εἰπῶ διὰ τοὺς ἀνθρώπους ; Εἰς τὸ τέλος τὰ ἦθη ἐξεφυλίσθησαν λόγῳ λειψανδρίας. Πρέπει ὅμως τώρα νὰ εὕρωμεν τὴν αἰτίαν τῆς λειψανδρίας αὐτῆς καὶ μὲ κάποιον τρόπον νὰ τὴν ὑπερασπίσωμεν, ὅπως γίνε-ται διὰ τοὺς κατηγορουμένους δι' ἐγκλήματα, συνεπαγόμενα θανατικὴν ποινήν.»

Αὐτὰ ὡμολογοῦσε ὁ Κικέρων, πράγματι πολὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ, τὸν ὁποῖον εἰσάγει συνδιαλεγόμενον εἰς τὰ βιβλία του «Περὶ Πολιτείας» (De Republica), ὅπωςδῆποτε πολὺν χρόνον πρὸ τῆς ἐλεύσεως εἰς τὸν κόσμον τοῦ Χριστοῦ. Ἐὰν αὐταὶ αἱ παρεκτροπαὶ συνέβαιναν τότε, ὁπότε ἀρχίζει νὰ κατισχύῃ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, διὰ τὴν ὁποίαν ἀποφαίνονται μὲ τόσῃν ἀντιπάθειαν, ποῖος ἐθνικὸς δὲν θὰ ἐπίστευεν, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰς ἀποδώσῃ εἰς τοὺς Χριστιανούς, διὰ ποῖον λοιπὸν λόγον οἱ θεοὶ των δὲν ἐσκέφθησαν διόλου νὰ ἐμποδίσουν τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς τῆς Δημοκρατίας, τὸν ἐκμηδενισμόν τῆς ὁποίας θρηγεῖ μὲ οἶκτον ὁ Κικέρων, τόσον χρόνον πρὸ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ;

Ἄς παρατηρήσουν ἐκεῖνοι, πού τὴν ἐπαινοῦν καὶ πρὸς χάριν τῶν ἀρχαίων ἐκείνων ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀρχαίων ἡθῶν, ποία ὑπῆρξεν ἡ Δημοκρατία ἐκείνη, δηλαδή ἐὰν εἰς αὐτὴν ἐκυρίαρχει ἡ δικαιοσύνη, ἡ πραγματικὴ δικαιοσύνη, καὶ ἂν δὲν ἐζοῦσε διὰ χρηστῶν ἡθῶν, ἀλλ' ἦτο μόνον βερνικωμένη ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Κικέρων, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἀντιληφθῇ, ὅταν τὴν παρέβαλλε μὲ μίαν εἰκόνα. Ἐὰν θελήσῃ ὁ Θεός, θὰ συζητήσωμεν ἐκ νέου τὸ θέμα τοῦτο. Διότι θὰ ζητήσω, ἐν δέοντι χρόνῳ, νὰ δείξω ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁρισμῶν τοῦ Κικέρωνος, δηλαδή τῶν ὁρισμῶν ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων καθώρισε συντόμως διὰ

τοῦ στόματος τοῦ Σκιπίωνος τί εἶναι τὸ κράτος καὶ τί ὁ λαὸς (μὲ τὴν διαπίστωσιν πολλῶν γνωμῶν εὐνοϊκῶν, αὐτοῦ τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν προσώπων, ποὺ εἰσήγαγεν εἰς τὸν διάλογόν του) καὶ ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μία ἀληθινὴ δημοκρατία, διότι εἰς αὐτὴν οὐδέποτε ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη εἶχεν ἀσκηθῆ.

Καὶ ὅμως, συμφώνως μὲ τοὺς ἀληθοφανεστέρους ὁρισμούς, ὑπῆρξε κράτος κατὰ τὸν τρόπον του καὶ ἐκυβερνήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων καλύτερα παρὰ ὑπὸ τῶν νεωτέρων, οἱ ὅποιοι τοὺς διεδέχθησαν. Δικαιοσύνη ὅμως ἀληθινὴ δὲν ὑφίσταται παρὰ μόνον εἰς τὸ κράτος ἐκεῖνο, ἰδρυτῆς καὶ ἀρχηγὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἅν καὶ δὲν ἐννοοῦν νὰ τὸ καλέσουν δημοκρατίαν, ἐνῶ ἡμεῖς δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ὑπάρχει διὰ τὸ καλὸν τοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ἐὰν ἡ λέξις «δημοκρατία» ἔχῃ ἄλλοῦ σημασίαν, ἴσως ὅλως διάφορον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν, ἐν τούτοις ἓνα εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη ὑφίσταται εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην, περὶ τῆς ὁποίας λέγουν αἱ Γραφαί: «Δεδοξασμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ». ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων οὐδέποτε ἐφρόντισαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν διαφθοράν, ἡ ὁποία κατέστρεψε τὸ κράτος των.

Πλὴν ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τὸ προκείμενον ζήτημα, μολονότι λέγουν, ὅτι αὐτὴ ἡ Δημοκρατία ὑπῆρξε ἢ εἶναι ἀξιέπαινος, ἐν τούτοις συμφώνως μὲ τοὺς σοφωτέρους των συγγραφεῖς, ⁽²⁾ πολὺν χρόνον πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, κατήντησε «κακίστη καὶ πλήρης διαφθορᾶς». Ἐπίσης λέγουν, ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον διόλου, διότι εἶχε καθ' ὁλοκληρίαν ἐξαφανισθῆ συνεπεία τῶν ὀλεθριωτάτων ἡθῶν της. Λοιπὸν διὰ νὰ μὴ ἐκμηδενισθῇ ἡ πολιτεία αὕτη, οἱ θεοί, ποὺ ἦσαν προστάται της, ὤφειλαν μὲ ἰδιαίτερον τρόπον νὰ δώσουν ἐντολὰς ἐντίμου καὶ ἠθικοποιημέ-

⁽¹⁾ Ψαλμ. πζ'. 3.

⁽²⁾ Ἐννοεῖ τὸν Σαλλούστιον, ὁ ὁποῖος καλεῖ τὴν δημοκρατίαν τῶν Ρωμαίων κακίστην καὶ ὑπερβαλλόντως ἀκόλαστον (*pessima ac flagitiosissima*) καὶ τὸν Κικέρωνα, ποὺ λέγει: *nulla erat atque animo perierat*.

νης ζωῆς εἰς τὸν λαὸν ἐκείνον, πού τοὺς ἐλάτρευε, καὶ ἀπὸ τὸν ὅποιον ἐδοξάζοντο μὲ τόσους ναοὺς, μὲ τόσους ἱερεῖς καὶ μὲ τόσας θυσίας ὥς καὶ μὲ τόσον πολυπλόκους καὶ πολυποικίλους τελετάς, μὲ τόσους ἑορτασμοὺς καὶ ἐπισημότητας καὶ μὲ τόσον πολλὰ καὶ τόσον λαμπρὰ θεάματα. Ἀλλά, ὥς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ οἱ δαίμονες δὲν ἀπέβλεψαν παρὰ εἰς τὸ ἰδικόν των συμφέρον, χωρὶς νὰ φροντίσουν διόλου περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὅποιον ἔπρεπε οἱ Ρωμαῖοι νὰ ζοῦν, ἀπ' ἐναντίας, ἐζήτησαν νὰ τοὺς ρίψουν εἰς μίαν ἀνήθικον καὶ καταστρέπτικὴν ζωὴν, οὕτως ὥστε, ὑποδουλωθέντες ἀπὸ τὴν φόβον, ἀπέδιδαν εἰς αὐτοὺς ὅλας αὐτὰς τὰς τιμάς.

Ἐὰν αὐτοὶ οἱ Θεοὶ ἔδωσαν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν κανόνας τῆς ζωῆς, ἃς μᾶς τοὺς παρουσιάσουν, ἃς μᾶς τοὺς δείξουν, ἃς μᾶς κάμουν ν' ἀναγνώσωμεν ποίους νόμους δοθέντας εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην ὑπὸ τῶν θεῶν, περιεφρόνησαν οἱ Γράκχοι, διὰ νὰ ταράξουν τὰ πάντα μὲ τὰ στασιαστικά των κινήματα. Ἄς μᾶς εἰποῦν ποίους θείους νόμους παρέβησαν ὁ Μάριος, ὁ Κίννας καὶ ὁ Κάρβων ⁽¹⁾ διὰ νὰ ὑποδυθοῦν ἀκόμη καὶ εἰς ἐμφυλίους πολέμους δι' ἀδικωτάτας αἰτίας, πολέμους διαξαχθέντας μὲ σκληρότητα καὶ τερματισθέντας ἀκόμη μὲ σκληρότητας μεγαλυτέρας. Τέλος ἃς μᾶς εἰποῦν ποίους νόμους ἐποδοπάτησεν ὁ Σύλλας. Τὴν ζωὴν, δὲ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἐγκλήματα τῶν Ρωμαίων τὰ περιγραφέντα ἀπὸ τὸν Σαλλούστιον καὶ ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς, ποῖος ἡμπορεῖ ν' ἀναγνώσῃ, χωρὶς νὰ φρικιάσῃ; Ποιὸς δὲν θὰ ὠμολογοῦσε, ὅτι ἡ Δημοκρατία ἦτο χαμένη ἤδη ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν; Ἴσως διὰ νὰ ὑπερασπίσουν τοὺς θεοὺς των, θὰ τολμήσουν ν' ἀναφέρουν ὅπως συνηθίζουν, τοὺς στίχους ἐκείνους τοῦ Βιργιλίου:

“Ολοι οἱ θεοὶ πού βοηθοῦν καὶ προστατεύουν τὸ κράτος τοῦτο, ἐγκαταλείπουν τὰ ἅδυτά μας καὶ τοὺς βωμούς μας; ⁽²⁾

Πρῶτον, ἐὰν ἔχῃ οὕτω τὸ πρᾶγμα, δὲν ἔχουν δίκαιον νὰ παραπονοῦνται διὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, δηλαδὴ διὰ τὸ ὅτι οἱ θεοὶ προσβληθέντες τοὺς ἐγκατέλειψαν, διότι πολὺν χρόνον πρωτύτερα οἱ πρόγονοί των μὲ τὴν ἀνηθικότητά των ἔδιωξαν ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τῆς Πόλεως μεγάλον ἀριθμὸν μικρῶν θεοτήτων,

⁽¹⁾ Ὁ Λούκιος Κορνήλιος Κίννας καὶ ὁ Γ. Παπίριος Κάρβων ὑπῆρξαν ἀξιωματικοὶ τοῦ Μαρίου.

⁽²⁾ *Discessere omnes adytis arisque relictis.*

Di, quibus imperium hoc steterat? (Ain. στ. 53).

ὥς ἔαν ἦσαν μυῖγες. ⁽¹⁾ Ἀλλά, ἐν πάσῃ περιπτώσει πού εὐρίσκειτο ἄρα γε τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν θεῶν, ὁπότε πολὺν χρόνον, προτοῦ τὰ ἀρχαῖα ἦθῃ διαφθαροῦν ἢ Ρώμη κατελήφθη καὶ ἐπυρπολήθη ἀπὸ τοὺς Γαλάτας; ⁽²⁾ Μήπως ἦσαν παρόντες, ἀλλ' ἐκοιμῶντο; Διότι τότε, ἀφοῦ εἶχε καταληφθῇ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, παρέμεινεν ἐλεύθερος μόνον ὁ Καπιτώλιος, λόφος, θὰ κατελαμβάνετο δὲ καὶ αὐτός, ἂν δὲν τὸν φρουροῦσαν καλὰ τοῦλάχιστον αἱ χῆνες, ἐνῶ οἱ θεοὶ εὐρίσκονται εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Μορφέως, μάλιστα ἔνεκα τοῦ γεγονότος τούτου, ἢ Ρώμη ὀλίγον ἔλειψε νὰ πέσῃ εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν τῶν Αἰγυπτίων, πού λατρεύουν τὰ ζῶα καὶ τὰ πουλιά, δοθέντος ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ὠργάνωσαν κάποιον ἑορτασμόν διὰ τὰς χήνας. ⁽³⁾ Ἀλλ' ἐγὼ δὲν συζητῶ τώρα δι' αὐτὰ τὰ τυχαῖα κακά, πού προσβάλλουν περισσότερον τὸ σῶμα παρὰ τὸ πνεῦμα, τὰ ὅποια ἡμποροῦν νὰ μᾶς συμβαίνουν εἴτε ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν εἴτε ἐξ ἄλλης κακοτυχίας. Ἐγὼ θέλω τώρα νὰ πραγματευθῶ περὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν ἡθῶν, τὰ ὅποια μικρὸν κατὰ μικρὸν νοθευόμενα καὶ κατόπιν ὀρμητικῶς ὥς χείμαρρος ἐκφυλισθέντα, ἐπροξένησαν εἰς τὸ Κράτος φοβερὰν καταστροφὴν, μολονότι τείχη καὶ οἰκίαι παρέμεναν ἀκόμῃ ἄθικτα, οὕτως ὥστε οἱ μεγάλοι Ρωμαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἐδίστασαν νὰ διαπιστώσουν, ὅτι τὸ «Κράτος εἶχεν ἤδη τελείως ἀπκλεσθῇ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης».

Μὰ τὴν ἀλήθειαν, ὅλοι οἱ θεοὶ θὰ εἶχαν δίκαιον νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Ρώμην, ἐγκαταλείποντες τὰ ἱερά των καὶ τοὺς βωμούς των, διότι ἡ Δημοκρατία θὰ ἐχλόνετο, ἔαν περιφρονοῦσε τοὺς κανόνας, πού θὰ τῆς ἔδιδαν διὰ μίαν ἐνάρετον ζωὴν καὶ διὰ τὴν δικαιοσύνην. Ἀλλ' ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ μία ἐρώτησις: Τί εἶδους θεοὶ ἦσαν αὐτοί, πού δὲν ἠθέλησαν νὰ ζοῦν μὲ τὸν λαόν, πού

(1) Εἰρωνεία τοῦ Αὐγουστίνου. Παραβάλλει τοὺς θεοὺς τῶν Ἑθνικῶν μὲ τὰ ἐνοχλητικὰ αὐτὰ ἔντομα.

(2) Κατὰ τὸ ἔτος 390 π. Χ.

(3) Ὁ Κικέρων λέγει, ὅτι ἐξετρέφοντο χῆνες καὶ σκύλοι εἰς τὸ Καπιτώλιον διὰ νὰ εἰδοποιοῦν μὲ τὰς κραυγὰς καὶ τὰς ὑλακὰς των τὴν παρουσίαν κλεπτῶν. Δὲν κάμνει ὁμῶς ὑπαινιγμὸν εἰς τὰς χήνας, πού εἶχαν σώσει τὸ Καπιτώλιον, (Pro Roscio, 20, 56). Ὁ Πλίνιος λέγει, ὅτι ἐτιμῶντο αἱ χῆνες, διότι ἔσωσαν τὴν Ρώμην ἀπὸ τοὺς Γαλάτας, (Nat. Hist, XXIX, 4, 57), ὁ δὲ Πλούταρχος ἀναφέρει μίαν ποιμπὴν πού ἐγίνετο πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ὑπὸ τῶν χηνῶν διασώσεως τῆς Ρώμης κατὰ τὴν ἐναντίον τῆς πόλεως ταύτης ἐπιδρομῆς τῶν Γαλατῶν.

τοὺς ἐλάτρευε καὶ τὸν ὁποῖον, ζῶντα ἀνηθίκως, δὲν ἐσυμβούλευσαν νὰ ζῇ ἡθικῶς!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Τὰ ὀλέθρια πρόσκαιρα γεγονότα δὲν ὀφείλονται εἰς τὴν εὐνοίαν ἢ τὴν ἐχθρότητα τῶν δαιμόνων, ἀλλ' εἰς τὴν Πρόνοιαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

Τί νὰ εἶπω διὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ θεοὶ ἐβοήθησαν τοὺς Ρωμαίους νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ πάθη των καὶ διὰ τὸ ὅτι, καθὼς ἀπεδείχθη, δὲν κατέβαλον καμμίαν προσπάθειαν διὰ νὰ τὰ χαλινώσουν; Διότι οἱ θεοὶ ἐβοήθησαν τὸν Μάριον, ἄνθρωπον ἄγενῃ καὶ τυχάρπαστον, πὺ ἐπροκάλεσε τόσον πολλοὺς καὶ σκληροὺς ἐμφυλίους πολέμους, διὰ νὰ ἐκλεγῇ ἐπτάκις ὕπατος, νὰ ἀποθάνῃ πλήρης ἡμερῶν κατὰ τὴν τελευταίαν του ὑπατείαν καὶ νὰ μὴ πέσῃ στὰ χέρια τοῦ Σύλλα παρὰ μόνον ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν νίκην του. Ἀλλά, ὅσον ἀφορᾷ τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον οἱ θεοὶ δὲν ἐβοήθησαν εἰς τὴν πραγματικότητα τὸν Μάριον ν' ἀποκτήσῃ αὐτὰς τὰς τιμὰς, δὲν εἶχε μικρὰν σημασίαν ἢ ὁμολογία των, δηλαδὴ τὸ ὅτι τὴν τοιαύτην ἐφήμερον εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποίαν οἱ Ἑθνικοὶ ἐκλαμβάνουν ὡς τὸ ἄκρον ἄωτον, ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀπολαύσῃ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶναι εὐνοούμενος τῶν θεῶν, καὶ τὸ ὅτι ἄνθρωποι, ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ Μάριος, δύνανται νὰ κατέχουν τὰ πάντα καὶ νὰ τ' ἀπολαμβάνουν, δηλαδὴ ὑγείαν, ἰσχύν, πλούτη, τιμὰς, ἀξιώματα καὶ μακροβιότητα, ἀκόμη καὶ εἰς πείσμα τῶν θεῶν. Προσθέτουν σχετικῶς, ὅτι ἄνδρες, ὅπως ὁ Ρήγουλος, δυνατόν, παρὰ τὴν συμπαράστασιν τῶν θεῶν, νὰ βασανίζονται καὶ ν' ἀποθνήσκουν εἰς τὰς ἀλύσεις, εἰς τὴν δουλείαν, τὴν πενίαν καὶ εἰς τὰ μαρτύρια. Ἐὰν οἱ Ἑθνικοὶ παραδέχωνται, ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὁμολογοῦν ἐμμέσως, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν παρέχουν καμμίαν ὠφέλειαν καὶ ὅτι λατρεύονται εἰς μάτην. Ἐὰν δὲ ἐσχημάτιζε τὴν σκέψιν, ὅτι ὁ λαὸς ἀποκτοῦσε γνώσεις ἀντιθέτους πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς ψυχῆς καὶ πρὸς ἓνα ἔντιμον βίον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ ἥλπιζε μίαν μετὰ θάνατον ἀμοιβήν, καὶ ἂν καὶ μὲ τὰ πρόσκαιρα αὐτὰ ἀγαθὰ δὲν ἡμποροῦν νὰ βλάψουν ἐκείνους τοὺς ὁποίους μισοῦν καὶ νὰ ὠφελήσουν ἐκείνους, πὺ ἀγαποῦν, διὰ ποῖον λόγον νὰ λατρεύονται οἱ θεοὶ καὶ διατί μὲ τόσῃν προθυμίαν νὰ τοὺς δοξάζουν; Διατί ἔὰν αὐτοὶ οἱ θεοὶ ἀπεχώρησαν προσβεβλημένοι, ὑπὸ συνθήκας ἀντιξόους καὶ ἀγωνιώδεις, διατί κακολογοῦν καὶ κατηγοροῦν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν μὲ τὰς χειροτέ-

ρας τῶν ὕβρεων ; Ἐὰν τοῦναντίον οἱ θεοὶ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ κάμνουν καλὸν ἢ κακόν, διατί ἐβοήθησαν ὅπωςδῆποτε τὸν Μάριον, ἓνα κακοῦργον, καὶ ἠρνήθησαν τὴν βοήθειάν των εἰς τὸν Ρήγουλον, ἄνδρα χρηστόν; Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι εἶναι ἀδικώτατοι καὶ κάκιστοι; Ἐὰν δὲ ὑποτεθῇ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ τοὺς φοβοῦνται καὶ νὰ τοὺς λατρεύουν περισσότερον, ἀκριβῶς δι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὰ πιστεύωμεν, διότι ὁ Ρήγουλος δὲν ἐλάτρευσε ὀλιγώτερον παρὰ ὁ Μάριος τοὺς θεούς. Οὐτε πρέπει νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι δέον νὰ ἐκλέξωμεν τὴν χειροτέραν ζωὴν διὰ τὸν λόγον, ὅτι οἱ θεοί, καθὼς πιστεύεται, ὑπῆρξαν εἰς τὸν Μάριον εὐμενέστεροι παρὰ εἰς τὸν Ρήγουλον. Πράγματι ὁ Μετέλλιος ⁽¹⁾ ἓνας τῶν ἐνδοξοτέρων Ρωμαίων ἀνδρῶν, πατὴρ πέντε υἱῶν, πρὸς ἀνῆλθον ὅλοι εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου, ὑπῆρξεν εὐτυχέστατος καὶ εἰς τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ. Ἀπ' ἐναντίας ὁ Κατιλίνας, ἄνθρωπος κακουργότατος, περιελθὼν εἰς ἐσχάτην πενίαν καὶ φονευθεὶς εἰς ἓνα πόλεμον, ἐκραγέντα διὰ τῆς συνωμοσίας του, ὑπῆρξε δυστυχής. Ἀλλὰ πραγματικῶς οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι, πρὸς λατρεύουν τὸν Θεόν, κατέχουν τὴν μεγαλυτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν εὐδαιμονίαν, διότι ἡ ἀληθινὴ εὐδαιμονία δίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Ὑψιστον.

Ὅταν λοιπὸν αὕτῃ ἡ Δημοκρατία κατέπεσε, συνεπεία τῆς διαφθορᾶς τῶν ἡθῶν, οἱ θεοὶ δὲν ἐσκέφθησαν νὰ καθοδηγήσουν τοὺς κατοίκους τῆς εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ νὰ τοὺς διορθώσουν, διὰ νὰ μὴ ὑποστῇ ἡ Πολιτεία ὀλοσχερῇ καταστροφῇ, ἀπ' ἐναντίας ἐζήτησαν νὰ τοὺς διαφθείρουν καὶ νὰ τοὺς ἐκφυλίσουν περισσότερον διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πατρίδος των.

Ἐξ ἄλλου, ἃς μὴ μᾶς παρουσιάσουν τοὺς θεοὺς των ὡς ἀγαθοὺς, προσπαθοῦντες νὰ μᾶς πείσουν, ὅτι ἀπεχώρησαν, ἐπειδὴ τοὺς εἶχε προσβάλει ἡ διαφθορὰ τῶν πολιτῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ἐκινήθησαν διόλου. Ἡ ἀπάτη των ὑπῆρξε καταφανὴς καὶ ἀπεδείχθη σαφέστατα. Δὲν ἠμπόρεσαν οὔτε νὰ βοηθήσουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ καλὰς συμβουλὰς οὔτε νὰ κρυφθοῦν μὲ τὴν σιωπὴν των. Ἐγὼ ἀφίνω κατὰ μέρος τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Μάριος ἐσώθη ἀπὸ τοὺς Μιντουρνένσους, ⁽²⁾ οἱ ὅποιοι τὸν

(1) Πρόκειται περὶ τοῦ Κουϊντίου Καικιλίου Μετέλλου νικητοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς Ὀμοσπονδίας. Διεκρίθη εἰς τὰ ὑψηλότερα ἀξιώματα, ἡ δὲ τύχη του ἦτο παροιμιώδης. Ἐξελέγη ὑπάτος τὸ 611 ἀπὸ κτίσεως Ρώμης καὶ τὸ 623 κήνσωρ μετὰ τοῦ Ἀπίου Κλαυδίου. Ὁ Κικέρων πλέκει τὸ ἐγκώμιον τοῦ Μετέλλου εἰς τὸ De Orat. I, 48, 211, 215.

(2) Ὁ Γάϊος Μάριος, ἡττηθεὶς ὑπὸ τοῦ Σύλλα εἰς τὸν ἐμφύλιον πό-

ἐλυπήθησαν. Ἐπεκαλέσθησαν δι' αὐτὸν τὴν βοήθειαν τῆς θεᾶς των Μάρικας⁽¹⁾, εἰς ἓνα εἰς αὐτὴν ἀφιερωμένον δάσος. Ὁ Μάριος, συνελθὼν ἀπὸ τὴν ἐσχάτην κατάπτωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε περιέλθει, ὠδήγησε μ' ἐξαγριωμένην ψυχὴν ἓνα στρατὸν αἰμοχαρῆ κατὰ τῆς Ρώμης. Ὅσοι θέλουν νὰ μάθουν πόσο σκληρὰ καὶ λυσσαλέα ὑπῆρξεν ἡ νίκη του, ἅς ἀναγνώσουν τοὺς ἱστορικούς, ποὺ ὁμιλοῦν περὶ τοῦ Μαρίου.

Ἄλλ' ἀφίνω, καθὼς εἶπα, κατὰ μέρος αὐτὸ τὸ ζήτημα, οὔτε θέλω ν' ἀποδώσω τὴν κτηνώδη εὐδαιμονίαν τοῦ Μαρίου εἰς κάποιαν θεὰν Μάρικαν, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς ἀπόρρητόν τινα πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ κλείσω τὸ στόμα τῶν ἀντιπάλων μας καὶ ν' ἀπαλλάξω ἀπὸ τὴν πλάνην ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐνεργοῦν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ πάθους, ἀλλὰ μορφώνουν ἐπὶ τῶν γεγονότων τούτων σκέψεις σοβαράς. Ναὶ μὲν οἱ δαίμονες ἔχουν κάποιαν δύναμιν εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ μόνον ὅσην παρέχει ἡ ἀπόρρητος βούλησις τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ λαμβάνωμεν ὑπὸ πάρα πολὺ σοβαρὰν ἔποψιν τὴν γήϊνην εὐτυχίαν, ἡ ὁποία δίδεται καὶ εἰς κακοποιούς, ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ Μάριος. Ἀντιθέτως δὲν πιστεύομεν, ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι κάτι κακόν, ἀφοῦ βλέπομεν, ὅτι πολλοὶ χρηστοὶ ἄνθρωποι καὶ εὐσεβεῖς τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ λάτρεις κατέλαβον θέσιν ἐξέχουσαν πρὸς πείσμα τῶν δαιμόνων. Οὔτε πρέπει νὰ γινώμεθα εὐμενεῖς ἢ νὰ φοβούμεθα τὰ ἀκάθαρτα αὐτὰ πνεύματα, ὥς ἔαν ἦσαν διαιτηταὶ τῶν γηϊνῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν. Διότι, ὅπως αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ κακοὶ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς, ἔτσι καὶ οἱ δαίμονες δὲν ἡμποροῦν νὰ κάμνουν ὅ,τι θέλουν, ἀλλ' ὅ,τι ἐπιτρέπει ἡ βούλησις Ἐκείνου, τὰς αποφάσεις τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζει κανεὶς οὔτε δύναται δικαίως νὰ τὰς ἐλέγχη.

λεμον κατὰ τὸ ἔτος 86 π. Χ., ἀφοῦ περιεπλανήθη ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἄνευ ἀκολουθίας, ἐκρύβη εἰς τὰ ἔλη τοῦ Μιντούρνου, ὅπου παρέμεινε μίαν ὀλόκληρον νύκτα εἰς ἓνα τέλμα βυθισμένος ὥς τὸν λαιμόν. Τὴν ἐπομένην, κατηυθύνθη πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀλλ' ἀναγνωρισθεὶς συνελήφθη καὶ ὠδηγήθη δεμένος μ' ἓνα σχοινὶ ὥς τὸν λαιμόν εἰς τὸ Μιντούρνο. Φυλακισθεὶς, κατώρθωσε νὰ τρομοκρατήσῃ ἓνα στρατιώτην, ποὺ ἐστάλη εἰς τὴν φυλακὴν μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ τὸν φονεύσῃ. Τότε ὁ διοικητὴς τῆς πόλεως τὸν ἀπελευθέρωσε, ἐνθυμηθεὶς, ὅτι εἶχεν ἐλευθερώσει τὴν Ἰταλίαν ἀπὸ τοὺς Κίμβρους, ὁπότε εἶχεν ἀνακηρυχθῇ τρίτος ἰδρυτὴς τῆς Ρώμης.

(1) Μάρικα ἦτο πιθανῶς ἓνα τῶν ὀνομάτων τῆς Κίρκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ποίας ἐνεργείας τοῦ Σύλλα ὑπερηφανεύονται, ὅτι ἐβοήθησαν οἱ δαίμονες.

Προφανῶς ὁ Σύλλας, ἡ διακυβέρνησις τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε τόσον σκληρά, ὥστε, ἐν συγκρίσει, οἱ πολῖται νὰ νοσταλγοῦν τὴν προηγηθεῖσαν κατάστασιν, ⁽¹⁾ μολονότι ἤθελε νὰ φανῇ ἐκδικητὴς (τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας), μόλις ἐπλησίασε μὲ τὸν στρατόν του εἰς τὴν Ρώμην καταπολεμῶν τὸν Μάριον, τὰ ἐντόσθια ἦσαν τόσον εὐοίωνα, ὥστε ὁ ἱεροσκόπος Ποστούμιος, ὅπως γράφει ὁ Λίβιος, ⁽²⁾ ἠθέλησε νὰ συλληφθῇ αἰχμάλωτος καὶ νὰ ὑποστῇ τὸ ὑπέρτατον μαρτύριον, ἐὰν ὁ Σύλλας μὲ τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν δὲν ἐπετύγχανεν ὅ,τι εἶχε εἰς τὸν νοῦν. Νὰ λοιπὸν ποὺ οἱ θεοὶ δὲν εἶχαν ἀποχωρήσει, ἐγκαταλείποντες τὰ ἱερὰ καὶ τοὺς βωμούς των, ἀφοῦ προέβλεψαν τὸ μέλλον, δὲν ἐφρόντισαν ὅμως νὰ ἐπαναφέρουν τὸν Σύλλαν εἰς τὴν εὐθείαν ὁδόν. Μὲ τὰς προβλέψεις των ὑπέσχοντο μίαν λαμπρὰν ἐπιτυχίαν, ἀλλὰ δὲν ἐξήτησαν τὰ καταστρίβουν τὴν ἀκόρεστον πλεονεξίαν του δι' ἀπειλῆς τιμωριῶν. Κατόπιν δέ, ὅταν ἐμάχετο ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου, εἰς τὴν Ἀσίαν, τοῦ ἀνηγγέλθη διὰ μέσου τοῦ Λουκίου Τισίου παρὰ τοῦ Διός, ὅτι θὰ ἐκέρδιζε τὸν πόλεμον ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου, ὅπως καὶ ἔγινε. Ἐπειτα, ἐνῶ προετοιμάζετο νὰ ἐκστρατεύῃ κατὰ τῆς Ρώμης, ὅπως ἐκδικηθῇ μὲ τὸ αἷμα τῶν πολιτῶν τὰς ἐναντίον αὐτοῦ καὶ τῶν φίλων του ἀδικίας, τοῦ ἀνηγγέλθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Διός διὰ μέσου ἐνὸς στρατιώτου τῆς λεγεῶνός του, ὅτι, ὅπως εἶχε προβλεφθῇ ἡ νίκη του ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου, ἔτσι καὶ τώρα τοῦ ὑπέσχετο ὁ πατὴρ τῶν θεῶν, ὅτι θὰ εἶχε τὴν δύναμιν ν' ἀνακαταλάβῃ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς του τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν, ἀλλὰ χωρὶς μεγάλην αἵματοχυσίαν. Τότε ὁ Σύλλας ἠρώτησεν ὑπὸ ποίαν μορφὴν παρουσιάσθῃ ὁ Ζεὺς, καὶ ὅταν ἀκριβῶς τοῦ περιεγράφη, ἐδυμήθηκε, ὅτι ἦτο ἴδια μὲ ἐκείνην, ποὺ τοῦ προεῖπε τὴν ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου νίκην του.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τί ἡμπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ κανεὶς, διὰ νὰ

(1) Ἐννοεῖ τὰ ἔκτροπα τοῦ Μαρίου.

(2) Ἴσως εἰς τὸ ἑβδομηκοστὸν ἑβδομον βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀπολεσθῇ, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον ἀνάγει τὴν προφητείαν τοῦ ἱεροσκόπου Παστούμιου εἰς ἄλλην περίοδον τῆς ζωῆς τοῦ Σύλλα. Ὁ Σύλλας ἔλαβε τὸ κοσμητικὸν ἐπώνυμον Felix (ὁ εὐδαίμων) μετὰ τὴν ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου συντριπτικὴν νίκην του (Βλ. Πλούτ. «Σύλλας», 34).

δικαιολογήσῃ τοὺς θεοὺς, πὺν ἐφροντίζαν νὰ προλέγουν τὰ εὐ-
τυχή αὐτὰ γεγονότα, ἐνῶ κανεῖς ἐξ αὐτῶν δὲν ἐσκέφθη νὰ νου-
θετήσῃ καὶ νὰ διορθώσῃ τὸν Σύλλαν, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δια-
πράξῃ τόσα κακὰ μὲ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους του, οἱ ὅποιοι
ὄχι μόνον ἐβλάψαν τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν, ἀλλὰ καὶ θὰ τὴν
κατέστρεφαν ὀριστικῶς : Διότι ἐννοεῖται, ὅπως τὸ εἶπα πολ-
λάκις καὶ ὅπως τὸ διδάσκουν αἱ Ἱερὰὶ Γραφαί, ἀλλ' ἀρκετὰ
καὶ αὕτῃ ἀκόμη ἡ πείρα, ὅτι οἱ δαίμονες θέλουν νὰ φαίνωνται
καὶ νὰ λατρεύωνται σὰν θεοί, διὰ νὰ τοὺς προσφέρουν οἱ ἄν-
θρωποι τὰ πράγματα ἐκεῖνα, πὺν τοὺς καθιστοῦν συνενόχους
τῶν εἰς τὰ κακουργήματά των, εἰς τρόπον ὥστε, συνεταιριζό-
μενοι μετ' αὐτῶν διὰ μίαν χειρίστην ὑπόθεσιν, νὰ ὑπόκεινται εἰς
τὴν ἰδίαν κρίσιν τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Σύλλας, ἐλθὼν κατόπιν εἰς Τάραντον, ὅπου προσέφερε
θύσίαν, παρετήρησεν εἰς τὴν ἄκραν τοῦ ἥπατος τοῦ θύματος,
πὺν ἦτο ἓνα μικρὸ μωσχάρι, κάτι πὺν ἔμοιαζε μὲ στέφανον χρυ-
σόν. Καὶ τότε ὁ Ποστούμιος, ὁ μεγάλος αὐτὸς οἰωνοσκόπος,
τοῦ εἶπεν, ὅτι τοῦτο προανήγγελλε μίαν μεγάλην νίκην καὶ τὸν
ἐσυμβούλευσε νὰ φάγῃ μόνος αὐτὸς ἀπὸ τὰ ἐντόσθια. Κατόπιν
τούτου ὁ δοῦλος ἐνὸς κάποιου Λουκίου Πονσίου ἀνέκραξε, ὡς
ἐὰν προέβλεπε τὸ μέλλον : « Ἐρχομαι ὡς ἀγγελιοφόρος τῆς Ἐν-
νοῦς, ὦ Σύλλα. Ἡ νίκη εἶναι δική σου ! » Ἐπειτα προσέθε-
σεν, ὅτι θὰ κατεκαίετο τὸ Καπιτώλιον. Ἀφοῦ τὸ εἶπε αὐτό,
ἐξῆλθεν ἀμέσως ἀπὸ τὸ στρατόπεδον καὶ ἐπέστρεψε τὴν ἐπομένην
ἀρκετὰ ἐρεθισμένος καὶ ἐφώναξε, ὅτι εἶχε πυρποληθῇ τὸ Καπι-
τώλιον. Πράγματι τὸ Καπιτώλιον εἶχε καῖ. Ἦτο εὐκόλον δι'
ἓνα δαίμονα νὰ προῖδῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα καὶ νὰ τὸ ἀναγγεῖλῃ μὲ
σπουδὴν.

Ἄλλ' ἐπιμένω εἰς μίαν σκέψιν, πὺν συνδέεται μὲ τὴν περί-
πτωσίν μας : Ὑπὸ ποίους θεοὺς θέλουν νὰ ζήσουν ἐκεῖνοι, πὺν
ἐξυβρίζουν τὸν Σωτῆρα, πὺν ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν διὰ νὰ
τοὺς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν δαιμόνων. Ὁ ἄνθρωπος
ἐκεῖνος ἀνέκραξε μὲ φωνὴν προφητῶν : « ὦ Σύλλα, ἡ νίκη εἶναι
ἰδική σου ! καὶ διὰ νὰ τὸν πιστεύσουν, ὅτι τὸ εἶπε αὐτὸ ἐκ θεί-
ας ἐμπνεύσεως, προσέθεσε καὶ κάτι, τὸ ὅποιον συνέβη γρήγορα
εἰς τόπον πολὺ ἀπέχοντα ἀπὸ τὸν τόπον τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου,
διὰ μέσου τοῦ ὁποίου ὠμίλησε τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα ὅμως τοῦ-
το δὲν ἐφώναξε : « ὦ Σύλλα, μὴ διαπράττης σκληρὰς πράξεις » !
δηλαδή τὰς φρικαλέας ἐκεῖνας πράξεις πρὸ ἐξετέλεσεν πράγματι ὁ
Σύλλας νικητής, εἰς τὸν ὅποιον ἐφάνη καθαρὰ εἰς τὸ ἥπαρ τοῦ
μωσχαριῶ ὁ χρυσοῦς στέφανος, σύμβολον τῆς νίκης. Ἄλλ' ἐὰν ἦ-
σαν ἀληθινοὶ ἐκεῖνοι οἱ θεοί, πὺν συνηθίζουν νὰ δίδουν τέτοια

σύμβολα, καὶ ὅχι δαίμονες ἐγκληματίαι, ἀσφαλῶς θὰ ἀπεκάλυπτον εἰς τὸν Σύλλαν διὰ μέσου τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐντοσθίων ἐκείνων, ὅτι τὰ κακουργήματα θὰ ἦσαν καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἴδιον ἀκόμη ὀλεθριώτατα.

Οὔτε ἡ νίκη ἐκείνη ὑπῆρξε τόσον ἐξυπηρετικὴ διὰ τὴν ἀξιοπρέπειάν του, ὅσον καταστρεπτικὴ διὰ τὴν φιλοδοξίαν του, διότι ἡ νίκη αὐτὴ ἔγινεν ἀφορμή, ὥστε ὁ Σύλλας διακαιόμενος ἀπὸ τὸν πόθον ν' ἀποκτήσῃ μίαν ἰσχύν, ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια, ἢ ὑπερήφανος διὰ τὴν μεγάλην του τύχην, ἐρρίφθη εἰς ὄργια, τὰ ὅποια ἐξεμηδένισαν αὐτὸν τὸν ἴδιον περισσότερον ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς ἔπραξε μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐκμηδενίσῃ τοὺς ἐχθρούς του. Οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι δὲν προεῖπον τὰς συμφορὰς αὐτάς, πραγματικῶς ἀξιοθρηνητοὺς, οὔτε μὲ τὰ ἐντόσθια, οὔτε μὲ τοὺς οἰωνοσκόπους, οὔτε μὲ τὰ ὄνειρα ἢ μὲ κάποιον χρησμόν, διότι ἐφοβοῦντο, ὅχι μήπως θὰ ἐνικᾶτο, ἀλλὰ μήπως θὰ διωρθώνετο. Ἀπ' ἐναντίας οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι ἐπροσπάθησαν, ὅπως ὁ Σύλλας, ὑπερφίαλος νικητὴς τῶν συμπολιτῶν του, νικηθῇ καὶ ὑποδουλωθῇ ἀπὸ τὰς φρικαλέας ἀκολασίας του καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὑποταχθῇ ἀκόμη περισσότερον εἰς τοὺς δαίμονας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Τὰ ἀκάθαρτα πνεύματα παρακινοῦν τοὺς ἄνθρώπους νὰ ἐκτελοῦν ἀνηθικούς πράξεις, δεδομένου ὅτι παρεμβάλλουν τὸ σχεδὸν θεϊκὸν κῦρὸς των διὰ νὰ τοὺς κάμουν νὰ διαπράττουν κακουργήματα.

Ἀπὸ ὅσους ἔχουν τὰ γεγονότα ταῦτα πρὸ ὀφθαλμῶν, πλήν ἐκείνων ποὺ προτιμοῦν νὰ μιμοῦνται τέτοιους θεοὺς μᾶλλον παρὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὴν σπεῖράν των διὰ μέσου τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, πῶς δὲν θὰ ἐννοήσῃ καὶ δὲν θὰ ἴδῃ, πόσον προσπαθοῦν τὰ ἀκάθαρτα αὐτὰ πνεύματα νὰ παράσχουν μὲ τὸ παράδειγμα των μίαν δικαιολογίαν σχεδὸν θεϊκὴν τῶν ἐγκληματικῶν πράξεών των; Διότι καὶ εἰς μίαν ἐκτενῆ πεδιάδα τῆς Καμπανίας, ὅπου ὀλίγον ἀργότερα πλήθη πολιτῶν ἐπολέμησαν μεταξύ των εἰς μίαν φοβερὰν μάχην, ἐθεάθησαν μαχόμενα τὰ ἀκάθαρτα αὐτὰ πνεύματα τὰ μὲν ἐναντίον τῶν δέ. Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἠκούσθησαν ἐν πρώτοις τρομακτικοὶ κρότοι, πολλοὶ δὲ ἀναφέρουν, ὅτι ἔβλεπαν δύο ὀπλισμένας ομάδας νὰ μάχωνται κατὰ τὸ διάστημα ὀλίγων ἡμερῶν ἢ μία ἐναντίον τῆς ἄλλης, καὶ ὅταν ἐτελείωσε ἡ

μάχη ἀνεκαλύφθησαν ἵχνη ποδῶν ἀνθρώπων καὶ ἵππων, δηλαδή τόσα σημεῖα, ὅσα ἦτο δυνατόν ν' ἀπομείνουν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ πολεμικὴν σύρραξιν.

Ἐὰν λοιπὸν οἱ θεοὶ ἐπολέμησαν μεταξύ των πραγματικῶς, ἀπὸ τὴν στιγμήν ἐκείνην ἐνομιμοποιήθησαν οἱ ἀνθρώπινοι ἐμφύλιοι πόλεμοι. Ὅπως δὴποτε ἤμπορεῖ νὰ φαντασθῇ κανεὶς, ὁποῖα εἶναι ἡ πονηρία καὶ ἡ ἀθλιότης τέτοιων θεῶν· ἐὰν δὲ μόνον ἐπροσποιήθησαν, ὅτι πράγματι ἐπολέμησαν μεταξύ των, ποῖον ἄλλον σκοπὸν ἐπεδίωξαν παρὰ νὰ πείσουν τοὺς Ρωμαίους, ὅτι, διεξάγοντες ἐμφυλίους πολέμους, δὲν διέπραττον ἔγκλημα, ἐφ' ὅσον ἐμιμοῦντο τὸ παράδειγμα τῶν θεῶν; Πράγματι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ εἶχε γίνει μεγάλη σφαγὴ εἰς μερικὰς αἵματηρὰς μάχας. Πολλοὶ εἶχον συγκινηθῇ ἀπὸ τὸ ἐξῆς γεγονός: Κάποιος στρατιώτης, ἐνῶ ἐσκύλευεν ἓνα νεκρὸν μαχητὴν, ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ γυμνὸν πῶμα τὸν ἀδελφόν του. Τότε, καταρώμενος τοὺς ἐμφυλίους σπαραγμούς, ἠὺτοκτόνησε καὶ ἔπεσε ἐπάνω εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀδελφοῦ του.

Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ ἐγκληματαῖαι δαίμονες, τοὺς ὁποίους ἐπίστευον οἱ Ρωμαῖοι ὅτι ἔπρεπε νὰ λατρεύουν καὶ νὰ σέβωνται, ἠθέλησαν νὰ ἐμφανισθοῦν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὡς μαχόμενοι μεταξύ των, διὰ νὰ μὴ θρηγοῦν οἱ ἀνθρώποι τὴν μεγάλην αὐτὴν συμφορὰν, ἀλλὰ διὰ ν' αὐξάνουν ἀπ' ἐναντίας τὸν ζῆλόν των, νὰ λύουν μεταξύ τῶν κομμάτων διὰ τῶν ὅπλων τὰς διαφοράς των, καὶ διὰ νὰ μὴ φοβοῦνται τοὺς ἐμφυλίους σπαραγμούς, ἀλλὰ νὰ δικαιολογοῦν μὲ τὸ παράδειγμα τῶν θεῶν τὴν ἀνθρωπίνην ἐγκληματικότητα.

Μὲ ὁποῖαν δεξιοτεχνίαν τὰ ἀκάθαρτα ἐκεῖνα πνεύματα παρήγγειλαν νὰ τελοῦνται πρὸς χάριν των οἱ σκηνικοὶ ἐκεῖνοι ἀγῶνες, περὶ τῶν ὁποίων ὠμίλησαμεν διὰ μακρῶν, καὶ κατὰ τοὺς ὁποίους ἐν μέσῳ ἀσμάτων καὶ δραματικῶν σκηνῶν ἀπεικονίζονται τόσα αἵσχη τῶν θεῶν, ὥστε νὰ ἡμπορῇ κανεὶς νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ὄντως ἔχουν διαπραχθῇ. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι, πού δὲν τὰ ἐπίστευον, θὰ ἐφαντάζοντο ἴσως ὅτι οἱ θεοὶ ἐπιδοκιμάζουν πολὺ εὐχαρίστως τὴν ἐκτέλεσιν τοιούτων πράξεων, καὶ θὰ τὰς ἐμιμοῦντο ἀσφαλῶς.

Καὶ ὅμως διὰ νὰ μὴ πιστευθῇ, ὅτι κακολογοῦσαν τοὺς θεοὺς, ἀντὶ νὰ γράφουν πράγματα ἀντάξιά των, καθ' ὃν χρόνον οἱ ποιηταὶ ἀφηγοῦνται, ὅτι θεοὶ ἐπολεμοῦσαν μεταξύ των, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐπεβεβαίωσαν τὰ ἄσματα τῶν ποιητῶν, ὅχι μόνον ἀπεκονίζοντες τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνάς των διὰ τῶν ἠθοποιῶν εἰς τὰ θέατρα, ἀλλὰ μαχόμενοι καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ἐκτιθέμενοι κατὰ

τὸν τρόπον αὐτὸν εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν.

Ἡμεῖς παρωρμήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν ὅλα αὐτά, διότι καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς των δὲν ἐδίστασαν νὰ εἰποῦν καὶ νὰ γράψουν, ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία εἶχε χαθῇ καὶ μάλιστα ἐκμηδενισθῇ καθ' ὁλοκληρίαν, λόγῳ τῶν αἰσχίστων ἡθῶν τῶν πολιτῶν, πρὶν ἔλθῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον τοῦτον. Αὐτοὶ ὅμως δὲν ἀπέδωσαν τὴν τοιαύτην καταστροφὴν εἰς τοὺς θεοὺς των, ἀλλ' ἐπέρριψαν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὰ πρόσκαιρα τοῦ κόσμου αὐτοῦ, διὰ τὰ ὅποια εἶναι ἀδύνατον ν' ἀπολεσθοῦν ἐνάρετοι καὶ εὐσεβεῖς ἄνθρωποι, εἴτε ζῶντες εἴτε νεκροί. Διότι ὁ Χριστὸς δίδει συνεχῶς σπουδαίους κανόνας διὰ τὰ χρηστὰ ἥθη καὶ ἐναντίον τῶν διεφθαρμένων ἡθῶν, ἐνῶ οἱ θεοὶ των δὲν ἐφρόντισαν ποτὲ νὰ δώσουν τοιούτους κανόνας εἰς τὸν λαόν, ποὺ τοὺς ἐλάτρευε καὶ συνεπεία τῶν ὁποίων δὲν θὰ ἐχάνετο ἡ Πολιτεία ἐκείνη, ἀλλὰ μᾶλλον συνέτειναν εἰς τὴν καταστροφὴν των, διαφθείροντες αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἥθη μὲ τὸ παράδειγμά των καὶ μὲ τὸ ὀλέθριον κῦρὸς των.

Ἔτσι δὲν θὰ εὐρεθῇ κανεὶς, πιστεύω, ποὺ θὰ τολμήσῃ νὰ εἴπῃ «Ὅλοι οἱ θεοὶ ἀπεχώρησαν ἐγκαταλείψαντες τὰ ἱερὰ καὶ τοὺς βωμοὺς των», διότι, ὡς φίλοι τῆς ἀρετῆς, εἶχον προσβληθῇ ἀπὸ τὴν ἀκολασίαν τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ ἀπεδείχθη, ὅτι ἦσαν πάντοτε παρόντες εἰς τὰς ὑποδείξεις τῶν ἐντοσθίων, τῶν οἰωνοσκοπῶν καὶ τῶν χρησμῶν, μὲ τὰ ὅποια ἤθελαν νὰ καυχηθοῦν καὶ νὰ συστηθοῦν ὡς μάντις προβλέποντες τὸ μέλλον καὶ ὑποσχόμενοι σημαντικὴν βοήθειαν εἰς τὰς μάχας. Ἐὰν πράγματι ἤθελον ἀποχωρήσει οἱ θεοὶ, οἱ Ρωμαῖοι θὰ παρωξύνοντο εἰς ἐμφυλίους πολέμους, μετριοπαθέστεροι ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πάθη των παρὰ ἀπὸ τὰς παρωρμήσεις τῶν θεῶν των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΤ'.

Οἱ δαίμονες ἔδιδον μυστικὰς συμβουλὰς σχετικὰς μὲ τὰ χρηστὰ ἥθη, ἐνῶ δημοσίᾳ κατὰ τὰς τελετάς των ἀνεφέρετο κάθε ἀναίδεια.

Ἔτσι λοιπὸν ἦσαν τὰ πράγματα, φανερὰ εἰς ὅλων τὰ μάτια: ρυπαρότητες ἀνακατωμένες μὲ σκληρότητα, πράξεις αἰσχυραί, ἐγκλήματα τῶν θεῶν ἀληθινὰ ἢ φανταστικά. Οἱ θεοὶ εἶχαν γίνοι διαόσημοι, διότι εἶχαν ἀφιερωθῇ εἰς αὐτοὺς σύμφωνα μὲ τοὺς

πόθους των, ιεροτελεστίαι συνεχεῖς καὶ ἐπίσημοι, διότι ἂν δὲν ἀπεδίδοντο εἰς αὐτοὺς τιμαί, θὰ ἐξωργίζοντο, ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ ἔκτροπα παρουσιάζοντο ὡς θεάματα εἰς τὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ὡς ἄξια μιμήσεως. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν λέγεται, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ δαίμονες παρέχουν ἐντὸς τῶν ναῶν καὶ τῶν ἀσύλων τοὺς μερικοὺς καλοὺς κανόνας γύρω ἀπὸ τὰ ἥθη εἰς μερικά ἐκλεκτὰ πρόσωπα, ἀφιερωμένα εἰς αὐτοὺς μὲ ἰδιαίτερον τρόπον, ἐνῶ μὲ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν ἀπολαύσεων ὁμολογοῦν, ὅτι εἶναι ἀκάθαρτα πνεύματα; Καὶ ἀκόμη, διατί τὰ τόσα φρικαλέα ἐγκλήματα, ἀληθινὰ ἢ ψευδῆ, τῶν ὁποίων ζητοῦν τὴν ἀπεικόνισιν ἐκ μέρους ζηλωτῶν φαυλοβίων, ἢ ἐπιβάλλουν εἰς ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν ὀλίγην ἐντροπήν, καὶ διαπιστώνουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ὅτι παρακινοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ διάγουν ἄτιμον καὶ ἐπαίσχυντον ζωὴν;

Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, δι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο τὸ γεγονός, πρέπει νὰ ἔχωμεν τὴν μεγάλην πανουργίαν καὶ δολιότητα τῶν ὀλεθρίων αὐτῶν πνευμάτων πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ν' ἀφαιροῦμεν τὸ προσωπίον των. Διότι εἶναι τόσον μεγάλη ἡ δύναμις τῆς χρηστότητος καὶ τῆς ἀγνότητος, ὥστε ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ ἀνθρωπότης ἔχει πεποίθησιν περὶ τῆς ἀξίας της, δὲν ὑπάρχει δὲ ἄνθρωπος, ὅσονδήποτε βυθισμένος εἰς τὸν βόρβορον τῆς ἀκολασίας καὶ τῆς διαφθορᾶς, ποὺ νὰ ἔχη χάσει τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς καθ' ὁλοκληρίαν. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀκριβῶς, ἐὰν ὁ κακόβουλος δαίμων, ὅπως εἶδαμεν εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία μας, δὲν μετεμορφώνετο κάποτε εἰς ἄγγελον τοῦ φωτός, δὲν θὰ κατώρθωνε νὰ ἐξαπατᾷ τοὺς ἀνθρώπους ⁽¹⁾. Ἐξω, εἰς τὰς τάξεις τοῦ λαοῦ, κελαρίζει μὲ ἐκκωφαντικὸν πάταγον ἢ ἀσελγῆς ἀσέβεια, ἐντὸς αὐτῶν ἡ ἀγνότης, ἐγκάθειρκτος καὶ ἀποκρυπτομένη, μόλις ἀκούεται ἀπὸ μικρὸν ἀριθμὸν ἀτόμων. Ἐκθέτουν εἰς τὸν λαὸν κάθε τι ποὺ πρέπει νὰ ἐπαινῆται. Ὅ,τι εἶναι ἐντιμον ἀποκρύπτεται καὶ ὅ,τι εἶναι ἄτιμον ἐπιδεικνύεται ἀπροκαλύπτως. Τὸ κακόν, ποὺ τελεῖται, συνενώνει γύρω του ὅλα τὰ θεάματα· τὸ ἀγαθόν, ποὺ ἐκφωνεῖται, μὲ κόπον ἀκούεται ἀπὸ μερικοὺς ἀκροατάς, ὡς ἐὰν ἔπρεπε κανεὶς νὰ κοκκινίζη διὰ τὰς ἠθικὰς πράξεις, καὶ διὰ τὰς ἀνηθίκους νὰ ὑπερηφανεύεται.

Ποῦ ὅμως συμβαίνει αὐτό, ἐὰν ὅχι εἰς τοὺς ναοὺς τῶν δαιμόνων; Ἀφοῦ αὐτό, ποὺ εἶπα προηγουμένως, συμβαίνει, ὅπως οἱ ἠθικοὶ ἄνθρωποι, ποὺ εἶναι ὀλίγοι, ἐκπλήσσονται, καὶ ὅπως

(1) Αὐτὸς γὰρ ὁ Σατανᾶς μετασχηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός. Οὐ μέγα οὖν εἰ καὶ οἱ διάκονοι αὐτοῦ μετασχηματίζονται ὡς διάκονοι δικαιοσύνης, ὧν τὸ τέλος ἔσται κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν. (2 Κορ. ια', 14—15)

μὴ διορθώνωνται οἱ πολλοί, πού εἶναι ἀπείρως διεφθαρμένοι. Δὲν γνωρίζομεν ποῦ καὶ πότε ἄνθρωποι ἰδιαιτέρως ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Οὐρανίαν Θεάν (¹) θ' ἀκούσουν παρ' αὐτῆς κανόνας ἀγνότητος. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἐμπρὸς εἰς τὸν ναῖσκον, ὅπου ἔχει τοποθετηθῇ τὸ ἄγαλμά της, οἱ προσελθόντες ὅλοι μαζὶ ἀπὸ παντοῦ, παρατηροῦσαν ὄρθιοι.

Αὕτῃ ἡ θεὰ ἐλάτρευετο μὲ τὰς θερμότερας προσευχάς, ἐνῶ συγχρόνως ἐνώπιόν της ἐτελοῦντο ἱεουργίαι ἐπονείδιστοι. Ἐκεῖ δὲν εἶδαμεν ποτὲ ντροπαλοὺς μίμους οὔτε μίαν σκηνην ὅπως δῆποτε σεμνήν. Ὁ καθεὶς ἔπαιζε θαυμασίως τὸν ρόλον του, ρόλον ἀναισχύντου ἀνθρώπου. Ὁ καθεὶς ἐγνώριζε τί ἀρέσει εἰς τὴν ἐν λόγῳ παρθένον θεάν, καὶ ὅμως παριστάνοντο πράγματα, τὰ ὅποια μία οἰκοδέσποινα θὰ ἐμάνθανε καὶ θὰ μετέφερεν εἰς τὸ σπίτι της. Μερικὲς ντροπαλὲς οἰκοδέσποινες ἀπέστρεφαν τὸ πρόσωπον διὰ νὰ μὴ βλέπουν τὰς αἰσχυρὰς κινήσεις τῶν ἡθοποιῶν, ἣ ἐμάνθαναν ἱεροκρυφίως τὴν τέχνην νὰ ἐκτελοῦν ἐγκλήματα, καὶ τοῦτο διότι ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν συζύγων των δὲν ἐτολμοῦσαν μὲ ἐλεύθερον βλέμμα νὰ περιεργάζωνται τὰ βδελυρὰ ἐκεῖνα θεάματα, πολὺ ὅμως ὀλιγώτερον ἐτολμοῦσαν νὰ καταδικάζουν μὲ ἀγνὴ καρδίᾳ τὰς τελετὰς τῆς θεᾶς ἐκείνης πού ἐλάτρευαν.

Ὅπως δῆποτε ἐδιδάσκοντο εἰς τοὺς ναοὺς ἐκείνους ὅ,τι ἔπρεπε νὰ γίνεται κρυφίως εἰς τὸ σπίτι, καὶ θὰ προξενοῦσε ἐκπληξιν, ἔὰν ὑπῆρχον μερικοί, οἱ ὅποιοι, μολονότι θὰ ἐντρέποντο ἐμπρὸς εἰς ἄλλους ἀνθρώπους, δὲν θὰ διέπραττον ἐλευθέρως ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐγκλήματα, πού ἐδιδάσκοντο ἀκόμη καὶ ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας, γνωρίζοντες, ὅτι θὰ προκαλοῦσαν τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν, ἂν δὲν ἐφρόντιζαν νὰ τὰ παριστάνουν δημοσίᾳ. Πράγματι, ποῖο ἄλλο πνεῦμα, πού διεγείρει τὰ βδελυρώτερα πάθη, ἐπιμένει εἰς τὸ νὰ διαπράττωνται μοιχεῖαι καὶ νὰ εὐχαριστῇται ὅταν διαπράττωνται, ἔὰν ὅχι ἐκεῖνο, πού τέρπεται μὲ τοιοῦτου εἴδους τελετὰς, πού στολίζει τοὺς ναοὺς μὲ τὰς εἰκόνας τῶν δαιμόνων, πού ἀγαπᾷ εἰς τοὺς ἀγῶνας τὰς ζωηρὰς παραστάσεις ἀκολάστων πράξεων, ψιθυρίζει δὲ ἐν τῷ κρυπτῷ λόγῳ δικαιοσύνης, διὰ νὰ ἐξαπατήσῃ καὶ τοὺς ὀλίγους ἀγαθοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ δημοσίᾳ παρουσιάζει δελεαστικὰ θεάματα φιληδονίας, διὰ νὰ ἐλκύσῃ τοὺς κακοὺς, πού εἶναι ἀναρίθμητοι;

(¹) Τὴν Κυβέλην

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Μὲ ποίαν καταστρατήγησιν τῆς δημοσίας ἡδικῆς οἱ Ῥωμαῖοι ἀφιέρωσαν εἰς τοὺς θεοὺς των βδελυρὰ θεάματα, διὰ νὰ τοὺς ἐξευμενίσουν

Ἐνας ἄνδρας περιωπῆς, ὃ ὁποῖος ἦτο ἐγκρατὴς τῆς φιλοσοφίας, ὃ Τούλλιος (Κικέρων), ἐνῶ ἐπρόκειτο νὰ ἐκλεγῇ ἀγορανόμος (aedilis) ⁽¹⁾ ἐφώναζε στ' αὐτιά τῶν συμπολιτῶν του, ὅτι μεταξὺ τῶν καθηκόντων τοῦ ὑπουργήματός του ἦτο καὶ τὸ νὰ ἐξευμενίσῃ τὴν μητέρα Φλόραν ⁽²⁾ διὰ τῆς ἐκτελέσεως ἐπισήμων ἀγώνων, αὐτοὶ δὲ οἱ ἀγῶνες τελοῦνται μὲ τόσον μεγαλυτέραν εὐσέβειαν, ὅσον εἶναι βδελυρώτεροι. Καὶ κάπου ἄλλοῦ ⁽³⁾ ὁπότε ἦτο ἤδη ὕπατος, ⁽⁴⁾ λέγει ὅτι, ὅταν κάποτε ἡ Ῥωμαϊκὴ Δημοκρατία διέτρεχε τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ⁽⁵⁾ ἐτελέσθησαν θεατρικαὶ παραστάσεις διαρκείας δέκα συνεχῶν ἡμερῶν, καὶ ὅτι διὰ νὰ ἐξευμενισθοῦν οἱ θεοὶ δὲν εἶχε παραλειφθῇ τίποτε, ὥς ἂν δὲν θὰ ἦτο καλύτερον νὰ ἐξοργίσουν αὐτοὺς τοὺς θεοὺς μὲ τὴν ἐγκράτειαν, παρὰ νὰ τοὺς ἐξευμενίσουν μὲ τὴν ἀκολασίαν, καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν μνησικακίαν των μὲ τὴν ἀρετὴν μᾶλλον, παρὰ νὰ τὴν καταπραΰνουν μὲ τόσον βδελυρὰς θεατρικὰς παραστάσεις.

Διότι οἱ ἀγῶνες ἐκεῖνοι, μὲ τοὺς ὁποίους ἐξευμενίσθησαν, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἦσαν σκληροὶ θεοί, δὲν θὰ προξενοῦσαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους μεγαλυτέραν συμφορὰν ἀπὸ ἐκείνην, πὺν ἐπροκάλεσαν θέλοντες νὰ ἐξευμενισθοῦν μὲ τοιοῦτου εἴδους ἀκολασίας καὶ ρυπαρότητας. Διότι, διὰ ν' ἀπομακρύνουν ἐκεῖνο, πὺν ἐφοβοῦντο διὰ τὸ σῶμά των, προσπαθοῦσαν νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τοὺς θεοὺς διὰ τῶν μέσων ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων ἐποδοπατεῖτο ἡ ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, διότι ἐκεῖνοι οἱ θεοί, ὥς προστάται, δὲν θ' ἀντετάσσοντο πρὸς τοὺς ἐχθρούς, πὺν ἐπέδραμον κατὰ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, διὰ νὰ τὴν καταλάβουν, προτοῦ διαφθείρουν τὰ ἥθη τῶν χρηστῶν πολιτῶν.

(1) Ὁ Κικέρων ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦτο κατὰ τὸ ἔτος 69 π. Χ.

(2) Φλόρα (Χλωρίς) θεὰ τῶν ἀνθέων καὶ τῆς ἀνοίξεως. Πρὸς τιμὴν αὐτῆς ἐωρτάζοντο εἰς τὴν Ῥώμην τὰ ἀνθραστήρια (Floraalia) τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ἀπριλίου καὶ τὰς πρώτας τοῦ Μαΐου.

(3) Κατὶλ. III, 8, 20.

(4) Κατὰ τὸ ἔτος 63 π. Χ.

(5) Ἦτο τὸ ἔτος τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁλόκληρος ἡ πόλις ἐδιδάσκετο νὰ ἐξευμενίσῃ τοὺς θεοὺς μὲ αὐτὸν τὸν ὑπεροπτικόν, ὑπερμέτρως βδελυρόν, ἀσελγῆ, ἀπαίσιον, ἁμαρτωλὸν τρόπον. Ἐνῷ δὲ οἱ ἀπὸ χαρακτῆρος ἐνάρετοι Ρωμαῖοι ἀπεσιτέρουν ἀπὸ κάθε τιμῆν, διέγραφον ἀπὸ τὴν φρατρίαν, ἐθεώρουν ὡς πρόσωπα μὴ ἔντιμα καὶ ἐξαιρετικῶς ἀνυπόληπτα, τοὺς ἡθοποιοὺς ἐκείνους, ποὺ ἐλάμβανον ἐνεργὸν μέρος εἰς τοιοῦτον εἶδους τελείας, ἐδιδάσκοντο, λέγω, νὰ ἐξευμενίσουν τοὺς θεοὺς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν, μυσαρὸν καὶ ἀπαίσιον. Ἐμάνθανον τὰς φαντασιώσεις ἐκείνας, γοητευτικὰς καὶ ἐγκληματικὰς, περὶ τῶν θεῶν, τὰς ἀτιμίας των, τὰς ἐγκληματικὰς, κακοήθεις πράξεις των, καθὼς καὶ τὰς ἐνεργείας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἐπεννοοῦντο κατὰ τρόπον ἀκόμη ἐγκληματικώτερον καὶ αἰσχροτέρον, καὶ παριστάνοντο ἐμπρὸς στὰ μάτια καὶ στ' αὐτιά τοῦ κοινοῦ. Ὁλόκληρος ἡ πόλις ἔβλεπεν, ὅτι ἤρρεσαν εἰς τοὺς θεοὺς, καὶ δι' αὐτὸ οἱ κάτοικοί της ἐπίστευον ἀδιστάκτως, ὅτι ὄχι μόνον ἔπρεπεν, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶχον καθῆκον νὰ τὰς προσφέρουν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰς μιμοῦνται. Δὲν ἐπίστευον ὅμως, ὅτι ὠφείλον νὰ μιμοῦνται κάτι περισσότερο καλὸ καὶ τίμιον—(ἢ ὅ,τι ἐφαίνετο τοιοῦτον)—κάτι, ποὺ ἐδιδάσκετο εἰς ὀλίγους καὶ μὲ τρόπον τόσον μυστικόν, ἐὰν πραγματικῶς ἐδιδάσκετο, ὥστε ἐφοβοῦντο νὰ μὴ ἀποκαλυφθῇ περισσότερον, παρ' ὅσον ἐφοβοῦντο μήπως τεθῇ εἰς ἐφαρμογὴν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Πόσον εἶναι εὐεργετικὰ τὰ διδάγματα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας

Μερικοί, ἀσφαλῶς ἄδικοι καὶ ἀχάριστοι, παραπονοῦνται διὰ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ἐλευθερώνονται ἀπὸ τὴν τρομακτικὴν δουλείαν καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴν ἐπικεινωσίαν τῶν ἀτίμων ἐκείνων δυνάμεων, καὶ διὰ τὸ ὅτι μετάγονται ἀπὸ τὰ σκοτάδια τῆς ἐπικινδύνου ἐκείνης ἀσεβείας εἰς τὸ φῶς τῆς φωτεινοτέρας εὐσεβείας. Καὶ τὸ κάμνουν αὐτό, ἐφ' ὅσον κατέχονται ὀλοτελῶς καὶ βασανίζονται ἀπὸ τὸ πονηρὸν πνεῦμα. Διότι οἱ λαοὶ σπεύδουν ἀθρόοι μὲ ἀγνότητά εἰς τοὺς ναοὺς, ὅπου μὲ μίαν ἡθικοποιητικὴν διάκρισιν τῶν δύο φύλων οἱ ἄνδρες εἶναι χωρισμένοι ἀπὸ τὰς γυναῖκας, καὶ προστρέχουν εἰς τοὺς ναοὺς, διὰ ν' ἀκούσουν τί πρέπει νὰ κάμνουν, διὰ νὰ ζοῦν ἐναρέτως εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, διὰ νὰ γίνουν ἄξιοι, μετὰ τὴν ζωὴν αὐτὴν, τῆς αἰωνίας εὐδαιμονίας. Προστρέχουν ἐπίσης ἐκεῖ, ὅπου αἱ Ἱεραι

Γραφαὶ καὶ τὸ δόγμα τῆς δικαιοσύνης ἐρμηνεύονται εἰς ἓνα τόπον προεξέχοντα εἰς ἐπήκοον ὅλων, ὅπως ἐκεῖνοι μὲν ποὺ ἐννοοῦν τὰ διδάγματά των, τὰ ἐνστερνίζονται διὰ ν' ἀποκτήσουν τὸ βραβεῖον, ἐκεῖνοι δέ, ποὺ δὲν τὰ ἐφαρμόζουν, τὰ ἀκούουν διὰ τὴν καταδίκην των. Ἐὰν δὲ μερικοὶ προσέρχονται διὰ νὰ χλευάσουν τὰ διδάγματα αὐτά, ὁλόκληρος ἡ ὑπεροψία των καταπαύει μὲ μίαν αἰφνιδίαν κίνησιν ἢ καταστέλλεται ἀπὸ φόβον καὶ ἐντροπὴν. Διότι εἰς τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς δὲν παρουσιάζεται κανένα ἐπονείδιστον πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἤμποροῦσε νὰ μιμηθῇ κανεὶς, ἐκεῖ ὅπου διδάσκονται τὴν νουθεσίαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἢ γίνονται γνωστὰ τὰ θαύματά του, ἢ ἐπαινοῦνται τὰ δῶρά του, ἢ ζητοῦνται αἱ χάριτές του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Παραίνεσις πρὸς τοὺς Ῥωμαίους νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς θεοὺς των.

ὦ Ῥωμαῖοι μὲ τὸν μεγαλόψυχον χαρακτήρᾳ σας! Ἀπόγονοι τῶν Ρηγούλων, τῶν Σκαιβόλων, τῶν Σκιπιώνων, τῶν Φαβρικίων, ἀγαπήσατε αὐτὰ τὰ διδάγματα καὶ μάθετε νὰ τὰ διακρίνετε ἀπὸ τοὺς ἐπονειδίστους ἑξωφρενισμοὺς καὶ τὰς πανούργους ἀποπλανήσεις τῶν δαιμόνων! Ἐάν, ὥς ἐκ τῆς φύσεώς σας, εὐρίσκεται κάτι ἀγαθὸν εἰς τὴν ψυχὴν σας, ἢ ἀγαθὴ ἰδιότης αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκαθαρθῇ καὶ νὰ τελειοποιηθῇ παρὰ μόνον μὲ τὴν εὐσέβειαν, ἐνῶ ἀπ' ἐναντίας ἀπὸ τὴν ἀσέβειαν χάνει τὴν ἀξίαν του καὶ τιμωρεῖται. Εἶναι πλέον καιρὸς νὰ ἐκλέξετε ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσετε, ὅπως, χωρὶς φόβον νὰ ἐξαπατηθῆτε, ἐπαινεθῆτε ὅχι διὰ τὰς ἰδικὰς σας ἀρετάς, ἀλλὰ διὰ τὴν χάριν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὸν Θεὸν θὰ λάβετε, διότι ἔχετε μὲν ἀποκτήσει δόξαν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς ἀνεξερευνήτου προνοίας τοῦ Δημιουργοῦ σᾶς ἔλειπεν ἡ ἀληθινὴ θρησκεία, τὴν ὁποίαν ὀφείλετε ν' ἀσπασθῆτε.

Εὐπνήσετε, διότι ἔφθασεν ἡ ἡμέρα ⁽¹⁾, ὅπως ἔχετε ἤδη ξυ-

(1) Ἡ νύξ προέκυψεν, ἡ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν. Ἀποθώμεθα οὖν τὰ ἔργα τοῦ σκοτόυ καὶ ἐνδυσώμεθα τὰ ὅπλα τοῦ φωτός (Ῥωμ. ιγ'. 12). Ὑμεῖς δέ, ἀδελφοί, οὐκ ἐστὲ ἐν σκότει, ἵνα ἡ ἡμέρα ὑμᾶς ὡς κλέπτης καταλάβῃ. Ἄρα οὖν μὴ καθεύδωμεν ὡς καὶ οἱ λοιποί, ἀλλὰ γρηγορῶμεν καὶ νήφωμεν. (1 Θεσσαλ. ε', 4, 6).

πνήσει μὲ μερικούς ἀνθρώπους, διὰ τὴν τελείαν ἀρετὴν τῶν ὁποίων καὶ διὰ τὸ ὅτι ἐδεινοπάθησαν διὰ τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν ἡμεῖς ὑπερηφανευόμεθα, διότι, ἀγωνιζόμενοι ἐναντίον μιᾶς ἔξουσίας ὑπερβολικὰ ἐχθρικῆς καὶ ὑπερνικήσαντες ταύτην μὲ τὸν ἥρωϊκὸν τῶν θάνατον, «μὲ τὸ αἷμά των μᾶς ἐδώρησαν αὐτὴν τὴν πατρίδα» ⁽¹⁾. Εἰς αὐτὴν τὴν πατρίδα ἀκριβῶς σᾶς προσκαλοῦμεν καὶ σᾶς προτρέπομεν. Συγκαταριθμηθῆτε εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν πολιτῶν της, τὸ νὰ γίνετε δὲ εὐπρόσδεκτοι εἰς αὐτήν, σημαίνει κατὰ τινα τρόπον, ὅτι θ' ἀποκτήσετε ἓνα ἄσυλον: τὴν ἀληθινὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν σας.

Μὴ δίδετε πίστιν εἰς τοὺς ἐκφύλους ἀπογόνους σας, οἱ ὅποιοι κακολογοῦν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Κατηγορήσατε αὐτοὺς ὡς αἰτίαν τῶν σημερινῶν συμφορῶν, διότι αὐτοὶ δὲν ἐπιζητοῦν εὐκαιρίας, ποὺ θὰ τοὺς ὠδηγοῦσαν εἰς μίαν ἡρεμον ζωὴν, ἀλλὰ ποθοῦν μᾶλλον νὰ μὴ παρενοχλοῦνται εἰς τὴν ἀκολασίαν των. Αἱ ἀταξίαι αὐταὶ δὲν σᾶς ἤρεσαν, οὔτε διὰ ν' ἀποκτήσετε τὸ βασίλειον τῆς γῆς. Εἶναι καιρὸς ν' ἀποκτήσετε τὴν βασιλείαν τοῦ οὐρανοῦ, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ὁποίου θὰ κουρασθῆτε πολὺ ὀλίγον καὶ θ' ἀναγεννηθῆτε διὰ τὴν αἰωνιότητα. Διότι ἐκεῖ δὲν θὰ εὔρετε οὔτε τὸ πῦρ τῶν Ἑστιάδων, ⁽²⁾ οὔτε τὸν λόφον τοῦ Καπιτωλίου, ἀλλὰ τὸν ἓνα καὶ ἀληθινὸν Θεὸν «ποὺ δὲν θὰ δώσῃ κανένα σύνορον εἰς τὸ βασίλειόν σας οὔτε ὠρισμένην χρονικὴν διάρκειαν, ἀλλὰ θὰ σᾶς δωρήσῃ ἓνα βασίλειον ἄνευ συνόρων».

Μὴ ζητῆτε τοὺς ἀπατηλοὺς καὶ ψευδεῖς θεούς. Ἐγκαταλείψατέ τους, περιφρονήσατέ τους, διεκδικοῦντες τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν. Δὲν εἶναι θεοί, εἶναι πονηρὰ πνεύματα, διὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ποινὴ ἢ αἰώνιος εὐδαιμονία σας. Δὲν φαίνεται, ὅτι ἡ Ἥρα ὑπῆρξε τόσον ἐχθρὰ πρὸς τοὺς Τρῶας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔσεῖς, ὧς Ῥωμαῖοι, κατάγεσθε, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ, ὅπως κτισθῇ ἡ Ῥώμη, ὅσον αὐτοὶ οἱ δαίμονες, τοὺς ὁποίους ἀκόμη πιστεύετε θεούς, φθονοῦν ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τὴν αἰωνίαν ἔδραν. Ἀλλὰ καὶ σεῖς ἐκρίνατε ὅχι ὀλίγον τὰ πονηρὰ αὐτὰ πνεύματα, ὅταν ἐζητήσατε μὲν νὰ τὰ ἐξευμενίσετε διὰ δημοσίων θεαμάτων, ἐκηρύξατε δὲ ἀνυπολήπτους ἐκείνους, διὰ τῶν ὁποίων ἀφίνατε νὰ παριστάνωνται. Δεχθῆτε, ὦ Ῥωμαῖοι, νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἐ-

(1) Βιργιλ. Αἰνείας, XI, 24, 25.

(2) Ἦτο τὸ ἱερὸν πῦρ, τὸ ὁποῖον διετηρεῖτο ἄσβεστον ἀναπτόμενον διαρκῶς ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς θεᾶς Ἑστίας (Vesta) ἀπὸ τὰς ἱερείας της τὰς Ἑστιάδας παρθένους, (Vestales).

λευθερία σας ἐναντίον τῶν ἀκαθάρτων ἐκείνων πνευμάτων, πού ἔβαλαν εἰς τὸν νοῦν τους, ὅτι ὀφείλετε νὰ καθιερώσετε καὶ νὰ δοξάζετε τὴν ἀτιμίαν των.

Σεῖς, εἰς τὴν Πολιτείαν σας ἀπεκλείσατε ἀπὸ κάθε τιμὴν τοὺς ἡθοποιούς, πού παριστάνουν τὰ ἐγκλήματα τῶν θεῶν. Παρακαλέσατε τὸν Θεὸν νὰ σῶς ἀπαλλάξῃ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς θεοὺς, οἱ ὅποιοι εὐρίσκουν ἡδονὴν εἰς τὰς βδελυρὰς πράξεις των, εἴτε ἀληθινὰ εἶναι αὐταὶ αἱ πράξεις, πρᾶγμα αἰσχροτάτον, εἴτε φανταστικάι, πρᾶγμα πού θὰ εἶναι μιὰ τεραστία πανουργία. Ἐκάματε καλά, ὅταν δὲν ἐπετρέψατε ν' ἀπολαμβάνουν τὰς τιμὰς τῶν πολιτῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας οἱ γελωτοποιοὶ καὶ οἱ θεατρικοὶ ὑποκριταί, ἀλλὰ πρέπει ἀκόμη περισσότερο νὰ γρηγορήτε. Ἡ θεία μεγαλειότης εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξευμενισθῇ μὲ αὐτὰς τὰς τέχνας, διὰ τῶν ὁποίων διασύρεται ἡ ἀνθρωπίνη ἀξιοπρέπεια. Μὲ ποῖον τρόπον πιστεύετε, ὅτι ἡμποροῦν νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν χορείαν τῶν ἁγίων οὐρανίων δυνάμεων οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι οἱ τερπόμενοι μὲ τὴν λατρείαν αὐτῇν, ἡ ὁποία τοὺς ἀποδίδεται, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου δὲν ἐπιστεύσατε, ὅτι πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀνήκοντες εἰς τὴν τάξιν τῶν Ρωμαίων πολιτῶν, ἔστω καὶ εἰς τὴν κατωτέραν, οἱ ἀνθρωποὶ ἐκεῖνοι, διὰ μέσου τῶν ὁποίων προσφέρεται αὐτῇ ἡ λατρεία;

Ἀσυγκρίτως εὐγενεστέρα εἶναι ἡ πολιτεία ἐκείνη, ὅπου ἡ νίκη εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὅπου ἡ ἀξιοπρέπεια εἶναι ἡ ἀγιότης, ὅπου ἡ ζωὴ εἶναι ἡ αἰωνιότης. Ἐὰν ἐσεῖς, ὦ Ρωμαῖοι, ἐθεωρούσατε ὡς καταισχύνην νὰ ἔχετε εἰς τὴν πολιτείαν σας ἀνθρώπους τοιαύτης διαγωγῆς, πολὺ ὀλιγώτερον ἡ οὐρανία πολιτεία θὰ ἐδέχετο τοιοῦτους θεοὺς εἰς τοὺς κόλπους της. Διὰ τοῦτο, ἐὰν θέλετε ν' ἀποκτήσετε τὴν μακαρίαν αὐτὴν πολιτείαν, ἀποφεύγετε τοὺς δαίμονας. Δὲν ἀξίζει νὰ λατρεύωνται ἀπὸ τιμίους ἀνθρώπους αὐτοὶ οἱ θεοί, πού ζητοῦν νὰ λατρεύωνται μὲ τοιαῦτα αἰσχιστα θεάματα. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ θεοὶ ἃς ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν λατρείαν σας διὰ μέσου τῆς ἀγιότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ, μὲ τὸν ἴδιον τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἀπεκλείσθησαν ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν πολιτῶν οἱ γελωτοποιοὶ διὰ τῆς διαταγῆς ἐκείνης τοῦ κήνσορος.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, τὰ ὁποία εἶναι τὰ μόνα πού θέλουν ν' ἀπολαμβάνουν οἱ κακοί, ἢ νὰ μὴ τὰ ὑφίστανται, ἡμεῖς ἐν συνεχείᾳ θ' ἀποδείξωμεν, ὅτι αὐτοὶ οἱ δαίμονες δὲν ἔχουν ὥς πρὸς αὐτά, οὔτε αὐτὴν τὴν δύναμιν, ὅπως πιστεύεται, καὶ ὅτι οὔτε δύνανται νὰ τὴν διαθέσουν, καθὼς ἰσχυρίζονται ἐκεῖνοι, πού πιστεύουν, ὅτι πρέπει νὰ λατρεύωνται δι' αὐτό. Μολονότι καὶ ἂν εἶχον ἀκόμη αὐτὴν τὴν δύναμιν, ἡμεῖς θὰ ἔπρεπε νὰ περιφρονοῦμεν αὐτὰ τὰ γήϊνα ἀγα-

·θὰ μᾶλλον, παρὰ νὰ λατρεύωμεν τοὺς θεοὺς ἐξ αἰτίας των, ἐνῷ
·ἂν τοὺς λατρεύωμεν, δὲν θὰ ἡμπορέσωμεν νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν
εὐδαιμονίαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν αὐτοὶ φθονοῦν. Τοῦτο ἄς εἶναι
τὸ τέρμα τοῦ παρόντος βιβλίου.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΙΕΡΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

(DE CIVITATE DEI)

* * *

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΑΝΔΡΕΟΥ ΔΑΛΕΖΙΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

■ ■
■ ■

ΤΕΥΧΟΣ Β΄

■ ■
■ ■

ΑΘΗΝΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν μοναδικῶν κακῶν, ποὺ φοβοῦνται οἱ κακοὶ καὶ τὰ ὅποια ὁ κόσμος ὑπέστη μοιραίως, ὅταν ἐλάτρευε τοὺς θεοὺς.

Πιστεύω, ὅτι ἔγινεν ἄρκετὸς λόγος διὰ τὰ κακά, ποὺ διαφθείρουν τὰ ἥθη καὶ τὰς ψυχάς, καὶ ἀπὸ τὰ ὅποια ὀφείλομεν νὰ προφυλαττώμεθα. Ἐπίσης ἀπεδείχθη, ὅτι οἱ ψευδεῖς θεοὶ δὲν ἐφρόντισαν ποτὲ νὰ παράσχουν εἰς τὸν λαὸν τὴν βοήθειάν των· εἰς τὸν λαόν, ποὺ τοὺς ἐλάτρευε, διὰ νὰ μὴ καταβληθῇ ἀπὸ τὸ πλῆθος αὐτῶν τῶν κακῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως μᾶλλον ἐπροσπάθησαν νὰ τὸν συντρίψουν. Τώρα βλέπω, ὅτι ὀφείλω νὰ πραγματευθῶ τὸ ζήτημα τῶν ἐν λόγῳ κακῶν, ποὺ εἶναι τὰ μόνα, τὰ ὅποια δὲν θέλουν οἱ Ἑθνικοὶ νὰ ὑφίστανται, εἶναι δὲ αὐτὰ τὰ κακά ἢ πείνα, ἢ ἀσθένεια, ὁ πόλεμος, αἱ λεηλασίαι, ἡ δουλεία, αἱ σφαγαὶ καὶ ἄλλαι παρόμοιαι συμφοραί, ποὺ ἀνεφέραμεν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον. Διότι οἱ κακοὶ πιστεύουν, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ δυστυχήματα, εἶναι κακά διὰ τὰ ὅποια δὲν εἴμεθα ἡμεῖς ἢ αἰτία, καὶ δὲν αἰσχύνονται, μεταξὺ τῶν ἀγαθῶν, ποὺ ἐπαινοῦν, νὰ εἶναι, ἐνῶ τὰ ἐπαινοῦν, κακοὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Ὑποφέρουν περισσότερον, ἐὰν εἶναι κάτοχοι μιᾶς κακοκτισμένης ἐπαύλεως, παρὰ ἐὰν διάγουν μίαν ἐπονείδιστον ζωὴν, ὥς ἐὰν ἡ εὐδαιμονία ἐνὸς ἀνθρώπου συνίστατο εἰς τὸ νὰ κατέχη ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἐκτὸς τοῦ ἑαυτοῦ του.

Οἱ θεοὶ των ὅμως, ὅταν κατώρθωσαν νὰ λατρεύωνται ἐλεύθερα, ⁽¹⁾ δὲν ἠμπόδισαν ποτὲ νὰ μὴ προσβάλλουν τοὺς λάτρες

(1) Ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέδωκε τὸ 313 διάταγμα ἀνεξιθρησκείας, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετρέπετο εἰς τοὺς χριστιανούς νὰ ἄσκοῦν μὲ πλήρη ἐλευθερίαν τὴν λατρείαν των. Τὸ 353 ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖος διέταξε τὸ κλείσιμο τῶν ναῶν τῶν Ἑθνικῶν, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 358 ἐπέβαλε τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου εἰς τοὺς προσφέροντας θυσίαν εἰς τὰ εἰδωλα. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ἐπεχείρησε νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν παλαιὰν θρησκείαν ἀλλ' εἰς μάτην. Οἱ διάδοχοί του Ἰοβεντανός, Βαλεντιανός ὁ Α' καὶ ὁ

των Ἑθνικοὺς τὰ μόνα κακά, ποὺ φοβοῦνται. Διότι πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Λυτρωτοῦ μας, ὅταν τὸ ἀνθρώπινον γένος κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ εἰς διαφόρους τόπους ἔμαστιζέτο ἀπὸ ἀπειρον ἀριθμὸν κακοτυχιῶν, μερικαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἦσαν ἀφάνταστοι, ποίους ἄλλους θεοὺς ἐλάτρευεν ὁ κόσμος, ἐκτὸς τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ καὶ μερικῶν ἄλλων προσώπων, ποὺ δὲν ἀνῆκον εἰς αὐτὸν τὸν λαόν, καὶ ἦσαν ἄξιοι τῆς θείας χάριτος κατὰ τὴν ἀνεξερεύνητον καὶ δικαιοτάτην κρίσιν τοῦ Θεοῦ; ⁽¹⁾

Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ μακρηγορήσω παρὰ πολὺ, θὰ παρασιώπησω τὰ βαρύτερα κακά, ποὺ ὑπέστησαν ἄλλοι ἄνθρωποι εἰς κάθε τόπον, καὶ θὰ ἐκθέσω ἀποκλειστικῶς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν, δηλαδὴ ἀκριβῶς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους πολίτας τῆς καὶ τὸ Κράτος τῆς, ὡς καὶ ὅλους ἐκείνους, ποὺ εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν ἦσαν σύμμαχοι ἢ ὑπηκόοι τῆς. Θὰ ἐκθέσω πόσας συμφορὰς ἐπέπρωτο νὰ ὑποστοῦν, προτοῦ ἔλθῃ ὁ Χριστός, ὅποτε ἀνῆκον εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κράτους ἐκείνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ἐὰν οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ἐξ ἴσου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων, ποίους λόγους εἶχαν ν' ἀνεχθοῦν τὴν καταστροφὴν τῆς Τροίας.

Πρῶτον ἀπ' ὅλα αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Τροία ἢ Ἴλιον, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔλκει τὴν καταγωγὴν του ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, (διότι δὲν πρέπει νὰ παραλείψω ἢ ν' ἀποκρύψω ὅσα ἔθιξα εἰς τὸ πρῶτον βι-

Βαλεντίνος (368—378) ἐπανέφεραν εἰς ἰσχὺν βαθμηδὸν τοὺς ἐναντίον τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων νόμους. Ὁ αὐτοκράτωρ Γρατιανὸς ἀπέρριψε τὸν τίτλον τοῦ Pontifex Maximus (Μεγάλου Ποντίφηκος), τὸν ὅποιον ἔφεραν οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου καὶ ἔπαυσε νὰ χρηματοδοτῇ διὰ κρατικῶν ἐπιχορηγήσεων τὰ ἱδρύματα τῶν Ἑθνικῶν. Κατήργησε τὰς προσόδους τῶν Ἑστιάδων Παρθένων (Vestales) καὶ τῶν λοιπῶν ἱερατείων, καὶ τέλος τὸ 392 ὁ Θεοδοσίος διέταξε τὸ κλείσιμο τῶν ναῶν τῶν Ἑθνικῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ ἐπέβαλε τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν εἰς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ὑπηκόους του. Ἐν τούτοις, παρ' ὅλας αὐτὰς τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων συνεχίσθη ἀκόμη ἐπὶ χρόνον μακρόν.

(1) Ὁ Αὐγουστίνος ἐκφράζει τὴν αὐτὴν γνώμην καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Deogratias. (Epist. CII, § 8 καὶ 12).

βλίων), ἀφοῦ εἶχε καὶ ἐλάτρευε τοὺς ἴδιους θεοὺς, διατί ἐκινήθη καὶ κατεστράφη ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας; Εἶναι λοιπὸν ἀληθινὸν τὸ ὅτι ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ποσειδῶν ἐξυπηρέτησαν μὲ τὸν ἔργον τῶν τὸν Λαομέδοντα, ποὺ εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς αὐτοὺς ἓνα ποσόν, ἀλλὰ παρέβη τὸν ὅρκον του; Μοῦ κάνει ἐκπληξιν τὸ ὅτι ὁ Ἀπόλλων, ποὺ ὀνομάζεται προφήτης τοῦ μέλλοντος, εἰργάσθη εἰς μίαν τόσον μεγάλην οἰκοδόμησιν, χωρὶς νὰ μαντεύσῃ, ὅτι ὁ Λαομέδων δὲν θὰ τοῦ ἔδιδε τὴν ὑπεσχημένην ἀμοιβήν, ἂν καὶ δὲν θὰ ἦτο πρέπον αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ποσειδῶν, ὁ θεὸς του, ἀδελφὸς τοῦ Διὸς, θεὸς τῆς θαλάσσης, νὰ μὴ γνωρίζῃ τὸ μέλλον. Διότι ὁ Ὅμηρος, περὶ τοῦ ὁποίου λέγεται, ὅτι ἔζησε πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Ρώμης, τὸν κάμνει νὰ προβλέπῃ μεγάλα πράγματα ⁽¹⁾ γύρω ἀπὸ τὴν καταγωγὴν τοῦ Αἰνείου, ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἡ Ρώμη, καὶ μάλιστα τὸν ἀπήγαγε ἐντὸς ἐνὸς νέφους, καθὼς λέγει ὁ Ὅμηρος, διὰ νὰ μὴ τὸν φονεῖσῃ ὁ Ἀχιλλεύς, διότι αὐτὸς ἤθελε νὰ κατεδαφίσῃ ἐκ βάθρων τὰ τεῖχη, ὅπως ὁμολογεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος εἰς τὸ ἔπος τοῦ Βιργιλίου «τὰ τεῖχη τῆς ἐπιόρκου Τροίας μὲ τὰ ἴδια τὰ χέρια του». ⁽²⁾

Λοιπὸν θεοὶ τόσο πολὺ σπουδαῖοι, ὅπως ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ποσειδῶν, ἔκτισαν δωρεὰν τὰ τεῖχη τῆς Τροίας δι' ἀνθρώπους ἀγνώμονας, χωρὶς νὰ γνωρίζουν, ὅτι ὁ Λαομέδων θὰ ἠρνεῖτο νὰ τοὺς δώσῃ τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀμοιβήν. Οἱ ἀντίπαλοί μας Ἑθνικοὶ ἄς ἐπιστήσουν πολὺ τὴν προσοχὴν τῶν εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶναι δι' αὐτοὺς καταστρεπτικώτερον νὰ λατρεύουν τοιαύτας θεότητας παρὰ νὰ τὰς ἐξαπατοῦν δι' ἐπιτοκίας. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος δὲν ἔδωκε μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ γεγονὸς αὐτό, ἀφοῦ μᾶς παρουσιάζει τὸν Ποσειδῶνα ἐχθρὸν τῶν Τρώων, τὸν δὲ Ἀπόλλωνα ὑπὲρ αὐτῶν μαχόμενον, ἐνῶ κατὰ τὸν μῦθον καὶ οἱ δύο αὐτοὶ θεοὶ εἶχαν ἐξαπατηθῆ ἀπὸ τὸν ἐπίορκον. Ἐὰν λοιπὸν οἱ Ἑθνικοὶ πιστεύουν αὐτὰ τὰ παραμύθια, πρέπει νὰ ἐντρέπωνται διὰ τὸ ὅτι λατρεύουν τέτοιους θεοὺς, διότι, ἂν τὰ πιστεύουν, ἄς μὴ μᾶς ὁμιλοῦν διὰ τὸν Τρῶον ἐπίορκον ἢ ἄς μένουν ἐκπληκτοὶ διὰ τὸ ὅτι οἱ θεοὶ ἐτιμώρησαν τὸν Τρῶον ἐπίορκον

(1) Ὡ πόποι, ἦ μοι ἄχος μεγάλητορος Αἰνεΐαο ὅς τάχα Πηλεΐωνι δαμείς Αἰδόσδε κάτειαν πειθόμενοι μύθοισιν Ἀπόλλωνος ἑκάτοιο, νήπιος, οὐδὲ τί οἱ χραιομήσει λυγρὸν ὄλεθρον Ὅμ. Ἰλιάς Τ, στίχ. 295 καὶ 329.

(2) Structa suis manibus periurae moenia Troiae. Βιργιλ. Αἰν. V, 810—811.

καὶ ἠγάπησαν τὸν ἐπίορκον τῆς Ρώμης.

Πράγματι εἰς μίαν πόλιν τόσον μεγάλην καὶ τόσον βυθισμένην εἰς τὴν διαφθοράν, ἥ συνωμοσία τοῦ Κατιλίνα, πὺν θὰ ἤμποροῦσε νὰ εὔρη ἓνα τόσο μέγαλον ἀριθμὸν ἀνατροπέων, «οἱ ὅποιοι ἐκέρδιζαν τὴν ζωὴν τοὺς εἰς τὰ ἐγκλήματα, βάφοντες τὰ χέρια τῶν εἰς τὸ αἷμα τῶν συμπολιτῶν τῶν ; Καὶ τί ἄλλο ἔκαμναν οἱ γερουσιασταί, ἀπείρως διεφθαρμένοι εἰς τὰς ἐτυμηγορίας τῶν, παρὰ νὰ διαπράττουν ἐπιορκίας; Τί θὰ ἔκαμνε ὁ λαός, διεφθαρμένος εἰς τὰς ψηφοφορίας του, ἥ ὅταν ἐνδεχομένως ἐκαλεῖτο εἰς μίαν συνέλευσιν; Διότι, ἐν μέσῳ τῆς τόσο μεγάλης διαφθορᾶς τῶν ἡθῶν, διετήρησαν τὴν παλαιὰν συνήθειαν τοῦ ὅρκου, ὅχι ὅμως διὰ ν' ἀποφεύγουν τὴν διάπραξιν ἐγκλημάτων ἐκ φόβου τῆς ἱεροσυλίας, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ νὰ προσθέτουν εἰς τὰ ἄλλα κακουργήματά τῶν καὶ τῆς ἐπιορκίας τὸ ἐγκλημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἡ μοιχεία τοῦ Πάριδος δὲν προσέβαλε διόλου τοὺς θεούς, διότι λέγεται ὅτι τὸ ἐγκλημα τοῦτο ἦτο συχνότατον εἰς τὰς τάξεις τῶν.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κανένας λόγος, διὰ τὸν ὅποιον οἱ θεοί, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ὁποίων ἐκυβερνᾶτο ἡ αὐτοκρατορία ἐκείνη, θὰ παρουσιάζοντο ἐξωργισμένοι κατὰ τῶν Τρώων διὰ τὸ ὅτι τὰ πράγματά τῶν ἐκινδύνευον, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐνίκηθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὴν δύναμιν τῶν ὁποίων δὲν κατώρθωσαν νὰ δαμάσουν. Δὲν ἦτο ἡ μοιχεία τοῦ Πάριδος ἐκείνη, ἔνεκα τῆς ὁποίας οἱ θεοὶ τοὺς ἐγκατέλειψαν τόσον, ὥστε νὰ τοὺς κάμουν νὰ ἐγκαταλείψουν καὶ αὐτοὶ τὴν Τροίαν, καθὼς ἰσχυρίζονται μερικοί, διὰ νὰ τοὺς δικαιολογήσουν. ⁽¹⁾ Διότι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐσυνήθησαν νὰ διαπράττουν ἁμαρτήματα καὶ νὰ τὰ διδάσκουν εἰς ἄλλους. Ὁ Σαλλούστιος ⁽²⁾ λέγει : «Καθὼς ἤκουσα, ἐθεμελίωσαν καὶ κατάρκησαν τὴν Ρώμην οἱ Τρῶες, οἱ ὅποιοι, ὑπὸ τὴν

(1) Ὁ Βιργίλιος ἀποδίδει τὴν καταστροφὴν τῆς Τροίας εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν θεῶν λόγῳ τῆς ἄρπαγης τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος :

Non tibi Tyndaridis facies invisae Lacaenae
Culpatisque Paris; Divom inclementia, Divom
Has evertit opes sternitque a culmine Troiam.

(2) Catil. 6.

ἡγεσίαν τοῦ Αἰνεΐα ἐπεριπλανῶντο ὥς πρόσφυγες εἰς ἐστίας μὴ ἀσφαλεῖς». Ἐὰν λοιπὸν οἱ θεοὶ ἐπίστευον, ὅτι ἡ μοιχεία τοῦ Πάριδος, ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῇ, ἡ τιμωρία θὰ ὤφειλε νὰ ἐπεκταθῇ περισσότερον εἰς τοὺς Ρωμαίους ἢ τοῦλάχιστον καὶ εἰς τοὺς Ρωμαίους, δοθέντος ὅτι ἡ μητέρα τοῦ Αἰνεΐου διέπραξε αὐτὸ τὸ ἔγκλημα. ⁽¹⁾

Ἀλλὰ διὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε ν' ἀγανακτήσουν ἕναντιον τοῦ Πάριδος διὰ τὴν μοιχείαν ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν εἶχαν ἀγανακτήσει διὰ τὸν ἴδιον λόγον κατὰ τῆς Ἀφροδίτης, συντρόφου των, — διὰ νὰ μὴν ὁμιλήσω περὶ τῶν ἄλλων θεῶν — ποὺ διέπραξε τὴν μοιχείαν μὲ τὸν Ἀγχίσην, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγέννησε τὸν Αἰνεΐαν; Μήπως ἐπειδὴ ἡ πρώτη μοιχεία διεπράχθη εἰς πείσμα τοῦ Μενελάου καὶ ἡ δευτέρα μὲ τὴν συναίνεσιν τοῦ Ἡφαίστου; Διότι πιστεύω, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν εἶναι ζηλότυποι διὰ τὰς συζύγους των καὶ μάλιστα, ὅτι καταδέχονται νὰ τὰς ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἴσως θὰ φανῇ, ὅτι εἰρωνεύομαι αὐτοὺς τοὺς μύθους, καὶ ὅτι δὲν πραγματεύομαι ἕνα ζήτημα τόσον σοβαρόν, ὅπως αὐτό.

Ἀς πιστεύσωμεν λοιπόν, ἂν ἔτσι σᾶς ἀρέσῃ, ὅτι ὁ Αἰνεΐας ἦτο υἱὸς τῆς Ἀφροδίτης ⁽²⁾. Συμφωνῶ, διότι δὲν πιστεύεται, ὅτι καὶ ὁ Ρωμύλος ἦτο υἱὸς τοῦ Ἄρεως. Ἀλλ' ἂν πιστεύεται τοῦτο περὶ τοῦ ἑνός, διατί νὰ μὴν πιστεύεται περὶ τοῦ ἄλλου; Μήπως ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς θεοὺς νὰ ἔχουν τρυφερὰς σχέσεις μὲ γυναῖκας καὶ εἶναι ἔγκλημα διὰ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἔχουν τοιαύτας σχέσεις μὲ θεάς; Προφανῶς ἡ κατάστασις αὕτη θὰ ἦτο σκληρὰ καὶ μᾶλλον ἀπίστευτος, δηλαδὴ τὸ ὅτι ὁ μὲν Ἄρης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ κἀνῃ μὲ τὴν Ἀφροδίτην ὅτι τοῦ κατέβαινε εἰς τὸ νοῦν, ἡ δὲ Ἀφροδίτη νὰ μὴν ἔχῃ κανένα τέτοιο δικαίωμα. Ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα περίπτωσις διεπιστώθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ρώμης, δοθέντος ὅτι ὁ Καῖσαρ ἀκόμη πρὸ μικροῦ ἐπίστευε τόσον, ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἦτο προμάμμη του, ὅσον ὁ ἀρκετὰ παλαιότερος Ρωμύλος, ὅτι πατέρα του ἦτο ὁ Ἄρης.

(1) Δηλαδὴ ἡ Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία ἐβοήθησε τὸν Πάριν ν' ἀπαγάγῃ τὴν Ἑλένην τοῦ Μενελάου.

(2) Ὁ Ζεὺς ἔδωκεν εἰς τὴν Ἀφροδίτην σύζυγον τὸν Ἡφαιστον, ἀλλ' αὕτη εἶχε καὶ ἄλλους συζύγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν Ἀγχίσην, μὲ τὸν ὁποῖον ἐγέννησε τὸν Αἰνεΐαν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Αὐγουστίνος παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Καῖσαρ ἐπίστευσεν ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ὑπῆρξε προμάμμη του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἡ γνώμη τοῦ Οὐάρρωνος ⁽¹⁾ ἰσχυριζομένου, ὅτι ἡ ἀνόητος ἀξίωσις τῶν ἀνθρώπων νὰ κατὰγονται ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ὑπῆρξεν ὠφέλιμος.

Θὰ ἤμποροῦσε νὰ ἐρωτήσῃ κανεὶς : μὰ πιστεύεις ἐσὺ σ' αὐτὰς τὰς ἀνοησίας ; Ἐγὼ δὲν τὰ πιστεύω, ἀφοῦ καὶ ἓνας ἄνθρωπος σοφώτατος, ὁ Οὐάρρων, μεταξὺ τῶν Ἑθνικῶν, δὲν τολμᾷ μὲν ἀπεριφράστως καὶ ἀπροκαλύπτως νὰ τὰ διαψεύσῃ, πάντως ὅμως παραδέχεται, ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀφηγήσεις ψευδεῖς, ὥστίς το διατείνεται, ὅτι εἶναι εὐεργετικὸν διὰ τὰ ἔθνη, ἄνδρες δυναμικοὶ νὰ θεωροῦνται ἀπόγονοι θεῶν, — μολονότι καὶ αὐτὸ εἶναι πλάνη, — ὅπως οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἔχουν θεϊαν προέλευσιν, προβαίνουν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἐνδόξων πράξεων· ὅπως τὰς ἐκτελοῦν μὲ μεγάλην τόλμην καὶ ἐπομένως ἐμψυχούμενοι ἀπὸ τὴν τοιαύτην αὐτοπεποίθησιν τὰς διεκπεραιώνουν μὲ αἴσιον ἀποτέλεσμα.

Βλέπεις καλὰ πόσον εὐρὺν στάδιον εἰς τὴν πλάνην δημιουργεῖ ἡ γνώμη αὐτή, τὴν ὁποίαν ἐγὼ ἐξέθεσα, ὅπως ἤμπορεσα μὲ δικὰ μου λόγια, διὰ νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιβληθοῦν ὅλα αὐτὰ τὰ ψέματα καὶ νὰ καθιερωθοῦν διὰ μέσου τῆς θρησκείας, ἐφ' ὅσον ἐπιστεύετο, ὅτι ἦσαν ὠφέλιμα καὶ τὰ ψέματα γύρω ἀπὸ τοὺς θεοὺς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ θεοὶ ἐτιμώρησαν τὴν μοιχείαν τοῦ Πάριδος, ἀφοῦ δὲν ἐτιμώρησαν τὴν μοιχείαν τῆς μητρὸς τοῦ Ρωμύλου.

Ἄλλ' ἄς ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ Ἀφροδίτη ἤμπορεσε ν' ἀποκτήσῃ ἐκ τοῦ Ἀγχίσου τὸν Αἰνεΐαν, ἢ ἐὰν ὁ

(1) Ὁ Οὐάρρων εἰς τὸ 31ον κεφάλαιον τοῦ 8' βιβλ. ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου «συγγραφεὺς ὀξυνούστατος καὶ σοφώτατος». Ζωηρὸν ἐγκώμιον τοῦ πλέκει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 2ου κεφαλ. τοῦ στ' βιβλίου καὶ ἀναφέρει ἓνα στίχον τοῦ Τερεντιανοῦ Μαύρου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Οὐάρρων ἦτο «vir doctissimus.»

Ἄρης ἀπὸ τὴν ἔνωσίν του μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ Νουμήτορος ⁽¹⁾ ἐγέννησε τὸν Ρωμύλον. Διότι εἰς τὰς Γραφάς μας ὑπάρχει κάτι, ἐκ τοῦ ὁποίου δύναται νὰ προκύψῃ ἓνα τέτοιο ζήτημα, δηλαδή ἐὰν οἱ ἀποστατήσαντες ἄγγελοι συνῆλθον μὲ τὰς θυγατέρας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐὰν ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐγεννήθησαν οἱ γίγαντες, δηλαδή ἄνθρωποι τεραστίου ἀναστήματος καὶ δυνάμεως, οἱ ὅποιοι ἐγέμισαν τότε τὴν γῆν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ συζήτησίς μου ἀναφέρεται τώρα εἰς τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην περίπτωσιν, δηλαδή κατὰ πόσον εἶναι ἀληθινὰ ὅσα ἀναγινώσκομεν περὶ τῆς μητρὸς τοῦ Αἰνείου καὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Ρωμύλου, καὶ πῶς εἶναι δυνατόν αἱ μοιχεῖαι τῶν ἀνθρώπων ν' ἀπαρέσκουν εἰς τοὺς θεοὺς ἐνῶ αὐτοὶ τὰς ἀνέχονται μεταξύ των ; Ἐὰν δὲν εἶναι ἀληθινά, προφανῶς δὲν ἡμποροῦν οὔτε κὰν νὰ ἐξοργίζωνται διὰ τὰς ἀληθινὰς μοιχεῖας τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ αὐτοὶ χαίρουν διὰ τὰς μοιχεῖας, τὰς ὁποίας ἀποδίδουν οἱ μὲν εἰς τοὺς δέ, χωρὶς νὰ τὰς ἔχουν πραγματικῶς διαπράξει. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἀκόμη καὶ τὸ ὅτι, ἐὰν δὲν εἶναι πιστευτὴ ἡ μοιχεῖα τοῦ Ἄρεως, οὕτως ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἐπίσης πιστευτὴ καὶ ἡ μοιχεῖα τῆς Ἀφροδίτης, μὲ καμμίαν πρόφασιν δὲν ἡμποροῦμεν νὰ ὑπερασπίσωμεν τὴν τιμὴν τῆς μητρὸς τοῦ Ρωμύλου καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν τὴν θεῖαν σύζευξιν. Διότι αὐτὴ ἦτο ἐστὶς ἱερεῖα ⁽²⁾, καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ θεοὶ ὥφειλαν νὰ τιμωρήσουν αὐστηρότερα τὴν τοιαύτην ἱεροσυλίαν εἰς τοὺς Ρωμαίους παρὰ περισσότερον ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Τρώων τὴν μοιχείαν τοῦ Πάριδος. Διότι καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι ἔθαπτον ζωντανὰς τὰς Ἑστιάδας ἱερεῖας, ὅταν ἀπεδεικνύοντο ἔνοχοι ἀσελγείας. Ναὶ μὲν οἱ Ρωμαῖοι ἐπέβαλλον εἰς τὰς μοιχαλίδας ὠρισμένας ποινάς, δὲν τὰς κατεδίκαζαν ὅμως εἰς θάνατον. Οἱ Ρωμαῖοι ἐτιμωροῦσαν τόσο περισσότερον τὴν βεβήλωσιν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἐπίστευαν θεϊκά, ὅσον ὀλιγώτερον τὴν προσβολὴν τῆς συζυγικῆς τιμῆς.

(1) Νουμήτωρ, υἱὸς τοῦ Πρόκα, βοσιλέως τῆς Ἀλβης, ἀδελφὸς τοῦ Ἀμουλίου. Κατὰ τὸν μῦθον ἡ θυγάτηρ τοῦ Νουμήτορος Ρέα Σιλβία ἀπέκτησεν ἐκ τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἄρεως τὸν Ρωμύλον.

(2) Αἱ Ἑστιάδες, ἐὰν παρέβαινον τὸν ὄρκον τῆς παρθενίας, ἐσύροντο εἰς τὸν *campus sceleratus*, ἔμπροσθεν τῆς πύλης *Collina*, ὅπου ἐμαστιγώνοντο ἀνηλεῶς καὶ ἐθάπτοντο ζωνταναί ! Δώδεκα τοιαῦται καταδίκαι εἶναι γνωσταί ! Ὁ θεσμὸς τῶν Ἑστιάδων κατηργήθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου 392. Ἄλλ' ἤδη ὁ αὐτοκράτωρ Γρατιανὸς ἔπαυσε νὰ χρηματοδοτῇ τὰς ἱερεῖας ταύτας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Οἱ θεοὶ ἄφησαν ἀτιμώρητον τὴν πατροκτονίαν τοῦ Ρωμύλου.

Προσθέτω ἀκόμη καὶ τὰ ἀκόλουθα : Ἐὰν τὰ ἐγκλήματα τῶν ἀνθρώπων ἀπῆρσαν τόσον πολὺ εἰς τοὺς θεοὺς ἐκείνους, οὕτως ὥστε προσβληθέντες ἀπὸ τὴν μοιχείαν τοῦ Πάριδος, νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Τροίαν καὶ συγχρόνως νὰ ἐπιτρέψουν, ὅπως ἡ πόλις πυρποληθῇ καὶ λεηλατηθῇ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξοργισθοῦν ἀκόμη περισσότερο διὰ τὸν φόνον τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ρωμύλου, παρ' ὅσον θὰ τοὺς ἐξώργιζεν ἓνας ἀπατηθεὶς Ἕλλην σύζυγος. Θὰ ἔπρεπε δηλαδή νὰ τοὺς ἐξερεθίσῃ περισσότερο μία πατροκτονία, ⁽¹⁾ διαπραχθεῖσα εἰς μίαν μόλις θεμελιωθεῖσαν πόλιν παρὰ μιὰ μοιχεία εἰς ἓνα κράτος ἀνθηρόν. Δὲν ἔχει δὲ καμμίαν σημασίαν διὰ τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον τώρα πραγματευόμεθα, ἐὰν ὁ Ρωμύλος διέταξε νὰ φονευθῇ ὁ ἀδελφός του ἢ ἂν τὸν ἐφόνευσεν αὐτὸς ὁ ἴδιος. Πολλοὶ ἀρνοῦνται ἀναιδέστατα, ὅτι διεπράχθη τοιοῦτο ἐγκλημα, μερικοὶ ἀμφιβάλλουν, διὰ νὰ μὴ κοκκινήσουν ἀπὸ ἐντροπὴν, καὶ ἄλλοι τὸ ἀποκρύπτουν, διὰ τὸ ὅτι αἰσθάνονται δι' αὐτὸ ὀδύνην. Ἡμεῖς δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν πλέον εἰς αὐτὸ τὸ γεγονός, πού ἔπρεπε νὰ διευκρινισθῇ μὲ μεγαλυτέραν σαφήνειαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας πολλῶν συγγραφέων. Βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ὁ ἀδελφός τοῦ Ρωμύλου δὲν ἐφονεύθη ἀπὸ ἐχθροῦς, οὔτε ἀπὸ ἀλλοδαπούς.

Ἐὰν ὁ Ρωμύλος εἴτε διέπραξεν αὐτὸς ὁ ἴδιος τὸ ἐγκλημα εἴτε διέταξε νὰ τὸ διαπράξουν ἄλλοι, ἓνα εἶναι τὸ γεγονός, δηλαδή ὅτι ὁ Ρωμύλος ἦτο περισσότερο ἀρχηγὸς τῶν Ρωμαίων ⁽²⁾, παρ' ὅσον ὑπῆρξεν ὁ Πάρις τοιοῦτος τῶν Τρώων. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ὁ ἄρπαξ τῆς γυναικὸς ἐνὸς ἄλλου ἐπροκάλεσε τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν ἐναντίον τῶν Τρώων, ἐνῶ ἀπ' ἐναντίας ὁ δολοφονήσας τὸν ἀδελφόν του, ἐπέσυρε ὑπὲρ τῶν Ρωμαίων τὴν προστασίαν τῶν θεῶν; Ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ Ρωμύλος οὔτε διέπραξε τὸ ἐγκλημα αὐτὸς ὁ ἴδιος, οὔτε διέταξε νὰ τὸ διαπράξουν ἄλλοι, ἐπει-

⁽¹⁾ Paricidium, (πατροκτονία), θὰ ἔπρεπε μάλλον νὰ γραφῇ fratricidium (ἀδελφοκτονία). Ἀλλ' ὁ Αὐγουστίνος καλεῖ τὸ ἐγκλημα τοῦτο πατροκτονία διότι, ἀφοῦ ὁ Ρέμος ἔπρεπε νὰ συμβασιλεύσῃ μὲ τὸν Ρωμύλον, τὸ κακούργημα δὲν ἦτο ιδιωτικῆς, ἀλλὰ δημοσίας φύσεως. Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς προσθέτει, ὅτι ἡ πόλις ἦτο ἔνοχος, καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἐφόνευσεν ἓνα ἀδελφόν, ἀλλὰ τὸν πατέρα του, διέπραξε δηλαδή ἓνα ἀκόμη στυγερώτερον ἐγκλημα.

⁽²⁾ Διότι ὁ Ρωμύλος ἦτο Βασιλεύς, ἐνῶ ὁ Πάρις ἦτο μόνον υἱὸς Βασιλέως.

δὴ ὥφειλε μὲν κάθε τρόπον νὰ τὸ τιμωρήσῃ, εἶναι δολόκληρος ἡ πόλις ἔνοχος, διότι δὲν ἐζήτησε νὰ ἐκδικηθῇ τὸ κακούργημα, καὶ ἔτσι δὲν ἐδολοφόνησεν ἓνα ἀδελφόν, ἀλλὰ ἓνα πατέρα, ποὺ εἶναι χειρότερον ἀκόμη. Διότι ἀμφοτέρωι ὑπῆρξαν θεμελιωταὶ τῆς Ρώμης, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἓνας δολοφονηθεὶς δὲν ἠδυνήθη νὰ βασιλεύσῃ.

Δὲν εἶναι, πιστεύω, ἡ κατάλληλος στιγμή διὰ νὰ εἴπω τί κακὸ ἔκαμε ἡ Τροία, ἔνεκα τοῦ ὁποίου οἱ θεοὶ τὴν ἐγκατέλειψαν διὰ νὰ καταστραφῇ, καὶ τί καλὸ ἔκαμε ἡ Ρώμη, διὰ νὰ ἔλθουν νὰ κατασκηνώσουν εἰς αὐτήν, ὅπως ἡ πόλις αὕτη ἀποκτήσῃ μεγάλην δύναμιν. Οἱ θεοὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Τροίαν, ἐπειδὴ ἐνίκηθησαν, καὶ ἔσπευσαν πρὸς τοὺς Ρωμαίους, διὰ νὰ τοὺς ἐξαπατήσουν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Ἔμειναν μάλιστα ἐκεῖ, δηλαδὴ εἰς τὴν Τροίαν, διὰ νὰ ἐξαπατήσουν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐκ νέου κατώκησαν αὐτὰς τὰς ἰδίας περιοχάς, καὶ ἐδῶ, δηλαδὴ εἰς τὴν Ρώμην, ἐξασκοῦντες ἀκόμη περισσότερον τὴν τέχνην τῶν νὰ ἐξαπατοῦν καὶ δοξαζόμενοι μὲ μεγαλυτέρας τιμάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἰλίου, τὸ ὁποῖον κατεδαφίσθη ἀγρίως ἀπὸ τὸν Φιμβρίαν ἓνα τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ τοῦ Μαρίου.

Ὅταν ὠργίαζαν οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, ποῖον ἔγκλημα εἶχε διαπράξει τὸ δυστυχημένον Ἰλίον διὰ νὰ ἐκμηδενισθῇ ὑπὸ τοῦ Φιμβρίου ⁽¹⁾ κακίστου ἀνδρὸς τοῦ κόμματος τοῦ Μαρίου, ὁ ὁποῖος μετεχειρίσθη τὴν πόλιν ταύτην μὲ μεγαλυτέραν ἀγριότητα καὶ σκληρότητα παρ' ὅσην ἐπέδειξαν οἱ Ἕλληνες εἰς ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν; Διότι τότε πολλοὶ κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν, συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι, ἔγιναν δοῦλοι, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἔζη-

(1) Φλάβιος Φιμβρίας, φανατικὸς ὁπαδὸς τοῦ Μαρίου κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον κατὰ τοῦ Σύλλα. Μετὰ τὴν θάνατον τοῦ Μαρίου (86 π. Χ.) οἱ δημοκρατικοὶ ἀπέστειλαν τὸν νεαρὸν Λ. Βαλέριον Φλάκκον, διαδεχθέντα εἰς τὴν ὑπατείαν τὸν μεγάλον ἀρχηγόν, Φιμβρίαν, ἐναντίον τοῦ Σύλλα. Ἀλλ' ὁ Φλάκκος ἀντὶ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ Σύλλα, ἐστράφη ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου καὶ εἰς μίαν στάσιν τῶν στρατιωτῶν του ἐφονεύθη. Τὸν διεδέχθη ὁ Φιμβρίας, ὁ ὁποῖος συνελήφθη καὶ ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Σύλλα.

σαν, ἐνῶ ὁ Φιμβρίας ἐξέδωκε μίαν διαταγὴν νὰ μὴ φεισθοῦν οὐδενός, κατόπιν δὲ ἔθηκε πῦρ καὶ ἔκαυσεν, ὁμοῦ μὲ ὀλόκληρον τὴν πόλιν, ὅλους τοὺς κατοίκους, ποὺ εὐρίσκοντο εἰς αὐτήν. Ἔτσι μετεχειρίσθησαν τὸ Ἴλιον, ὅχι οἱ Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους ἐξώργησε μὲ τὸ ἔγκλημά του, ἀλλ' οἱ Ρωμαῖοι, τὴν κυριαρχίαν τῶν ὁποίων εἶχεν ἐπεκτείνει μὲ τὴν δυστυχίαν του, ἐνῶ οἱ θεοὶ ποὺ ἦσαν κοινοὶ μὲ τοὺς ἰδικούς των, δὲν ἐβοήθησαν διόλου τὴν πόλιν αὐτήν. ἀλλὰ προφανῶς δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ τὴν βοηθήσουν. Μήπως οἱ θεοί, ποὺ ἐπροστάτευαν τὸ Ἴλιον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνοικοδομηθῇ μετὰ τὴν πυρπόλησιν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῶν ἐρειπίων του «ἔφυγαν καὶ τότε ἐγκαταλείποντες τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμούς των;» ⁽¹⁾ Ἀλλ' ἐὰν ἔφυγαν, ἐγὼ δὲν βλέπω τὸν λόγον, εὐρίσκω δὲ ὅτι διὰ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τοῦτο θὰ ἦτο τόσο καλύτερον, ὅσο χειρότερον διὰ τοὺς θεοὺς. Πράγματι οἱ πολῖται ἐκεῖνοι ἔκλεισαν τὰς πύλας τῆς πόλεως εἰς τὸν Φιμβρίαν, διὰ νὰ τὴν παραδώσουν ὀλόκληρον εἰς τὸν Σύλλαν. Ὁ Φιμβρίας λοιπὸν ἐξοργισθεὶς τὰς ἐπυρπόλησεν ἢ μᾶλλον τὰς ἐξηφάνισε διὰ τοῦ πυρός. Τότε ὅμως ὁ Σύλλας ἦτο ἀρχηγὸς ἐνὸς πολὺ καλυτέρου κόμματος, ⁽²⁾ ἐπροσπαθοῦσε νὰ ἐπανακιήσῃ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ Κράτους διὰ τῶν ὅπλων καὶ δὲν εἶχεν ὑποστῇ ἀκόμη τὰς λυπηρὰς συνεπείας τῶν νομιμοφρόνων ἀρχῶν τοῦ ἐγχειρήματός του. Τί καλύτερον πράγμα θὰ ἦμποροῦσαν νὰ κάμουν λοιπὸν οἱ πολῖται αὐτῆς τῆς πόλεως, τί ἐντιμότερον, πιστότερον, ἀξιοπρεπέστερον ὥς πρὸς τὴν σχέσιν των μὲ τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τὸ νὰ διατηρήσουν τὴν πόλιν διὰ τὸ κόμμα ἐκεῖνο, ποὺ ἦτο δι' αὐτοὺς τὸ καλύτερον, καὶ νὰ κλείσουν τὰς πύλας εἰς ἓνα ἔνοχον ἐσχάτης προδοσίας, ποὺ ἔστρεψε πατροκτόνα ὅπλα κατὰ τῆς πατρίδος του;

Ἀλλ' ἂς ἴδουν ἐκεῖνοι, ποὺ ὑπερασπίζουν τοὺς θεοὺς, πόσον ὀλέθριος ὑπῆρξεν ὁ τρόπος τῆς συμπεριφορᾶς των. Οἱ θεοὶ ἄφησαν τοὺς μοιχοὺς ἐκείνους καὶ ἐγκατέλειψαν τὴν Τροίαν εἰς τὰς φλόγας τῶν Ἑλλήνων, διὰ νὰ γεννηθῇ ἄγνωτέρα ἢ Ρώμη. Ἀλλὰ διατί ἐγκατέλειψαν καὶ ἀργότερα τὴν ἰδίαν πόλιν, συγγενῇ ἐξ αἵματος μὲ τὴν Ρώμην, εὐγενῇ θυγατέρα της, ποὺ δὲν ἐστάσιασε κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἀλλ' ἀπεναντίας διετήρησε ἀκλόνητον

(1) Περὶ Βιργιλ. Αἰν. II, στίχ. 351—352.

(2) Ὁ Σύλλας ἦτο τότε ἀρχηγὸς τῶν ἀριστοκρατῶν, τῶν πατρικίων, τῶν συντηρητικῶν. Ὁ Αὐγουστίνος ἐκφράζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν γνώμην του ἐναντίον τοῦ Μαρίου, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ἐπαναστάτην καὶ ἀνατροπέα τοῦ καθεστώτος.

καὶ θρησκευτικὴν πίστιν εἰς τὸ δικαιότερον κόμμα, καὶ ἐπέτρεψαν νὰ ἐξολοθρευθῇ ὅχι ἀπὸ τοὺς ἀνδρείους καὶ ἡρώϊκους Ἕλληνας, ἀλλ' ἀπὸ τὸν αἰσχροτέρα ἀνθρώπων μεταξὺ τῶν Ῥωμαίων; Ἡ, ἐὰν δὲν ἤρесе εἰς τοὺς θεοὺς τὸ κόμμα τοῦ Σύλλα, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ δυστυχεῖς ἐκεῖνοι ἀνθρώποι, θέλοντες νὰ κρατήσουν τὴν πόλιν των, ἔκλεισαν τὰς πύλας, διατί αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ὑπέσχοντο καὶ προανήγγελλον εἰς τὸν Σύλλαν τύχην ἀγαθὴν;

Δὲν ἀποκαλύπτονται μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κόλακες τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, διὰ τοὺς ὁποίους πηγαίνουν τὰ πράγματα κατ' εὐχὴν μᾶλλον παρὰ ὑπερασπισταὶ τῶν δυστυχούντων; Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ Τροία κατεστράφη, ἐπειδὴ τὴν ἐγκατέλειψαν οἱ θεοί, διότι οἱ δαίμονες εἶναι πάντοτε ἄγρυπνοι καὶ ἔκαμαν ὅ,τι ἠμπόρεσαν.

Ἀφοῦ κατεστράφησαν καὶ ἐκάησαν μαζὶ μὲ τὴν πόλιν ὅλα τὰ ἀγάλματα, διηγοῦνται, ὅπως γράφει ὁ Λίβιος, ὅτι κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ παρέμεινεν ἄθικτον τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ὅχι διὰ νὰ ἠμπορέσουν νὰ εἰποῦν: «ὦ πατῶν θεοὶ ἦσθε πάντοτε εὐνοϊκοὶ εἰς τὴν Τροίαν», ⁽¹⁾ καὶ τοῦτο πρὸς ἔπαινόν των, ἀλλὰ διὰ νὰ μὴν εἴπουν: ὅτι «οἱ θεοὶ ἐγκατέλειψαν τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμοὺς των», διὰ νὰ τοὺς ὑπερασπισθῶν, διότι ἐπεστράφη εἰς αὐτοὺς νὰ κάμουν αὐτὸ ποὺ ἔκαμαν ὅχι διὰ ν' ἀποδειχθῇ ἡ δύναμις των, ἀλλ' ἡ παρουσία των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἐὰν ἡ Ῥώμη ἔπρεπε νὰ στηρίζεται εἰς τὴν προστασίαν τῶν θεῶν τῆς Τροίας.

Ὑστερα λοιπὸν ἀπ' αὐτὴν τὴν τόσον φανεράν ἀπόδειξιν, ὅπως ἦτο ἐκείνη τῆς Τροίας, μὲ ποίαν σῶφρονα δικαιολογίαν ἡ Ῥώμη ἠμπόρεσε, νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς τὴν προστασίαν τῶν θεῶν τοῦ Ἰλίου; Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς, ὅτι οἱ θεοὶ ἦσαν ἤδη συνηθισμένοι νὰ κατοικοῦν εἰς τὴν Ῥώμην, ὅταν ἡ Τροία ἔπεσε ὑπὸ τὸν Φιμβρίαν, ὁ ὁποῖος τὴν κατέλαβε; Ἀλλὰ τότε ποῦ εὐρίσκετο τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς; Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐὰν οἱ θεοὶ ἦσαν πλησίον τῆς Ῥώμης, ὅταν ὁ Φιμβρίας κατέστρεψε τὴν Τροίαν, πιθανῶς εὐρίσκοντο εἰς τὸ Ἰλίον, ὅταν αὐτὴ αὕτη ἡ Ῥώμη κατελήφθη καὶ ἐπυρπολήθη ἀπὸ τοὺς Γαλάτας. Ἐν τούτοις

(1) Dei patrii, quorum semper sub numine Troia est. Βίγγ. Αἰν. IX, 247

ὁμως, ἐπειδὴ ἔχουν ὀξυτάτην ἀκοὴν καὶ καταπληκτικὴν εὐκίνη-
σίαν, ἐπέστρεψαν ἀμέσως, ὅταν ἤκουσαν τὰς κραυγὰς μιᾶς χήνας,
διὰ τὴν προσπίσυν τοῦλάχιστον τὸν Καπιτώλιον λόφον, ποὺ
εἶχε μείνει εἰς τοὺς Ρωμαίους. "Αλλωστε εἰδοποιήθησαν πολὺ
ἀργά, ὥστε τὴν μὴ σπεύσουν πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἄλλων σημείων
τῆς πόλεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

**Ἐὰν πρέπη τὴν πιστευθῇ, ὅτι οἱ θεοὶ ἐξασφάλισαν τὴν εἰρήνην
ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἀπήλαυσαν οἱ Ρωμαῖοι ἐπὶ τῆς βασιλείας
τοῦ Νουμᾶ.**

Ἐπίσης πιστεύεται, ὅτι αὐτοὶ οἱ θεοὶ ἐβοήθησαν τὸν Νου-
μᾶν Πομπήλιον, διάδοχον τοῦ Ρωμύλου, διὰ τὴν δυνηθῆναι τὴν
ἐξασφάλισιν τὴν εἰρήνην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας
του καὶ τὴν κλείσιν τὰς θύρας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰανοῦ ⁽¹⁾, αἱ ὁποῖαι
ἦσαν ἀνοικταὶ ἐν καιρῷ πολέμου, φυσικὰ ἐπειδὴ ὁ Νουμᾶς
Πομπήλιος εἶχε τὴν πρόνοιαν τὴν δώσῃ εἰς τοὺς Ρωμαίους πολ-
λοὺς θρησκευτικούς θεσμούς. Πράγματι θὰ ἔπρεπε τὴν πλέκωμεν
ἐγκώμια εἰς τὸν ἄνδρα τοῦτον διὰ τὴν τόσον ἀποδοτικὴν ἡσυ-
χίαν τῆς βασιλείας του, ἔαν ἐχρησιμοποιοῦσε τὸν καιρὸν τοῦ
καὶ τὴν δοῦσιν τοῦλάχιστον διὰ πράγματα καλὰ, καὶ ἔαν,
θέτων κατὰ μέρος τὴν ἑκτακτον ἐπιμέλειάν του, τὴν ἐρευνᾷ βλα-
βερά πράγματα, θὰ ἐπεζῇται μὲ ἀληθινὴν εὐσέβειαν τὸν ἀληθι-
νὸν θεόν. Ἀλλὰ καὶ ἂν οἱ θεοὶ δὲν τοῦ ἔδωσαν πράγματι τὴν
εἰρήνην, ἴσως θὰ τὸν ἐξαπατοῦσαν ὀλιγώτερον, ἂν θὲν τὸν εὗρι-
σκαν τόσο νωθρόν. Διότι ὅσο περισσότερον τὸν εὗρισκαν ἀπη-
σχολημένον, τόσο ὀλιγώτερον ἐζητοῦσαν τὴν ἀπασχολήσασθαι
αὐτοῦ. Ὁ Οὐάρορον μᾶς ἀποκαλύπτει, ⁽²⁾ τὸ τί ἔκαμε ὁ Νουμᾶς
Πομπήλιος καὶ διὰ ποίων μέσων κατώρθωσε τὴν συνδέσιν τοὺς
θεοὺς μὲ τὸν ἑαυτὸν του καὶ μὲ τὴν πόλιν. Ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἓνα
ζήτημα, ποὺ θὰ πραγματευθῶμεν ἕκεί ποῦ πρέπει.

Τώρα ὁμως ποὺ ὁμιλοῦμεν διὰ τὰ εὐεργετήματά των, πρέ-
πει τὴν εἰπῶμεν, ὅτι ἡ εἰρήνη εἶναι ἓνα μεγάλο εὐεργέτημα,
ἀλλ' εὐεργέτημα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, καθὼς ἀκριβῶς ὁ ἥλιος, ἡ

(1) Αἱ θύραι τοῦ ναοῦ Ἰανοῦ ἦσαν ἀνοικταὶ μόνον τρεῖς φορές :
α) ἐπὶ Νουμᾶ Πομπηλίου, β) ἐπὶ τοῦ ὑπάτου Τ. Μανλίου Τορκουάτου
καὶ γ) ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου.

(2) Εἰς τὸ ἔργον του *Antiquitatum rerum divinarum*.

βροχή καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ, ποὺ βοηθοῦν τὴν ζωὴν καὶ τὰ ὁποῖα μάλιστα παρέχονται καὶ εἰς τοὺς κακοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀχαρίστους. Ἐὰν ὅμως οἱ θεοὶ ἐδώρησαν ἓνα τόσο μεγάλον ἀγαθὸν εἰς τὴν Ρώμην ἐκείνην ἢ εἰς τὸν Νουμᾶν Πομπήλιον, διατὶ δὲν τὸ ἐξησφάλισαν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν χρηστῶν ἡθῶν καὶ ὑστερώτερα ; (¹) Ἄραγε αἱ ἱεροτελεστίαι ἦσαν ὠφελιμώτεραι, ὅταν ἐθεσπίζοντο παρὰ ὅταν ἐτελοῦντο, ἀφοῦ ἐθεσπίζοντο ; Ἐν πάσῃ περιπτώσει κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη, ἐθεσπίσθησαν δὲ διὰ τὰ ὑπάρχουν. Κατόπιν ὅμως ὑφίσταντο καὶ ἐφρουροῦντο διὰ τὰ χρησιμοποιοῦνται καταλλήλως. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ἐκεῖνα τὰ σαράντα τρία, (²) ἢ, καθὼς ἄλλοι θέλουν, τὰ τριάντα ἐννέα χρόνια, κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Νουμᾶ, ἐπέρασαν μέσα εἰς μίαν μακροχρόνιον εἰρήνην, ὅταν δὲ ἀργότερα ἐθεσπίσθησαν αἱ ἱεροτελεστίαι, ὅταν οἱ θεοὶ προσεκλήθησαν μὲ τὰς ἱεροτελεστίας αὐτάς· ὅταν ἔγιναν φρουροὶ καὶ προσιάται τῆς Αὐτοκρατορίας, μόνον μίαν φορὰν, κατόπιν τόσων ἐτῶν ἀπὸ κτίσεως Ρώμης μέχρι τοῦ Αὐγούστου, ἐνθυμοῦνται σὰν ἓνα μεγάλο θαῦμα τὸ ὅτι, μετὰ τὸν πρῶτον καρχηδονικὸν πόλεμον, οἱ Ρωμαῖοι ἠμπόρεσαν νὰ κλείσουν τὰς πύλας τοῦ πολέμου ; (³)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Οἱ Ρωμαῖοι ἠθέλησαν, ὅπως ἡ αὐτοκρατορία τῶν ἐπεκταθῇ μὲ τὸν ἐξωφρενικὸν ζῆλον τῶν διὰ τοὺς πολέμους, ἐνῶ, ἂν ἐνεπνέοντο ἀπὸ τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο τῆς ἡρεμίας καὶ τῆς γαλήνης, μὲ τὸ ὁποῖον ἐκυβέρνησε τὴν χώραν ὁ Νουμᾶς, δὲ εἶχον ἀσφάλειαν καὶ εἰρήνην.

Ἴσως ἀπαντήσουν : ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία θὰ ἐπεξέτεινε τὰ σύνορά της κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τόσο πολὺ, καὶ θ' ἀπο-

(¹) Δηλαδή ὅταν ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ἦτο, ὅπως λέγει ὁ Σαλλούστιος ὠραισιτάτη καὶ ἀρίστη, *pulcherrima atque optima*.

(²) Ἡ βασιλεία τοῦ Νουμᾶ Πομπηλίου διήρκεσε κατὰ τὸν Λίβιον σαράντα τρία, κατὰ δὲ τὸν Κικέρωνα τριάντα ἐννέα ἔτη.

(³) Τὸ ἔτος τοῦτο εἶναι τὸ 235 π. Χ. κατὰ τὴν ὑπατείαν τοῦ Τ. Μανλίου Τορκουάτου καὶ τοῦ Γ. Ἀτιλίου Βούλβου Β'. Τότε εἶχον κλεισθῇ αἱ θύραι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰανοῦ.

κτοῦσε τὴν μεγάλην δόξαν της, δίχως συνεχεῖς πολέμους, πὺν διεδέχετο ὁ ἕνας τὸν ἄλλον; Γελοία δικαιολογία, μὰ τὴν ἀλήθεια! Διὰ ποῖον λόγον ἕνα κράτος ἔπρεπε νὰ συγκλονισθῇ διὰ νὰ γίνῃ μεγάλο; Δὲν εἶναι προτιμότερον ἕν ἀνθρώπινον σῶμα νὰ ἔχῃ μέσον ἀνάστημα μὲ καλὴν ὑγείαν, παρὰ ν' ἀποκτᾷ τὰς διαστάσεις ἐνὸς γίγαντος μὲ διαρκεῖς σωματικὰς διαταραχάς, καὶ νὰ μὴν εὐρίσκη εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἀνακούφισιν, ἀλλὰ νὰ κατέχεται ἀπὸ κακὰ τόσον μεγάλυτερα, ὅσον περισσότερον ἀνεπτύχθησαν τὰ μέλη του ;

Ποῖον λοιπὸν κακὸν θὰ ὑφίστατο, ἢ μᾶλλον δὲν θὰ ἦτο μέγιστον ἀγαθόν, ἐὰν συνεχίζοντο οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους συνοψίζει ὁ Σαλλούστιος. ⁽¹⁾ ὅταν λέγῃ: «Διὰ τοῦτο, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη οἱ βασιλεῖς (ἀφοῦ τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον ὄνομα, πὺν ἔλαβεν ἡ ὑπερτάτη ἐξουσία) ⁽²⁾ κυβερνῶντες κατὰ τρόπον διάφορον οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δέ, ἄλλοι μὲν ἐξασκοῦσαν τὸ πνεῦμά των, ἄλλοι δὲ τὸ σῶμά των. Ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων διήρχετο δίχως τὸ πάθος τῆς πλεονεξίας καὶ ὁ καθεὶς ἦτο εὐτυχὴς μὲ ὅ,τι κατεῖχε!» Ἰσως, διὰ νὰ γίνῃ τόσον ἰσχυρὰ ἡ αὐτοκρατορία, συνέβη ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τόσο ἐμίσησεν ὁ Βιργίλιος, ὅταν λέγῃ :

Σιγὰ σιγὰ χειροτερεύανε τὰ χρόνια

Ἄλλαζαν τὸ χρῶμα τους.

Ἡ λύσσα τοῦ πολέμου ἐβασίλευε

καὶ ὁ ἐξωφρενισμὸς τοῦ πλουτισμοῦ ⁽³⁾.

Ἀκριβῶς, ἐπειδὴ τόσους πολέμους ἐπεχείρησαν καὶ διεξήγαγον οἱ Ρωμαῖοι, δικαιολογοῦνται ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἐξηναγάζοντο ν' ἀμύνωνται κατὰ τῶν ἐχθρῶν, πὺν ἐπετίθεντο ἐναντίον των χωρὶς λόγον, δηλαδὴ ἡ ἀνάγκη νὰ προασπίζουν τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν των, καὶ ὅχι ἡ ἀχαλίνωτος φιλοδοξία. Ἄς τὸ δεχθῶμεν καὶ αὐτό. «Ἀλλ' ἰ, ὅπως λέγει ὁ Σαλλούστιος, ὅταν τὸ Κράτος εἶχε συγκροτηθῇ, ἐφαίνετο λόγῳ τῆς νομοθεσίας του, τῶν ἡθῶν καὶ τῶν ἑδαφῶν του, ἀρκετὰ εὐτυχὲς καὶ ἰσχυρόν. Ἀλλ' ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν ἐγεννήθη ὁ φθόνος. Ὅμοροι βασιλεῖς καὶ λαοὶ ἔλαβον κατὰ τῶν Ρωμαίων τὰ ὅπλα. Μόνον ὀλίγοι ἐκ

(1) Σαλλουστ. Κατιλ. 2.

(2) Δηλαδὴ πρῶτον πολίτευμα ὑπῆρξεν ἡ μοναρχία.

(3) Deterior donec paulatim ac decolor aetas

Et belli rabies et amor successit habendi? Βιργιλ. Αἰν. VIII, στίχ. 326—327.

τῶν φίλων των ἔσπευσαν εἰς βοήθειάν των. Οἱ ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, τρομοκρατηθέντες, ἠθέλησαν ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνον. Οἱ Ρωμαῖοι κατοχυρούμενοι καὶ καταβάλλοντες τόσον διὰ τὰ πράγματα τῆς εἰρήνης, ὅσον καὶ δι' ἐκεῖνα τοῦ πολέμου πᾶσαν δυνατὴν ἐπιμέλειαν καὶ προσπάθειαν, ἔσπευδον, παρσκευάζον μὲ ταχύτητα τ' ἀναγκαῖα, ὁ ἓνας ἐνέπνεε θάρρος εἰς τὸν ἄλλον, ἐκινοῦντο ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ καὶ ὑπερήσπιζον διὰ τῶν ὅπλων τὴν ἐλευθερίαν, τὴν πατρίδα καὶ τοὺς συγγενεῖς των. Ἀργότερα, ὅταν ἀπεσόβησαν τοὺς κινδύνους διὰ τῆς ἀνδρείας των, πρόσφεραν τὴν βοήθειάν των εἰς τοὺς συμμάχους καὶ τοὺς φίλους των καὶ συνέδεον φιλικοὺς δεσμοὺς περισσότερον εὐεργετοῦντες παρὰ εὐεργετούμενοι».

Ἡ Ρώμη λοιπὸν ἐμεγάλωσε μὲ αὐτὰ τὰ τίμια μέσα. Πρέπει ὁμως νὰ μάθωμεν, ἐὰν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Νουμᾶ, οἱ ἀπαίσιοι ἐκεῖνοι γείτονες ἐπετίθεντο ἐναντίον τῶν Ρωμαίων καὶ ἐπροκάλουν ἀγῶνας πολεμικοὺς, ἢ ἐὰν δὲν προέβαινον εἰς τοιαύτας ἐχθρικὰς ἐνεργείας, οὕτως ὥστε νὰ ἦτο δυνατόν νὰ διασφαλισθῇ ἡ εἰρήνη. Διότι, μολονότι ἡ Ρώμη ἐπροκαλεῖτο εἰς πόλεμον, ἐὰν δὲν ἐπρόβαλλε τὰ ὅπλα τῆς ἐναντίον τῶν ἐχθρικῶν ὅπλων καὶ ἂν μετεχειρίζετο τὰ μέσα ἐκεῖνα, τὰ χρησιμοποιούμενα μὲ τὸν σκοπόν, ὅπως εἰρηνεύσουν ἐκ νέου οἱ ἐχθροί, χωρὶς νὰ κινηθοῦν εἰς οἰανδῆποτε μάχην καὶ νὰ τρομοκρατηθοῦν ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τοῦ πολέμου, ἡ Ρώμη θὰ ἠδύνατο νὰ βασιλεύῃ ἐν εἰρήνῃ καὶ νὰ ἔχῃ διαρκῶς τὰς πύλας τοῦ Ἰανοῦ κλειστάς. Ἀλλ' ἐὼν τοῦτο δὲν εὐρίσκετο εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ρώμης, ἔπεται ὅτι ἡ Πόλις δὲν εἶχε εἰρήνην, ὅσάκις τὸ ἠθέλαν οἱ θεοὶ τῆς, ἀλλ' ὅσάκις τὸ ἠθέλαν οἱ γειτονικοὶ λαοί, ποὺ εὐρίσκοντο ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα γύρω τῆς, καὶ οἱ ὅποιοι δὲν ἐπροκαλοῦσαν ποτὲ εἰς πόλεμον τοὺς θεοὺς, ἐκτὸς ἐὰν αἱ ἐν λόγῳ θεότητες τολμοῦν ν' ἀποδώσουν εἰς τὸν ἑαυτὸν τους τὴν ἀξίαν τῶν γεγονότων, τῶν ἐξαρτωμένων ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν.

Εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα τῶν δαιμόνων—τοῦλάχιστον, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπεται εἰς αὐτοὺς—νὰ ἐκφοβίζουν ἢ νὰ διερεθίζουν τὰ πνεύματα τῶν κακῶν, ἐὰν δὲ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ τὸ πράττουν πάντοτε· ἂν δὲν ἀντέδρα συχνὰ μία δύναμις ἀπόκρυφος καὶ ἄνωτέρα, οἱ δαίμονες θὰ εἶχον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν πάντοτε τὴν εἰρήνην καὶ τὰς πολεμικὰς νίκας, αἱ ὁποῖαι ὁμως πραγματοποιοῦνται ἐξ αἰτίας τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν, συχνότερα μάλιστα δίχως τὴν θέλησιν τῶν ἀνθρώπων, καθὼς ἀποδεικνύουν τοῦτο ὅχι μόνον οἱ μῦθοι, ποὺ ἀφηγοῦνται ψευδολογήματα καὶ οἱ ὅποιοι σπανίως ἐμπεριέχουν ἴχνη ἀμυδρὰ ἀληθείας ἢ ἀληθοφανείας, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ αὐτὴ ἡ ἰδίᾳ ρωμαϊκὴ ἱστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κύμην, τὰ δάκρυα τοῦ ὁποίου προεμάντευσαν, καθὼς πιστεύεται, τὴν ἥτταν τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Ἀπόλλων δὲν ἡδυνήθη νὰ παράσχη βοήθειαν.

Πράγματι διηγοῦνται, ὅτι δὲν ἔκλαιε δι' ἄλλην αἰτίαν ὁ περὶφημος ἐκεῖνος Ἀπόλλων τῆς Κύμης, ὅταν διεξήγετο ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ Ἀριστονίκου ⁽¹⁾. Οἱ μάντεις τρομοκρατηθέντες ἐξ αὐτοῦ τοῦ οἰωνοῦ, ἐπίστευσαν, ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦτο ἔπρεπε νὰ ριφθῇ εἰς τὴν θάλασσαν· οἱ γέροντες ὅμως τῆς Κύμης ἀντετάχθησαν καὶ ἀνέφερον, ὅτι τὸ ἴδιον θαῦμα διεπιστώθη κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ Ἀντιόχου ⁽²⁾ καὶ τοῦ Περσέως ⁽³⁾ ὥς πρὸς τὸ ἐν λόγῳ ἄγαλμα, δοθέντος δὲ ὅτι οἱ πολεμικοὶ αὐτοὶ ἀγῶνες ἀπέβησαν ὑπὲρ τῶν Ρωμαίων, δι' ἀποφάσεως τῆς Γερουσίας, ἐστάλησαν δῶρα εἰς αὐτὸν τὸν Ἀπόλλωνα τῶν.

Τότε ἄλλοι ἐμπειρότεροι μάντεις ἀπήντησαν, ὅτι τὰ δάκρυα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος ἦσαν καλὸς οἰωνὸς διὰ τοὺς Ρωμαίους, διότι ἡ ἀποικία τῆς Κύμης ἦτο ἐλληνικὴ ⁽⁴⁾, καὶ διότι ὁ Ἀπόλλων, κλαίων, ὑπεδείκνυε τὸ πένθος καὶ τὴν καταστροφὴν εἰς τὰς γαίας του, δηλαδὴ εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν τὴν Ἑλλάδα,

(1) Ὁ συγγραφεὺς ὑπενθυμίζει ἐδῶ δύο πολέμους : 1ον) Τὸν πολεμικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ὕπατος Λούκιος Μούμμιος νικητὴς, κατέλαβε τὴν Κόρινθον (145 π. Χ.). 2ον) Τὸν πόλεμον τοῦ Ἀριστονίκου κατὰ τῶν Ρωμαίων. Ἀτταλος ὁ Γος ἀποθανὼν κατὰ τὸ ἔτος 133 π. Χ. ἄνευ διαδόχων, κατέλιπε διὰ διαθήκης ὁλόκληρον τὴν χώραν του εἰς τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν εἰς αὐτὴν τὸ πομπῶδες ὄνομα Ἀσία. Ὁ Ἀριστόνικος, νόθος υἱὸς τοῦ ἀποβιώσαντος μονάρχου, ἀντετάχθη κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἀλλ' ἐνικήθη κατὰ κράτος παρ' αὐτῶν.

(2) Ἀντίοχος, βασιλεὺς τῆς Συρίας, νικηθεὶς ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τῶν Ρωμαίων παρὰ τὸν Φρύγιον ποταμὸν τῆς Μαγνησίας τοῦ Σιπύλου ἐξαναγκάσθη εἰς σύναψιν λίαν καταθλιπτικῆς εἰρήνης (190 π. Χ.).

(3) Περσεύς, βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας νικηθεὶς εἰς τὴν Πίδναν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τὸ 168 π. Χ.

(4) Τὸ ὅτι ἡ Κύμη (πόλις τῆς Καμπανίας) ἦτο ἀποικία ἐλληνικὴ βεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Στράβωνος, V. 4, 4.

ἀπὸ ὅπου τὸν εἶχον καλέσει. Ὀλίγον ἀργότερα ἀνηγγέλθη, ὅτι ὁ Ἀριστόνικος εἶχε νικηθῆ καὶ συλληφθῆ αἰχμάλωτος, ἐνῶ ὁ Ἀπόλλων δὲν θὰ ἤθελε βέβαια τὴν ἦτταν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Ἀριστονίκου, καὶ δι' αὐτὸ ἔπασχε, καὶ τὸ συναίσθημά του αὐτὸ ἔδειχνε ἀκόμη καὶ μὲ τὰ δάκρυα τοῦ πετρίνου ἀγάλματός του. Βλέπομεν λοιπόν, ὅτι τὰ ἦθη τῶν δαιμόνων περιγράφονται εἰς τὰς μυθικὰς ᾠδὰς τῶν ποιητῶν ὅχι πάντοτε κατ' ἀπρεπῆ τρόπον, ἀλλ' ἐνίοτε κατὰ τρόπον ἀληθοφανῆ. Διότι ὁ Βιργίλιος παρουσιάζει τὴν Ἀρτέμιδα ὀδυρομένην διὰ τὴν Καμίλλην ⁽¹⁾ καὶ τὸν Ἡρακλῆ κλαίοντα διὰ τὸν Πάλλαντα ⁽²⁾, πὺν ἐπρόκειτο ν' ἀποθάνῃ. Ἴσως διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Νουμᾶς Πομπήλιος, πὺν ἀπελάμβανε μίαν ἀδιατάρακτον εἰρήνην, χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζῃ εἰς ποῖον τὴν ὥφειλεν· ἐπειδὴ κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς του ἐσκέπτετο εἰς ποίους θεοὺς νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν σωτηρίαν τῆς Ρώμης καὶ τοῦ βασιλείου του· ἐπειδὴ δὲν ἤρχετο εἰς τὸν νοῦν του, ὅτι διὰ τὸν γήϊνον αὐτὸν κόσμον φροντίζει καὶ μεριμνᾷ ὁ ἀληθινὸς καὶ ὑψιστος Θεός· ἐπειδὴ δὲ ἀφ' ἑτέρου ἐνεθυμεῖτο πολὺ καλὰ, ὅτι οἱ Τρωῆς θεοί, πὺν ἐκόμισε ὁ Αἰνεΐας δὲν διεφύλαξαν οὔτε τὸ βασίλειον τῆς Τροίας οὔτε ἐκείνο τοῦ Λαβινίου, ἐπίστευσεν, ὅτι ὥφειλε νὰ προσθέσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ἄλλους θεοὺς, διὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιοῖ ὡς φρουροὺς καὶ συμπαραστάτας τῶν σχεδὸν ἀναπήρων θεῶν, πὺν εὗρισκοντο προηγουμένως εἰς τὴν Ρώμην, εἴτε ἐπειδὴ εἶχον μεταφερθῇ ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Ρωμύλου, εἴτε ἐπειδὴ ἐδέησε νὰ διακομισθοῦν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἀλβας ⁽³⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐπρόσθεσαν πλείστους θεοὺς εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Νουμᾶ ἐπισήμως ἀναγνωρισμένους, ἀλλ' οἱ θεοὶ οὗτοι δὲν παρέσχον εἰς τοὺς λάτρεις αὐτῶν καμμίαν ὠφέλειαν.

Πάντως ἡ Ρώμη ἐφρόνει, ὅτι δὲν ἔπρεπε ν' ἀρκεσθῇ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς θρησκευτικοὺς θεσμούς, τοὺς ὑπὸ τοῦ Πομπηλίου καθιδρυθέντας. Διότι ἡ Ρώμη δὲν εἶχε κατὰ τοὺς χρό-

(1) Βιργιλ. Αἰν. XI, 836, 849.

(2) Βιργιλ. Αἰν. X, 457, 469.

(3) Ἀλβα (Alba). Ὄνομα πόλεων τινῶν. Alba Longa ἡ Μακρὰ Ἀλβα, Alba Fucentina ἡ Ἀλβα Φουκεντία κ.λ.π.

νους ἐκείνους οὔτε ἓνα ναὸν ἀφιερωμένον καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν Δία. Πράγματι ὁ βασιλεὺς Ταρκύνιος, ἀνήγειρε τὸν ναὸν τοῦ Καπιτωλίου Διὸς ⁽¹⁾, κατόπιν δὲ ἐγκαθιδρύθη ἐξ Ἐπιδαύρου ὁ Ἀσκληπιός, ὅπως, ὥς ἐμπειρότατος ἰατρός, ἐξασκήσῃ μὲ περισσοτέραν δόξαν τὴν τέχνην τοῦ εἰς τὴν ἐνδοξοτάτην αὐτὴν πόλιν ⁽²⁾. Ἀλλ' ἐγκαθιδρύθη εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἡ μητέρα τῶν θεῶν ⁽³⁾ ἀπὸ κάποιαν πόλιν, ποὺ ὀνομάζεται Πεσσινούς, διότι δὲν θὰ ἦτο πρέπον, αὐτὴ ἡ θεὰ νὰ ζῇ ἐν τῷ κρυπτῷ εἰς ἓνα ἄγνωστον τόπον, ἐνῷ ὁ υἱὸς τῆς προϊστατο τοῦ Καπιτωλίου Λόφου, αὐτὴ δὲ ἡ θεὰ, ἃν εἶναι πράγματι ὅλων τῶν θεῶν ἡ μητέρα, ἠκολούθησε εἰς τὴν Ρώμην μερικὰ τέκνα τῆς, ἀλλὰ προηγῆθη καὶ μερικῶν ἄλλων, τὰ ὅποια τὴν ἠκολούθησαν. Μοῦ κόμνει μεγάλην κατάπληξιν, τὸ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Κυνοκεφάλου, ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἰς τὴν Ρώμην πολὺ ἀργότερα, Ἐὰν καὶ ἡ θεὰ τῶν Πυρετῶν (*dea febris*) εἶναι κόρη τῆς, εἶναι πρόβλημα, ποὺ ἔλυσεν ὁ Ἀσκληπιός. Ἀλλ' ὅποιαδῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς, δὲν πιστεύω, ὅτι οἱ ξένοι θεοὶ θὰ θελήσουν νὰ καλέσουν ἀγενῆ τὴν θεὰν ταύτην, ποὺ εἶναι Ρωμαία πολῖτις.

Λοιπὸν ἡ Ρώμη, εὐρισκομένη ὑπὸ τὴν προστασίαν τόσων θεῶν (καὶ ποιὸς ἤμπορεῖ νὰ τοὺς ἀπαριθμήσῃ ὅλους: τοὺς ἐγχωρίους, τοὺς ξένους, τοὺς θεοὺς τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ ἄδου, τῆς θαλάσσης, τῶν κρηνῶν, τῶν ποταμῶν καί, καθὼς λέγει ὁ Οὐάροων, τοὺς βεβαίους καὶ τοὺς ἀβεβαίους, τοὺς θεοὺς παντὸς εἶδους, καὶ ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ζῶα, ἀρσενικοὺς καὶ θηλυκοὺς;) ἡ Ρώμη, λέγω, προστατευομένη ἀπὸ τόσους θεοὺς, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ τόσον βαρείας καὶ φορικαλέας συμφορᾶς. Θ' ἄρκεσθῶ νὰ ὑπενθυμίσω μερικὰς ἐξ αὐτῶν, ἐνῷ εἶναι πολλὰ καὶ διάφοροι.

Ἡ Ρώμη, συγκεντρώσασα πάρα πολλοὺς θεοὺς διὰ τὴν

(1) Ὁ Λίβιος, (ἔργ. μνημον. I, 55) ἀναφέρει, ὅτι ὁ μέγας ναὸς τοῦ Καπιτωλίου Διὸς (*Capitolium*) ἀνηγέρθη ὑπὸ τῶν Ταρκυνίων. (Πεβλ. Tac. Histor. III, 72).

(2) Ὁ Λίβιος (ἔργ. μνημον. X, 47) γράφει, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι εἰσήγαγον κατὰ τὸ ἔτος 291 π. Χ. ἐξ Ἐπιδαύρου τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὁ θεὸς οὗτος θὰ κατεπολέμει μίαν ἐπιδημίαν πανώλους.

(3) Ἡ μητέρα τῶν θεῶν Κυβέλη ἐλατρεύετο εἰς Πεσσινούντα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸ δὲ ἄγαλμά της μετεφέρθη εἰς Ρώμην κατὰ μίαν συμβουλήν τῶν Σιβυλλικῶν βιβλίων.

ἄμυνάν της, μὲ τὸν οὐρανομήκη καπνὸν τῶν ἀναριθμήτων θυσιῶν της, ποὺ ἐτελοῦντο σχεδὸν ὡς ἐξ ἑνὸς συνθήματος· μὲ τὴν ἀνέγερσιν ναῶν καὶ βωμῶν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὴν προσφορὰν εἰς αὐτοὺς θυσίας, προσέβαλε τὸν Ὑψιστον ἀληθινὸν Θεόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται πᾶσα λατρεία, πᾶς αῖνος καὶ πᾶσα ὑπακοή. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ Ρώμη, ὅταν εἶχε ὀλιγωτέρους θεοὺς, ἦτο εὐτυχέστερα, πλὴν ὅμως, ὅσον ἐμεγάλωνε, τόσον περισσότερους θεοὺς ἐπίστευεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ υἱοθετῇ, καθὼς ἀκριβῶς ἓνα μεγάλο πλοῖον ἔχει ἀνάγκην περισσότερων ναυτῶν, ἐπειδὴ εἶχε τὴν πεποίθησιν, ὅτι αἱ ὀλίγαι θεότητες, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ ζωὴ της διήρχετο καλυτέρα, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν χειροτέραν ζωὴν καὶ τὰ διεφθαρμένα ἦθη, τὰ ὁποῖα ἐπηκολούθησαν, δὲν ἦσαν ἀρκεταὶ νὰ τὴν βοηθήσουν, ὅπως ἀνέλθῃ εἰς τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην περιωπὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε φθάσει. Πράγματι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τοὺς ἰδίους βασιλεῖς, ἐξαιρουμένου τοῦ Νουμᾶ Πομπηλίου, πόσαι συμφοραὶ δὲν προέκυψαν ἀπὸ τὰς ἐριστικὰς διχογνωμίας, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ὁ φόνος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ρωμύλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Μὲ ποῖον δικαίωμα καὶ ἐν ὀνόματι ποίας συμμαχίας οἱ Ρωμαῖοι ἀπέκτησαν τὰς πρώτας συζεύξεις.

Διὰ ποῖον λόγον ἄρα γε οὔτε ἡ Ἥρα μὲ τὸν Διὰ της «ποὺ εὐνοοῦσε τοὺς Ρωμαίους κυριαρχοῦς τοῦ κόσμου καὶ ἀνθρώπους εὐγενεῖς ⁽¹⁾ οὔτε αὐτὴ ἡ Ἰδία ἡ Ἀφροδίτη ἠμπόρεσαν νὰ βοηθήσουν τοὺς ἀπογόνους τοῦ Αἰνεΐα, ὅπως συνάψουν νομίμους καὶ δικαίους γάμους, ἔνεκα δὲ τῆς ἐλλείψεως ταύτης τοὺς ἐπληξε μία τόσο μεγάλη συμφορά, ὥστε ν' ἀναγκασθοῦν ν' ἀπαγάγουν γυναῖκας διὰ νὰ τὰς νυμφευθοῦν, ἀμέσως δὲ κατόπιν ἐδέησε νὰ πολεμήσουν ἐναντίον τῶν πενθερῶν των, εἰς τρόπον ὥστε αἱ δυστυχεῖς ἐκεῖναι γυναῖκες, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη συμφιλιωθῇ μὲ τοὺς συζύγους των, συνεπεία τῆς προσβολῆς ταύτης, νὰ προικοδοτηθοῦν μὲ τὸ αἷμα τῶν πατέρων των; Θὰ ἠμποροῦσε ὅμως κανεὶς ν' ἀπαντήσῃ: οἱ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν κατὰ τὸν πολεμικὸν

(1) «Fovebat Romanos rerum dominos gentemque togatam» Βιργιλ. Αἰν. I. 281—282. Ἡ τήβεννος (toga) ἦτο διακριτικὸν ἱμάτιον παρὰ Ρωμαίοις, ἰδίως δὲ ἐπίσημος χλαμὺς τῶν Πατρικίων, διὰ τὴν ὁποίαν ἦσαν ὑπερήφανοι.

τοῦτον ἄγωνα τοὺς γείτονάς των, ἀλλὰ μὲ πόσας σκληρὰς πληγὰς καὶ μὲ πόσους φόνους τῶν γειτόνων καὶ τῶν ὁμόρων τους καὶ τῶν ἰδικῶν των ἠμπόρεσαν νὰ ἐπιτύχουν τὴν νίκην. Μὲ πόσο πικρὸ καὶ δικαιολογημένο αἶσθημα πόνου, δι' ἓνα μόνον πεθερὸν καὶ δι' ἓνα μόνον γαμβρὸν μετὰ τὸν θάνατον τῆς θυγατρὸς τοῦ Καίσαρος συζύγου τοῦ Πομπηίου, ⁽¹⁾ ὁ Λουκανὸς ἀναφωνεῖ: «'Αφηγούμεθα τοὺς περισσότερον παρὰ ἐμφυλίους πολεμικοὺς ἄγωνας, τοὺς διεξαχθέντας εἰς τὰ πεδία τῆς Ἡμαθίας⁽²⁾, κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἔγκλημα ἐθεωρήθη ὡς νομιμόφρων ἐνέργεια». ⁽³⁾ Ἐνίκησαν οἱ Ρωμαῖοι, ἀλλὰ κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ βάψουν τὰ χέρια τους εἰς τὸ αἷμα τῶν πεθερῶν των, κατόπιν δὲ ἐξηνάγκασαν τὰς θυγατέρας των εἰς ἐναγκαλισμούς. Αὕτη δὲν τολμοῦσαν νὰ κλάψουν τοὺς σκοτωμένους πατέρας των, μάλιστα, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολεμικοῦ ἄγῶνος δὲν ἤξευραν ὑπὲρ ποίου ἔπρεπε νὰ εὐχηθοῦν καὶ νὰ προσευχηθοῦν. Ὅχι πλέον ἢ Ἀφροδίτῃ, ἀλλ' ἢ Ἐννῶ ⁽⁴⁾ ἔδωσεν ὡς καρπὸν τῶν τοιούτων γάμων τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ἢ ἴσως ἢ Ἀληκτῶ ⁽⁵⁾ ἢ μαινὰς αὐτὴ τῆς κολάσεως, ἢ ὁποία, ὅταν ἢ Ἡρα ἦτο ἤδη εὐμενὴς εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἠμπόρεσε νὰ ἐξαπολύσῃ τὴν λυσσαλέαν ὀργὴν τῆς περισσότερον παρ' ὅσο τὴν ἐξαπέλυσε, ὅταν διὰ τῶν παρακλήσεων τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐξωργίσθῃ κατὰ τοῦ Αἰνεΐα. Ἡ Ἀνδρομάχῃ, μολονότι δούλῃ, ὑπῆρξεν εὐτυχέστερα ἀπὸ τὰς συζύγους αὐτὰς τῶν Ρωμαίων, διότι, ἂν καὶ ἦτο δούλῃ, μετὰ τὸν γάμον τῆς, ὁ Πύρρος δὲν

(1) Πρόκειται περὶ τῆς Ἰουλίας, ποὺ ἦλθεν εἰς κοινωνίαν γάμου μετὰ τὸν Πομπηίου κατὰ τὸ ἔτος 59 π. Χ. Ὁ πόλεμος μεταξὺ τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Πομπηίου ἤρχισε τὴν 13 Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 49 π. Χρ.

(2) Ἡμαθία ἐπαρχία τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἀξιοῦ καὶ Ἐριγόνος, ἢ παρ' Ὀμήρῳ Μ η γ δ ο ν ί α.

(3) *Bella per Emathios plus quam civilia campos
Jusque datum sceleri caninus.*

Ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρει τοὺς δύο πρώτους στίχους ἀπὸ τὸ ἔπος *Pharsalia* τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ Λουκανοῦ. Οἱ ἐν λόγῳ ἄγῶνες δὲν ὀνομάζονται μόνον ἐμφύλιοι, ὡς διεξαγόμενοι μεταξὺ δύο κομμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀδελφοκτόνοι ὡς τελούμενοι μετοξὺ συγγενῶν.

(4) Ἐννῶ ἢ παρὰ Ρωμαίοις *Bellona*, θεὰ τοῦ πολέμου, σύντροφος τοῦ Ἀρεως.

(5) Ἀλληκτῶ καὶ Ἀληκτῶ, μία τῶν Ἐρινύων, θυγάτηρ τῆς γῆς καὶ τοῦ αἰθέρος. Πρβλ. Βιργιλ. Αἰν. VII, 323 καὶ ἐφεξῆς καὶ Δάντου, «Θεῖαν Κωμωδίαν» *Inferno* IX, 46, 47: «*Questa è Megera dal sinistro canto—quella che piange dal destro è Aletto*» (Αὕτῃ μὲ τὸ δυ-

ἐφόνευσε κανένα Τρωῶν. ⁽¹⁾ Τοῦναντίον οἱ Ρωμαῖοι ἐφόνευσαν εἰς τὰς μάχας τοὺς πενθεροὺς, τὰς θυγατέρας τῶν ὁποίων ἐνηγκαλίζοντο εἰς τοὺς θαλάμους.

Ἡ Ἀνδρομάχη, ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ νικητοῦ, ἤμποροῦσε νὰ θρηνῇ τὸν θάνατον τῶν ἰδικῶν της, ἐνῶ αἱ δυστυχεῖς ἐκεῖναι γυναῖκες, συγγενεῖς τῶν μαχομένων, ἐφοβοῦντο τὸν θάνατον τῶν πατέρων των, ὅταν οἱ σύζυγοί των ἔσπευδον εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, καὶ ἐλυποῦντο, ὅταν ἐπέστρεφαν, εἰς τρόπον ὥστε δὲν ἦτο δι' αὐτὰς ἐλεύθερος οὔτε ὁ φόβος οὔτε ὁ πόνος. Πράγματι ἦτο μαρτύριον τὸ νὰ αἰσθάνωνται εὐσεβῇ ὁδύνῃ διὰ τὸν θάνατον συμπολιτῶν, ὁμαίμων, ἀδελφῶν, πατέρων, ἂν ὅμως ἔχαιρον διὰ τὴν νίκην τῶν συζύγων των, θὰ ἦτο σκληρότης. Πρέμει νὰ προσθέσωμεν ἀκόμη καὶ τὸ ἐξῆς: Δεδομένου ὅτι αἱ τύχαι τοῦ πολέμου ἐναλλάσσονται ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τῶν ἐμπολέμων, μερικαὶ γυναῖκες ἔχασαν τοὺς συζύγους των, τοὺς ὁποίους ἐφόνευσαν οἱ πατέρες των, ἄλλαι δὲ πάλιν ἀπώλεσαν καὶ τὸν πατέρα καὶ τὸν σύζυγον, φονευθέντας ἀπὸ τὸν σῖδηρον τῶν μὲν ἢ τῶν δέ.

Ἀλλ' ὁ κίνδυνος δὲν ὑπῆρξεν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μικρὸς οὔτε διὰ τοὺς Ρωμαίους. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχον πολιορκηθῇ εἰς τὴν πόλιν των καὶ ἡμύνοντο κεκλεισμένων τῶν πυλῶν· κατόπιν ὅμως αἱ πύλαι ἠνοίχθησαν, καὶ ὁ ἐχθρὸς εἰσῆλθε ἐντὸς τῶν τειχῶν. Τότε εἰς αὐτὸν τὸν τόπον διεξήχθη ἐγκληματικὴ καὶ ἀγριωτάτη μάχη μεταξὺ γαμβρῶν καὶ πενθερῶν. Οἱ ἀπαγωγεῖς τῶν γυναικῶν εἶχον ἠττηθῇ, τρεπόμενοι δὲ εἰς φυγὴν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διὰ μέσον τῶν οἰκιῶν των, εἶχον ἀμαυρώσει τὴν δόξαν τῶν προηγουμένων πολεμικῶν θριαμβῶν των, μολονότι καὶ αὐτοὶ ὑπῆρξαν ἐπονείδιστοι καὶ ὀλέθριοι. Τότε ὁ Ρωμύλος, μὴ ἔχων πλέον ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀνδρείαν τῶν ἀνθρώπων του, ἰκέτευσε τὸν Δία νὰ σταματήσῃ τοὺς ἐχθρούς, καὶ αὐτὸς ὁ θεὸς ἔλαβε τὸ παρεπώνυμον Ζεὺς Στήσιος ⁽²⁾. Ἡ μάχη ὅμως αὕτη

σοῖωνο τραγούδι εἶναι ἡ Μέγαιρα — ἐκεῖνη ποὺ κλαίει δεξιὰ εἶναι ἡ Ἀληκτώ.)

(1) Ἀνδρομάχη, θυγάτηρ τοῦ βασιλέως τῶν ἐν Κιλικίᾳ Θηβῶν Αἰτίωνος, σύζυγος τοῦ Ἑκτορος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐγέννησε τὸν Σκαμάνδριον καὶ τὸν Ἀστυάνακτα. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας ἔλαχε διὰ κλήρου εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀχιλλέως Πύρρον, ὁ ὁποῖος βραδύτερον τὴν ἐνυμφεύθη. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πύρρου ἡ Ἀνδρομάχη συνεξεύχθη τὸν Ἑλενον, υἱὸν τοῦ Πριάμου καὶ τῆς Ἑκάβης. (Πρβλ. Ὅμηρ. Ἰλ. κβ', 427 καὶ ἐπέκεινα).

(2) Jovis Stator = Ζεὺς Στήσιος, Ἐπιστάσιος ἢ Ὁρθώσιος.

δὲν θὰ εἶχε τέλος, εἰάν αἱ γυναῖκες ἔκειναι, ποὺ εἶχαν ἀπαχθῇ, τραβώντας τὰ ξέπλεκα μαλλιά τους, δὲν ἐπηδοῦσαν ἔξω, δὲν ἔσπευδαν πρὸς τοὺς πατέρας των καὶ δὲν κατεπράϋναν τὴν ὀργήν των ὅχι διὰ τῆς νίκης τῶν ὅπλων, ἀλλὰ διὰ τῶν ταπεινῶν ἱκεσιῶν τῶν θυγατέρων των. Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Ρωμύλος, ὁ ὁποῖος δὲν ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ὡς σύνθρονόν του, ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ ὡς τοιοῦτον τὸν βασιλέα τῶν Σαβίνων Τίτον Τάτιον· ἀλλὰ πῶς θὰ ἠδύνατο ν' ἀνεχθῇ καὶ αὐτὸν ἐπὶ μακρὸν χρόνον αὐτός, ποὺ δὲν ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ οὔτε τὸν δίδυμον ἀδελφόν του; Διὰ τοῦτο ἐφόνευσε καὶ τὸν Τίτον Τάτιον καὶ ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὸ βασίλειον διὰ ν' ἀποβῇ μεγαλύτερος θεός.

Ποῖα εἶναι τὰ δικαιώματα τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν φυλῶν; Ποῖα τὰ κίνητρα τὰ παρωθοῦντα εἰς τοὺς πολέμους; Ποῖαι αἱ συμμαχίαι, αἱ ὀφειλόμεναι εἰς τὴν ἀδελφοσύνην, τὴν συγγένειαν, εἰς τοὺς συνεταιρισμούς, εἰς τὴν Θεότητα; Τέλος, ποῖα ὑπῆρξεν ἡ ζωὴ αὐτῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τὴν βοήθειαν τῶν προστατῶν; Βλέπεις πόσα καὶ πόσον σπουδαῖα πράγματα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθοῦν ἐν προκειμένῳ, εἰάν δὲν εἶχαμεν σκοπὸν ν' ἀσχοληθῶμεν μὲ ἄλλα θέματα, ἢ μελέτη τῶν ὁποίων ὑπολείπεται, καὶ ἂν δὲν ἔσπεύδαμεν νὰ πραγματευθῶμεν ἄλλα ζητήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ἡ ἀδικος πόλεμος τῶν Ρωμαίων ἐναντίον τῶν κατοίκων τῆς Ἄλβας ⁽¹⁾ καὶ νίκη ἐπιτευχθεῖσα συνεπείᾳ λυσσαλέας μανίας κυριαρχήσεως.

Τὶ συνέβη ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὸν Νουμᾶν ὑπὸ τοὺς λοιποὺς βασιλεῖς; Μὲ πόσην ζημίαν ὅχι μόνον τῶν κατοίκων τῆς Ἄλβας,

(1) Ἡ Ἄλβα (Alba longa). Παλαιοτάτη πόλις τοῦ Λατίου παρὰ τὴν ὁμώνυμον λίμνην καὶ εἰς τὴν βόρειον κλιτὸν τοῦ ὁμωνύμου ὄρους. Κατὰ τὴν μυθολογικὴν παράδοσιν ἡ Ἄλβα ἐκτίσθη ἐν ἔτει 1252 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Ἀσκανίου υἱοῦ τοῦ Αἰνείου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀριθμεῖ δέκα τρεῖς κατὰ διαδοχὴν βασιλεῖς. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου βασιλέως, τοῦ Ἀμουλίου, ἡ Ρώμη κατέστρεψε αὐτὴν διὰ πολέμου καὶ τοὺς κατοίκους μετώκισε παρὰ τὸν Τίβεριν. Ἀναφέρεται, ὅτι ἡ Ἄλβα, ἰδρύσασα εἰς τὸ εὐφορον Λάτιον πολλὰς ἀποικίας, προΐστατο ἐπὶ πολλὰ ἔτη καὶ αὐτῶν καὶ ὅλης τῆς ὁμοσπονδίας λατινικῶν πόλεων ἐν μέσῳ τῆς πρὸς βορρᾶν Ἰσχυρᾶς καὶ ἐμπορικῆς Ἑτρουρίας καὶ τῆς πρὸς νότον ὡς πρὸς πολλὰ

ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς Ρώμης ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος τῶν Ρωμαίων ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν. Ὡ, πόσον συχνὴ ὑπῆρξεν ἡ αἵματοχυσία καὶ εἰς τὰς δύο ἀντιπάλους παρατάξεις, δηλαδὴ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἀλβανῶν, καὶ πόσας καταστροφὰς ὑπέστησαν καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἑτέρα πόλις! Διότι ἡ Ἄλβα, πού εἶχε κτισθῇ ἀπὸ τὸν Ἀσκανίον, υἱὸν τοῦ Αἰνείου, καὶ ἡ ὁποία ἦτο μητέρα τῆς Ρώμης περισσότερον παρὰ ἡ Τροία, προκληθεῖσα εἰς πόλεμον ὑπὸ τοῦ βασιλέως Τουλλίου Ὀστιλίου διεξήγαγεν ἄγωνα πολεμικόν, κατὰ τὸν ὁποῖον ὑπέστη αὐτὴ ἡ ἰδία καὶ ἐπέφερε εἰς τὴν Ρώμην πολλὰς καταστροφάς, ἕως ὅτου καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη εἶχον πλέον ἀηδιάσει ἀπὸ τὰς συνεχεῖς πολεμικὰς συρράξεις, ἔνεκα τῶν ὁποίων ἔπασχον καὶ αἱ δυὸ ὁμοῦ.

Τότε συνεφωνήθη, ὅπως ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου καθορισθῇ διὰ μάχης τριῶν διδύμων ἀδελφῶν, ἐκλεγομένων ἀπὸ τὰς δύο παρατάξεις. Ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐξελέγησαν καὶ παρουσιάσθησαν εἰς τὸν ἄγωνα τρεῖς Ὀράτιοι καὶ τρεῖς Κουῖρατιοι ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν. Ὑπὸ τῶν τριῶν Κουῖρατίων ἐφονεύθησαν δύο Ὀράτιοι, ἐνῶ ὑπὸ τοῦ ἐνὸς Ὀρατίου, ἐπιζήσαντος, ἐνικήθησαν καὶ ἐξωντώθησαν καὶ οἱ τρεῖς Κουῖρατιοι. Τοιουτοτρόπως ἡ Ρώμη ἐξηλθε νικήτρια ἐκ τοῦ ἄγῶνος καὶ κατὰ τὴν ὑστάτην αὐτὴν δοκιμασίαν, εἰς τρόπον ὥστε ἐκ τῶν ἑξ μαχητῶν μόνον ὁ ἕνας ἐπέστρεψεν εἰς τὸν οἶκόν του. Ποία ἐκ τῶν δύο ἀντιπάλων παρατάξεων ἐπέπρωτο νὰ πενθήσῃ, εἰ μὴ ἡ γενεὰ τοῦ Αἰνείου, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀσκανίου, ὁ γόνος τῆς Ἀφροδίτης, δηλαδὴ οἱ ἀνεψιοὶ τοῦ Διός; Διότι αὐτὸς ὁ πολεμικὸς ἄγων ὑπῆρξε «σκληρότερος ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους», ⁽¹⁾ δεδομένου ὅτι ἡ πόλις—θυγάτηρ ἐπολέμησεν ἐναντίον τῆς πόλεως—μητρός. Εἰς τὸν τοιοῦτον πολεμικὸν ἄγωνα προσετέθη καὶ ἄλλο στυγερόν

σημεῖα ἐξελληνισμένης Καμπανίας. Ἡ τοιαύτη ἐξέχουσα θέσις τῆς Ἄλβας ἐν τῷ Λατίῳ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν διὰ κοινῆς δαπάνης τελουμένων θυσιῶν τῶν λατινικῶν πόλεων ἐπὶ τοῦ Ἀλβανοῦ ὄρους. Ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ἐν Ρώμῃ κατέλαβον οἱ ἡττημένοι κάτοικοι τῆς Ἄλβας, ἐκ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν ἐπιφανῆ ρωμαϊκὰ γένη: οἱ Φάβιοι, οἱ Τύλλιοι, οἱ Σερβέλιοι, οἱ Κουῖντιοι καὶ ἄλλοι καὶ ὁ γνωστὸς μῦθος τῶν μονομαχιῶν τῶν Ὀρατίων καὶ Κουῖρατίων, ἀποδεικνύουν διαφορετικούς τοὺς λόγους τῆς ἐξαφανίσεως τῆς Ἄλβας, τοὺς παρεχομένους ὑπὸ τῆς ποραδόσεως. Ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς κεῖται σήμερον ἡ πόλις Ἀλβάνα.

(1) Λουκάν. Φαρσαλ. I, 2. « μ η τ ρ ο κ τ ό ν ο ς καὶ ἀ δ ε λ φ ο κ τ ό ν ο ς.

καὶ ἀποτρόπαιον κακούργημα. Διότι, ἐπειδὴ οἱ δύο αὐτοὶ λαοὶ ἦσαν προηγουμένως φίλοι (ὄντες γείτονες καὶ συγγενεῖς), εἰς ἓνα τῶν Κουῖρατίων εἶχον ὑποσχεθῆ τὴν χεῖρα τῆς ἀδελφῆς ἑνὸς τῶν Ὀρατίων. Ἡ κόρη ὁμῶς αὕτη, ἰδοῦσα τὴν σορὸν τοῦ μνηστῆρος τῆς εἰς τὰ χέρια τοῦ ἀδελφοῦ τῆς, ἐπειδὴ ἤρχισε νὰ κλαίῃ καὶ νὰ ὀδύρεται, ἐφονεύθη ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν ἀδελφόν τῆς. Ἐγὼ φρονῶ, ὅτι τὰ αἰσθήματα τῆς μοναδικῆς αὐτῆς γυναικὸς ἦσαν ἀνθρωπιστικώτερα παρὰ ἐκεῖνα ὀλοκλήρου τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, καὶ πιστεύω, ὅτι ἡ γυναῖκα αὕτη δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἔνοχος, διότι ἐθρήνησε τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον, τὸν ὅποιον, κατόπιν ἀμοιβαίας ὑποσχέσεως, εἶχε περιβάλει μὲ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς. Ἴσως νὰ ἐθρήνησε καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν ἀδελφόν τῆς, ὅστις ἐφόνευσεν ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὅποιον οὗτος εἶχεν ὑποσχεθῆ τὴν ἀδελφήν του.

Διότι, μὲ ποῖον συναίσθημα εὐσεβείας ὁ Αἰνείας, κατὰ τὸν Βιργίλιον, ⁽¹⁾ λυπεῖται, διότι ἐφόνευσεν μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χεῖρ τὸν ἐχθρόν; Καὶ διατί ὁ Μαρκέλλος ⁽²⁾ ἔχυσε δάκρυα διὰ τὰς Συρακούσας, ἀναλογιζόμενος τὴν δόξαν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε φθάσει ἡ πόλις αὕτη, προτοῦ περιέλθῃ εἰς χεῖράς του, ὥς καὶ τὴν κοινὴν τύχην; Ἐπ' ὀνόματι τῶν ἀνθρωπίνων ἀφοσιώσεων ζητῶ χάριν διὰ τὴν γυναῖκα ἐκείνην, πὺν ἔκλαυσεν τὸν μνηστῆρά τῆς, φονευθέντα ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ ἥρωες ἐπηνέθησαν, διότι ἔκλαυσαν τοὺς ἐχθρούς, τοὺς ὁποίους ἐνίκησαν.

Ἐν τῷ μεταξύ, κατὰ τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γυναῖκα ἐκείνη ἔκλαιε διὰ τὸν θάνατον τοῦ μνηστῆρος τῆς, πὺν ἐφόνευσεν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἀδελφός τῆς, ἡ Ρώμη ἐπανηγύριζε διὰ τὸ ὅτι ἐπολέμησε μὲ τόσῃν σφαγῇ ἐναντίον τῆς μητροπόλεώς τῆς, καὶ διότι ἐνίκησε κατόπιν τόσης αἵματοχυσίας συγγενῶν ἀλληλοεξοντωθέντων. Διατί ἄρα γε ἐνώπιόν μου ἀναφέρονται μὲ τόσῃν πομπῇ ὥραϊα ὀνόματα δόξης καὶ νίκης; Ἄς παραμερισθοῦν, ὥς ἐμπόδια αἱ προλήψεις, ἀπότοκοι μιᾶς ἐσφαλμένης γνώμης, ἃς μελετηθοῦν, ἃς ζυγισθοῦν ἐπακριβῶς καὶ ἃς κριθοῦν οἱ διασπασθέντες δεσμοὶ αὐτοὶ καθ' ἑαυτούς, ὅπως εἶναι. Ἄς ὑποδειχθῇ εἰς τὴν Ἀλβαν ποῖον ὑπῆρξε τὸ ἔγκλημά τῆς, ὅπως εἶχε κατηγορηθῇ ἡ μοιχεία τῆς Τροίας; δὲν εὗρίσκομεν κανένα τοιοῦτον πρόσχημα, τίποτε ὅμοιον. Ὁ Τούλιος ἐπετέθη κατὰ τῆς Ἀλβας μόνον διὰ νὰ διερεθίσῃ τοὺς Ρωμαίους, πὺν ἦσαν

(1) Αἰν. X. στίχ. 821, 828.

(2) Ὁ Μ. Κλαύδιος Μαρκέλλας κατέκτησε τὰς Συρακούσας τὸ 212 π. X.

πάρα πολὺ ἥρεμοι «καὶ ἐκάλεσεν ἄνδρας καὶ στρατιάς ὑπὸ τὰ ὄπλα, ποὺ δὲν ἦσαν πλέον συνηθισμένοι νὰ κατάγουν πολεμικοὺς θριάμβους.» ⁽¹⁾ Ἡ φιλοδοξία λοιπὸν διέπραξε τὸ τόσον μεγάλο ἐκεῖνο ἔγκλημα ἐνὸς πολέμου ἐναντίον συμμάχων καὶ συγγενῶν. Τοῦτο εἶναι τὸ τόσο βαρὺ ἐλάττωμα, ⁽²⁾ περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Σαλλούστιος ⁽³⁾ παρεμπιπτόντως. Ἀφοῦ ὑπενθυμίση συντόμως μετ' ἐπαίνων τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ζωὴ διέρρεε χωρὶς ἀπληστίαν, καὶ ὁ καθεὶς ἦτο εὐχαριστημένος μὲ ὅ,τι κατεῖχε, λέγει: «ὅταν ὅμως εἰς μὲν τὴν Ἀσίαν ὁ Κῦρος, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐσκέφθησαν νὰ κατακτήσουν ἔθνη καὶ πόλεις καὶ νὰ θεωροῦν ὡς αἰτίαν πολέμου τὸν ἐξωφρενικὸν πόθον τῆς κατακτήσεως, ὡς καὶ νὰ πιστεύουν, ὅτι ἡ μεγαλυτέρα δόξα ἀνήκει εἰς τὸ μεγαλύτερον Κράτος»....καὶ ὅλα τὰ λοιπά, ποὺ ἠθέλησε νὰ εἰπῇ, (μετεβλήθη ἡ ὄψις τῶν πραγμάτων). «Μοῦ ἀρκεῖ διὰ τὴν στιγμὴν τὸ ὅτι ἀνέφερα τὰ λόγια τοῦ Σαλλουστίου. Αὕτῃ ἡ μανία τῆς κυριαρχίας ἐρεθίζει καὶ καταστρέφει τὸ ἀνθρώπινον γένος, προξενοῦσα εἰς τοῦτο τὰς βαρυτέρας τῶν συμφορῶν. Καὶ ἡ Ρώμη, θῦμα τῆς τοιαύτης μανίας, ὑπερηφανεύετο, ὅτι ἐνίκησε τὴν Ἀλβαν καὶ ὠνόμαζε δόξαν τὸν ἔπαινον διὰ τὸ ἔγκλημά της, «διότι, λέγει ἡ Ἱερὰ μας Γραφή, ἐπαινεῖται ὁ ἁμαρτωλὸς διὰ τοὺς πόθους τῆς ψυχῆς του καὶ εὐλογεῖται ὁ διαπράττων ἀδικίαν».

Λοιπὸν, ὥς ἐκτοπισθοῦν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα αἱ πλάναι, ποὺ τὴν συγκαλύπτουν καὶ τὰ ἀπατηλὰ χρώματα, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ παρατηρηθῇ καὶ νὰ ἐξετασθῇ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀληθείας. Ἄς μὴ μοῦ εἴπη κανεὶς, ὅτι ὁ α ἢ ὁ β εἶναι μέγας ἀνὴρ, ἐπειδὴ ἐπολέμησε μὲ τοῦτον ἢ μὲ ἐκεῖνον καὶ τὸν ἐνίκησε. Πολεμοῦν καὶ οἱ μονομάχοι (gladiatores), νικοῦν καὶ αὐτοί, ἡ δὲ σκληρότης αὐτῶν βραβεύεται καὶ ἐγκωμιάζεται. Ἐγὼ ὅμως φρονῶ, ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ τιμωρῇται κανεὶς δι' οἷονδήποτε εἶδος ἀδρανείας, παρὰ νὰ ἐπιζητῇ τὴν δόξαν τοιούτων πολεμικῶν ἀγώνων. Εἰς περίπτωσιν δέ, κατὰ τὴν ὁποίαν δύο μονομάχοι, πατὴρ καὶ υἱός, πρόκειται ν' ἀγωνισθοῦν εἰς τὸν στίβον, ποῖος θὰ ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ ἓνα τοιοῦτον θέαμα, ποῖος δὲν θὰ προσεπάθει νὰ τὸ καταργήσῃ;

Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατόν αὐτὸς ὁ πόλεμος ποὺ ἦτο ὡς μία μητέρα, ἐναντίον μιᾶς ἄλλης πόλεως, ποὺ ἦτο θυγάτηρ της, ἦτο

(1) Περβλ. Βιργιλ. Αἰν. VI, στίχ. 814, 815.

(2) Δηλαδή τὴν φιλοδοξίαν, τὴν μανίαν κατακτήσεων.

(3) Σαλλούστ. Catil. 2.

δυνατὸν νὰ προξενήσῃ δόξαν; Ἴσως θὰ εἶπῃ κανεὶς, ὅτι τοῦτο ἦτο κάτι διαφορετικόν, διότι ὁ πολεμικὸς ἀγὼν δὲν διεξήχθη εἰς τὸν στίβον, ἀλλ' εἰς εὐρείας περιοχάς· δὲν διεξήχθη μεταξὺ δύο μονομάχων, ἀλλὰ μεταξὺ δύο λαῶν, καὶ τὸ ἔδαφος ἐκαλύφθη ἀπὸ τὰ πτώματα πολλῶν ἀτόμων. Οὔτε οἱ πολεμικοὶ ἐκείνοι ἀγῶνες περιωρίζοντο εἰς τὸ ἀμφιθέατρον, ἀλλ' ἐπεξετείνοντο εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον, εἰς ἐκείνους ποὺ εὐρίσκοντο τότε εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς ὅσους θὰ ἤρχοντο κατόπιν. Μέχρι ποίου σημείου θὰ ἡδύνατο νὰ φθάσῃ ἡ φήμη αὐτή, μέχρι ποίου τόπου θὰ προσεφέρετο τὸ ἀσεβὲς αὐτὸ θέαμα;

Πάντως οἱ προστάται ἐκείνοι θεοὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἠγνείχοντο τὴν βίαν ἐκείνην ποὺ ἦτο πάθος των, σχεδὸν δὲ ὡς θεαταὶ θεάτρου ἔβλεπον τοὺς ἀγῶνας ἐκείνους, μέχρις ὅτου ἐκ τῆς μιᾶς παρατάξεως ἐφονεύθη ἡ ἀδελφὴ τῶν Ὀρατίων ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀδελφόν της, οὕτως ὥστε προσετέθη, τρίτη, εἰς τοὺς δύο ἄλλους φονευθέντας ἀδελφούς της ἐξ αἰτίας τῶν τριῶν Κουριατικῶν τῶν ἐξοντωθέντων ὑπὸ τῆς ἄλλης παρατάξεως, καὶ τοῦτο, ὅπως ἡ Ρώμη, ἣτις ἦτο νικήτρια μὴ ἀριθμήσῃ ὀλιγωτέρους νεκροὺς παρὰ ὁ ἐχθρός. Κατόπιν δέ, ὡς συνέπεια τῆς νίκης, κατεστράφη ἡ πόλις τῆς Ἀλβας εἰς τὴν ὁποίαν, μετὰ τὸ Ἴλιον, ποὺ εἶχε ἐξοντωθῇ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ μετὰ τὸ Λαβίνιον, ὁ Αἰνεΐας ἐγκαθίδρυσεν ξένον καὶ μόνον προσωρινὸν βασίλειον, ὅπου οἱ παλαιοὶ ἐκείνοι θεοὶ τῆς Τροίας ὡς εἰς τρίτην ἐστίαν των εἶχον ἐγκαθιδρυσθῇ.

Ἴσως ὁμως εἶχον φύγει καὶ ἀπ' ἐκεῖ κατὰ τὴν συνήθειάν των, καὶ διὰ τοῦτο ἡ Ἀλβα εἶχε καταστραφῇ. Πράγματι εἶχον ἀναχωρήσει ἐγκαταλείποντες τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμοὺς των, ὅλοι οἱ θεοὶ ἐκείνοι, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐκυβερνᾶτο τὸ Κράτος. Ἀναμφιβόλως εἶχον ἀναχωρήσει ἤδη ἀπὸ τὴν τρίτην ἐστίαν των, ⁽¹⁾ διὰ νὰ παραχωρηθῇ εἰς αὐτοὺς μὲ πολλὴν προνοητικότητα, ὡς τρίτη ἐστία ἡ Ρώμη. Διότι οὔτε ἡ Ἀλβα δὲν τοὺς ἤρесе, ὅπου εἶχε βασιλεύσει ὁ Ἀμούλιος, ⁽²⁾ ἀφοῦ ἐξεθρόνισε τὸν ἀδελφόν του, ἀλλὰ τοὺς ἤρесе ἡ Ρώμη, ὅπου εἶχε βασιλεύσει ὁ Ρωμύλος,

(1) Πρώτη ἦτο ἡ Τροία, δευτέρα τὸ Λαβίνιον καὶ τρίτη ἡ Ρώμη.

(2) Μυθολογούμενος βασιλεὺς τοῦ Λατίου, ἀπόγονος τοῦ Ἀσκανίου καὶ υἱὸς τοῦ Πρύκα. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἐξεθρόνισε τὸν ἀδελφόν του Νουμίτορα, ἐφυλάκισε τὴν θυγατέρα τούτου Ρέα, τὸν δὲ ἐκ τοῦ Ἀρεως υἱόν της ἐκλείσεν εἰς κιβώτιον, τὸ ὁποῖον ἔρριπεν εἰς τὸν Τίβερον. Τὸ παιδίον τοῦτο ἦτο ὁ Ρωμύλος, ὅστις ἀνδρωθεὶς ἐφόνευσε τὸν Ἀμούλιον καὶ ἀποκατέστησε τὸν πάππον του εἰς τὸν θρόνον.

ἄφοῦ ἐθανάτωσε τὸν ἀδελφόν του. Ἀλλὰ λέγουν σχετικῶς, ὅτι, προτοῦ καταστραφῇ ἡ Ἄλβα, οἱ κάτοικοί της διεκομίσθησαν εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ γίνῃ ἐκ τῶν δύο πόλεων μία καὶ μόνη.

Καλὰ ὅλα αὐτά. Πάντως ὅμως δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ πόλις ἐκείνη ποὺ ὑπῆρξε τὸ βασίλειον τοῦ Ἀσκανίου, ἡ τρίτη κατοικία τῶν Τρώων θεῶν, καὶ ἡ μητέρα τῆς Ρώμης δὲν κατεστράφη ἀπὸ τὴν θυγατέρα της, ὅπως κατόπιν οἱ διασωθέντες ἀπὸ τὸν πόλεμον τοῦτον δύο λαοὶ ἀποτελέσουν ἓνα λαὸν καὶ μόνον, ὥς ἀθλία δὲ πιτύα (μαγιά) ἐχύθη ἄφθονον αἷμα καὶ ἐκ τῆς μιᾶς καὶ ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Καὶ τί πρέπει νὰ εἴπω ἰδιαιτέρως διὰ τοὺς ἐπανειλημμένους πολέμους ὑπὸ τοὺς ἄλλους βασιλεῖς, ποὺ ἐφαίνοντο τερματιζόμενοι μὲ ἄλλας τόσας νίκας καὶ οἱ ὅποιοι ἐпанελήφθησαν μὲ τόσον φορικαλέας σφαγὰς κατόπιν τῶν συνθηκῶν εἰρήνης καὶ συμμαχίας μεταξὺ πεθερῶν καὶ γαμβρῶν, ὥς καὶ μεταξὺ τῶν ἐγγυτέρων καὶ μακροτέρων ἀπογόνων των; Μία ὃχι ἀσήμαντος ἀπόδειξις τῆς τοιαύτης συμφορᾶς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἐκλείσε τὰς πύλας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰανοῦ. Ὡστε οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, μολονότι εὗρίσκετο ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τόσων θεῶν, ἐβασίλευσεν ἐν εἰρήνῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ποῖος ὑπῆρξεν ὁ βίος καὶ ὁ θάνατος τῶν βασιλέων τῆς Ρώμης.

Ἀλλά, ποῖον ὑπῆρξε τὸ τέλος τῶν βασιλέων αὐτῶν; Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ρωμύλον, ἀναφέρομεν τὸν κολακευτικὸν ἔπαινον, ποὺ ἐπενόησεν ὁ μῦθος, δηλαδή ὅτι ὁ Ρωμύλος ἐγίνε δεκτὸς εἰς τὸν οὐρανόν. Ἄς κρίνουν μερικοὶ συγγραφεῖς των, οἱ ὅποιοι διηγοῦνται, ὅτι οὗτος ἐθανατώθη ἀπὸ τὴν γερουσίαν, λόγῳ τῆς καταθληπτικῆς τυραννίας του, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὅτι κάποιος Ἰούλιος Πρόκουλος διετάχθη νὰ διαδώσῃ εἰς τὸν λαόν, ὅτι ὁ Ρωμύλος ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν καὶ τοῦ παρήγγειλε νὰ εἴπῃ ὅτι ἐπεθύμει νὰ δοξάζεται ὡς θεὸς καὶ ὅτι κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον συνεκρατήθη καὶ εἰρήνευσεν ὁ λαός, ὅστις ἤρχιζεν ἤδη ν' ἀγανακτῇ ἐναντίον τῆς γερουσίας. Διότι κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην συνέβη καὶ ἔκλειψις ἡλίου, ὁ δὲ ἀμαθὴς ὄχλος, ἀγνοῶν, ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο λαμβάνει χώραν εἰς ὠρισμένας ἐποχάς, τὸ ἀπέδωσεν εἰς τὰ προσωπικὰ χαρίσματα τοῦ Ρωμύλου, ὥς ἐὰν δὲν ἔπρεπε νὰ πιστεύεται ἀκόμη περισσότερον, ὅτι ὁ Ρωμύλος ἐφονεύθη ἀπὸ τὴν γερουσίαν, ὅτι τὸ ἔγκλημα ὑπεδείχθη καὶ μὲ τὴν ἐπισκότησιν τοῦ ἄστρου τοῦ φωτός, ἐφ' ὅσον τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐσήμαινε τὸ πένθος τοῦ ἡλίου, καθὼς ἀκριβῶς συνέβη, ὅταν ἔσταυ-

ρώθη ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τὴν σκληρότητα καὶ τὴν ἀσέβειαν τῶν Ἰουδαίων ⁽¹⁾. Τὸ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπισκότησις τοῦ ἡλίου δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν κανονικὴν διαδρομὴν τῶν ἀστέρων, ἀποδεικνύει τὸ γεγονὸς, ὅτι κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ἔωρτάζετο τὸ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων, ἥτις ἑορτὴ ἔτελεῖτο ἐκάστοτε, ὅταν ἦτο πανσέληνος, ἐνῶ ἡ κανονικὴ τοῦ ἡλίου ἔκλειψις δὲν συμπύπτει παρὰ μὲ τὴν νέαν σελήνην.

Καὶ αὐτὸς ὁ Κικέρων ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ εἰσδοχὴ τοῦ Ρωμύλου εἰς τὴν ὁμήγουριν τῶν θεῶν εἶναι μᾶλλον φανταστικὴ παρὰ πραγματικὴ. Εἰς τὰ περὶ Πολιτείας ⁽²⁾ βιβλία του, μολονότι ἐγκωμιάζει διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σκηπίωνος τὸν Ρωμύλον, λέγει, ὅτι οὗτος ἀπέκτησε μίαν τοιαύτην δόξαν, ὥστε, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἐπανεμφανισθῇ κατόπιν μιᾶς ἀπροσδοκῆτου ἡλιακῆς ἐκλείψεως, ἐπιστεύθη, ὅτι κατετάχθη εἰς τὴν χορείαν τῶν θεῶν, ἡ γνῶμη δὲ αὕτη δὲν ἐσχηματίσθη ποτὲ προκειμένου περὶ θνητοῦ ἀνθρώπου μὴ περιβεβλημένου μὲ τὴν αἴγλην ἐκτάκτου ἀρετῆς ⁽³⁾. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον λέγει ὁ Κικέρων, δηλαδὴ ὅτι ὁ Ρωμύλος ἐξηφανίσθη πραγματικῶς, ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦτο δέον ν' ἀποδοθῇ εἰς σφοδρότατην καταιγίδα ἢ εἰς ἐγκληματικὴν ἐνέργειαν, εἰς μυστικὴν δολοφονίαν, δοθέντος ὅτι καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ⁽⁴⁾ ἀναφέρουν, ὅτι ὁμοῦ μὲ τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου εἶχεν ἐκραγῇ ἀπροσδόκητος καταιγίς, ἡ ὁποία εἴτε παρέσχε κατάλληλον εὐκαιρίαν εἰς τὴν διάπραξιν τοῦ ἐγκλήματος εἴτε αὕτη ἡ ἰδίᾳ ἐθανάτωσε τὸν Ρωμύλον.

Ὁ Κικέρων ὁμιλῶν ἐν συνεχείᾳ περὶ τοῦ Τουλίου Ὅστιλίου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ τρίτος μετὰ τὸν Ρωμύλον βασιλεὺς, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ἐφονεύθη ὑπὸ κεραυνοῦ, λέγει ὅτι δὲν πιστεύεται, ὅτι καὶ ὁ μονάρχης οὗτος ἔγινε δεκτὸς εἰς τῶν θεῶν τὴν χορείαν, διότι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἠθέλησαν νὰ καταστήσουν ὑπερβαλλόντως κοινὴν τὴν τιμὴν καὶ νὰ ταπεινώσουν τὸν Ρωμύλον, ἀποδίδοντες εὐκόλως τὴν δόξαν τοῦ ἡγεμόνος τούτου καὶ εἰς ἄλλο

(1) Ἦν δὲ ὥσεί ὥρα ἕκτη καὶ σκότος ἐγένετο ἐφ' ὅλην τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης Λουκ. ΚΓ, 44, 45.

(2) Κικέρ. De Resp. II, 10, 20. De leg. I. 1. 3. Τοιοῦτοι θεοῦλοι περὶ ἀποθεώσεως αὐτοκρατόρων, βασιλέων καὶ ἡγητόρων λαῶν ἀπαντῶνται τόσον εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον, ὅσον εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ρώμην.

(3) Ὁ Λίβιος, ἔργ. μνημον. I, 15 καὶ ὁ Πλούταρχος Ρωμύλος, 27.

(4) Βλ. Λίβιον, ἔργ. μνημον. I. 31.

πρόσωπον. Εἰς δὲ τὰς ἐπικρίσεις αὐτοῦ διακηρύσσει κατηγορηματικῶς, ὅτι ἡμεῖς ἔχομεν ἀναγάγει εἰς περὶ τὴν θεοῦ ἀθανάτου τὸν Ρωμύλον, ὅστις ἴδρυνε τὴν Ρώμην, δοξάζοντες καὶ διεξαίροντες τοῦτον μὲ ἀξιωματικόν τε ἀγάπην, διὰ τὴν νὰ δείξωμεν, ὅτι δὲν συνέβη μὲν εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ διαθρουνόμενον, δηλαδή ὅτι ὁ Ρωμύλος ἔγινε θεός, ἀλλὰ διὰ τὴν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι τὰ προσόντα καὶ ἡ ἀξία του ἐξυμνήσθησαν εὐγνωμόνως, καὶ ὅτι ἡ φήμη του ἐξηπλώθη εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου». Ἐν συνεχείᾳ ὁ Κικέρων, ὁμιλῶν ἐν τῷ διαλόγῳ ὑπὸ τὸν τίτλον Ὁρτένσιος ⁽¹⁾ περὶ τῆς κανονικότητος τῶν ἐκλείψεων, λέγει: «... διὰ τὴν νὰ σκορπίσῃ τὰ ἴδια σκοτάδια, ποὺ ἐσκόρπισε τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου τοῦ Ρωμύλου κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ἡλιακῆς ἐκλείψεως». Ἀναμφιβόλως ὁ Κικέρων δὲν ἐδίστασε νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ρωμύλου, δεδομένου ὅτι τὸν ἀνέφερε μέσα εἰς τὴν ζέσιν τῆς συζητήσεως μᾶλλον παρὰ διὰ τὴν νὰ τὸν ἐγκωμιάσῃ. Ὅλοι οἱ λοιποὶ βασιλεῖς τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἐξαιρέσει τοῦ Νουμᾶ Πομπηλίου καὶ τοῦ Ἀγκου Μαρκίου, ἀπέθανον ἐξ ἀσθενείας. Ἀλλὰ μὲ πόσον οἰκτρὸν θάνατον ἐτελεύτησαν! Ὅπως εἶπα, ὁ Τούλιος Ὀστίλιος, ποὺ ἐνίκησε καὶ κατέστρεψε τὴν Ἀλβαν, προσεβλήθη ἀπὸ κεραυνόν, ποὺ κατέκαυσε αὐτὸν καὶ ὁλόκληρον τὸν οἶκόν του. Ὁ Ταρκίνιος Πρίσκος ἐθανατώθη ἀπὸ τοὺς υἱοὺς τοῦ προκατόχου του. Ὁ Σέρβιος Τούλιος ἀφηρπάγη ἀπὸ τὴν ζωὴν δι' ἐνὸς στυγεροῦ ἐγκλήματος τοῦ γαμβροῦ του, Ταρκουίνου Σουπέρμπους ὁ ὁποῖος καὶ τὸν διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον. «Πάντως οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι δὲν ἀπῆλθον, ἐγκαταλείποντες τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμοὺς των», ⁽²⁾ Ἀκόμη καὶ ὅταν διεπράχθη ἡ φρικαλέα ἐκείνη πατροκτονία ⁽³⁾ κατὰ τοῦ ἀρίστου τῶν βασιλέων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν Ρώμην ἐκεῖνοι οἱ θεοί, οἱ ὁποῖοι ἀγανακτισμένοι διὰ τὴν μοιχείαν τοῦ Πάριδος, παρέδωσαν τὴν δυστυχισμένην Τροίαν,—ἐγκαταλείποντες ταύτην,—εἰς τοὺς Ἕλληνας, διὰ τὴν νὰ τὴν καταστρέψουν καὶ τὴν ἀποτεφρώσουν. Ἐκτὸς δὲ τούτου αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ταρκίνιος διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τὸν πεθερόν του, ποὺ εἶχε φονεύσει αὐτὸς ὁ ἴδιος.

Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ εἶδαν τὸν ἄτιμον ἐκεῖνον πατροκτόνον νὰ βασιλεύῃ. διότι ἐφόνευσε τὸν πενθερόν του αὐτὸς ὁ ἴδιος,

⁽¹⁾ Βλ. «Confessiones IV, 4. Τὸ χωρίον διασώζεται παρὰ τῷ Τερτίλλῳ Αὐγουστίνῳ.

⁽²⁾ Βιργιλ. Αἰν. II, στίχ. 351.

⁽³⁾ Περὶ βλ. Γον, κεφ. ΣΤον, σημ.

ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ νὰ δοξάζεται διὰ τοὺς πολλοὺς πολέμους καὶ τὰς νίκας του, καὶ διὰ τὸ ὅτι μὲ τὰ λάφυρα, ποὺ ἀπεκόμισε ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς του κατεσκεύασε τὸ Καπιτώλιον. ⁽¹⁾ Καὶ ὅμως οἱ θεοὶ οὗτοι δὲν ἐγκατέλειψαν τὴν Ρώμην. Τοῦναντίον παρέμειναν πανταχοῦ παρόντες καὶ ἠνεύχοντο, ὅπως ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Ζεὺς, τοὺς καθοδηγῇ καὶ τοὺς κυβερνᾷ εἰς τὸν μεγαλοπρεπέστατον ἐκεῖνον ναόν, δηλαδή εἰς τὸ οἰκοδόμημα ἐκεῖνο, ἔργον ἑνὸς πατρὸς κτόνου. Δὲν εἶχε δὲ οἰκοδομήσει τὸν ναὸν τοῦ Καπιτωλίου Διός, προτοῦ κηλιδωθῇ ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα του, συνεπεία τῶν ὁποίων εἶχεν ἐκδιωχθῇ ἀπὸ τὴν πόλιν, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας εἶχε καταλάβει τὸν θρόνον καὶ ἀνήγειρε τὸν ἐν λόγῳ ναόν, ἀφοῦ διέπραξε τὸ στυγερώτατον ἐκεῖνο κακούργημα. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι τὸν ἐξεθρόνισαν καὶ τὸν ἀπήλασαν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλεως, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν ἦτο ἔνοχος τοῦ βιασμοῦ τῆς Λουκρητίας, ἀλλ' ὁ υἱός του, διότι ὁ βιασμὸς οὗτος διεπράχθη ἐν ἀγνοίᾳ του καὶ κατὰ τὴν ἀπουσίαν του. Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνος ὁ Ταρκίνιος ἐπολιόρκει τὴν Ἀρδέαν, δηλαδή ἐμάχετο ὑπὲρ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Δὲν γνωρίζομεν τί θὰ ἔκαμνε, ἐὰν κατηγγέλλετο εἰς αὐτὸν τὸ ἔγκλημα τοῦ υἱοῦ του. Πλὴν ὅμως ὁ λαός, χωρὶς νὰ εἶναι ἐνήμερος τῶν διαθέσεών του, τοῦ ἀφήρεσε τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν, ἀποσυρθέντος δὲ τοῦ στρατοῦ, ποὺ εἶχε λάβει ἐντολὴν νὰ τὸν ἐγκαταλείψῃ, οἱ Ρωμαῖοι δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν, καὶ τοῦ ἔκλεισαν τὰς πύλας αὐτῆς κατὰ πρόσωπον.

Ὁ ἐν λόγῳ βασιλεὺς, κατόπιν τρομερῶν πολέμων, διὰ τῶν ὁποίων παροξύνων τὸν λαόν του ἐναντίον τῶν ὁμόρων ἐπικρατειῶν, ἐγίνετο πολλῶν δεινῶν αἵτις εἰς τοὺς Ρωμαίους, μὴ δυνηθεὶς ν' ἀνακαταλάβῃ τὸ βασίλειον καὶ βλέπων, ὅτι τὸν ἐγκατέλειψαν ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχε στηρίξει τὰς ἐλπίδας του, ἔζησεν, ὅπως λέγεται, δέκα τέσσερα ἔτη εἰς τὸ Τοῦσκλον, πόλιν κειμένην παρὰ τῇ Ρώμῃ, ὅπου διῆλθε μετὰ τῆς συζύγου του τὰ γεροντικά του χρόνια, τερματίσας τὰς ἡμέρας του κατὰ τρόπον περισσότερον εὐχάριστον παρὰ ὁ πενθερός του, θῦμα τῆς ἐγκληματικῆς δράσεως τοῦ γαμβροῦ του, ἐνῶ ἡ θυγάτηρ του δὲν ἀγνοοῦσε ὅ,τι εἶχε συμβῇ ⁽²⁾. Πάντως ὅμως οἱ Ρωμαῖοι δὲν ὠνόμασαν τὸν Ταρκίνιον τοῦτον «σκληρὸν» καὶ «ἐγκληματίαν», ἀλλ' «ὑπερήφανον», ἴσως διότι, λόγῳ μιᾶς ἄλλου εἵδους ὑπεροψίας, δὲν ἠδύ-

(1) Ἐννοεῖ τὸν ναὸν τοῦ Καπιτωλίου Διός, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐπομένων γραμμῶν.

(2) Δίβ. I, 48. Βαλέριος Μάξιμ. βιβλ. IX, κεφάλ. 11ον.

ναντο ν' ἀνεχθοῦν τὴν βασιλικὴν ὑψηλοφροσύνην του. Διότι οἱ Ρωμαῖοι ἀπέδωσαν τόσο μικρὰν σημασίαν εἰς τὸ ἔγκλημα, πὺν διέπραξεν ὁ Ταρκίνιος, φονεύσας τὸν πενθερόν του, τὸν ἄριστον αὐτὸν μονάρχην, ὥστε νὰ τὸν ἐκλέξουν βασιλέα των. Ἀλλ' ἐκεῖνο, πὺν μὲ κάμνει ν' ἀπορῶ, εἶναι τὸ ὅτι δὲν ἀνταπέδωσαν ὁλόκληρον τὴν ἀμοιβήν, πὺν ἤξιζε ἓνα τόσο στυγερὸν ἔγκλημα δι' ἐνὸς ἐγκλήματος στυγερωτέρου. «Οὔτε οἱ θεοὶ ἀπεχώρησαν, ἐγκαταλείποντες τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς βωμοὺς των». Ἐκτός, ἐὰν θελήσῃ κανεῖς νὰ τοὺς ὑπερασπισθῇ, ἰσχυριζόμενος, ὅτι οἱ θεοὶ αὐτοὶ παρέμειναν εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ τιμωρήσουν τοὺς Ρωμαίους, προξενοῦντες εἰς αὐτοὺς συμφοράς, μᾶλλον παρὰ διὰ νὰ τοὺς βοηθήσουν, ἀποπλανῶντες αὐτοὺς μὲ ἀπατηλὰς νίκας, ἀλλὰ προξενοῦντες εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν διὰ φοβερῶν πολέμων μεγάλα δεινά.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ βίος τῶν Ρωμαίων θεῶν ὑπὸ τὴν διακυβέρνησιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Βασιλέων κατὰ τοὺς εὐτυχεστέρους χρόνους τῆς μέχρι τοῦ ἐκθρονισμοῦ Ταρκουίνιου τοῦ Ὑπερηφάνου, δηλαδὴ κατὰ τὴν διάρκειαν διακοσίων τεσσαράκοντα τριῶν ἐτῶν περίπου ⁽¹⁾ κατὰ τὰ ὅποια παρ' ὅλας τὰς νίκας, τὰς κερδηθείσας μὲ τόσῃν αἵματοχυσίᾳ καὶ κατόπιν τόσο μεγάλων συμφορῶν, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπεκτείνουν τὴν κυριαρχίαν των παρὰ μόνον εἴκοσι μίλια μακρὰν τῆς Ρώμης. Τὸ ἔδαφος τοῦτο, συγκρινόμενον τοῦλάχιστον μὲ τὸ ἔδαφος μιᾶς οἵασ-δήποτε σημερινῆς πόλεως τῶν Γετούλων ⁽²⁾ δὲν ἦτο πολὺ μεγαλύτερον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

Περὶ τῶν πρώτων Ρωμαίων ὑπάτων. Εἰς ἐξ αὐτῶν ἐξεδίωξεν ἄλλον ὑπάτον ἐκ τῆς πατρίδος, κατόπιν δὲ στυγερῶν πατροκτονιῶν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀπέθανεν ἀπὸ τὰ τραύματα ἐνὸς ἐχθροῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐπιτεθῇ.

Ἄς προσθέσωμεν εἰς τοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ ἐκεῖνον, κατὰ

(1) Αὕτῃ ἀκριβῶς ὑπῆρξεν ἡ διάρκεια τῆς μοναρχίας ἐν Ρώμῃ : 753—510 π. Χ. ἢ 754—510. Ἡ μικρὰ αὕτῃ διαφορά ἐξηγεῖ τὸ «ferme» τοῦ κειμένου, τὸ π ε ρ ῖ π ο υ.

(2) Γέτουλοι, λαὸς τῆς βορειοδυτικῆς Ἀφρικῆς. Οἱ Γέτουλοι ἦσαν

τὸν ὁποῖον, καθὼς λέγει ὁ Σαλλούστιος, ⁽¹⁾ ἡ Ρώμη ἐκυβερνᾶτο μὲ μετριοπάθειαν καὶ δικαιοσύνην, δηλαδὴ ὅταν ἐφοβοῦντο τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ταρκινίου καὶ μέχρι τοῦ ἔτους, κατὰ τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν ἀκόμη τερματισθῇ ὁ φοβερός πόλεμος τῆς Ἑτροουρίας. Διότι καθ' ὁλόκληρον τὸ χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ Ἑτροῦσκοι ἐβοήθησαν τὸν Ταρκίνιον, προσπαθοῦντα νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ βασίλειόν του ἡ Ρώμη συνεκλονίζετο ἀπὸ ἑνὸς πόλεμον τρομακτικόν. Καὶ ὅμως ὁ Σαλλούστιος λέγει, ὅτι τὸ Κράτος ἐκυβερνᾶτο μὲ μετριοπάθειαν καὶ συμφώνως πρὸς τὸ δίκαιον ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ φόβου καὶ ὅχι ἐπειδὴ ἐνέπνεε τοὺς Ρωμαίους τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς δικαιοσύνης. Κατὰ τὸ βραχύτατον αὐτὸ χρονικὸν διάστημα, ὦ! πόσο καταστρεπτικὸν ὑπῆρξε τὸ ἔτος ἐκεῖνο, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθησαν οἱ πρῶτοι ὕπατοι μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν βασιλέων! Πράγματι οἱ ὕπατοι δὲν ἠμπόρεσαν νὰ διατηρήσουν οὔτε ἐν ἔτος τὸ ὑπατικὸν ἀξίωμα των.

Ὁ Ἰούνιος Βροῦτος ἐξεδίωξεν ἐκ τῆς πόλεως τὸν συνάδελφόν του Λούκιον Ταρκίνιον Κολλατίνον, ⁽²⁾ ἀφοῦ προηγουμένως τὸν ἐξηνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ ἀξίωμα του, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὀλίγον βραδύτερον ἔπεσεν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐν πολέμῳ, ⁽³⁾ ἀφοῦ κατέφερε πολλὰ τραύματα εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ ἔλαβε παρ' αὐτοῦ ἄλλα τοιαῦτα, καὶ ἀφοῦ προηγουμένως ἐφόνευσε τοὺς υἱούς του καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τῆς συζύγου του, ⁽⁴⁾ διότι εἶχεν ἀντιληφθῇ, ὅτι συμμετεῖχον συνωμοσίας ἀποσκοπούσης τὴν παλινόρθωσιν τοῦ Ταρκινίου. Ὁ Βιργίλιος, ⁽⁵⁾ μολονότι ὑπενθυμίζει τὴν προᾶξιν αὐτὴν μετ' ἐπαίνου, ἀμέσως ὅμως κατόπιν, κατεχόμενος ἀπὸ οἴκτον φρικιᾶ, διότι λέγει:

νομάδες, πολεμοχαρεῖς καὶ ἄγριοι. Οἱ Ρωμαῖοι τοὺς ἐγνώρισαν πολὺ ὀλίγον. Τὸ ἱππικὸν τοῦ Γιουγκούρθα ἀπηρτίζετο ἀπὸ ἱππεῖς ἀνήκοντας εἰς τὴν φυλὴν τῶν Γετούλων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶχον ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Νουμιδίαν ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὁ Σαλλούστιος Jug. I, 19, 80, 88 97, 99 τοὺς ἀποκαλεῖ ληστές: Gaetuli latrones.

(1) Σαλλούστ. Hist. I, ἀπόσπ. 9.

(2) Λίβ. ἔργ. μνημ. II, 2.

(3) Λίβ. ἔργ. μνημ. II, 6. Τὸν ἐτραυματίσε θανάσιμως ὁ Ἀρούντας, εἰς τῶν υἱῶν τοῦ Ταρκινίου.

(4) Γυναικάδελφοί του ἦσαν οἱ Βιτέλλιους, Λίβ. ἔργ. μνημ. II, 5.

(5) Natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit

Κι' αὐτὸς σκληρὸς πατέρας
Τῆς πατρίδας καλὸς γυιὸς
Τὰ παιδιὰ του σκότωσε
γιὰ τὴν ὠραία λευτεριά τῶν ἄλλων.

Ἀμέσως κατόπιν ἀνακράζει:

Δυστυχισμένος εἶν' ἐκεῖνος
ποὺ οἱ μεταγενέστεροι
θὰ μιλοῦν γι' αὐτόν.

Ὅπωςδὴποτε, παρατηρεῖ, ὁ Βιργίλιος, καὶ ἂν οἱ μεταγενέστεροι ἀφηγηθοῦν τὰ γεγονότα, δηλαδή ἂν τὰ ἐπαινέσουν ἢ τὰ διεξάρουν, ἓνας πατέρα, ποὺ ἐθανάτωσε τὰ τέκνα του, εἶναι δυστυχῆς. Καὶ ἔτσι σχεδὸν διὰ νὰ τὸν παρηγορήσῃ λέγει:

Νικάει ὁ ἔρωτας πρὸς τὴν πατρίδα
καὶ ὁ τεράστιος πόθος τῶν ἐπαίνων ⁽¹⁾

Δὲν φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τοῦ Βρούτου, τοῦ τόσο δυστυχισμένου, ποὺ ἐσκότωσε τὰ τέκνα του καί, τραυματισθεὶς, δὲν ἤμπόρεσε νὰ ἐπιζήσῃ τοῦ ἐχθροῦ του, υἱοῦ τοῦ Ταρκινίου, τὸν ὁποῖον πάλιν ὁ Βροῦτος ἐτραυμάτισεν, ἐνῶ τοῦ Βρούτου ἐπέζησεν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ταρκίνιος· δὲν φαίνεται, λέγω, ὅτι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Βρούτου εὗρε τὴν ἐκδίκησιν αὐτῶν ἢ ἀθωότης τοῦ συναδέλφου του Κολλατίνου, ὁ ὁποῖος, μολονότι ὑπῆρξε χρηστὸς πολίτης, ἐπέπρωτο νὰ ὑποστῇ, μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ταρκινίου, μεταχείρισιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ τυράννου τούτου. Διότι λέγεται, ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Βροῦτος ἦτο συγγενὴς τοῦ Ταρκινίου, ⁽²⁾ ἀλλ' ὁ Κολλατῖνος ἐζημιώθη λόγῳ τῆς συνωνυμίας, διότι ὠνομάζετο καὶ Ταρκίνιος. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαναγκασθῇ ν' ἀλλάξῃ μόνον τὸ ὄνομά του καὶ ὄχι τὴν πατρίδα του. Ἐὰν ἡ λέξις αὐτὴ παρελείπετο ἀπὸ τὸ ὄνομά του, θὰ ἐκαλεῖτο ἀπλῶς Λ. Κολλατῖνος. Καὶ ὅμως αὐτὸς δὲν ἔχασε αὐτὸ τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ χάσῃ, χωρὶς διόλου νὰ ζημιωθῇ, εἰς τρόπον ὥστε, ἂν καὶ ἦτο πρῶτος ὑπάτος, νὰ χάσῃ τὸ τιμητικὸν ὑπουργημά του καὶ νὰ ἐξορισθῇ, καίτοι ἦτο χρηστὸς

(1) Vincit amor patriae laudumque immensa cupido, (ἐννοεῖ ὅτι ὁ ἔρως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ὁ τεράστιος πόθος τῶν ἐπαίνων νικά τὸ πατρικὸν φίλτρον). Αἰν. VI, στίχ. 823.

(2) Ἦτο ἀνεψιὸς του.

πολίτης. Μήπως ἡ μυσαρὰ αὐτὴ ἀδικία τοῦ Ἰουνίου Βρούτου, ἡ ὁποία δὲν ἦτο διόλου ὠφέλιμος εἰς τὴν Δημοκρατίαν, εἶναι καὶ αὐτὴ μία δόξα; Μήπως κατὰ τὴν παρόρμησιν πρὸς διάπραξιν τοιαύτης ἀδικίας «ἐνίκησε τὰ λοιπὰ συναισθήματα ὃ ἔρως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ἡ ἀπεριόριστος φιλοδοξία ;»

Μόλις ἐξεθρονίσθη ὁ τύραννος Ταρκίνιος, ὠνομάσθη ὕπατος μαζί μὲ τὸν Βροῦτον, ὁ Λούκιος Ταρκίνιος Κολλατῖνος, σύζυγος τῆς Λουκρητίας. Ὡ! μὲ πόσῃν εὐθικρισίαν ὁ λαὸς ἐσεβάσθη τὰ ἦθη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ πολίτου ἐκείνου, καὶ ὅχι τὸ ὄνομα! Μὲ πόσῃν ἀσέβειαν ὁ Βροῦτος καὶ ἐξεδίωξεν ἐκ τῆς πατρίδος καὶ ἀπεστέρησε τοῦ ἀξιώματός του, τὸν συνάδελφόν του ἐνῶ θὰ ἠδύνατο νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὸ ὄνομά του, ἐὰν ἦτο αὐτὸ πὺν δὲν τοῦ ἤρесе! Ἴδον αἱ κακαὶ πράξεις πὺν ἐξετελέσθησαν, ἰδον αἱ συμφοραὶ πὺν ἐπεσωρεύθησαν εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, «ὅταν ἐκυβερνᾷτο μὲ μετριοπάθειαν καὶ δικαιοσύνην»! Καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Λουκρήτιος, ⁽¹⁾ ὅστις ἐκλήθη ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν Βροῦτον, ἀπέθανεν ἐκ νόσου πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους τῆς ὑπατίας του. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Π. Βαλέριος, πὺν εἶχε διαδεχθῇ τὸν Κολλατῖνον, καὶ ὁ Μ. Ὀράτιος, ⁽²⁾ πὺν εἶχε καταλάβει τὴν θέσιν τοῦ ἀποβιώσαντος Λουκρητίου ἔφερον εἰς τέρμα τὸ λυπηρὸν καὶ ἀξιοθρήνητον ἐκεῖνο ἔτος πὺν εἶχε πέντε ὑπάτους, καὶ τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ὑπῆρξε τὸ ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία εἶχεν ἐγκαινιάσει τὸ νέον ὑπουργημα καὶ τὸ νέον ἀξίωμα αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Πόσαι συμφοραὶ ἔπληξαν τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς δι' ὑπάτων Κυβερνήσεως, χωρὶς οἱ θεοὶ τοὺς ὁποίους ἐλάτρευε νὰ παράσχουν εἰς αὐτὴν τὴν βοήθειάν των.

Ὅταν ἔκτοτε ἡλαττώθη ὀλίγον ὁ φόβος, ὅχι διότι εἶχον παύσει οἱ πόλεμοι, ἀλλὰ διότι διεξήγοντο μὲ μικροτέραν ἀπειλήν, δηλαδὴ ὅταν ἔληξαν οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι κατὰ τοὺς ὁποίους «ἡ Ρώμη ἐκυβερνᾷτο μὲ δικαιοσύνην καὶ μετριοπάθειαν», ἠκολούθη-

(1) Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Λουκρητίου εἰς ὕπατον καὶ ὁ θάνατος αὐτοῦ συνέβησαν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν. Δίβ. ἐργ. μνημ. II, 18.

(2) Μ. Ὀράτιος ὁ ἐπονομαζόμενος Πούλβιλλος, 509 π. Χ. 245 ἀπὸ κτίσεως Ρώμης.

σεν ἡ περίοδος τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σαλλούστιος ⁽¹⁾ περιγράφει ὡς ἀκολούθως: «Ἐν συνεχείᾳ οἱ πατρίκιοι ἤρχισαν νὰ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσίαν των ἐπὶ τοῦ λαοῦ καὶ ἐπὶ τῶν δούλων, νὰ διαθέτουν τὴν ζωὴν του, νὰ ἐπιβάλλουν ποινάς, καθὼς ἀκριβῶς καὶ οἱ βασιλεῖς, νὰ προβαίνουν εἰς κατάσχεσιν τῶν ἀγαθῶν του, νὰ κυβερνοῦν αὐτοὶ καὶ μόνοι, ἐνῶ ὅλοι οἱ λοιποὶ πολῖται ἀπεκλείοντο. Τότε ὁ λαὸς (οἱ πληβεῖοι) μαστιζόμενος ὑπὸ τῶν τοιούτων δεινῶν καὶ τῆς φοβερᾶς τοκογλυφίας, συγχρόνως δὲ ἐξαναγκαζόμενος νὰ καταβάλλῃ τοὺς φόρους διὰ τὴν διεξαγωγὴν συνεχῶν πολέμων καὶ διαρκῶς ὑπὸ τὰ ὅπλα καλούμενος, κατέλαβε τὸν Ἱερὸν Λόφον καὶ τὸν Λόφον Ἀβεντῖνον, καὶ κατώρθωσε ν' ἀποκτήσῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς πόλεως καὶ ὑπὸ τῶν δημάρχων (tribuni plebis), ὡς καὶ ἄλλα δικαιώματα. Πλὴν ὅμως, μόνον μετὰ τὸν δεῦτερον καρχηδονικὸν πόλεμον ⁽²⁾ ἐτέθη τέρμα εἰς τὰς προστριβάς καὶ τοὺς ἀγῶνας μεταξὺ τῶν δύο τάξεων». Διὰ τοῖον λόγον λοιπὸν πρέπει νὰ χάσω τὸν καιρὸν μου, ἀφηγοῦμενος τὰ γεγονότα αὐτά, καὶ νὰ κάμω νὰ χάσουν τὸν καιρὸν των καὶ οἱ ἀναγνῶσταί μου;

Πόσον ἀθλία ὑπῆρξεν αὕτῃ ἡ Δημοκρατία ἐπὶ χρόνον τόσο μακρὸν μέχρι τοῦ δευτέρου καρχηδονικοῦ πολέμου, λόγῳ τῶν ἐξωτερικῶν πολεμικῶν ἀγώνων, ποὺ δὲν ἔπαυον ποτέ, ἢ συνεπείᾳ τῶν ἐσωτερικῶν προστριβῶν καὶ τῶν ἐμφυλίων στασιαστικῶν κινημάτων, μᾶς τὸ ἀφηγεῖται συντόμως ὁ Σαλλούστιος. Διὰ τοῦτο αἱ νίκαι ἐκεῖναι δὲν ὑπῆρξαν αἰτία μιᾶς τελείας καὶ ἀληθινῆς ἱκανοποιήσεως, ἀλλ' ἀπατηλὴ παρηγορία διὰ τοὺς δυστυχεῖς καὶ ἀποπλανητικαὶ παρορμήσεις διὰ τὰ πνεύματα ἐκεῖνα τὰ τόσον ἀνήσυχα, ὅπως προβαίνουν εἰς τόσον ἀνωφελεῖς καὶ ὀλεθρίας ἐπιχειρήσεις. Οἱ ἀγαθοὶ καὶ σώφρονες Ρωμαῖοι δὲν πρέπει νὰ μᾶς κακίσουν διὰ τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων τούτων, ἂν καὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν, ὡς πρὸς τὰ θέματα αὐτά, νὰ δώσουν λόγον, οὔτε πρέπει νὰ κατηγορηθῶν, εἶναι μάλιστα βέβαιον ὅτι δὲν θὰ θελήσουν νὰ βαρυθυμήσουν μαζί μας, διότι ἡμεῖς δὲν ὁμιλοῦμεν μὲ περισσοτέραν δητικότητα, οὔτε ἀναφέρομεν γεγονότα καταθλιπτικώτερα ἐκείνων, ποὺ ἀφηγοῦνται οἱ συγγραφεῖς των, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἴμεθα κατώτεροι ὡς πρὸς τὴν κομψότητα τοῦ ὅφους καὶ οἱ ὅποιοι εἶχον περισσότερον διαθέσιμον χρόνον παρὰ ἡμεῖς: οἱ συγγραφεῖς ἐκεῖνοι ποὺ κατεπονοῦντο εἰς τὴν μελέ-

⁽¹⁾ Σαλλουστ. *Hisror.* βιβλ. 1, ἀποσπ. 9 καὶ 10.

⁽²⁾ Ὁ δεῦτερος καρχηδονικὸς πόλεμος διεξήχθη κατὰ τὸ ἔτος 218 π. Χ.

την αὐτοὶ οἱ ἴδιοι καὶ ἠνάγκαζαν νὰ σπουδάζουν ἀκόμη καὶ τὰ τέκνα των. Ποῖον λόγον λοιπὸν θὰ εἶχον νὰ βαρυνυμήσουν μετ' ἐμοῦ καὶ πῶς δὲν θὰ ἠμποροῦσαν νὰ μὲ ἀνεχθοῦν ἀφοῦ ἀναφέρω μόνον ὅ,τι λέγει ὁ Σαλλούστιος; «Ἐξερράγησαν πολλοὶ ἀναταραχαί, πλεῖστα στασιαστικὰ κινήματα καὶ τέλος ἐμφύλιοι πολέμικοι ἀγῶνες, ἐνῶ ὀλίγοι ἰσχυροί, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ὁποίων εὗρισκοντο οἱ περισσότεροι πολῖται ὑπὸ τὸ πρόσχημα, ὅτι ἐπεδίωκον τὸ ἀγαθὸν τῶν πατρικίων ἢ τῶν πληβείων, ἐπόθουν νὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσίαν. Ἐκαλοῦντο δὲ καλοὶ ⁽¹⁾ ἢ κακοὶ πολῖται ὅχι συμφώνως πρὸς τὰς ὑπηρεσίας των ἔναντι τῆς Δημοκρατίας, διότι ὅλοι ἦσαν ἐξ ἴσου διεφθαρμένοι, ἀλλὰ ὅλοι ἐκεῖνοι, ποὺ ἦσαν πλουσιώτεροι καὶ ἰσχυρότεροι καὶ ἱκανοὶ νὰ βλάπτουν τοὺς ἄλλους, ἐθεωροῦντο καλοὶ διότι ἦσαν οἱ κρατοῦντες τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν πραγμάτων».

Οἱ ἱστορικοὶ ἐκεῖνοι ἐπίστευον, ὅτι ἦτο καθήκον ἀπότοκον μιᾶς ἐντίμου ἐλευθερίας τὸ νὰ μὴ παρασιωποῦν τὰ κακὰ τῆς χώρας των, ἐνῶ εἰς πολλὰ χωρία τῶν ἔργων των παρωρμήθησαν νὰ πλέκουν τὰ μεγαλύτερα ἐγκώμια δι' αὐτήν. Διότι δὲν εἶχον ἄλλην πατρίδα ἀληθεστέραν, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ συνηθοίζοντο οἱ πολῖται διὰ τὴν αἰωνιότητα. Τί θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ κάμωμεν ἡμεῖς, ἢ ἐλευθερία τῶν ὁποίων εἶναι προφανῶς τόσον μεγαλυτέρα, ὅσον ἀρτιωτέρα, ἀσφαλεστέρα δὲ ἢ ἐλπίς, ποὺ ἔχομεν ἀναθέσει εἰς τὸν Θεόν, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοί μας ἀποδίδουν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὰ δεινὰ, τὰ ὁποῖα αὐτὴν τὴν στιγμὴν καταθλίβουν τὸν κόσμον, καὶ τοῦτο διὰ ν' ἀπομακρύνουν τοὺς ἀσθενεστέρους καὶ ἀμαθεστέρους ἀπὸ τὴν Πολιτείαν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μόνην ἠμπορεῖ ν' ἀπολαμβάνη κανεὶς μίαν αἰωνίως μακαρίαν ζωήν; Ἡμεῖς ὅμως δὲν λέγομεν ἑναντίον τῶν θεῶν των πράγματα φρικωδέστερα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν οἱ συγγραφεῖς των, τοὺς ὁποίους ἀναγινώσκουν καὶ ἀπαιτοῦν διότι ἡμεῖς ἐμάθαμεν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τούτους αὐτὰ ποὺ λέγομεν. Πάντως ἡμεῖς

(¹) Καλοὶ πολῖται ἔχει ἐδῶ πολιτικὴν σημασίαν, σημαίνει δηλαδὴ τὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως. Καὶ ὁ Κικέρων εἰς μίαν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Ἀττικὸν I, 14, περιγράφων τὴν ἐντύπωσιν, ποὺ ἐξήσκησεν ἐπὶ τῶν ἀστῶν ὁ λόγος τοῦ Πομπηίου μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του λέγει: «Prima contio Pompei non iucunda miseris, inanis improbis, beatis non grata, bonis non gravis!» (Ὁ πρῶτος λόγος τοῦ Πομπηίου δὲν ὑπῆρξεν εὐχάριστος εἰς τὸν ὄχλον, ἦτο διὰ τοὺς δημοκράτας κενὸς ἐννοιῶν, ὅχι εὐπρόσδεκτος διὰ τοὺς εὐπόρους καὶ διὰ τοὺς ἀριστοκράτας ὅχι σοβαρός.)

δὲν εἴμεθα ἱκανοὶ ν' ἀναφέρωμεν ἐκεῖνα, ποὺ εἶπαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, οὔτε ὅλα οὔτε ποῖα ἦσαν. Ποῦ εὐρίσκοντο λοιπὸν οἱ θεοί, τοὺς ὁποίους ἐπίστευον, ὅτι ἔπρεπε νὰ λατρεύουν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς εὐτελοῦς καὶ ψευδοῦς εὐδαιμονίας τοῦ κόσμου αὐτοῦ, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι, πρὸς τοὺς ὁποίους ἔσπευδον μὲ ψευδεστάτην λεπτότητα ὡς ἄξιοι λατρείας, ὑφίσταντο τόσο μεγάλας συμφοράς; Ποῦ εὐρίσκοντο οἱ θεοί, ὅταν ὁ Βαλέριος ἐθανατώθη, ἐνῶ ὑπερήσπιζε τὸ Καπιτώλιον πυρπολούμενον ἀπὸ μίαν ὀρδὴν ληστῶν καὶ σκλάβων; Εἰς τὸν Βαλέριον ἦτο εὐκολώτερον νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, τὸν ὁποῖον κατώρθωσε νὰ ἐλευθερώσῃ, παρὰ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Δία καὶ εἰς ὁλόκληρον ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν θεῶν μὲ τὸν ἄριστον καὶ μέγιστον βασιλέα των.

Ποῦ εὐρίσκοντο οἱ θεοί, ὅταν ἡ Πόλις ὑφίστατο τὰ δεινὰ τῶν ἐπανειλημμένων στασιαστικῶν κινήματων, ἐνῶ ἀνέμενε τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς σταλείσης εἰς τὰς Ἀθήνας ⁽¹⁾ διὰ νὰ δανεισθῇ νόμους, μόλις δὲ εἶχεν ἡσυχάσει, ἐρημώθη ἀπὸ λιμὸν καὶ ἀπὸ μίαν τρομακτικὴν μολυσματικὴν νόσον ⁽²⁾.

Ὁ λαός, μαστιζόμενος ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, διώρισε τὸν πρῶτον ἐπίτροπον ἐπὶ τῶν τροφίμων ⁽³⁾. Ὅταν δὲ ὁ Σπούριος Μαίλιος ⁽⁴⁾, ἐπειδὴ ὁ λιμὸς καθίστατο καθημερινῶς φοβερώτερος, ἐμοίρασεν εἰς τὰς λιμοκτονούσας μάζας σῖτον, κατηγορήθη, ὅτι ἐπεδίωκε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν. Λοιπὸν τῇ εἰσηγήσει αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἐπὶ τῶν τροφίμων ἐπιτρόπου καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ

⁽¹⁾ Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Δεκανδρίας καὶ τῆς Δωδεκαδέλτου, 451—450 π. Χ. (Πρβλ. βιβλ. Βον κεφάλ. 16).

⁽²⁾ Λίβ. ἔργ. μνημ. III, 31.

⁽³⁾ Πρῶτος ἐπὶ τῶν τροφίμων ἐπίτροπος ὑπῆρξεν ὁ Λ. Μινούτιος, διορισθεὶς τὸ 440 π. Χ. (Λίβ. IV, 12). Τὸ ὑπουργεῖμα τοῦτο ἦτο κατ' ἀρχὰς ἑκτακτον. Καὶ αὐτὸς ὁ Πομπηῖος διεκρίθη εἰς τὴν θέσιν ταύτην. Οἱ αὐτοκράτορες ὅμως, διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ δημοσίου θησαυροῦ, δεδομένου ὅτι πλεῖστοι ἐτρέφοντο κατὰ τὰς περιόδους τοῦ λιμοῦ δαπάναις τοῦ Κράτους, κατέστησε τὸ ἐν λόγῳ ὑπουργεῖμα μέρος ἀδιάσπαστον τῶν λοιπῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν.

⁽⁴⁾ Σπούριος Μαίλιος βλ. Λίβ. ἔργ. μνημ. IV, 12, 13.

δικτάτορος ⁽¹⁾ Λ. Κουϊντίου ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ ἱπάρχου Κ. Σερβιλίου ⁽²⁾ ἐν μέσῳ ἐνὸς ἀπιστεύτου καὶ λίαν ἐπικινδύνου θυοῦ-
βου ὀλοκλήρου τῆς πόλεως. Καὶ ἐρωτῶμεν, ποῦ εὗρίσκοντο τότε
οἱ θεοί; Καὶ ποῦ ἐποιοῦντο τὰς διατριβάς, ὅταν, ἐκραγείσης μιᾶς
τρομακτικῆς λοιμώδους νόσου, ὁ λαός, ἀφοῦ ὑπέφερε σκληρῶς
τὰ πάνδεινα ἐπὶ χρόνον μακρόν, ἐπίστευσεν, ὅτι ὤφειλε νὰ προσ-
φέρῃ εἰς τοὺς ἀνωφελεῖς αὐτοὺς θεοὺς νέα «λεκτιστέρνια» ⁽³⁾,
πρᾶγμα, ποῦ δὲν εἶχε κάμει ποτὲ ἄλλοτε; Δηλαδὴ ἐστρώνοντο
δειπνητικαὶ τράπεζαι πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν. Ἐξ αὐτοῦ ἔλαβε τὸ
ὄνομά του τὸ ἱερὸν τυπικὸν τοῦτο ἢ μᾶλλον τὸ ἱερόσυλον τοῦτο
ἔθιμον.

Ποῦ εὗρίσκοντο οἱ θεοί, ὅταν ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς μαχό-
μενος ὑπὸ ἀντιξόους συνθήκας ἐπὶ δέκα συναπτὰ ἔτη, ὑπέστη
ὑπὸ τὰ τείχη τῶν Βητῶν ⁽⁴⁾ συχνὰς καὶ βαρείας ἥττας; Τί θὰ συ-
νέβαινεν, ἂν δὲν ἔσπευδεν εἰς βοήθειαν τῶν Ρωμαίων ὁ Κάμιλ-
λος, τὸν ὁποῖον κατόπιν κατεδίκησεν ἡ ἀγνώμων αὐτὴ πόλις; Ποῦ
ἦσαν οἱ θεοί, ὅταν οἱ Γαλάται κατέλαβον τὴν Ρώμην ⁽⁵⁾, τὴν
ὁποίαν ἐλεηλάτησαν, ἐπυρπόλησαν καὶ ἐπλήρωσαν συμφορῶν;
Ποῦ εὗρίσκοντο, ὅταν ἡ φρικαλέα ἐκείνη μολυσματικὴ ἀσθέ-
νεια ⁽⁶⁾, ἔκαμνε τόσῃν θραῦσιν εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, ὥστε ἀφή-
ρεσε ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὸν ἐνδοξον ἐκείνον Φούριον Κάμιλλον,
ὁ ὁποῖος ὑπερήσπισεν ἐν πρώτοις τὴν Δημοκρατίαν κατὰ τῶν
Βητῶν καὶ κατόπιν τὴν ἐξεδικηθῆ μαχόμενος ἐναντίον τῶν Γαλα-
τῶν; Κατὰ τὴν περίοδον τῆς λοιμώδους αὐτῆς νόσου εἰσῆχθησαν

⁽¹⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ περιβοήτου Λ. Κουϊντίου Κικιννάτου, ὁ ὁ-
ποῖος κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ ὑπατίαν εἶχεν ἡλικίαν ὀγδοήκοντα ἐτῶν,
439 π. Χ. (Διβ. ἔργ. μνημ. IV, 13— Κικέρ. Cato Maior, 58).

⁽²⁾ Κουϊντος Σερβίλιος. Ἦτο ὁ Γάιος καὶ ὄχι ὁ Κουϊντος Σερβί-
λιος Ἀχάλας. Κικ. Cato Major § 56.

⁽³⁾ Τοῦτο συνέβη τὸ 399 π. Χ. Ὁ Αὐγουστῖνος ἐρμηνεύει ἐν συνε-
χείᾳ τὴν λέξιν ταύτην, τὴν ὁποίαν καὶ ἐτυμολογεῖ. Τὸ lectisternium ἦτο
εἶδος ἱεροῦργίας. Κατὰ τὰ συμπόσια, τὰ καθιερωμένα δι' ἱεσίας παρέ-
θετον δειπνητικὰς τράπεζας (lecto mensae), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκάθηντο
ἀόρατοι οἱ θεοὶ καὶ συνδιελέγοντο μετὰ τῶν ἀνθρώπων.

⁽⁴⁾ Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Βητῶν, λαοῦ τῆς Τυρρηνίας διεξήχθη
μεταξὺ τῶν ἐτῶν 407 καὶ 396 π. Χ.

⁽⁵⁾ Κατὰ τὸ 390 π. Χ.

⁽⁶⁾ Κατὰ τὸ 365 π. Χ. Ὁ ἐκ τῆς νόσου ταύτης θάνατος τοῦ Καμίλ-
λου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Λιβίου, ἔργ. μνημ. VII, 1.

οἱ σκηνικοὶ ἀγῶνες εἰς τὴν Ρώμην, μιὰ νέα πανώλης πρὸς βλάβην τῶν Ρωμαίων, ὅχι διὰ τὰ σώματα, ἀλλὰ δι' ἐκεῖνο πού εἶναι πολὺ περισσότερον ἐπικίνδυνον, διὰ τὰ ἥθη. Ποῦ εὐρίσκοντο οἱ θεοί, ὅταν ἐξέσπασε ἡ ἄλλη ἐκείνη πανώλης, ἡ ὁποία προῆλθεν, ὡς ἐπιστεύετο, ἀπὸ τὰ δηλητήρια, πού ἐσκόρπισαν αἱ οἰκοδέσποιναί (Matronae), ἐκ τῶν ὁποίων πολλάί, μεταξὺ τῶν γνωστοτέρων καὶ τῶν ἐνδοξοτέρων, εἶχον ἔκλυτα ἥθη ἀνεκδιήγητα καὶ χειρότερα ἀπὸ κάθε λοιμώδη νόσον; ⁽¹⁾ Ποῦ ἦσαν κατὰ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον εἰς τὰ κατὰ Καύδιον στενὰ (in Caudinas furculas) ⁽²⁾ οἱ δύο ὕπατοι ἐκυκλώθησαν ὑπὸ τῶν Σαμνιτῶν καὶ ἐξηναγκάσθησαν νὰ συνθηκολογήσουν κατὰ τρόπον ἐπαίσχυντον; Δηλαδή, ἀφοῦ παρέδωσαν ὡς ὁμήρους ἑξακοσίους Ρωμαίους ἱππεῖς, ὅλοι οἱ λοιποί, καταθέσαντες τὰ ὅπλα, καὶ στερηθέντες τῶν πάντων καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐνδυμάτων των, ἐπέρασαν κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸν καὶ ἐστάλησαν εἰς τὰς οἰκίας των μόνον μὲ τὰ ἐσώρουχά των; "Ἡ ὅταν ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἐμαστιζόντο ὑπὸ μιᾶς φρικαλέας πανώλους, πολλοὶ Ρωμαῖοι καὶ εἰς τὸ στράτευμα ἐφονεύθησαν προσβληθέντες ὑπὸ κεραυνοῦ; ⁽³⁾ "Ἡ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη, μαστιζομένη ὑπὸ ἄλλης φρικαλέας λοιμώδους νόσου, ἠναγκάσθη νὰ διακομίση ἐξ Ἐπιδαύρου τὴν Ἀσκληπιόν, ἓνα σχεδὸν θεὸν ἱατρόν; Διότι ἴσως αἱ πολλαὶ ἀσελγεῖς καὶ ἐπὶ πονεῖδιστοι πράξεις τῆς νεολαίας δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸν Δία, βασιλέα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν, πού εἶχε τὴν ἑδρὰν του εἰς τὸ Καπιτώλιον, νὰ σπουδάσῃ τὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην;

Ποῦ ἦσαν οἱ θεοί, ὅταν συμμαχήσαντες ὅλοι μαζὶ οἱ ἐχθροὶ τῆς Ρώμης: οἱ Λουκανοί, οἱ Βρούττιοι, οἱ Σαμνῖται, οἱ Ἐτροῦσκοι, οἱ Σένονες — Γαλάται ⁽⁴⁾, πρῶτον ἐφόνευσαν τοὺς Ρωμαίους πρέσβεις, κατόπιν δὲ κατετρόπωσαν τὸν ρωμαϊκὸν στρατόν, ὅστις ἔχασε τὸν στρατηγόν του καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸν ἑπτὰ χιλιάρχους καὶ δέκα τρεῖς χιλιάδας ἀνδρῶν; "Ἡ ὅταν κατὰ τὰ μακροχρόνια καὶ ὀλέθρια στασιαστικὰ κινήματα, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ὁ λαὸς ἀπεσύρθη εἰς τὸ Ἰανικόλον ⁽⁵⁾ μὲ ἐχ-

(1) Περβλ. I, 32 καὶ Λίβ. ἔργ. μνημ. VIII, 18.

(2) Κατὰ τὸ ἔτος 321 π. X. κατὰ τὸν δεύτερον ἐναντίον τῶν Σαμνιτῶν πόλεμον.

(3) Λίβ. ἔργ. μνημ. X. 13.

(4) Τοῦτο συνέβη τὸ 283 π. X. μετὰ τὸν τρίτον σαμνιτικὸν πόλεμον καὶ πρὸ τοῦ πρώτου πολέμου μὲ τὸν Πύρρον.

(5) Janiculum ἢ mons Janiculus: τὸ Ἰανικόλον ἢ Ἰάνικλον, εἰς

θρικὰς προθέσεις, ὁ κίνδυνος τῆς στάσεως ταύτης ὑπῆρξε τόσον ἀπειλητικός, ὥστε ἔνεκα τούτου ἐλήφθη ἡ προνοητικὴ ἀπόφασις εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Ρωμαῖοι κατέφευγον κατὰ τοὺς ἐσχάτους κινδύνους, δηλαδή νὰ ὀνομάσουν ἓνα δικτάτορα ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ὀρτενσίου; Ὁ Ὀρτένσιος, ἀφοῦ ἐπανωδήγησε τὸν λαὸν εἰς τὴν πόλιν, ἀπέθανε κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ὑπουργήματός του, πράγμα, ποὺ δὲν εἶχε συμβῇ προηγουμένως εἰς κανένα δικτάτορα, καὶ τοῦτο ὑπῆρξε σοβαρὰ βλάβη διὰ τοὺς θεοὺς, τόσο μᾶλλον σοβαρωτέρα, καθόσον ἦτο παρὼν ὁ Ἀσκληπιός.

Κατόπιν τούτου ἐξέσπασαν τόσοι ἀγῶνες πολεμικοὶ ἀπὸ παντοῦ, ὥστε, λόγῳ ἐλλείψεως στρατιωτῶν, ἐστρατολογήθησαν οἱ «προλετάριοι» ⁽¹⁾ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐπειδὴ προωρίζοντο μόνον διὰ τὴν ἀριθμητικὴν αὔξησιν τῆς φυλῆς (proles) καὶ ἦσαν ἀνίκανοι διὰ τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἔλαβον αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἐκλήθη ἐπίσης καὶ ὁ Πύρρος ⁽²⁾, βασιλεὺς τῆς Ἡπείρου, ὑπὸ τῶν Ταραντίνων εἰς βοήθειαν, ποὺ ἦτο τότε ἔνδοξος καὶ περίφημος, καὶ ὁ ὁποῖος κατόπιν ἔγινε ἐχθρὸς τῶν Ρωμαίων. Πράγματι ὁ Πύρρος ἐρωτήσας μὲ ἀρκετὴν εὐγένειαν τὸν Ἀπόλλωνα περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματός του, ἔλαβε παρ' αὐτοῦ μίαν τόσο διαφορουμένην ἀπάντησιν, ὥστε ὁποιονδήποτε καὶ ἂν συνέβαινε, δηλαδή τὸ α ἢ τὸ β γεγονός, ὁ Ἀπόλλων θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μάντις: (Σοῦ λέγω, Πύρρε, ὅτι ἠμπορεῖς νὰ νικήσης τοὺς Ρωμαίους). Ὡστε εἴτε ὁ Πύρρος ἐνικᾶτο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἴτε οἱ Ρωμαῖοι ὑπὸ τοῦ Πύρρου, ὁ μάντις ἠμποροῦσε ν' ἀναμένῃ ἡσυχος τὴν ἔκβασιν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου γεγονότος. Καὶ τότε ὁποία φοβερὰ αἵματοχυσία καὶ εἰς τὰ δύο στρατόπεδα. Πάντως ὁ Πύρρος ἐξηλθε νικητὴς εἰς τρόπον, ὥστε θὰ ἠμποροῦσε κατὰ τὸν τρόπον του ν' ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα, νὰ ἐξυμνῇ τὸν Ἀπόλλωνα ὡς προφήτην, ἐὰν ὀλίγον ἀργότερα

τῶν ἐπτὰ λόφων τῆς Ρώμης. Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ τελευταία ἀποστασία τῶν Ρωμαίων, ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ ἔτος 286 π. Χ.

(1) Proletarii, ἡ λέξις αὕτη ἔλαβε πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν σημασίαν εἰς τὸ Σύνταγμα τοῦ Σερβίου Τουλλίου. Κικέρ. De rep. ἀπόσπ. 22, βιβλ. IV. Ὁ Λίβιος καὶ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεὺς χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν ταύτην, ἡ ὁποία ἤδη ἀπαντᾶται εἰς τὸ ἄρθρον 5ον τῆς πρώτης, τῆς Δωδεκαδέλτου.

(2) Ὁ Πύρρος, βασιλεὺς τῆς Ἡπείρου ἔσπευσεν εἰς βοήθειαν τῶν Ταραντίνων κατὰ τῶν Ρωμαίων τὸ 280 π. Χ. Ὁ Κικέρων (De Divin II 56, 116), μνημονεύει τὸν χρησμὸν ὑπὸ τὴν μετρικὴν μορφήν του.

δὲν ἐνικᾶτο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (¹). Εἰς τὴν τόσον μεγάλην σφαγὴν προσετέθη καὶ μία βαρυτάτη νόσος προσβάλλουσα τὰς γυναῖκας, διότι αὗται ἀπέθνησκον ἔγκυοι, προτοῦ φέρουν δι' ἐγκαίρου τοκετοῦ τὸν καρπὸν τῆς κοιλίας των εἰς φῶς. Εἰς αὐτὴν ὁμως τὴν περίπτωσιν ἐγὼ δικαιολογῶ τὸν Ἀσκληπιόν, διότι ἦτο μὲν ἰατρός, ὅχι ὁμως καὶ μάμμος. Ἐν συνεχείᾳ ἀπέθνησκον καὶ τὰ κτήνη, ὥστε καὶ τὸ γένος αὐτῶν θὰ ἐξηφανίζετο. Τί δὲ νὰ εἶπω διὰ τὸν φοβερὸν ἐκείνον χειμῶνα, ὅπου τὸ ψῦχος ἦτο τόσον δριμύ, ὥστε, ἐνῶ ἔπιπτε πυκνότατο χιόνι, αἱ χιονοστιβάδες κατεκάλυψαν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τὴν Ἀγορὰν (Forum), ἔπηξε δὲ καὶ ὁ Τίβερης; Ἐὰν τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν ἰδικήν μας ἐποχὴν, ποῖαι μομφαὶ καὶ κατηγορίαι δὲν θὰ ἐπέρριπτον ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν οἱ Ἑθνικοὶ! διὰ τὴν βαρεῖαν ἐκείνην λοιμώδη νόσον, ποῦ διήρκεσε τόσον καιρὸν καὶ ἔκαμε τόσα θύματα; Ἐπειδὴ δὲ ἡ νόσος αὐτὴ ἀπειλοῦσε νὰ λάβῃ μεγαλυτέρας ἀκόμη διαστάσεις, τὸ ἐπόμενον ἔτος, ἐπειδὴ ἡ παρουσία τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν ὠφελοῦσε εἰς τίποτε, οἱ Ρωμαῖοι κατέφυγον εἰς τὰ Σιβύλλεια Βιβλία (²). Τὰ βιβλία ταῦτα εἶναι εἶδος χρησμῶν, καθὼς λέγει ὁ Κικέρων εἰς τὰ περὶ μαντείας ἔργα του (³), εἰς τὰ ὅποια συνήθως πιστεύουν περισσότερον εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ζητοῦν νὰ τὰ ἐρμηνεύουν, προβαίνοντες εἰς τὴν διατύπωσιν διαφόρων ὑποθέσεων ἐν σχέσει πρὸς τὴν διφορουμένην σημασίαν των, ὅπως ἡμποροῦν ἢ ὅπως θέλουν.

Ἐκκυκλοφόρησε τότε ἡ φήμη, ὅτι ἀφορμὴ τῆς νόσου ἦτο ἡ ἐξῆς: Πολλοὶ εἶχον καταλάβει δι' ἰδίαν των χρῆσιν πολλοὺς ναοὺς, ὥστε μὲ τὴν τοιαύτην δικαιολογίαν ἀπηλλάγη ὁ Ἀσκληπιὸς

(¹) Εἰς τὴν μάχην τοῦ Βενεβέντου.

(²) Κατὰ τινὰ μυθικὴν παράδοσιν τὰ Σιβύλλεια βιβλία εἶχον πωληθῇ ἀπὸ τὴν Σίβυλλαν Κυμαίαν εἰς ἓνα τῶν Ταρκινίων βασιλέων. Ταῦτα ἐφυλλάσσοντο ὑπὸ συλλόγου ἱερέων εἰς μίαν κρύπτην τοῦ Καπιτωλίου. Κατ' ἐντολὴν δὲ τῆς Γερουσίας τὰ συνεβουλεύοντο ἐν περιπτώσει κινδύνου, διότι ἐπιστεύετο, ὅτι διελάμβανον προφητείας σχετικὰς μὲ τὰ πεπρωμένα τῆς Ρώμης. Τὰ ἐν λόγῳ βιβλία ἐκάησαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σύλλα, 83 π. Χ. εἰς πυρκαϊάν ἐκραγεῖσαν εἰς τὸ Καπιτώλιον. Πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς βλάβης περισυνελέγησαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἄλλοι χρησμοὶ πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν ἀπολεσθέντων διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν Σιβυλλικῶν βιβλίων.

(³) Ὁ Κικέρων (De divin, II, 110, 112) ὑπογραμμίζει τὴν διφορουμένην σημασίαν τῶν σιβυλλείων χρησμῶν.

τῆς κατηγορίας δι' ἀνικανότητα καὶ ἀμέλειαν. Ἀλλὰ διὰ ποῖον λόγον πολλοὶ ἐκ τῶν ναῶν τούτων εἶχον καταληφθῆ, χωρὶς κα-
νεῖς νὰ φέρῃ ἀντίρρησην, ἔὰν ὅχι διότι οἱ Ρωμαῖοι ἀπηύθυναν
ἐπὶ χρόνον μακρὸν ἱκεσίας πρὸς ἓνα τόσον μεγάλο πλῆθος θεῶν
ματαίως, οὕτως ὥστε τὰ οἰκοδομήματα ἐκεῖνα, τὰ ἐγκαταλει-
φθέντα παρ' ἐκείνων πού τὰ ἐσύχναζαν, ἦτο δυνατόν, χωρὶς νὰ
ἐπέλθῃ βλάβη εἰς ὅποιονδῆποτε, νὰ χρησιμοποιηθοῦν τοῦλάχισ-
τον διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀνθρώπων; Διότι οἱ ναοὶ ἐκεῖνοι,
οἱ ὅποιοι, διὰ νὰ καταπολεμηθῇ ἡ νόσος, εἶχον ἐξευμενισθῇ καὶ
ἐπιμελῶς ἐπισκευασθῇ, ἔὰν δὲν εἶχον παραμεληθῇ καὶ βεβηλωθῇ
ἀπὸ ἰδιώτας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ χαθοῦν τὰ ἴχνη των, δὲν θὰ ἐγ-
κωμιάζαμεν τὸν Οὐάρονα διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν παίδευσίν του,
διότι οὗτος περιγράφει πολλοὺς ἀγνώστους ναοὺς. Ὅπωςδῆποτε,
κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν προσεπάθουν νὰ δικαιολογήσουν τοὺς
θεοὺς μᾶλλον μὲ ἓνα εὐπρεπὲς πρόσχημα παρὰ νὰ καταπολεμή-
σουν τὴν μολυσματικὴν νόσον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

**Αἱ συμφοραί, πού ἐπληξαν τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοὺς καρχηδονι-
κοὺς πολέμους, καθ' ὃν χρόνον οὗτοι ἐπεκαλοῦντο τὴν βοή-
θειαν καὶ τὴν συμπαράστασιν τῶν θεῶν.**

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν καρχηδονικῶν πολέμων, ὁπότε ἡ
νίκη τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κράτους ἦτο, ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ἀμ-
φίροπος, οἱ δὲ δύο οὗτοι λαοὶ ἐπετίθεντο ὁ εἰς ἑναντίον τοῦ ἄλ-
λου μὲ ὀλόκληρον τὴν δύναμίν των καὶ ὅλα τὰ πολεμικὰ μέσα
των, πόσα μικρὰ βασίλεια ἐξωλοθρεύθησαν! Πόσαι μικραὶ καὶ
ἐνδοξοὶ πόλεις ἐξεμηδενίσθησαν καὶ πόσα κράτη ἐρημώθησαν
καὶ κατεστράφησαν! Πόσαι περιοχαὶ καὶ πόσαι γαῖαι ἐδρωθήσαν
κατὰ μῆκος καὶ πλάτος! Ποσάκις ὑπῆρξαν εἰς τὰς δύο ἐμπολέ-
μους παρατάξεις ἡττημένοι καὶ νικηταί! Πόση ἀνθρωποσφαγὴ
καὶ αἱματοχυσία μαχητῶν καὶ πόσοι λαοὶ ἀνυπεράσπιστοι! Πόσα
πλοῖα καταναυμαχηθέντα ἢ καταποντισθέντα συνεπεία κυκλῶνων
σφοδρῶν! Ἐὰν καὶ ἡμεῖς ἐζητούσαμεν ν' ἀφηγηθῶμεν τὰ γεγο-
νότα ταῦτα, δὲν θὰ εἴμεθα τίποτε ἄλλο παρὰ συγγραφεῖς ἱστο-
ρικοί.

Τότε ἡ Ρώμη, τρομοκρατημένη, κατέφυγεν εἰς ἐπικουρικὰ
μέσα μάταια καὶ γελοῖα. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αὐθεντίας τῶν Σιβυλ-
λικῶν Βιβλίων ἐπανελήφθησαν οἱ καθ' ἕκαστον αἰῶνα τελούμε-

νοι ἁγῶνες ⁽¹⁾ οἱ ὅποιοι διεξήγοντο ἀπὸ ἑκατὸ καὶ πλεον ἑτῶν, ἄλλ' οἱ ὅποιοι εἶχον παραμεληθῇ καὶ λησμονηθῇ κατὰ τοὺς εὐ-
τυχεστέρους χρόνους. Οἱ ποντίφηκες ἀνενέωνον τοιούτους ἱε-
ροὺς ἁγῶνας καὶ πρὸς τιμὴν τῶν καταχθονίων θεῶν, οἱ ὅποιοι
ἐπίσης εἶχον καταργηθῇ κατὰ τὰς εὐδαιμονεστεράς ἐποχὰς τοῦ
παρελθόντος. Λοιπόν, ὅταν οἱ ἁγῶνες αὐτοὶ ἀνενεώθησαν,
ἠρέσκοντο νὰ εὕρουν εἰς αὐτοὺς κάποιαν ἀπόλαυσιν καὶ οἱ θε-
οὶ τοῦ Ἄδου, βλέποντες, ἔτι ἐπλούτιζοντο ἀπὸ μεγάλον ἀριθμὸν
νεκρῶν. Διότι οἱ δυστυχισμένοι θνητοί, μαχόμενοι οἱ ἐν κατὰ
τῶν δὲ εἰς ἀγρίους πολέμους, διακατεχόμενοι ἀπὸ αἰμοχαρῆ ἐχθρό-
τητα καὶ κατάγοντες εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην παράταξιν θανασί-
μους καὶ ἄξ οὐθρηήτους νίκας, παρεῖχον ἀσφαλῶς εἰς τοὺς δαί-
μονας ὥραϊα θεάματα καὶ θαυμάσια συμπόσια εἰς τοὺς καταχ-
θονίους θεούς. Διότι κατὰ τὸν πρῶτον καρχηδονικὸν πόλεμον
δὲν συνέβη τίποτε ὀλεθριώτερον ἀπὸ τὸ ἀκόλουθον γεγονός: Οἱ
Ρωμαῖοι ἠττήθησαν καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος ὁ ἔνδοξος ἐκεῖνος
Ρήγουλος, πρὸς ἀνεφέραμεν εἰς τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον βι-
βλίον. Ὁ Ρήγουλος ἦτο πράγματι μέγας ἀνὴρ, προηγουμένως
εἶχε δαμάσει καὶ νικήσει τοὺς Καρχηδονίους, θὰ ἦτο δὲ εἰς θέσιν
νὰ θέσῃ τέρμα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πρῶτον καρχηδονικὸν πόλεμον,
ἐάν, δι' ὑπερβολικὴν φιλοδοξίαν καὶ δι' ἐπαίνους καὶ δι' ἐγκώ-

(1) Κατὰ τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον οἱ ἁγῶνες οὗτοι ἐγκαθιδρύθησαν
κατὰ τὸ ἔτος 249 π. Χ. Ὁ Οὐάρρων ἀναφέρει, ὅτι, κατὰ τινὰς μεγάλας
συμφοράς, οἱ Δέκα Πέντε ἄνδρες (Quindecemviri), οἱ ἐντεταλμένοι νὰ
συμβουλευόνται τὰ Σιβυλλικὰ Βιβλία ἐν περιπτώσει ἐνσκήψεως μεγά-
λων δεινῶν, ἀνεκοίνωσαν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν τὸν ἀκόλουθον χρη-
σμόν: «Οἱ Ρωμαῖοι ὀφείλουν νὰ τελοῦν κατὰ τὰς ἀρχὰς ἐκάστου αἰῶ-
νος ἁγῶνας πρὸς τιμὴν τοῦ Πλούτωνος, τῆς Περσεφόνης, τῆς Ἀρτέμι-
δος, τῆς Ἥρας, τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Μοιρῶν (Parces) εἰς τὸ Πεδίον
τοῦ Ἀρεως, διότι ἰὰ τῶν ἀγῶνων τούτων θὰ ἐξησφαλίζοντο εἰς τὴν
Ρώμην μεγάλαι θριαμβευτικαὶ νίκαι». Πράγματι ὁμως ἡ ἀρχὴ τῶν ἀγῶ-
νων τούτων ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 449 π. Χ. ὑπὸ τὴν ὑπατίαν τοῦ Λ.
Βαλερίου Πουμπλίκου καὶ τοῦ Ὁρατίου Βαρβάτου, διαδεχθέντων
τὴν Δεκανδρίαν. Οἱ ἐν λόγῳ ἀγῶνες (ludi saeculares) ἀνενώθησαν
ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου κατὰ ἔτος 17 π. Χ. Ἐν προκειμένῳ ἀρατηρητέον,
ὅτι ἡ λέξις saeculum (αἰὼν) δὲν σημαίνει χρονικὸν διάστημα μιᾶς ἑκα-
τονταετηρίδος, ἀλλ' ἑκατὸν δέκα ἑτῶν, καθὼς λέγει ὁ Ὁράτιος εἰς τὴν
ἀριστουργηματικὴν ᾠδὴν αὐτοῦ C a r m e n Saeculare, (21, 22):

Certus undenos deciens per annos
orbis ut cantus referatque ludos.

μια, δὲν ἐπέβαλεν εἰς τοὺς Καρχηδονίους, ἥδη καταπεπονημένους, ὅρους τόσον σκληροῦς, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ τοὺς δεχθοῦν. Ἡ ὄντως ἀπροσδόκητος αἰχμαλωσία ἐνὸς τόσο μεγάλου ἀνδρὸς καὶ ἡ ταπείνωσίς του ἐκ τῆς δουλείας, ἡ ὑπερακριβὴς τήρησις τοῦ ὅρκου του καὶ ὁ σκληρότατος θάνατός του, εἰάν δὲν ἠνάγκασαν ἐκείνους τοὺς θεοὺς νὰ ἐρυθριάσουν, εἶναι ἀληθές, ὅτι εἶναι ἀπὸ ὀρείχαλκον καὶ ὅτι δὲν ἔχουν αἷμα.

Ἐν συνεχείᾳ δὲν ἔλειψαν ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως τρομακτικὰ δυστυχήματα. Ὁ Τίβερης εἶχε πλημμυρίσει κατὰ περιέργον τρόπον, οὕτως ὥστε ὁλόκληρον τὸ πεδινὸν μέρος τῆς πόλεως ἐβυθίσθη ὑπὸ τὰ ὕδατα καὶ κατεστράφη, διότι μερικαὶ περιοχαὶ ἀνεσκάφησαν καὶ παρεσύρθησαν, σχεδὸν ὡς εἰάν ἀνέσκαπτε καὶ παρέσυρεν αὐτὰς ἓνας χεῖμαρος ὀρμητικὸς καὶ θυελλώδης ⁽¹⁾. Εἰς ἄλλας περιοχὰς κατεδαφίζοντο αἱ οἰκίαι, ὡς εἰάν διελύοντο ὑπὸ τῶν ἐπὶ χρόνον μακρὸν στασίμων ὑδάτων. Μετὰ τὴν συμφορὰν ταύτην ἐξερράγη μία ἀκόμη περισσότερον ἐπικίνδυνος πυρκαϊά, ἡ ὁποία, ἐπεκταθεῖσα εἰς τὰς ὑψηλότερας οἰκοδομὰς γύρω τῆς Ἀγορᾶς (Forum), δὲν ἐφείσθη οὔτε αὐτοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἑστίας ⁽²⁾ στενωτάτης συγγενοῦς της, διότι παρθένοι, περισσότερον κατάδικοι παρὰ τιμημένοι, ὑπεχρεοῦντο νὰ διατηροῦν ἄσβεστον πῦρ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς των, εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἑστίας, διὰ συνεχοῦς καὶ ἐπιμελεστάτης ἀνανεώσεως τῶν καιομένων ξύλων. Τότε ὅμως τὸ πῦρ ὅχι μόνον ἐσυνεχίζετο ζωηρότερον, ἀλλὰ καὶ παρεφέρετο. Αἱ παρθένοι ἐκεῖναι, τρομοκρατημέναι, δὲν ἦσαν ἱκαναὶ ν' ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴν μανίαν τοῦ πυρὸς τὰ μοιραῖα ἐκεῖνα εἶδωλα, πὺν εἶχον καταστρέψει τρεῖς πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐλατρεύοντο ⁽³⁾. Τότε ὁ ποντίφηξ Μέτελλος, ⁽⁴⁾ χωρὶς οὐδόλως νὰ

(1) Πρόκειται περὶ τῆς μεγάλης κατακλύσεως τοῦ Τιβέρεως καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης πλημμύρας τοῦ ἔτους 247 π. Χ.

(2) Λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ Ἑστιάδες ὑποχρεοῦντο νὰ διατηροῦν ἄσβεστον πῦρ.

(3) Τὴν Τροίαν, τὸ Λαβίνιον καὶ τὴν Ἀλβαν (Alba Longa).

(4) Πρόκειται περὶ τοῦ Λουκίου Καικιλίου Μετέλλου 241 π. Χ. Ὁ Οβίδιος, Fasti VI, 437, περιγράφει τὴν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἑστίας ἐκραγεῖσαν πυρκαϊάν, ὡς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Μετέλλου παρασχεθεῖσαν βοήθειαν, καλεῖ δὲ τὰ ἐν λόγῳ εἶδωλα pignora fatalia (ὀλέθρια ἀσφάλιστρα). Ὁ Κικέρων, Pro Scauro, 11. 18 λέγει: Palladium illud quod quasi nostrae salutis atque imperii, custodiis Vestae continetur. (Τὸ Παλλάδιον ἐκεῖνο, σχεδὸν ἀσφάλιστρον τῆς σωτηρίας μας καὶ τῆς σὺτοκρατορίας συγκρατεῖται, ὑπὸ τῶν φρουρῶν τῆς Ἑστίας.

λάβη ὕπ' ὅψιν τὴν ἰδικήν του σωτηρίαν, ἐπήδησεν ἐν μέσῳ τῶν φλογῶν καὶ διεκόμισε τὰ εἰδωλα εἰς ἀσφαλὲς μέρος. Διότι, εἴτε τὸ πῦρ δὲν ἀνεγνώρισε τὸν Μέτελλον, εἴτε δὲν ἦτο ὁ θεὸς τοῦ Πυρὸς παρῶν. Ἀλλὰ καὶ παρῶν ἐὰν ἦτο, δὲν θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ διαφύγη. Ὡστε, νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς Ἑστίας ἦτο ἓνας ἄνθρωπος καταλληλότερος παρὰ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα εἰς αὐτόν. Ἐὰν ὅμως τὰ εἰδωλα ταῦτα ἦσαν ἀνίκανα ν' ἀπομακρύνουν ἀπ' αὐτῶν τὴν πυρκαϊάν, πῶς θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι χρήσιμα εἰς τὴν πόλιν — τὴν σωτηρίαν τῆς ὁποίας ἐπροστιάτευαν — ἐναντίον τῶν πλημμυρῶν καὶ τῶν φλογῶν; Πράγματι δὲ ἀπέδειξαν, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κάνουν τίποτε.

Ἡμεῖς δὲν θὰ ἐμεμφόμεθα τοὺς ἀντιπάλους μας διὰ τὰ γεγονότα ταῦτα, ἐὰν μᾶς ἔλεγον, ὅτι αὐταὶ αἱ ἱεργουργίαι καθιδρύθησαν μόνον διὰ νὰ κατοχυρώνουν τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ καὶ ὅχι διὰ νὰ μᾶς κάμνουν νὰ σκεπτόμεθα καὶ τὰ αἰώνια τοιαῦτα. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, ἐὰν ἐγδεχομένως ἐχάνοντο, ἐπειδὴ ἦσαν σωματικά καὶ ὁρατά, τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐκπροσωποῦν, δὲν θὰ ὑφίσταντο καμμίαν βλάβην καὶ θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀποκαθίστανται, ἐκάστοτε, διὰ τὴν χρῆσιν, διὰ τὴν ὁποίαν προωρίζοντο. Σήμερον ὅμως, συνεπεία μιᾶς ὀλεθρίας τυφλώσεως, πιστεύουν ὅτι φθαρτὰ εἰδωλα ἡμποροῦν νὰ καταχυρώσουν εἰς μίαν πόλιν τὴν εὐτυχίαν, εἰς τρόπον, ὥστε, ὅταν τοὺς ἀναφέρουν τόσα δεινὰ, ἐπισυμβάντα κατὰ τὴν κυριαρχίαν τῆς εἰδωλολατρείας, ἐντρέπονται ν' ἀπορρίψουν μίαν γνώμην, τὴν ὁποίαν δὲν δύνανται νὰ ὑποστηρίξουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τῶν μεγάλων συμφορῶν κατὰ τὸν δεύτερον καρχηδονικὸν πόλεμον, κατὰ τὸν ὁποῖον κατετρίβησαν αἱ δυνάμεις τῶν δύο ἐχθρικῶν παρατάξεων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν δεύτερον καρχηδονικὸν πόλεμον, θὰ ἔπρεπε νὰ μακρογορήσωμεν, ὑπενθυμίζοντες τὰς ἀπωλείας τῶν δύο λαῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐπεκτείνει τὸν πόλεμον εἰς τόσον μακρινὰς περιοχάς. Κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτῶν τούτων τῶν ἐμπολέμων, οἱ ὁποῖοι εἶχον τὴν πρόθεσιν ὅχι τόσον ν' ἀφηγηθοῦν τὰ τοῦ πολέμου, ὅσον νὰ ἐγκωμιάσουν τὴν αὐτοκρατορίαν των, ὁ νικητὴς ἦτο μᾶλλον ὁμοιος πρὸς τὸν ἡττημένον ⁽¹⁾. Ὄταν ὁ Ἄν-

(1) Ἀναφέρει τοῦτο ἀκριβέστατα καὶ ὁ Λ. Ἀννίνος Φλώρος, ἱστορί

νίβας, ἔξορμήσας ἐκ τῆς Ἰσπανίας, διέβη τὰ Πυρηναῖα, διέσχισε τὴν Γαλατίαν, διήνοιξε διὰ τῆς δυνάμεως καὶ τῶν στρατιωτῶν του δίοδον διὰ μέσου τῶν Ἀλπεων, ἠΐξησε τὰς δυνάμεις του κατὰ τὴν μακρὰν πορείαν του, λεηλατῶν καὶ καθυποτάσσων λαοὺς, καὶ τέλος ὥρμησεν ὥς χεῖμαρρος ἀσυγκράτητος πρὸς τὰ σύνορα τῆς Ἰταλίας, πόσαι αἱματηραὶ μάχαι διεξήχθησαν! Ποσάκις οἱ Ρωμαῖοι ἠττήθησαν! Πόσαι πόλεις περιῆλθον εἰς τὸν ἐχθρόν! Πόσαι κατελήφθησαν καὶ κατεστράφησαν! Πόσοι τρομακτικοὶ πολεμικοὶ ἄγῶνες συχνὰ διὰ τὸν Ἀννίβαν θριαμβευτικοί, ἀφοῦ ἐνίκησε τοὺς Ρωμαίους.

Τί δὲ ἡμπορῶ νὰ εἶπω διὰ τὴν ἥτταν τῶν Καννῶν ⁽¹⁾, ἐκτάκτως φοβερὰν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀννίβας, μολονότι ἄνθρωπος ἀφαντάστου ψυχικῆς σκληρότητος, διέταξε νὰ παύσῃ ἡ σφαγὴ. Μετὰ τὴν νίκην του ταύτην ἐξαπέστειλεν εἰς τὴν Καρχηδόνα τρεῖς μοδίους ⁽²⁾ χρυσῶν δακτυλίων, διὰ νὰ μάθουν, οἱ συμπατριῶταί του, ὅτι εἰς τὴν μάχην ἐκείνην ἔπесαν τόσοι ἀριστοκράται Ρωμαῖοι, τοὺς ὁποίους ἦτο εὐκολώτερον νὰ ὑπολογίσῃ κανεὶς παρὰ νὰ καταμετρήσῃ, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων χρυσῶν δακτυλίων οἱ Καρχηδόνιοι θὰ ἠδύναντο νὰ σχηματίσουν μίαν ἰδέαν τῆς σφαγῆς τῶν ἀπλῶν στρατιωτῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἦτο τόσον μεγαλύτερος ὅσον ἦτο μικρότερος εἰς τὸ στράτευμα ὁ βαθμὸς των.

Τέλος ἐπῆλθε μία τόσον μεγάλη λειψανδρία, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν ἐπεστράτευσαν καὶ τοὺς ἐνόχους ἐγκληματικῶν πράξεων, ὑποσχόμενοι εἰς αὐτοὺς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ποινῆς, καὶ ἀπελευθέρωσαν τοὺς δούλους, διὰ νὰ συγκροτήσουν δι' ὅλων αὐτῶν νέον σῶμα στρατοῦ, διὰ τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ αἰσχύνονται. Ἀλλὰ τὰ ὅπλα ἔλειψαν ἀπὸ τοὺς δούλους ἢ, διὰ νὰ τοὺς καλέσωμεν μὲ ἓνα ὀλιγώτερον ταπεινοτικὸν ὄνομα, ἀπὸ

κὸς τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ : si quis comparat damna utriusque populi, similior victo sit populus qui vicit. (Δηλαδή, ἐὰν κανεὶς ὑπολογίσῃ τὰς ἀπωλείας τῶν δύο λαῶν, θὰ ἴδῃ, ὅτι ἠττημένος ὑπῆρξεν ὁ λαὸς, ποὺ ἐνίκησεν).

(1) Ὑπὸ τὴν ὑπατίαν τοῦ Α. Αἰμιλίου Παύλου καὶ τοῦ Α. Τερεντίου Οὐάρρωνος, 216 π. Χ.

(2) Modius (μόδις, ὁ.) Παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τῶν ἑβδομήκοντα μέτρον ὕγρῶν ἢ ξηρῶν, ἰδίως σιτηρῶν, περιεκτικότητος ἴσης πρὸς τὸ ἕκτον τοῦ ἑλληνικοῦ μεδίμνου ἢ 8 3/4 λίτρας. Ὁ μόδιος ἦτο καὶ μέτρον μήκους ἴσον πρὸς 200 ὀργυιάς.

τοὺς ἀπελευθέρους, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ τ' ἀποσπάσουν ἀπὸ τοὺς ναοὺς, ⁽¹⁾ ὥς ἐὰν ἔλεγον εἰς τοὺς θεοὺς: «καταθέσατε τὰ ὄπλα, τὰ ὅποια τόσον καιρὸν ἐκρατήσατε ἀνωφελῶς, διὰ νὰ ἴδωμεν, ἐὰν οἱ δοῦλοι δυνηθοῦν νὰ κάμουν καλυτέραν χρῆσιν αὐτῶν παρὰ σεῖς οἱ θεοὶ μας».

Ἐξ ἄλλου, ἐπειδὴ καὶ τὰ ταμεῖα τοῦ Κράτους ἦσαν κενά, οὕτως ὥστε δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πληρώνωνται οἱ στρατιῶται, ἦλθον εἰς βοήθειαν αἱ περιουσίαι τῶν ἰδιωτῶν, εἰς τρόπον, ὥστε, ἐπειδὴ ὁ καθεὶς προσέφερεν ὅ,τι κατεῖχεν, ὅχι μόνον δακτυλίους, μικρὰ μετάλλια καὶ σφαιρίδια ⁽²⁾ ἐκ χρυσοῦ, ἀθλία σύμβολα ἀξιοπρεπείας, αὐτὴ ἢ ἴδια ἢ γερουσία, ἀκόμη δὲ ερισσότερον αἱ διάφοροι τάξεις καὶ αἱ φυλαὶ δὲν διετήρησαν κανένα χρυσοῦν ἀντικείμενον. Ποῖος θὰ ἠμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ αὐτοὺς τοὺς Ἑθνικούς, ἐὰν περιήρχ ντο εἰς τοιαύτην ἀπαθλίωσιν κατὰ τοὺς ἰδικoὺς μας χρόνους, ἀφοῦ μόλις τοὺς ἀνεχόμεθα τώρα, ὅποτε δίδουν εἰς τοὺς γελωτοποιοὺς, διὰ μίαν εὐτελεῖ ἀπόλαυσιν, πράγματα πολυτιμότερα ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια περισυνελέγησαν τότε διὰ τὰς λεγεῶνας των πρὸς τὸν σκοπὸν ν' ἀπαλλάξουν τὴν πατρίδα ἀπὸ ἑνα φοβερὸν κίνδυνον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Σαγούντου, ποῦ ἀπωλέσθη χάρις εἰς τὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους πιστὴν φιλίαν του, χωρὶς νὰ παράσχουν εἰς αὐτὸ βοήθειαν οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων.

Ἐξ ὅλων τῶν κακῶν τοῦ δευτέρου καρχηδονικοῦ πολέμου τίποτε δὲν εἶναι ὀδυνορώτερον καὶ ἄξιον νὰ μνημονεύεται μὲ πόνον παρὰ ἡ καταστροφὴ τοῦ Σαγούντου ⁽³⁾ δ' ἔτι ἡ πόλις αὕτη,

⁽¹⁾ Οἱ Ρωμαῖοι ἐφύλαττο τὰ ὄπλα καὶ τὰ πολεμικά των λάφυρα εἰς τοὺς ναοὺς.

⁽²⁾ Bullae, (aureae bulla) ἦσαν μικραὶ σφαῖραι χρυσαῖ, τὰς ὁποίας οἱ Ρωμαῖοι ἐκρεμοῦσαν μ' ἑνα κορδόνι εἰς τὸν λαιμὸν τῶν βρεφῶν. Bullae ἦσαν ἴσης μικραὶ χρυσαῖ πυξίδες, εἰς τὰς ὁποίας ἔθεταν φυλακτὰ —(τρίχας ἢ τέφραν ἀπὸ κέρατον ἐλάφου)— ἐναντίον τῆς βασιλείας. Οἱ ἄποροι μετεχειρίζοντο τοιαύτας πυξίδας ἀπὸ δέρμα, (bulla scortea, signum de paupere loro), Βλ. Ἰουβενάλ. XIV, 4, 5.

⁽³⁾ Saguntum οὐδ. καὶ Saguntus θηλ. Σάγουντον. Πόλις τῆς Ἰσπανίας, εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Βαλεντίας, ἄλλοτε καλουμένη Ζάκανθα ἢ

διακειμένη φιλικώτατα πρὸς τοὺς Ρωμαίους, κατεστράφη, ἐπειδὴ ἦτο πιστή. Πράγματι ὁ Ἀννίβας, μετὰ τὴν καταγγελίαν τῆς μετὰ τῶν Ρωμαίων συμμαχίας του, μετεχειρίσθη τοῦτο ὡς πρόσχημα, διὰ νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον ἐναντίον του, κατόπιν δὲ νὰ προβῇ εἰς ἀγρίαν πολιορκίαν τοῦ Σαγούντου. Ὄταν τοῦτο ἐγένετο εἰς τὴν Ρώμην γνωστόν, οἱ Ρωμαῖοι ἀπέστειλαν πρέσβεις πρὸς τὸν Ἀννίβαν, διὰ νὰ ἐπιτύχουν παρ' αὐτοῦ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας. Μὴ δυνηθέντες νὰ εἰσακουσθοῦν, ἐπροχώρησαν μέχρι τῆς Καρχηδόνης καὶ παρεπονέθησαν διὰ τὴν παραβίασιν τῆς συμμαχίας, ἀλλ' ἐπανῆλθον εἰς τὴν Ρώμην ἄπρακτοι.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν προστριβῶν τούτων, ἡ δυστυχὴς πλουσιωτάτη πόλις ἐκείνη, προσφιλεστάτη εἰς τοὺς κατοίκους της καὶ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν, κατεστράφη ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων. Εἶναι δὲ ἀδύνατον ν' ἀναγνώσῃ κανεὶς, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ περιγράψῃ τὴν ἐπελθοῦσαν εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην συμφορὰν, χωρὶς νὰ φρικιάσῃ. Ἐν τούτοις θὰ τὴν ὑπενθυμίσω συντόμως, διότι συνδέεται μὲ τὸ θέμα, περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται ἐδῶ. Πρῶτον τὴν κατέβαλεν ἡ πείνα, διότι διηγοῦνται, ὅτι πολλοὶ τῶν πολιορκουμένων ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ τρώγουν τὰ πτώματα τῶν συμπατριωτῶν των. Κατόπιν, οἱ κάτοικοι τοῦ Σαγούντου, διὰ νὰ μὴ περιέλθῃ ἡ πόλις εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, ἤγαψαν μίαν μεγάλην πυρὰν καὶ ὥρμησαν εἰς τὰς φλόγας της, ὃ καθεὶς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐφόνευε τοὺς ἰδικούς του ἢ ἑτερομάτιζε τὴν ζωὴν του αὐτοκτονῶν.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὥφειλαν κάτι νὰ κάμουν αὐτοὶ οἱ θεοί, οἱ λαίμαργοι, οἱ ἀπατεῶνες, ποὺ ἔχουν πάντοτε ἀνοιχτὸ τὸ στόμα, διὰ νὰ γλύφουν τὸ λῖπος τῶν θυσιῶν, καὶ οἱ ὅποιοι ἑκάστοτε ἐξαπατοῦν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν σκοτεινὴν ἀσάφειαν τῶν χρησμῶν των· ὥφειλαν κάτι νὰ κάμουν, διὰ νὰ βοηθήσουν τὴν πόλιν ἐκείνην, προσφιλεστάτην εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψουν ποτὲ νὰ καταστραφῇ μία πόλις, ἡ ὁποία ἐξεμνηδενίσθη ἀκριβῶς, διότι διετήρησε τὴν πίστιν της. Τόσον μᾶλλον, καθ' ὅσον οἱ θεοὶ προήδρευσαν, ὡς διαιτηταί, ὅταν ἡ πόλις ἐκείνη συνεδέθη μὲ τὴν ρωμαϊκὴν ἐπικράτειαν διὰ στενῆς

Ζάκανθος. Τὸ σημερινὸν Σάγουντον, κάτ. 10.000, εἶναι ἐκτισμένον παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Παλάνθια 28 χιλ. Β. Δ. τῆς πόλεως Βαλεντίας. Μέρος τῆς σημερινῆς θέσεως καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας, ἡ ὁποία ἦτο παράλιος. Βραδύτερον, ὑποχωρησάντων τῶν ὑδάτων, ἡ θέσις αὕτη εὐρίσκεται τώρα 4 χλμ. ἀπὸ τῆς παραλίας. Τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ Σαγούντου περιγράφει ὁ Λίβιος (XXI, 6, 14).

συμμαχίας. Πλὴν ὅμως τὸ Σαγούντου, μολονότι ἐσεβάσθη τὸν δεσμόν, πού τὸ συνέδεε μὲ τὴν Ρώμην διὰ συνθήκης συναφθείσης ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν θεῶν καὶ ἐπικυρωθείσης δι' ὅρκου, πολιορκηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπιόρκου ἐκείνου ⁽¹⁾ κατελήφθη καὶ ἐλεηλατήθη οἰκτρῶς. Ἐὰν οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι ἐτρομοκράτησαν τὸν Ἀννίβαν μὲ μίαν ἀγρίαν καταιγίδα ⁽²⁾ καὶ μὲ κεραυνούς, ἥδη εὖρισκόμενον πλησίον τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης καὶ τὸν ἀπεμάκρυναν ἀπ' αὐτά, θὰ ἔπρεπε νὰ κάμουν ἀκόμη καὶ τότε διὰ πρώτην φοράν κάτι ὅμοιον. Διότι τολμῶ νὰ εἶπω, ὅτι οἱ θεοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριφεροῦν μὲ περισσοτέραν ἐντιμότητα πρὸς τοὺς φίλους τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι διέτρεχον κίνδυνον ἀκριβῶς δι' αὐτό, δηλαδή διότι ἀπέστεργον νὰ παραβοῦν τὸν ὅρκον πίστεως πρὸς τοὺς συμμάχους των, ἀσφαλῶς διὰ ν' ἀποσοβήσουν τὴν ἐπιορκίαν καὶ ὄχι χάριν τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι εἶχον εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν πολλὰς ἐφεδρείας ν' ἀντιτάξουν κατὰ τοῦ Ἀννίβα, εἰάν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτεθοῦν δίκην καταιγίδος ἐναντίον του. Ἐὰν λοιπὸν οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι ἦσαν πράγματι φρουροὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς δόξης τῆς Ρώμης, ὥφειλον ν' ἀπομακρύνουν ἀπ' αὐτὴν τὴν μομφὴν διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Σαγούντου. Καὶ ὅμως πιστεύεται βλακωδῶς, ὅτι ἡ Ρώμη δὲν εἶχε χαθῇ, χάρις εἰς τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ἀντιταχθεῖσαν ἄμυναν τῶν θεῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἀνίκανοι νὰ βοηθήσουν τὴν πόλιν τοῦ Σαγούντου, διὰ νὰ μὴ καταστραφῇ, λόγῳ τῶν φιλικῶν της πρὸς τὴν Ρώμην δεσμῶν!

Ἐὰν οἱ κάτοικοι τοῦ Σαγούντου ἦσαν χριστιανοί, καὶ ἂν ὑφίσταντο παρόμοια δεινὰ διὰ τὴν πίστιν αὐτῶν πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον, εἰάν δὲν αὐτοχειριάζοντο διὰ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ πυρός, εἰάν ὅπωςδήποτε ἐπιπτον θῦμα τοῦ ὀλέθρου ἐκείνου διὰ τὴν εὐαγγελικὴν πίστιν των, θὰ ὑφίσταντο τοῦλάχιστον τὴν θυσίαν αὐτὴν μὲ τὴν ἐλπίδα, μὲ τὴν ὁποίαν θὰ ἐπίστευον εἰς τὸν Χριστόν, ὄχι διὰ τὴν ἀμοιβὴν μιᾶς προσκαίρου εὐδαιμονίας, ἀλλὰ μιᾶς ἀτερματίστου μακαριότητος. Οἱ προσπαθοῦντες νὰ ὑπερασπίσουν τοὺς θεοὺς καὶ νὰ τοὺς δικαιολογήσουν διὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Σαγούντου, τί ἡμποροῦν ν' ἀπαντήσουν ὑπὲρ τῶν θεοιῶτων

(1) Τοῦ Ἀννίβα. Καὶ ὁ Ὁράτιος εἰς τὴν IV, 9, 49 λέγει: *Dixitque tandem perfides Hannibal*. Ὁ Λίβιος δίδει τὴν ἐξῆς εἰκόνα τοῦ Ἀννίβα: *Perfidia plus quam punica; nihil veri, nihil sancti, nullus deorum nutus, nullum juris jurandum, nulla religio* (XXI, 4), (Δηλαδή ἦτο ἄνθρωπος μὴ σεβόμενος οὔτε τοὺς θεοὺς, οὔτε τοὺς ὅρκους. Ἄνθρωπος πού δὲν εἶχε θρησκείαν, ἱερὸν καὶ ὅσιον.

ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι, καθὼς λέγουν, λατρεύονται διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν πρόσκαιρον, ἐφήμερον εὐδαιμονίαν, ἐὰν ὅχι ἐκεῖνο, πού ἀπῆντησαν, διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸν θάνατον τοῦ Ρηγούλου; Ὑπάρχει ὁμως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο κάποια διαφορὰ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἐπρόκειτο περὶ ἑνὸς μόνον ἀν ρώπου, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν περὶ μιᾶς ὀλοκλήρου πόλεως. Πάντως ἡ αἰτία τοῦ θανάτου τόσον τοῦ Ρηγούλου, ὅσον καὶ τῶν Σαγουντίνων ὑπῆρξεν ἡ τήρησις τῆς πίστεών των. Πράγματι διὰ τὴν τοιαύτην νομιμοφροσύνην του ἐκεῖνος μὲν ἠθέλησε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τοὺς ἐχθρούς, οὗτοι δὲ δὲν ἠθέλησαν νὰ προσχωρήσουν εἰς αὐτούς. Ὡστε τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν προκαλεῖ ἡ πίστις; Εἶναι ἄράγε δυνατόν νὰ ἐξολοθρεύωνται ὅχι μόνον ἄτομα, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληροι πόλεις, μολονότι εἶναι ἀπέναντί των εὐμενεῖς οἱ θεοί;

Ἐκ τῶν δύο τούτων προτάσεων ἃς ἐκλέξουν ὅποιαν θέλουν. Οἱ ἐξοργιζόμενοι κατὰ τῶν τηρούντων τὴν πίστιν των, ἃς ζητήσουν ἐπιόρκους θεοὺς. Ἄν ὁμως καὶ ἄτομα καὶ ὀλόκληροι πόλεις δυνατόν νὰ προσβάλλωνται ἀπὸ πολλὰς καὶ βαρυτάτας συμφοράς, καίτοι ἔχουσαι θεοὺς προστάτας, τότε οἱ τοιοῦτοι θεοὶ λατρεύονται χωρὶς καμμίαν ὠφέλειαν. Οἱ πιστεύοντες ὁμως, ὅτι ἔγιναν δυστυχεῖς, ἐπειδὴ ἀπηγορεύθη εἰς αὐτούς ἡ λατρεία τῶν θεῶν των, αὐτοὶ ἃς παύσουν νὰ ἐξοργίζωνται ἐναντίον μας. Διότι, ἐὰν εἶχον τοὺς θεοὺς ὅχι μόνον παρόντας, ἀλλὰ καὶ εὐμενεῖς πρὸς αὐτούς, ὅχι μόνον θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ μεμψιμοιροῦν κατὰ τῶν θεῶν των, καθὼς ἀκριβῶς τὸ κάμνουν τώρα, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐξωλοθρεύοντο καθ' ὀλοκληρίαν, βασανιζόμενοι οἰκτρῶς, ὅπως ἐξωλοθρεύθησαν ὁ Ρήγουλος καὶ οἱ Σαγουντίνοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Πόσον ἀγνώμονες ὑπῆρξαν πρὸς τὸν Σκιπίωνα οἱ Ρωμαῖοι καὶ ποῖα ἤδη εἶχεν ἡ Ρώμη, ὅταν τὴν περιέγραψεν ὡς ἀρίστην ὁ Σαλλούστιος.

Ὁ Σαλλούστιος ⁽¹⁾ γράφει, ὅτι μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Καρχηδονικοῦ πολέμου, οἱ Ρωμαῖοι εἶχον ἄριστα ἦθῃ καὶ ἔζων μὲ τὴν μεγαλυτέραν δμόνοιαν. (Παραλείπω πολλὰ ἄλλα πράγματα, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ ὅρια τῆς μελέτης μου ταύτης. Λοιπὸν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῶν ἀρίστων ἠθῶν καὶ

(1) Σαλλούστ. Hist. I. fragm. 8 καὶ 22.

τῆς παραδειγματικῆς ὁμονοίας, ὁ περίφημος ἐκείνος Σκιπίων, ποὺ εἶχεν ἐλευθέρωσει τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ θέσει τέρμα εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν δεύτερον καρχηδονικὸν πόλεμον, τόσον ὀλέθριον, φρικαλέον καὶ ἐπικίνδυνον, αὐτός, ποὺ ἐνίκησε τὸν Ἀννίβαν καὶ ἐδάμασε τὴν Καρχηδόνα, αὐτός, ἡ ζωὴ τοῦ ὁποίου περιγράφεται ἀφιερωθείσα ἀπὸ τῆς πρώτης νεότητός του εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν καὶ διανυθεῖσα μεταξὺ τῶν ναῶν, περιῆλθεν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὰς κατηγορίας τῶν ἐχθρῶν του ⁽¹⁾. Στερηθεὶς τὴν πατρίδα του, τὴν ὁποίαν εἶχε σώσει μὲ τὴν ἀνδρείαν του καὶ ἐλευθερώσει, ἠναγκάσθη νὰ διέλθῃ τὸν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰς τὸ Λιτέρνον, ὅπου καὶ ἀπεβίωσε, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ ποτὲ τὸν πόθον νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην, τόσον ὥστε καθὼς διηγοῦνται, ἔδωκεν ἐντολὴν «ἡ κηδεία του νὰ μὴ γίνῃ εἰς τὴν ἀχάριστη πατρίδα του» ⁽²⁾. Κατόπιν τῶν γεγονότων αὐτῶν εἰσῆχθη διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ τοῦ Γνείου Μανλίου ⁽³⁾ ἀνθυπάτου, ὁ ὁποῖος κατήγαγε κατὰ τῶν Γαλατῶν νίκην θριαμβευτικὴν, ἀσιατικὴ πολυτέλεια χειροτέρα ἀπὸ κάθε ἐχθρόν. Πράγματι λέγεται, ὅτι τότε ἐθεάθησαν κλῖναι μὲ διακόσμησιν ἐξ ὀρειχάλκου· τότε ὠργανώθησαν συμπόσια μὲ αὐλητρίδας καὶ ἄλλας παντοειδεῖς ἀκολασίας. Πλὴν ὅμως ἐγὼ δὲν προτίθεμαι νὰ ὁμιλήσω περὶ τῶν δεινῶν, ποὺ ὑφίστανται οἱ ἄνθρωποι, ἄνευ τῆς ἰδικῆς των ὑπαιτιότητος, ἀλλὰ περὶ τῶν κακῶν, πὺ διαπράττουν ἐθελουσίως. Δὲν τοῦτο, εἰς τὴν συζήτησίν μου ἀνάγεται τὸ γεγογὸς ἐκεῖνο, τὸ ὅπριον ἀνέφερα, δηλαδὴ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Σκιπίωνος, διότι οὗτος, ἔξαπατηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του, ἐδέησε ν' ἀποθάνῃ μακρὰν τῆς πατρίδος του, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐλευθερώσει, καὶ ἐπειδὴ οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων, τοὺς ναοὺς τῶν ὁποίων ἀπήλλαξε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Ἀννίβα, δὲν τοῦ ἀπέδωσαν ἀνάλογον ἀμοιβήν.

Πλὴν ὅμως, ἐπειδὴ ὁ Σαλλούστιος γράφει, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν κείνων τὰ ἥθη ἦσαν ἄριστα εἰς τὴν Ρώμην, ἐπίστευσα, ὅτι ὥφειλα νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἐκ τῆς Ἀσίας εἰσαχθεῖσαν πολυτέλειαν, ὅπως γίνῃ νοητὸν τὸ ὅτι ὁ Σαλλούστιος ἤθελε νὰ συγκρί-

(1) Ὁ Σκιπίων, κατόπιν τῶν ἐναντίων του κατηγοριῶν, ἀπεσύρθη κατὰ τὸ ἔτος 155 π. Χ. εἰς τὸ Λιτέρνον. Λίβ. ἔργ. μνημ. XXXVIII, 50, 60.

(2) Ἡ ἰδία ἔκφρασις ἀπαντᾶται καὶ παρὰ τῷ Λιβίῳ ἔργ. μνημ. XXXVIII, 53.

(3) Ὁ Γν. Μάνλιος Βούλσων διεξήγαγε τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Γαλατῶν κατὰ τὸ ἔτος 189 π. Χ.

νη τὰ ἥθη ἐκεῖνα μὲ τὰ ἥθη παλαιότερων ἐποχῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ταῦτα ἦσαν περισσότερον διεφθαρμένοι καὶ βαρύτεροι ἦσαν αἱ διχόνοιαι. Διότι τότε, δηλαδή μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου καρχηδονικοῦ πολέμου, εἶχε προταθῇ καὶ ἐπιδοκιμασθῇ ὁ περίφημος ἐκεῖνος Βυκόνιος Νόμος: ⁽¹⁾ «οὐδεὶς δικαιούται νὰ καταστήσῃ κληρονόμον τοῦ γυναικᾶ, οὔτε αὐτὴν ἀκόμη τὴν θυγατέρα του». Δὲν δύναμαι νὰ φαντασθῶ, ὅτι ἤμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἓνας νόμος ἀδικώτερος ἀπ' αὐτόν. Πάντως ὅμως κατὰ τὸ χρονικὸν ἐκεῖνο διάστημα, μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου καρχηδονικοῦ πολέμου, αἱ συμφοραὶ ὑπῆρξαν ἐλαφρότεραι.

Ὁ στρατὸς κατετρίβετο εἰς ἐξωτερικοὺς πολέμους, ἀλλὰ κατόπιν παρηγορεῖτο λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων νικῶν. Εἰς τὴν πατρίδα δὲν ὑπῆρχε καμμιά διχόνοια, ὅπως συνέβαινεν ἄλλοτε. Κατὰ τὸν τελευταῖον ὅμως καρχηδονικὸν πόλεμον, διὰ μιᾶς καὶ μόνης ἐπιθέσεως ἐνὸς ἄλλου Σκιπίωνος, ὅστις ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἐπωνομάσθη Ἀφρικανός, ἡ ἀντίζηλος τῆς ρωμαϊκῆς ἰσχύος πόλις κατεστράφη ἐκ θεμελίων. Κατόπιν ὅμως ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία προσεβλήθη ἀπὸ μίαν σειρὰν συμφορῶν, διότι λόγῳ τῆς εὐημερίας της καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε πλέον ἐχθροὺς νὰ φοβηθῇ, διεφθάρησαν τὰ ἥθη καὶ τὰ δεινὰ ὑπῆρξαν βαρύτερα, οὕτως ὥστε ἤμπορεῖ νὰ εἴπῃ κανεὶς, ὅτι ἡ Καρχηδὼν ἐπροξένησεν εἰς τὴν Ρώμην μεγαλυτέραν ζημίαν μὲ τὴν τόσον ταχεῖαν πτώσιν της παρὰ κατὰ τὴν μακρὰν ἐναντίον αὐτῆς ἐχθρότητα.

Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ χρονικὸν διάστημα μέχρι τοῦ Καίσαρος Αὐγούστου ἡ κατάστασις ἦτο ἡ αὕτη. Ὁ Αὐγούστος ἀφῆρεσεν, ὥς φαίνεται, τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους μίαν ὅμως ἐλευθερίαν ὅχι πλέον κατὰ τὴν ἀντίληψιν των ἑνδοξον— καθυπέταξεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ τὰ πάντα καὶ προσέβη, ὥς φαίνεται, εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Κράτους, τὸ ὅποιον ἐμαραίνεται συνεπείᾳ τοῦ νοσηροῦ γήρατός του. Δι' ὁλόκληρον τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦτο, παρασιωπῶ τὰς πολλὰς ἄλλας αἰτίας καὶ τὰς φοβερὰς αἵματοχυσίας κατὰ τὸν πόλεμον, ὥς καὶ τὸ σύμφωνον ἐκεῖνο, τὸ συναφθὲν μετὰ τῶν Νουμεντίνων ⁽²⁾ καὶ κηλι-

(1) Ὁ νόμος οὗτος (Lex Voconia) εἶχε προταθῇ ὑπὸ τοῦ δημάρχου (tribunus) Κ. Βοκονίου Σάξα τὸ 174 π. Χ. (Βλ. Κικέρ. Verr. I, 107.—Pro Balbo, 8. 21.—Λίβ. ἐργ. μνημ. XLI, 37.

(2) Νουμαντία ἀρχαία ὀχυρὰ πόλις τῆς Ἰσπανίας, πλησίον τῆς πόλεως Σόρια τῆς Παλαιᾶς Καστίλλης ἐπὶ τοῦ Ἀνω Δοῦρο. Ἡ Νουμαντία εἶναι περιώνυμος διὰ τὴν ἐρρωμένην ἀντίστασιν, πὺν ἀντέταξεν εἰς

δωθὲν ἀπὸ μίαν ἐπονείδιστον ἐνέργειαν, πὺν προκαλεῖ φρίκην. Πράγματι τὰ «κοτόπουλα» ἐπέταξαν ἀπὸ τὸ κλουβί τους καὶ τοῦτο ὑπῆρξε διὰ τὸν ὑπατον Μαντισῖνον κακὸς οἰωνός, ὥς ἔαν κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ μικρὰ πόλις τῶν Νουμεντίνων ἐτρομοκράτει τοὺς Ρωμαίους, ἄλλοι ἐχθροὶ ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Ρώμης ὑπὸ πολὺ διαφόρους οἰωνούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Περὶ τοῦ ἐδίκτου τοῦ Μιθριδάτου, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος ἔδιδε διαταγάς, ὅπως θανατωθοῦν ὅλοι οἱ πολῖται Ρωμαῖοι, πὺν δὲ εὗρίσκοντο εἰς τὴν Ἀσίαν.

Παραλείπω ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα, διὰ κανένα ὅμως λόγον δύναμαι νὰ παρασιωπήσω τὸ ὅτι ὁ Μιθριδάτης, βασιλεὺς τῆς Ἀσίας ⁽¹⁾ διέταξε νὰ σφαγοῦν εἰς μίαν μόνον ἡμέραν καὶ εἰς ὅποιονδήποτε τόπον τῆς Ἡπείρου ταύτης εὗρίσκοντο οἱ Ρωμαῖοι πολῖται, οἱ ὅποιοι ἦσαν πάρα πολλοὶ καὶ κατεγίνοντο μὲ τὰς ὑποθέσεις των. Τοῦτο δὲ συνέβη πραγματικῶς. Τί φρικτὸν θέαμα ἐκεῖνο, κατὰ τὸ ὅποιον πολῖται Ρωμαῖοι, ὅπουδήποτε καὶ ἂν παρέμενον, ὅπουδήποτε καὶ ἂν εὗρίσκοντο ἐπὶ τῶν ὁδῶν, ἐντὸς τῶν οἰκιῶν των, εἰς τὰς πλατείας, εἰς τὰ προάστεια, εἰς τοὺς να-

τοὺς Ρωμαίους κατακτητὰς τῆς Ἰβηρίας. Τὸ φρούριον τῆς πόλεως ταύτης ἐπολιορκήθη ἀπὸ τοῦ 144 μέχρι τοῦ 137 π. Χ. ἀνεπιτυχῶς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ τελευταίου τούτου ἔτους ὁ στρατηγὸς Ὀστίλιος Μαντισῖνος ἡττηθεὶς ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῇ μὲ ὅλον τὸν στρατόν του. Ἡ Ρώμη τότε προέβη εἰς μεγάλας ἐτοιμασίας καὶ τὸ 134 π. Χ. ὁ στρατηγὸς Σκιπίων Αἰμιλιανὸς ἐπὶ κεφαλῆς 60.000 ἀνδρῶν ἐπολιορκήσῃ τὴν πόλιν, ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἐπὶ δεκαπέντε ὁλοκλήρους μηνάς ἀντέταξεν ὑπεράνθρωπον ἀντίστασιν, παρεδόθη. Διὰ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1905—1910 γενομένων ἀνασκαφῶν ἀνεκαλύφθησαν τὰ ἑρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ αἱ γραμμαὶ τῶν χαρακωμάτων τοῦ Σκιπίωνος καὶ ἄλλων Ρωμαίων στρατηγῶν, πὺν εἶχον ἀνεγερθῇ κατὰ τοὺς ἐκεῖ διεξαχθέντας πολεμικοὺς ἀγῶνας. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Θεορβάντες γραφεῖσα τραγωδία ὑπὸ τὸν τίτλον «Ν ο υ μ α ν τ ί α» μὲ ὑπόθεσιν τὴν πολιορκίαν καὶ κατάληψιν τῆς πόλεως.

(1) Ὁ Μιθριδάτης δὲν ἦτο βασιλεὺς τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ τοῦ Πόντου. Ἡ σφαγὴ ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ ἔτος 88 π. Χ.

οὐς, εἰς τὰ κλινοδωμάτιά των, εἰς ἓνα γεῦμα ἐσφαγιάζοντο χω-
ρὶς νὰ τὸ περιμένουν, μὲ τρόπον βάρβαρον! ὦ, πόσοι οἱ στεναγ-
μοὶ καὶ αἱ κραυγαὶ τῶν σφαζομένων! ὦ, πόσα δάκρυα ἔχυσαν
ἐκεῖνοι, πὺν παρευρέθησαν εἰς αὐτὸ τὸ ἀνατριχιαστικὸν θέαμα,
ἴσως δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ δῆμιοι ἀκόμη!

Πόσον σκληρὸς ὑπῆρξεν ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν φιλοξενούν-
των, ὅχι μόνον νὰ βλέπουν τὴν τρομακτικὴν σφαγὴν εἰς τὸν οἴ-
κόν των, ἀλλὰ καὶ νὰ εἶναι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐκτελεσταί της! Τὸ
νὰ ἐξαναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ γλυκὺ καὶ φιλάνθρω-
πον ὕφος των, διὰ νὰ ἐκτελέσουν, ἐν καιρῷ εἰρήνης, τὸ ἐν λόγῳ
ἐγκληματικὸν ἐχθρικὸν καθήκον! Ἐγὼ ἀκριβῶς θὰ ἔλεγον, ὅτι
τὰ πλήγματα ὑπῆρξαν ἀμοιβαῖα, δοθέντος ὅτι τὰ θύματα ἐπλή-
γησαν εἰς τὸ σῶμα, οἱ δὲ δολοφόνοι εἰς τὴν ψυχὴν! Μήπως καὶ
αὐτοὶ εἶχον περιφρονήσει τοὺς οἰωνοὺς των; Μήπως δὲν εἶχον
οἰκιακοὺς καὶ δημοσίους θεοὺς, τοὺς ὁποίους θὰ ἤμποροῦσαν
νὰ συμβουλευθοῦν προτοῦ, ἐγκαταλείψουν τὰς ἐστίας των δι' ἓνα
ταξίδι χωρὶς ἐπιστροφῆς;

Ἐὰν ἔχη οὕτω τὸ πρᾶγμα, οἱ Ἑθνικοὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν δί-
καιον νὰ παραπονοῦνται διὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν. Ἦδη ἀπὸ
χρόνου μακροῦ οἱ Ρωμαῖοι περιφρονοῦν αὐτὴν τὴν ἀνόητον δει-
σιδαιμονίαν. Ἐὰν ὅμως πράγματι ἐσυμβουλευθήσαν τοὺς θεοὺς
των, ἃς μᾶς ἀπαντήσουν ποίαν ὠφέλειαν ἀπεκόμισαν, ὅταν αἱ
προλήψεις αὐταὶ ἐπετρέποντο μόνον ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπίνους
νόμους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

**Ποῖα δεινὰ ἀνεστάτωσαν τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν πρὸ τῆς
θεομηνίας τῆς λύσεως, ἡ ὁποία προσέβαλεν ὅλα τὰ οἰκιακὰ ζῶα.**

Εἶναι καιρὸς νὰ ὑπενθυμίσωμεν, ὅσον περισσότερον συν-
τομώτερον ἠμπορέσωμεν, τὰς συμφορὰς ἐκεῖνας, πὺν ἦσαν τόσο
περισσότερον ἀξιοθρήνητοι, ὅσον ἦσαν ἐσωτερικαί, δηλαδὴ τὰς
ἐμφυλίους ἔριδας, ὅχι δὲ μόνον τὰ στασιαστικὰ κινήματα ἀλλὰ
καὶ τοὺς ἐμφυλίους πολεμικοὺς ἀγῶνας, τοὺς διεξαχθέντας ἐντὸς
τῆς πόλεως, καὶ κατὰ τοὺς ὁποίους ἐχύθηκε τόσο αἷμα. Κατὰ
τοὺς ἐμφυλίους δὲ τούτους σπαραγμοὺς ἡ λυσσαλέα ὀργὴ τῶν
κομμάτων δὲν παρῳξύνετο μόνον διὰ τῶν ἐχθρικῶν διαδηλώσεων
τοῦ λαοῦ, ὥς καὶ διὰ ποικίλων ῥητορειῶν καὶ κραυγῶν τῶν
μὲν ἐναντίον τῶν δέ, ἀλλὰ καὶ διὰ χειρῶν ὠπλισμένων. Οἱ ἐμφύ-
λιοι πόλεμοι, οἱ πόλεμοι τῶν δούλων, οἱ ταξικοὶ πόλεμοι, πό-

σον μεγάλης αίματοχυσίας δὲν ἔγιναν πρόξενοι! Πόσῃν ἐρήμωσιν καὶ πόσῃν καταστροφῇ δὲν ἐπέφεραν εἰς τὴν Ἰταλίαν!

Ἐξ ἄλλου, προτοῦ τὸ Λάτιον, ποὺ ἦτο ὁμόσπονδον τῆς Ρώμης, κινήθῃ ἐναντίον της, ὅλα τὰ ζῶα τὰ πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀνθρώπου προοριζόμενα: σκύλοι, ἵπποι, ὄνοι, βόες, ὡς καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ οἰκιακὰ ζῶα ἔγιναν ἐξαίφνης ἀτίθασα καὶ ἄγρια, ἐξαφανισθείσης δὲ τῆς προηγουμένης ἡμερότητός των, ἤρχισαν νὰ περιφέρονται ἐλευθέρως καὶ νὰ ἐπαναστατοῦν, ὅταν τὰ ἐπλησίαζον, ὅχι μόνον ξένοι, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ κύριοί των, ὅχι χωρὶς βλάβην καὶ χωρὶς κίνδυνον δι' ἐκείνους, ποὺ ἐτολμοῦσαν νὰ τὰ πλησιάζουν πάρα πολύ. Πόσῃς μεγάλης συμφορᾶς ὑπῆρξε σύμβολον τὸ γεγονός τοῦτο, εἰάν πράγματι ὑπῆρξε σύμβολον! Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ὑπῆρξε τοιοῦτον, πόσον μεγάλην συμφορὰν δὲν ἐπροξένησεν εἰς τὴν Ρώμην! Ἄν τὸ φαινόμενον τοῦτο συνέβαινε κατὰ τοὺς χρόνους μας, οἱ Ἐθνικοὶ θὰ ἐπετίθεντο ἐναντίον μας μὲ περισσοτέραν λύσσαν, παρὰ μὲ ὅσῃν ἐπετίθεντο τὰ ζῶα ἐκείνα ἐναντίον των!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ἡ διχόνοια ἢ προκληθεῖσα ἀπὸ τὰ στασιαστικὰ κινήματα τῶν Γράκχων.

Ἀρχὴ τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων ὑπῆρξαν τὰ ὑπὸ τῶν Γράκχων προκληθέντα στασιαστικὰ κινήματα ⁽¹⁾ λόγῳ τῶν ἀγροτικῶν νόμων, διότι οἱ Γράκχοι ἠθέλησαν νὰ διαμοιράσουν εἰς τὸν λαὸν τοὺς ἀγροὺς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους κατεῖχον παρανόμως οἱ εὐγενεῖς. Πλὴν ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο πάρα πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ ἄρῃ κανεὶς μίαν ἀδικίαν τόσο πολὺ παλαιάν. Πόσοι φόνοι δὲν διεπράχθησαν, ὅταν ἐδολοφονήθη ὁ πρῶτος Γράκχος! Καὶ ἀκόμη πόσοι, ὅταν μετ' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα ἐφονεύθη καὶ ὁ ἀδελφός του. Διότι πατρίκιοι καὶ πληβεῖοι, παραβαίνοντες τοὺς νόμους καὶ τὰς διατάξεις τῶν Ἀρχῶν, ἄλλη-

(1) Μετὰ τοὺς ἐξωτερικοὺς πολέμους τῶν Ρωμαίων, τοὺς διεξαχθέντας εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολὴν μέχρι τοῦ ἔτους 133 π. Χ. βαρύντατα ἐσωτερικὰ δεινὰ ἐμάστιζον τὴν Δημοκρατίαν. Οἱ δύο ἀδελφοὶ Τιβέριος καὶ Γάϊος Γράκχος προσελάθησαν νὰ θέσουν τέρμα εἰς τὰ δεινὰ διὰ δικαίων μεταρρυθμίσεων, ἀλλ' ἔπεσαν καὶ οἱ δύο θύματα τῶν σωφρόνων καὶ θαρραλέων προσπαθειῶν των: Ὁ Τιβέριος Γράκχος τὸ 132 καὶ ὁ Γάϊος τὸ 121 π. Χ.

λοεζοντώνοντο κατὰ τὰς ἔριδας καὶ τὰς λυσσαλέας ἐνόπλους συρράξεις.

Ἀφηγοῦνται, ὅτι, μετὰ τὸν φόνον τοῦ δευτέρου Γράκχου, ὁ ὕπατος Λούκιος Ὀπίμιος ⁽¹⁾, πού εἶχε λάβει τὰ ὅπλα ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐναντίον του, ἀφοῦ τὸν ἐνίκησε καὶ τὸν ἐφό-
νευσε μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς ὁπαδούς του, προέβη εἰς μεγάλην σφα-
γὴν πολιτῶν. Ἐνῶ διεξῆγε τὴν δίκην, τηρῶν τοὺς τύπους τῆς
νομίμου διαδικασίας, ἐθανάτωσεν, ὥς λέγεται, τρεῖς χιλιάδας
πρόσωπα. Ἐκ τῶν γεγονότων τούτων ἤμπορεῖ νὰ συμπεράνη
κανεὶς, πόσον μέγα ὑπῆρξε τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν, πού ὀφείλεται
εἰς αὐτὴν τὴν οἰκτρὰν ἔνοπλον σύρραξιν, δεδομένου ὅτι τόσοι
πολῖται ἐθανατώθησαν σχεδὸν συμφώνως πρὸς τὴν νόμιμον δια-
δικασίαν. Ὁ φονεὺς τοῦ Γράκχου ⁽²⁾ ἐπώλησε τὴν κεφαλὴν του
δι' ὀλίγον χρυσὸν ⁽³⁾, διότι αὐτὸ τὸ συμβόλαιον προηγῆθη τῆς
δολοφονίας. Κατὰ τὴν ἐν λόγῳ σφαγὴν ἐφονεύθη καὶ ὁ Μᾶρ-
κος Φούλβιος ⁽⁴⁾, πού ὑπῆρξεν ὕπατος ὁμοῦ μετὰ τῶν τέ-
κνων του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

**Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ὁμονοίας ἀνεγερθέντος κατ' ἐντολὴν
τῆς Γερουσίας ἐπὶ τοῦ τόπου τῶν στασιαστικῶν κινήματων
καὶ τῶν σφαγῶν.**

Κατ' ἐντολὴν τῆς Γερουσίας, διατυπωθεῖσαν μὲ κομπότητα,
ἀνηγέρθη ὁ ναὸς τῆς Ὁμονοίας ⁽⁵⁾ εἰς τὸν τόπον, ὅπου συνέβη ἡ

(1) Ὁ Λούκιος Ὀπίμιος ὑπῆρξεν ὕπατος κατὰ τὸ ἔτος 121 π. Χ.

(2) Τὸν Γάϊον Γράκχον ἐφόνευσεν εἰς τῶν πιστῶν δούλων του κα-
λούμενος Φιλοκράτης, κατόπιν θερμῆς παρακλήσεως τοῦ αὐθέντου του
νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν, διὰ μὴ πέσῃ εἰς τὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν του.
(Δίβ. ἔργ. μνημ. LXI, Epit.).

(3) Ἡ κεφαλὴ τοῦ Γαῖου Γράκχου ἐπωλήθη εἰς τὸν Λούκιον Ὀπί-
μιον ἀπὸ κάποιον Ρωμαῖον πολίτην ὀνομαζόμενον Σεπτιγκουλέϊον. Πλου-
τάρχ. *Τ ι β έ ρ ι ο ς καὶ Γ ά ι ο ς Γ ρ ά κ χ ο ς» XVIII. Ὡστε
ὁ Γάϊος Γράκχος δὲν ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ πωλήσαντος τὴν κεφαλὴν του
εἰς τὸν Ὀπίμιον.

(4) Ὁ Μᾶρκος Φούλβιος Φλάκος, φίλος τῶν Γράκχων, ὑπῆρξεν ὕ-
πατος ἐν ἔτει 125 π. Χ. Κικέρ, De domo sua, 38, 102, 43, 114.

(5) Aedes Concordiae. Ἐνας πρῶτος ναὸς τῆς Ὁμονοίας (Concor-

ὀλεθρία ἐκείνη ἀναταραχὴ καὶ ὅπου ἔπесαν τόσοι πολῖται, ἀνήκοντες εἰς ἀμφοτέρας τὰς παρατάξεις, ὅπως ἡ στιγμή ἐκείνη, ποὺ ὑπενθύμιζε τὸ τέλος τῶν Γράκων, προσβάλλῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ῥητόρων καὶ ἐγχαραχθῇ εἰς τὴν μνήμην των. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ ἐκείνου εἰς τὴν θεὰν τὶ ἄλλο ἦτο, ἐὰν ὅχι μία διακωμώδησις τῶν θεῶν, διότι ἐὰν αὕτῃ ἡ θεὰ εὕρισκετο εἰς τὴν Ρώμην, ἡ πόλις αὕτη δὲν θὰ ἐσπαράζετο ἀπὸ ἔριδας καὶ προστριβᾶς καὶ δὲν θὰ κατεστρέφετο ἀπὸ τὴν φρικαλέαν διχόνοιαν. Ἐκτὸς ἐὰν ἡ ἐν λόγῳ θεὰ, ἔνοχος τοῦ ἐγκλήματος τούτου, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐγκατέλειψε τὰς ψυχὰς τῶν πολιτῶν, δικαίως ἐνεκλείσθη εἰς τὸν ναὸν ἐκεῖνον, ὡς εἰς μίαν εἰρκτήν.

Πράγματι, ἐὰν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν ἐκεῖνο ποὺ εἶχε συμβῇ, διατὶ δὲν ἀνήγειραν εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον ἓνα ναὸν τῆς Ἑριδος; ⁽¹⁾ Ἴσως ἐπειδὴ ὑφίσταται κάποιος λόγος, διὰ τὸ νὰ ἰσχυρισθῇ κανεὶς ὅτι ἡ ὁμόνοια εἶναι θεὰ, ἐνῶ ἡ Ἑρις δὲν εἶναι τοιαύτη, εἰς τρόπον ὥστε, κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ Λαβέωνος, ἡ πρώτη εἶναι ἀγαθή, ἐνῶ ἡ δευτέρα εἶναι κακὴ; Διότι φαίνεται, ὅτι ἡ Γερουσία δὲν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἄλλο κριτήριον παρὰ τὸ ὅτι εἶχεν ἀνεγερθῇ ναὸς εἰς τὴν Φέρβην καὶ τὴν Ὑγείαν. Ἔτσι λοιπὸν ἔπρεπε νὰ οἰκοδομηθῇ καὶ ἓνας ναὸς ὅχι μόνον εἰς τὴν Ὀμόνοιαν, ἀλλὰ καὶ εἰς Ἑριδα ⁽²⁾.

Τοιοιυτοτρόπως οἱ Ρωμαῖοι, παραβλέποντες τὸν σοβαρὸν κίνδυνον, ἐπέτρεψαν, ὅπως ἡ κακότροπος θεὰ διάγῃ τὸν βίον της μεταξὺ αὐτῶν ἐξωργισμένη, καὶ δὲν ἀνεκάλουν εἰς τὴν μνήμην των, ὅτι ὁ ὀλεθρος τῆς Τροίας προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅτι τὴν περι-

dia) εἶχεν ἀνεγερθῇ τῇ εἰσηγήσει τοῦ Καμίλλου, μεταξὺ τοῦ Καπιτωλίου καὶ τῆς Ἀγορᾶς, πλησίον τοῦ Clivus (Capitolinus). Ὁ ναὸς οὗτος, καταστραφείς ὑπὸ κεραυνοῦ, ἀνικοδομήθη κατ' ἐντολὴν τῆς Γερουσίας ὑπὸ τοῦ ὑπάτου Ὀπιμίου κατὰ τὸ ἔτος 133—121. Ἀππιαν. Bell. I. 26. — Πλούτ. «Γάϊος Γράκχος» XVII. Κάμιλλος, XLII, Ὁβίδ. Fasti I, 609 καὶ ἐφεξῆς.

(1) Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Γάϊος Γράκχος XVIII) ὁ λαὸς βαρέως ἔφερε τὴν ἡττὰν τῶν Γράκων καὶ ἀγανακτοῦσε διὰ τὴν ἀναισχυντίαν τοῦ Ὑπάτου Ὀπιμίου, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θράσος ν' ἀνεγείρῃ ἓνα ναὸν εἰς τὴν θεὰν Ὀμόνοιαν, ὡς ἐὰν ἦτο ὑπερήφανος διὰ τὰς σφαγὰς τῶν συμπολιτῶν του. Μίαν νυκτὰ ἐγράφη εἰς ἓνα τοῖχον τοῦ ναοῦ: «opus Vae-cordiae templum Concordiae facit». (Τὸ ἔργον τῆς Διχονοίας (ἔριδος) ἀνήγειρε τὸν ναὸν τῆς Ὀμονοίας).

(2) Ἡ Ἑρις, προσωποποιημένη ὡς θεὰ, ἀπαντᾶται εἰς τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βιργιλίου VI, 28 καὶ VIII, 702.

φρόνησαν. Διότι, ἐπειδὴ ἡ Ἔρις δὲν προσεκλήθη μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους θεούς, ἔκρινεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργήσῃ διχόνοιαν μεταξὺ τῶν ἄλλων θεῶν, ρίπτουσα εἰς αὐτὰς τὸ χρυσὸ ἐκείνο μῆλον. ⁽¹⁾ Ἡ Ἀφροδίτη ἐξῆλθε νικήτρια, ἡ Ἑλένη ἀπήχθη καὶ ἡ Τροία ἐξωντώθη. Ἐὰν λοιπὸν ἡ Ἔρις ἐξοργισθεῖσα, διὰ τὸ ὅτι δὲν εἶχε καὶ αὐτὴ εἰς τὴν Ρώμην ναόν, συνετάραξε τὴν πόλιν διὰ τόσων ταραχῶν καὶ ἀναστατώσεων, πόσον σκληροτέρα δὲν θὰ ἦτο ἡ ἀγανάκτησίς της, ὅταν εἶδεν, ὅτι ἀνηγέρθη ναὸς εἰς τὴν ἀντίπαλόν της καὶ μάλιστα εἰς τὸν τόπον, ὅπου ἔλαβε χώραν ἡ σφαγή, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἔργον της !

Οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, οἱ πεπαιδευμένοι καὶ σοφοὶ δὲν ἀνέχονται τὴν εἰρωνείαν μας δι' αὐτὰς τὰς ἀνοήτους προλήψεις, πάντως ὅμως οἱ λατρεύοντες τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς κακοὺς θεούς εἶναι ἀδύνατον νὰ διαφύγουν αὐτὸ τὸ ζήτημα εἴτε διότι παρημέλησαν τὴν λατρείαν τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς, προκρίνοντας τὴν Φέβραν καὶ τὴν Ἐννῶ, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήγειραν ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, εἴτε διότι τὰς ἐλάτρευον ἀκόμη, ὅταν ἡ Ἔρις, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῆς Ὀμονοίας, παρώξυνε τοὺς Ρωμαίους μέχρι τοῦ νὰ διεξάγουν ἐμφυλίους πολέμους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΤ'.

Περὶ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων πολέμων, ποὺ ἐπηκολούθησαν εἰς τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ὀμονοίας.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐπίστευσαν, ὅτι ἔπρεπε νὰ παρουσιάσουν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ρητόρων τὸν ναὸν τῆς Ὀμονοίας ὡς ἓνα θαυμάσιον ἐμπόδιον τῶν στάσεων καὶ ὡς τεκμήριον τοῦ φόνου καὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν Γράκχων. Ποίαν ὠφέλειαν ἀπεκόμισαν

(1) < Ἡ θεὰ Ἔρις ἔπνεε μένεα, ἐπειδὴ δὲν εἶχε προσκληθῇ καὶ αὐτὴ εἰς τοὺς γάμους τοῦ Πηλέως καὶ τῆς Θέτιδος. Εἰς τοὺς γάμους αὐτοὺς παρευρέθησαν προσκληθέντες ὅλοι οἱ θεοί, τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τῶν ὑδάτων, τοῦ Ἄδου, πλὴν τῆς Ἐριδος. Ἡ θεὰ αὕτη, διὰ νὰ ἐκδικηθῇ ἔρριψεν ἐπὶ τῆς τραπέζης, ἐπὶ παρουσίᾳ ὅλων τῶν θεῶν, ἓνα χρυσὸ μῆλον μὲ τὰς λέξεις : « εἰς τὴν ὥραιον τέραν » ! Τότε ἡ Ἥρα, ἡ Παλλὰς καὶ ἡ Ἀφροδίτη τὸ διημφισβήτησαν. Ὁ δὲ Πάρις, κληθεὶς ὡς διαιτητῆς ἀπεφάνθη ὅτι τὸ μῆλον ἀνήκεν εἰς τὴν Ἀφροδίτην, τοῦτο δὲ ὑπῆρξεν ἡ αἰτία ἀτελευτήτων καταστροφῶν καὶ συμφορῶν. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τοῦ περιφήμου ἐκείνου μῆλου τῆς ἔριδος.

ἀπὸ τὴν ἐνέργειάν των ταύτην, δεικνύουν τὰ ὀλεθριώτερα γεγονότα, τὰ ὅποια ἐπηκολούθησαν. Διότι ἐκεῖνοι, ποὺ ἐρρηγόρευον πρὸς τὰ πλήθη, δὲν κατέβαλλον προσπάθειαν ν' ἀποφύγουν τὸ παράδειγμα τῶν Γράκων, ἀλλὰ τοῦναντίον προσεπάθησαν νὰ τοὺς ὑπερβάλλουν εἰς εὐφράδειαν. Ὁ Λ. Σατουρνίνος, ⁽¹⁾ δήμαρχος, καὶ ὁ Γ. Σεργίλιος, ⁽²⁾ πραιτωρ, ὕστερον δὲ ἀπὸ πολὺν χρόνον ⁽³⁾ ὁ Μ. Δροῦζος ⁽⁴⁾ παρώξυνον τὸν λαὸν εἰς ὀλέθρια στασιαστικὰ κινήματα, κατόπιν δὲ ἐν συνεχείᾳ ἐξεργάγησαν κοινωνικοὶ πόλεμοι, ⁽⁵⁾ συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἡ Ἰταλία ἐρημώθη, ἐληλατήθη, ἐλαφυραγωγήθη καὶ περιῆλθεν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν ἐγκαταλελειμμένου κράτους.

Ἐπηκολούθησεν ὁ πόλεμος τῶν δούλων, ⁽⁶⁾ καὶ οἱ ἐμφύλιοι πολεμικοὶ ἀγῶνες. ⁽⁷⁾ Πόσαι μάχαι ἐδόθησαν! Πόσο αἷμα ἐχύθη! Σχεδὸν ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Ἰταλίας, ποὺ ἀπετέλουν τὴν κυριωτέραν ἰσχὺν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐδέησε νὰ καταπολεμηθοῦν, ὥς ἐὰν ἦσαν σκληροὶ βάρβαροι! Ἄλλως τε οἱ γράψαντες τὴν ἱστορίαν μετὰ μεγάλης δυσκολίας ἠμπόρεσαν νὰ ἐξακριβώσουν δεόντως τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον δι' ὀλιγίστων μονομάχων ἐξεργάγη ὁ πόλεμος τῶν δούλων, πόσος ὑπῆρξεν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπαναστατῶν, πόσον ἀγρία ὑπῆρξεν ἡ πολεμικὴ μανία των, ποῖοι στρατηγοὶ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν, ποίας πόλεις καὶ περιοχὰς

⁽¹⁾ Ὁ Λούκιος Ἀπουλήιος Σατουρνίνος ὑπῆρξε βίαιος δημαγωγός. Ἐκλεγεῖς δήμαρχος τὸ 102 π. Χ., ἐβόηθησε τὸν Μάριον. Ὁ Σατουρνίνος ἐπρότεινε τὴν ἔκδοσιν ἀγορανομικῶν καὶ ἀγροτικῶν νόμων.

⁽²⁾ Γάιος Σεργίλιος Γλαῦκος, πραιτωρ ἐν ἔτει 100 π. Χ. Ὑπεστήριξε τὸν Μάριον καὶ τὸν Σατουρνίνον.

⁽³⁾ Μετὰ ἐννέα ἔτη.

⁽⁴⁾ Μάρκος Λίβιος Δροῦζος. Δήμαρχος κατὰ τὸ ἔτος 91 π. Χ. Προέβη μετὰ μεγάλου θάρρους εἰς τὴν διατύπωσιν παρατόλμων προτάσεων.

⁽⁵⁾ Κοινωνικὸς πόλεμος ἢ πόλεμος τῶν ἰταλικῶν λαῶν, πρῶτην συμμάχων τῶν Ρωμαίων. Οἱ λαοὶ οὗτοι ἐστασίασαν, διότι εἶχον ἀπογοητευθῆ ἀπὸ τὴν μεταχείρισιν τῶν συμμάχων των. Ὁ πολεμικὸς ἀγὼν διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 90 μέχρι τοῦ ἔτους 88 π. Χ.

⁽⁶⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ πολέμου τῶν Μονομάχων (Gladiatores ἢ τοῦ πολέμου τῶν δούλων, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸν πρῶτον ρόλον ἔπαιξεν ὁ Σπαρτάκος τὸ 71 π. Χ. Οἱ δοῦλοι ἠττήθησαν ὑπὸ τοῦ Κράσσου καὶ τοῦ Πομπηίου.

⁽⁷⁾ Οἱ ἐμφύλιοι πολεμικοὶ ἀγῶνες ἤρχισαν μὲ τὸν Μάριον καὶ τὸν Σύλλαν.

κατέστρεψαν καὶ μὲ ποῖον τρόπον. Ὁ πόλεμος οὗτος δὲν ἦτο μόνον πολεμικὸς ἀγὼν διεξαχθεὶς ὑπὸ τῶν δούλων. Ἦδη προηγουμένως οἱ δοῦλοι ἐλεηλάτησαν τὸν νομὸν τῆς Μακεδονίας, ἔπειτα δὲ τὴν Σικελίαν καὶ ὁλόκληρον τὴν παραλιακὴν περιοχὴν. Ποῖος δὲ θὰ ἦτο ἱκανὸς νὰ ἐκθέσῃ ἀκριβῶς καὶ κατὰ τρόπον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὰ γεγονότα τὰς φρικαλεότητας καὶ τὰς διαρπαγὰς τῶν πειρατῶν κατὰ τοὺς φοβεροὺς ἐκείνους πολέμους ⁽¹⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὁ μεταξὺ τοῦ Μάριου καὶ τοῦ Σύλλα ἐμφύλιος πόλεμος.

Ὅταν ὁ Μάριος, βυθισμένος εἰς τὸ αἷμα τῶν συμπολιτῶν τοῦ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἐθανάτωσεν, ἐπειδὴ ἦσαν ὁπαδοὶ τοῦ ἀντιπάλου κόμματος, ἐξηναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ρώμην, ὁπότε ⁽²⁾ οἱ πολῖται ἤρχισαν ν' ἀναπνέουν μὲ ἀνακούφισιν, «ὁ Κίννας», διὰ νὰ μεταχειρισθῶ αὐτὰς τὰς ἰδίας λέξεις τοῦ Κικέρωνος «μὲ τὸν Μάριον ἐπέδραμον κατὰ τῆς Ρώμης ἐκδικηταὶ καὶ τότε, δολοφονηθέντων τῶν περιφημοτέρων πολιτῶν της, ⁽³⁾ ἐσβέσθησαν τὰ φῶτα τῆς πόλεως. Κατόπιν ὁ Σύλλας ἐξεδικήθη τὴν νίκην αὐτήν, τὴν πλήρη σκληρότητος καὶ βιαιοπραγίας, δὲν εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ εἴπῃ κανεὶς μὲ πόσον ὅλεθρον καὶ πόση καταστροφὴν τοῦ κράτους συνέβη τοῦτο». Πράγματι, περὶ αὐτῆς τῆς ἐκδικήσεως, ἣ ὁποία ὑπῆρξε περισσότερον ἐπικίνδυνος, παρὰ ἔαν ἔμεναν ἀτιμώρητα τὰ ἐγκλήματα, πὺν ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῶν, λέγει ὁ Λουκᾶνος: ⁽⁴⁾

«Τὸ ἱατρικὸ ἦταν χειρότερον ἀπ' τὸ κακὸ
Βούτηξαν τὸ χέρι σὲ πληγὰς, πὺν δὲν ἔπρεπε ν' ἀγγίζουσιν.
Ἀλήθεια εἶναι πῶς τιμωρηθήκανε οἱ ἔνοχοι,
καὶ τοῦτο ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν πιά ἄθῳοι».

(1) Οἱ πειραταὶ τῶν ἀσιατικῶν ἀκτῶν, μετὰ πολλοὺς ἀγῶνας, ἔξω. τώθησαν κατὰ τὸ ἔτος 67 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Πομπηίου.

(2) Ὁ Μάριος ἐγκατέλειπε τὴν Ρώμην, ὅταν ἐπληροφορήθη, ὅτι ὁ Σύλλας μὲ τὸν στρατὸν τοῦ ἐπλησίαζεν εἰς αὐτήν, δηλαδὴ κατὰ τὸ ἔτος 88 π. Χ.

(3) Οἱ περίφημοι ἄνδρες αὐτοὶ ἦσαν ὁ ὕπατος Ὁκτάβιος, ὁ Λούκιος Μέρουλας, ὁ Μ. Ἀντώνιος, ὁ Κουΐντος Κάτουλος, ὁ Μούκιος Σκαιβόλας, ποντίφηξ καὶ σοφὸς νομομαθής, ὁ Κράσσος καὶ ἄλλοι.

(4) Lucano, : Phars, II, 142—144.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μεταξὺ τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα πολεμικῶν ἀγώνων, χωρὶς ν' ἀπαριθμήσωμεν τοὺς πεσόντας ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἀναφέρομεν, ὅτι εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ρώμην αἱ ὁδοί, αἱ πλατεῖαι, αἱ ἀγοραί, τὰ θέατρα, οἱ ναοὶ ἦσαν κατάμεστα πτωμάτων, εἰς τρόπον ὥστε ἦτο δύσκολον νὰ κρίνη κανεῖς, ἂν οἱ νικηταὶ διέπραξαν περισσοτέρους φόνους διὰ νὰ νικήσουν παρὰ ὅταν ἐνίκησαν Διότι, ὅταν ὁ Μάριος ἐπανῆλθεν ἀπὸ τὴν ἑξορίαν καὶ μόλις ἐνίκησε, χωρὶς ν' ἀριθμήσωμεν περὶ τῶν σφαγῶν, ποὺ διεπράχθησαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἐξετέθη ἐν πρώτοις εἰς τὸ ῥάμφος τῶν ὀρνέων ἡ κεφαλὴ τοῦ ὑπάτου Ὁκταβίου ⁽¹⁾. Οἱ Καίσαρες ⁽²⁾ ἐφονεύθησαν ὑπὸ τοῦ Φιμβρία εἰς τὰς οἰκίας των, κατόπιν ἐθανατώθησαν οἱ δύο Κράσσοι ⁽³⁾, πατὴρ καὶ υἱός, ὁ εἷς ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ ἄλλου. Ἐσύρθησαν μὲ ἓνα σχοινίον εἰς τὸν λαιμὸν ὁ Βέβιος καὶ ὁ Νουμιτόριος ⁽⁴⁾, ἀφοῦ ἀπώλεσαν τὰ ἐντόσθιά των. Ὁ Κάτουλος ⁽⁵⁾ διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν λύσσαν τῶν ἐχθρῶν, ἠὺτοκτόνησε μὲ δηλητήριον. Ὁ Μέρουλας, στεφανηφόρος (flamen) τοῦ Διός, προσέφερε τὸ αἷμά του εἰς τὸν Δία ἀποκόψας τὰς φλέβας του. Πλὴν τούτου, ἐμπρὸς εἰς τὰ μάτια τοῦ Μαρίου, ἐθανατώνοντο ὅλοι ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἤθελε νὰ δώσῃ τὸ χερί του, ὅταν τὸν ἐχαιρέτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ νίκη τοῦ Σύλλα, ἡ ὁποία ἐξεδικήθη τὴν σκληρότητα τοῦ Μαρίου.

Ἐπηκολούθησεν ἡ νίκη τοῦ Σύλλα, ἡ ὁποία, κερδηθεῖσα

(1) Ὑπῆρξεν ὕπατος τὸ 87 π. Χ. καὶ πρῶτον θυμὰ τῆς καταδιώξεως τοῦ Μαρίου.

(2) Ὁ Λ. Γ. Καῖσαρ, ὕπατος κατὰ τὸ ἔτος 90 π. Χ. εἶναι ὁ συντάξας τὸν νόμον «Lex julia de Civitate». Ὁ ἀδελφός του Καῖσαρ Στράβων Βομπίσκος, ρήτωρ, ἐφονεύθη κατ' ἐντολὴν τοῦ Μαρίου.

(3) Ὁ Π. Κράσσος, πατὴρ ἐνὸς μέλους τῆς Τριανδρίας, ἠὺτοκτόνησε βλέπων σφαζόμενον τὸν υἱόν του.

(4) Βέβιος καὶ Νουμιτόριος, ὁπαδοὶ τοῦ Σύλλα, εἶχον ἐπανέλθει εἰς τὴν Ρώμην τὸ 87 π. Χ. ὅπου ἐθανατώθησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Κίννα. Οἱ Ρωμαῖοι ἐσυνήθιζαν νὰ σύρουν καὶ νὰ ρίπτουν εἰς τὸν Τίβεριν τὰ πτώματα τῶν ἐγκληματιῶν.

(5) Κ. Λουτάτσιος Κάτουλος, φαίνεται ὅτι ἀπέθανεν ἐξ ἀσφυξίας προελθούσης ἀπὸ ἀναμμένους ξυλάνθρακας.

ἀντὶ τόσης αἵματοχυσίας τῶν πολιτῶν, ὑπῆρξεν ἡ ἐκδίκησις διὰ τὴν σκληρότητα τοῦ Μαρίου. Πλὴν ὅμως, μολονότι εἶχεν ἤδη τελειώσει ὁ πόλεμος, αἱ ἐχθρότητες συνεχίσθησαν καὶ ἐγιναν τῶν περισσότερον κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰρήνης. Ἐξ ἄλλου ἀκόμη καὶ κατόπιν τῶν πρώτων καὶ προσφάτων σφαγῶν Μαρίου τοῦ Πρεσβυτέρου προσετέθησαν ἀκόμη καὶ ἄλλαι τοιαῦται βαρύτεραι ὑπὸ Μαρίου τοῦ Νεωτέρου ⁽¹⁾ καὶ τοῦ Κάρβωνος τοῦ κόμματος τοῦ Μαρίου. Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες, ἀντιλαμβανόμενοι, ὅτι ὁ Σύλλας ἐπρόκειτο νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς Ρώμης, καὶ ἀπελπισμένοι ὅχι πλέον διὰ μίαν ἐνδεχομένην νίκην, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἰδίαν τὴν σωτηρίαν των, προέβησαν εἰς φοβεράς σφαγὰς ἐντὸς τῆς πόλεως.

Πλὴν τῆς σφαγῆς εἰς ὁλόκληρον τὴν πόλιν, ἀφοῦ ὁ Μάριος καὶ ὁ Κάρβων ἐπολιόρχησαν τὴν Γερουσίαν, ἐξηνάγκασαν τοὺς γερουσιαστὰς νὰ ἐξέλθουν ἐξ αὐτῆς διὰ νὰ τοὺς στραγγαλίσουν. Ἐπειδὴ παρὰ Ρωμαίοις δὲν ἦτο τίποτε περισσότερον ἀπαραβίαστον ἀπὸ τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας, ὁ Μούκιος Σκαιβόλας ⁽²⁾ ἐθανατώθη ἀκριβῶς, καθ' ὃν χρόνον ἐνηγκαλίζοντο τὸν βωμόν του, καὶ ἔσβησε σχεδὸν μὲ τὸ αἷμά του τὸ πῦρ, ποῦ ἦτο πάντοτε ἀναμμένον διὰ τῆς ἀδιαπύτου φροντίδος τῶν Ἑστιάδων παρθένων. Κατόπιν ὁ Σύλλας εἰσήλασε νικητὴς εἰς τὴν Πόλιν, ὅπου εἰς μίαν δημοσίαν ἀγροικίαν ὅχι ἐν πολέμῳ, ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ὀλεθρίας εἰρήνης, ἐφόνευσεν, — ὅχι μαχόμενος, — μὲ ψυχραιμίαν καὶ ἀπλῶς διὰ νὰ δώσῃ μίαν διαταγὴν, ἑπτὰ χιλιάδας στρατιώτας ⁽³⁾ οἱ ὅποιοι εἶχον παραδοθῇ καὶ δι' αὐτὸ καταθέσει τὰ ὅπλα.

Ἐντὸς ὁλοκλήρου τῆς πόλεως κάθε ὁπαδὸς τοῦ Σύλλα ἐτραυματίζε ὅποιον ἤθελε, εἰς τρόπον ὥστε ἦτο ἀδύνατον ν' ἀπαριθ-

(1) Μάριος ὁ Νεώτερος ἦτο υἱὸς τοῦ νικητοῦ τῶν Κίμβρων. Ὑπῆρξεν ὑπατος μετὰ τοῦ Κάρβωνος τὸ 82 π. Χ.

(2) Ὁ θάνατός του περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Λιβίου ἐργ. μνημ. LXXXVI, Epit. καὶ τοῦ Φλώρου Epit. per Roman, III, 21.—Ὁ Κικέρων (De Orat. 39, 180) ἐξαίρει τὴν βαθεῖαν γνῶσιν του ἐπὶ τοῦ δημοσίου καὶ ιδιωτικοῦ δικαίου, τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν εὐφράδειαν, εἰς τὸ De Officiis III, 15, 62, τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀνιδιοτέλειαν.

(3) Ὁ Σενέκας, De Clementia λέγει σχετικῶς : L, Syllam appellari tyranna quid prohibet cui occidendi finem facit inopia hostium ? (Δηλαδή : τί ἐμποδίζει νὰ καλέσωμεν τύραννον τὸν Λ. Σύλλα, τὸν ὅποιον ἔκαμε νὰ σταματήσῃ τοὺς φόνους ἢ ἔλλειψις ἐχθρῶν ;)

μήση κανείς τοὺς νεκρούς, ἕως ὅτου ὑπεβλήθη εἰς τὸν Σύλλαν ⁽¹⁾ ν' ἀφίση καὶ μερικοὺς πολίτας εἰς τὴν ζωὴν, ὅπως οἱ νικηταὶ ἔχουν κάποιον, εἰς τὸν ὁποῖον νὰ δίδουν διαταγὰς. Καὶ τότε, περιορισθείσης τῆς λυσσαλέας ἐκείνης μανίας τῶν φόνων, ἡ ὁποία ἐκυριάρχει εἰς τὴν Ρώμην ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἐπροτάθη μετὰ μεγάλων ἐπευφημιῶν ἡ σύνταξις καταλόγου ἀναγράφοντος τὰ ὀνόματα δύο χιλιάδων ἀνθρώπων, ἐκλεγέντων ἀπὸ τὰς δύο τιμητικὰς τάξεις τῶν ἱππέων καὶ τῶν γερουσιαστῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ προγραφοῦν καὶ νὰ ἐκτελεστοῦν.

Ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἔδιδεν ἀφορμὴν θλίψεως, ἀλλ' ὁ τρόπος ⁽²⁾ παρεῖχε κάποιαν ἀνακούφισιν, διότι ἡ θλίψις διὰ τὸν θάνατον τόσων ἀνθρώπων δὲν ἦτο τόσον ὀξεῖα, ὅσον ἡ χαρὰ ὅλων τῶν λοιπῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐφοβοῦντο πλέον τίποτε. Ἡ τοιαύτη ὁμως ἐξασφάλισις ὅλων τῶν μὴ προγεγραμμένων ἦτο ἀδύνατον νὰ σταματήσῃ τοὺς στεναγμοὺς τῶν πολιτῶν ἐν ὅψει τῶν φρικτῶν βασανιστηρίων, τὰ ὁποία μία ἐφευρετικὴ σκληρότης θὰ ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς μελλοθανάτους. Ἐνα ἐξ αὐτῶν, ἄνευ ἀλύσεων, διαφυγόντα ἀπὸ τὰς χεῖρας αὐτῶν τούτων τῶν δημίων του, μετεχειρίσθησαν ἀνθρωποὶ συνάνθρωπόν των χειρότερα παρ' ὅσον θὰ μετεχειρίζοντο ἄγρια θηρία ἓνα πτώμα ῥιφθὲν ἐνώπιόν των. Ἐνὸς ἄλλου ἐξώρουξαν τοὺς ὀφθαλμούς, κατόπιν δὲ ἀπέκοψαν τὰ μέλη του ⁽³⁾ εἰς μικρὰ τεμάχια καὶ τὸν ἄφισαν νὰ ζήσῃ ἢ μᾶλλον ν' ἀποθάνῃ σιγὰ σιγὰ ἐν μέσῳ φρικτῶν σπαραγμῶν. Πολλαὶ ἔνδοξοι πόλεις ἐπωλήθησαν εἰς πλειστηριασμόν, ὥς ἐὰν ἦσαν ἐπαύλεις, μιᾶς δὲ πόλεως ὅλοι οἱ κάτοικοι ἐθανατώθησαν.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ φρικαλεότητες διεπράχθησαν ἐν καιρῷ εἰρήνης, ὅχι διὰ νὰ ἐπιταχύνουν τὴν νίκην, ἀλλὰ μετὰ τὴν νίκην, διὰ νὰ συναισθανθοῦν οἱ ἡττημένοι τὸ βάρος της. Πόλεμος καὶ εἰρήνη συνηγωνίσθησαν εἰς σκληρότητα, ἡ δὲ εἰρήνη τὴν ὑπερέβαλε. Κατὰ τὸν νόμον τοῦ πολέμου ὁ πληττόμενος δικαιούται νὰ πλήξῃ καὶ αὐτός. Κατὰ τὴν εἰρήνην ὁμως ἐκείνην δὲν ἐπετρέπετο νὰ σωθῇ κανεὶς διὰ τῆς φυγῆς, ἀλλὰ ν' ἀποθάνῃ διὰ νὰ μὴ φέρῃ ἀντίστασιν.

(1) Ὑπὸ τινος ὀνομαζομένου Φουρβιδίου, (Φλωρ. III, 21).

(2) Δηλαδή ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον προγραφῇ καὶ συνεπῶς δὲν περιλαμβάνοντο εἰς τὸν κατάλογον.

(3) Ὁ δυστυχὴς αὐτὸς ἄνθρωπος φαίνεται, ὅτι ἦτο ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μαρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς καταστροφάς, ποὺ ὑπέστησαν οἱ Ῥωμαῖοι ἀπὸ τοὺς Γαλάτας καὶ ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους των.

Ποία λυσσώδης μανία ξένων ἀνθρώπων, ποία σκληρότης βαρβάρων εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν νίκην πολιτῶν ἐναντίον σύμπολιτῶν των; Τί ἄλλο ὀλεθριώτερον, στυγερώτερον, ἀπάνθρωπότερον εἶδε ἡ Ῥώμη; Ἴσως τὴν σκληρότητα τῶν Γαλατῶν ⁽¹⁾ καὶ πρὸ ὀλίγου τὴν εἰσβολὴν τῶν Γότθων ⁽²⁾ ἢ τὴν ἀνοικτίμονα ἀγριότητα τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα καὶ τῶν ἐνδόξων ὀπαδῶν των, ποὺ ἦσαν οἱ φωστῆρες τῆς Ῥώμης, ἀπέναντι προσώπων, ποὺ ἦσαν τρόπον τινὰ μέλη τοῦ ἰδίου σώματος; Οἱ Γαλάται ἐφόνευσαν ὅλους τοὺς γερουσιαστάς, ποὺ εὗρέθησαν εἰς τὴν πόλιν, ἐκτὸς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι κατέφυγαν εἰς τὸν λόφον τοῦ Καπιτωλίου, ὅστις, αὐτὸς καὶ μόνος, ἠδυνήθη ν' ἀμυνθῇ. Πάντως ὅμως τὴν ζωὴν τῶν καταφυγόντων εἰς τὸ Καπιτώλιον ἐπώλησαν ἀντὶ τιμήματος χρυσοῦ. Ὅπως δὲ ποτε, ἐὰν δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ καταλάβουν τὸν λόφον αὐτὸν διὰ τῶν ὅπλων, θὰ ἤμποροῦσαν νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς εἰς αὐτὸν καταφυγόντας διὰ μιᾶς στενῆς πολιορκίας. Οἱ Γότθοι τοῦναντίον ἐφείσθησαν τῆς ζωῆς τόσων γερουσιαστῶν, ὥστε προξενεῖ σχεδὸν κατάπληξιν τὸ γεγονός, ὅτι ἐθανάτωσαν μερικοὺς ἐξ αὐτῶν. Ἀπ' ἐναντίας ὁ Σύλλας, ἐνῶ ὁ Μάριος εὗρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν, ἐγκατεστάθη ὡς νικητής, εἰς τὸν Καπιτώλιον ἐκεῖνο, ποὺ ἀντέταξε κατὰ τῶν Γαλατῶν ἀμυναν, διὰ νὰ διατάξῃ ἀπ' αὐτὸ τὰς σφαγὰς. Ὅταν δὲ ὁ Μάριος ἐφυγεν ἐκουσίως ἀπὸ τὴν Ῥώμην, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ ὑπεροπτικώτερος καὶ ἀγριώτερος, διέταξεν ἀπὸ τὸ Καπιτώλιον ν' ἀφαιρεθῇ ἡ ζωὴ πολλῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ δημευθοῦν τὰ ὑπάρχοντά των, ἀκόμη καὶ διὰ μιᾶς σχετικῆς ἀποφάσεως τῆς Γερουσίας. Καὶ διὰ τὸ κόμμα τοῦ Μαρίου, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Σύλλα, τί ἐθεωρήθη ἀπαραβίαστον καὶ ἄξιον σεβασμοῦ, ἀφοῦ δὲν ἐφείσθησαν οὔτε αὐτοῦ τοῦ Μουκίου, ⁽³⁾ γερουσιαστοῦ,

(1) Οἱ Γαλάται ἐπέδραμον κατὰ τῆς Ῥώμης κατὰ τὸ ἔτος 390 π. Χ.

(2) Ἡ εἰσβολὴ τῶν Γότθων ἔλαβε χώραν τὸ 410 μ. Χ. δηλαδὴ ὀκτακόσια ἔτη μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γαλατῶν.

(3) Πρόκειται περὶ τοῦ Μουκίου Σκαιβόλα, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον.

ποντίφηκος, τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν περιδεῆς ἐνηγκαλίζετο τὸν ἴδιον ἐκείνον βωμόν, εἰς τὸν ὁποῖον εὗρισκοντο τὰ πεπρωμένα τῆς Ρώμης; ⁽¹⁾ Βάσει τοῦ τελευταίου ἐκείνου καταλόγου τῶν προγραφῶν, τοῦ καταρτισθέντος ὑπὸ τοῦ Σύλλα, — διὰ νὰ παρασιωπήσω ἀπειρίαν ἄλλων δολοφονιῶν — ἐφονεύθησαν περισσότεροὶ γερουσιασταὶ παρὰ ὅσοι ἐθανατώθησαν ὑπὸ τῶν Γότθων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Περὶ τῶν πολυαρίθμων ὀλεθρίων πολέμων, ποὺ προηγήθησαν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ ὅμως μὲ πόσῃν αὐθάδειαν, μὲ πόσον θράσος, μὲ πόσῃν ἀναίδειαν, μὲ πόσῃν ἀμάθειαν ἢ μᾶλλον παραφροσύνῃν δὲν ἀποδίδουν τὰς συμφορὰς ἐκείνας εἰς τοὺς θεοὺς των, ἄλλοι δὲ τὰς ἐπιρρίπτουν εἰς τὸν Χριστόν μας. Πόσοι σκληροὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι, καθὼς ἀναφέρουν οἱ συγγραφεῖς των, διεξήχθησαν, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ἀνεστάτωσαν τὴν Ρώμην, ἀλλὰ κατὰ τὴν κρίσιν ⁽²⁾ των καὶ τὴν κατέστρεψαν πολὺν χρόνον πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ· πόλεμοι, οἱ ὁποῖοι διὰ μιᾶς ἀναποφεύκτου ἀλληλουχίας ὀλεθρίων αἰτιῶν προηγήθησαν τοῦ πολέμου τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα καὶ τοῦ πολεμικοῦ ἀγῶνος τοῦ Σερτορίου καὶ τοῦ Κατιλίνα, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν εἰς εἶχε προγραφῇ ἀπὸ τὸν Σύλλα, ὁ δὲ ἕτερος ἐκπαιδευθῇ παρ' αὐτοῦ. Ἐπηκολούθησεν ὁ πόλεμος τοῦ Λεπίδου καὶ τοῦ Κατούλου, ⁽³⁾ (ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἤθελε νὰ συντρίψῃ ὅτι ἐδημιούργησεν ὁ Σύλλας καὶ ὁ ἕτερος νὰ τὸ ὑπερασπισθῇ).

Κατόπιν ἐρχόμεθα εἰς τὸν πόλεμον τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Πομπηίου, (ἐξ αὐτῶν ὁ Πομπηῖος ἦτο ὁπαδὸς τοῦ Σύλλα, πρὸς τὸν ὁποῖον ἦτο ἴσος ἢ καὶ ἀνώτερος ὥς πρὸς τὴν ἰσχύν). Ὁ Καίσαρ ὅμως δὲν ἠμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὴν ἰσχύν τοῦ Πομπηίου, ἀλλὰ μόνον διότι δὲν εἶχεν ἴσην τοιαύτην, πλὴν ὅμως τὴν ὑπερέβαλεν, ὅταν ὁ Πομπηῖος ἠττήθη καὶ ἐφονεύθη. Κατόπιν τοὺς πολέμους διεξήγαγεν ἄλλος Καῖσαρ, ὁ ἐπονομαζόμενος Αὔγου-

⁽¹⁾ Εἶναι τὰ εἰδῶλα, ποὺ ἀπέκειντο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἑστίας.

⁽²⁾ Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται εἰς τὸν Κικέρωνα, De rep. II, 42, 43 καὶ I, 25.

⁽³⁾ Κατὰ τὸ ἔτος 77 π. Χ. μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σύλλα.

στος, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου ἐγεννήθη ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Ὁ Αὐγουστος διεξήγαγε καὶ αὐτὸς πολλοὺς πολέμους, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων ἀπωλέσθησαν ἔνδοξοι ἄνδρες, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ ὁ Κικέρων, ὁ εὐφραδὴς ἐκεῖνος πολιτικός! ⁽¹⁾ Ὁλίγοι εὐγενεῖς γερουσιασταὶ συνωμόται, σχεδὸν διὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Δημοκρατίας, ἐπληξαν θανασίμως εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ βουλευτήριον, ὥς ἐὰν ἐπεδίωκον τὴν κατάληψιν τοῦ βασιλείου, τὸν Γάϊον Καίσαρα, τὸν νικητὴν τοῦ Πομπηίου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν νίκην του κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ἀνεδείχθη εὐμενὴς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους του, σεβόμενος τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἀξίωμα ἐκάστου ἐξ αὐτῶν.

Μετὰ τὸν Γάϊον Καίσαρα ὁ Ἀντώνιος, πολὺ διάφορος ὥς πρὸς τὰ ἥθη, κατεστραμμένος καὶ διεφθαρμένος, κατάμεστος ἐλατμάτων καὶ κακιῶν, ἐπεδίωκεν, ὥς φαίνεται, νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ἀντετάχθη πρὸς αὐτὸν ἐρρωμένως ὁ Κικέρων. ⁽²⁾ Τό-

(1) Ὁ Αὐγουστῖνος καλεῖ τὸν Κικέρωνα πολιτικὸν ἰδίως διὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ *De respublica* καὶ *De legibus*.

(2) Πρόκειται περὶ τοῦ διαβοήτου Μάρκου Ἀντωνίου, ἑνὸς τῶν ἀνδρῶν τῆς δευτέρας τριανδρίας. Γεννηθεὶς τὸ 82 ἢ 81 π. Χ. κατὰ τὸ 44, ὥς ὕπατος, ὑπεστήριξε τὰς μοναρχικὰς διαθέσεις τοῦ Καίσαρος, δικτάτορος τότε. Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Καίσαρος, ἐπέτυχε, λόγῳ τῆς ἀδρανείας καὶ τῆς ἀτολμίας τῶν δολοφόνων, νὰ γίνῃ κύριος τῆς καταστάσεως. Εἰς τὸν Ὁκταβιανόν, κληρονόμον τοῦ Καίσαρος, δὲν ἀπεδόθη κατ' ἀρχὰς πολλὴ σημασία. Περιελθὼν ὁμως εἰς διαφωνίαν πρὸς τὴν Σύγκλητον, προετοιμάσθη πρὸς πόλεμον. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 40 συνεφιλιώθη μὲ τὸν Ἀντώνιον, μὲ τὸν ὁποῖον ἔνεκα τῆς Κλεοπάτρας, βασιλίσσης τῆς Αἰγύπτου, εἶχε πάλιν περιέλθει εἰς διάσταςιν. Ὁ Ἀντώνιος ἐνυμφεύθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ Ὁκταβιανοῦ Ὁκταβίαν. Τὸν χειμῶνα 37-36 εὐρέθη εἰς τὴν Συρίαν μὲ τὴν Κλεοπάτραν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδώρησε μεγάλας ἐκτάσεις εἰς τὴν Ἀσίαν. Κατόπιν μεταβάς εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἔστειλε κατὰ τὸ ἔτος 32 διαζύγιον πρὸς τὴν Ὁκταβίαν. Ὅταν ἡ Σύγκλητος ἔλαβε γνῶσιν τῶν δωρεῶν τοῦ Ἀντωνίου πρὸς τὴν Κλεοπάτραν, ἐκήρυξε τὸν κατ' αὐτοῦ πόλεμον.

Ὁ Ἀντώνιος ἠττηθεὶς κατὰ τὴν παρὰ τὸ Ἀκτιον ναυμαχίαν, ἔφυγεν αἰσchrῶς, συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς προηγουμένως θεραπείσης εἰς φυγὴν Κλεοπάτρας.

Κατεδιώχθη ὑπὸ τοῦ Ὁκταβιανοῦ, ἀφοῦ δὲ παρεδόθη εἰς τὸν νικητὴν, ἠτύοκτόνησε διὰ τοῦ ξίφους του, πιστεύσας εἰς τὴν ψευδῇ φήμην, ὅτι ἡ Κλεοπάτρα εἶχεν ἤδη αὐτοκτονήσει. Ἡ Σύγκλητος ἐδογματίσει ν' ἀπαληφθῇ τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν, ἀλλ' ὁ Ὁκταβια-

τε ἤλθεν εἰς φῶς ὁ νεαρός ἐκεῖνος, ἄνθρωπος θαυμασίας περιωπῆς, δηλαδή ἓνας ἄλλος Καῖσαρ, θετὸς υἱὸς τοῦ Γαίου Καίσαρος, τὸν ὁποῖον, καθὼς ἀνέφερα, εἶχον ἐπονομάσει Αὐγουστον. Ὁ δὲ Κικέρων ἐλπίζων, ὅτι, ἐὰν κατεπολεμεῖτο καὶ ἐδαμάζετο ἡ ἰσχὺς τοῦ Ἀντωνίου, ὁ νεαρός ἐκεῖνος Καῖσαρ, θὰ ἀπέδιδε τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν, ὑπεστήριξε τοὺς ὁπαδούς της. Πλὴν ὅμως ἠπατήθη μέχρι τοιούτου σημείου εἰς τοὺς ὑπολογισμούς του, καὶ εἶχε τόσην πεποίθησιν εἰς τὸ μέλλον ὁ Αὐγουστος, ὥστε αὐτὸς ὁ ἴδιος, τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν ἰσχὺν τοῦ ὁποῖου ὑπεστήριξεν ὁ Κικέρων, ἔδωσε τὴν ἄδειαν εἰς τὸν Ἀντώνιον, δίκην συμβολαίου διὰ τὴν μετ' αὐτοῦ συνδιαλλαγὴν του, νὰ φονεύσῃ τὸν Κικέρωνα καὶ νὰ καθυποτάξῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν του τὴν ἐλευθερίαν ἐκείνην τῆς ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας τόσον ἠγωνίσθη καὶ ἐπάλαισεν ὁ ρωμαῖος ρήτωρ. ⁽¹⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

Οἱ Ἑθνικοί, εἰς τοὺς ὁποίους τώρα ἀπαγορεύεται ἡ λατρεία τῶν θεῶν, ἀποδίδουν τὰς σημερινὰς συμφορὰς εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἐνῶ συνέβησαν τόσαι ὀλέθριαι καταστροφαὶ καθ' ὃν χρόνον ἐλατρεύοντο οἱ θεοὶ των.

Οἱ Ἑθνικοὶ ἄς κατηγοροῦν τοὺς θεοὺς των διὰ τὰ μεγάλα δεινὰ, πὺν ὑπέστησαν. Εἶναι ἀχάριστοι πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, παρὰ τὴν εὐεργεσίαν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον παρ' Αὐτοῦ. Ἀναμφιβόλως, ὅταν ἐνέσκηπτον αὐταὶ αἱ συμφοραὶ, ὅταν ἐχύνετο τόσον αἷμα πολιτῶν κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, ὅχι δὲ μόνον

νὸς ἐμέτριάσε τὴν ποινὴν ταύτην, ἠκύρωσε δὲ αὐτὴν βραδύτερον ὁ αὐτοκράτωρ Καλιγούλας.

Αἱ περὶ τοῦ Ἀντωνίου κρίσεις τῶν ἱστορικῶν ἀλληλοσυγκρούονται, φαίνεται, ὅμως δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ὁ πρὸς αὐτὸν ὑπερβολικὸς ἐπαινος τοῦ Φερρέρο οὔτε ἡ παρ' ἄλλων ἀπόλυτος καταδίκη του. Ἡ πρὸς τὴν Κλεοπάτραν σχέσις τοῦ Ἀντωνίου ὑπῆρξε θέμα τραγωδίας τοῦ Σαίξπηρ, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπεθανάτισε τὸν Ἀντώνιον εἰς ἄλλο δράμα ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ι ο υ λ ι ο ς Κ α ῖ ς α ρ*».

⁽¹⁾ Τὸν θάνατον τοῦ Κικέρωνος ἀφηγεῖται ὁ Λίβιος, ἔργ. μνημον. CXX, ἀπόσπ

εἰς ἄλλους τόπους. ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν βωμῶν αὐτῶν τῶν ἰδίων θεῶν, «ἐπὶ τῶν ἰδίων βωμῶν ἐκάπνιζε τὸ θυμίαμα τῶν Σαβαίων, ⁽¹⁾ καὶ οἱ βωμοὶ εὐωδίαζαν ἀπὸ ἄνθη δροσερώτατα ⁽²⁾» ἐτιμῶντο οἱ ἱερεῖς, ἀπήστραπτον οἱ ναοί, ἐτελοῦντο θυσίαι καὶ ἁγῶνες, ἐντὸς δὲ τῶν ναῶν ἐξαπελύετο ἕξαλλον θρησκευτικὸν παραλήρημα. Ὁ Κικέρων δὲν ἐξέλεξεν ἓνα ναὸν ὡς καταφύγιον, διότι ἤξευρεν ὅτι ὁ Μούκιος εἶχε καταφύγει εἰς ἓνα ἱερὸν ματαίως. Καὶ ὅμως αὐτοὶ οἱ Ἑθνικοί, οἱ ὅποιοι μὲ τόσον ἀναιδῆ τρόπον κατηγοροῦν τὸν Χριστιανισμόν, κατέφυγον εἰς τόπους ἀφιερωμένους εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἢ ὠδηγήθησαν ἐκεῖ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων βαρβάρων διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ σώσουν τὴν ζωὴν των. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐγὼ τὸ γνωρίζω ἀσφαλῶς καὶ τὸ ἀναγνωρίζουν προθυμότατα ὅλοι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι κρίνουν ἄνευ προκαταλήψεως τὰ πράγματα. (Παρασιωπῶ ὅλα τὰ κακά, τὰ ὅποια ὑπενθύμισα,—καὶ εἶναι τόσα πολλά,—καὶ δὲν ἀναφέρω ἄλλα δεινά, τὰ ὅποια θὰ ἦσαν πολυαριθμότερα, καὶ τὰ ὅποια, καθὼς πιστεύω, ἀπαιτοῦν χρόνον μακρὸν διὰ νὰ τὰ ὑπενθυμίσω). Ἐὰν τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐδέχετο τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν πρὸ τῶν καρχηδονικῶν πολέμων καὶ ἐπικολούθουν ὅλοι ἐκεῖναι αἱ συμφοραὶ καὶ οἱ ἐπανειλημμένοι πόλεμοι, ποὺ ἐρήμωσαν τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὴν Εὐρώπην, οὐδεὶς ἐκ τῶν Ἑθνικῶν ἐκείνων τοὺς ὁποίους τώρα ὀφείλομεν ν' ἀνεχώμεθα, δὲν θὰ ἀπέδιδεν ἐκεῖνα τὰ κακά εἰς ἄλλην αἰτίαν παρὰ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τοὺς Ρωμαίους, τὰ παράπονά των θὰ ἦσαν πολὺ περισσότερον ἀνεκτά, ἂν ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γαλατῶν ἢ αἱ φοβεραὶ ἐκεῖναι ἐρημώσεις, αἱ ὀφειλόμεναι εἰς τὴν πλήμυραν τοῦ Τιβέρεως ἢ εἰς τὰς πυρκαϊὰς ἢ εἰς ἐκεῖνο, ποὺ ὑπερβάλλει ὅλα αὐτά, δηλαδὴ εἰς τὴν λυσσώδη μανίαν τῶν πολέ-

(1) Σαβαῖοι. Λαὸς τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας, ὑποστὰς ἐν μέρει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ ἀσσυριακαὶ σφηνοειδεῖς ἐπιγραφαὶ ἀναφέρουν τὸν λαὸν τοῦτον ὡς Σ α β χ ο ὺ κατὰ τὸν ὀγδοὸν π. Χ. αἰῶνα, αἱ δὲ Σουμερικαὶ τῆς Οὐρ ὑπὸ τὸ ὄνομα Σ α β ο ὺ 2500—2000 π. Χ. Εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην ἀναφέρεται, ὅτι ἡ βασίλισσα Σαββᾶ ἐπεσκέφθη εἰς Ἱερουσαλὴμ τὸν Σολομῶντα κατὰ τὸν δέκατον ἢ ἑνατον π. Χ. αἰῶνα.

Ὁ πλοῦτος τῶν Σαβαίων εἰς χρυσόν, ἄργυρον, πολυτίμους λίθους, ἐλεφαντοστοῦν κτλ. περιγράφεται μυθώδης, λαμπροὶ δὲ οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἀνάκτορα τῶν βασιλέων.

(2) Βιργιλ. Αἰν. I, 416—417.

μων, συνέβαιναν προτοῦ γίνῃ ἀποδεκτὴ καὶ διαδοθῇ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Καὶ πόσα ἄλλα κακά, ἐπισυμβάντα κατὰ τρόπον περιεργον καὶ ἀπίθανον, ὥστε νὰ ἡμπορῇ νὰ κατατάξῃ κανεὶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν θαυμάτων, δὲν θ' ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς Χριστιανούς, ὡς ἐγκλήματα, ἐὰν συνέβαιναν, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ; Δὲν ὁμιλῶ περὶ τῶν γεγονότων ἐκείνων, ποὺ ἐπροξένησαν περισσοτέραν ὠφέλειαν παρὰ βλάβην, δηλαδὴ περὶ τοῦ ὅτι οἱ βόες εἶχον ἀνθρωπίνην φωνήν, ἢ περὶ τοῦ ὅτι βρέφη, πρὶν γεννηθοῦν, ἐπρόφεραν μερικὰς λέξεις ἤδη εἰς τὴν κοιλίαν τῆς μητρός των· περὶ τοῦ ὅτι φεΐδια ἤρχισαν ἔξαφνα νὰ πετοῦν, ἢ περὶ τοῦ ὅτι γυναῖκες καὶ ὄρνιθες ἔγιναν ἄνδρες καὶ πετεινοί, καὶ περὶ ἄλλων παρομοίων γεγονότων, τὰ ὅποια ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, ἀναφέρονται εἰς τὰ βιβλία των, ὅχι ὡς παραμύθια, ἀλλ' εἰς τὰ ἱστορικὰ ἔργα των, καὶ τὰ ὅποια δὲν προξενοῦν βλάβην, ἀλλὰ κατάπληξιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν ὁμως διηγοῦνται, ὅτι ἔβρεχε χῶμα ἀργίλου ἢ λίθους, (ὅχι ὅτι ὠνόμαζαν ἔτσι τὴν χάλαζαν, πρόκειται περὶ πραγματικῶν λίθων), αἶ, τοῦτο φυσικὰ θὰ ἦτο καταστρεπτικόν.

Ἀναγινώσκομεν εἰς τὰ βιβλία τῶν συγγραφέων των, ὅτι ἡ πεπυρακτωμένη λάβα ἐξετοξεύθη ἀπὸ τὴν κορυφὴν τῆς Αἵτνας μέχρι αὐτῆς τῆς γειτονικῆς θαλάσσης, ὅτι ἡ θάλασσα εἶχε τόσο θερμανθῇ, ὥστε ἤρχισε νὰ κοχλάζῃ, ὅτι οἱ βράχοι ἐπυρακτώθησαν καὶ ὅτι διελύετο ἡ πίσσα εἰς τὴν τρόπιδα (καρένα) τῶν σκαφῶν. Ἀσφαλῶς τοῦτο δὲν ἦτο ἐλαφρὰ βλάβη, ἀν καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τόσο ἐκπληκτικόν, ὥστε νὰ καταντᾷ σχεδὸν ἀπίστευτον. Γράφουν ἐπίσης, ὅτι κάποτε εἰς μίαν τοιαύτην ἔκρηξιν τῆς Αἵτνας, ὁλόκληρος ἡ Σικελία ἐκαλύφθη ἀπὸ μίαν τόσο μεγάλην ποσότητα τέφρας, ὥστε ἡ πόλις Κατάνια, καλυφθεῖσα ὑπὸ τῆς τέφρας αὐτῆς, ἡ ὁποία ἦτο πεπυρακτωμένη, ἐτάφη καὶ κατεστράφη τόσο, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι, συγκινηθέντες ἀπὸ τὴν τοιαύτην συμφορὰν, τὴν ἀπῆλλαξαν δι' ἓν ἔτος ἀπὸ τὴν πληρωμὴν τῶν φόρων. Ἀναφέρουν ἐπίσης ἐκεῖνοι οἱ συγγραφεῖς, ὅτι εἰς τὴν Ἀφρικὴν, ὅταν περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Ρωμαίων, ἐνέσκηψε σμῆνος ἀκρίδων, αἱ ὁποῖαι, ἀφοῦ κατέστρεψαν τὰ σπαρτὰ καὶ τὰ φύλλα τῶν δένδρων, ὥρμησαν σὰν μία τεραστία νεφέλη πρὸς τὴν θάλασσαν. Ριφθεῖσαι δὲ νεκραὶ εἰς τὴν παραλίαν, ἐμόλυναν κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὴν ἀτμόσφαιραν, ὥστε ἐνέσκηψε μία φοβερὰ λοιμώδης νόσος, ἡ ὁποία μόνον εἰς τὸ βασίλειον τῆς Μασινίσσης ⁽¹⁾ ἐπροξένησε τὸν θάνατον ὀκτακοσίων

(1) In solo regno Masinissae δηλαδὴ εἰς τὴν Λουμιδίαν, ἣτις ἔγινε

χιλιάδων ἀνθρώπων, πολὺ δὲ περισσοτέρων εἰς τὰς γειτονικὰς περιοχὰς καὶ τὰς ἀκτάς. Ἐπίσης ἀναφέρουν, ὅτι ἐκ τριάντα χιλιάδων στρατιωτῶν, ποὺ εὗρισκοντο εἰς τὴν Οὐτύκην, (Utica), μόνον δέκα χιλιάδες ἐπέζησαν, διαφυγόντες τὸν θάνατον. Οἱ ἄδικοι λοιπὸν αὐτοὶ συκοφάνται, τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν ν' ἀνεχώμεθα καὶ εἰς τοὺς ὁποίους ἀναγκαζόμεθα ν' ἀπαντῶμεν, ποίαν συμφορὰν δὲν θὰ εἶχον τὸ θάρρος ν' ἀποδώσουν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, εἰὰν τὰ μεγάλα αὐτὰ κακὰ συνέβαιναν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστιανισμοῦ; Πάντως δὲν τ' ἀποδίδουν εἰς τοὺς θεοὺς των, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπαναλαμβάνουν καὶ διατηροῦν τὴν λατρείαν των, ἀκριβῶς, διὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτὰ τὰ κακὰ καὶ ἀπὸ μικρότερα ἀκόμη, ἐνῶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι πρὸ μακροῦ χρόνου τοὺς ἐλάτρευον, ἐπέπρωτο νὰ ὑποστοῦν πολὺ φοβερωτέρας συμφοράς.

ῥωμαϊκὴ ἐπαρχία τὸ 46 π. Χ. Εἶναι ἡ σημερινὴ Ἀλγερία, Biled—ul—gerim, ὅπως τὴν ὀνομάζουν οἱ Ἀραβες.

BIBLION TETARTON

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἀνακεφαλαίωσις τοῦ πρώτου βιβλίου.

Προκειμένου νὰ ὁμιλήσω περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ, ἐπίστευσα, ὅτι ἔπρεπεν ἐν πρώτοις ν' ἀπαντήσω εἰς τοὺς ἐχθρούς της, οἱ ὅποιοι ἐνῶ κυνηγοῦν γῆϊνα ἀγαθὰ καὶ ἐπιδιώκουν ἐφημέρους ἀπολαύσεις, κατηγοροῦν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, τὴν μόνην σωτήριον καὶ ἀληθινὴν θρησκείαν, δι' ὅλα τὰ κακὰ, τὰ ὅποια εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ὑφίστανται, ἐνῶ ταῦτα ὀφείλονται μᾶλλον εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὅποιος δι' αὐτῶν τοὺς νουθετεῖ, ὡς καὶ εἰς τὴν αὐστηρὰν τιμωρίαν, ἀπότοκον τῆς δικαιοσύνης Του.

Οἱ πολλοὶ ἁμαθεῖς, ποὺ εὐρίσκονται μεταξύ των, ἐξοργίζονται ἐναντίον μας, ὡς ἐὰν ἐρεθίζοντο ἀπὸ τὴν αὐθεντίαν πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, διότι οἱ ἁμαθεῖς, πιστεύουν, ὅτι τὰ κακὰ τῆς ἐποχῆς των δὲν συνέβαινον εἰς προγενεστέρους χρόνους, οἱ δὲ γνωρίζοντες ὅτι πρόκειται περὶ ἐσφαλμένης γνώμης, διατείνονται, ὅτι εἶναι ὀρθή, ἀποκρίπτοντες ὅ,τι γνωρίζουν καλῶς καὶ πιστεύοντες, ὅτι κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν δικαιολογοῦν τὰ παράπονα ἐναντίον μας. Διὰ τὸν λόγον λοιπὸν τοῦτον ἔπρεπε ν' ἀποδείξωμεν διὰ τῆς παραπομπῆς εἰς τὰ βιβλία τῶν συγγραφέων των, τὰ ὅποια συνέγραψαν διὰ νὰ μᾶς κάμουν γνωστὴν τὴν ἱστορίαν τοῦ παρελθόντος, ὅτι τὰ πράγματα εἶναι πολὺ διαφορετικὰ παρ' ὅσον οἱ κατήγοροί μας φαντάζονται καὶ πιστεύουν. Συγχρόνως ἔπρεπε ν' ἀποδείξωμεν, ὅτι οἱ ψευδεῖς ἐκεῖνοι θεοί, τοὺς ὁποίους ἄλλοτε ἐλάτρευον δημοσία καὶ ἀκόμη τώρα λατρεύουν κρυφὰ ⁽¹⁾ εἶναι ἀκάθαρτα πνεύματα, κακόβουλοι καὶ ἀπα-

(1) Δηλαδή μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγῶν, ποὺ ἀπηγόρευον τὴν λατρείαν τῶν θεῶν.

τεῶνες δαίμονες μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ ἐναβρύνωνται δι' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἐγκλήματα τῶν, εἴτε πραγματικά εἴτε φανταστικά, πάντως ὅμως ἰδικά τῶν, ἠθέλησαν δὲ νὰ παριστάνωνται καὶ κατὰ τοὺς ἑορτασμούς τῶν, διὰ νὰ μὴ δύνανται οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὰς ἀδυναμίας τῶν, νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν ἀξιοκατακρίτων πράξεων, ἐφ' ὅσον οἱ θεοὶ διὰ τῆς αὐθεντίας τῶν παρῶν ἔχουσιν τοὺς ἀνθρώπους ὅπως δῆποτε νὰ τὰς μιμηθοῦν. Ἀπεδείξαμεν ὅλα αὐτὰ ὅχι μόνον μὲ τὰ ἰδικά μας συμπεράσματα, ἀλλ' ἐν μέρει μὲ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια συνέβησαν πρὸ ὀλίγου καὶ τὰ ὅποια ἐνθυμούμεθα, διότι καὶ ἡμεῖς ἔχομεν ἴδει τοιαῦτα θεάματα, προσφερόμενα εἰς τοὺς θεούς, ⁽¹⁾ ἐν μέρει δὲ διὰ τῶν βιβλίων τῶν Ἑθνικῶν, οἱ ὅποιοι κατέλιπον τὰς γραπτὰς αὐτὰς πληροφορίας διὰ τοὺς μεταγενεστέρους, ὅχι διὰ νὰ κατηγορήσουν τοὺς θεοὺς αὐτῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ τοὺς τιμήσουν. Τοιουτοτρόπως ὁ Οὐάρων θεωρούμενος ⁽²⁾ παρ' αὐτῶν σοφώτατος καὶ αὐθεντικώτατος, ἐπραγματεύθη εἰς τὰ βιβλία του, χωριστὰ τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ, περὶ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῶν θείων πραγμάτων. Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ ἔργον τοῦ ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητος τῶν θεμάτων, καὶ συγκαταλέγει τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας ὅχι μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀλλὰ τῶν πραγμάτων τῶν ἀφορώντων εἰς τοὺς θεούς. Εἰς ἓν ὅμως κράτος, εἰς τὸ ὅποιον θὰ ὑπῆρχον μόνον ἀγαθοὶ καὶ χρηστοὶ ἄνθρωποι, οἱ σκηνικοὶ ἀγῶνες δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγκαταλέγωνται οὔτε μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς δὲν ἔγραψεν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, ἀλλὰ γεννηθεὶς καὶ ἀνατροφεὶς εἰς τὴν Ρώμην, εὗρε τὰ μνημονευθέντα θεάματα μεταξὺ τῶν θείων πραγμάτων. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου ἐξέθεσα συντόμως τὰ θέματα, ποὺ ἔπρεπε νὰ πραγματευθῶ ἐν συνεχείᾳ, ὡμίλησα δὲ διὰ μερικὰ ἐξ αὐτῶν καὶ εἰς τὰ δύο βιβλία, ποὺ ἠκολούθησαν, γνωρίζω πόσα ἀκόμη θέματα δεόν νὰ τεθοῦν ἐπὶ τάπητος σύμφωνα μὲ τὴν προσδοκίαν τῶν ἀναγνοστών μου.

(1) Πρβλ. Confess. I, 10 καὶ III, 12,

(2) Μ. Τερέντιος Οὐάρων, (116—27 π. Χ.), ἀφιερῶθη εἰς τὴν μελέτην πλείστων θεμάτων μὲ θαυμασίαν εὐστροφίαν πνεύματος. Πλὴν ἄλλων πολλῶν ἔργων ἔγραψε καὶ *Antiquitatum libri XLI* ἐκ τῶν ὁποίων 16 ἀναφέρονται εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ 25 εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχαιολογίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἀνακεφαλαίωσις τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου βιβλίου.

Εἴχαμεν λοιπὸν ὑποσχεθῆναι νὰ εἰπώμεν μερικὰ πράγματα ἐναντίον ἐκείνων, ποὺ ἀποδίδουν εἰς τὴν θρησκείαν μας τὰς συμφορὰς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, καὶ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ποῖα καὶ πόσα κακὰ συνέβησαν, τὰ ὅποια ὑπέστη ἡ Ρώμη, ἡ αἰ ἐπαρχίαι, ποὺ ἀνῆκουν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς, προτοῦ ἀπαγορευθοῦν αἱ θυσίαι τῶν πρὸς τοὺς θεούς. Αὐτὰ τὰ κακὰ θὰ τὰ ἀπέδιδον ἀναμφιβόλως οἱ Ἑθνικοὶ εἰς ἡμᾶς, ἐὰν εἶχεν ἤδη ἐμφανισθῇ εἰς αὐτοὺς ἡ θρησκεία μας ἢ ἐὰν αὕτη ἀπηγόρευε τὴν ἐκτέλεσιν ἱεροσύλων ἐνεργειῶν.

Τὸ θέμα τοῦτο, φρονῶ, ἔχω ἤδη ἀρκούντως πραγματευθῇ εἰς τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον βιβλίον. Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον ὠμίλησα περὶ τῶν διεφθαρμένων ἡθῶν, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὰ μόνα μεγάλα κακὰ. Εἰς τὸ τρίτον ἐπραγματεύθην περὶ τῶν κακῶν ἐκείνων, τῶν μόνων ποὺ φοβοῦνται οἱ κακοί, δηλαδή τὰ κακὰ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων. Ναὶ μὲν τὰ ἐν λόγῳ κακὰ πλήττουν καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' οἱ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι τὰ ὑποφέρουν ὅχι μόνον καρτερικῶς, ἀλλὰ καὶ εὐχαρίστως, ἐνῷ αἱ συμφοραὶ καθιστοῦν τοὺς ἄλλους κακοὺς. Πόσον ὁμως ὀλίγας εἰδήσεις μετέδωσα περὶ τῆς πόλεως τῆς Ρώμης καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς, ἄρα δὲν ἐξέθεσα ὅσα συνέβησαν μέχρι τοῦ Καίσαρος Αὐγούστου.

Καὶ τί δὲν θὰ ἔλεγα, ἂν ἤθελα ν' ἀναφέρω καὶ νὰ τονίσω τὰς συμφορὰς, ὅχι ἐκείνας, ποὺ προξενοῦν οἱ ἄνθρωποι οἱ μὲν κατὰ τῶν δὲ ἀλλεπαλλήλως : τὰς λεηλασίας καὶ τὰς καταστροφὰς πόλεων παρὰ στρατιωτῶν ἐν πολέμῳ, ἀλλ' ἐκείνας ποὺ συμβαίνουν εἰς τὴν γῆν ἐκ τῶν στοιχείων, τῶν συγκροτούντων τὸν κόσμον αὐτὸν καὶ τὰ ὅποια ὁ Ἀπουλήϊος ⁽¹⁾ ἐκθέτει εἰς τὸ βιβλίον του «Περὶ τοῦ κόσμου», ἰσχυριζόμενος, ὅτι ὅλα τὰ γήϊνα

(1) Ὁ Ἀπουλήϊος, γεννηθεὶς εἰς τὰ Μάδαυρα τῆς Νουμιδίας, περὶ τὸ ἔτος 135 μ. Χ. ἐσπούδασεν εἰς τὴν Κορχηδόνα καὶ τὰς Ἀθήνας, ἐταξίδευσεν εἰς τὴν ἐγγὺς Ἀνατολήν, μετέβη εἰς τὴν Ρώμην, ὁπόθεν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀφρικὴν. Ἦτο ῥήτωρ, νομικός, εὐφραδὴς καὶ μελίρρυτος ὁμιλητής, ἱστορικός, γόης, φίλος δὲ τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν κινδύνων. Ὁ Ἀπουλήϊος ἦτο εἰς τῶν αἰνιγματικωτέρων διανοουμένων τῆς Λατινικῆς Δύσεως. Διεσώθησαν ἀρκετὰ ἔργα του : «Apologia sive De Magia liber», «Florida», «Metamorphoseon libri XI», «De mundo καὶ ἄλλα.

πράγματα ὑπόκεινται εἰς μεταβολάς, μεταμορφώσεις καὶ καταστροφάς.

Πράγματι ἀναφέρει ὁ Ἀπουλήϊος, διὰ τὰ μεταχειρισθῶ αὐτὰς τὰς ἰδίας του λέξεις, ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς διερράγη συνεπεία τρομακτικῶν σεισμῶν καὶ ὅτι ὁλόκληροι πόλεις μὲ τοὺς κατοίκους των κατεποντίσθησαν ⁽¹⁾ ὅτι κατακλυσμιαῖαι βροχαὶ κατέκλυσαν καὶ διέσχισαν ὁλοκλήρους ἐκτάσεις, καὶ ὅτι μερικαὶ περιοχαί, πὺν ἦσαν πρότερον ἠνωμέναι μετ' ἄλλων, μετεβλήθησαν εἰς νήσους συνεπεία τῶν ὑδάτων, πὺν εἰσέρρευσαν ἔξωθεν. Ἐπίσης γράφει, ὅτι ἄλλαι περιοχαί, ἀποσυρθέντων τῶν ὑδάτων, ἐγένοντο προσιταὶ καὶ διὰ χερσαίας ὁδοῦ ὅτι μερικαὶ πόλεις κατεστράφησαν ἀπὸ ἀνεμοστροβίλους καὶ κυκλῶνας. Ὡσαύτως ἀναφέρει, ὅτι ἐκ τῶν νεφῶν ἐξετοξεύθησαν κεραυνοί, οἱ ὅποιοι κατέκαυσαν μερικὰς περιοχὰς τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ὅτι εἰς μερικοὺς τόπους τῆς Δύσεως τεράστιοι πίδακες καὶ πλημμύραι ἐπροξένησαν παρομοίας καταστροφάς. Τέλος προσθέτει ὅτι κάποτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Αἵτνας οἱ κρατῆρες, προειδοποιήσεις πυρκαϊᾶς, καὶ ὅτι ποταμοὶ πυρός, ἐξεχύθησαν ἀπὸ τὰς ὑπωρείας τοῦ ἡφαιστείου μὲ μανίαν ὀρμητικοῦ χειμάρρου.

Ἀλλὰ πότε θὰ ἐτελείωνα, ἂν ἤθελα νὰ περισυλλέξω, ἀπ' ὅπου θὰ μοῦ ἦτο δυνατόν, τὰ γεγονότα ταῦτα καὶ ἄλλα παρόμοια, τὰ ὅποια καθιστᾷ γνωστὰ ἡ ἱστορία καὶ πὺν συνέβησαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, προτοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ θέσῃ χαλινὸν εἰς τὰς δεισιδαιμονίας τῶν Ἑθνικῶν δεισιδαιμονίας ματαίας καὶ καταστρεπτικὰς διὰ τὴν πραγματικὴν σωτηρίαν; Εἶχον ἐπίσης ὑποσχεθῆ νὰ δείξω ποῖα ἦσαν τὰ ἥθη τῶν Ρωμαίων καὶ διὰ ποίους λόγους ὁ ἀληθινὸς Θεός, πὺν ἔχει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν Του ὅλα τὰ βασίλεια, ἠὲ δόκησε νὰ καταστήσῃ κραταιὰν τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν. Ἐξ ἄλλου ἠθέλησα νὰ δείξω, ὅτι διόλου δὲν ἐβόηθησαν τοὺς Ρωμαίους ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους πιστεύουν ὡς θεούς, ἀλλ' ὅτι μᾶλλον τοὺς ἔβλαψαν ἀποπλανῶντες αὐτοὺς καὶ ἐξαπατῶντες. Ἀκριβῶς περὶ αὐτοῦ πρέπει τώρα νὰ διμλήσω καὶ πρὸ πάντων περὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἦδη ὠμίλησα ἀρκετὰ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον περὶ τῶν ὀλεθρίων ἀποπλανήσεων τῶν δαιμόνων τούτων, τοὺς ὁποίους οἱ Ἑθνικοὶ ἐλάτρευον ὡς θεούς, ὡς καὶ περὶ τῆς μεγάλης διαφθορᾶς, πὺν εἰσῆγαγον εἰς τὰ ἥθη των. Ἐπίσης παρατηρήσαμεν καὶ εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία, διότι μᾶς ἐφάνη τοῦτο ἐπικαιρὸν,

(1) Ἴσως ὑπαινίσσεται τὴν περίφημον Ἀτλαντίδα, ἡ ὕπαρξις τῆς ὁποίας δὲν εἶναι μῦθος, ὡς φαίνεται.

πόσῃν παρηγορίαν ὁ Θεός, «ὁ ὅποῖος ἀφίνει ν' ἀνατέλλῃ ὁ ἥλιος ἐπὶ τε τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν καὶ νὰ βρέχῃ ἐπὶ τε τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων», παρέσχεν εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς κακοὺς, ἀκόμῃ καὶ ἐν μέσῳ τῆς μανίας τῶν ὅπλων, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποιον καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ βάρβαροι τόσο πολὺν ἐσεβάσθησαν παρὰ τὰ ἔθιμα τοῦ πολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἐὰν μία τεραστία αὐτοκρατορία, κατακτηθεῖσα μόνον διὰ τῶν ὅπλων, πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς μία μεγάλη εὐδαιμονία εἴτε ὑπὸ τῶν φρονίμων ἀνθρώπων, εἴτε παρ' ἐκείνων, ποὺ εἶναι εὐτυχεῖς.

Ἄς ἴδωμεν τώρα διὰ ποῖον λόγον οἱ ἔθνικοι τολμοῦν ν' ἀποδίδουν μίαν τόσον μεγάλην ἔκτασιν καὶ διάρκειαν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς τοὺς θεοὺς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους οὗτοι, ὡς ἰσχυρίζονται, ἐτίμησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων διὰ παραστάσεων αἰσχροῶν θεαμάτων καὶ διὰ τῆς τέχνης ἀνθρώπων χωρὶς ἐντροπῆν. Θέλω ὅμως πρῶτον νὰ ἐξετάσω διὰ ποῖον λόγον ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπερηφανεύωνται διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς αὐτοκρατορίας των. Αὐτοὶ οἱ ὅποιοι κοκορεύονται δι' αὐτό, δὲν ἤμποροῦν ν' ἀποδείξουν, ὅτι ἐκεῖνοι, ποὺ τὴν κατεῖχον, ὑπῆρξαν πραγματικῶς εὐτυχεῖς, δεδομένου ὅτι εὗρισκοντο πάντοτε ἐν μέσῳ τῆς μανίας τῶν πολέμων καὶ τοῦ αἵματος τῶν συμπολιτῶν ἢ τῶν ἐχθρῶν, πάντως ὅμως αἵματος ἀνθρωπίνου, ὡς καὶ ἐν μέσῳ ὀλεθρίων φόβων καὶ αἰμοχαρῶν παθῶν, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἀπολαύσεις των θὰ ἤμποροῦσαν νὰ παραβληθοῦν μὲ ὑαλοπίνακας στιλπνοὺς μὲν, ἀλλ' εὐθραύστους, διὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχει πάντοτε φόβος νὰ διαρραγοῦν.

Διὰ νὰ κρίνωμεν εὐκολώτερον τὰ πράγματα ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἅς μὴ παρασυρθῶμεν ἀπὸ φράσεις πομπώδεις καὶ μεγαλορρήμονας, ἀλλὰ κενοῦ περιεχομένου. Ἄς μὴ ἐπιτρέψωμεν, ὅπως ἡ ὀξύνοιά μας ἐπισκοτισθῇ, ὅταν ἀκούωμεν νὰ μᾶς ὁμιλοῦν περὶ βασιλείων, περὶ λαῶν καὶ νόμων. Δοθέντος ὅτι ἓνα καθ' ἑκάστον ἄτομον εἶναι, οὕτως εἰπεῖν στοιχεῖον, ἐνὸς ἔθνους, ὅσον-δήποτε ἐκτεταμένον καὶ ἂν εἶναι τὸ ἔθνος αὐτό· δεδομένου ὅτι ἀκόμῃ καὶ ἀπλοῦν γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖον τοῦ λόγου, ἅς ὑποθέσωμεν, ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀνθρώποι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας πτωχὸς ἢ μάλλον μετρίας οἰκονομικῆς καταστάσεως, ὁ δὲ ἄλλος πλουσιώτατος, ἀλλ' ὅτι ὁ πλουσιώτατος αὐτὸς ἂν

θρῶπος διάγει τὸν βίον του μὲ διαρκῇ ἀγωνίαν, ταλαιπωρούμενος ἀπὸ φόβους, καταβαλλόμενος ἀπὸ θλίψεις, διακαιόμενος ὑπὸ ἀντιξῶν παθῶν, οὐδέποτε ἥρεμος, πάντοτε ἀνήσυχος, πάντοτε φοβούμενος ἐχθροὺς καὶ διχονοίας, ἀλλὰ, καὶ ἐν μέσῳ ὅλων αὐτῶν τῶν κακῶν, δυνάμενος νὰ αὐξάνῃ κατὰ τρόπον τεράστιον τὴν περιουσίαν του, καθ' ὃν χρόνον συναυξάνονται καὶ αἱ πικρόταται ἀνησυχίαι του καὶ τὰ βάσανά του. Ὁ ἄλλος ὁ πτωχὸς ἢ ὁ μετρίας περιουσιακῆς καταστάσεως ἄνθρωπος τουναντίον εὐχαριστημένος μὲ τὴν μικρὰν περιουσίαν του, ἀρκετὴν διὰ ν' ἀντιμετωπίζῃ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς, εἶναι προσφιλέστατος εἰς τοὺς ἰδικούς του καὶ ἀπολαμβάνει τὰ ἀγαθὰ γλυκυτάτης εἰρήνης. μὲ τοὺς φίλους του. Εἶναι ἐπίσης ἄνθρωπος θρησκευτικὸς καὶ εὐσεβής, ἀγαθοῦ χαρακτήρος, ὑγιής, ἐγκρατής, μὲ ἀγνὰ ἦθη καὶ μὲ ἥρεμον συνείδησιν. Δὲν γνωρίζω, ἂν εὐρίσκεται ἄνθρωπος τόσον ἀνόητος, ὥστε ν' ἀμφιβάλλῃ, ποῖος ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ προτιμηθῇ. Ὡστε, διὰ νὰ κρίνωμεν τοὺς ἐν λόγῳ δύο ἀνθρώπους, καθὼς καὶ διὰ νὰ κρίνωμεν δύο οἰκογενείας, δύο λαούς, δύο βασιλεία, ἰσχύει ὁ κανὼν τῆς δικαιοσύνης, ὁ ὁποῖος, ἐὰν ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ὀρθοῦ κριτηρίου, καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ ἐκτοπίσωμεν τὰς προκαταλήψεις μας, εὐκόλως θὰ ἴδωμεν εἰς ποίαν πλευρὰν ἀνήκει ἡ ματαιότης καὶ εἰς ποίαν ἡ πραγματικὴ εὐδαιμονία.

Διὰ τοῦτο, ἐὰν ὁ ἀληθινὸς Θεὸς τιμᾶται καὶ λατρεύεται μὲ διαφόρους εὐπρεπεῖς θυσίας καὶ μὲ ἦθη ἀγνὰ, εἶναι ὠφέλεια, ὅπως οἱ χρηστοὶ ἄνθρωποι βασιλεύουν ἐπὶ χρόνον μακρόν, ὥς ἐπεκτείνουν τὴν ἐξουσίαν των, τοῦτο δὲ εἶναι πλεονεκτικὸν ὄχι μόνον δι' αὐτούς, ἀλλὰ καὶ δι' ἐκείνους, ποὺ κυβερνοῦν. Διότι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς κυβερνῶντας, ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ ἐντιμότης των ἀρκοῦν διὰ νὰ τοὺς καθιστοῦν εὐτυχεῖς, δηλαδὴ διὰ νὰ διέλθουν τὴν γηίνην ζωὴν ἐντίμως καὶ ν' ἀποκτήσουν τὴν αἰωγίαν. Διὰ τοῦτο τὸ βασιλεῖον τῶν ἀγαθῶν δὲν παρεχωρήθη μόνον πρὸς τὸ συμφέρον των, ὅσον πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἡ διακυβέρνησις ὅμως ἐνὸς κράτους ὑπὸ τῶν κακῶν εἶναι ὀλεθρία καὶ δι' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς κυβερνῶντας, διότι ἡ ἐλευθερία, ποὺ ἔχουν νὰ κάμνουν τὸ κακόν, δὲν χρησιμεύει παρὰ εἰς τὸ νὰ διαφθείρῃ τὰς ψυχὰς των, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὑπηκόους των, τὸ κακὸν προέρχεται ἐκ τῆς ἀδικίας αὐτῶν τῶν ἰδίων. Διότι ὅλαι αἱ συμφοραί, ποὺ ὑφίστανται οἱ δίκαιοι ἐκ μέρους τῶν ἀδίκων κυρίων των, δὲν εἶναι ποιναὶ ἐπιβολλόμεναι δι' ἐγκληματικὰς πράξεις, ἀλλὰ δοκιμασία τῆς ἀρετῆς των. Διὰ τοῦτο ἕνας χρηστὸς ἄνθρωπος εἶναι ἀκόμη καὶ ὥς δοῦλος ἐλεύθερος. Τοῦναντίον ὁ κακὸς εἶναι δοῦλος καὶ ἐπὶ βασιλικῷ θρόνῳ, καὶ μάλιστα δοῦλος ὄχι μόνον ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ

ἐκεῖνο, πὺν εἶναι χειρότερον, δοῦλος τόσον κυρίων ὅσαι εἶναι αἱ κακίαι του. Περί τῶν ἐν λόγῳ κακιῶν ὁμιλοῦν αἱ Γραφαί: «Αὐτοὶ δοῦλοι ὑπάρχοντες τῆς φθορᾶς· ᾧ γάρ τις ἡττηται, τούτῳ καὶ δεδούλωται». (¹)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

**Τὰ βασίλεια, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη, ὁμοιάζουν
μὲ ἔνωσιν κακοποιῶν.**

Συμφώνως πρὸς τὰνωτέρω, ἐὰν καταργηθῇ ἡ δικαιοσύνη, τί ἄλλο θὰ εἶναι τὰ βασίλεια, ἐὰν ὅχι μία σπεῖρα κακοποιῶν; Διότι καὶ αἱ ληστοσυμμορίαι εἶναι καὶ αὐταὶ συνεταιρισμὸς ἀνθρώπων, διοικούμενος ἀπὸ ἑνα ἄρχηγόν· συνεταιρισμὸς συγκροτούμενος διὰ κοινωνικοῦ συμβολαίου, καὶ ἡ λεία διαμοιράζεται κατὰ τοὺς κανόνας, πὺν καθορίζονται εἰς τὸ κοινωνικὸν τοῦτο συμβόλαιον. Ὅταν δὲ διὰ τῆς συμμετοχῆς ἀπελπισμένων ἀνθρώπων ὁ συνεταιρισμὸς αὐξάνεται, εἰς τρόπον ὥστε νὰ κυριεύῃ ὅλοκληρους περιοχάς, νὰ ἐγκαθιδρύῃ ἐκεῖ τὴν ἑδραν του, νὰ καταλαμβάνῃ πόλεις, νὰ καθυποτάσῃ λαούς, πολὺ φυσικὰ ἀποδίδει εἰς τὸν ἑαυτὸν του τὸ ὄνομα τοῦ βασιλείου, αὐτὸς δὲ ὁ τίτλος τοῦ ἀπονέμεται προφανῶς, ὅχι διότι ἔχει ἐλαττωθῇ ἡ πλεονεξία του, ἀλλ' ἐπειδὴ εἰς αὐτὴν προσετέθη καὶ ἡ ἀτιμωρησία.

Πράγματι ἕνας πειρατὴς αἰχμαλωτισθεὶς καὶ φυλακισθεὶς, ἀπῆντησεν εἰς τὸν ἑνδοξον ἐκεῖνον Μέγαν Ἀλέξανδρον μὲ ἕνα ἐπιχείρημα κάπως δικαιολογημένον. Δηλαδὴ ὅταν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὸν ἠρώτησε: «Γιὰ πές μου ποιὸν σκοπὸν εἶχες, ὅταν ἐληλατοῦσες τὴ θάλασσα», ὁ πειρατὴς τοῦ ἀπῆντησε: «Τὸν ἴδιο σκοπὸν, πὺν ἔχεις ἐσύ, ὅταν λεηλατῇς τὴ στεργιά. Ἐπειδὴ ὅμως ἐγὼ τὸ κάνω μ' ἕνα μικρὸν πλεούμενον, ἐνῶ ἐσύ τὸ κάνεις μὲ ἕνα ὀλόκληρο στόλον, ἐμένα μὲ λένε πειρατὴ ἐνῶ ἐσένα σὲ ὀνομάζουνε αὐτοκράτορα.» (²)

(¹) Πέτρο. Β', 2, 19.

(²) Αὐτὴν τὴν στιχομυθίαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν πειρατὴν τὴν ἀναφέρει ὁ Κικέρων De Rep. III, 3, 12, 20 καὶ 21 καὶ τὴν ἐπαναλαμβάνει ὁ Νόντιος Μαρκέλλος: *Compendiosa doctrina* XIII.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Οἱ φυγάδες μονομάχοι, ἡ ἰσχὺς τῶν ὁποίων ἦτο ὁμοία πρὸς ἐκείνην τῶν βασιλέων.

Διὰ τοῦτο παραλείπω ν' ἀναφέρω ποῖοι ἦσαν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ὁ Ρωμύλος περισυνέλεξε, —κατεβλήθησαν δι' αὐτοὺς πολλαὶ φροντίδες, —ὅπως διὰ χορηγήσεως εἰς αὐτοὺς τοῦ δικαιώματος πολιτογραφήσεως παύσουν νὰ σκέπτονται τὰς συνεπείᾳ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς των ἐπιβαλλομένας ποινάς, τῶν ὁποίων ἦσαν ἄξιοι, καὶ ὅπως μὴ αἱ ποιναὶ αὐταὶ τοὺς ἐξωθοῦν εἰς τὴν διάπραξιν στυγερωτέρων ἀκόμῃ ἐγκλημάτων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ καθίσταντο μετριοπαθέστεροι καὶ ἀνθρωπινώτεροι. Τὰ λέγω αὐτὰ διὰ τὸν ἐξῆς λόγον: "Ὅταν τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ἦτο ἤδη μέγαλο, διότι εἶχε καθυποτάξει πολλοὺς λαοὺς, καὶ φοβερὸν δι' ὅλους τοὺς ἄλλους, ἐδοκίμασε μεγάλην πικρίαν, κατελήφθη ἀπὸ τρομακτικὸν δέος καὶ ἀνεστατώθη ἀπὸ μίαν ὄχι μικρὰν δυσκολίαν, ὅπως ἀποφύγῃ μίαν μεγάλην ἧτταν, ὅταν ὀλίγοι μονομάχοι (gladiatores) τῆς Καμπανίας, ἐγκαταλείψαντες τὴν σχολὴν των, ⁽¹⁾ κατήρτισαν ἓνα μέγαλον στρατόν, διώρισαν τρεῖς ἀρχηγοὺς καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Ἰταλίαν μὲ φρικαλέαν σκληρότητα.

"Ἄς μᾶς εἰπουν οἱ Ἑθνικοὶ ποία θεότης ἐβοήθησε τοὺς ἀνθρώπους αὐτούς, εἰς τρόπον ὥστε ἀπὸ τὴν ὀλινάριθμον καὶ ἀξίαν περιφρονήσεως σπεῖράν των κατώρθωσαν νὰ καταρτίσουν ἓνα βασίλειον, τὸ ὁποῖον ἐτρομοκράτησε τόσας δυνάμεις καὶ πόλεις τῶν Ρωμαίων. Ἴσως ἐπειδὴ ἡ ἰσχὺς των ὑπῆρξε μικρᾶς διαρκείας ⁽²⁾ θὰ μᾶς εἰπουν, ὅτι δὲν τοὺς ἐβοήθησαν οἱ θεοί; Ὡς ἐὰν ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μακρᾶς διαρκείας! Λοιπὸν ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας οἱ θεοὶ δὲν βοηθοῦν κανένα διὰ νὰ τὸν κάμουν νὰ βασιλεύῃ, διότι τὰ διάφορα ἄτομα ἀποθνήσκουν ἀρχετὰ ἑνωρίς, ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον ἐξαφανίζεται ὥς καπνὸς ⁽³⁾ εἰς κάθε ἀνθρώπον καὶ διαδοχικῶς εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, δὲν εἶναι εὐεργέτημα.

(1) Ἐννοεῖ τὴν Σχολὴν τῶν Μονομάχων εἰς τὴν Κάπουαν.

(2) Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 73—71 π. Χ.

(3) Ποία γὰρ ἡ ζωὴ ἡμῶν; Ἀτμὶς γὰρ ἐστὶν ἡ πρὸς ὀλίγον φαινομένη, ἔπειτα καὶ ἀφανιζομένη. (Ἰάκ. 4, 14).

Πράγματι τί ἐνδιαφέρει ἐκείνους πὺν ἐλάτρευον ὑπὸ τὸν Ρωμύλον τοὺς θεοὺς καὶ οἱ ὅποιοι εἶναι νεκροὶ ἀπὸ μακροῦ χρόνου, τὸ ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἔχει ἐπεκταθῇ μετὰ τὸν θάνατόν των, ἐνῶ αὐτοὶ ὀφείλουν νὰ ὑπερασπίζουν τὴν ὑπόθεσιν των εἰς τὸν Ἄδην; Ἐὰν τώρα ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ εἶναι καλὴ ἢ κακὴ, δὲν ἀφορᾷ τὸ προκείμενον θέμα. Καὶ τοῦτο ἐννοεῖται δύναται νὰ λεχθῇ δι' ὅλους ἐκείνους, πὺν διῆλθον τὴν ζωὴν των βιαστικὰ καὶ πεταχτά, φέροντες μαζί των τὸ βάρος τῶν πράξεών των ὑπὸ τὴν αὐτοκρατορίαν ταύτην, (μολονότι αὕτῃ διήρκεσε χρόνον μακρόν ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι ἀπέθνησκον καὶ διεδέχοντο ἀλλήλους).

Πάντως, ἐὰν πρέπη ν' ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς θεοὺς τὰ ἀγαθὰ βραχυτάτης διαρκείας, οἱ μονομάχοι ἐκεῖνοι δὲν ἔτυχον βοηθείας μικρᾶς. Πράγματι κατώρθωσαν νὰ διαρρήξουν τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας των, ἔφυγαν, ἐδραπέτευσαν, κατήρτισαν μίαν πολυπληθῆ καὶ ἰσχυροτάτην στρατιάν, ὑπακούοντες δὲ εἰς τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς διαταγὰς τῶν ἀρχηγῶν των, ἐτρομοκράτησαν τοὺς παντοδυνάμους Ρωμαίους, καὶ μὴ ἡττηθέντες ὑπὸ μερικῶν Ρωμαίων στρατηγῶν, ἀφήρπασαν ἀπ' αὐτοὺς πολλὰ πράγματα, ἔκέρδισαν πολλὰς νίκας, ἔδοκίμασαν ὅσας ἀπολαύσεις ἠθέλησαν καὶ ἔκαμαν ὅσα τοὺς ὑπέβαλλεν ἡ ἀχαλίνωτος μανία των, ἕως ὅτου ἐνικήθησαν καὶ αὐτοὶ κατὰ κράτος, πράγμα, πὺν ὑπῆρξε πολὺ δύσκολον. Ἀλλ' ἄς διέλθωμεν εἰς ἄλλα σπουδαιότερα θέματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Περὶ τῆς κατακτητικῆς μανίας τοῦ Νίνου, ⁽¹⁾ ὁ ὅποιος διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ βασίλειόν του ἐκήρυξε πρῶτος αὐτὸς τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν ὁμόρων λαῶν.

Ὁ Ἰουστίνος, ⁽²⁾ ὁ ὅποιος, ἀκολουθῶν τὸν Τρόγου Πομπήϊον, δὲν ἔγραψε μόνον εἰς τὴν Λατινικὴν, ἀλλὰ συνέταξεν ἐν συνόψει καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἢ μᾶλλον τὴν ἱστορίαν

(1) Νίνος, ἥρως θρυλικός, ἰδρυτὴς τῆς Νινευῆς, σύζυγος τῆς ὄχι ὀλιγώτερον θρυλικῆς Σεμιράμιδος, γυναικὸς ἐνεργητικῆς καὶ σώφρονος. Ὁ Νίνος θεωρεῖται ἰδρυτὴς τῆς ἀσσυριακῆς μοναρχίας. Εἰς τὸν ἡγεμόνα τοῦτον ἀποδίδονται κατακτήσεις, τὰς ὁποίας οὐδέποτε ἔκαμε. Ὁ Νίνος φέρεται ἀκμάσας περὶ τὸ ἔτος 2000 π. Χ.

(2) Ἱστορικὸς τοῦ αἰῶνος τῶν Ἀντωνίων.

τῶν ξένων λαῶν, ἀρχίζει τὸ ἱστορικὸν ἔργον του ὡς ἀκολούθως : « Κατ' ἀρχὰς τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν λαῶν καὶ τῶν ἐθνῶν εἶχον οἱ βασιλεῖς, οἱ ὅποιοι ἀνῆρχοντο εἰς τὸ μεγαλειῶδες τοῦτο ἀξίωμα, ὅχι διότι ἐπεζήτουν τὴν εὐνοίαν τῶν λαῶν, ἀλλὰ λόγῳ τῆς μεταξὺ τῶν δικαίων ἀνθρώπων κατοπτριζομένης μετριοπαθείας των. Οἱ λαοὶ δὲν ἐκυβερνῶντο ὑπὸ οὐδενὸς νόμου, (τοὺς νόμους ἀνεπλήρωνε ἡ θέλησις τῶν βασιλέων). Τότε ἐσυνήθιζαν νὰ ὑπερασπίζουν τὰ σύνορα τοῦ βασιλείου μᾶλλον παρὰ νὰ τὰ ἐκτείνουν, καὶ κάθε κράτος περιωρίζετο ἐντὸς τῶν συνόρων τῆς χώρας του ».

« Πρῶτος ὁ Νῖνος, βασιλεὺς τῶν Ἀσσυρίων, διατελὼν ὑπὸ τὸ κράτος μιᾶς νέας φιλοδοξίας κατακτήσεων, μετέβαλε τὸ παλαιὸν ἔθιμον, πὺν ἦτο σχεδὸν κληρονομικόν. Πρῶτος αὐτὸς διεξήγαγε πολέμους ἐναντίον τῶν ὁμόρων λαῶν καὶ κατώρθωσε νὰ κυριαρχῇ μέχρι τῶν συνόρων τῆς Λιβύης ἐπὶ λαῶν μὴ ἡσκημένων εἰς τὰ ὅπλα καὶ ἀνικάνων νὰ ἀμυνθοῦν ». Καὶ ὀλίγον κατόπιν λέγει : « Ὁ Νῖνος ἐστερέωσε τὸ μεγαλεῖον τῆς κυριαρχικῆς δυνάμεως του διὰ μιᾶς μακροχρονίου καὶ ἀδιαπτώτου κατοχῆς. Ὅταν λοιπὸν ἐνίκησε τοὺς ὁμόρους λαοὺς, γενόμενος ἰσχυρότερος διὰ τῆς ἐνώσεώς των, καταπολεμῶν ἄλλους λαοὺς, καθυπέταξεν ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δεδομένου ὅτι ἡ προγενεστέρα νίκη τοῦ ἐχρησίμευεν ὡς μέσον διὰ νὰ κερδίσῃ καὶ ἄλλας τοιαύτας ».

Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ αὐθεντία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰουστίνου ἢ τοῦ Τρόγου, (διότι ἀλλὰ ἱστορίαι αὐθεντικώτερα ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἱστορικοὶ ἐψεύσθησαν εἰς μερικὰ σημεῖα) ἔνα εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὅλοι οἱ συγγραφεῖς εἶναι σύμφωνοι εἰς τὸ ὅτι τὸ βασίλειον τῶν Ἀσσυρίων ἐπεξετάθη ὑπὸ τοῦ Νίνου κατὰ μῆκος καὶ πλάτος. Ἐζησε δὲ τόσον μακρὸν χρόνον, ὥστε ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία δὲν ἔφθασε εἰς τὴν ἡλικίαν του. Διότι, ὅπως γράφουν ἐκεῖνοι, πὺν ὑπελόγισαν τὰ ἔτη του τὸ βασίλειον αὐτὸ διετερήθη χίλια διακόσια σαράντα χρόνια, ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Νίνου μέχρις ὅτου τὸ κατέκτησαν οἱ Μῆδαι. ⁽¹⁾

Λοιπὸν τὸ νὰ διεξάγῃ κανεὶς πόλεμον ἐναντίον ὁμόρων λαῶν καὶ νὰ συμπεριφέρεται καθ' ὃν τρόπον ἀπαιτοῦν οἱ πολεμικοὶ ἀγῶνες, δηλαδὴ νὰ καταστρέφῃ καὶ νὰ ὑποτάσῃ λαοὺς, οἱ ὅποιοι οὐδεμίαν ἐπροξένησαν εἰς αὐτὸν βλάβην, ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ ἱκανοποιῇ τὴν φιλοδοξίαν του νὰ κυριαρχῇ, πῶς ἄλλως ἤμποροῦμεν νὰ τὸ καλέσωμεν, ἐὰν ὅχι μίαν μεγάλην ληστείαν ;

(1) Περὶ τὸ ἡμισυ τοῦ ὀγδόου π. Χ. αἰῶνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ἄρα γε οἱ θεοὶ βοηθοῦν τὰ βασίλεια, ὅταν ἀκμάζουν καὶ τὰ ἐγκαταλείπουν, ὅταν περιέλθουν εἰς παρακμήν;

Ἐὰν τὸ βασίλειον ἐκεῖνο ⁽¹⁾ ὑπῆρξε τόσο μεγάλο καὶ ἡδυνήθη νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ χρόνον τόσο μακρόν, χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν, διατί ἀποδίδεται εἰς τῶν Ρωμαίων τοὺς θεοὺς ἡ ἰσχὺς τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τῆς τόσον ἐκτεταμένης εἰς γαίας καὶ διαρκείας τόσον μακρᾶς; Διότι ὁποιαδήποτε καὶ ᾖ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ μεγαλείου τοῦ ἐνός, εἶναι αὕτη αὕτη ἡ αἰτία τοῦ μεγαλείου τοῦ ἄλλου. Ἐὰν ὅμως ἰσχυρίζονται, ὅτι ἡ ἰσχὺς τῆς αὐτοκρατορίας ἐκείνης ὀφείλεται εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεοτήτων, ἐρωτῶ: «ποίων θεοτήτων ἄρα γε;» Διότι οἱ λαοί, πὺν κατεπολέμησε καὶ καθυπέταξεν ὁ Νῖνος, δὲν ἐλάτρευον ἄλλους θεοὺς, ἢ, ἔὰν οἱ Ἀσσύριοι εἶχον ἰδικούς των θεοὺς ἰκανωτέρους καὶ περισσότερον πεπειραμένους εἰς τὸ νὰ καθιδρύουν καὶ νὰ διατηροῦν αὐτοκρατορίας, οἱ θεοὶ αὐτοὶ θὰ εἶχον ἴσως ἀποθάνει, ὅταν οἱ Ἀσσύριοι εἶχον χάσει τὸ κράτος των, ἢ δὲν εἶχον λάβει ἀπὸ τοὺς λάτρες των τὴν ὑπεσχημένην ἀμοιβήν. Ἡ, ἐπειδὴ ἐζήτουν μεγαλύτερον μισθόν, ἐπροτίμησαν νὰ προσχωρήσουν εἰς τοὺς Μήδους, κατόπιν δὲ πάλιν εἰς τοὺς Πέρσας ⁽²⁾, προσκληθέντες ὑπὸ τοῦ Κύρου. Ὁ λαὸς δὲ αὐτὸς παραμένει ἀκόμη καὶ σήμερον ἐντὸς τῶν στενῶν ἀσιατικῶν συνόρων του, μετὰ τὴν βασιλείαν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης ⁽³⁾, τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε τεράστιον, ἀλλὰ βραχυτάτης διαρκείας.

Ἐὰν ἔχη οὕτω τὸ πρᾶγμα, οἱ θεοὶ εἶναι ἄπιστοι, ἐφ' ὅσον ἐγκαταλείπουν τοὺς φίλους των καὶ προσχωροῦν εἰς τοὺς ἐχθρούς, (πρᾶγμα, πὺν δὲν ἔκαμε οὔτε αὐτὸς ὁ Κάμιλλος, μολονότι δὲν ἦτο παρὰ μόνον ἄνθρωπος. Ἀφοῦ ἐνίκησε καὶ κατέλαβε μίαν λίαν ἐχθρικὴν πρὸς τὴν Ρώμην πόλιν, ἀντελήφθη, ὅτι ἡ Ρώμη διὰ τὴν ὁποίαν εἶχε νικήσει ἦτο ἀχάριστη. Πάντως ὅμως λησμονῶν τὴν ἀδικίαν, πὺν τοῦ ἔγινε, καὶ ἐνθυμούμενος μόνον, ὅτι ἦτο πατρίς του, τὴν ἐλευθέρωσε ἄλλην μίαν φορὰν, αὐτὴν δὲ τὴν φορὰν ἀπὸ τοὺς Γαλάτας) — ἢ δὲν εἶναι τόσον ἰσχυροί, ὅσον

⁽¹⁾ Δηλαδή τὸ βασίλειον τῶν Ἀσσυρίων ὑπὸ τὸν Νῖνον.

⁽²⁾ Ὅταν ὁ Κύρος κατέλαβε τὴν Βαβυλῶνα τὸ 538 π. Χ.

⁽³⁾ Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐγεννήθη κατὰ ἔτος 356 π. Χ. Διεδέχθη τὸν πατέρα του Φίλιππον τὸ 336 καὶ ἀπέθανε τὸ 323 π. Χ.

ἐμπρέπει εἰς τοὺς θεοὺς, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ νικῶνται ἀπὸ τὴν σωφροσύνην καὶ τὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ, ὅταν διεξάγουν μεταξύ των οἱ ἄνθρωποι πολεμικοὺς ἀγῶνας, δὲν εἶναι οἱ θεοὶ ἐκείνοι, ποὺ νικῶνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ θεοὶ ὑπὸ ἄλλων θεῶν, ποὺ λατρεύονται ὡς προστάται ἐκάστης πόλεως, ὥστε ὑπάρχουν μεταξύ των ἐχθρότητες καὶ κάθε θεὸς ὑποστηρίζει τὸ ἰδικόν του κόμμα. Διὰ τοῦτο μία πόλις δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λατρεύῃ τοὺς θεοὺς της περισσότερον ἀπὸ τὰς ἄλλας θεότητας, αἱ ὅποιαι θὰ παρεῖχον εἰς τοὺς προστατευομένους των τὴν βοήθειάν των. Συμπέρασμα : ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἐγένετο ἡ ἀποχώρησις ἢ ἡ φυγὴ τῶν θεῶν, ἢ μετανάστευσις ἢ ἡ προδοσία των, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης, ἓνα εἶναι τὸ γεγονὸς δηλαδή, ὅτι εἰς τοὺς τόπους καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ μοναρχικὰ ἐκεῖνα κράτη, λόγῳ βαρυτάτων ἡττῶν, κατεστρέφοντο ἢ περιήρχοντο εἰς ἄλλους, δὲν εἶχεν ἀκόμη διακηρυχθῇ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Πράγματι, ὅταν κατέρρευσεν τὸ βασίλειον τῶν Ἀσσυρίων, κατόπιν χιλίων διακοσίων καὶ πλέον μετὰ τὴν ἰδρυσίν του ἐτῶν, ἐὰν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐξηγγελεν εἰς τὸ κράτος αὐτὸ μίαν αἰώνιον βασιλείαν καὶ ἀπηγόρευε τὴν λατρείαν τῶν ψευδῶν καὶ ἱεροσύλων θεῶν, οἱ ὑπερφίαλοι κάτοικοι τῆς χώρας ἐκείνης, τί ἄλλο θὰ ἔλεγον παρὰ μόνον αὐτό: δηλαδή ὅτι τὸ βασίλειόν των, ποὺ διετηρήθη τόσον μακρὸν χρόνον, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαθῇ ἀπὸ καμμίαν ἄλλην αἰτίαν, παρὰ διὰ τὸ ὅτι ἐγκατέλειψε τοὺς θεοὺς τῶν προγόνων καὶ ἡσπασθῇ τὸν Χριστιανισμόν; Ἐν μέσῳ τῶν τοιούτων ματαίων παραπόνων, διότι εἶναι πράγματι μάταια, οἱ ἀντίπαλοί μας ἃς περιεργασθοῦν τὸν ἑαυτὸν των ὡς ἐν κατόπτρῳ, καὶ ἃς ἐρυθριάσουν διὰ τὸ ὅτι κάμνουν τοιαῦτα παράπονα, ἐὰν διατηροῦν ἀκόμη εἰς τὴν ψυχὴν των τὸ συναίσθημα τῆς αἰδοῦς.

Μολονότι ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἔχει μᾶλλον βλαβῇ παρὰ μεταμορφωθῇ, πρᾶγμα ποὺ εἶχε συμβῇ καὶ εἰς ἄλλους χρόνους, πρὶν ἢ λατρεύσῃ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ ἐπειδὴ μετὰ τὴν συμφορὰν ἐκείνην ἠμπόρεσε ν' ἀνασυγκροτηθῇ, δὲν πρέπει ν' ἀπελπιζώμεθα πιστεύοντες, ὅτι δὲν δύναται ν' ἀνορθωθῇ καὶ κατὰ τοὺς παρόντας χρόνους. Διότι ποῖος γνωρίζει τὰς βουλὰς τοῦ Θεοῦ ἐν προκειμένῳ; ⁽¹⁾

(1) Μὲ ἄλλας λέξεις : Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, μολονότι ὑπέστη πολλὰς συμφοράς, δὲν ἐδοκίμασε πολλὰς ἐσωτερικὰς μεταμορφώσεις. Μολονότι δὲ διεξήγαγε πλείστους πολεμικοὺς ἀγῶνας οὐδέποτε κατεβλήθη καὶ ἀπερροφήθη ἀπὸ μίαν ἄλλην μεγαλυτέραν αὐτοκρατορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Ποῖοι εἶναι οἱ θεοί, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ῥωμαίων ἐβοήθησαν τὴν πατρίδα των νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν των, ἐνῶ ἐπίστευον, ὅτι ὤφειλον νὰ ἐμπιστευθοῦν τὴν προστασίαν καὶ τὴν προάσπισιν τῶν Ῥωμαίων πολιτῶν εἰς ἰδιαιτέρας θεότητας.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων, ἃς ἐξετάσωμεν τώρα, ποῖος ἢ ποῖοι θεοὶ μεταξὺ τῆς πληθύος τῶν θεοτήτων, ποὺ ἐλάτρευον οἱ Ῥωμαῖοι, συνέτειναν, ὅπως πιστεύουν οἱ ἀντίπαλοί μας Ἑθνικοὶ ἰδίως εἰς τὴν ἐπέκτασιν καὶ διατήρησιν τῆς αὐτοκρατορίας των. Διότι ἐγὼ δὲν πιστεύω ὅτι ἀπέδωσαν μέρος τῆς θαυμασίας καὶ μεγαλειώδους δημιουργίας των εἰς τὴν Καθαρτήριον ⁽¹⁾ (Cluacina), τὴν Ἡδύτοκον ⁽²⁾, (Volupia), τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ὀφείλεται εἰς τὴν ἡδονὴν (voluptas), ποὺ παρέχει, τὴν Ἡδυχαρῇ ⁽³⁾ (Lubertina) ἐκ τῆς λέξεως ἡδυπάθεια (libido) ἢ εἰς τὸν Οὐατικανόν ⁽⁴⁾, προστάτην κατὰ τοὺς πρώτους κλαυθυμηρισμοὺς τῶν βρεφῶν, ἢ εἰς τὴν θεὰν τῶν σπαργάνων (Cunina) ⁽⁵⁾, ἢ ὁποία ἐμερίμνα διὰ τὸ λίκνόν των.

Ἀλλὰ, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπενθυμίσω εἰς ἓνα καὶ μόνον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τούτου ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν καὶ τῶν θεαινῶν, τοὺς ὁποίους μετὰ κόπου οἱ ἀντίπαλοί μας ἠμπόρεσαν ν' ἀπαριθμήσουν εἰς ὀγκώδεις τόμους καὶ ν' ἀποδώσουν ἰδιάζουσαν λειτουργίαν εἰς ἕκαστον καὶ εἰς ἑκάστην ἐξ αὐτῶν; Οὔτε ἐπίστευον, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐμπιστευθοῦν τὴν προστασίαν τῶν ἀγρῶν εἰς μίαν καὶ μόνην θεότητα. Τὰ ἀγροτικὰ ζητήματα

(1) Cluacina, ἐπώνυμον τῆς Ἀφροδίτης ὡς καθαρτηρίου θεᾶς.

(2) Volupia, ἢ Ἀφροδίτη ὡς προσωποποίησις τῆς ἡδονῆς.

(3) Lubertina, ἢ Ἀφροδίτη ὡς προσωποποίησις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς.

(4) Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος (Noct. Att. XVI, 17) συνδέει τὴν λέξιν Οὐατικανὸς (Vaticanus) μὲ τὴν λέξιν vaticinium (χρησμολογία, μαντεία, προφητεία), ἀλλ' εἰς ἄλλο χωρίον παράγει τὴν λέξιν Οὐατικανὸς ἐκ τοῦ vagitibus (vagio), κλαυθυμηρισμός, τὴν ἐτυμολογίαν δὲ ταύτην παρέλαβαν ἀπὸ τὸν Οὐάρωνα.

(5) Cunina, ἢ θεὰ τοῦ λίκνου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἢ προστάτις τῶν βρεφῶν.

ἀνέθεσαν εἰς τὴν θεὰν τῶν γαιῶν (Rusina) ⁽¹⁾, τὴν προστασίαν τῶν ὁρέων εἶχεν ὁ θεὸς Ἰουγατῖνος ⁽²⁾, τοὺς λόφους ἐπροστάτευεν ἡ θεὰ Κολλατίνα ⁽³⁾ καὶ τὰς πεδιάδας ἡ θεὰ Βαλλόνια. Δὲν εἶχον δὲ μόνον μίαν καὶ μόνην θεάν, τὴν Σεγεσίαν (Segetia), προστάτιδα τῆς συγκομιδῆς, ἀλλ' ἐδημιούργησαν διὰ τὰ σπαρτά, ἐφ' ὅσον εὐρίσκοντο ὑπὸ τὸ ἔδαφος, ἄλλην θείαν προστάτιδα τὴν Σηϊάν (Seja), ὅταν ὁμως ἐβλάστανον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους, ἡ προστασία των ἀνεντίθετο ἐκ νέου εἰς τὴν θεὰν Σεγεσίαν. Τὰ ἤδη θερισθέντα καὶ τοποθετηθέντα εἰς τοὺς σιτοβολῶνας σιτηρὰ ἐπροστάτευεν ἡ θεὰ Τουτιλίνα ⁽⁴⁾ διὰ νὰ διαφυλάσσωνται ἀσφαλῶς. Εἰς ποῖον δὲν θὰ ἐφαίνετο, ὅτι ἡ θεὰ Σεγεσία, ἡ ὁποία μεριμνᾷ διὰ τὰ σπαρτά ἀπὸ τὴν σπορὰν μέχρι τοῦ θερισμοῦ, θὰ ἦτο ἀρκετή;

Πράγματι, εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ποὺ ἤθελαν νὰ ἔχουν πλῆθος θεῶν, δὲν ἤρκεσε νὰ ἐκπορνεύουν τὴν ἀθλίαν ψυχὴν των, προσφέροντες θυσίαν εἰς τὴν αἰσχροὴν ἐκείνην σπεῖραν τῶν δαιμόνων καὶ περιφρονοῦντες τὴν λατρείαν τοῦ ἑνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἔθεσαν τὴν Περσεφόνην ⁽⁵⁾ προστάτιδα τῶν σιτηρῶν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους βλάστησίν των, ἓνα θεὸν τὸν Νοδοῦτον (Nodutum) ⁽⁶⁾ διὰ τοὺς ὅζους τῆς καλάμης, τὴν θεὰν Βολουτίαν ⁽⁷⁾ διὰ τὸ περικάλυμμα τῶν σταχύων καὶ διὰ

(1) Rusina, ἀντὶ Rurina ἐκ τοῦ rus, ruris (ὁ ἀγρός) Κατὰ τὸν Τερτουλλιανὸν (ad nationes, II, 11) ἐκαλεῖτο καὶ Rucinia.

(2) Ἰουγατῖνος (Jugatinus). Ὁ Αὐγουστῖνος ἀναφέρει καὶ ἄλλον θεὸν Ἰουγατῖνον ὡς προστάτην τοῦ γάμου.

(3) Ἡ Κολλατίνα καὶ ἡ Βαλλόνια δὲν μνημονεύονται ὑπὸ τῶν λατίνων συγγραφέων, φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος ὀφείλει τὰ ὀνόματά του εἰς τὸν Οὐάρωνα καὶ εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λαὸν τῆς ἐποχῆς του.

(4) Ἡ Τουτιλίνα (Tutilina) ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Οὐάρωνος καὶ τοῦ Μακροβίου, χωρὶς ὁμως οἱ συγγραφεῖς οὗτοι νὰ καθορίζουν τὴν λειτουργίαν της. Ὁ Νόντιος Μαρκέλλος λέγει: Tutilina dea est a tuendo dicta. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἐκ τοῦ tueor (ἐπιτηρῶ, διαφυλάττω) εἶναι λίαν ἐπιτυχής.

(5) Ἡ Περσεφόνη, θυγάτηρ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Δήμητρας, θεωρεῖται ἐνταῦθα ὡς θεὰ τῶν βλαστησάντων σιτηρῶν.

(6) Nodutus dicitur Deus qui ad nodos perducit res satas, Ἀμβροσιος. Advers. gent. IV, 7 καὶ 11. (Δηλαδή Νοδοῦτος καλεῖται ὁ Θεός ὁ ὁποῖος προάγει εἰς τοὺς ὅζους (nodos) τὰ σπαρτά.

(7) Βολουτίνα (Volutina) ἐκ τοῦ volvere = περιελίσσω, περιτυλίσσω. Ἡ θεὰ αὕτη δὲν ἀναφέρεται ἄλλαχοῦ.

τούς ἤδη διανοιγομένους στάχυσ τὴν θεὰν Πατελάναν ⁽¹⁾. Διὰ τὰ σπαρτά, ὅταν εὐρίσκωνται εἰς ἴσον ὕψος βλαστήσεως, εἶναι ἡ θεὰ Ὀστιλίνα ⁽²⁾. Διὰ τὰ σπαρτά κατὰ τὴν ἀνθησίν των εἶναι ἡ Φλώρα. Διὰ τὰ ἐν γάλακτι— δηλαδή διὰ τὰ μὴ ἀκόμῃ ὥριμα— ὁ θεὸς Λακτοῦρνος. Διὰ τὰ ἤδη ὥριμασθέντα σιτηρὰ ἡ θεὰ Ματοῦτα ⁽³⁾. Δὲν ὑπενθυμίζω ὅλας τὰς λοιπὰς ἡλιθιότητας, διότι πλήττω, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ τὰς πιστεύουν δὲν ἐντρέπονται.

Εἶπα ὅμως τὰ ὀλίγιστα αὐτὰ πράγματα μὲ ἓνα ὠρισμένον σκοπόν: δηλαδή διὰ νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι οἱ ἐν λόγῳ Ἑθνικοὶ δὲν θὰ ἐτολμοῦσαν νὰ ἰσχυρισθοῦν, ὅτι τοιούτου εἴδους θεότητες ἴδρυσαν, ἐπεξέτειναν καὶ διετήρησαν τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, διότι ἐκάστη ἐξ αὐτῶν εἶχεν ὠρισμένην εἰδικότητα, καὶ συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς μίαν οἵανδήποτε ἄλλην τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἰδικοῦ της ἔργου. Πράγματι, πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἡ Σεγεσία, ἐφ' ὅσον δὲν ἤμποροῦσε νὰ φροντίζῃ διὰ τὰ σπαρτά καὶ συγχρόνως διὰ τὰ δένδρα. Καὶ πῶς θὰ ἠδύνατο ν' ἀσχολῇται μὲ τὰ ὄπλα ἡ θεὰ τῶν σπαργάνων (ἡ Κουνίνα), ἀφοῦ ἡ δρᾶσίς της συνεκεντρώνετο ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον γύρω ἀπὸ τὰ λῖκνα τῶν βρεφῶν; Πῶς θὰ ἦτο χρήσιμος εἰς τὸν πόλεμον ὁ θεὸς Νοδοῦτος, ἡ δύναμις τοῦ ὁποίου περιορίζετο εἰς τοὺς ὄξους τῶν στελεχῶν καὶ δὲν ἐπεξετείνετο οὔτε εἰς τὴν γῆριν ἢ εἰς τὸ κέλυφος τῶν στάχυν; Ὁ καθεὶς θέτει μόνον ἓνα θυρωρὸν εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ τοῦτο ἀρκεῖ, διότι ὁ θυρωρὸς εἶναι ἄνθρωπος. Αὐτοὶ ὅμως οἱ Ἑθνικοὶ ἔθεταν ὡς φύλακας τῶν θυρῶν τρεῖς θεοὺς: τὸν Φόρκολον, ⁽⁴⁾ διὰ τὴν θύραν, τὴν Καρδέαν ⁽⁵⁾ διὰ τὰς στρόφιγγας καὶ τὸν Λιμεντῖνον διὰ τὰ δρόσημα. Τοιουτοτρόπως ὁ Φόρκολος δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ μεριμνᾷ ταῦτοχρόνως καὶ διὰ τὴν θύραν καὶ διὰ τοὺς στρόφιγγας καὶ διὰ τὰ δρόσημα.

⁽¹⁾ Πατελάνα (Patelana)· ὁ Ἀρνόβιος ὁμιλεῖ περὶ δύο θεοτήτων: Patelana καὶ Patella.

⁽²⁾ Ὅπως ἡ Βολουτίνα, οὕτω ἡ Ὀστιλίνα (Hostilina) καὶ ὁ Λακτοῦρνος (Lacturnus) δὲν ἀναφέρονται ἀλλαχοῦ.

⁽³⁾ Ματοῦτα (Matuta), ἡ θεὰ τῆς πρωΐας, ἡ Ροδοδάκτυλος Ἡὼς τῆς ρωμαϊκῆς μυθολογίας.

⁽⁴⁾ Forculus ἐκ τοῦ fores — ἡ θύρα.

⁽⁵⁾ Cardea καὶ Limentinus ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Τερτουλλιανοῦ, De idol. 15.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

**Ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὀφεί-
λεται ἄρα γε εἰς τὸν Δία, οἱ λάτρεις τοῦ ὁποίου τὸν ἐθεώρουν
ὥς τὸν ὑπέρτατον θεόν ;**

Παραμερίζοντες ἢ ἐγκαταλείποντες ἐπ' ὀλίγον τὸ πλῆθος ἐκεῖνο τῶν μικροτέρων θεῶν, πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν εἰς ποίαν εὐεργετικὴν δρᾶσιν τῶν μεγαλυτέρων θεῶν ὀφείλεται τὸ ὅτι ὑπῆρξε τόσον μεγάλη ἡ Ρώμη, ὥστε νὰ κυριαρχῇ ἐπὶ τόσων λαῶν καὶ ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον. Ἀναμφιβόλως τὸ μεγαλειῶδες τοῦτο ἔργον δέον ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν Δία. Πράγματι οἱ Ἑθνικοὶ τὸν ἐθεώρουν ὥς τὸν βασιλέα ὅλων τῶν θεῶν καὶ τῶν θεαινῶν ἀρκετὰ εὐλόγως, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ κάποιον ποιητὴν ἐλέχθη, ὅτι «τὰ πάντα πληροῦνται ὑπὸ τοῦ Διός». ⁽¹⁾

Ὁ Οὐάρρων πιστεύει, ⁽²⁾ ὅτι ὁ θεὸς οὗτος ἐλατρεύετο ἀκόμη καὶ ὑπ' ἐκείνων, ποὺ δοξάζουν ἓνα καὶ μόνον Θεόν, χωρὶς νὰ τὸν ἀπεικονίζουσιν δι' ἐνὸς οἰουδήποτε ὁμοιώματος καὶ μολονότι τὸν καλοῦν μὲ ἄλλο ὄνομα. Ἐὰν ὅμως ἔχη οὕτω τὸ πρᾶγμα, διατί ἡ Ρώμη, καθὼς ἀκριβῶς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι λαοὶ τὸν μετεχειρίσθησαν τόσον κακῶς, ὥστε ν' ἀνεγείρουν εἰς αὐτὸν ἄγαλμα; Τοῦτο δὲ δὲν ἤρесе καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν Οὐάρρωνα, μολονότι εἶχε τόσο πολὺ τυφλωθῇ καὶ παρασυρθῇ ἀπὸ τὴν διεστραμμένην συνήθειαν τῆς μεγάλης αὐτῆς πόλεως, δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ καὶ νὰ γράψῃ, ὅτι οἱ εἰσαγαγόντες τὰ ἄγάλματα τῶν θεῶν εἰς τὴν λατρείαν τῶν λαῶν, «ἀπεμάκρυναν ἀπ' αὐτοὺς τὸν φόβον τῆς Θεότητος καὶ ἐπρόσθεσαν καὶ ἄλλην πλάνην».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

**Ποίας ἀντιλήψεις εἶχον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔδεσαν διαφόρους
θεοὺς εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου.**

Διατί εἰς τὸν Δία προστίθεται ὥς σύζυγός του ἡ Ἥρα, εἰς

⁽¹⁾ «Jovis omnia plena».

⁽²⁾ Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, κεφ. ΚΑ ὁ Αὐγουστίνος παρατηρεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ κάτωθι : Dicit etiam Varro Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse. (Οἱ Ρω-

τρόπον ὥστε αὕτη νὰ ὀνομάζεται «ἀδελφή του καὶ σύζυγός του»; Ὁ λόγος, ἰσχυρίζονται οἱ Ἑθνικοί, εἶναι, ὅτι ὁ μὲν Ζεὺς κατοικεῖ εἰς τὸν αἰθέρα, ἡ δὲ Ἥρα εἰς τὸν αἶρα, τὰ δύο δὲ ταῦτα στοιχεῖα συνδέονται, ὁ αἰθήρ ἄνωθεν καὶ ὁ αἶρ κατώθεν. ⁽¹⁾ Ὡστε ὁ Ζεὺς δὲν εἶναι ὁ θεὸς ἐκείνος «ὁ τὰ πάντα πληρῶν», ἀφοῦ καὶ ἡ Ἥρα λαμβάνει καὶ αὐτὴ κάποιον μέρος. Ἰσως τόσον ὁ πρῶτος ὅσον καὶ ἡ δευτέρα πληροῦν τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, ἴσως δὲ οἱ δύο αὐτοὶ σύζυγοι νὰ εὐρίσκωνται καὶ εἰς τὰ δύο καὶ εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν. Ἀλλὰ τότε διατί ὁ αἰθήρ νὰ ἀνήκη εἰς τὸν Δία καὶ εἰς τὴν Ἥραν ὁ αἶρ; Ἐπὶ τέλους αὐτοὶ οἱ δύο θὰ ἦσαν ἀρκετοί. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ἀποδίδουν τὴν θάλασσαν εἰς τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν γῆν εἰς τὸν Πλούτωνα; Διὰ νὰ μὴ μείνουν δὲ καὶ αὐτοὶ χωρὶς γυναῖκα, εἰς μὲν τὸν Ποσειδῶνα προστίθεται ἡ Ἀμφιτρίτη, ⁽²⁾ εἰς δὲ τὸν Πλούτωνα ἡ Περσεφόνη. Ὅπως ἡ Ἥρα, καθὼς λέγουν, κατέχει τὸ κατώτερον μέρος τοῦ αἶρος, οὕτω καὶ ἡ Ἀμφιτρίτη ἐξουσιάζει τὸ κατώτερον μέρος τῆς θαλάσσης καὶ ἡ Περσεφόνη τὸ βαθύτερον ἀκόμη μέρος τῆς γῆς.

Οἱ Ἑθνικοὶ προσπαθοῦν νὰ εὑρουν τρόπον, ὅπως δικαιολογήσουν τὰ παραμύθια αὐτά, ἀλλὰ δὲν τὸν εὐρίσκουν. Διότι εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν οἱ φιλόσοφοι θὰ ἔλεγον μᾶλλον, ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου εἶναι τρία ⁽³⁾ καὶ ὄχι τέσσαρα, ὅπως ἕκαστος

μαῖοι ἐπὶ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα καὶ πλέον ἔτη ἐλάτρευον τοὺς θεοὺς, χωρὶς νὰ τοὺς παριστάνουν μὲ εἰκόνας). Εἰς δὲ τὸ De consens. Evang. I, 30 γράφει: Varro autem... Deum Judaeorum Jovem putavit, nihil interesse censens quo nomine nuncupetur, dum eadem res intelligatur. (Ὁ δὲ Οὐάρρων ἐφρονεῖ, ὅτι θεὸς τῶν Ἰουδαίων ἦτο ὁ Ζεὺς, μὴ ἀποδίδων σημασίαν εἰς τὸ πῶς ὀνομάζετο, ἐφ' ὅσον ἐννοεῖτο τὸ αὐτὸ πρᾶγμα).

⁽¹⁾ Ὁ αἰθήρ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ σφαῖρα τοῦ πυρός, τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ αἶρος, ὁ αἶρ τὸ ἀμέσως ὑπὸ τὸν αἰθέρα στοιχεῖον, τὸ εὐρισκόμενον εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτοῦ.

⁽²⁾ Salacia ἐκ τοῦ salum = τὸ ἀλμυρὸν κῦμα. Εἶναι ἡ Τηθύς ἢ ἡ Ἀμφιτρίτη τῶν Ἑλλήνων.

⁽³⁾ Ὁ Ἐμπεδοκλῆς διατείνεται, ὅτι ἡ ὕλη συνίσταται ἐκ τεσσάρων στοιχείων : τοῦ αἶρος, τοῦ ὕδατος, τῆς γῆς καὶ τοῦ πυρός. Κατὰ τοῦ φιλοσόφου ὁμως τούτου ἐγείρεται ἡ μομφή, ὅτι ἀγνοεῖ τὴν πρωταρχικὴν ὕλην prima materia. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην τὰ μνημονευθέντα στοιχεῖα εἶναι κατ' οὐσίαν διάφορα καὶ ἀπλᾶ ὑπὸ χημικὴν ἔποψιν στοιχεῖα, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Ἐπειδὴ ὁμως ἔβλεπεν, ὅτι τὰ μὲν μεθι-

γάμος τῶν θεῶν ἀπεικονισθῇ δι' ἐνὸς τῶν ἐν λόγῳ στοιχείων. Οἱ Ἑθνικοὶ ὁμῶς ἰσχυρίζονται, ὅτι ἄλλο εἶναι ὁ αἰθήρ ἢ ἡ σφαῖρα τοῦ πυρός, καὶ ἄλλο ὁ αἶθρ. Τὸ ὕδωρ ὁμῶς, εἴτε ἐκεῖνο ποῦ εὑρίσκεται ἐπάνω, εἴτε ἐκεῖνο, ποῦ εὑρίσκεται κάτω, εἶναι πάντοτε ὕδωρ. Ἀλλ' ἅς ὑποθέσωμεν, ὅτι διαφέρει κατὰ τι. Θὰ εἶναι ἄρα γε τόση μεγάλη ἡ διαφορὰ, ὥστε τὸ ἄλλο νὰ μὴν εἶναι πλέον ὕδωρ; Καὶ ἡ γῆ, ποῦ εἶναι κάτω, τί ἄλλο ἢμπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ γῆ, ὅσον καὶ ἂν εἶναι διαφορετικὴ κατὰ ποιότητα;

Ἴδου λοιπόν, ὅτι ὁλόκληρος ὁ σωματικὸς κόσμος συμπεριλαμβάνεται εἰς τὰ τρία ἢ τέσσαρα αὐτὰ στοιχεῖα. Τότε ὁμῶς ποῦ θὰ εὑρίσκεται ἡ Ἀθηνᾶ; Ποῖον τόπον θὰ κατέχη, ποῖον θὰ πληροῖ; ⁽¹⁾ Διότι ἐτοποθετήθη μαζὶ μὲ αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἐπὶ τοῦ Καπιτωλίου, χωρὶς νὰ εἶναι θυγάτηρ τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων. Ἡ, ἐὰν λέγουν, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ κατέχει τὴν ἀνωτέραν περιοχὴν τοῦ αἰθέρος, καὶ διὰ τοῦτο οἱ ποιηταὶ φαντάζονται, ὅτι ἐγεννήθη ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ Διὸς, διατί δὲν ἐκηρύχθη αὐτὴ βασίλισσα τῶν θεῶν μᾶλλον, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀνωτέρα τοῦ Διὸς; Ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶναι πρόπον νὰ προηγῇται τοῦ πατρὸς ἢ θυγάτηρ; Ἀλλὰ τότε διατί δὲν ἐτηρήθη ἡ αὐτὴ δικαιοσύνη ἀπέναντι τοῦ Κρόνου; Ἴσως ἐπειδὴ ἡττήθη. Ὡστε λοιπὸν οἱ θεοὶ ἐπολέμησαν; «Ὁχι, ὄχι ποτέ». Αὐτὰ ὅλα εἶναι μωρολογίαι τῶν ποιητῶν! Ἴδου λοιπόν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ πιστεύῃ κανεὶς αὐτὰ τὰ παραμύθια, ἀλλ' ὀφείλει νὰ σχηματίζῃ ὀρθοτέραν γνώμην περὶ τῶν θεῶν. Διατί λοιπὸν δὲν ἐδόθη εἰς τὸν πατέρα τῶν θεῶν μία τιμητικὴ θέσις, ἐὰν ὄχι μεγαλυτέρα, ἴση τοῦλάχιστον; Διότι, καθὼς ἰσχυρίζονται οἱ Ἑθνικοί, ὁ Κρόνος συμβολίζει τὴν διάρκειαν τοῦ χρόνου. Ὡστε οἱ λατρεύοντες τὸν Κρόνον λατρεύουν τὸν χρόνον. Κατὰ ταῦτα ὑπαινίσσονται, ὅτι ὁ Ζεὺς, βασιλεὺς τῶν θεῶν, ἐγεννήθη ἐκ τοῦ χρόνου. Πράγματι δὲν εἶναι παράλογος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἥρα ἐγεννήθησαν ἐκ τοῦ χρόνου, ἐφ' ὅσον ὁ πρῶτος εἶναι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ δευτέρα ἡ γῆ, ὁ οὐρανὸς δὲ καὶ ἡ γῆ ἐδημιουργήθησαν ἐν χρόνῳ. Διότι καὶ αὐτὸν τὸν

στάνται εἰς τὰ δέ, δηλαδή ὅτι ἐκ τοῦ ὕδατος γεννᾶται αἶθρ, συνεπέραναν, ὅτι ὑπάρχει ἓνας φορεὺς τῶν ἀντιθέτων στοιχειωδῶν ιδιοτήτων, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι οὔτε στοιχεῖον οὔτε σῶμα δυνάμενον νὰ δεχθῇ τὰς ἐν λόγῳ ιδιότητας καὶ νὰ γίνῃ σῶμα ἢ στοιχεῖον. Ὁ φορεὺς δὲ οὗτος εἶναι κατ' αὐτόν, ἡ πρωταρχικὴ ὕλη, *prima materia*.

(1) Ταρκίνιος ὁ Ὑπερήφανος ἀνήγειρεν ἐπὶ τοῦ Καπιτωλίου λόφου ναὸν εἰς τὸν Δία, δεξιὰ τοῦ ναοῦ τούτου, ἓνα εἰς τὴν Ἥραν καὶ ἀριστερὰ ἓνα εἰς τὴν Ἀθηνᾶν (Διονύς. Ἀλικαρν. IV, 6).

ἰσχυρισμὸν ἀπαντῶμεν εἰς τὰ βιβλία τῶν λογίων καὶ τῶν σοφῶν ἀνδρῶν των. Ὅτι δὲ λέγει ὁ Βιργίλιος, δὲν εἶναι ἀπλῆ φαντασίωσις τῶν ποιητῶν, ἀλλὰ δόγμα τῶν φιλοσόφων:

Τότε ὁ παντοδύναμος πατὴρ ὁ ὀμβροβριθῆς αἰθήρ κατέρχεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς θαλερᾶς συζύγου του. ⁽¹⁾

Δηλαδή κατέρχεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς γῆς ἢ τῆς χθονὸς (tellus), διότι οἱ Ἑθνικοὶ φρονοῦν, ὅτι καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀκόμη τῆς γῆς ὑπάρχουν μερικαὶ διακρίσεις: ἄλλο εἶναι ἡ γῆ, ἄλλο ἡ χθὼν καὶ πάλιν ἄλλο ἡ ἀντίχθων. ⁽²⁾ Καὶ φαντάζονται, ὅτι ὅλαι αὐταὶ εἶναι θεότητες μὲ ἰδιαίτερα ὀνόματα καὶ μὲ ἰδιαιτέραν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν λειτουργίαν, λατρευόμεναι εἰς διακεκριμένα ἱερὰ καὶ μὲ διακεκριμένα εἶδη λατρείας. Οἱ Ἑθνικοὶ ὀνομάζουν τὴν γῆν, αὐτὴν ταύτην, μητέρα τῶν θεῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀνέχωνται καὶ τὰς ἐπινοήσεις τῶν ποιητῶν, δεδομένου ὅτι, συμφώνως πρὸς τὰ βιβλία των, ὅχι τὰ ποιητικά, ἀλλὰ τὰ πραγματευόμενα θρησκευτικὰ θέματα, ἡ Ἥρα δὲν εἶναι μόνον ἀδελφὴ καὶ σύζυγος τοῦ Διός, ἀλλὰ καὶ μητέρα του. Ἐξ ἄλλου λέγουν, ὅτι ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Ἑστία εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ θεά, ⁽³⁾ ἐνῶ συχνότερα ἰσχυρίζονται, ὅτι ἡ Ἑστία ἀνήκει μόνον εἰς τοὺς οἰκιακοὺς βωμούς, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ πόλις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἑστίας ἀφιερροῦνται παρθένοι, διότι, ὅπως ἐκ μιᾶς παρθένου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γεννηθῇ τίποτε, οὕτω καὶ ἐκ τοῦ πυρὸς οὐδὲν γεννᾶται. Παρέ-

⁽¹⁾ Tuus pater omnipotens fecundis imbribus aether coniugis in gremium laetae descendit. Βιργιλ. Γεωργ. III, 325—326.

⁽²⁾ Ἡ Ἀντίχθων εἶναι κατὰ τὸν Πυθαγόρειον Φιλόλαον πλανήτης περιφερόμενος πέριξ τοῦ κεντρικοῦ πυρὸς, τῆς Ἑστίας. Τὴν Ἀντίχθωνα ἐφαντάσθη ὁ Φιλόλαος διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὰς κυκλικὰς κινήσεις τῶν ἀστέρων εἰς δέκα, ἀριθμὸν τὸν ὁποῖον ἐξέλεξεν ὁ Θεὸς διὰ νὰ κυριαρχῇ ἐπὶ τοῦ κόσμου. Ὁ ἀριθμὸς δέκα ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ εἶναι ἴσος μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν τεσσάρων πρώτων ἀριθμῶν $1 + 2 + 3 + 4 = 10$. Βραδύτερον Ἀντίχθων ὠνομάσθη ἡ χώρα τῶν ἀντιπόδων καὶ ἀντίχθονες οἱ ἀντίποδες.

⁽³⁾ Καὶ εἰς τὸ Ζ'. βιβλίον, κεφ. ΙΣΤ, ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ τῆς ταυτίσεως τῆς Ἑστίας καὶ τῆς Δήμητρας μὲ τὴν γῆν. Ὁ Κικέρων λέγει σχετικῶς *Cumque Vesta quasi focum urbis . . . complexa sit*. (Δηλαδή ἡ Ἑστία περιστοιχίζεται σχεδὸν μὲ ὁλόκληρον τὸ πῦρ τῆς Πόλεως (De Leg. II, 29). Ὁ δὲ Ὀβίδιος (Fasti, VI, 299,) παράγει τὴν λέξιν Vesta ἐκ τοῦ vi καὶ stat.

στη δὲ ἀνάγκη, ὅπως ὅλαι αὐταὶ αἱ ψευδολογίαι ἀνασκευασθοῦν καὶ ἐκτοπισθοῦν παρ' Ἐκείνου, ποὺ ἐγεννήθη ἐκ μιᾶς Παρθένου. Καὶ ποῖος ἡμπορεῖ ν' ἀνεχθῇ τὸ ὅτι, ἀφοῦ ἀπέδωσαν τόσην τιμὴν καὶ σχεδὸν τόσην ἀγνότητα εἰς τὸ πῦρ, δὲν ἐρυθριοῦν ἀποκαλοῦντες τὴν Ἑστίαν καὶ Ἀφροδίτην, εἰς τρόπον ὥστε ἡ παρθενία ἢ τόσον ἐκτιμωμένη εἰς τὰς ἱερείας των, νὰ φαίνεται εὐτελέστατον προᾶγμα; Διότι, ἐὰν ἡ Ἑστία εἶναι πραγματικῶς ἡ Ἀφροδίτη, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ἐξυπηρετοῦν, συμφώνως πρὸς τὸ τυλικόν, αἱ παρθένοι ἐκεῖναι, ποὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ ἐκτελοῦν τὰς λειτουργίας της; Μήπως ὑφίστανται δύο Ἀφροδίται, μία παρθένος καὶ μία ὄχι; Ἡ μήπως μάλιστα ὑπάρχουν τρεῖς: μία τῶν παρθένων, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἡ Ἑστία, μία τῶν ἐγγάμων γυναικῶν καὶ μία τῶν ἐταίρων; Εἰς τὴν τελευταίαν οἱ Φοῖνικες προσέφερον ὡς δῶρον τὴν ἐκπόρνευσιν τῶν θυγατέρων των προτοῦ τὰς ὑπανδρεύσουν. ⁽¹⁾ Ποία ἐκ τῶν τριῶν Ἀφροδιτῶν εἶναι ἄρα γε ἡ σύζυγος τοῦ Ἡφαιστού; Δὲν εἶναι βέβαια παρθένος, ἐφ' ὅσον ἔχει σύζυγον. Δὲν θὰ εἶναι οὔτε ἐταῖρα! Διότι δὲν πρέπει νὰ φανῇ, ὅτι θέλομεν νὰ κατηγορήσωμεν τὸν υἱὸν τῆς Ἥρας καὶ συνεργάτην τῆς Ἀθηνᾶς. ⁽²⁾

Ἐννοεῖται λοιπόν, ὅτι αὐτὴ ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐγγάμων γυναικῶν, δὲν θὰ ἤθελα ὅμως νὰ τὴν μιμηθοῦν εἰς τὰ ὄργια, ποὺ ἔκαμε μὲ τὸν Ἀρην. Ἐπανέρχεται πάλι εἰς τὰ παραμύθια, λέγουν οἱ Ἑθνικοί. Ἀλλὰ πῶς δικαιολογεῖται ἡ ὀργή των ἐναντίον μας, ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ πραγμάτων, ποὺ συνδέονται μὲ τοὺς θεοὺς των, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε ν' ἀγανακτοῦν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ των, ὅταν βλέπουν νὰ παριστάνωνται εἰς τὰ θέατρα αἱ παρεκτροπαὶ τῶν θεῶν των. Καὶ — αὐτὸ θὰ ἦτο ἀπίστευτον, ἂν δὲν ἀπεδεικνύετο περιτράνως — αὐταὶ αἱ ἴδιαι αἱ παραστάσεις τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων τῶν θεῶν ὠρίσθησαν πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν!

(1) Περὶ τοῦ φρικαλέου ἐθίμου τούτου τῶν Φοινίκων ὁμιλεῖ ὁ Ἀθανάσιος, εἰς τὸ ἔργον του «κατὰ τῶν Ἑθνικῶν», 20, περὶ δὲ τῆς θυσίας τῆς παρθενίας τῶν κορασίων τῆς Βαβυλῶνος ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀστάρτης ὁμιλεῖ διεξοδικῶς ὁ Ἡρόδοτος. (I, 199), ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖ τὸ ἐθίμον τοῦτο «αἰσχιστον νόμον».

(2) Ὁ Ἡφαιστος ἦτο σύντροφος καὶ συνεργάτης τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ τὴν συνεργασίαν τῆς ὁποίας κατεσκεύαζε τοὺς κεραυνοὺς τοῦ Διός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Οἱ λογικώτεροι Ἑθνικοὶ ἰσχυρίζονται, ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ δὲν εἶναι παρὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς.

Μὲ πόσας φυσικὰς ἀποδείξεις καὶ μὲ πόσα ἐπιχειρήματα ἐπιχειροῦν ν' ἀποδείξουν τὰ ἑξῆς: Ἐφ' ὅσον, λέγουν, ὁ Ζεὺς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου τούτου, τοῦ σωματικοῦ, πληροῖ δὲ καὶ κινητοποιεῖ τὴν μᾶζαν ταύτην, μᾶζαν συμπαγῇ συνισταμένην ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἢ ἐξ οἰωνδήποτε ἄλλων· ἔφ' ὅσον παρέχει εἰς τὴν ἀδελφὴν καὶ τοὺς ἀδελφούς του μέρος τῆς ἰσχύος του καὶ τῆς δυνάμεώς του· ἔφ' ὅσον εἶναι τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ αἐρος, διὰ τὸ δύναται νὰ τὸν περιλαμβάνῃ καθ' ὅλον τὸν ὄγκον του, καὶ αὐτὸν ἀκόμη, πού εὐρίσκεται κάτω, καὶ ὁ ὅποιος εἶναι ἡ Ἥρα· ἔφ' ὅσον αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς εἶναι ὁλόκληρος ὁ οὐρανὸς μαζὶ μὲ τὸν αἐρα, καὶ διὰ γονιμοποιῶν βροχῶν καὶ σπόρων καθιστᾷ εὐφορον τὴν γῆν, ὥς ἐὰν ἦτο σύζυγος, συγχρόνως δὲ καὶ μητέρα του, (διότι τοῦτο δὲν θεωρεῖται ἀτιμωτικὸν ὑπὸ τῶν θεῶν), ὁ Ζεὺς εἶναι, (διὰ τὸ μὴν ἀναγκασθῶμεν ν' ἀραδιάσωμεν καὶ ἄλλας σχετικὰς ὑποθέσεις), ὁ μοναδικὸς θεός, περὶ τοῦ ὁποίου, καθὼς πολλοὶ πιστεύουν, λέγει ἓνας σεμνοπρεπέστατος ποιητής:

«Διότι, (λέγουν) ὁ θεὸς πηγαίνει διὰ μέσου ὅλων τῶν γαιῶν καὶ τῶν θαλασσῶν καὶ τοῦ ὑψηλοτάτου Οὐρανοῦ». (1)

Ἀκριβῶς εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ οὐρανοῦ ἐνοικεῖ ὁ Ζεὺς, εἰς τὸν αἐρα ἡ Ἥρα, εἰς τὴν θάλασσαν ὁ Ποσειδῶν, εἰς τὰ μεγαλύτερα βάθη τῆς ἡ Ἀμφιτρίτη, ἐπὶ τῆς γῆς κατοικεῖ ὁ Πλούτων, εἰς τὰς ἐσωτερικωτέρας περιοχάς τῆς ἡ Περσεφόνη, εἰς τὰς οἰκίας ἡ Ἑστία, εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν σιδηρουργῶν ὁ Ἥφαιστος. Μεταξὺ τῶν ἀστέρων εὐρίσκεται ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ οὐράνια σώματα, μεταξὺ τῶν μάντεων ὁ Ἀπόλλων, μεταξὺ τῶν ἐμπόρων ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἰανὸς εἰς ὃ,τι ἀρχίζει, ὁ Τέρμων (2)

(1) «Deum namque ire per omnes
Terrasque tractusque maris
caelumque profundum.»

Βιργίλ. Γεωργ. IV, 221—222.

(2) Ὁ Τέρμων ἢ Τέρμιнос εἶναι παρὰ Ῥωμαίοις ὁ ὄριος θεός, ὁ φύλαξ τῶν ὁρίων. (Terminus).

εἰς ὅ,τι τελεώνει, ὁ Κρόνος εἰς τὸν χρόνον, ὁ Ἄρης καὶ ἡ Ἐννὼ εἰς τὸν πόλεμον. Ὁ Βάκχος μεταξὺ τῶν ἀμπέλων, ἡ Δήμητρα ἐν μέσῳ τῶν σιτηρῶν, ἡ Ἀρτεμις εἰς τὰ δάση, ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας. Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν μικρῶν θεῶν εἶναι τρόπον τινὰ ὁ λαὸς τῶν θεοτήτων ⁽¹⁾. Ὁ Ζεὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα Διόνυσος (Liber) προΐσταται τῆς γενετησίῳ δυνάμεως τῶν ἀνδρῶν καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀριάδνη (Libera) τῆς γονιμοποιῶ δυνάμεως τῶν γυναικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ θεὸς Ζεὺς—πατήρ (Diespiter), ὁ ρυθμίζων τὴν ἐγκυμοσύνην μέχρι τῆς ὥρας τοῦ τοκετοῦ. Αὐτὸς εἶναι ἡ θεὰ Μῆνη (Mena) ποὺ ἐπιβλέπει τὰς γυναῖκας κατὰ τὴν ἔμμηνον ῥύσιν των. Αὐτὸς εἶναι ἡ Λουκίνη, ⁽²⁾ ποὺ ἐπεκαλοῦντο αἱ τίκτουςαι. Αὐτὸς εἶναι ἡ Ὠπῖς ⁽³⁾ ἡ μεριμνῶσα διὰ τὰ νεογέννητα παιδιά. Εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀνοίγει τὸ στόμα των διὰ νὰ κραυγᾶσιν, καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται Οὐατικανός. Εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς, ποὺ σηκώνει τὰ βρέφη ἀπὸ τὸ ἔδαφος, καὶ τὸν ὀνομάζουσιν Λεβάναν ⁽⁴⁾. Αὐτὸς προστατεύει τὰ λῖκνα καὶ τὸν καλοῦν θεὰν Κουνίνα. Δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ θεός, ποὺ ἐνοικεῖ ἐντὸς τῶν θειαινῶν ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι προλέγουσιν τὸ μέλλον τῶν νεογεννήτων παιδιῶν καὶ ὀνομάζονται Μοῖραι (Carmentes) ⁽⁵⁾. Εἶναι αὐτός, ὁ ἴδιος, ὁ Ζεὺς, ὁ ὁποῖος προΐσταται τῶν τυχαίων γεγονότων καὶ ὀνομάζεται Τύχη (Fortuna). Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ρουμίνα ⁽⁶⁾ δίδει

⁽¹⁾ Οἱ Ρωμαῖοι διαιροῦσαν τοὺς θεοὺς εἰς δύο τάξεις, εἰς τὴν πρώτην ἀνῆκον αἱ μεγαλύτεραι θεότητες (*dii maiorum gentium*) καὶ εἰς τὴν δευτέραν αἱ μικρότεραι (*dii minorum gentium*). Εἰς τὴν χορείαν τῶν μεγάλων θεοτήτων ἀνῆκον οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ συμβούλιον τῶν θεοτήτων (*dii consentes*), ὡς καὶ οἱ ἐκλεκτοὶ θεοὶ (*dii selecti*), εἰς τὴν ὁμάδα τῶν κατωτέρων ἑνα πλῆθος θεῶν, (*dii indigetes*, *dii semones*), δηλαδὴ σχεδὸν ἄνθρωποι.

⁽²⁾ Lucina, ἡ θεὰ τοῦ τοκετοῦ, ἡ Εἰλείθεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ταυτιζομένη μὲ τὴν Ἥραν καὶ τὴν Ἀρτέμιδα.

⁽³⁾ Ὠπῖς (Opis). Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ὁμώνυμον νύμφην τῶν δασῶν ἀκόλουθον τῆς Ἀρτέμιδος.

⁽⁴⁾ Levana, Θεότης τῶν Ρωμαίων προστατῆς τῶν βρεφῶν.

⁽⁵⁾ Carmentes, Οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἐγνώριζαν μίαν μόνον θεὰν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο, ὡς μάντιν καὶ προστατίδα κατὰ τὴν γέννησιν τῶν παιδιῶν.

⁽⁶⁾ Rumina ἐκ τοῦ ruma, ἡ θηλή. Οὐάρε. *De re rustica*, II, Πλίν. *Nat. Hist.* XV, 18,

τοὺς μαστοὺς εἰς τὰ βρέφη, διότι οἱ Ἀρχαῖοι ἐκάλουν *tuma* τὴν θηλήν. Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ποτίνα ⁽¹⁾ δίδει νερὸ εἰς τὰ παιδιὰ. Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἐντουκα ⁽²⁾ χορηγεῖ εἰς αὐτὰ τροφήν. Ὀνομάζεται Παβέντια ⁽³⁾ διὰ τὸν φόβον, πὺ ἐνσπείρει εἰς τὰ βρέφη. Βενίλια ⁽⁴⁾ ὡς ἐλπιδοφόρος. Βολούπια ὡς πρόξενος ἡδονῆς. Ἀγηνόρεια, ὅταν δρᾷ, ἐκ τοῦ *agire* (ἐνεργῶ, δρῶ).

Στίμουλα ⁽⁵⁾ ἐκ τοῦ *stimulus*, (ἐρεθισμός), ἡ θεὰ, ἡ διερεθίζουσα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ὑπερβολικῶν ἐνεργειῶν. Ἡ θεὰ Στρέσια ⁽⁶⁾, ἡ καθιστῶσα τοὺς ἀνθρώπους θαρραλέους. Ἡ θεὰ Νουμέρια ἡ διδάσκουσα τὴν ἀρίθμησιν. Ἡ Μοῦσα (*Camena*), πὺ διδάσκει τοὺς ἀνθρώπους νὰ τραγουδοῦν. Ὁ Ζεὺς εἶναι ἐπίσης ὁ θεὸς *Consus*, ⁽⁷⁾ ὁ δίδων συμβουλὰς καὶ ἡ θεὰ Σεντία (*Sentia*) ἡ ἐμπνέουσα ὁρμὰς σκέψεις. Εἶναι ἐπίσης ἡ θεὰ Ἥβη, (*Iuventa*), ἡ ὁδηγοῦσα τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν εἰς τὴν νεανικὴν. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ Γενειοφόρος—Μοῖρα (*Fortuna barbata* ἡ ὁποία κάμνει, ὥστε νὰ φύωνται τὰ γένεια τῶν ἐφήβων εἰς ὠρισμένην ἡλικίαν, (μολονότι ἔπρεπε νὰ ὀνομάζεται μᾶλλον Φορτούνιος παρὰ Φορτοῦνα ἢ Φορεὺς Γενειάδος, ὅπως καλοῦν τὸν θεὸν Νόδοτον ἐκ τῶν ὄζων (*nodus*) τῶν στάχυων). Φέρει ἐπίσης τὸ ὄνομα Ἰουγατῖνος, ⁽⁸⁾ δηλαδὴ ὁ συνδέων τοὺς συζύγους. Ἐξ ἄλλου τὸν ἐπικαλοῦνται ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Παρθένου θεᾶς (*Dea Virginensis*), ὅταν ἀφαιρῇται ἡ παρθενικὴ

(1) Potina, Arnob. Adv. gent. III, 25.

(2) Educa καὶ Edusa ἐκ τοῦ *edere* — τρώγειν.

(3) Παβέντια κατὰ τὸν Τερτουλλιανὸν Παβεντίνα.

(4) Venilia. Ὁ Βιργίλιος. (Αἰν. X, 76) καλεῖ τὴν Βενιλίαν μητέρα τοῦ Τούργου.

(5) Stimula, βλ. Ὀβιδ. Fasti VI, 503

(6) Strenia. Ὁ Οὐάργων ἀναφέρει μικρὸν τέμενος τῆς Στρενίας (*sacellum Streniae*) εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

(7) Consus. Θεὸς τῶν συμβουλῶν. Εἶχε μικρὸν τέμενος εἰς τὴν Ρώμην. Πρὸς τιμὴν τοῦ ἐωρτάζοντο τὰ Consualia. Ὁ Τάκιτος ἀναφέρει τὸν βωμὸν τοῦ ἐν λόγῳ θεοῦ: *Consi aram per ima montis Palatini* (τὸν βωμὸν τοῦ Κόνσου εἰς τὴν ἀκρόρειαν τοῦ Παλατινοῦ λόφου) (Αἰν. XII, 24). Μερικοὶ τὸν ταυτίζουσιν μὲ τὸν Ἰππειον Ποσειδῶνα. Ὁ Τερτουλλιανός, *De Spect.* 5, ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ εἰς τὸν Ἰππόδρομον ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν: *Consus consilio, Mars Duello, Lares coillo (?) potentes*.

(8) Ἰουγατῖνος (*Iugatinus*) προφανῶς ἐκ τοῦ *jungere*=(συνδέω) ὁ συνδέων, ὁ συνδετήρ.

ζώνη ἀπὸ τὴν νεόνυμφον. Εἶναι ἐπίσης ὁ Μούτουνος ⁽¹⁾ ἢ Τού-
 τουνος, ὁ Πρίαπος τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν δὲν σᾶς ἐνοχλῇ τὸ
 συναίσθημα τῆς αἰδημοσύνης, θὰ ἰδῇτε, ὅτι ὅσα εἶπα καὶ ὅσα
 δὲν εἶπα (διότι δὲν ἐθεώρησα καλὸν νὰ ἐκθέσω κάθε σχετικὴν
 λεπτομέρειαν), δηλαδὴ τὸ ὅτι πάντες αὐτοὶ οἱ θεοὶ καὶ πᾶσαι
 αὐταὶ αἱ θεαὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ Ζεὺς, διότι ὅλαι
 αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι θεότητες ἀνταποκρίνονται εἴτε εἰς
 ἓνα τῶν μερῶν του, εἴτε πρὸς μίαν τῶν δυνάμεων ἢ τῶν λειτουρ-
 γιῶν του, ὅποια φαίνεται εἰς αὐτούς, διότι οἱ Ἑθνικοί, ἀρέ-
 σκονται νὰ ἰσχυρίζονται, ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου,
 τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ γνώμη τῶν σοφωτέρων καὶ μεγαλυτέρων ἐξ
 αὐτῶν. Ἐὰν ἔχη οὕτω τὸ πρᾶγμα, — πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐξετάζω
 πῶς εἶναι αὐτὸ τὸ ζήτημα, — τί θὰ ἔχαναν οἱ Ἑθνικοὶ ἐὰν πε-
 ριωρίζοντο εἰς τὴν λατρείαν ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ; Πράγματι
 ποῖον μέρος του θὰ περιεφρόνουν, ἐφ' ὅσον ἐλάτρευον αὐτὸν
 τὸν ἴδιον; Ἐὰν δὲ ἐφοβοῦντο μήπως, τὰ μέρη αὐτοῦ, λησμονού-
 μενα ἢ παραμελούμενα, θὰ ἐξωργίζοντο, τότε ἡ ζωὴ ὁλοκλήρου
 τοῦ κόσμου τούτου δὲν θὰ ἦτο, καθὼς αὐτοὶ ἰσχυρίζονται, ζωὴ
 ἑνὸς καὶ μόνου ὁργανισμοῦ, συμπεριλαμβάνοντος ὅλους τοὺς
 θεοὺς, ὡς ἐὰν ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεοὶ ἦσαν ιδιότητές του ἢ μέλη του
 ἢ μέρη του. Ἐκαστον δὲ μέρος θὰ διῆγε ἰδίαν ζωὴν, διάφορον
 τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἄλλων, ἐφ' ὅσον τὸ ἓν θὰ ἐξωργίζετο κατὰ
 τοῦ ἄλλου, ἢ ἐφ' ὅσον τὸ ἓν ἐξηυμενίζετο καὶ τὸ ἕτερον ἐξερε-
 θίζετο. Ἐὰν δὲ μᾶς ἔλεγον, ὅτι ὅλα τὰ μέρη ταῦτα, δηλαδὴ αὐτὸς
 ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς θὰ ἐθίγετο, ἐὰν ὅλα τὰ μέρη του δὲν θὰ ἐλα-
 τρεύοντο χωριστά, θὰ μᾶς ἔλεγον μίαν μεγάλην ἀνοησίαν. Διότι,
 ἐφ' ὅσον ἐλατρεύετο μόνος αὐτός, ὁ πληρῶν τὰ πάντα, δὲν θὰ
 ἐλησμονεῖτο κανένα μέρος του. Διότι, (διὰ νὰ παραλείψωμεν
 ἄλλας ἀπόψεις, πὺν εἶναι ἀναρίθμητοι), ὅταν οἱ Ἑθνικοὶ ἰσχυρί-
 ζονται, ὅτι ὅλα τὰ ἄστρα εἶναι μέρη τοῦ Διός, ὅτι ἔχουν μίαν
 λογικὴν ψυχὴν, καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν εἶναι θεοί, δὲν ἀντιλαμ-
 βάνονται, πόσον ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ θεοί, πὺν δὲν λατρεύουν
 καὶ εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἀνεγείρουν ναοὺς καὶ βωμούς. Διότι
 εἶναι ὀλίγα τὰ ἄστρα, εἰς τὰ ὅποια ἐπίστευον, ὅτι ὠφείλον ν'
 ἀφιερῶνουν τοιούτους. Ἐὰν λοιπὸν τὰ ἄστρα ἐκεῖνα, τὰ μὴ λα-
 τρεύόμενα χωριστά, ἐξωργίζοντο, δὲν θὰ ἐφοβοῦντο οἱ Ἑθνικοὶ
 νὰ ζοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ὀργὴν τοῦ οὐρανοῦ, ἐφ' ὅσον ζητοῦν νὰ
 ἐπισύρουν μόνον ὀλίγων ἄστρων τὴν εὐνοίαν; Ἐὰν ὅμως ἐλά-

(1) Ὁ Μούτουνος ἢ Τούτουνος ἦτο προστάτης τῆς συζυγικῆς πί-
 στεως.

τρενον ὅλα τὰ ἄστροα, διότι εὗρίσκονται καὶ αὐτὰ εἰς τὸν Δία τὸν ὅποιον οἱ Ἑθνικοὶ δοξάζουν, θὰ ἠδύναντο, ἐξυπηρετοῦντες αὐτὸν καὶ μόνον, νὰ ἐξυπηρετοῦν ὅλους τοὺς θεοὺς, καὶ θὰ ἦτο αὐτὸς ὁ τρόπος νὰ τοὺς ἱκανοποιοῦν ὅλους μαζί, ἐνῶ ἡ λατρεία, ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς ὀλίγους ἐξ αὐτῶν μόνον, δυσαρεστεῖ φυσικὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν τῶν ἀστέρων, οἱ ὅποιοι παραμελοῦνται τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον, μολονότι αὐτοὶ ἀπαστράπτουν ἀπὸ τὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ, οἱ Ἑθνικοὶ προτιμοῦν τὸν αἰσχροὺν Πρίαπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῆς γνώμης ἐκείνων, ποὺ ἐπίστευον, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Θεοῦ.

Τί νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς γνώμης ταύτης; Δὲν θὰ ἔπρεπε τὸ πρόβλημα τοῦτο ν' ἀπασχολῇ τοὺς διανοουμένους, ἀλλὰ καὶ ὅλους ἐν γένει τοὺς ἀνθρώπους; (Διότι διὰ τὴν κατανόησίν του δὲν χρειάζεται μεγάλη ὀξύνοια). Ἀρκεῖ νὰ σκεφθῇ κανεὶς μὲ ἡρεμίαν καὶ ἄνευ προκατειλημμένων ἰδεῶν, ὅτι, ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ ὁ κόσμος τὸ σῶμά του, εἰς τρόπον, ὥστε νὰ εἶναι ἓνα ὃν ἀποτελούμενον ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος· ἐὰν ὁ Θεὸς αὐτὸς εἶναι ὡς ἓνας κόλπος τῆς φύσεως συμπεριλαμβάνων τὰ πάντα, οὕτως ὥστε αἱ ψυχαὶ ὅλων τῶν ὄντων νὰ ἐκπορεύονται ἐκ τῆς ἰδικῆς του ψυχῆς, ἀναλόγως τοῦ εἶδους τῆς γεννήσεως ἐκάστου ὄντος, τότε δὲν θὰ ὑπάρχῃ τίποτε, ποὺ νὰ μὴν εἶναι μέροςιον τῆς Θεότητος.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ποῖος δὲν ἀντιλαμβάνεται πόση ἀσέβεια καὶ ἀντιθηρησκευτικότης ἐμφιλοχωρεῖ εἰς τὴν γνώμην αὐτήν, διότι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ ποδοπατῶν ὅ,τι δῆποτε καὶ ὁ φονεύων οἶονδῆποτε ζῶν ποδοπατεῖ καὶ φονεύει μέρος τοῦ Θεοῦ (1). Δὲν θέλω νὰ ἐκθέσω ὅλους τοὺς στοχασμούς, οἱ ὅποιοι δυνατὸν νὰ ἐπέλθουν εἰς τὸν νοῦν ἐκείνων, ποὺ συνάγουν τοιούτου εἶδους συμπεράσματα. Ὅπωςδῆποτε δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναφέρῃ χωρὶς ἐντροπὴν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ λογικὰ πλάσματα ἀποτελοῦν μέρος τοῦ Θεοῦ.

Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου ἰσχυρίζωνται, ὅτι μέρη τῆς Θεότητος τυγ-

(1) Ἀνασκευὴ τῆς πανθεϊστικῆς φιλοσοφίας.

χάνουν μόνον τὰ λογικὰ ὄντα, ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἄνθρωπος, δὲν βλέπω διὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ ζῶα ; Ἀλλὰ τίς ἡ ἀνάγκη νὰ καταπολεμοῦμεν τὰς δοξασίας σουτάς; Ἐὰν περιορισθῶμεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸ λογικὸν ζῶον, τί γελοιωδέστερον πρᾶγμα θὰ ἦτο νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι, ὅταν δέρονται ἓνα παιδί, δέρονται ἓνα μέρος τοῦ Θεοῦ; Ἐξ ἄλλου, ἐὰν τὰ μέρη τῆς Θεότητος καταντοῦν ἐλαττωματικά, ἄδικα, ἀσεβῆ καὶ ὥς ἐκ τούτου μισητά, ποῖος ἔχων τὰς φρένας σώας ἄνθρωπος θὰ ἠδύνατο νὰ τὰ ἀνεχθῇ; Τέλος διατί δυσανασχετοῦν κατ' ἐκείνων, ποὺ δὲν τὸν λατρεύουν, ἀφοῦ δὲν τὸν λατρεύουν αὐτὰ ἀκόμη τὰ μέρη του;

Ὑπολείπεται μόνον νὰ μᾶς εἰπουν, ὅτι ὅλοι οἱ θεοὶ διάγουν μίαν ἰδίαν, ἀτομικὴν ζωὴν· ὅτι ὁ καθεὶς ἐξ αὐτῶν ζῇ διὰ τὸν ἑαυτὸν του, ὅτι οὐδεὶς θεὸς εἶναι μέρος τοῦ ἄλλου, καὶ ὅτι πρέπει νὰ λατρεύονται ὅλοι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστοὶ καὶ δοξάζονται, διότι, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ αὐτῶν, εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι ὅλοι γνωστοὶ καὶ νὰ ἐξυπηρετοῦνται ἐν τῷ συνόλῳ των. Ἐπειδὴ δὲ βασιλεὺς καὶ ταγός των εἶναι ὁ Ζεὺς, φαντάζομαι, ὅτι ἀποδίδουν εἰς αὐτὸν τὴν συγκρότησιν καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Διότι, ἐὰν ὁ Ζεὺς δὲν ἦτο ὁ δημιουργός της, ποῖος ἄλλος θεός, κατὰ τὴν κρίσιν των, θὰ ἠδύνατο νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἑνὸς τόσον μεγαλειώδους ἔργου, ἀφοῦ ὅλοι οἱ θεοὶ ἀσχολοῦνται ὁ καθεὶς μὲ τὰς ἀτομικὰς ὑποθέσεις του, καὶ ὁ ἓνας δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὰ πράγματα τοῦ ἄλλου; Ὡστε τὸ «Βασίλειον τῶν Ἀνθρώπων» ⁽¹⁾ ἠμπόρεσε νὰ ἐπεκταθῇ καὶ νὰ μεγαλοουργήσῃ μόνον μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τὴν συμπαράστασιν τοῦ Διός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Οἱ Ἑθνικοὶ ἀποδίδουν χωρὶς λόγον εἰς τὸν Δία τὸ μεγαλεῖον τῶν βασιλείων, διότι, ἐὰν ἡ Νίκη εἶναι καὶ αὐτή, καθὼς πιστεύουν μία θεά, θὰ ἦτο ἀρκετὴ διὰ τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐρωτῶ πρὸ παντός· διατί δὲν εἶναι θεὸς καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ βασίλειον; Καὶ διατί δὲν θὰ ἦτο θεός, ἐφ' ὅσον εἶναι θεὰ ἡ Νίκη; ⁽²⁾ Ἡ, εἰς τὴν σχέσιν ταύτην, διατί

⁽¹⁾ Ἐννοεῖ τὴ Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν.

⁽²⁾ Ναὸς τῆς Νίκης εὕρισκετο εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἀνεγερθεὶς τὸ

θὰ ἦτο ἀναγκαῖος ὁ Ζεὺς, ἐφ' ὅσον ἡ Νίκη παρέχει τὴν εὐνοϊάν της καὶ βοηθεῖ ἐκάστοτε ἐκείνους, τοὺς ὁποίους θέλει νὰ εἶναι νικηταί; Διότι μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Ζεὺς ἐσχόλαζεν ἢ ἦτο ἀπησχολημένος μὲ ἄλλα ἔργα, ποῖοι λαοὶ δὲν θὰ ἐδαμάζοντο, ποῖα βασίλεια δὲν θὰ ὑπεδουλώνοντο; Ἴσως εἰς τοὺς χρηστοὺς ἀνθρώπους ἀπαρέσκη νὰ διεξάγουν πολεμικοὺς ἀγῶνας ἀδίκους καὶ σκληροὺς καὶ νὰ προκαλοῦν εἰς πόλεμον τοὺς γείτονάς των, ποὺ δὲν τοὺς κάμνουν κανένα κακόν, μόνον διὰ νὰ αὐξήσουν τὴν ἰδικήν των κτῆσιν. Ἀκριβῶς ἐὰν σκέπτονται οὕτω, ἐπιδοκιμάζω καὶ ἐπαινῶ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

**Ἐὰν οἱ χρηστοὶ ἄνθρωποι ἐπιδοκιμάζουν τὴν ἐπεκτατικὴν
μανίαν τοῦ ἔθνους των.**

Ἄς παρατηρηθῇ λοιπόν, ὅτι ἴσως δὲν συναρμονίζεται μὲ τοὺς χρηστοὺς ἀνθρώπους ὁ πόθος πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ ἔθνους των. Διότι ἡ ἐπέκτασις τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἠὺννήθη ἀπὸ τὴν ἀδικίαν ἐκείνων, κατὰ τῶν ὁποίων διεξήχθησαν οἱ πόλεμοι. Διότι ἡ Ρώμη θὰ παρέμενε μικρά, ἂν οἱ γειτονικοὶ λαοί, διεπόμενοι ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης, δὲν ἐπροκάλουν πολεμικοὺς ἀγῶνας ἐναντίον των. Τοιουτοτρόπως, ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι θὰ ἦσαν εὐτυχέστεροι, ὅλα τὰ ἔθνη, εὐχαριστημένα ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον διὰ τὸ ὅτι θὰ εὐρίσκοντο τὸ ἓνα πλεονέκτημα τοῦ ἄλλου, θὰ ἦσαν μικρά, εἰς τρόπον ὥστε θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν κράτη πλείστων λαῶν, ὅπως εἰς μίαν πόλιν ὑπάρχουν πλείσται οἰκίαι πολιτῶν. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον τὸ νὰ ἐπεκτείνῃ κανεὶς τὸ βασίλειόν του καθυποτάσσων διὰ τῶν ὅπλων ξένους λαοὺς, φαίνεται εἰς τοὺς κακοὺς εὐδαιμονία, ἀνάγκη δὲ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς. Δεδομένου ὅμως, ὅτι θὰ ἦτο πολὺ χειροτέρα ἢ κατάστασις, ἐὰν οἱ διαπράττοντες ἀδικίας ἐξουσίαζον τοὺς ἀσκοῦντας δικαιοσύνην λαοὺς, δὲν θὰ ἦτο παράλογον, νὰ καλέσῃ κανεὶς εὐδαιμονίαν τὰς κατακτήσεις ἐκείνας, ποὺ πραγματοποιοῦνται ἐκ μέρους ἀνθρώπων χρηστῶν.

Ὅπως δὲ ποτε, εἶναι ἀναμφιβόλως μεγαλύτερον ἀγαθὸν νὰ

440 ἀπὸ κτίσεως Ρώμης ὑπὸ τοῦ ὑπάτου Λ. Ποστούμίου Μεγέλλου. Ἐν ἄγαλμα τῆς Νίκης ἐτοποθετήθη ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου ἐπὶ τῆς Curia Julia, γύρω δὲ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦτο διεξήχθη ὁ τελευταῖος μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς εἰδωλολατρείας ἀγών.

ἔχη κανεῖς ἓνα ἔντιμον γείτονα, μὲ τὸν ὁποῖον νὰ ζῇ ἐν εἰρήνῃ παρὰ νὰ καθυποτάσῃ ἓνα κακὸν καὶ πολεμοχαρῆ γείτονα. Εἶναι οἰκτρὸν τὸ νὰ ἐπιθυμῇ κανεῖς νὰ μισῇ κάποιον καὶ νὰ τὸν φοβῇται, διὰ νὰ δύναται νὰ τὸν πολεμήσῃ καὶ ν' ἀναδειχθῇ νικητής. Ἐὰν λοιπὸν οἱ Ρωμαῖοι ἠμπόρεσαν ν' ἀποκτήσουν μίαν τόσον ἐκτεταμένην αὐτοκρατορίαν, διεξάγοντες πολέμους δικαίους, πολέμους ὅχι ἀδίκους καὶ ἀσεβεῖς, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δοξάζουν σχεδὸν ὡς θεὰν τὴν ἀδικίαν τῶν ἄλλων ; Πράγματι βλέπομεν, ὅτι ἡ ἐπέκτασις τῆς αὐτοκρατορίας τῶν ὠφείλετο ἀρκετὰ εἰς τὴν ἀδικίαν ταύτην, διότι ἐδημιούργει διὰ τοὺς Ρωμαίους ἀδίκους ἐχθρούς, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἠναγκάζοντο νὰ διεξάγουν δικαίους πολέμους καὶ νὰ ἐπεκτείνουν κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὴν αὐτοκρατορίαν των. Διατί λοιπὸν ἡ ἀδικία δὲν θὰ ἦτο καὶ αὕτη μία θεά, τοῦλάχιστον διὰ τοὺς ξένους λαούς, ἐφ' ὅσον ὁ Φόβος, τὸ Δέος (Pallor) καὶ ὁ Παροξυσμὸς (Febrīa) ἤξιζαν νὰ εἶναι θεοὶ τῶν Ρωμαίων; ⁽¹⁾

Τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος ἐπεξετάθη λοιπὸν χάρις εἰς αὐτὰς τὰς δύο θεότητας, δηλαδὴ χάρις εἰς τὴν ἀδικίαν τῶν ἄλλων καὶ εἰς τὴν θεὰν Νίκην, διότι ἡ μὲν ἀδικία διηρέθιζεν εἰς διεξαγωγὴν πολεμικῶν ἀγώνων, ἡ δὲ θεὰ Νίκη τοὺς ὠδηγοῦσεν εἰς νικηφόρον θρίαμβον, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ Ζεὺς δὲν παρεῖχε τὴν βοήθειάν του. Εἰς τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις ποῖον μέρος θὰ ἠδύνατο νὰ διαδραματίσῃ ὁ Ζεὺς, ἐνῶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο ὡς ἀγαθοεργοί του, ἐξελαμβάνοντο ὡς θεότητες, ἐκαλοῦντο θεότητες καὶ ἐλατρεύοντο ὡς τοιαῦται ἀναλόγως τῶν καθ' ἕκαστον λειτουργιῶν των; Αὐτὸς ὁ Ζεὺς θὰ ἔπαιζε κάποιον ρόλον, ἐὰν ὠνομάζετο «Βασίλειον», ὅπως ἐκείνη ἐκαλεῖτο Νίκη. Ἡ, ἐὰν τὸ βασίλειον εἶναι πράγματι δῶρον τοῦ Διός, δὲν εἶναι καὶ ἡ Νίκη δῶρον ἰδικόν του ; Ἀσφαλῶς ἡ νίκη αὕτη δὲν θὰ ἐλογίζετο ὡς ἰδική του δωρεά, ἐὰν ἐλατρεύετο εἰς τὸ Καπιτώλιον μὲ ἓνα μόνον λίθον, ἀλλ' ἐὰν ἀνεγνωρίζετο καὶ ἐδοξάζετο αὐτός, πὺν εἶναι πράγματι ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων καὶ ὁ ἡγεμὼν τῶν ἡγεμόνων.

⁽¹⁾ Ὁ Τίτος Λίβιος (ἔργ. μνημον. I, 27) λέγει : Tullus Hostilius in re trepida duodecim vovit Salios banaque Pallori ac Pavori. (Ὁ Τοῦλλος Ὁστίλιος διώρισε δώδεκα ἱερεῖς τοῦ Ἄρεως καὶ τῶν ἄλλων ἐνόπλων θεῶν καὶ ἀνήγειρεν ἱερὰ εἰς τοὺς θεοὺς Pallor καὶ Pavor).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

Διὰ ποῖον λόγον οἱ Ρωμαῖοι, οἵτινες ἀφιέρωνον ναοὺς, ἱερὰ καὶ βωμοὺς εἰς τόσας θεότητας, ἀποδίδοντες εἰς ἐκάστην ἐξ αὐτῶν ἰδιότυπον λειτουργίαν, ἠθέλησαν ν' ἀνεγείρουν ἔξω ἀπὸ τὰς πύλας τῆς πόλεως τὸν ναὸν τῆς Γαλήνης.

Ἐπίσης μοῦ κάμνει μεγάλην ἔκπληξιν τὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι, ἐνῶ ἀπέδιδον εἰς πολλὰς θεότητας πολλὰς καὶ διαφόρους λειτουργίας, καὶ ἐκάλουν θεὰν Ἀγηνόρειαν τὴν θεὰν τὴν παρορμῶσαν εἰς δρᾶσιν, θεὰν Στίμουλαν τὴν παροξύνουσαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ὑπερβολικῶν ἐνεργειῶν, τὴν θεὰν Μουρκίαν, ⁽¹⁾ ὥς θεὰν καθιστῶσαν ἀτόλμους καὶ δειλοὺς, δηλαδή ὀκνηροὺς καὶ νωθροὺς τοὺς ἀνθρώπους, καθὼς λέγει ὁ Πομπώνιος· τὴν θεὰν Στρένιαν, ὥς θεὰν ἐμπνέουσαν τόλμην καὶ θάρρος, διὰ ποίαν αἰτίαν λέγομεν, οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὅποιοι ἐλάτρευον μὲ δημοσίους ἑορτασμοὺς τόσους θεοὺς καὶ θεάς, ἐκάλουν Γαλήνην ⁽²⁾ τὴν θεάν, τὴν καθιστῶσαν γαληνιαίους τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ ἡ θεότης αὕτῃ εἶχε τὸν ναὸν τῆς ἔξω ἀπὸ τὰς πύλας τῆς πόλεως καὶ δὲν ἐδοξάζετο δημοσίᾳ; Ἀρὰ γε ἡ τοιαύτη λατρεία ἦτο ἔνδειξις μιᾶς ἀνησύχου συνειδήσεως ἢ μᾶλλον ἀπόδειξις, ὅτι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐλάτρευον ἐπιμόνως ὅχι πλῆθος θεῶν, ἀλλὰ δαιμόνων, δὲν ἠδύναντο νὰ εὐρίσκουν ποτὲ ἡρεμίαν καὶ ἀνάπαυσιν; Εἰς ἡρεμίαν καὶ ἀνάπαυσιν μᾶς καλεῖ ὁ πραγματικὸς ἱατρὸς ἐκεῖνος, ποὺ μᾶς λέγει: «Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κάγῳ ἀναπαύσω ὑμᾶς». ⁽³⁾

(1) Murcia ἔκ τοῦ murcidus ἢ murcus = δειλός, φοβητσιάρης. Murci ἐκαλοῦντο ἐκεῖνοι, οἵτινες διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν στρατιωτικὴν θητείαν καὶ τὸν πόλεμον ἀπέκοπτον τὸν ἀντίχειρά των. Ὁ Λίβιος I, 33, ἀναφέρει ναὸν ἀφιερωμένον εἰς τὴν Μουρκίαν, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας ἀπεσκοπεῖ εἰς τὸ ν' ἀπομακρύνῃ τὴν δειλίαν.

(2) Ἡ θεὰ Γαλήνη (dea Quies) εἶχε ναὸν ἔξω ἀπὸ τὴν πύλην Κολλίνην. Ὁ Λίβιος ὁμοῦ IV, 14 ἀναφέρει, ὅτι ὑπῆρχε ναὸς τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Labicana.

(3) Ματθ. ΙΑ'. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

**ἐὰν ἔπρεπε ἡ Νίκη νὰ θεωρῇται ὡς μία θεά, ἐφ' ὅσον ὁ Ζεὺς
κατεῖχεν εἰς τὰς χεῖράς του πᾶσαν ἐξουσίαν.**

Ἴσως θὰ εἴπουν οἱ Ἑθνικοί, ὅτι ὁ Ζεὺς ἀποστέλλει τὴν θεὰν Νίκην καὶ ὅτι αὕτη ὑπακούουσα εἰς αὐτόν, ὡς εἰς βασιλέα τῶν θεῶν, μεταβαίνει πρὸς ἐκείνους, πρὸς τοὺς ὁποίους τὴν πέμπει ὁ Ζεὺς, καὶ τίθεται παρὰ τὸ πλευρόν των. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ πράγματι ὅχι περὶ τοῦ Διὸς ἐκείνου, τὸν ὁποῖον αὐτοί, συμφώνως πρὸς τὴν νοοτροπίαν των, φαντάζονται βασιλέα τῶν θεῶν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἀληθινοῦ Βασιλέως τῶν αἰώνων, διότι αὐτὸς δὲν ἀποστέλλει τὴν Νίκην, ποὺ δὲν εἶναι πλάσμα πραγματικόν, ἀλλὰ τὸν ἄγγελόν του ⁽¹⁾ καὶ δίδει τὴν νίκην εἰς ὅποιον θέλει αὐτός, αἱ δὲ βουλαὶ του δυνατόν νὰ εἶναι ἀπόρρητοι, ἀλλ' οὐδέποτε ἄδικοι. Διότι, ἐὰν ἡ Νίκη εἶναι θεά, διατί δὲν εἶναι θεὸς καὶ ὁ Θρίαμβος καὶ δὲν συνδέεται μετ' αὐτῆς ὡς σύζυγος, ὡς ἀδελφὸς ἢ ὡς υἱός;

Διότι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι φαντάζονται τοιαῦτα πράγματα περὶ τῶν θεῶν, ἐὰν ταῦτα ἦσαν ἐπινοήσεις τῶν ποιητῶν καὶ ἂν ἡμεῖς τὰ ἐξετάζαμεν καὶ τὰ ἐσυζητούσαμεν, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θὰ μᾶς ἀπαντοῦσαν, ὅτι εἶναι γελοῖαι ἐφευρέσεις τῶν ποιητῶν, τὰς ὁποίας δὲν πρέπει ν' ἀποδίδωμεν εἰς ἀληθεῖς θεότητες, ἢ δὲν θὰ ἐγελοῦσαν μὲ τὸν ἑαυτὸν των, ἐὰν δὲν ἐδιάβαζαν παρὰ τοῖς ποιητοῖς των τοιαύτας ἡλιθιότητας, τὰς ἐδόξαζον ὅμως εἰς τοὺς ναούς. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔπρεπε νὰ ζητοῦν τὰ πάντα ἀπὸ τὸν Δία καὶ νὰ προσφεύγουν ἀποκλειστικῶς πρὸς αὐτόν. Διότι, ἐὰν ἡ νίκη εἶναι θεά, ὑπόκειται εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Διὸς, ποὺ εἶναι καὶ ὁ βασιλεὺς της, ὅπουδῆποτε δὲ καὶ ἂν τὴν ἀπέστελλεν ὁ πατέρας τῶν θεῶν, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ παρακούσῃ καὶ νὰ κάμῃ ὅ,τι αὐτὴ ἤθελε.

(1) Περβλ. Γέν. κδ', 7.—Χρον. κα' 15, Δαν. στ'. 22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Οἱ πιστεύοντες ὅτι ἡ Τύχη καὶ ἡ Εὐτυχία εἶναι θεότητες ἐπὶ τῇ βάσει ποίων κριτηρίων διακρίνουν τὴν μίαν ἀπὸ τὴν ἄλλην.

Τί θὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ ἡ Τύχη εἶναι θεά; Ἀνήγειραν ναὸν καὶ εἰς αὐτήν, τὴν ἐθεώρουν ἀξίαν βωμοῦ καὶ τῆς ἀπέδιδον σχετικὴν λατρείαν. Θὰ ἔπρεπε νὰ λατρεύεται αὐτὴ καὶ μόνῃ, διότι τί θὰ ἔλειπεν ἐκεῖ, ὅπου ἡ Τύχη θὰ παρευρίσκετο; Καὶ διὰ ποῖον λόγον καὶ ἡ Τύχη ἐκλαμβάνεται ὡς θεὰ καὶ λατρεύεται ὡς τοιαύτη; Μήπως ἡ εὐτυχία καὶ ἡ τύχη εἶναι δύο διάφορα πράγματα; Διότι ἡ τύχη δυνατόν νὰ εἶναι καὶ κακὴ. Ἐὰν δὲ ἡ εὐτυχία ᾔτο κακὴ, δὲν θὰ ᾔτο εὐτυχία. Προφανῶς ἡμεῖς ὀφείλομεν νὰ ἐκτιμῶμεν ὅλους τοὺς θεοὺς (καὶ τῶν δύο φύλων), ἀλλὰ καὶ ἂν ἔχουν ἓν μόνον φύλον, θὰ πρέπη ὅπωςδὴποτε νὰ θεωροῦνται ἀγαθοί. Τοιοῦτος εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Πλάτωνος, τοιαύτη εἶναι ἡ γνώμη καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων, ὡς καὶ τῶν περιφημοτέρων ἀρχηγῶν τῶν κρατῶν καὶ τῶν ἡγετῶν των λαῶν. Ἀλλὰ τότε διατί ἡ θεὰ Τύχη εἶναι ἄλλοτε μὲν καλὴ, ἄλλοτε δὲ κακὴ; Μήπως, ὅταν εἶναι κακὴ, δὲν εἶναι πλέον θεά, ἀλλ' ἀποτόμως μεταβάλλεται εἰς κακὸν δαίμονα; Πόσαι εἶναι λοιπὸν αὐταὶ αἱ θεότητες; Ἀσφαλῶς τόσαι, ὅσοι εἶναι οἱ εὐτυχεῖς ἄνθρωποι, δηλαδὴ οἱ τυχεροί, οἱ ἔχοντες καλὴν τύχην, ἐπειδὴ ὅμως ταυτοχρόνως ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ δυστυχεῖς, θὰ πρέπει νὰ εἴπη κανεὶς, ὅτι ὑφίστανται καὶ πολλαὶ κακαὶ τύχαι. Μήπως, ἐὰν ὑπῆρχε μία καὶ μονὴ τύχη, θὰ ᾔτο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ καλὴ καὶ κακὴ, δηλαδὴ κάτι ἄλλο διὰ τοὺς μὲν καὶ κάτι ἄλλο διὰ τοὺς δέ; Μήπως, ἐφ' ὅσον τυγχάνει θεά, εἶναι ἀγαθὴ πάντοτε, ὅποτε θὰ εἶναι ἡ Εὐτυχία; Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διὰ ποῖον λόγον τῆς δίδουν διάφορα ὀνόματα; Ἀλλ' ἄς παρακάμψωμεν καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι ὑπάρχει συνήθεια ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα νὰ φέρῃ δύο ὀνόματα. Διατί ὅμως εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς ταύτην διάφοροι ναοὶ διάφοροι βωμοί, διάφοροι ἱεροτελεστίαι; Ὑπάρχει, λέγουν, κάποιος λόγος: Εὐτυχία εἶναι ἐκεῖνη, τὴν ὁποίαν κατέχουν οἱ χρηστοὶ ἄνθρωποι λόγῳ τῶν χρηστῶν πράξεων των, ἐνῷ ἡ καλουμένη καλὴ Τύχη ἐπισκέπτεται αὐθαιρέτως καὶ τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς κακοὺς, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς πράξεις των, καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀκριβῶς ὀνομάζεται Τύχη. Ἀλλὰ τότε διατί εἶναι ἀγαθὴ, ἀφοῦ, χωρὶς καμ-

μίαν λογικὴν, ἐπισκέπτεται τόσον τοὺς ἀγαθοὺς ὅσον καὶ τοὺς κακοὺς; Καὶ διατί δοξάζεται, ἀφοῦ εἶναι τόσον τυφλή, ὥστε νὰ ἐγκαταλείπη ἐκείνους, ποὺ τὴν λατρεύουν καὶ νὰ παραδίδεται εἰς ἐκείνους, ποὺ τὴν περιφρονοῦν; Ἡ, εἰς ἐκείνους, ποὺ τὴν λατρεύουν, κολακεύονται νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴν καὶ τὴν ἀγάπην της, τότε ἡ Τύχη θὰ πρέπη νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἀρετὰς των καὶ νὰ μὴ προβαίνει εἰς αὐθαιρέτους ἐνεργείας. Καὶ ποῦ εὐρίσκεται ὁ ὁρισμὸς ἐκεῖνος τῆς Τύχης; Καὶ διατί ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἐκ τῶν τυχαίων περιπτώσεων; Διότι δὲν χρησιμεύει εἰς τίποτε νὰ τὴν λατρεύη κανεὶς, εἰς ἐκείνην εἶναι τύχη. Μήπως τὴν ἀποστέλλει ὁ Ζεὺς ἐκεῖ ποὺ θέλει; Αὐτὸς λοιπὸν καὶ μόνος πρέπει νὰ λατρεύεται, διότι ἡ Τύχη δὲν ἔμπορεῖ νὰ μὴ ἐκτελῇ τὰς ἐντολάς του, ὅταν ὁ βασιλεὺς τῶν θεῶν τὴν κατευθύνῃ ὅπουδῆποτε. Ἡ, ἅς τὴν λατρεύουν μόνον οἱ κακοί, οἱ ὅποιοι δὲν ἐπιδιώκουν τὴν ἐκτέλεσιν ἀγαθῶν πράξεων, χάριν τῶν ὁποίων δυνατόν νὰ προσκαλῇται δι' αὐτοὺς ἡ θεὰ Εὐτυχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τῆς Τύχης τῶν γυναικῶν. (1)

Τῇ ἀληθείᾳ οἱ Ἑθνικοὶ ἀποδίδουν τόσο μεγάλην σημασίαν εἰς αὐτὴν τὴν θεάν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζουν Τύχην, ὥστε ἔγραψαν καὶ ὅτι τὸ ἄγαλμα ἐκεῖνο, ποὺ τῆς ἀφιέρωσαν αἱ Ῥωμαῖαι δέσποιναι καὶ ποὺ καλεῖται Τύχη Γυναικῶν (*Fortuna Muliebris*) ὠμίλησε καὶ εἶπε, ὅχι μόνον μίαν φορὰν, ἀλλὰ δύο, ὅτι αἱ Ῥωμαῖαι δέσποιναι καλῶς ἔπραξαν νὰ τῆς ἀπονεύουν αὐτὴν τὴν τιμὴν. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἡμεῖς δὲν θὰ τὸ θεωρήσωμεν ὡς θαῦμα, διότι διὰ τοὺς πονηροὺς δαίμονας δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξαπατοῦν καὶ κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτοὶ ὅμως οἱ Ἑθνικοὶ ὥφειλον μᾶλλον νὰ γνωρίζουν τὴν τέχνην καὶ τὰ τεχνάσματα τῶν πανούργων αὐτῶν πνευμάτων ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ θεὰ ὠμίλησεν εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν γυναικῶν, ποὺ ἀφιέρωσαν εἰς αὐτὴν τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἄγαλμα.

(1) De Fortuna muliebri. Ὁ ναὸς τῆς Τύχης τῶν γυναικῶν ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἔτος 266 ἀπὸ κτίσεως Ρώμης, 488 π. Χ. κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ *Via Latina*, ἀκριβῶς εἰς τὸν τόπον, ὅπου ὁ Κοριολανὸς ἐπείσθη ἀπὸ τὴν μητέρα του νὰ μὴ πολεμήσῃ κατὰ τῆς Ρώμης.

Πράγματι ὑπῆρξεν ἡ Τύχη εὐφραδής, ἀλλὰ βωβὴ ἡ Εὐτυχία. Διὰ ποῖον ὅμως ἄλλον σκοπόν, ἐὰν ὅχι δι' αὐτόν, δηλαδή διὰ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν ὑποχρεοῦνται νὰ διάγουν βίον ἐντιμον καὶ χρηστόν, ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν βοήθειαν τῆς Τύχης, ἢ ὅποια ἡδύνατο νὰ τοὺς καταστήσῃ εὐδαίμονας καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἐνάρετοι; Καί, φυσικά, ἐὰν ἡ Τύχη ὠμιλοῦσε, δὲν θὰ τὸ ἔκαμνε μόνον ἡ Τύχη τῶν Γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ Τύχη τῶν Ἀνδρῶν ⁽¹⁾ καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ πιστευθῇ, ὅτι ἀκριβῶς αἱ γυναῖκες ἐκεῖναι, ποὺ ἀφιέρωσαν εἰς αὐτὴν τὸ ἄγαλμα, ἐπενόησαν τὸ μεγάλο ἔκεινο θαῦμα ἴδιον τῆς συνήθους φλυαρίας τῶν γυναικῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Πίστεως, τὰς ὁποίας οἱ Ἑθνικοὶ ἐλάτρευον μὲ ναοὺς καὶ ἱεροτελεστίας, παραμελοῦντες ἄλλας ἀρετάς, αἱ ὁποῖαι ἔπρεπεν ἐξ Ἰσοῦ νὰ ἐκτιμῶνται, ἐὰν χάριν αὐτῶν ἀπεδίδετο εἰς τὰς ἡθικὰς ἀξίας αὐτὰς θεία φύσις.

Οἱ Ἑθνικοὶ ἐθεώρουν ὡς θεὰν καὶ τὴν ἀρετὴν, ἡ ὁποία, ἂν ἦτο ἀληθινὴ θεά, θὰ ἔπρεπε νὰ προηγῇται πολλῶν ἄλλων. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι θεά, ἀλλὰ δῶρον τοῦ Θεοῦ, ὅς ζητοῦν αὐτὴν τὴν ἰδίαν ἀπὸ τὸν Θεόν, διότι μόνος αὐτὸς δύναται νὰ τὴν χορηγήσῃ, καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ ἐξαφανισθῇ ὁλόκληρος ἡ ὁμήγυρις τῶν ψευδῶν θεῶν. Ἀλλὰ διατί καὶ ἡ Πίστις ⁽²⁾ ἐθεωρήθη ὡς θεά, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνηγέρθησαν ναὸς καὶ βωμός; Ἀσφαλῶς ὅλοι ἐκεῖνοι, ποὺ τὴν γνωρίζουν μὲ σωφροσύνην, ἀφιερώνουν εἰς αὐτὴν ὡς ναὸν τὸν ἑαυτὸν τους. Πλὴν ὅμως, ἀπ' ὅπουδῆποτε μανθάνουν τί εἶναι ἡ πίστις, τὸ πρῶτιστον καὶ ἱερώτερον καθήκον των εἶναι νὰ πιστεύουν εἰς τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν. Διατί ὅμως δὲν ἐθεωρήθη ἀρετὴ ἡ Ἀρετή; Μήπως δὲν εὐρίσκεται εἰς αὐτὴν καὶ ἡ Πίστις; Ἀφοῦ ἐπίστευον, ὅτι ἔπρεπε νὰ διακρίνουν τὴν ἀρετὴν ὡς σωφροσύνην, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν καὶ ἐγκράτειαν, καὶ ἀφοῦ ἐκάστη τῶν ἀρετῶν τούτων συμπερι-

(1) Ἡ προσώποποίησις καὶ ἡ θεοποίησις τῆς ἀρετῆς εἶναι κοινὴ εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ ἐπιγραφαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀπονομὴν στεφάνου εἰς ἐναρέτους γυναῖκας.

(2) Κικέρων, De Officiis III, 24. Fides, quam in Capitolio vicinam Jovis.—Δίβιος, ἐργ. μνημον. I 21 : (Numa) soli Fidei solenne instituit.

λαμβάνει τὰς καθ' ἑκαστον παραλλαγὰς τῶν ἀρετῶν, ἡ πίστις εὐρίσκειται μετὰ τῶν ὑποδιαίρέσεων τῆς δικαιοσύνης καὶ ἔχει δι' ἡμᾶς τὴν μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, διότι ἕκαστος ἐξ ἡμῶν γνωρίζει τί εἶναι, διότι «ὁ δίκαιος ζῇ συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν». ⁽¹⁾ Ἐγὼ ὅμως ἀπορῶ καὶ δὲν ἡμπορῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ ὅτι οἱ λατρεύοντες τὸ πλῆθος ἐκείνο τῶν θεῶν, ἀφοῦ ἡ Πίστις εἶναι θεά, διέπραξαν τὴν ἀδικίαν νὰ παραμελοῦν ὅλας τὰς ἄλλας θεάς, ἐνῶ θὰ ἠδύναντο ν' ἀνεγείρουν ὁμοίως εἰς αὐτὰς ναοὺς καὶ βωμοὺς. Διὰ ποῖον λόγον ἡ ἐγκράτεια δὲν θὰ ἤξιζε νὰ θεωρῇται ὡς θεά, ἀφοῦ ἄλλοι ἐνδοξότεροι θεοὶ τῶν Ρωμαίων ἀπέκτησαν τόσο μεγάλην δόξαν χάρις εἰς τὴν ἐγκράτειαν; Διὰ ποῖον λόγον ἐπὶ τέλους ἡ ἀνδρεία δὲν εἶναι θεά, ἡ ὁποία ἐβοήθησε τὸν Μούκιον, ⁽²⁾ ὅταν οὗτος ἔθεσε τὴν δεξιάν του εἰς τὰς φλόγας; Δὲν εἶναι ἡ ἀνδρεία ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐνεψύχωσε τὸν Κούρτιον, ὅταν χάριν τῆς πατρίδος ἐκηρυχθῇ εἰς τὴν ἄβυσσον, πὺ διηνοίγετο ἐνώπιόν του; ⁽³⁾ Ἡ ἀνδρεία δὲν εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τοὺς Δεκίους, ⁽⁴⁾ πατέρα καὶ υἱόν, ὅταν παρεδόθησαν εἰς τὸν θάνατον διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ στρατεύματος; Ὅλοι αὐτοὶ ἐνεπνέοντο ἄρα γε ἀπὸ τὴν ἀληθινὴν ἀνδρείαν; Τώρα ὅμως δὲν πρέπει νὰ θίξωμεν αὐτὸ τὸ ζήτημα. Διὰ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν σοφίαν δὲν ἐθεωροῦντο ἄξιοι νὰ συμμετέξουν εἰς τὴν ὁμήγουριν τῶν θεῶν; Μήπως διότι ἡ λέξις ἀρετὴ περιλαμβάνει τὰς τιμωμένας καθ' ἑκαστον ἀρετὰς ἐν τῷ συνόλῳ των; Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λατρεύεται ὁ εἰς καὶ μοναδικὸς Θεός, μέρη τοῦ ὁποίου πιστεύεται ὅτι εἶναι ὅλοι οἱ ἄλλοι θεοί. Ἀλλὰ εἰς τὴν μοναδικὴν ἐκείνην ἀρετὴν συμπεριλαμβάνονται ἡ πίστις καὶ ἡ αἰδημοσύνη, ⁽⁵⁾ αἱ ὁποῖαι ὅπωςδήποτε ἦσαν ἄξιοι νὰ ἔχουν βωμοὺς χωριστὰ εἰς ναοὺς ἰδικoὺς των.

⁽¹⁾ Ἀμβ. Β', 4. Ἐὰν ὑποστείληται, οὐκ εὐδοκιμεῖ ἡ ψυχὴ μου ἐν αὐτῷ· ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται.

⁽²⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ πολυθρύλητου ἐκείνου Κ. Μουκίου Σκαίβου, ἡ ἀντοχὴ τοῦ ὁποίου εἰς τοὺς σωματικoὺς πόνους ἐπροξένησε τόσον φόβον εἰς τὸν Πορσένναν ὥστε οὗτος, ἐνώπιον ἐνὸς τόσο γενναίου καὶ ἀτρομήτου ἐχθροῦ, ἀντελήφθη, ὅτι ἔπρεπεν ὅπωςδήποτε νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τοὺς Ρωμαίους.

⁽³⁾ Λίβ. ἔργ. μνημον. VII, 6.

⁽⁴⁾ Οἱ Δέκιοι, πατὴρ καὶ υἱός, ἐθυσιάσθησαν διὰ τὴν πατρίδα. Ὁ μὲν πατὴρ κατὰ τὸν λατινικὸν πόλεμον κατὰ τὸ ἔτος 340 π. Χ., ὁ δὲ υἱὸς κατὰ τὸν τρίτον σαμνητικὸν τὸ 295 π. Χ.

⁽⁵⁾ Ὁ Λίβιος, X, 23 ἀναφέρει ἕνα ναόν, ἀφιερωμένον εἰς τὴν Αἰδημοσύνην (Pudicitia): *sacellum pudicitiae publicae, quae in foro boario est ad aedem rotundam Herbulis*,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ΄.

Οἱ Ἐθνικοί, ἀγνοοῦντες τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Εὐδαιμονίας.

Ἡ ματαιοδοξία καὶ ὄχι τὸ συναίσθημα τῆς ἀληθείας τὰς ἐδημιούργησε θεάς, διότι αἱ ἀρεταὶ αὐταὶ εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι θεαὶ αὐταὶ αἱ ἴδιαι. Ἐκεῖ ὅμως, πὺν εὐρίσκεται ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία, τί ἄλλο ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ ποιῇ ; Τί δύναται νὰ ἀρκέσῃ εἰς ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν ἀρκοῦν ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία ; Διότι ἡ μὲν ἀρετὴ ἐμπεριέχει ὅσα ὀφείλει νὰ πράττῃ κανεὶς, ἡ δὲ εὐδαιμονία ὅσα ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπιθυμήσῃ. Ἐὰν δὲ ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς, ὡς χορηγῶν τὰς ἀρετὰς ταύτας, διότι, ἐὰν ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ διάρκεια τοῦ βασιλείου εἶναι ἀγαθόν, τὸ ἀγαθὸν δὲ τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, διατί δὲν εἶχε κατανοηθῇ, ὅτι αἱ ἐν λόγῳ ἀρεταὶ εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι θεαί ; Ἐὰν πάλιν ἐπιστεύετο, ὅτι εἶναι θεαί, τοῦλάχιστον δὲν θὰ ἔπρεπε ν' ἀναζητηθῇ ἕνα ἄλλο τόσο μεγάλο πλῆθος θεῶν.

Πράγματι, ἀφοῦ ἐξετάσουν τὰς λεπτομερείας ὅλων τῶν θεῶν καὶ ὅλων τῶν θεαινῶν, ὅπως τὰς φαντάζονται καὶ ὅπως τὰς θέλουν, ἂς εὔρουν τί δύναται νὰ προσφέρῃ ἕνας θεὸς εἰς ἕνα ἄνθρωπον, ὅστις κατέχει τὴν ἀρετὴν καὶ συνεπῶς τὴν εὐδαιμονίαν.

Ποίαν ἐπιστήμην θὰ ἢμποροῦσε νὰ ζητήσῃ κανεὶς ἀπὸ τὸν Ἑρμῆν ἢ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρετὴ ἐμπερικλείει ἐν ἑαυτῇ ὅλας τὰς ἐπιστήμας ; Πράγματι οἱ Ἀρχαῖοι ὠρίζον τὴν ἀρετὴν «ὡς τέχνην τοῦ εὖ ζῆν». Καὶ διὰ τοῦτο ἐπειδὴ *virtus* καλεῖται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀρετὴ, οἱ Ἐθνικοὶ ἐπίστευον, ὅτι οἱ Λατῖνοι παρήγαγον τὴν λέξιν ἀρετὴν ἐκ τῆς λέξεως *ars artis* ⁽¹⁾. Ἐὰν ὅμως τὴν ἀρετὴν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν κατέχουν παρὰ μόνον μεγαλοφυεῖς ἄνθρωποι, τότε ποία ἀνάγκη ὑπῆρχε τοῦ γηραιοῦ θεοῦ Κατίου, ⁽²⁾ ὅστις παρεῖχε κατὰ τὴν παράδοσιν, ὀξύνοϊαν εἰς τοὺς λάτρεις του, δεδομένου ὅτι ἡ Εὐδαιμονία θὰ

(1) Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἡ λέξις ἀρετὴ, (καθὼς ἀκριβῶς καὶ ἡ λατινικὴ λέξις *virtus*) δὲν ἔχει τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν συνήθως ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν, ἀλλὰ δηλοῖ *δυναμικὴν ἰκανότητα*.

(2) Ὁ θεὸς Κάτιος δὲν μνημονεύεται πουνθενά, καθὼς ἀκριβῶς καὶ αἱ θεαὶ Ἀδεόνα καὶ Ἀβεόνα. Ἴσως ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Οὐάρεωνος.

ἡδύνατο νὰ τοὺς προσφέρῃ τὸ δῶρον αὐτό; Διότι τὸ νὰ γεννᾶται κανεὶς προικισμένος μὲ ὀξύνοιαν εἶναι στοιχεῖον τῆς εὐδαιμονίας. Διὰ τοῦτο, ἀκόμη καὶ ἐὰν ἡ θεὰ Εὐδαιμονία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λατρεύεται ἀπὸ ἓνα πρόσωπον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν εἰσέτι γεννηθῇ, μὲ τὸν σκοπόν, ὅπως ἡ ἐν λόγῳ εὐεργετικὴ θεὰ τῷ παράσχη τὴν εὐνοίαν τῆς, θὰ τὴν παρεῖχεν εἰς τοὺς γονεῖς του, οἱ ὁποῖοι θὰ τῆς ἀπέδιδον τὰς ὀφειλομένας τιμὰς, εἰς τρόπον ὥστε θὰ ἐγεννῶντο ἐξ αὐτῶν τέκνα ἐφωδιασμένα μὲ πνεῦμα ὀξύ. Ποίαν ἀνάγκην θὰ εἶχον λοιπὸν οἱ γεννῶντες νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν θεὰν Λουκίαν, ἀφοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ θεὰ Εὐδαιμονία θὰ ἦτο εἰς αὐτοὺς εὐμενής, ὅχι μόνον θὰ ἐξησφαλίζετο εἰς τούτους αἷσιος τοκετός, ἀλλὰ θὰ ἔφερον καὶ καλὰ τέκνα εἰς φῶς; Τίς ἡ ἀνάγκη νὰ συνιστῶσι τὰ νεογέννητα τέκνα των εἰς τὴν θεὰν Ὡπιν, τὰ κραυγάζοντα εἰς τὸν θεὸν Οὐατικανόν, εἰς τὴν θεὰν Κουνίαν τὰ κείμενα εἰς τὸ λίκνον, εἰς τὴν θεὰν Ἀδεόναν τὰ παιδιά, ποὺ μᾶς πλησιάζουν, εἰς τὴν θεὰν Ἀβεόναν ἐκεῖνα, ποὺ μᾶς ἀποφεύγουν. Εἰς τὴν θεὰν Νόησιν ⁽¹⁾ (Mens) διὰ νὰ τὰ προικίσῃ μὲ πνεῦμα ὀξύ, εἰς τὸν θεὸν Βολοῦμνον καὶ τὴν θεὰν Βολούμναν ⁽²⁾ διὰ νὰ κατευθύνῃ πρὸς τὸ ἀγαθὸν τὴν βούλησίν των, εἰς τοὺς θεοὺς προστάτας τοῦ γάμου ⁽³⁾ διὰ νὰ συνάπτουν εὐτυχῇ συνοικέσια· εἰς τοὺς ἀγρότας θεοὺς, ἰδίως δὲ εἰς τὴν θεὰν τῶν Καρπῶν (Fructesca), διὰ ν' ἀποκτοῦν ἀφθόνους καρπούς, εἰς τὸν Ἄρην καὶ τὴν Ἐννῶ (Bellona), ὅπως μάχωνται μὲ ἀνδρείαν κατὰ τοὺς πολέμους· εἰς τὴν θεὰν Νίκη, διὰ νὰ κατάγουν πολεμικοὺς θριάμβους, εἰς τὸν θεὸν Ὀνόριον (Honor) ⁽⁴⁾ διὰ νὰ τιμῶνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὴν θεὰν Χρηματοδότιδα (Pecunia), ⁽⁵⁾ διὰ νὰ προσκομίζουν πολλὰ κέρδη, εἰς τὸν θεὸν Αἰσκουλάνον καὶ εἰς τὸν υἱόν του Ἀργεντῖνον ⁽⁶⁾ διὰ

(1) Ὁ ναὸς τῆς Νοήσεως (deae Mentis) ἀνηγέρθη κατὰ τὸν Λίβιον μετὰ τὴν μάχην τῆς λίμνης Τρασιμένης. Πρβλ. Ὀβιδίου Fasti VI. 241, 242.

(2) Βολοῦμνος, θεότης μὴ ἀναφερομένη ἀλλαχοῦ.

(3) Οὗτοι ἦσαν ὁ Ζεὺς, ἡ Ἥρα, ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Πειθὼ (Persuasio), πρὸ πάντων δὲ ἡ Ἄρτεμις.

(4) Ὀνόριος (Honor). Ὁ Κικέρων Verr, II, IV, 55, 123, ἀναφέρει τὸν θεὸν τοῦτον, ὁ δὲ Λίβιος ἔργ. μνημιον. XXVII, 23, κάμνει μνεῖαν τοῦ ναοῦ του μετ' ἐκείνου τῆς Ἀρετῆς.

(5) Pecunia, ἡ θεοποίησις τοῦ χρήματος.

(6) Aesculanius, ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ aes = ὀρεῖχαλκος. Ἴσως ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ἀνέγνωσε τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τούτου εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Οὐάρεωνος. Ὁ θεὸς οὗτος δὲν εἶναι γνωστὸς ἀλλαχοῦ.

ν' ἀποκτοῦν ὀρειχάλκινα καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα. Διότι οἱ Ἑθνικοὶ ἐθεώρουν τὸν Αἰσκουλᾶνον πατέρα τοῦ Ἀργεντίνου, ἐπειδὴ κατ' ἀρχὰς μετεχειρίζοντο ὀρειχάλκινα νομίσματα καὶ κατόπιν ἀργυρᾶ. Μοῦ φαίνεται ἐκπληκτικὸν τὸ ὅτι ὁ Ἀργεντίνος δὲν ἐγέννησε τὸν Ἀουρίνον (θεὸν τοῦ Χρυσοῦ), διότι μετὰ τὰ ἀργυρᾶ ἔρχονται τὰ χρυσᾶ νομίσματα. Ἐὰν οἱ Ἑθνικοὶ εἶχον καὶ αὐτὴν τὴν θεότητα, αὕτη θὰ προηγείτο (εἰς τὴν λατρείαν) τοῦ Ἀργεντίνου καὶ ὁ Ἀργεντίνος τοῦ Αἰσκουλάνου. Ποία λοιπὸν ἡ ἀνάγκη νὰ λατρεύουν καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται διὰ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, τὰ πνευματικὰ ἢ τὰ σωματικὰ ἢ ἑξωτερικά, ἓνα τόσο μεγάλο πλῆθος θεῶν;—Ἐγὼ μάλιστα δὲν ἤμπορῶ νὰ τοὺς ὀνομάσω ὅλους, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ Ἑθνικοὶ δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ φαντασθῶν καὶ ν' ἀποδώσουν, δι' ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους ἀνέσεις, ἐπακριβῶς καὶ χωριστὰ εἰς κάθε θεότητα τοὺς συνοδούς των μικροὺς θεοὺς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν εἰς ἑκάστην.—Ποία, λέγω, ἡ ἀνάγκη νὰ δοξάζουν τόσους θεοὺς, ἐνῶ μία καὶ μόνη θεά, ἡ Εὐδαιμονία, θὰ ἠδύνατο νὰ χορηγῇ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα μὲ ἀρκετὴν εὐκολίαν καὶ μάλιστα ὅλα μαζί; Τίς ἡ ἀνάγκη νὰ προσφεύγουν εἰς ἄλλους θεοὺς διὰ ν' ἀποκτήσουν τὰ ἀγαθὰ ταῦτα ἢ διὰ ν' ἀποφύγουν τὰ κακά;

Πράγματι, διατί νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν θεὰν Φεσσόναν ⁽¹⁾ εἰς βοήθειαν τῶν κοπιώντων καὶ τὴν θεὰν Πελλονίαν ⁽²⁾ διὰ νὰ θέτῃ ἐκποδὼν τοὺς ἐχθροὺς καὶ νὰ νοσηλεύῃ τοὺς ἀρρώστους ἐν περιπτώσει μεγάλου κινδύνου, καθὼς ἀκριβῶς ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς ἢ καὶ μαζί οἱ δύο; Οὔτε ἔπρεπε νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν θεὰν Ἐρυσιβίαν ⁽³⁾ (Robigo) διὰ νὰ μὴ προσκολλᾶται εἰς τὰ σιτηρά, καὶ τὸν Ἀκάνθινον (Spinensis), ⁽⁴⁾ διὰ νὰ ἐκριζώνῃ τοὺς ἀκανθώδεις θάμνους ἀπὸ τοὺς ἀγρούς. Ἡ θεὰ Εὐδαιμονία, αὕτη καὶ μόνη, διὰ τῆς παρουσίας της καὶ τῆς συμπαραστάσεώς της, θὰ ἦτο ἀρκετὴ διὰ ν' ἀπομακρύνῃ τὰς συμφοράς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον εὐκολώτατα θὰ συνετελεῖτο. Τέλος, ἐπειδὴ πραγματευόμεθα περὶ τῶν δύο τούτων θεαινῶν, δηλαδὴ τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Εὐδαιμονίας, ἔὰν ἡ εὐδαιμονία εἶναι βραβεῖον τῆς ἀρετῆς, δὲν θὰ εἶναι θεά, ἀλλὰ δῶρον τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὅμως εἶναι θεά, διατί

(1) Fessona, θεὰ τελείως ἄγνωστος εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν μυθολογίαν.

(2) Ἡ Pellonia ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀρνοβίου, Adv. gent, IV, 4.

(3) Ἐρυσιβία (Robigo), ἀποτρόπαιος θεότης τῶν Ρωμαίων. Ὁ Ὀβίδιος, Fasti IV, 907 — 932 περιγράφει τὰ Robigalia. (Προβλ. Οὐάρε. De re rust. I, 6 καὶ Τερτουλ. De spect. I, 5).

(4) Spinensis, τελείως ἄγνωστος θεός.

δὲν θὰ ἡμπορούσαμεν νὰ εἰπώμεν, ὅτι τὴν ἀρετὴν παρέχει ἡ εὐδαιμονία, ἐφ' ὅσον τὴν ἀρετὴν συνοδεύει μία μεγάλη εὐδαιμονία;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὁ Οὐάρρων καυχᾶται διὰ τὸ ὅτι ἐδίδασκε τοὺς Ῥωμαίους τὴν ἐπιστήμην νὰ τιμοῦν τοὺς θεούς.

Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ὁ Οὐάρρων (¹) ὑπερηφανεύεται ἰσχυριζόμενος, ὅτι παρέσχεν εἰς τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ μεγάλην ὑπηρεσίαν, δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην των ὅλους τοὺς θεούς, τοὺς ὁποίους ὤφειλον νὰ λατρεύουν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐδίδασκε ποίους ἑορτασμοὺς ἔπρεπε νὰ τελοῦν δι' ἕκαστον ἐξ αὐτῶν; Διότι λέγει ὁ Οὐάρρων, ὅτι δὲν χρησιμεύει εἰς τίποτε νὰ γνωρίζῃ κανεὶς τὴν ἑξωτερικὴν ἐμφάνισιν ἑνὸς ἱατροῦ καὶ ν' ἀγνοῇ ποῖός τις εἶναι ὁ ἱατρός, προσθέτει δὲ συμφώνως πρὸς ταῦτα, ὅτι δὲν χρησιμεύει εἰς τίποτε νὰ ἡξεύρῃ κανεὶς, ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς εἶναι θεός, ἂν δὲν γνωρίζῃ, ὅτι βοηθεῖ τὴν διατήρησιν τῆς ὑγείας, ὡς καὶ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ προσφεύγωμεν πρὸς αὐτόν.

Ἐπίσης διαπιστώνει μίαν ἄλλην ἀλήθειαν, ὅταν μὲ μίαν παρομοίαν παραβολὴν λέγῃ, ὅτι κανεὶς δὲν ἡμπορεῖ νὰ ζῇ, ὅπως πρέπει, ὅταν δὲν γνωρίζῃ ποῖός τις εἶναι ὁ σιδηρουργός, ὁ ἄρτοποιός, ὁ διακοσμητὴς κατοικιῶν, διὰ νὰ χρησιμοποιῇ ἕκαστον ἐξ αὐτῶν καταλλήλως, ὡς βοηθόν, ὡς ὁδηγὸν ἢ ὡς σύμβουλον. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον οὐδεὶς δύναται ν' ἀμφιβάλλῃ πόσον ἡ γνῶσις τῶν θεῶν εἶναι ὠφέλιμος, ὅταν γνωρίζῃ πόσῃν δύναμιν, πόσῃν ἀρετῇ, πόσῃν ἰσχύϊ κατέχει ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ὡς πρὸς πάντα. «Διὰ τοῦτο», παρατηρεῖ ὁ Οὐάρρων, «δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἡξεύρωμεν πρὸς ποῖον θεὸν θὰ πρέπη νὰ προσφεύγωμεν καὶ ποῖον νὰ ἱκετεύωμεν διὰ τὰς ἀνάγκας μας, διὰ νὰ μὴ μιμούμεθα τὸ παράδειγμα τῶν μίμων, καὶ νὰ ζητοῦμεν νερὸ ἀπὸ τὸν Βάκχον καὶ κρασί ἀπὸ τὰς Νύμφας». Πρόκειται πράγματι περὶ μιᾶς ὠφελιμωτάτης γνώσεως. Ποῖος δὲν θὰ συνέχαιρε τὸν Οὐάρρωνα, ἐὰν ἦτο ἀληθὲς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐδίδασκε; Ἐὰν ὅμως ἐδίδασκεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουν νὰ λατρεύουν τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, πηγὴν πάντων τῶν ἀγαθῶν;

(¹) Προφανῶς ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ὀφείλει τὰς περὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν γνώσεις του εἰς τὸν Οὐάρρωνα (*Antiquitatum libri*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Οἱ Ῥωμαῖοι, ποὺ ἐλάτρευον τόσους θεοὺς, ἐπὶ χρόνον μακρὸν δὲν ἀπέδιδον θείας τιμὰς εἰς τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν, ἐνῶ θὰ ἦτο ἀρκετὴ αὐτὴ καὶ μόνη ἐξ ὄλων τῶν ἄλλων θεῶν.

Ἐάν, — ἀκριβῶς περὶ τοῦ θέματος τούτου πρόκειται τώρα — τὰ βιβλία καὶ τὸ τυπικὸν τῶν Ἑθνικῶν εἶναι ἀληθινά, καὶ ἂν εἶναι θεὰ ἡ Εὐδαιμονία, διστὶ δὲν ἐθεσπίσθη ἡ λατρεία της, ἐφ' ὅσον αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ χορηγῇ ὅλα τὰ καλὰ καὶ νὰ καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους εὐθὺς ἀμέσως εὐδαίμονας; Πράγματι τί ἄλλο ποθεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι εὐτυχισμένος; Καί, τέλος πάντων, διατί τόσον ἐπιφανεῖς Ῥωμαῖοι, ὅπως ὁ Λούκουλλος ⁽¹⁾ ἀνήγειραν ἓνα ναὸν τόσον ἀργὰ εἰς μίαν τόσον σπουδαίαν θεότητα; Διατί αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ῥωμύλος, ἀφοῦ διακατείχeto ἀπὸ τὸν πόθον νὰ ιδρύσῃ ἓνα εὐτυχισμένον κράτος, δὲν ἀνήγειρεν κατὰ προτίμησιν ναὸν εἰς τὴν ἐν λόγῳ θεάν, χωρὶς ν' ἀπευθύνη δεήσεις πρὸς ὅλους τοὺς λοιποὺς θεοὺς, διὰ νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν εὐνοϊάν των, ἐνῶ ἔαν ἡ θεὰ Εὐδαιμονία ἦτο παροῦσα, δὲν θὰ ἔλειπε τίποτε. Διότι καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν θὰ ἦτο πρῶτον βασιλεὺς, οὔτε θὰ ἐγίνετο, ὡς πιστεύουν, κατόπιν θεός, ἔαν δὲν ἦτο πρὸς αὐτὸν εὐμενὴς ἡ Εὐδαιμονία.

Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν ἔδωσεν εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὡς θεοὺς, τὸν Ἰανόν, τὸν Δία, τὸν Ἄρην, τὸν Πῖκον, ⁽²⁾ τὸν Φαῦνον, τὸν Τιβερίνον, ⁽³⁾ τὸν Ἡρακλῆ καὶ μερικοὺς ἄλλους; Πρὸς ποῖον σκοπὸν ὁ Τίτος Γάτιος ἐπρόσθεσε τὸν Κρόνον, τὴν Ὠπιν, τὸν Ἥλιον, τὴν Σελήνην, τὴν Ἡῶ καὶ πλῆθος ἄλλων θεοτήτων, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὴν Κλουασίναν, ⁽⁴⁾ χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν; Καὶ διατί ὁ Νουμᾶς ἐπρότεινε τὴν λατρείαν τῶν θεῶν καὶ θεαινῶν καὶ παραμέλησε τὴν θεάν

(1) Ὁ Λούκουλλος, νικητὴς τοῦ Μιθρηδάτου, φέρεται οἰκοδομήσας ναὸν εἰς τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν κατὰ τὸ ἔτος 75 π.Χ. (Προβλ. Πλίν. Nat. Hist., XXXV, 12, 156.

(2) Ὁ Πῖκος (Picus) υἱὸς τοῦ Κρόνου, βασιλεὺς τοῦ Λαυρέντου (πόλεως τῆς Λατίνης). Εἶναι θεὸς τῶν ἀγρῶν. Ὁ Πῖκος μετεμορφώθη ἐπὶ τῆς Κίρκης εἰς δρυοκολάπτην, ἓνα πτηνόν, ποὺ ἐχρησίμευεν ὡς μέσον μαντείας. Υἱοὶ τοῦ Πίκου ἦτο ὁ Φαῦνος ὁμοῖος πρὸς τὸν Πᾶνα.

(3) Βλ. Βιργιλ. Georg. IV, 369, Αἰν. VIII. 31.

(4) Προβλ. βιβλ. Δ'. κεφ. Η'.

ταύτην; Ἴσως διότι δὲν ἠμπόρεσε νὰ τὴν διακρίνῃ ἐν μέσῳ τῆς μεγάλης πληθύος τῶν θεῶν; Ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Τούλλιος Ὅστιλιος δὲν θὰ εἰσῆγε νέας θεότητας, δηλαδή τὸν Φόβον καὶ τὸν Τρόμον, διὰ νὰ εἶναι εὐμενεῖς πρὸς αὐτόν, ἐὰν ἐγνώριζε τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν θεάν. Διότι, παρουσίας τῆς Εὐδαιμονίας, ὁ Φόβος καὶ ὁ Τρόμος ὅχι μόνον θ' ἀπεχώρουν, χωρὶς κανένα ἔξευμενισμόν, ἀλλὰ βλέποντες, ὅτι καταδιώκονται, θὰ ἐτρέποντο εἰς φυγὴν. Εἰς ποίαν αἰτίαν λοιπὸν πρόπει ν' ἀποδώσωμεν τὸ ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἠϋξάνετο κατὰ μῆκος καὶ πλάτος, καὶ ὅμως οὐδεὶς Ρωμαῖος ἐλάτρευεν ἀκόμη τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν; Ἴσως διότι τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ἦτο περισσότερον ἔκτενές παρὰ εὐτυχές; Ἀλλὰ πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἀληθινὴ εὐδαιμονία, ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑφίστατο ἀληθινὴ εὐσέβεια; Διότι εὐσέβεια εἶναι ἡ πραγματικὴ λατρεία ἡ ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν, καὶ ὅχι ἡ λατρεία τόσων ψευδῶν θεῶν, ὅσοι εἶναι οἱ δαίμονες. Ἀλλὰ καὶ βραδύτερον, ὅταν ἡ Εὐδαιμονία προσετέθη εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λοιπῶν θεῶν, ἐπηκολούθησεν ἡ φοβερὰ κακοδαιμονία τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Μήπως ἡ θεὰ Εὐδαιμονία ἦτο ἐξωργισμένη εὐλόγως διὰ τὸ ὅτι τὴν ἐκάλεσαν τόσο ἀργά, ὅχι διὰ νὰ τὴν τιμήσουν, ἀλλὰ διὰ νὰ τὴν θίξουν, ἐφ' ὅσον ἐλάτρευαν μαζί με αὐτὴν τὸν Πρίαπον, τὴν Κλουασίαν, τὸν Φόβον καὶ τὸν Τρόμον καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους, ποὺ δὲν ἦσαν σύμβολα ἀξιολατρεύτων θεῶν, ἀλλ' ἐγκλήματα ἐκείνων, ποὺ τοὺς ἐλάτρευον;

Τέλος, ἐὰν ἐπίστευον, ὅτι ὤφειλον νὰ δοξάζουν μίαν τόσον μεγάλην θεὰν μαζί μ' ἕνα πλῆθος ἀναξίων θεῶν, διατί δὲν ἀπέδιδον εἰς αὐτὴν τοῦλάχιστον μεγαλυτέρας τιμάς; Πράγματι, ποῖος θὰ ἠδύνατο ν' ἀνεχθῇ τὸ ὅτι δὲν τὴν κατέταξαν εἰς τὴν χορείαν τῶν θεῶν Συμβούλων (Consentes), ⁽¹⁾ οἱ ὅποιοι κατ' αὐτοὺς τοὺς Ἑθνικοὺς συμμετεῖχον εἰς τὸ Συμβούλιον τοῦ Διός, οὔτε εἰς τὴν ὁμήγουριν τῶν θεῶν ἐκείνων, ποὺ καλοῦνται ἐκλεκτοί; Ὁφείλον ν' ἀνεγείρουν ναόν, ὁ ὅποιος θὰ ὑπερέβαινε τοὺς ἄλλους ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του διακόσμησιν. Καὶ διατί δὲν θὰ προσέφερον εἰς αὐτὴν κάτι καλύτερον ἀπ' ὅ,τι ἀφιέρωσαν εἰς τὸν Δία; Μήπως ἐχορήγησεν εἰς τὸν Δία τὸ βασίλειον ἄλλη θεὰ πλὴν τῆς Εὐδαιμονίας, ἐὰν εἶναι ἀληθὲς τὸ

(1) Consentes. Οὕτω ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων οἱ θεοὶ ὡς συμμετέχοντες εἰς τὸ συμβούλιον τοῦ Διός. Τὰ ἀγάλματα τῶν ἐν λόγῳ θεῶν ἔκειντο εἰς τὴν Ἀγορὰν (Forum).

ὅτι ὁ πατὴρ τῶν θεῶν ὑπῆρξεν εὐδαιμόνων κατὰ τὴν βασιλείαν του; Ἄλλ' ἢ εὐδαιμονία εἶναι προτιμότερα τοῦ βασιλείου. Πράγματι εἶναι εὐκόλον νὰ εὐρεθῇ ἓνας ἄνθρωπος, πού θ' ἀφοβεῖτο νὰ γίνῃ βασιλεύς, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανεὶς, πού νὰ μὴν ἤθελε νὰ εἶναι εὐδαιμόνων. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἠρωτῶντο αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ διὰ τῶν οἰωνοσκόπων ἢ κατ' ἄλλον οἶονδ' ἢ ποτε τρόπον, μὲ τὸν ὅποιον οἱ Ἑθνικοὶ πιστεύουν, ὅτι δύνανται νὰ συμβουλευόνται τοὺς θεούς· ἐὰν ἐπεθύμουν νὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς τὴν εὐδαιμονίαν, ἐφ' ὅσον ὁ τόπος, τὸν ὅποιον κατεῖχον, ἦτο πλήρης ναῶν καὶ βωμῶν, διὰ νὰ οἰκοδομήσουν δι' αὐτὴν ναὸν μεγαλοπρεπέστερον, καὶ λαμπρότερον, εἶμαι βέβαιος, ὅτι καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Ζεὺς θ' ἀποχωροῦσε τὴν θέσιν του, διὰ νὰ δυνηθῇ ἢ Εὐδαιμονία ν' ἀποκτήσῃ τὴν κορυφὴν τοῦ Καπιτωλίου Λόφου. Διότι ἡ θεὰ Εὐδαιμονία δὲν θ' ἀντετίθετο εἰς κανένα παρὰ μόνον εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θ' ἀπέστεργε νὰ εἶναι εὐτυχής, πράγμα, φυσικὰ, ἀδύνατον.

Κατ' οὐδένα τρόπον ὁ Ζεὺς, ἐὰν τοῦ ἀπηυθύνετο αὐτὴ ἢ ἐρώτησις δὲν θ' ἀσυμπεριεφέρετο, ὅπως συμπεριεφέρθησαν πρὸς αὐτὸν αἱ τρεῖς θεότητες: ὁ Ἄρης, ὁ Τέρμιнос, (ὁ ὄριος θεὸς) καὶ ἡ Ἥβη, ⁽¹⁾ αἱ ὁποῖαι ἠρνήθησαν κατηγορηματικῶς νὰ τοῦ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των, μολονότι ὁ Ζεὺς ἦτο βασιλεύς των καὶ πρεσβύτερος. Διότι, ὥς διαβεβαιοῦν οἱ συγγραφεῖς τῶν Ἑθνικῶν, ὅταν ὁ βασιλεὺς Ταρκίνιος ἠθέλησε νὰ κατασκευασθῇ ὁ ναὸς τοῦ Καπιτωλίου Διὸς, ἐπειδὴ εἶδεν, ὅτι ὁ τόπος οὗτος, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐφαίνετο καταλληλότερος, κατεῖχετο ἤδη ἀπὸ ἄλλους θεοὺς λόγῳ προτεραιότητος, μὴ τολμῶν νὰ λάβῃ μίαν ἀπόφασιν ἐναντίον τῆς ἀπολύτου βουλήσεώς των, καὶ πιστεύων, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θ' ἀπαρῶνουν ἀνθορμήτως τὴν θέσιν αὐτῶν εἰς τὸν ἀρχηγόν των, διότι ὑπῆρχον πολλοὶ θεοὶ ἐκεῖ, ὅπου κατόπιν ἐκτίσθη ὁ ναὸς τοῦ Καπιτωλίου Διὸς, ἠρώτησε διὰ μέσου τῶν οἰωνοσκόπων, ἐὰν ἤθελαν νὰ παραχωρήσουν τὸν τόπον αὐτὸν εἰς τὸν Δία. Ὅλοι ἔδωσαν τὴν συγκατάθεσιν των ἐξαιρέσει τριῶν, τοὺς ὁποίους ἀνέφερα, δηλαδὴ τοῦ Ἄρεως, τοῦ Γερμίνου καὶ τῆς Ἥβης. Εἶχε λοιπὸν οἰκοδομηθῇ ὁ ναὸς τοῦ Καπιτωλίου Διὸς μὲ τρόπον, ὥστε νὰ συμπεριληφθοῦν ἐντὸς αὐτοῦ αἱ μνημονευθεῖσαι ἀνωτέρω τρεῖς θεότητες, πλὴν ὅμως μὲ τόσον ὀλί-

(1) Ὁ Δίβιος ἐργ. μνημ. I, ἐκθέτει τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ρωμαῖοι κατ' ἀρχὰς δὲν ἐτολμοῦσαν ν' ἀνεγείρουν εἰς τὸν Καπιτώλιον Δία ναόν, διότι ἀντετίθεντο ἡ θεὰ Ἥβη (Juventas) καὶ ὁ θεὸς Τέρμιнос. (Περβλ. Ὁβιδ. Fasti II, 667—678).

γον φανερά σημεῖα τῆς παρουσίας των, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ σοφώτεροι Ρωμαῖοι ἐδυσκολεύοντο νὰ τὰς διακρίνουν.

Αὐτὸς λοιπὸν ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς δὲν θ' ἀντεστρατεύετο κατ' οὐδένα λόγον πρὸς τὴν Εὐδαιμονίαν, ὅπως ἀντεστρατεύθησαν πρὸς αὐτὸν ὁ Ἄρης, ὁ Τέρμινος καὶ ἡ Ἥβη. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ τρεῖς θεοί, οἱ ἀντιταχθέντες πρὸς τὸν Δία, θὰ ὑπεχώρουν εἰς τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν, ἥτις ἐδώρησεν εἰς αὐτοὺς ὡς βασιλέα τὸν πατέρα τῶν θεῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ὑπεχώρουν, δὲν θὰ τὸ ἔκαμνον, ἐπειδὴ ἐσέβοντο τὸν Δία, ἀλλ' ἐπειδὴ προέκρινον νὰ παραμένουν ἄγνωστοι εἰς τὸν ναὸν τῆς Εὐδαιμονίας, παρὰ νὰ ἐπιδεικνύωνται εἰς ἰδικόν των τόπον ἄνευ αὐτῆς. Τοιοῦτοτρόπως, ἐὰν ἡ θεὰ Εὐδαιμονία ἐτοποθετεῖτο εἰς περισσότερον διακεκριμένον καὶ εὐρύτερον τόπον, οἱ πολῖται θὰ ἐγνώριζαν ποίας θεότητος θὰ ἐζήτουν τὴν προστασίαν καὶ εἰς ποίαν θὰ ἀπηύθυνον τὰς δεήσεις των. Καὶ ἔτσι, καθοδηγούμενοι ἀπὸ τὸ φυσικὸν ἔνστικτον, θὰ ἐγκατέλειπον ὁλόκληρον τὸ πλῆθος τῶν θεῶν καὶ θὰ ἐδόξαζον αὐτὴν καὶ μόνην. Τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν θὰ ἰκέτευον ἀποκλειστικῶς. Μόνον εἰς τὸν ναὸν αὐτῆς θὰ προσέτρεχον οἱ πολῖται, διότι ὅλοι θὰ ἐποθοῦσαν τὴν εὐτυχίαν, οὐδεὶς δὲ ἐξ αὐτῶν δὲν θὰ τὴν ἀπέστεργε, καὶ ἀπ' αὐτὴν θὰ ἐζήτουν τὴν εὐδαιμονίαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐπεζήτουν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους θεοὺς. Πράγματι τί ἄλλο θὰ ἤθελαν ν' ἀποκτήσουν, ἐὰν μὴ τὴν εὐδαιμονίαν ἢ ὅ,τι δύναται νὰ συμβάλλῃ εἰς αὐτήν; Ἐὰν λοιπὸν ἡ Εὐδαιμονία ἔχῃ τὴν δύναμιν νὰ παρέχῃ εἰς τοῦτον ἢ εἰς ἐκεῖνον τὴν ἀρωγὴν καὶ τὴν συμπαράστασιν της — καὶ ὄντως, ἐφόσον εἶναι θεά, κατέχει αὐτὴν τὴν δύναμιν — δὲν εἶναι μωρία νὰ ζητῇ κανεὶς ἀπὸ ἄλλους θεοὺς τὴν εὐτυχίαν;

Διὰ τοῦτο ἔπρεπε ἡ Εὐδαιμονία νὰ τιμᾶται ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους θεοὺς καὶ εἰς ἓνα ἐκλεκτότερον χῶρον. Ὅπως διαβάζομεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς των, οἱ Ρωμαῖοι ἐλάτρευον κάποιον θεόν, τὸν Σουμᾶνον, ⁽¹⁾ εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδιδον τοὺς νυκτερινοὺς κεραυνούς, ὅπως ὁ Ζεὺς ἦτο κύριος τῶν κεραυνῶν τῆς ἡμέρας. Ἀλλ' ὅταν ἀνηγέρθῃ εἰς τὸν Δία ἓνας μεγαλειώδης ναὸς καὶ εἰς ἓνα προέχοντα χῶρον, λόγῳ τοῦ μεγαλείου τοῦ νέου αὐτοῦ οἰκοδομήματος, ὅλοι προσήρχοντο εἰς τὸν ἐν λόγῳ ναόν, εἰς τρόπον, ὥστε δυσκόλως θὰ εὐρίσκεται κάποιος, ποὺ νὰ ἐνθυμῆται, ὅτι ἀνέγνωσε τὸ ὄνομα τοῦ Σουμᾶνου, τὸν ὁποῖον ἀπὸ μακροῦ χρόνου οὐδεὶς πλέον ἀνέφερε.

(1) Σουμᾶνος. Ὁ θεὸς τῶν νυκτερινῶν κεραυνῶν. Μερικοὶ τὸν συγχέουν μὲ τὸν Πλούτωνα. Ὁ ναὸς τοῦ θεοῦ τούτου ἐκτίσθη κατὰ τοὺς ἐναντίον τοῦ Πύργου πολέμους.

Ἐὰν ὅμως ἡ Εὐδαιμονία δὲν εἶναι θεά, καὶ πράγματι δὲν εἶναι τοιαύτη, ἀλλὰ δῶρον τοῦ Θεοῦ, ὃς προσεύχονται εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν, ποὺ τὴν παρέχει, καὶ ὃς ἐγκαταλείψουν τὴν καταστρεπτικὴν ἐκείνην σωρείαν τῶν ψευδῶν θεῶν, τὴν ὁποίαν δοξάζει πλῆθος ἡλιθίων ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἐκλαμβάνουν τὰ δῶρα τῶν θεῶν ὡς θεούς, καὶ προσβάλλουν μὲ μίαν ὑπεροπτικὴν καὶ πεισματώδη ἐπιμονὴν αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Θεόν, κύριον διανεμητὴν τῶν δώρων. Διότι κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν δὲν δύναται νὰ μὴ εἶναι δυστυχὴς ἐκεῖνος, ποὺ λατρεύει μὲν τὴν Εὐδαιμονίαν ὡς θεάν, παραμελεῖ ὅμως τὸν Θεόν, ὃ ὁποῖος τὴν παρέχει. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταστέλλῃ τὴν πείνάν του ἐκεῖνος, ποὺ γλύφει ἓνα ψωμὶ ζωγραφισμένο, καὶ δὲν ζητεῖ ἓνα ψωμὶ ἀληθινό, ἀπὸ ἐκεῖνον, ποὺ τὸ κατέχει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Διὰ ποίους λόγους οἱ Ἑθνικοὶ δικαιολογοῦν τὴν λατρείαν των πρὸς τὰ θεῖα δῶρα, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνουν ὡς θεούς.

Καλὸν εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς λόγους των. Πρέπει, λέγουν οἱ Ἑθνικοί, νὰ πιστεύεται, ὅτι οἱ πρόγονοί μας ὑπῆρξαν τόσον ἀμαθεῖς, ὥστε νὰ πιστεύουν, ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι θεῖα δῶρα καὶ ὄχι θεοί ; Ἐπειδὴ ὅμως ἐγνώριζαν, ὅτι τοιαῦτα δῶρα δὲν ἐδίδοντο εἰς κανένα, ἐὰν δὲν τὰ προσέφερε κάποιος θεός, καὶ ἐπειδὴ δὲν εὗρισκον τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν τούτων, ἐκάλουν τοὺς θεοὺς μὲ τὰ ὀνόματα, ποὺ ἐδίδοντο εἰς τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ἐφαντάζοντο, ὅτι ἐχορηγοῦντο ἀπὸ τοὺς θεούς, σχηματίζοντες διαφόρους λέξεις. Π. χ. ἐκάλουν Bellona ἐκ τῆς λέξεως bellum (ὁ πόλεμος) καὶ ὄχι Bellum, ἐκ τῆς λέξεως cunis (λῖκνον) Cunina καὶ ὄχι Cunam· ἐκ τῆς λέξεως segetes (σπάρσιμος γῆ, ἄρουρα) Segetia καὶ ὄχι Segetem· ἐκ τῆς λέξεως Pomum (μῆλον, ὀπώρα, καρπός), Pomona ⁽¹⁾ καὶ ὄχι Pomum καθὼς ἀκριβῶς ἐκ τῆς λέξεως bos (βοῦς) Bubona καὶ ὄχι Boveni. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ μεταβάλλουν τὸν τύπον τῶν λέξεων, ὠνόμαζον Pecunia τὴν χορηγοῦσαν χρήματα θεὰν ἐκ τοῦ pecunia (τὸ χρῆμα), χωρὶς ὅμως νὰ πιστεύουν, ὅτι ἡ Pecunia ἦτο θεά.

(1) Σύζυγος τῆς Πομόνας ἦτο ὁ Βερτουῦμνος (Vertumnus) ἐκ τῆς λέξεως *vertere* = μεταμορφώνω, μεταβάλλω. Βερτουῦμνος ἦτο ὁ θεός, ποὺ μετεμόρφωνε τὰ ἄνθη εἰς ὀπώρας.

Τοιουτοτρόπως ἔκαλεῖτο *Virtus* (ἀρετὴ) ἡ θεὰ ἡ παρέχουσα τὴν ἀρετὴν, *Honor* ⁽¹⁾ (τιμὴ), ὁ θεὸς ὁ προσφέρων τὰς τιμὰς, *Concordia* (δμόνοια), ἡ δημιουργοῦσα δμόνοιαν (*concordiam*). *Victoria* (Νίκη), ἡ θεὰ ἡ ἐξασφαλίζουσα τὴν νίκην (*victoriam*). Κατὰ ταῦτα, ὅταν οἱ Ἑθνικοὶ ἔλεγον, ὅτι ἡ Εὐδαιμονία εἶναι θεά, δὲν ἐνόουν αὐτὴν ταύτην τὴν εὐδαιμονίαν, πὺν μᾶς δίδεται, ἀλλὰ τὴν θεάν, ἡ ὁποία μᾶς τὴν δίδει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Πρέπει νὰ λατρεύεται ἓνας καὶ μόνος Θεός, τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα, πάντως ὅμως ἀντιλαμβανόμεθα, ὅτι Οὗτος εἶναι ὁ δωρούμενος εἰς ἡμᾶς τὴν εὐδαιμονίαν.

Τώρα, ὅποτε οἱ Ἑθνικοί, ἀντίπαλοί μας, μᾶς ἐξέθεσαν τοὺς λόγους αὐτούς, ἴσως θὰ δυνηθῶμεν νὰ πείσωμεν ἐκείνους ἐξ αὐτῶν, πὺν δὲν ἔχουν τόσο σκληρὰν τὴν καρδίαν, περὶ ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκομεν. Ἀφοῦ οἱ ἠθικῶς ἀσθενεῖς ἄνθρωποι, ὅπως οἱ Ἑθνικοί, ἀντιλαμβάνονται, ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν προσφέρεται παρὰ μόνον ἀπὸ κάποιον θεόν, καὶ τὴν ἀλήθειαν ταύτην κατενόησαν ἐκεῖνοι, πὺν λατρεύουν τοὺς πολλοὺς θεοὺς, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Δία· ἐπειδὴ ἀγνοοῦσαν Ἐκεῖνον, πὺν χαρίζει τὴν εὐτυχίαν, ἠθέλησαν νὰ τὸν ὀνομάζουν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πρᾶγματος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐπίστευον, ὅτι παρέχεται παρ' αὐτοῦ.

Ὅθεν ἀπέδειξαν μὲ ἀρκετὴν σαφήνειαν, ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ δίδεται παρὰ τοῦ Διός, τὸν ὁποῖον ἐλάτρευον, ἀλλ' ἀσφαλῶς παρ' ἐκείνου, πὺν ὥφειλον νὰ δοξάζουν ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς ταύτης τῆς εὐδαιμονίας.

Ἐγὼ διαπιστώγω, ὅτι οἱ Ἑθνικοὶ ἐπίστευον, ὅτι ἡ εὐδαιμονία ἐδίδετο ἀπὸ κάποιον θεόν, τὸν ὁποῖον αὐτοὶ ἀγνοοῦσαν. Ἄς ζητήσουν λοιπὸν αὐτὸν τὸν θεόν, ὃς τὸν δοξάζουν, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ. Ἄς ἀπομακρύνουν τὸν θορυβώδη ἐκεῖνον ἔσμὸν τῶν ἀπειραρίθμων δαιμόνων. Ἄς μὴν ἀρκῇ ὁ θεὸς ἐκεῖνος δι' ὅσους δὲν εἶναι τὰ δῶρά του ἀρκετὰ. Ἄς μὴν ἀρκῇ, λέγω, νὰ λατρεύουν τὸν Θεόν, δοτῆρα τῆς εὐδαιμονίας ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι αὕτη αὕτη ἡ εὐδαιμονία ἀρκετὴ ⁽²⁾.

(1) Ἡ λέξις *honor* (τιμὴ) εἶναι εἰς τὴν Λατινικὴν ἀρσενικοῦ γένους.

(2) Τὸ χωρίον τοῦτο : *illi non sufficiat hic deus, cui non sufficit*

Ἐκεῖνος ὅμως, εἰς τὸν ὁποῖον ἀρκεῖ ἡ εὐδαιμονία, (καὶ τίποτε ἄλλο πρᾶγμα δὲν ἐπιζητεῖ ὁ ἄνθρωπος), ἃς δοξάζῃ τὸν Θεὸν ἐκεῖνον, τὸν μόνον δοτῆρα τῆς εὐδαιμονίας. Ὅχι ἐκεῖνον, ποὺ καλοῦν Δία οἱ Ἑθνικοί. Διότι, ἂν τὸν ἀνεγνώριζον ὡς δοτῆρα τῆς εὐδαιμονίας, φυσικὰ δὲν θὰ ἐπεζήτουν, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς εὐδαιμονίας, ἓνα ἄλλον θεὸν ἢ μίαν ἄλλην θεάν, ἡ ὁποία θὰ παρεῖχε τὴν εὐδαιμονίαν, καὶ δὲν θὰ ἐπίστευον, ὅτι θὰ ὤφειλον νὰ λατρεύουν αὐτὸν τοῦτον τὸν Δία, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδουν τόσας ἀδίκους ἐνεργείας. Πράγματι, διηγοῦνται, ὅτι ὁ Ζεὺς προσέβαλε τὴν τιμὴν γυναικῶν ἐγγάμων ⁽¹⁾ καὶ ὅτι ὑπῆρξεν ἀναίσχυντος ἐραστῆς καὶ ἄρπαξ τοῦ ὠραίου ἐκείνου νεανίου. ⁽²⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΤ'.

Περὶ τῶν σκηνικῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ὡς ἰσχυρίζοντο οἱ θεοί, ἐτέλουν πρὸς τιμὴν των οἱ λάτρεις των.

«Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐφευρήματα τοῦ Ὀμήρου», λέγει ὁ Κικέρων. «Αὐτὸς ἀπέδιδεν εἰς τοὺς θεοὺς τὰς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων. Θὰ προτιμοῦσα νὰ ἐξυψώσῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν φύσιν τῶν θεῶν.» ⁽³⁾ Εὐλόγως ὁ ποιητὴς οὗτος, ὁ ὁποῖος ἐσυνήθιζε νὰ φαντάζεται καὶ ν' ἀποδίδῃ κακὰς πράξεις εἰς τοὺς θεοὺς, ἀπῆρεσκεν εἰς τὸν σοφὸν ἐκεῖνον ἄνδρα. Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν μετὰ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς συνδεομένων ἐπιχειρημάτων συμπεριλαμβάνονται καὶ ἐκ μέρους ἀκόμη τῶν σοφωτέρων ἀνδρῶν αἱ παραστάσεις ἐκεῖναι, καθ' ἃς ἀφηγοῦνται οἱ Ῥωμαῖοι καὶ παριστάνουν τὰς ἐπονειδίστους πράξεις τῶν θεῶν; Ὁ Κικέρων ὤφειλε νὰ ὑψώσῃ τὴν φωνὴν κατὰ τῶν τοιούτων θεατρι-

munus eius. Illi, inquam, non sufficiat ad colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit ad accipiendum ipsa felicitas, εἶναι σκοτεινόν.

(1) Τοιαῦται ἦσαν ἡ Δανάη, ἡ Ἀλκμήνη, ἡ Εὐρώπη κ. λ. π. τὰς ὁποίας, διὰ νὰ παραπλανήσῃ, ἐλάμβανε διαφόρους μορφὰς ὁ Ζεὺς.

(2) Πρόκειται περὶ τοῦ Γανυμήδους, υἱοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Τροίας Τρωὸς ἢ Ἐριχθονίου ἢ Ἀσσαράκου. Τὸν Γανυμήδην ἥρπασεν ὁ Ζεὺς διὰ τὴν ἐκπαγλὸν ὠραιότητά του καὶ τὸν κατέστησεν οἰνοχόον τῶν θεῶν.

(3) Fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat, divina mallet ad nos. Κικέρων, Tusculan. Disput. I, Cap. 26,65.

κῶν παραστάσεων, ὅχι ἐναντίον τῶν φαντασιώσεων τῶν ποιητῶν, ἀλλὰ μᾶλλον κατὰ τῶν θεσμῶν τῶν προγόνων του. Ἄλλ' ἴσως θὰ ἀνέκραζον καὶ αὐτοί: «Μὰ ἑμεῖς τί ἐκάμαμε; Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ἐζήτησαν ἐπιμόνως νὰ τοὺς προσφέρωμεν αὐτὰ τὰ θεάματα πρὸς τιμὴν των, καὶ τὰ παρήγγειλαν ἀπειλοῦντες. Μᾶς προανήγγελλον συμφορὰς, ἐὰν τυχὸν τὰ παρελείπωμεν. Μᾶς ἐξεδικήθησαν φοβερά, ὅταν κάτι σχετικὸν παρελείψαμεν, καὶ ἐξηυμενίσθησαν εὐθὺς ὅταν ἐξετελέσαμεν ὅ,τι εἴχομεν παραμελήσει».

Σχετικῶς μᾶς ἀφηγοῦνται τὸ ἐξῆς γεγονὸς, ποὺ συνδέεται μὲ τὰς ἀρετὰς των, καὶ τὰς θαυμασίας πράξεις των: Ὁ Τίτος Λατίνιος ⁽¹⁾ οἰκογενειάρχης καὶ Ρωμαῖος ἀγρότης εἰδοποιήθη δι' ἑνὸς ὄνειρου του, ὅτι ἔπρεπε ν' ἀναγγεῖλῃ εἰς τὴν Σύγκλητον, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ὄφειλον νὰ ἐπαναλάβουν τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας, διότι κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς τελέσεώς των ἐδόθη διαταγὴ νὰ ὑποβληθῇ εἰς βασανιστήρια ἐνώπιον τοῦ λαοῦ ἓνας κακοῦργος, καὶ τοῦτο ὅχι διότι ἡ μοιραία αὐτῇ ἐντολῇ ἀπήρεσεν εἰς τοὺς θεοὺς, οἱ ὅποιοι δὲν ἐπεζήτην ἄλλο τίποτε, παρὰ νὰ διασκεδάζουν μὲ τοὺς ἐν λόγῳ σκηνικοὺς ἀγῶνας. Ἐπειδὴ ὁ Ρωμαῖος αὐτὸς ἀγρότης δὲν ἐτόλμησε τὴν ἐπομένην νὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν δοθεῖσαν πρὸς αὐτὸν ἐντολήν, εἶδε τὴν ἀκόλουθον νύκτα τὸ ἴδιον ὄνειρον, ἀλλ' ἡ ἐντολὴ ποὺ ἔλαβε διὰ δευτέραν φορὰν ἐδόθη μὲ αὐστηρότερον ὕψος, ἐπειδὴ δὲ δὲν ὑπήκουσε καὶ πάλιν, ἔχασεν ἓνα ἐκ τῶν υἱῶν του. Τὴν τρίτην νύκτα ἐλέχθη εἰς τὸν ἴδιον Ρωμαῖον ἀγρότην, ὅτι ἐὰν δὲν ὑπήκουε καὶ τὴν φορὰν ταύτην, θὰ τὸν ἐπληττε μία μεγαλυτέρα ποινή. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ καταστήσῃ γνωστὴν τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐντολήν, προσεβλήθη ὑπὸ μιᾶς φοβερᾶς καὶ ἐπικινδύνου νόσου.

Τότε πλέον, ἀκολουθήσας τὰς συμβουλὰς τῶν φίλων του, ἀνέφερε τὸ πρᾶγμα εἰς τοὺς ἄρχοντας, διεκομίσθη ἐπὶ ἑνὸς φορείου εἰς τὴν Σύγκλητον, καὶ ἀφοῦ ἀπεκάλυψε τὴν ἐντολήν, ποὺ εἶχε λάβει κατὰ τὸν ὕπνον του, ἐπανέκτησεν ἀμέσως τὴν ὑγείαν του καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκίαν του μὲ τὰ πόδια. Τότε ἡ Σύγκλητος, κατάπληκτος πρὸ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θαύματος, διέταξε νὰ ἐπαναληθοῦν οἱ σκηνικοὶ ἀγῶνες, χρηματοδοτήσασα αὐτοὺς τετραπλασίως. Ποῖος ἄνθρωπος μὲ τὸν κοινὸν νοῦν δὲν θ' ἀντιληφθῇ, ὅτι οἱ δυστυχισμένοι ἐκεῖνοι Ρωμαῖοι ὑποτασσόμενοι εἰς

(1) Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος De Divin. I, 26, 55, ὑπὸ τοῦ Λιβίου, ἐργ. μνημον, II, 36 καὶ τοῦ Βαλερίου Μαξίμου, I, 7. 4.

πονηρὰ δαιμόνια, ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἀπαλλάξῃ παρὰ μόνον ἢ χάρις τοῦ Θεοῦ διὰ μέσου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Κυρίου ἡμῶν, ἐξηναγκάσθησαν διὰ τῆς βίας νὰ προσφέρουν πρὸς τιμὴν τοιούτων θεῶν τὰ θεάματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὀρθῶς ἐξεταζόμενα, ἠδύναντο νὰ κριθοῦν ἐπονείδιστα;

Φυσικά, κατὰ τοὺς σκηνικοὺς ἐκείνους ἀγῶνας, ποὺ εἶχαν ἀνανεωθῇ κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου, ἢ ὁποῖα πάλιν ἐξηναγκάσθη νὰ τοὺς ἀνανεώσῃ, ὑπέικονσα εἰς τὴν διαταγὴν τῶν θεῶν, παριστάνοντο συχνὰ τὰ ἐγκλήματα, ποὺ ἀπέδιδον εἰς τοὺς θεοὺς οἱ ποιηταί. Εἰς τὰ θεάματα ἐκεῖνα ἀναίσχυντοι ἠθοποιοὶ ἐξυμνοῦσαν τὸν Δία ὡς διαφθορέα τῆς αἰδοῦς, τὸν ἀπεικόνιζον καὶ τὸν ἐξηυμένιζαν ⁽¹⁾. Ἐὰν αἱ εἰς τὸν Δία ἀποδιδόμεναι πράξεις, ἦσαν ἀπλᾶ ἐφευρήματα, ὁ Ζεὺς θ' ἀγανακτοῦσε, ἐὰν ὅμως διεσκέδαζε διὰ τὰ ἐγκλήματά του, ἔστω καὶ φανταστικά, πῶς θὰ ἐδοξάζετο, ἐὰν ὅχι ἐξυπηρετῶν τοὺς δαίμονας; Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι μία θεότης περισσότερον βδελυρὰ ἀπὸ οἷονδήποτε Ρωμαῖον, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἀπῆρεσκον τὰ ἐγκλήματα αὐτά, ἠδυνήθη νὰ θεμελιώσῃ, νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν; Ἐνας θεός, λατρευόμενος κατὰ τὸν ἄθλιον αὐτὸν τρόπον, θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ τοὺς ἀνθρώπους εὐτυχεῖς; Ἐνας θεός, ὁ ὁποῖος ἐξωργίζετο, ἐὰν δὲν ἐδοξάζετο κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Τὰ τρία εἶδη τῶν θεῶν συμφώνως πρὸς τὸν ποντίφηκα

Σκαίβολαν.

Μερικοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουν, ὅτι ὁ σοφώτατος ποντίφηξ Σκαίβολας ⁽²⁾ ἀπέδειξεν, ὅτι ὑπῆρχον τρία εἶδη θεῶν: δηλαδὴ οἱ θεοὶ τῶν ποιητῶν, οἱ τῶν φιλοσόφων καὶ οἱ θεοὶ τῶν ἡγετῶν τῶν κρατῶν. Ὁ Σκαίβολας παρατηρεῖ, ὅτι τὸ πρῶτον εἶδος εἶναι μυθολογούμενον, διότι ἀποδίδονται εἰς τοὺς θεοὺς πράξεις ἀνάξιαί των. Τὸ δεύτερον εἶδος δὲν εἶναι πρακτικῶς ἐφαρμόσιμον εἰς

⁽¹⁾ Τὸ κεῖμενον γράφει : cantabant, agebant, placebant.

⁽²⁾ Κ. Μούχιος Σκαίβολας, μέγας ποντίφηξ. Ὑπῆρξεν ὑπάτος μετὰ τοῦ Κράσσου. Περίφημος νομικός, ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Κικέρωνος, ὅστις τοῦ πλέκει ἐγκώμιον διὰ τοῦ στόματος τοῦ Κράσσου εἰς τὸ De Orat. I § 180. (Πβλ. De nat. deor. III, 32. 50.)

τὰ κράτη, διότι ἐμπεριέχει μερικὰ στοιχεῖα περιττὰ καὶ μάταια, ὥς καὶ μερικὰ ἄλλα πράγματα, ἢ γνῶσις τῶν ὁποίων δυνατὸν ν' ἀποβῇ ἐπιβλαβὴς εἰς τοὺς λαούς. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ περιττὰ πράγματα, τὸ ζήτημα δὲν ἔχει πολὺ μεγάλην σημασίαν, διότι οἱ νομοδιδάσκαλοι πρεσβεύουν, ὅτι τὰ περιττὰ δὲν εἶναι καὶ βλαβερά.

Ποῖαι εἶναι λοιπὸν αἱ γνώσεις ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι, διαδιδόμεναι, δύνανται νὰ εἶναι ἐπιβλαβεῖς διὰ τοὺς λαούς; «Αἱ ἀκόλουθοι γνώσεις», λέγει ὁ Σκαίβολας, «δηλαδή τὸ ὅτι ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Κάστωρ καὶ ὁ Πολυδεύκης δὲν εἶναι θεοί. Διότι, καθὼς λέγουν ἄνδρες λόγιοι, ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, θερισθέντες ἀπὸ τὸ δρέπανον τοῦ θανάτου» ⁽¹⁾. Τί ἄλλο ἤμποροῦν νὰ εἴπουν παρὰ μόνον, ὅτι αἱ πόλεις δὲν κατέχουν τὰς εἰκόνας ἐκείνων, ποὺ εἶναι θεοί, δεδομένου ὅτι ὁ ἀληθινὸς Θεὸς δὲν ἔχει οὔτε φῦλον, οὔτε ἡλικίαν, οὔτε μέλη σωματικά. Ποῖος ποντίφηξ δὲν θὰ ἠθέλε νὰ γνωρίζῃ ὁ λαὸς αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ νὰ μὴ πιστεύῃ, ὅτι εἶναι ψευδῆ; Ὡστε ὁ Σκαίβολας φρονεῖ, ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν θρησκείαν, εἶναι καλύτερον νὰ παραπλανῶνται οἱ λαοί. Καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Οὐάρεων δὲν διστάζει νὰ συμμερισθῇ τὴν αὐτὴν γνώμην εἰς τὰ «περὶ θείων πραγμάτων» βιβλία του.

Ὡραία θρησκεία, εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὁποίας δύναται νὰ προσφύγῃ ἓνας ἀμαθὴς ἄνθρωπος, διὰ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν πλάνην, καὶ ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἐπιζητεῖ τὴν ἀλήθειαν ἐκείνην, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ λυτρωθῇ, θὰ ἐπίστευεν, ὅτι θὰ ἦτο δι' αὐτὸν προτιμότερον νὰ ἐξαπατηθῇ! Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὰ εἶδη τῶν θεῶν, τὰ ὑπὸ τῶν ποιητῶν ἐξυμνούμενα, οἱ συγγραφεῖς δὲν διστάζουν νὰ εἴπουν διὰ ποῖον λόγον ὁ Σκαίβολας τὰ ἀπορρίπτει. «Οἱ ποιηταί, λέγει, παραμορφώνουν πράγματι τόσο πολὺ τοὺς θεούς, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ παραβληθοῦν οὔτε μὲ ἀνθρώπους χρηστοὺς ὅπωςδὴποτε. Διότι τὸν α θεὸν ἀπεικονίζουν ὥς διαπράττοντα κλοπὰς, τὸν β μοιχείας, καὶ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον θέτουν εἰς τὸ στόμα τούτων μὲν τῶν θεῶν αἰσχυρὰς λέ-

(1) Ὁ Εὐήμερος ἰσχυρίζεται, ὅτι οἱ θεοὶ τῶν Ἑθνικῶν ἦσαν ἄνθρωποι θεοποιηθέντες. Τοιαύτη ἦτο ἡ γνώμη τοῦ Μινουκίου Φήλικος καὶ τοῦ Λακταντίου. Τὸ θέμα ἐπραγματεύθησαν ἐπίσης ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς (Ad vers. Matem). καὶ ὁ Πλούταρχος : «Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος κ. λ. π. Ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων ὁ Carlyle συμμερίζεται τὴν γνώμην ταύτην, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε διεξοδικῶς εἰς τὸ ἔργον του «Οἱ ἥρωες ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ».

ξεις, εἰς ἐκείνους δὲ ἀποδίδουν πράξεις ἄλλοκότους καὶ λόγους ἀτόπους. Διηγοῦνται, ὅτι τρεῖς θεαὶ κατῆλθον εἰς ἀγῶνα πολεμικὸν διὰ τὸ βραβεῖον τοῦ κάλλους, καὶ ὅτι αἱ δύο ἐξ αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνίκηθησαν ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτην, ὑπῆρξαν ἀφορμὴ νὰ καταστραφῇ ἡ Τροία. Διηγοῦνται, ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς μετεμορφώθη εἰς ταῦρον ἢ κύκνον, διὰ νὰ ἡμπορέσῃ νὰ κατακλιθῇ πλησίον μιᾶς γυναικός· ὅτι μία θεὰ συνεξεύχθη ἓνα θνητόν. Διηγοῦνται, ὅτι ὁ Κρόνος κατεβρόχθισε τὰ ἴδια του τέκνα, καὶ τέλος δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῇ μίαν ἀφροσύνην ἢ ἓνα ἐλάττωμα. τὸ ὁποῖον νὰ μὴ εὐρίσκεται εἰς τοὺς θεοὺς ἢ νὰ εἶναι μακρὰν τῆς φύσεώς των».

᾽Ω Σκαίβολα, μέγιστε Ποντίφηξ, κατάργησε, ἐὰν ἡμπορῇς, τὰ δημόσια θεάματα. Δίδαξε τοὺς λαοὺς νὰ μὴ προσφέρουν τοιαύτας τιμὰς. εἰς τοὺς Ἀθανάτους, διὰ τῶν ὁποίων ἡμποροῦν νὰ θαυμάζουν τὰς ἐγκληματικὰς ἐνεργείας τῶν θεῶν, διὰ νὰ τὰς μιμηθοῦν, ἐφ' ὅσον δύνανται. Ἐὰν δὲ ὁ λαὸς σοῦ ἀπαντοῦσε: «Μά, ἐσεῖς, ὦ Ποντίφηκες, τοὺς ἔχετε εἰσαγάγει. Παρακάλεσε αὐτοὺς τοὺς ἰδίους θεοὺς, τῇ εἰσηγήσει τῶν ὁποίων τοὺς ἐπέβαλες, ὅπως διατάξουν νὰ μὴ προσφέρονται πλέον εἰς αὐτοὺς τοιούτου εἶδους θεάματα». Διότι, ἐὰν εἶναι κακά, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ πιστεύωνται ἐναρμονιζόμενα μὲ τὴν μεγαλειώδη τῶν θεῶν φύσιν, ἢ ὕβρις, ποὺ ἐκτοξεύεται ἐναντίον των, εἶναι ἀκόμη βαρύτερα τῶν ἐπινοήσεων ἐκείνων, ποὺ ἀποδίδονται εἰς αὐτοὺς ἀτιμωρητί. Ἄλλ' ὅχι μόνον δὲν προσβάλλονται ἀπὸ τὴν ὕβριν ταύτην, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ φανταστικὰ ἐγκλήματα, ποὺ ἀποδίδονται εἰς αὐτούς, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἡδύναντο ν' ἀνεχθοῦν, ὥς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς μεγάλης ἐναντίον των ἀδικίας, ὅπως μὴ παριστάνονται τοιαῦται ἐγκληματικαὶ πράξεις κατὰ τοὺς ἐπισήμους ἑορτασμούς των. Ἄλλως τε, ἐὰν ἐπικαλεσθῇτε ἐναντίον αὐτῶν τῶν θεῶν τὸν Δία, ἰδίως διὰ τὸ ὅτι κατὰ τοὺς σκηνικοὺς ἐκείνους ἀγῶνας παριστάνονται πολλὰ ἰδικά του ἐγκλήματα, ἢ καὶ ἂν καλῇτε τὸν Δία τὸν θεὸν ὑπὸ τοῦ ὁποίου διοικεῖται καὶ κυβερνᾶται ὁλόκληρος αὐτὸς ὁ κόσμος, δὲν τὸν ἀδικεῖτε φοβερά, πιστεύοντες ὅτι πρέπει νὰ δοξάζεται μὲ τοιαῦτα θεάματα καὶ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι εἶναι ὁ βασιλεὺς τῶν θεῶν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ἐὰν ἡ λατρεία τῶν θεῶν ἐβοήθησε τοῦ Ρωμαίου νὰ ἰδρύσουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὸ κράτος των.

Κατ' οὐδένα τρόπον λοιπὸν θὰ ἡδύναντο νὰ ἐπεκτείνουν

καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν τοιοῦτοι θεοί, οἱ ὅποιοι ἔξευμενίζονται ἢ μᾶλλον διασύρονται, λόγῳ τῶν τοιούτων τιμῶν, εἰς τρόπον ὥστε τὸ γεγονός, ὅτι τέρονται μὲ ἐγκλήματα ψευδῶς ἀποδιδόμενα εἰς αὐτούς, εἶναι βαρύτερον ἔγκλημα, παρὰ ἔαν ἦσαν τὰ περὶ αὐτῶν διαθρυλούμενα ἀληθῆ. Πράγματι, ἔαν ἠδύναντο νὰ πράξουν τοῦτο, θὰ προσέφερον μᾶλλον ἓνα πολὺ μεγάλο δῶρον εἰς τοὺς Ἑλληνας, διότι αὐτοὶ ἀπέδιδον εἰς τοὺς θεοὺς μεγαλυτέρας τιμὰς καὶ ὑπὸ μορφὴν ἀξιοπρεπεστέραν διὰ τοιούτων ἱεροτελεστιῶν, δηλαδὴ διὰ δημοσίων θεαμάτων, διότι δὲν ἠθέλον νὰ ὑποστοῦν τὴν κακολογίαν τῶν ποιητῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἔβλεπον, ὅτι ἐθίγοντο οἱ θεοί. Διὰ τοῦτο παρεῖχον εἰς τοὺς ποιητὰς τὸ δικαίωμα νὰ διασύρουν τὴν τιμὴν οἰουδήποτε πολίτου, καὶ δὲν ἐθεώρουν ὡς ἐπονείδιστα πρόσωπα τοὺς κωμικούς, ἀλλὰ τοῖναντίον τοὺς ἔκρινον ὡς ἀξίους νὰ κατέχουν τὰ ὑψηλότερα ἀξιώματα εἰς τὸ κράτος. Ἐξ ἄλλου, ὅπως οἱ Ρωμαῖοι ἠδυνήθησαν νὰ ἔχουν χρυσᾶ νομίσματα, χωρὶς νὰ λατρεύουν τὸν θεὸν τοῦ χρυσοῦ (Auripum), ἔτσι ἠμπόρεσαν νὰ ἔχουν ἀργυρᾶ καὶ ὀρειχάλκινα, χωρὶς νὰ δοξάζουν τὸν Ἀργεντινον καὶ τὸν πατέρα του Ἀσκληπιόν, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα πού θὰ ἦτο ἀνιὰρὰ ἢ ἀπομνημόνευσις των.

Κατὰ ταῦτα, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἔχουν οὔτε τὸ βασιλείον των, ἔαν δὲν ἠθέλεν ὁ ἀληθινὸς Θεός. Ἐὰν λοιπὸν οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐγνώριζαν ὅλους αὐτοὺς τοὺς ψευδοθεοὺς ἢ ἔαν τοὺς περιεφρόνουν ἔαν ἐγνώριζον καὶ ἐλάτρευον μόνον Ἐκεῖνον μὲ πίστιν εἰλικρινῇ καὶ μὲ χρηστὰ ἦθη, θὰ εἶχον ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης ἓνα εὐτυχέστερον βασιλείον, οἰαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ ἔκτασις του, ὕστερον δὲ ἀπὸ τὴν ζωὴν ταύτην θὰ ἀποκτοῦσαν ἓνα αἰώνιον βασιλείον, καὶ ἂν τὸ εἶχον ἢ δὲν τὸ εἶχον εἰς τὴν γῆν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ τοῦ ψευδοῦς οἰωνοῦ διὰ τοῦ ὁποίου φέρεται προαγγελδεῖσα ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Πράγματι τί εἶδους ἦτο ὁ οἰωνὸς ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον πρὸ ὀλίγου ἀνέφερα, καὶ τὸν ὁποῖον θεωροῦν εὐτυχέστατον οἱ Ρωμαῖοι, ⁽¹⁾ δηλαδὴ τὸ ὅτι ὁ Ἄρης, ὁ Τέρμιнос καὶ ἡ θεὰ Ἥβη δὲν ἠθέλησαν νὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς τὸν Δία, βασιλέα τῶν θεῶν ; Ἡ σημασία του εἶναι, καθὼς λέγουν, ἡ ἑξῆς :

(1) Εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον, κεφαλ. 23ον.

«Οἱ ἄνθρωποι τοῦ ᾿Αρεως, δηλαδή ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, δὲν θὰ παρεχώρουν ποτὲ τὸν τόπον, τὸν ὁποῖον εἶχον κατακτήσει καὶ τὰ σύνορα τοῦ ὁποίου δὲν ἠδύνατο νὰ μετακινήσῃ κανεὶς, ἢ δὲ Ρωμαϊκὴ νεολαία, προστατευομένη ὑπὸ τῆς θεᾶς Ἑβης, δὲν θὰ ἄφινε νὰ νικηθῇ παρ' οὐδενός.»

Ἄς ἀντιληφθοῦν οἱ Ἑθνικοί, ποίαν ἰδέαν ἤμποροῦν νὰ ἔχουν περὶ τοῦ βασιλέως τῶν θεῶν των καὶ δοτῆρος τῆς αὐτοκρατορίας των, δοθέντος ὅτι οἱ οἰωνοὶ ἐκεῖνοι τὸν ἐξελάμβανον ὡς ἀντίπαλον, τὸν ὁποῖον καλὸν ἦτο κανεὶς ν' ἀντιμετωπίσῃ. Ὅπως δὴποτε, καὶ ἂν εἶναι ἀκόμη ἀληθινὰ αὐτὰ τὰ πράγματα, οἱ Ἑθνικοὶ δὲν ἔχουν νὰ φοβηθοῦν τίποτε, διότι ἀναμφιβόλως δὲν θὰ θελήσουν νὰ ὁμολογήσουν, ὅτι οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠθέλησαν νὰ ὑποκύψουν εἰς τὸν Δία, θὰ ὑπέκυπτον εἰς τὸν Χριστόν. Διότι, μολονότι ἀφίνοντες ἄδικτα τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας, ἠμπόρεσαν νὰ ὑποκύψουν εἰς τὸν Χριστόν, ἐγκαταλείποντες τοὺς τόπους των καὶ πρὸ πάντων τὴν καρδίαν ἐκείνων, πρὸς τοὺς ἐλάτρευον.

Ἀλλὰ, προτοῦ ὁ Χριστὸς ἔλθῃ εἰς τὸν κόσμον καὶ λάβῃ ἀνθρωπίνην σάρκα, ἀκόμη δὲ καὶ προτοῦ γραφοῦν αὐτὰ τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἡμεῖς ἀρνούμεθα ἀπὸ τὰ βιβλία των, πάντως πρὶν ἢ ἐξαγγελθῇ ὁ ἐν λόγῳ οἰωνός ὑπὸ τὸν βασιλέα Ταρκίνιον, ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς εἶχε πολλὰς φορὰς ἠττηθῇ, δηλαδή τραπῇ εἰς φυγὴν, καὶ ἔτσι ἀπεδείχθη ψευδὴς ὁ οἰωνός, τὸν ὁποῖον ἀπέδιδον εἰς τὸ ὅτι ἡ θεὰ Ἑβὴ δὲν ἔστερξε νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὸν Δία. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ ᾿Αρεως δὲν ὑπῆρξαν εὐτυχέστεροι, ὅταν τοὺς ἐνίκησαν οἱ Γαλάται καὶ εἰσήλασαν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ρώμην, καὶ ὅταν πολλοὶ λαοί, ἀθετήσαντες τὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους πίστιν των, μετέστησαν πρὸς τὸν Ἀννίβαν, ὁπότε καὶ τὰ σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας ἐκτάκτως περιορίσθησαν.

Ἐξηφανίσθη λοιπὸν ἡ περιοπὴ αὐτῶν τῶν οἰωνῶν καὶ δὲν ἀπέμεινε παρὰ μόνον ἡ κατὰ τοῦ Διὸς ἀνταρσία ὅχι θεῶν, ἀλλὰ δαιμόνων. Διότι ἄλλο εἶναι τὸ νὰ μὴ ἔχῃ κανεὶς ἐγκαταλείψει ποτὲ τὸν τόπον, ὅπου εὗρίσκετο, καὶ ἄλλο πολὺ διαφορετικὸν τὸ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν τόπον, πρὸς εἶχεν ἐγκαταλείψει, μολονότι καὶ ἀργότερα, εἰς τὰς ἀνατολικὰς περιοχὰς τῆς Αὐτοκρατορίας, συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, ⁽¹⁾ τὰ

(1) Ὁ Gibbon (Παρακμὴ καὶ κατὰπτωσις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, I, 1.) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ θεὸς Τέρμινος εἶχε μὲν τὸ θάρρος ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν Δία, ἀλλ' ὑπέκυψεν εἰς τὴν θέλησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ.

σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας μετεβλήθησαν. Πράγματι ὁ Ἀδριανὸς παρεχώρησεν εἰς τὴν Περσικὴν αὐτοκρατορίαν τρεῖς ἀνθηροτάτας ἐπαρχίας: τὴν Ἀρμενίαν, τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Ἀσσυρίαν, εἰς τρόπον ὥστε ὁ θεὸς Τέρμιнос, ὁ ὁποῖος, κατὰ τοὺς Ἑθνικούς, ὑπερήσπιζε τὰ σύνορα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ὁ ὁποῖος, διὰ ν' ἀξιοποιήσῃ τὸ περίφημον ἐκεῖνο προγνωστικόν, δὲν ἠθέλησε νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὸν Δία, ἐφοβεῖτο περισσότερον τὸν Ἀνδριανόν, βασιλέα τῶν ἀνθρώπων, παρὰ τὸν Δία, βασιλέα τῶν θεῶν. Ὅταν δὲ βραδύτερον, σχεδὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν μας, αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι ἐπαρχίαι ἐπανεκτῆθησαν, ὁ θεὸς Τέρμιнос ἐξηναγκάσθη καὶ πάλιν νὰ ὑποχωρήσῃ, ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς (ὁ ἀπρστάτης), ἀφοσιωθείς εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνων τῶν θεῶν, διέταξε δι' αὐθαιρέτου ἀποφάσεως νὰ καοῦν τὰ πλοῖα, πὺν ἐκόμιζον ζωοτροφὰς εἰς τὸν στρατόν. Οὗτος, στερηθεὶς τῶν ἐπιτηδείων, καὶ ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποθάνει ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, τραυματισθεὶς βαρέως ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, περιῆλθεν εἰς τοιαύτην ἀθλίαν κατάστασιν, ὥστε, ἐπειδὴ οἱ ἐχθροὶ τὸν περιέσφιγγον καὶ τὸν κατεδίωκον ἀπὸ παντοῦ, οἱ στρατιῶται, θορυβημένοι ἤδη λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος, δὲν θὰ διέφευγον τὸν ὄλεθρον καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν θὰ ἐσώζετο, ἐὰν διὰ μιᾶς συνθήκης εἰρήνης δὲν θὰ περιορίζοντο τὰ σύνορα τοῦ Κράτους, ὅπου εὐρίσκονται σήμερον, καθορισθέντα ὀριστικῶς, ὅχι μὲ τόσην ἀπώλειαν, ὅσην ὑπέστησαν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, πάντως ὅμως ὅχι διὰ μιᾶς εὐνοϊκῆς συνθήκης. Ὑπῆρξε λοιπὸν μάταιος ὁ οἰωνός, συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ θεὸς Τέρμιнос ἀντιμετώπισε τὸν Δία, ἐνῷ κατόπιν ὑπέκλυψεν εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τὴν ἀμηχανίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη ὁ Ἰοβιανός. ⁽¹⁾

Οἱ σοφώτεροι καὶ αὐθεντικώτεροι Ρωμαῖοι κατενόουν ὅλα αὐτά, ἀλλὰ δὲν εἶχον τὸ σθένος ν' ἀντιταχθοῦν πρὸς τὴν προαιωνίαν παράδοσιν τῶν συμπολιτῶν των, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ τελοῦν ἱερουργίας εἰς τοὺς δαίμονας. Διότι καὶ αὐτοί, μολονότι ἀντελαμβάνοντο, ὅτι αἱ ἱερουργίαι αὐταὶ ἦσαν ἀπάται, ἐπίστευον ὅμως ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποδίδουν τὴν λατρείαν ταύτην εἰς τὴν φύσιν, καίτοι αὕτη ἐξαριτᾶται ἀπὸ τὸν ἕνα ἀληθινὸν Θεόν, πὺν τὴν κυβερνᾷ καὶ τὴν κατευθύνει, λατρεύοντες καθὼς λέγει ὁ Ἀπόστολος, περισσότερον τὰ πλάσματα ἀπὸ τὸν Πλάστην, πὺν εἶναι εὐλογητὸς εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας ⁽²⁾. Ἡ βοήθεια τοῦ Θεοῦ

⁽¹⁾ Ὁ Ἰοβιανός (363—364).

⁽²⁾ Οἵτινες μετέλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει καὶ.

τούτου ἦτο ἀναγκαία, ὅπως κληθοῦν ὑπ' Αὐτοῦ ἄνδρες ὅσοι καὶ πραγματικῶς εὐσεβεῖς, ἔτοιμοι ν' ἀποθάνουν διὰ τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν, ὅπως τεθοῦν ἐκποδὼν αἱ ψευδεῖς θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ποῖα αἰσθήματα πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν ἔθνικῶν ἔχουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ λάτρες των κατὰ τὴν ἰδικὴν των ὁμολογίαν.

Ὁ Κικέρων, μολονότι ὑπῆρξεν οἰωνοσκόπος ⁽¹⁾ γελᾷ διὰ τοὺς οἰωνοὺς καὶ εἰρωνεύεται τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ρυθμίζουν τὰς ὑποθέσεις τῆς ζωῆς των συμφώνως πρὸς τὸν κρωγμὸν ἐνὸς κόρακος ἢ μιᾶς κορώνης. Πλὴν ὅμως ὁ ἀκαδημαϊκὸς αὐτὸς φιλόσοφος, ὁ ἰσχυριζόμενος, ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἀβέβαια, δὲν ἀξίζει νὰ θεωρηθῇ ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου αὐθεντία. ⁽²⁾ Ἐν τούτοις εἰς ἓνα ἔργον του, δηλαδὴ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον «*De natura deorum*» (περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν) δίδει τὸν λόγον εἰς τὸν Λουκίλιον Βάλβον, ⁽³⁾ ὁ ὅποιος, μολονότι καὶ αὐτὸς παρεισάγει προκαταλήψεις εἰλημμένας ἐκ τῆς φύσεως, δηλαδὴ προκαταλήψεις φυσικὰς καὶ φιλοσοφικὰς, ἀγανσχεῖ ὅμως ἐναντίον τῆς ἀνεγέρσεως ἀγαλμάτων καὶ τῶν μυθικῶν γνωμῶν, ἐκφραζόμενος ὡς ἀκολούθως :

Θὰ ἐννοήσετε λοιπόν, ὅτι εἰς τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὰ

ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα, ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν. (Ρωμ. α, 25.)

(1) Ὁ Κικέρων ἐγένετο οἰωνοσκόπος εἰς ἡλικίαν 55 ἐτῶν. Οὗτος διακωμωδεῖ τοὺς οἰωνοσκόπους εἰς τὸ βιβλίον του *De Divin.* II, 36—38, γραφὲν μετὰ δέκα ἔτη, δηλαδὴ ὅταν ἦτο 64 ἐτῶν.

(2) Κατ' ἀρχὰς ὁ Κικέρων ἐθεώρει τὴν φιλοσοφίαν ὡς προπύνησιν διὰ τὴν ρητορικὴν. Βραδύτερον ὅμως, κατόπιν οἰκογενειακῶν ἀτυχημάτων, σφοδρῶν ἀγώνων καὶ πικρῶν κατὰ τὴν πολιτικὴν του σταδιοδρομίσιν ἀπογοητεύσεων, εὗρε θάλλπος καὶ παρηγορίαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Διέδωκεν εἰς τοὺς συμπολίτας του τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἑλλήνων, ἐμελέτησε τὸν Πλάτωνα, ἐνεστερνίσθη τὰς ἀρχὰς τῆς Νέας Ἀκαδημίας καὶ ἐν μέρει τὰς τῶν Στωϊκῶν, καὶ κατεπολέμησε τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τοῦ Ἐπικούρου.

(3) Λουκίλιος Βάλβος, στωϊκὸς φιλόσοφος, μαθητὴς τοῦ Παναιτίου εἰς τῶν συνομιλητῶν εἰς τὸ «*De Natura deorum*.»

ὅποια ἐμελετήθησαν μὲ ἐμβρίθειαν καὶ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀνθρώπων, προήχθησαν εἰς τὸ νὰ ἐπονοήσουν θεοὺς ψευδεῖς καὶ φανταστικούς; Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπῆρξεν ἀφορμὴ νὰ μορφωθοῦν ἐσφαλμέναι γνῶμαι, πλάναι, διαταράττονσαι τὴν ἡρεμίαν τῆς ψυχῆς, καὶ προλήψεις σχεδὸν γραϊδίου. Διότι περιγράφονται τὰ πρόσωπα τῶν θεῶν, ἡ ἡλικία ἐκάστου, τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ κοσμήματά των, ἡ γενεαλογία των, οἱ γάμοι των, αἱ συμμαχίαι των. Ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ πράγματα περιγράφονται καὶ ἐκτίθενται καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ βλακείας. Πράγματι οἱ θεοὶ ἀπεκονίζονται μὲ ψυχὴν κατεχομένην ἀπὸ παντὸς εἶδους πάθη : ἐδιδάχθημεν νὰ γνωρίζωμεν τὰς ἐπιθυμίας των, τὰς ἀπογοητεύσεις των, τὰς ἐκρήξεις τῆς ὀργῆς των. Οὐδὲ ἔλειψαν, ὥς ἀναφέρουν οἱ μῦθοι, οἱ πόλεμοι καὶ αἱ μάχαι ἀπὸ τοὺς θεοῦς, οὔτε ἀκόμη, ὅταν τινὲς τῶν θεῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἄλλοι τινὲς ἀφ' ἑτέρου ὑπερησπίζοντο δύο ἀντίπαλα στρατεύματα, οὔτε, ὅταν διεξῆγον δι' ἴδιον λογαριασμὸν πολέμους, ἐπὶ παραδείγματι ἐναντίον τῶν Τιτάνων ἢ τῶν Γιγάντων. Καὶ ὅμως αἱ τοιαῦται φαντασιώσεις ἐκτίθενται καὶ γίνονται πιστευταὶ μὲ τὴν μεγαλύτεραν μωρίαν, μολονότι εἶναι ἀπολύτως οὐτιδανὰ καὶ ἐστερημέναι κάθε (λογικῆς) βάσεως.

Ἴδου τί ἀναγκάζονται ν' ἀνομολογήσουν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ὑπερασπίζον τοὺς θεοὺς τῶν Ἑθνικῶν. Ὁ Λουκίλιος Βάλβος μετὰ τὴν ὁμολογίαν του, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἀντιλήψεις εἶναι ἀπότοκοι δεισιδαιμονίας, προσθέτει, ὅτι πρέπει νὰ διδάσκωνται αἱ θεωρίαι ἐκεῖναι, εἰς τὰς ὁποίας, συμφώνως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Στωϊκῶν, συνίσταται ἡ ἀληθινὴ θρησκεία. «Ἀφοῦ», λέγει, «ὅτι ὅχι μόνον οἱ φιλόσοφοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πρόγονοί μας διακρίνουν τὴν δεισιδαιμονίαν ἀπὸ τὴν θρησκείαν, ὠνομάσθησαν δεισιδαίμονες ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἀπηύθυνον καθημερινῶς δεήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ἐτέλουν θυσίας, διὰ ν' ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά των καὶ τὰ τέκνα των».

Ποῖος δὲν ἐννοεῖ, ὅτι ὁ Βάλβος, φοβούμενος μήπως θίξη τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῶν συμπολιτῶν του, καταβάλλει προσπάθειαν, ὅπως ἐπαινέσῃ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν προγόνων του, οἱ ὅποιοι διέκρινον τὴν θρησκείαν ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν, δὲν εὗρίσκει ὅμως τὸν τρόπον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχῃ; Διότι, ἐὰν ὑπὸ τῶν προγόνων του ἐκαλοῦντο δεισιδαίμονες ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἀπηύθυνον καθημερινῶς δεήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ἐτέλουν θυσίας, ἴσως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθοῦν δεισιδαίμονες καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι, ὅπως ὁ Βάλβος τοὺς κατηγορεῖ, ἐπενόησαν τὰς εἰκόνας τῶν θεῶν, ἀπεικονίζοντες αὐτοὺς διαφόρους ὥς πρὸς τὴν ἡλικίαν

των, τὰς ἀμφιέσεις των, τὴν γενεαλογίαν των, τοὺς γάμους των καὶ τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς των; Διότι, ὅπως τὰ πράγματα αὐτὰ θεωροῦνται ὡς σφάλμα οἰκτρον, διὰ τὸ σφάλμα τοῦτο εἶναι ὑπεύθυνοι καὶ οἱ πρόγονοί των, οἵτινες ἐπενόησαν τὰς ἐν λόγῳ εἰκόνας καὶ τὰς ἐλάτρευον, ἀλλ' εἶναι ὑπεύθυνος καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Βάλβος, διότι καὶ αὐτός, μολονότι προσπαθεῖ ν' ἀπαλλαγῇ τῶν τοιούτων φαντασιοπληξιῶν, δὲν ἠδυνήθη νὰ πράξῃ ἄλλως, παρὰ νὰ λατρεύῃ αὐτὰ τὰ εἰδωλα, καὶ δὲν ἐτόλμησε νὰ διακηρύξῃ δημοσίᾳ ἐνώπιον τοῦ λαοῦ ὅ,τι ὑπεστήριξε μὲ τόσῃν εὐφράδειαν εἰς μίαν ἰδιαιτέραν στιχομυθίαν.

“ Ἀς ὁμολογήσωμεν λοιπὸν ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ χάριτας εἰς τὸν Κύριον καὶ τὸν Θεὸν μας, χάριτας ὅχι εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὴν γῆν, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ δεῖνα καὶ ὁ τάδε, ἀλλ' εἰς Ἐκεῖνον, ὅστις ἔπλασε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ ὁ ὁποῖος ἐξεμηδένισεν ὅχι μόνον εἰς τὰς καρδίας τῶν θρησκευομένων, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ἑθνικῶν, διὰ τῆς ἐλευθέρως καὶ θεληματικῆς ὑπακοῆς, διὰ τῆς βαθείας καὶ ἐνδοξοτάτης ταπεινοφροσύνης τοῦ Χριστοῦ, διὰ τοῦ κηρύγματος τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς πίστεως τῶν Μαρτύρων, τὰς δεισιδαιμονίας ἐκείνας, τὰς ὁποίας κατακρίνει ὁ Βάλβος, ἀλλὰ μόνον διὰ ψελλισμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

Γινώμαι τοῦ Οὐάρρωνος ὁ ὁποῖος, μολονότι, κατακρίνει τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ διαγνώσῃ τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν, ἐν τούτοις ἐπίστευεν ὅτι ἔπρεπε νὰ λατρεύωμεν ἕνα καὶ μόνον Θεόν.

Τί δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου Οὐάρρωνος — λυπούμεθα, ὅτι κατατάσσει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν θεϊκῶν ἀντικειμένων τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας, ἃν καὶ δὲν πράττη τοῦτο ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας — ὅστις, ἐνῶ εἰς πολλὰ χωρία τῶν βιβλίων του μᾶς προτρέπει νὰ λατρεύωμεν τοὺς θεοὺς, δὲν ὁμολογεῖ ἴσως, ἀντιστρατευόμενος πρὸς τὸ πνεῦμά του, ὅτι ἀκολουθεῖ τοὺς θρησκευτικοὺς ἐκείνους θεσμούς, τοὺς ὁποίους μνημονεύει ὡς καθορισθέντας ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, εἰς τρόπον ὥστε δὲν διστάζει ν' ἀνομολογήσῃ, ὅτι, ἐὰν ἠδύνατο νὰ καθιδρύσῃ μίαν νέαν δημοκρατίαν, θὰ ἐπεκαλεῖτο τοὺς θεοὺς καὶ τὰ ὀνόματά των μᾶλλον συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως ; Ἐν τούτοις, τώρα πλέον, ἐφ' ὅσον ζῇ ἐν μέσῳ ἐνὸς ἀρχαίου

λαοῦ, λέγει, ὅτι ὀφείλει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἱστορίαν τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν θεῶν, ποὺ παρέλαβεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, καθὼς ἀκριβῶς παρεδόθη αὕτη, νὰ προβῇ εἰς σχετικὰς ἐρεῦνας καὶ νὰ γράψῃ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὅλα ἐκεῖνα, ποὺ ἐξέθεσεν, ὅπως ὁ λαὸς παρακινηθῇ νὰ λατρεύῃ μᾶλλον τοὺς θεοὺς παρὰ νὰ τοὺς περιφρονῇ.

Δι' αὐτῶν τῶν λέξεων ὁ συγγραφεὺς ἐκεῖνος μὲ τὸ ὀξύτατον πνεῦμά του μᾶς ἀφίνει νὰ ἐννοήσωμεν ἀρκούντως σαφῶς, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποκαλύπτωμεν εἰς τὸν λαὸν ὅλα τὰ πράγματα ἐκεῖνα, ποὺ θ' ἀπετέλουν ἀντικείμενον περιφρονήσεως ὅχι μόνον δι' αὐτὸν τὸν ἴδιον, ἀλλὰ θὰ ἐφαίνοντο ἄξια νὰ περιφρονηθοῦν καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου λαοῦ, ἐὰν δὲν παρέμενον μυστικὰ καὶ ἀπόρητα. Ἐγὼ θὰ ἤμην βέβαιος, ὅτι ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω, ὁ Οὐάρρων, ἐὰν ὠμίλει εἰς ἄλλα κεφάλαια τῶν βιβλίων του περὶ τῶν θρησκειῶν, θὰ ἐξῆγε τὸ ἀπλοῦν συμπέρασμα, ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἀλήθειαι, τὰς ὁποίας ὁ λαὸς δὲν εἶναι ὠφέλιμον νὰ γνωρίζῃ, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὑφίστανται πράγματα, τὰ ὁποῖα, μολονότι εἶναι ψευδῆ, καλὸν εἶναι νὰ τὰ θεωρῇ ἀληθῆ, διὸ καὶ οἱ Ἕλληνες, διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς, ἔκλεισαν, λόγῳ τοῦ μυστηριώδους χαρακτῆρός των, τὰς πύλας μερικῶν μυστηριακῶν ἱεροτελεστιῶν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Οὐάρρων ἀπεκάλυψε προφανῶς ὁλόκληρον τὴν πανουργίαν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῶν κυβερνούντων τοὺς λαοὺς καὶ τὰ κράτη. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ πονηροὶ δαίμονες ἀπολαμβάνουν μὲ τρόπον ἐξαίρετον τὰ παραπλανητικὰ τεχνάσματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν τόσον οἱ ἐξαπατῶντες ὅσον καὶ οἱ ἐξαπατῶμενοι. Ἀπὸ τὴν καθυπόταξιν δὲ εἰς τοὺς δαίμονας τούτους δὲν ἡμπορεῖ νὰ τοὺς ἀπαλλάξῃ παρὰ μόνον ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Κυρίου ἡμῶν.

Λέγει ἐπίσης αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ὀξυνούστατος καὶ σοφώτατος συγγραφεὺς, ὅτι μόνον ἐκεῖνοι ἀντελήφθησαν τὸν ἀληθινὸν Θεόν, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευσαν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κυβερνᾷ τὸν κόσμον διὰ τῆς κινήσεως καὶ τοῦ λόγου. Διὰ τοῦτο, μολονότι ὁ Οὐάρρων δὲν εἶχε συλλάβει ἀκόμη τὴν πραγματικὴν ἰδέαν περὶ τῆς Θεότητος, δεδομένου ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μία ψυχὴ, ἀλλ' ὁ πλάστης καὶ ὁ δημιουργὸς τῶν ψυχῶν, ἐν τούτοις, ἐὰν ἤθελε δυνηθῇ ν' ἀπαλλαγῇ τῶν πατροπαραδότων προλήψεων, θὰ ὠμολόγει καὶ θὰ ἐξῆτει νὰ πείσῃ τοὺς συμπατριώτας του, ὅτι ἦτο ἀνάγκη νὰ λατρεύουν ἓνα καὶ μόνον Θεόν, κυβερνῶντα διὰ τῆς κινήσεως καὶ τοῦ λόγου τὸν κόσμον, ὥστε ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ ἡμῶν καὶ αὐτοῦ θὰ συνίστατο εἰς τὸ ὅτι οὗτος λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι μία ψυχὴ καὶ μᾶλλον ὅχι ὁ δημιουργὸς τῶν ψυχῶν.

Ὁ Οὐάρορρων διατείνεται ἐπίσης, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἐπὶ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα ⁽¹⁾ καὶ πλέον ἔτη ἐλάτρευον τοὺς θεοὺς, χωρὶς οἵανδήποτε ἀπεικόνισίν των καὶ προσθέτει: «ἐὰν ἡ τοιαύτη λατρεία διετηρεῖτο μέχρι σήμερον, οἱ θεοὶ θὰ ἐδοξάζοντο μὲ σαφέστερον (λογικώτερον) τρόπον». Διὰ τὴν ὑποστηρίξει δὲ τὸν ἰσχυρισμόν του τοῦτον, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀποδείξεων, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ καὶ δὲν διστάζει νὰ συναγάγῃ τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «Ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι παρέσχον τὰς εἰκόνας τῶν θεῶν εἰς τοὺς λαοὺς, ἀφῆρεσαν ἀπ' αὐτῶν τὸν φόβον, ποὺ ἐμπνέουν καὶ ἐπρόσθεσαν μίαν πλάνην». Ἐπίστευε δηλαδὴ, μὲ μεγάλην σοφίαν, ὅτι οἱ θεοὶ θὰ περιεφρονοῦντο, ἐὰν ἐπεικονίζοντο βλακωδῶς δι' εἰκονικῶν παραστάσεων. Πλὴν ὅμως, ἐπειδὴ δὲν λέγει: «μετεβίβαζον τὴν πλάνην» ἀλλὰ «ἐπρόσθεσαν μίαν πλάνην», θέλει νὰ κάμῃ νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι πλάνη ὑφίστατο καὶ προγενεστερώς, ἀκόμη καὶ ἄνευ τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν.

Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ὅταν λέγῃ: «ἀντελήφθησαν τὴν ἀληθινὴν ὑπόστασιν τοῦ Θεοῦ ἐκεῖνοι μόνον, οἱ ὅποιοι τὸν ἐπίστευον ὡς μίαν ψυχὴν κυβερνώσαν τὸν κόσμον» καὶ πρεσβεύῃ, ὅτι «ἡ λατρεία τῶν θεῶν θὰ ἦτο σαφεστέρα (λογικώτερα) ἄνευ εἰκόνων» ποῖος δὲν βλέπει, ὅτι ὁ Οὐάρορρων προσήγγισεν εἰς τὴν ἀλήθειαν; Πράγματι, ἐὰν ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀντιδράσῃ κατὰ τινὰ τρόπον ἐναντίον μιᾶς τόσοσ βαρείας παλαιᾶς πλάνης, ἀσφαλῶς θὰ ὑπεστήριζεν, ὅτι ὑπάρχει εἷς καὶ μόνος Θεός, ἰθύντωρ τοῦ κόσμου, καὶ ὅτι Αὐτὸς ἔπρεπεν ἄνευ εἰκόνων νὰ λατρεύεται. Εὕρισκόμενος δὲ πλησίον τῆς ἀληθείας, ἴσως θὰ παρεκινεῖτο νὰ θεωρήσῃ τὴν μεταβλητικότητα τῆς ψυχῆς κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ πεισθῇ μᾶλλον, ὅτι ὁ ἀληθινὸς Θεὸς εἶναι τὸ ἀμετάβλητον ἐκεῖνο Ὄν, ποὺ ἔπλασε τὴν ψυχὴν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἀναγκαζόμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἰσχυρίζονται καὶ πρεσβεύουν οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ἄνδρες εἰς τὰ βιβλία των, διὰ τὴν διακωμωδήσουν τὴν πληθώραν τῶν θεῶν, τὸ εἶπαν παρακινούμενοι ἀπὸ μίαν ἀπόκρυφον βούλησιν τοῦ Θεοῦ, μᾶλλον παρὰ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ πείσουν τὸν λαόν. Ἐὰν λοιπὸν ἡμεῖς παραλαμβάνωμεν μερικὰς ἀποδείξεις ἀπὸ τὰ ἔργα των, τὸ πράττομεν διὰ νὰ φέρωμεν εἰς ἀμηχανίαν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι δὲν θέλουν νὰ ἐννοήσουν πόσον τυραννικὴ

(1) Ὁ Εὐσέβιος, ἀκολουθῶν τὸν Πλούταρχον (Νουμᾶς), ἀνσφέρει, ὅτι ὁ Νουμᾶς, ὁπαδὸς τοῦ δόγματος τοῦ Πυθαγόρου, ἠμπόδισε καὶ ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς Ρωμαίους ν' ἀπεικονίζουσιν μὲ ἀνθρωπίνην μορφήν τοὺς θεοὺς ἢ μὲ τὴν μορφήν ζώου.

καὶ κακόβουλος ὑπῆρξεν ἡ δύναμις τῶν δαιμόνων, ἀπὸ τὴν ὁποίαν μᾶς ἀπελευθέρωσεν ἡ θαυμασία θυσία τοῦ τόσον πολυτίμου ἐκείνου αἵματος, τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡ δωρεὰ τοῦ ἐφ' ἡμᾶς κατασκηνώσαντος Ἀγίου Πνεύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒ'.

Χάρις εἰς ποῖον πολιτικὸν συμφέρον οἱ ἀρχηγοὶ τῶν εἰδωλολατρικῶν Κρατῶν ἠδέλησαν, ὅπως διατηροῦνται ἀπατηλὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα εἰς τοὺς λαούς, τοὺς ὁποίους ἐξουσίαζον.

Ὁ Οὐάρρων, ὁμιλῶν περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν θεῶν, προσθέτει, ὅτι οἱ λαοὶ ἐπίστευον περισσότερον τοὺς ποιητάς, παρὰ τοὺς φιλοσόφους μελετητάς τῆς φύσεως, καὶ ὅτι διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ πρόγονοί του, δηλαδή οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι, ἐπίστευον εἰς τὴν ἑτερότητα τοῦ φύλου καὶ εἰς τὴν γενεολογίαν τῶν θεῶν καὶ ἐφαντάσθησαν τοὺς γάμους των. Καὶ τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἔγινε ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ἐξῆς αἰτίαν: Οὐτιδανοὶ καὶ πανοῦργοι πολιτικοὶ εἶχον συμφέρον νὰ ἐξαπατοῦν τὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου, συγχρόνως δὲ ὅχι μόνον νὰ τιμοῦν, νὰ λατρεύουν, ἀλλὰ καὶ νὰ μιμοῦνται τοὺς δαίμονας, οἱ ὅποιοι μετὰ μεγίστου πάθους ἐξαπατοῦν. Διότι, ἐπειδὴ οἱ δαίμονες δὲν ἤμπορουν νὰ ἐξουσιάζουν παρὰ μόνον ἐκείνους, τοὺς ὁποίους ἔρριψαν δι' ἀπάτης εἰς τὴν πλάνην, ἔτσι καὶ ἄνθρωποι, ποὺ ἦσαν ἀρχηγοὶ κρατῶν, ἀναμφιβόλως ἄδικοι καὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς δαίμονας, ἐζήτουν νὰ ἐμπνεύσουν εἰς τοὺς λαούς, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας, ἰδέας, τὰς ὁποίας οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κρατῶν οὗτοι ἐγνώριζον, ὅτι εἶναι ψευδεῖς, ὡς ἐὰν εἶναι ἀληθεῖς, δεσμεύοντες διὰ τοῦ τρόπου τούτου δι' ἰσχυροτέρων πολιτικῶν ἀλύσεων τοὺς λαούς, ὅπως τοὺς καθυποτάσσουν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον. Πῶς ἦτο λοιπὸν δυνατόν ἄνθρωποι ἀμαθεῖς καὶ ἀνίσχυροι ν' ἀπαλλαγοῦν ταῦτοχρόνως ἀπὸ τὴν ἐνέδραν τῶν ἀρχηγῶν τῶν κρατῶν καὶ ἀπὸ τὴν παγίδα τῶν δαιμόνων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ἡ διάρκεια ὧν τῶν δυναστῶν καὶ ὧν τῶν βασιλείων καθορίζεται ἀπὸ τὴν σοφίαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεὸς ἐκεῖνος λοιπόν, δημιουργὸς καὶ δοτὴρ τῆς εὐδαιμο-

νίας, διότι εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὸς Θεός, χορηγεῖ τὰ βασίλεια τῆς γῆς εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς, καὶ τοῦτο ὅχι χωρὶς λόγον καὶ τυχαίως, διότι εἶναι Θεός, δὲν εἶναι ἡ τύχη. Ἀλλὰ συμφώνως πρὸς μίαν διάταξιν τῶν πραγμάτων καὶ ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῶν ἐποχῶν, ἀποκρῦφω δι' ἡμᾶς καὶ γνωστῶν μόνον εἰς Αὐτόν, πράττει τοῦτο, χωρὶς αὐτὸς ὁ Θεὸς νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν περιστάσεων καὶ τῶν ἐποχῶν. Τοῦναντίον, ὡς Κύριος, τὰς ρυθμίζει καὶ ὡς ἰθυντὴρ τὰς διαθέτει κατὰ βούλησιν, ὅπως Αὐτὸς πιστεύει, τὴν εὐτυχίαν ὅμως δὲν τὴν παρέχει παρὰ μόνον εἰς τοὺς ἀγαθοὺς. Διότι τὴν εὐτυχίαν δύνανται νὰ τὴν ἔχουν ἢ νὰ μὴ τὴν ἔχουν ὑπήκοοι καὶ βασιλεῖς, πλήρης ὅμως θὰ εἶναι μόνον εἰς τὴν ζωὴν ἐκείνην, ὅπου δὲν ὑπάρχουν οὔτε βασιλεῖς οὔτε δοῦλοι. Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς παραχωρεῖ τὰ γήινα βασίλεια καὶ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς, διὰ νὰ μὴ θέλουν ἐκείνοι, οἱ ὅποιοι τὸν δοξάζουν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκούντως προχωρημένοι εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς, νὰ λαμβάνουν παρ' Αὐτοῦ, ὡς μίαν πραγματικὴν δωρεάν, τὰ δῶρα ταῦτα. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ μυστικὸν ⁽¹⁾ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπεκρύπτετο ἡ Καινὴ, ⁽²⁾ καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπετρέποντο τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς εἰς τοὺς εὐφυεῖς καὶ ἤδη πνευματικὸς ἀνθρώπους, μολονότι δὲν διεκηρύσσετο φανερά, ποία εὐδαιμονία ὑπενόεῖτο ἐκ τῶν προσκαίρων αὐτῶν ἀγαθῶν καὶ εἰς ποία δῶρα τοῦ Θεοῦ συνίσταται ἡ πραγματικὴ εὐδαιμονία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Περὶ τοῦ βασιλείου τῶν Ἰουδαίων, τὸ ὁποῖον καθιδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ διετηρήθη μέχρι τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἰουδαῖοι παρέμενον σταθεροὶ εἰς τὴν ἀληθινὴν ὁρησκειάν.

Τοιουτοτρόπως, διὰ νὰ γνωσθῇ, ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ γήινα ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα ποθοῦν οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ κατανοήσουν τὰ ἀνώτερα, ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον καὶ μόνον Θεὸν καὶ

(1) Δηλαδή ἀπόκρυφος διδασκαλία.

(2) Ὁ Αὐγουστίνος λέγει (Quaestio in Exod. II. 33). *quamquam in Vetere Testamento Novum lateat et in Novo Vetus pateat*, (μολονότι εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην ὑποκρύπτεται ἡ Καινὴ καὶ εἰς τὴν Καινὴν ἀποκαλύπτεται ἡ Παλαιά).

ὄχι ἐκ τῆς πληθύος ἐκείνης τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους ἐπίστευον, ὅτι ἔπρεπε νὰ λατρεύουν οἱ Ρωμαῖοι, ὁ Θεὸς ἐνήργησεν, ὥστε ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐν Αἰγύπτῳ, ἐλάχιστος τὸν ἀριθμὸν, νὰ πολλαπλασιασθῇ μεγάλως, κατόπιν δὲ τὸν ἀπελευθέρωσε δι' ἐπιφανῶν θαυμάτων. Αἱ γυναῖκες ἐκεῖναι τῶν Ἑβραίων δὲν ἐπεκαλέσθησαν τὴν Λουσίναν, ⁽¹⁾ ὅταν ὁ Θεός, διὰ νὰ πολλαπλασιασθοῦν κατὰ τρόπον θαυμάσιον οἱ Ἑβραῖοι καὶ διὰ ν' αὐξηθῇ ὁ λαὸς οὗτος κατὰ τρόπον ἀπίστευτον, ἔσωσε τὰ τέκνα των ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Αἰγυπτίων, οἱ ὅποιοι κατεδίωκον τοὺς Ἑβραίους καὶ ἤθελον νὰ φονεύσουν τὰ βρέφη των.

Τὰ βρέφη ταῦτα ροφοῦσαν τὸ μητρικὸν γάλα, χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς Ρουμίνας θεᾶς. Ἐκείντο εἰς τὸ λίκνον, χωρὶς τὴν Κουνίναν. Ἐλάμβανον τροφὴν καὶ ποτὸν χωρὶς τὰς θεᾶς Educa καὶ Potina. Ἐνυμφεύοντο ἄνευ τῶν θεῶν προστατῶν τοῦ γάμου καὶ συνενερίσκοντο μὲ τὰς συζύγους των χωρὶς νὰ λατρεύουν τὸν Πρίαπον. Ἡ θάλασσα διηνοίγετο εἰς αὐτοὺς ἄνευ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ κατεκάλυπτε μὲ τὰ κύματά της, ποὺ ἐπανήρχοντο εἰς τὰς θέσεις των, τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὅποιοι τοὺς κατεδίωκον. Οὔτε ἐπεκαλέσθησαν μίαν θεὰν Μαννίαν, ὅταν ἐλάμβανον τὸ μάννα τοῦ οὐρανοῦ, οὔτε ὅταν ἐκ τοῦ διασχιοθέντος βράχου ἀνέβρυσεν ἄφθονον νερὸ διὰ τοὺς διψασμένους Ἑβραίους, χωρὶς νὰ λατρεύωνται παρ' αὐτῶν αἱ Νύμφαι. Διεξήγαγον πολέμους, χωρὶς τὰς ἐξωφρενικὰς ἱεροτελεστίας τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Ἐνυοῦς. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι δὲν ἐνίκησαν, χωρὶς νὰ κερδίσουν τὴν νίκην, πάντως ὅμως δὲν τὴν ἐξελάμβανον ὡς θεάν, ἀλλ' ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ των. Συνέλεγον τὰ σιτηρὰ χωρὶς τὴν θεὰν Σεγεσίαν, εἶχον βόας χωρὶς τὴν θεὰν Βουβώναν, μέλι χωρὶς τὴν θεὰν Μελλώναν, μῆλα χωρὶς τὴν Πομώναν (roma sine Romiona), οἱ Ἑβραῖοι ἐπετύγγανον, μὲ ἄλλας λέξεις, πολὺ εὐκολώτερον ἀπὸ τὸν ἀληθινὸν Θεὸν τὴν συγκομιδὴν ἐκείνην, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ρωμαῖοι ἐπίστευον, ὅτι ὥφειλον νὰ ἱκετεύουν ἓνα τόσο μεγάλο πλῆθος ψευδῶν θεῶν. Καὶ ἂν δὲν καθίσταντο ἔνοχοι, παρασυρόμενοι τρόπον τινὰ ἀπὸ τὴν μαγείαν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν μιᾶς ἀσεβοῦς περιεργείας, ὥστε νὰ προβοῦν εἰς τὴν λατρείαν ἄλλων θεῶν, δηλαδή εἰς τὴν εὐδωλολατρείαν καὶ τέλος, ἐὰν δὲν προεκάλουν τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, θὰ ἠδύναντο νὰ διατηρήσουν τὸ βασιλείον των, μολονότι ὄχι εὐρύτερον, πάντως

(1) Ὑπὸ τὸ ὄνομα Lucina ἐλατρεύετο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ Ἥρα, ἀλλὰ καὶ ἡ Περσεφόνη καὶ ἡ Ἀρτεμις. Ἡ Lucina προΐστατο τῆς γεννήσεως τῶν βρεφῶν.

ὅμως ὑπὸ τὰς πλέον ἀνθηρὰς συνθήκας. Καὶ εἶναι πρόνοια τοῦ Θεοῦ τὸ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶναι τώρα διεσπαρμένοι σχεδὸν εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς καὶ μεταξὺ ὅλων τῶν λαῶν της, διὰ ν' ἀποδειχθῇ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ βιβλία των, καθὼς εἶχε ἤδη πρὸ τόσων χρόνων προφητευθῇ, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς βλέπομεν σήμερον, δηλαδὴ τὸ ὅτι ἀνετράπησαν τὰ ἀγάλματα καὶ οἱ βωμοὶ τῶν θεῶν καὶ ἐξερριζώθησαν πανταχοῦ τὰ ἱερὰ ἄλση των, κατεδαφίσθησαν οἱ ναοὶ των καὶ κατηργήθησαν αἱ θυσίαι, αἱ πρὸς τιμὴν των τελούμεναι. Καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ πιστευθῇ, ὅτι τὰ πράγματα ταῦτα εἶναι ἰδικὰ μας ἐφευρήματα, ἀναγινωσκόμενα εἰς τὰ βιβλία μας. Ἐν ἐναντία περιπτώσει θὰ παραστῇ ἀνάγκη ν' ἀναγνωσθῇ εἰς τὸ ἐπόμενον βιβλίον ὅ,τι ἡμεῖς θὰ εἴπωμεν ἐν συνεχείᾳ. Τώρα πρέπει νὰ τελειώσωμεν τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον εἶναι ὀλίγον σχοινοτενές.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Δεδομένου, ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἡ συνισταμένη ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν περιποθήτων ἀγαθῶν, καὶ ὅτι δὲν εἶναι θεά, ἀλλὰ θεῖον δῶρον, οἱ ἄνθρωποι δὲν πρέπει νὰ λατρεύουν ἄλλας θεότητας παρὰ μόνον τὸν Θεὸν ἑκείνον, πὺν δύναται νὰ τοὺς καθιστᾷ εὐδαίμονας, (διότι ἐὰν ἦτο πράγματι θεὰ ἡ εὐδαιμονία, αὕτη καὶ μόνη θὰ ἦτο ἀξία νὰ λατρεύεται). Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει τὸ ὅτι πρέπει νὰ ἴδωμεν, διὰ ποῖον λόγον ὁ Θεός, ὅστις εἶναι ὁ Κύριος καὶ δύναται νὰ παρέχη τὰ ἀγαθὰ ἑκεῖνα, τὰ ὅποια ἡμποροῦν νὰ κατέχουν καὶ ἑκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι ἐνάρετοι, καὶ συνεπῶς δὲν ἡμποροῦν νὰ εἶναι εὐτυχεῖς, ἡθέλησεν, ὅπως ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀποβῇ τόσον ἐκτεταμένη καὶ διατηρηθῇ ἐπὶ χρόνον τόσον μακρόν. Διότι ἀπεδείξαμεν, ὅτι τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν πληθὺν τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους ἐλάτρευον οἱ Ρωμαῖοι καὶ θὰ τὸ ἀποδείξωμεν ἀκόμη περισσότερον, ἐφ' ὅσον κρίνομεν τοῦτο ἐπὶκαιρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας δὲν ὤφειλετο εἰς τυχαίαν τινὰ αἰτίαν οὔτε ἐξηρητήθη ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων.

Ἡ αἰτία τοῦ μεγαλείου τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι λοιπὸν οὔτε τυχαία οὔτε μοιραία, ὥς ἰσχυρίζονται ἡ φρονοῦν ἑκεῖνοι, οἱ ὅποιοι καλοῦν τυχαῖα τὰ πράγματα ἑκεῖνα, τὰ ὅποια δὲν ὀφείλονται εἰς κάποιαν αἰτίαν ἢ, ἐὰν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας, αὕτη δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τοὺς νόμους τῆς λογικῆς, ὀνομάζουν δὲ μοιραῖα ὅσα δὲν συμβαίνουν συμφώνως πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν ἀνθρώπων διὰ μιᾶς ἀναποδράστου ἀναγκαιότητος. Εἶναι ὅμως βέβαιον, ὅτι τὰ βασίλεια τῶν ἀνθρώπων καθιδρύονται διὰ τῆς Προνοίας

τοῦ Θεοῦ, ἐὰν δὲ κανεῖς ἀποδίδῃ τὴν συγκρότησιν τῶν βασιλείων αὐτῶν εἰς τὸ πεπωμένον, διὰ τὸ ὅτι καλεῖ πεπωμένον τὴν θέλησιν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, ἃς διατηρήσῃ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς σκέψεως καὶ ἃς διορθώσῃ τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν της. Πράγματι, διατί δὲν λέγουν ἐν πρώτοις ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ εἴπουν ὑστερώτερα, ὅταν ἐρωτηθοῦν τί ἐννοοῦν μὲ τὴν λέξιν πεπωμένον; Διότι, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀκούουν προφερομένην τὴν λέξιν αὐτήν, δὲν ἐννοοῦν παρὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων ⁽¹⁾ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ γεννῶνται ἢ συλλαμβάνονται. Μερικοὶ διατείνονται, ὅτι τοῦτο δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ἄλλοι δὲ ἰσχυρίζονται, ὅτι ἐξαρτᾶται. Ἄλλ' οἱ πιστεύοντες, ὅτι τὰ ἄστρα κατευθύνουν τὰς πράξεις μας, καθορίζουν τὴν καλὴν μας τύχην ἢ τὰ κακά, ποὺ ὑφίστάμεθα, πρέπει νὰ ἐκτοπίζονται καὶ ν' ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὰ ὅσα τῶν ἀσκούντων τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ὅσα τῶν ἐπιθυμούντων νὰ εἶναι λάτρες τῶν ψευδῶν θεῶν, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν εὑρίσκωνται. Διότι ποῖον ἄλλο συμπέρασμα ἡμπορεῖ νὰ ἐξαγάγῃ κανεῖς ἐκ τῆς γνώμης παρὰ μόνον ὅτι δὲν πρέπει νὰ λατρεύῃ κανεῖς κανένα θεόν;

Ἡμεῖς ὅμως τώρα δὲν ἐπιθυμοῦμεν νὰ συζητήσωμεν ἐναντίον τῶν προσώπων αὐτῶν, ἀλλ' ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀντιστρατεύονται πρὸς τὴν θρησκείαν μας τὴν χριστιανικὴν, διὰ νὰ ὑπερασπίσουν ἐκείνους, ποὺ πιστεύουν εἰς τοὺς θεούς. Ὅσοι ὅμως ἀποδίδουν τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ⁽²⁾ δηλαδὴ τῶν ἀστέρων ἐκείνων, τῶν δυναμένων νὰ ἐπη-

(1) Ὅχι μόνον οἱ Ἑθνικοί, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ Χριστιανοὶ ἐπίστευον καὶ ἀκόμη πιστεύουν, ὅτι τὰ ἄστρα ἐξασκοῦν ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων ἐπίδρασιν. Ὁ Αὐγουστίνος καταδικάζει εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» δι' ἑνὸς διδακτικοῦ παραδείγματος τὴν πρόληψιν ταύτην.

(2) Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀστέρων ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐτέθη ἐσχάτως πάλιν ἐπὶ τάπητος, θεωροῦμεν ἀναγκαίαν τὴν διατύπωσιν ἐν προκειμένῳ σχετικῶν ἀντιλήψεων φιλοσόφων τινῶν καὶ ποιητῶν παρελθόντων αἰώνων. Ὁ Ἅγιος Θωμᾶς ὁ Ἀκυνάτης λέγει : «Ἐὰν ἡ βούλησις καὶ ἡ νόησις (intellectus et voluntas) τυγχάνουν δυνάμεις συνδεόμεναι μετὰ τοῦ σώματος, συμπεραίνομεν κατ' ἀναγκαίαν συνάρτησιν, ὅτι τὰ οὐράνια σώματα εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐκλογῆς (electionum) καὶ τῶν ἐνεργειῶν (actuum) τῶν ἀνθρώπων ἐντεῦθεν δὲ συνάγομεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι παρορμῶνται ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἐνστίκτου εἰς τὰς πράξεις των, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ ζῶα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ δυνά-

ρεάζουν τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων διὰ τὸ καλὸν ἢ διὰ τὸ κακόν, ἐὰν πιστεύουν, ὅτι οἱ ἀστέρες ἔχουν τὴν δύναμιν ταύτην, τὴν δοθεῖσαν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῆς ὑπερτάτης Δυνάμεως, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐκτελοῦν ἐξ ἰδίας βουλήσεως τὴν ἐνέργειάν των, ἐπιρρίπτουν μομφὴν φοβεράν ἐναντίον τοῦ οὐρανοῦ, διότι ἐντεῦθεν γεννᾶται καὶ ἡ σκέψις, ὅτι εἰς τὴν Γερουσίαν ⁽¹⁾ ἐκείνην, τὴν τόσον λαμπράν, καὶ εἰς τὸ δικαστικὸν βῆμα ἐκεῖνο, τὸ τόσο θαυμάσιον, θ' ἀπεφασίζετο νὰ διαπράττωνται τοιαῦτα ἐγκλήματα, τινὰ ἐξ αὐτῶν, ἐὰν ἐθεσπίζοντο ἀπὸ κάποιο γήϊνον κράτος, τὸ κράτος αὐτὸ θὰ κατεπολεμεῖτο ἐπὶ τῇ βάσει ψηφίσματος ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος.

Κατὰ ταῦτα: ποίαν κρίσιν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων θὰ ἀνέθετον εἰς τὸν Θεὸν ἐκεῖνοι, ποὺ παραδέχονται τὴν ἀναπόδραστον ἐνέργειαν τῶν ἀστρων ἐπὶ τοῦ πεπωμένου τῶν ἀνθρώ-

μεις τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ σώματος. Διότι ὅ,τι γίνεται εἰς αὐτά, τὰ κατώτερα ὄντα ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων τελεῖται φυσικῶς (*naturaliter*), ἐντεῦθεν δὲ ἔπεται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐνεργεῖ ἐξ ἐλευθέρας βουλήσεως (*non esset liberi arbitrii*), ἀλλ' ὅτι καθορίζονται αἱ ἐνέργειαι του, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα φυσικὰ πράγματα» (*Summa*, I, q. CXV, art. 4). Εἰς ἄλλο χωρίον ὁ Θωμᾶς διαγράφει τὰ ὅρια τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀστρων: «Τὰ οὐράνια σώματα δὲν δύνανται νὰ εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἡ αἰτία τῶν ἐνεργειῶν τοῦ αὐτεξουσίου, ἡμποροῦν ὁμῶς νὰ προδιαθέτουν εἰς αὐτάς, ἐφ' ὅσον ἐγχαράσσουν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι ἐντυπώσεις καὶ συνεπῶς εἰς τὰς αἰσθησιακὰς δυνάμεις του, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐνέργειαι τῶν σωματικῶν ὀργάνων, παρορμῶσαι εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πράξεων» (*Summa* II—11 q. CXV, art. 5). Ὁ Δάντης διατυπώνει τὸ αὐτὸ δόγμα εἰς τὸ «*Purgatorio*» XVI. Ὁ Πετράρχης κατεδίκασε τὴν πίστιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἄστρα ἀσκοῦν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πεπωμένων ἐπιδράσιν, καθὼς καὶ τὴν δικαστηριακὴν ἀστρολογίαν. Ὁ δαφνοστεφὴς οὗτος Ἰταλὸς ποιητὴς προσεπάθησε νὰ πείσῃ καὶ τὸν Γκαλεάτσο Βισκόντι νὰ μὴ συμβουλευέται τοὺς ἀστρολόγους. Ὁ ἄνθρωπος δὲν περιέρχεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνεργῇ ὥς ἐστερημένον συνειδήσεως καὶ βουλήσεως αὐτόματον καὶ συνεπῶς ὥς ἀνεύθυνος, ἐνεργῶν ὑπὸ τὴν μυστηριώδη ἐπήρειαν δυνάμεων ἀγνώστων καὶ ἀκαταμαχῆτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐνεργῇ οὕτως ἢ ἄλλως. Τὸ αὐτεξούσιον εἶναι τὸ πολύτιμον προνόμιόν του. Πλὴν ὁμῶς τὰ ὅρια τῆς δυνάμεως τοῦ αὐτεξουσίου εἶναι καθωρισμένα ἐπακριβῶς.

(1) Ὁ συγγραφεὺς μὲ τὰς λέξεις λαμπρὰ Γερουσία καὶ θαυμάσιον δικαστικὸν Βῆμα ὑπαινίσσεται τὸν Παράδεισον.

πων, ἐνῶ Ἐκεῖνος εἶναι ὁ Κύριος τῶν ἀστέρων καὶ τῶν ἀνθρώπων; Ἐὰν πάλιν ἰσχυρισθοῦν, ὅτι τὰ ἄστρα, ἀφοῦ ἔλαβον τὴν δύναμιν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ, ἐξασκοῦν μὲν αὐθαιρέτως ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πεπωμένου τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ὑπακούουν ἀπολύτως εἰς τὰς ἐντολὰς Αὐτοῦ, ὡς πρὸς τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐξασκοῦν, τοὺς ἐρωτῶμεν, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν γύρω ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Θεὸν τὰ αἰσθητά ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμεν, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν διόλου γύρω ἀπὸ τὴν βούλησιν τῶν ἀστέρων;

Ἐὰν μᾶς εἴπουν, ὅτι τὰ ἄστρα εἶναι σύμβολα τῶν γεγονότων μᾶλλον παρὰ αἰτίαι των, ὅπως μερικοὶ πολὺ εὐφυεῖς ἄνθρωποι ἐπίστευσαν τοῦτο, θ' ἀπαντήσωμεν, ὅτι οἱ ἀστρολόγοι δὲν ὁμιλοῦν κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν. Δὲν λέγουν, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ὁ Ἄρης εἰς ἓνα ὠρισμένον σημεῖον τοῦ οὐρανοῦ «δὲν ὑποδεικνύει», ἀλλὰ «δημιουργεῖ» ἓνα δολοφόνον. Ἄλλ' ἄς δεχθῶμεν ἀκόμη καὶ ὅτι αὐτοὶ δὲν ἐκφράζονται; ὅπως πρέπει, καὶ ὅτι παρίσταται ἀνάγκη, ὅπως μάθουν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τὸν τρόπον τοῦ ὁμιλεῖν, διὰ νὰ διατυπώνουν τὰς γνώσεις ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας πιστεύουν, ὅτι ἀρῶνται ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων εἰς τὸ Στερέωμα: ποῦ ὀφείλεται τὸ ὅτι οὐδέποτε ἠμπόρεσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὰς πράξεις, εἰς τὰ ἐπαγγέλματα, εἰς τὰς τέχνας, εἰς τὰς τιμὰς δύο διδύμων, ὡς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα καὶ εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς ἐκδηλώσεις, τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ὡς καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν θάνατον, ὑπάρχει μία τόσον μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, ὥστε νὰ εἶναι, ὡς πρὸς τὰ γεγονότα αὐτά, ὁμοιότεροι μεταξὺ των πολλοὶ ξένοι, παρὰ μεταξὺ των οἱ δίδυμοι, μολονότι οὗτοι, κατὰ τὴν γέννησίν των, ἐχωρίσθησαν ἀπὸ ἓνα ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα καὶ συνελήφθησαν κατὰ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς στιγμὴν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑγείας μεταξὺ δύο διδύμων.

Ὁ Κικέρων ἀναφέρει ⁽¹⁾, ὅτι ὁ περίφημος ἱατρὸς Ἱπποκρά-

⁽¹⁾ Ἴσως εἰς κάποιον ἀπολεσθὲν ἔργον του, πιθανῶς εἰς τὸ «De fato».

της γράφει, ὅτι δύο ἄδελφοὶ εἶχον ἀσθενήσει καὶ οἱ δύο μαζί, καὶ ὅτι, ἡ κατάστασις των κατ' ἀρχὰς χειροτερεύσασα, ἐβελτιώθη κατόπιν βαθμηδὸν ταῦτοχρόνως. Τὸ γεγονὸς τοῦτο προήγαγε τὸν Ἴπποκράτην εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι οἱ ἄδελφοὶ οὗτοι ἦσαν δίδυμοι. Ὁ Ποσειδώνιος ⁽¹⁾, στωϊκὸς φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἀφωσιώθη μετὰ πάθους εἰς τὴν ἀστρολογίαν, ἰσχυρίζετο, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἄδελφοὶ εἶχον συλληφθῆ καὶ γεννηθῆ ὑπὸ τὴν αὐτὴν θέσιν τῶν ἀστέρων εἰς τὸ Στερέωμα. Τοιουτοτρόπως ὁ Ποσειδώνιος, φιλόσοφος—ἀστρολόγος, ἐπίστευεν, ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ ἰατρός ἀπέδιδεν εἰς μίαν ὁμοιοτάτην ἰδιοσυγκρασίαν, ἐξηριᾶτο ἀπὸ τὴν δύναμιν καὶ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὗρισκοντο τὰ ἄστροα κατὰ τὴν ὥραν τῆς συλλήψεως καὶ τῆς γεννήσεως τῶν ὡς ἄνω δύο ἀδελφῶν.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο, περισσότερον εὐπρόσδεκτον καὶ ἀληθοφανὲς εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦ ἱατροῦ, δεδομένου ὅτι τὰ ἔμβρυα τῶν δύο αὐτῶν ἀδελφῶν ἦτο δυνατόν νὰ λάβουν τὴν αὐτὴν προδιάθεσιν καὶ τὴν αὐτὴν ἰδιοσυγκρασίαν ἀπὸ τὰ σώματα τῶν δύο γονέων των κατὰ τὴν στιγμήν τῆς ἐνώσεώς των, εἰς τρόπον ὥστε, ἐπιτευχθείσης τῆς πρώτης ἐξελίξεως ἐντὸς τοῦ μητρικοῦ σώματος, οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἄδελφοὶ ἐγεννήθησαν μὲ κρᾶσιν ὁμοίαν ἐξ ὁλοκλήρου. Κατόπιν δὲ τραφέντες μὲ τὴν ἰδίαν τροφήν εἰς τὴν αὐτὴν οἰκίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀήρ, ἡ τοποθεσία, ἡ ποιότης τοῦ ὕδατος, συμβάλλουν, ὅπως διδάσκει ἡ ἱατρικὴ, εἰς τὸ νὰ καθιστοῦν τὸ σῶμα ῥωμαλέον ἢ ἀσθενικὸν καὶ ὑποβληθέντες εἰς τὰς αὐτὰς γυμναστικὰς ἀσκήσεις, ἠδυνήθησαν νὰ ἔχουν ὅμοια σώματα καὶ ὁμοίαν προδιάθεσιν, ν' ἀσθενοῦν ταῦτοχρόνως καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν αὐτῶν αἰτιῶν.

(1) Ποσειδώνιος. Περίφημος στωϊκὸς φιλόσοφος καὶ συγγραφεὺς ἐξ Ἀπαμείας. Ἐγεννήθη πιθανῶς τὸ 135 π. Χ. Παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Ρόδῳ, ὅπου ἠκροάσθη αὐτοῦ καὶ ὁ Κικέρων τὸ 78 π. Χ. συνανέστράφη δὲ καὶ ἐτίμα αὐτὸν ἰδιαιτέρως ὁ Πομπήϊος.

Κατὰ τὸ ἔτος 51 ἐστάλη πρέσβυς εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 84 ἐτῶν. Θελήσας νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ Πολυβίου, ἐπεχείρησε νὰ συγγράψῃ διεξοδικὸν βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ἰστορίαι». Ὁ Ποσειδώνιος ἔγραψε τὰ ἐξῆς φιλοσοφικά, γεωγραφικά, ἱστορικά καὶ ἐκ τῆς φυσικῆς ἔργα : «Περὶ θεῶν», «Περὶ μαντικῆς», «Περὶ Εἰμαρμένης», «Περὶ ἡρώων καὶ δαιμόνων», «Φυσικοὶ λόγοι», «Περὶ κόσμου» «Περὶ κενοῦ». Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα εὗρισκονται εἰς τὰ *Fragmenta Historiae graecae* τοῦ Müller. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος καλεῖ τὸν Ποσειδώνιον *magnus astrologus idemque philosophus*.

Ἐγὼ δὲν γνωρίζω τί εἶδους αὐθαίρετος ἰσχυρισμός τὸ νὰ θέλῃ κανεῖς ν' ἀποδώσῃ τὴν σύμπτωσιν τῆς ταυτοχρόνου νόσου τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων διδύμων εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν στιγμήν τῆς συλλήψεως καὶ τῆς γεννήσεώς των. Εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι μὲ τάσεις διαφόρους, εἰς τοὺς ὁποίους συνέβησαν τελείως ἀντίθετα γεγονότα, εἶχον συλληφθῇ καὶ γεννηθῇ κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς χρόνον, εἰς τὸν ἴδιον τόπον καὶ ὑπὸ τὸν αὐτὸν οὐρανόν. Ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς γνωρίζομεν διδύμους ⁽¹⁾, τῶν ὁποίων ὅχι μόνον αἱ πράξεις καὶ τὰ ταξίδια ἦσαν διαφορετικά, ἀλλὰ καὶ οἱ ὅποιοι εἶχον προσβληθῇ ὑπὸ ἀσθενειῶν διαφόρων. Ὁ Ἴπποκράτης ἐκκινῶν ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου, θὰ ἠδύνατο, κατὰ τὴν γνώμην μας, εὐκολώτατα ν' ἀποφανθῇ, ὅτι οὗτοι εἶχον προσβληθῇ ὑπὸ νοσημάτων διαφόρων συνεπεία διαφόρου εἶδους διατροφῆς ἢ διαφόρων σωματικῶν ἀσκήσεων, μὴ ἐξαρτωμένων ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας ἢ τῆς κράσεώς των, ἀλλ' ἐκ τῆς θελήσεως τῆς ψυχῆς των.

Τῷ ὄντι, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ φαντασθῇ κανεῖς τί θὰ ἔλεγεν ὁ Ποσειδώνιος ἢ ἄλλος τις ὑποστηρικτῆς τῆς ἀκαταμαχήτου ἐπιδράσεως τῶν ἀστρων ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἐὰν μὴ, ὅτι οἱ ἀστρολόγοι προσπαθοῦν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν εὐπιστίαν τοῦ λαοῦ, πὺν δὲν ἔχει καμμίαν γνῶσιν αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Διότι, ἐὰν οἱ ἀστρολόγοι ἐπικαλοῦνται ὑπὲρ ἑαυτῶν τὸ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, τὸ διαρρεῦσαν μεταξὺ τῆς γεννήσεως τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου διδύμου, λόγῳ τοῦ μικροῦ ἐκείνου μέρους τοῦ οὐρανοῦ, πὺν χρησιμεύει πρὸς καθορισμὸν τῶν ὥρῶν καὶ ὀνομάζεται ὥροσκόπιον, ἡμεῖς ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν σχετικῶς τὰ κάτωθι : ἡ δὲν εἶναι τὸ μικρὸν τοῦτο διάστημα ἀρκετὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν μεγάλην διαφορὰν, πὺν εὐρίσκεται εἰς τὴν βούλησιν, εἰς τὰς πράξεις, εἰς τὰς κλίσεις, εἰς τὰ ἥθη καὶ τὰ συμβεβηκότα τῶν δύο διδύμων, ἢ ἀποδίδεται πάρα πολὺ μεγάλη σημασία εἰς τὴν ταπεινὴν ἢ τὴν ὑψηλὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῶν διδύμων, δεδομένου ὅτι δὲν ἀποδίδουν τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων καταστάσεων ὑφισταμένην διαφορὰν, παρὰ μόνον κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη ἕκαστος ἐξ αὐτῶν.

Δι' αὐτὸν τὸν λόγον, ἐὰν ὁ ἓνας δίδυμος ἐγεννήθη μετὰ τὸν ἄλλον εἰς τόσο μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἰς τρόπον ὥστε καὶ οἱ δύο εἶχον τὸ αὐτὸ ὥροσκόπιον, θὰ ἐπεζήτουν μίαν πλήρη

(1) Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο διατυπώνει καὶ ὁ Κικέρων εἰς τὸ De div. vin. II, 42 καὶ ἐφεξῆς.

ὁμοιότητα ὡς πρὸς πάντα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἀπαντᾶται εἰς κανένα δίδυμον. Ἐὰν τοῦναντίον τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ διαφύρον μεταξὺ τῆς γεννήσεως τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου, μεταβάλλῃ τὸ ὥροσκόπιον, τότε θὰ ἐπεζήτουν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον νὰ εὑρεθῇ, δηλαδὴ γονεῖς διαφόρους τοὺς ὁποίους, φυσικά, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν οἱ δίδυμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ ἐπιχειρήματος, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν τροχὸν τοῦ κεραμέως, τὸ ὁποῖον ὁ Νιγίδιος διετύπωσεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν διδύμων.

Ματαίως λοιπὸν προσφεύγουν εἰς τὴν περίφημον ἐκείνην ἀπόδειξιν, εἰλημμένην ἀπὸ τὸν τροχὸν τοῦ κεραμέως, τὴν ὁποίαν λέγουν, ὅτι προσήγαγεν ὁ Νιγίδιος ⁽¹⁾ εὑρεθεῖς εἰς ἀμηχανίαν, διὰ νὰ δικαιολογηθῇ, διὸ καὶ ὠνομάσθη Φίγουλος (Figulus) δηλαδὴ Κεραμεύς. Ὁ Νιγίδιος, ἀφοῦ ἐκίνητοποίησεν ἓνα τροχὸν μὲ ὅλην τὴν δύναμίν του, καθ' ὃν χρόνον περιεστρέφετο μὲ μεγάλην ταχύτητα, τὸν ἤγγισε μὲ μελάνι σχεδὸν εἰς ἓνα μόνον σημεῖον, ὅταν δὲ ἔπαυσε νὰ περιστρέφεται, εὑρέθησαν αἱ κηλίδες, ποὺ εἶχεν ἐναποτυπώσει μὲ τὸ μελάνι, ἢ μία εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἄλλην εἰς τὸν ἄκρον τοῦ τροχοῦ. Τοιούτοτρόπως συμπεραίνει, ὅτι εἰς μίαν τόσον μεγάλην κίνησιν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἂν ἀκόμη δύο δίδυμοι γεννηθῶν ὁ εἷς κατόπιν τοῦ τοῦ ἄλλου μὲ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποίαν ἔθιξε δύο φοράς τὸν τροχόν, τοῦτο ἀποτελεῖ μεγάλην ἀπόστασιν εἰς τὸν οὐρανόν, ἔξ αὐτοῦ δὲ προκύπτει ὁλόκληρος ἡ διαφορὰ, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὰ ἦθη καὶ εἰς τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς δύο

(1) Nigidius. Νιγίδιος Φίγουλος, γραμματικὸς καὶ φιλόσοφος, ἀνῆκων εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Πυθαγορείων. Ἦτο εἰς τῶν σοφωτέρων Ρωμαίων τῆς ἐποχῆς του. Δυστυχῶς ὅλα τὰ ἔργα του ἀπωλέσθησαν. Ἐξ αὐτῶν μνημονεύονται τὰ «Σχόλια» εἰς τὴν Γραμματικὴν καὶ τὸ «De deis». Ὅπως ὁ Ποσειδώνιος, οὕτω καὶ ὁ Νιγίδιος συνέδεσε τὴν φιλοσοφίαν μὲ τὴν σπουδὴν τῆς ἀστρολογίας. Ὑπῆρξε φίλος τοῦ Κικέρωνος, τὸν ὁποῖον ἐβοήθησε κατὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ Κατιλίνα, καὶ ὁπαδὸς τοῦ Πομπηίου. Μετὰ τὴν μάχην τῶν Φαρσάλων (9 Αὐγούστου 48 π. Χ.) καὶ τὸν τραγικὸν θάνατον τοῦ Πομπηίου, μετέβη εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου καὶ ἀπεβίωσεν.

διδύμων. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο εἶναι περισσότερον εὐθραστον παρὰ τὰ ἀγγεῖα, τὰ δημιουργούμενα διὰ τῆς περιστροφῆς τοῦ τροχοῦ. Διότι, ἀφοῦ ἡ τεραστία ἀπόστασις εἰς τὸν οὐρανὸν δὲν ἐπιτρέπει νὰ προείπωμεν, βάσει τῆς παρατηρήσεως τῶν ἀστέρων, ποῖος ἐκ τῶν διδύμων θὰ γίνῃ πλούσιος καὶ ποῖος θὰ παραμείνῃ πτωχός, πῶς θὰ ἔχωμεν τὴν τόλμην νὰ προείπωμεν ὥς πρὸς ἄλλους, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι δίδυμοι, τὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν κατὰ τὴν ζωὴν των,—ἡ αἰτία τῶν ὁποίων εἶναι ἀκατανόητον μυστήριον,—μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀστερισμοῦ των, καὶ ν' ἀποδώσωμεν τὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν εἰς αὐτοὺς εἰς τὴν στιγμήν τῆς γεννήσεώς των ; (1)

Ἐὰν πάλιν κάμνουν προφητείας ἐκ τοῦ ὠροσκοπίου τῆς γεννήσεως τῶν ἄλλων, (2) διατί αἱ προφητεῖαι αὗται ἀναφέρονται εἰς μακρότερα χρονικὰ διαστήματα, ἐνῶ τοῦναντίον τὰ μικρὰ καὶ ἐλάχιστα χρονικὰ διαστήματα, τὰ μεσολαβοῦντα μεταξὺ τῆς γεννήσεως δύο διδύμων, τὰ ἐκλαμβάνουν ὥς ἔχοντα μικρὰν σημασίαν καὶ δὲν συμβουλεύονται τοὺς ἀστρολόγους (3) δι' αὐτά; (Πράγματι ποῖος θὰ τοὺς συνεβουλεύετο, διὰ νὰ μάθῃ πότε θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάγῃ περίπατον ἢ πότε θὰ ἔπρεπε νὰ γευματίσῃ;) Μήπως ἀσχολούμεθα μὲ αὐτὰ τὰ μικροπράγματα, ὅταν δεικνύωμεν πόσον μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ, ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ τῶν ἡθῶν, τῶν πράξεων καὶ τῶν γεγονότων τῆς ζωῆς δύο διδύμων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν ἡθῶν καὶ τῶν πράξεων δύο διδύμων: τοῦ Ἡσαῦ καὶ τοῦ Ἰακώβ.

Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τῶν πατέρων μας ἐγεννήθησαν δύο δίδυμα—διὰ ν' ἀναφέρωμεν μόνον τοὺς δυὸ ἐνδοξοτέρους—ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου, εἰς τρόπον ὥστε ὁ «δεύτερος ἤγγιζε τὴν πτέρναν τοῦ πρώτου». (4) Ἐν τούτοις ὅμως ὑπῆρξε τόσον μεγάλη

(1) Στιγμὴ τῆς γεννήσεως δὲν εἶναι μόνον ἐν προκειμένῳ ἓνα χρονικὸν σημεῖον, ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν ἰδίαν στιγμήν.

(2) Μὴ διδύμων.

(3) Καὶ ὁ Τάκιτος (Histor I, 22) θεωρεῖ τοὺς ἀστρολόγους ὡς ἀπατεῶνας.

(4) Ἐξηλθε δὲ ὁ πρωτότοκος πυρράκης, ὅλος ὥσει δορὰ δασύς· ἐπωνόμασε δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἡσαῦ. Καὶ μετὰ τοῦτο ἐξηλθεν ὁ ἀδελ-

διαφορὰ εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὰ ἥθη των, αἱ πράξεις των ὑπῆρξαν τόσον ἀντίθετοι καὶ τόσον διαφορετικὴ ἢ στοργὴ αὐτῶν πρὸς τοὺς γονεῖς των, ὥστε τὸ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, πὺν ἔμεσολάβησε μεταξὺ τῆς γεννήσεώς των, τοὺς κατέστησεν ἐχθρούς. Ἴσως λέγεται τοῦτο, ἐπειδὴ, ὅταν ὁ ἓνας ἐκάθητο, ὁ ἄλλος περιπατοῦσε, ὅταν ἓνας ἦτο ξύπνιος ὁ ἄλλος ἐκοιμᾶτο, ἢ ἐπειδὴ ὅταν ὁ ἓνας ἦτο σιωπηλός, ὁ ἄλλος ἦτο ὁμιλητικός; πράγματα πὺν ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὴν μικρὰν ἐκείνην χρονικὴν στιγμήν, τὴν ὁποίαν δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν των ἐκεῖνοι, πὺν παρακολουθοῦν τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν ὥραν τῆς γεννήσεως ἑνὸς προσώπου, διὰ νὰ συμβουλευθοῦν κατόπιν τοὺς ἀστρολόγους.

Ὁ εἷς εἰργάσθη ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὥς μισθοτοδούμενος, ὁ ἕτερος δὲν εἰργάσθη ὥς τοιοῦτος. Ὁ εἷς ἠγαπᾶτο ὑπὸ τῆς μητρὸς του, ὁ ἕτερος ὄχι. Ὁ εἷς ἀπώλεσε τὰ δικαιώματα τῶν πρωτοτοκίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν μεγάλη ὑπόθεσις παρὰ τοὺς Ἑβραίους, καὶ τὰ ἀπέκτησεν ὁ ἕτερος. Καὶ τί ἡμπορῶ νὰ εἶπω περὶ τῶν συζύγων των, τῶν τέκνων των, τῶν ἀγαθῶν των; Ὡ πόσον μεγάλη διαφορὰ! Ἐὰν λοιπὸν ἡ διαφορὰ αὕτη ἐξαρθᾶται ἐκ τοῦ μικροῦ ἐκείνου χρονικοῦ διαστήματος, τοῦ μεσολαβοῦντος μεταξὺ τῆς γεννήσεως δύο διδύμων καὶ μὴ ἀποδιδομένου εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων, διατί κάμνουν ὥς πρὸς τοὺς ἄλλους ⁽¹⁾ τοιαῦτα ὠροσκόπια κατόπιν παρατηρήσεως τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων; Ἐὰν δὲ γίνωνται τοιαῦτα προφητεῖαι, διὰ ποῖον λόγον αὗται δὲν ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὰς ἀδιοράτους ἐκείνας στιγμάς, ἀλλ' ἀπὸ μακρότερα χρονικὰ διαστήματα, δυνάμενα νὰ παρατηρηθοῦν καὶ νὰ σημειωθοῦν; Ἐν προκειμένῳ τὸ παράδειγμα τοῦ τροχοῦ τοῦ κεραμέως δὲν ἡμπορεῖ νὰ χρησιμεύῃ εἰς ἄλλο τίποτε, ἔὰν μὴ εἰς τὸ νὰ χλευάσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι εὐαπάτητοι, διὰ νὰ μὴ δύνανται ⁽²⁾ οὔτοι νὰ φέρουν εἰς ἀμηχανίαν τοὺς κενοδόξους, ἢ τοὺς παραπαίοντας ἀστρολόγους;

πρὸς αὐτοῦ καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ ἐπειλημμένη τῆς πτέρνης Ἡσαΰ καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰακώβ. Ἰσαάκ δὲ ἦν ἐτῶν ἐξήκοντα, ὅτε ἔτεκεν αὐτοὺς ἡ Ρεβέκκα. Γεν. ΚΕ, 25, 26.

(1) Τοὺς μὴ διδύμους.

(2) Τὸ κεῖμενον γράφει: *luteum cor habentis*, δηλαδὴ καρδίαν ἐξ ἀργίλλου, ἥτοι πνεῦμα ἀσθενές, οἱ τοιοῦτο δὲ πνεῦμα ἔχοντες εἶναι εὐαπάτητοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Μὲ ποῖον τρόπον δύναται ν' ἀποδείξῃ τις, ὅτι οἱ ἀστρολόγοι ἐπαγγέλλονται μίαν ἀπατηλὴν ἐπιστήμην.

Τί δύναμαι ἄρα γε νὰ εἶπω διὰ τοὺς δύο ἐκείνους ἀδελφούς, ἡ ἀσθένεια τῶν ὁποίων καθίστατο βαρυτέρα καὶ ἐλαφροτέρα διὰ τοὺς δύο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀκριβῶς, τὴν ἀσθένειαν δηλαδὴ ἐκείνην τὴν παρατηρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἱπποκράτους βάσει τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἡ ὁποία ἔκαμε τὸν Ἱπποκράτην νὰ ὑποπτευθῇ, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ νόσου διδύμων;

Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ νὰ φέρῃ εἰς ἀμηχανίαν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐπιμένουν εἰς τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι τοῦτο δέον ν' ἀποδοθῇ εἰς τὰ ἄστρα, ἐνῶ ὀφείλεται προφανῶς εἰς μίαν κοινὴν ἰδιοσυγκρασίαν; Πράγματι, διατί εἶχον κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ νόσημα καὶ ὅχι πρῶτον ὁ εἷς καὶ κατόπιν ὁ ἕτερος, ὅπως καὶ εἶχον γεννηθῇ, δεδομένου ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γεννηθοῦν καὶ οἱ δύο μαζὶ ταῦτοχρόνως;

Πλὴν ὅμως, ἐὰν τὸ γεγονός, ὅτι ἐγεννήθησαν κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα, δὲν συνέτεινεν, ὥστε ν' ἀσθενήσουν κατὰ χρονικὰ διαστήματα διάφορα, διατί ἰσχυρίζονται, ὅτι ὁ διάφορος χρόνος, ὁ μεσολαβήσας κατὰ τὴν γέννησίν των, ὑπῆρξεν ἀφορμὴ νὰ συμβοῦν εἰς τοὺς ἐν λόγῳ διδύμους τόσον διαφορετικὰ γεγονότα; Διατί δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ταξιδεύσουν κατὰ χρόνους διαφορετικούς, νὰ ἔλθουν εἰς κοινωνίαν γάμου κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα, ν' ἀποκτήσουν τέκνα καὶ νὰ κάμουν πολλὰ ἄλλα πράγματα, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ ἐγεννήθησαν κατὰ διαφόρους στιγμὰς; Ὅντως, ἐὰν ἡ διαφορὰ τῆς στιγμῆς τῆς γεννήσεώς των ἠδυνήθη νὰ διαφοροποιήσῃ τὸ ὥροσκόπιόν των καὶ νὰ ἐπιφέρῃ ἀνομοιότητα ὡς πρὸς ὅλα τὰ λοιπά, διατί κατὰ τὴν ἀσθένειαν τῶν δύο διδύμων παρέμεινεν ἀκριβῶς, ὅπως ἦτο κατὰ τὴν σύλληψίν των;

Ἡ, ἐὰν τὰ πεπωμένα τῆς ὑγείας ἐξαρθῶνται ἐκ τῆς συλλήψεως, ἀλλὰ τὰ τῶν ἄλλων πραγμάτων ἀπὸ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως, οἱ ἀστρολόγοι, μετὰ τὴν παρατήρησιν τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως, δὲν θὰ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ εἶπουν τίποτε ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑγείαν, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτοὺς νὰ παρατηροῦν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως. Ἐὰν ὅμως προλέγουν τὴν προσβολὴν ἀσθενειῶν, χωρὶς νὰ ἔχουν παρατηρήσει τὸ ὥροσκόπιον τῆς συλλήψεως, διατί ἡ στιγμή τῆς γεννήσεως τοὺς ἐπιτρέπει νὰ μαντεύσουν, πῶς θὰ ἦσαν εἰς

θέσιν νὰ εἴπουν εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἕτερον τῶν διδύμων, συνάγοντες τὰ συμπεράσματά των ἀπὸ τὴν χρονικὴν στιγμήν τῆς γεννήσεως τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου ἐξ αὐτῶν, πότε θὰ προσεβάλλετο ἀπὸ τὴν νόσον, ἐνῶ ἦτο ἀναπόφρευκτον τὸ ὅτι καὶ ὁ ἄλλος θὰ ἐνόσῃ καὶ αὐτός;

Ἐν συνεχείᾳ ἐγὼ ἀπευθύνω τὴν ἐξῆς ἐρώτησιν: Ἐὰν ἡ χρονικὴ ἀπόστασις κατὰ τὴν γέννησιν τῶν δύο διδύμων εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε, συνεπείᾳ τῆς μεγάλης αὐτῆς χρονικῆς ἀποστάσεως, καθίσταται ἀναγκαίως δι' αὐτοὺς διάφορος ἡ θέσις τῶν ἀστέρων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ προκύπτῃ ἐν ὠροσκόπιον διάφορον καὶ συνεπῶς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ⁽¹⁾ διαφορετικά, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ ἀστρολόγοι ἀποδίδουν τόσῃ δύναμιν, ὥστε ταῦτα νὰ ἡμποροῦν νὰ μεταβάλλουν καὶ αὐτὰ τὰ πεπωμένα, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἡ σύλληψις τῶν διδύμων δὲν ἡδύνατο νὰ λάβῃ χώραν κατὰ χρόνον διάφορον; Ἡ, ἐὰν τὰ πεπωμένα τῶν διδύμων, τῶν συλληφθέντων κατὰ τὴν ἰδίαν στιγμήν, ἡδύναντο νὰ εἶναι διαφορετικά κατὰ τὴν γέννησιν, διατί δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι διάφορα καὶ κατὰ τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸν θάνατον, τὰ πεπωμένα των, ἀφοῦ οἱ δίδυμοι ἐγεννήθησαν κατὰ τὴν ἰδίαν στιγμήν;

Διότι, ἐὰν ἡ μοναδικὴ ἐκείνη στιγμή, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ οἱ δύο συνελήφθησαν, δὲν ἡμπόδισεν, ὥστε ὁ εἷς νὰ γεννηθῇ πρῶτος καὶ ὁ ἄλλος δεύτερος, διατί ἄρᾳ γε, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ δύο ἐγεννήθησαν κατὰ τὴν ἰδίαν μοναδικὴν στιγμήν, ὑπάρχει κάτι, ποὺ ἐμποδίζει ν' ἀποθάνῃ πρῶτα ὁ εἷς καὶ κατόπιν ὁ ἕτερος; Ἐὰν ἡ ταυτόχρονος σύλληψις εἰς μίαν μοναδικὴν στιγμήν ἐπιτρέπη εἰς τοὺς διδύμους νὰ εὐρίσκωνται ἐντὸς τῆς μητρικῆς κοιλίας ἐνώπιον διαφορετικῶν περιπτώσεων, διατί ἡ γέννησίς των εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς στιγμήν, δὲν θὰ ἐπιτρέπη καὶ αὐτή, ὅπως δύο ὁποιαδήποτε ἄτομα εὐρίσκωνται κατὰ τὴν ζωὴν των ἐπὶ τῆς γῆς πρὸ περιπτώσεων διαφορῶν; Συμφώνως πρὸς τὰνωτέρω, δὲν τίθενται ἐκποδῶν ὅλαι αἱ φαντασιοπληξίαι τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ἢ μᾶλλον αὐτῆς τῆς ἀγυρτείας; Διατί δύο δίδυμοι συλληφθέντες ταῦτοχρόνως, ὑπὸ τὴν αὐτὴν θέσιν τῶν ἀστέρων, ἔχουν διαφορετικὰ πεπωμένα, ὡς ἐὰν ἐγεννῶντο κατὰ χρόνον διάφορον, ἐνῶ ἄλλα ἄτομα, γεννηθέντα ἐπίσης κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμήν, ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς θέσιν τῶν ἀστέρων, ἐκ δύο διαφορῶν μητέρων, δὲν δύνανται νὰ ἔχουν πεπωμένα διά-

(1) Diversos omnes cardines. Cardines σημαίνει εἰς τὴν ἀστρολογίαν ὠροσκόπιον τὴν ἐκ τῶν ἀστέρων μαντείαν.

φορα, τὰ ὅποια θὰ τοὺς καθυπέτασσον εἰς μίαν εἰμαρμένην διάφορον ζωῆς καὶ θανάτου; Μήπως ἐκεῖνοι, ποὺ συλλαμβάνονται, δὲν ἔχουν προδιαγεγραμμένα τὰ πεπρωμένα των παρὰ μόνον μετὰ τὴν γέννησίν των;

Διατὶ λέγουν λοιπόν, ὅτι, ἐὰν ἦτο γνωστὴ ἐπακριβῶς ἡ στιγμή τῆς συλλήψεως, οἱ ἀστρολόγοι θὰ ἠδύναντο νὰ προλέγουν πράγματα πολὺ περισσότερον καταπληκτικά ⁽¹⁾; Μερικοὶ ἀφηγοῦνται σχετικῶς καὶ τὸ ἐξῆς γεγονὸς, δηλαδή ὅτι κάποιος σοφὸς ἐξέλεξε τὴν ὥραν νὰ συνέλθῃ μετὰ τῆς συζύγου του, ὅπως ἀποκτήσῃ ἐξ αὐτῆς ἓνα θαυμάσιο ἀγόρι. Τέλος εἰς τὰ ἀνωτέρω ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι ὁ Ποσειδώνιος, μέγας ἀστρολόγος συγχρόνως δὲ καὶ φιλόσοφος, ἐσυνήθιζε νὰ λέγῃ περὶ τῶν δύο ἐκείνων διδύμων, οἵτινες εἶχον ἀσθενήσῃ μαζὶ ἐκ τῆς ἰδίας νόσου, ὅτι τοῦτο συνέβη, διότι εἶχον συλληφθῇ καὶ γεννηθῇ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον.

Προσέθεσε δὲ τὴν λέξιν «συλληφθῇ», ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ λεχθῇ, ὅτι δὲν εἶχον γεννηθῇ κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς χρόνον οἱ δίδυμοι ἐκεῖνοι, διότι ὁ Ποσειδώνιος ἦτο βέβαιος, ὅτι πράγματι εἶχον συλληφθῇ κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμήν, τὸ ἔλεγε δὲ αὐτό, διὰ νὰ μὴν ἀναγκασθῇ νὰ ποδώσῃ τὸ γεγονὸς εἰς τὸ ὅτι ἦσαν ταυτοχρόνως ἀσθενεῖς μὲ τὴν αὐτὴν νόσον, ὀφειλομένην ἀκριβῶς εἰς τὴν κοινὴν ἰδιοσυγκρασίαν των, ἀλλὰ διὰ νὰ συσχετίσῃ τὴν κοινὴν των ἀσθένειαν μὲ τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων εἰς τὸ Στερέωμα.

Ὅθεν, ἐὰν ἡ σύλληψις ἔχῃ τόσην ἰσχύν, ὥστε νὰ καθιστᾷ κοινὸν τὸ πεπρωμένον, τὰ αὐτὰ πεπρωμένα δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μεταβάλλωνται διὰ τῆς γεννήσεως, ἢ, ἐὰν τὰ πεπρωμένα τῶν διδύμων ἦτο δυνατόν νὰ διαφοροποιηθοῦν, διατὶ οἱ δίδυμοι γεννῶνται κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα; Διατὶ δὲν προαγόμεθα μᾶλλον εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι οἱ δίδυμοι εἶχον προγενεστέρως μεταβληθῇ, διὰ νὰ γεννηθοῦν κατὰ χρόνον διάφορον; Ἢμποροῦμεν λοιπόν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ βούλησις τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ μεταβάλλῃ τὰ πεπρωμένα τῆς γεννήσεως, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδία τάξις τῆς γεννήσεως μετατρέπει τὰ πεπρωμένα τῆς συλλήψεως;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Περὶ διδύμων διαφόρου φύλου.

Δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὸ ὅτι, προκειμένου περὶ

(1) Divinius, ἐπίθετον ἐπαυξητικὸν=ἑκτακτον, καταπληκτικόν.

δύο διδύμων, συλληφθέντων κατὰ τὴν ἰδίαν στιγμὴν καὶ ὑπὸ τὸν αὐτὸν μοιραῖον ἀστερισμόν, ὃ εἷς εἶναι ἄρρεν καὶ ὁ ἕτερος θήλυς. Γνωρίζομεν διδύμους διαφόρου φύλου, καὶ οἱ δύο εὐρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας των. Οἱ ἐν λόγῳ δίδυμοι, μολονότι εἶναι ὅμοιοι ὥς πρὸς τὸ ἀνάστημα καὶ τὴν ὄψιν, δηλαδή ὅσον ἡμποροῦν νὰ εἶναι ὅμοια δύο ἄτομα διαφόρου φύλου, εἶναι ὅμως τόσον ἀνόμοιοι ὥς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς καὶ τὰς κλίσεις των, ὥστε, πλὴν τῶν ἐνεργειῶν ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἀναποφεύκτως διαφοροποιοῦν τοὺς ἄνδρας ἀπὸ τὰς γυναῖκας, (οἱ ἄνδρες κατέχουν διαφόρους βαθμοὺς ἐν τῷ στρατεύματι, ταξιδεύουν μακρὰν τῆς χώρας των καὶ τῶν κτημάτων των ἀκόμη), πλὴν δὲ τούτου (πρᾶγμα, πὺν θὰ ἦτο ἀπίστευτον, ἐὰν κανεῖς πιστεύῃ μοιρολατρικῶς εἰς τὰ ἄστρα, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο διόλου περιέργον, ἐὰν πιστεύωμεν εἰς τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ) ὃ εἷς τῶν διδύμων εἶναι νυμφευμένος, ἡ ἄλλη παρθένος ἀφιερωμένη (εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Χριστοῦ), ὃ εἷς εἶναι πατέρας πολύτεκνος, ἡ ἄλλη οὔτε κὰν ὑπανδρεμένη.

Καὶ ὅμως θὰ ἡμποροῦσε νὰ εἴπῃ κανεῖς «εἶναι μεγάλη ἡ ἰσχὺς τοῦ ὠροσκοπίου». Ἐν τούτοις ἐγὼ ἀπέδειξα, πόσον ἡ τοιαύτη φαντασίωσις στερεῖται ἀξίας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, οἱ ἀστρολόγοι πρεσβεύουν, ὅτι τὸ ὠροσκόπιον ἔχει ἰσχὺν διὰ τὴν γέννησιν, ἰσχύει ὅμως καὶ διὰ τὴν σύλληψιν; Ἐξ ἄλλου, ἐὰν εἶναι βέβαιον, ὅτι, εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγένετο μία καὶ μόνη συνουσία, εἶναι ἀμετάβλητος ὁ νόμος τῆς φύσεως, κατὰ τὸν ὁποῖον, ἐὰν ἔχῃ συλληφθῇ θήλυ τέκνον, εἶναι ἀδύνατον νὰ συλληφθῇ (πρὸ τῆς γεννήσεώς του) καὶ ἓνα ἄρσενικὸ παιδί. Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι ἡ στιγμή τῆς γεννήσεως δύο διδύμων εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή. Ἡ μήπως τὸ ἐν μεταβάλλεται εἰς θήλυ καὶ τὸ ἕτερον εἰς ἄρρεν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως διὰ τὸ ὅτι ἔχουν γεννηθῇ ὑπὸ διαφορετικὸν ὠροσκόπιον;

Ἄφοῦ λοιπὸν εἶναι τελείως ἐσφαλμένος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἐπιδράσεις τινὲς τῶν ἄστρων ἰσχύουν μόνον ὥς πρὸς τὴν διαφορὰν τῶν σωμάτων, πῶς συμβαίνει, ὥστε νὰ μεταβάλλωνται αἱ ὥραι τοῦ ἔτους κατὰ τὴν προσέγγισιν καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἡλίου καὶ ν' αὐξάνωνται ἢ νὰ σμικρύνωνται μερικὰ πράγματα ἢ προϊόντα τῆς φύσεως ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν φάσεων τῆς σελήνης, οἱ ἀχινοί, τῇ ὄστρεα ⁽¹⁾ ὥς καὶ ἡ θαυμασία πλημμυρὶς καὶ ἀμπωτις

(1) Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς σελήνης ἐπὶ τῆς βλαστήσεως τῶν φυτῶν ὁμιλεῖ διεξοδικῶς ὁ περιήγημος ἀστρονόμος, διευθυντὴς τοῦ ἀστε-

τῆς θαλάσσης ; (1)

Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ ἐξαρτᾶται ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων. Οἱ ἀστρολόγοι, ἐνῶ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ συνδέωμεν τὰς πράξεις καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ἀστέρας, μᾶς ὠθοῦν νὰ ἐξετάσωμεν διὰ ποίους λόγους ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις δὲν ἀσκεῖται καὶ ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σωμάτων.

Πράγματι τί ἄλλο συνδέεται τόσον στενὰ πρὸς τὸ σῶμα, ἐὰν ὅχι τὸ φῦλον; Καὶ ὅμως ὑπὸ τὴν αὐτὴν θέσιν τῶν ἀστέρων συνελήφθησαν δίδυμοι διαφόρου φύλου. Διὰ τοῦτο, τί ἄλλο παραλογώτερον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἴπῃ ἢ νὰ πιστεύσῃ κανεὶς, ἐὰν ὅχι τὸ ὅτι ἡ θέσις τῶν ἀστέρων, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ὥραν τῆς συλλήψεως ὑπῆρξεν ἀκριβέστατα ἡ αὐτὴ καὶ διὰ τοὺς δύο, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τρόπον, ὥστε ἡ θυγάτηρ νὰ μὴ ἔχῃ διάφορον φῦλον ἀπὸ τὸν υἱόν, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε κοινὸν τὸν ἀστερισμόν; Καὶ διατί ἡ θέσις τῶν ἀστέρων κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς γεννήσεως τῶν διδύμων ἔκαμεν, ὥστε ἡ δίδυμος ἐκείνη κόρη νὰ εἶναι, λόγῳ τῆς παρθενικῆς ἀγιότητός της, τόσον διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν ἀδελφόν της, τὸν ἕτερον δίδυμον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τοῦ ἀστρου τῆς ἡμέρας, κατὰ τὴν ὁποίαν πρέπει κανεὶς νὰ νυμφεύεται, νὰ φυτεύῃ δένδρα ἢ νὰ σπείρῃ εἰς τοὺς ἀγρούς.

Ἀλλὰ ποῖος θὰ ἠδύνατο ν' ἀνεχθῇ, ὅπως οἱ ἀστρολόγοι, ἐκλέγοντες τὰς ἡμέρας τῶν ἐνεργειῶν των, παρασκευάζουν νέα πεπρωμένα; Πράγματι ὁ α δὲν εἶχε γεννηθῇ, διὰ νὰ ἔχῃ ἓνα θαυμασίον υἱόν, ἀλλὰ διὰ νὰ γεννήσῃ ἓνα ἀξιοκατάκριτον, καὶ ὅμως αὐτὸς ὁ α, ποὺ ἦτο σοφός, ἐξέλεξε τὴν ὥραν νὰ συνέλθῃ μετὰ τῆς συζύγου του. Ὅθεν ἐδημιουργήθη ἓνα πεπρωμένον, ποὺ δὲν τὸ εἶχε προηγουμένως, καὶ ἤρχισε νὰ εἶναι μοιραῖον δι' αὐτὸν τὸ πεπρωμένον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο τὸ ἴδιον κατὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ. ὦ, τί ἀλλόκοτος μωρία! Ἐκλέγουν τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου των, διότι φοβοῦνται μήπως νυμφευθοῦν εἰς μίαν δυσοίωνον

ροσκοπείου τῆς πόλεως Bourges, Ἀββᾶς Th. Moureux εἰς τὸ κλασσικὸν ἔργον του «Un jour, dans la lune» Paris, edit. Artème Fayard.

(1) Ὡστε ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ἐγνώριζεν ὅτι ἡ πλημμυρὶς καὶ ἡ ἄμπωτις ὀφείλονται εἰς τὴν ἑλξιν τῆς σελήνης.

ἡμέραν καὶ δυστυχήσουν κατὰ τὴν συζυγικὴν τῶν ζωὴν.

Ποῦ εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνο, ποὺ καθορίζουν τὰ ἄστρα; Ὁ ἄνθρωπος ἡμπορεῖ μὲ τὴν ἐκλογὴν τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου του, νὰ μεταβάλλῃ ὅ,τι εἶναι ἤδη δι' αὐτὸν προκαθορισμένον; Καὶ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ εἰς κοινωνίαν γάμου ἐρχόμενος καθορίζει διὰ τῆς ἐκλογῆς τῆς ἡμέρας τῆς γαμηλίου συνδέσεώς του, εἶναι δυνατόν νὰ μεταβληθῇ δι' ἄλλης τινὸς δυνάμεως; Ἐξ ἄλλου, ἐὰν ὅχι μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ πράγματα, ποὺ εὗρισκονται ὑπὸ τὸν οὐρανόν, διέπονται ὑπὸ τῶν ἀριστερισμῶν, διατί ἐκλέγουν ἄλλας ἡμέρας διὰ νὰ φυτεύουν κλήματα, ἄλλας διὰ νὰ φυτεύουν δένδρα, καὶ ἄλλας διὰ νὰ σπείρουν σιτηρά; Διατί ἐκλέγουν ἄλλας ἡμέρας διὰ νὰ ἐξημερώνουν τὰ ζῶα τῶν ἡ διὰ νὰ τὰ ζευγαρώνουν, ὅπως πολλαπλασιάζουν τοὺς ἵππους ἢ τὰς ἀγελάδας τῶν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον;

Ἐπειτα, ἐὰν ἡ ἐκλογὴ τῆς ἡμέρας ἐξασκῇ ἐπὶ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐπίδρασιν, διότι ἡ θέσις τῶν ἀστέρων ἐπηρεάζει ὅλα τὰ σώματα, τὰ ἔμψυχα καὶ τὰ ἄψυχα, ἃς λάβωμεν ὑπ' ὄψιν πόσον ἀναρίθμητα εἶναι τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἰδίαν στιγμὴν ἢ γεννῶνται, ἢ βλαστάνουν ἢ ἀρχίζουν νὰ ὑπάρχουν, καὶ τὰ ὁποῖα διέπονται ὑπὸ περιπτώσεων ἀναπτύξεως καὶ γεγονότων τόσοσιν πολὺ διαφορετικῶν, ὥστε νὰ δεικνύουν καταφανέστατα, ὅτι αἱ παρατηρήσεις, περὶ τῶν ὁποίων πρόκειται, εἶναι γελοῖαι ἀκόμη καὶ γιὰ ἓνα μωρὸ παιδί. Τῷ ὄντι, ποῖος εἶναι τόσοσιν ἡλίθιος, ὥστε νὰ διατείνεται, ὅτι ὅλα τὰ δένδρα, ὅλα τὰ χόρτα, ὅλα τὰ ζῶα: τὰ ἐρπετά, τὰ πουλιά, τὰ ψάρια, τὰ σκουλήκια γεννῶνται χωριστὰ κατὰ στιγμὰς διαφόρους;

Πάντως οἱ ἄνθρωποι, διὰ νὰ δοκιμάσουν τὴν ἐμπειρίαν τῶν ἀστρολόγων, ἀνάγουν τὸ ὥροσκόπιον εἰς τὰ μὴ ἔχοντα φωνὴν ζῶα τῶν, τὴν γέννησιν τῶν ὁποίων παρακολουθοῦν ἐπισταμένως εἰς τὴν οἰκίαν τῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἀστρολογικῶν μεθόδων, προτιμοῦν δὲ τοὺς ἀστρολόγους ἐκεῖνους, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ παρατηρήσουν τὴν θέσιν τῶν ἀστέρων, λέγουν: θὰ γεννηθῇ ζῶον καὶ ὅχι ἄνθρωπος. Ἐχουν μάλιστα τὸ θάρρος νὰ ὑποδεικνύουν τί εἶδους ζῶον πρόκειται νὰ γεννηθῇ: δηλαδή, ἂν εἶναι κατάλληλον νὰ παράγῃ μαλλί, νὰ σύρῃ ὀχήματα, ν' ἀροτριᾷ ἢ νὰ φρουρῇ τὴν οἰκίαν. Διότι συμβουλεύονται τοὺς ἀστρολόγους καὶ διὰ τὸ πεπωμένον τῶν σκύλων τῶν καὶ ἀκούουν μετὰ μεγάλου θαυμασμοῦ τὰς προφητείας τῶν ἐν προκειμένῳ! Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τόσοσιν ἀνόητοι, ὥστε νὰ φαντάζονται, ὅτι, ὅταν γεννᾶται ἓνας ἄνθρωπος, ἐμποδίζονται αἱ γεννήσεις ὅλων τῶν ἄλλων ὄντων, εἰς τρόπον ὥστε ὑπὸ τὴν αὐτὴν πτυχὴν τοῦ οὐρανοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ οὔτε μία μυῖγα. Διότι, ἐὰν δέχωνται αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ὁ εἰρημὸς τῶν ἰδε-

ῶν θὰ τοὺς ὁδηγήσῃ βαθμηδόν, σχεδὸν ἀνεπαισθήτως, νὰ συμπεράνουν ἐκ τῶν μυιῶν ὅτι τὸ ἴδιον θὰ συμβαίῃ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰς καμήλους καὶ τοὺς ἐλέφαντας. Καὶ δὲν ἐννοοῦν ν' ἀντιληφθοῦν, ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τὴν ἐκλεγεῖσαν διὰ τὴν σποράν, πολλοὶ σπόροι πίπτουν εἰς τὸ ἔδαφος ὅλοι μαζί, καὶ ὅτι, ὅταν βλαστήσῃ τὸ φυτόν, αὐξάνουν ὁμοῦ μὲ τὰ χόρτα, μεγαλώνουν, ὠριμάζουν καὶ ξανθίζουν ὅλοι μαζί. Πάντως ὅμως, ἐν συνεχείᾳ οἱ στάχυς, πού ἔχουν τὴν αὐτὴν ἡλικίαν καί, οὕτως εἰπεῖν, ἀνήκουν εἰς τοὺς ἰδίους βλαστούς, ἄλλοι μὲν καταστρέφονται ἀπὸ τὴν ἐρυσίβην, ἄλλοι ἀφανίζονται ἀπὸ τὸ ῥάμφος τῶν πτηνῶν, καὶ ἄλλοι ποδοπατοῦνται ἀπὸ τοὺς διαβάτας. Πῶς θὰ ἠδύναντο νὰ εἴπουν οἱ ἀστρολόγοι, ὅτι οἱ στάχυς αὐτοὶ ἐγεννήθησαν ὑπὸ διαφόρους ἀστερισμούς· οἱ στάχυς αὐτοί, τὰ πεπωμένα τῶν ὁποίων εἶναι τόσον διάφορα;

Ἴσως θὰ ἰσχυρισθοῦν, ὅτι δὲν ἐξελέγησαν κατάλληλοι ἡμέραι διὰ τὰς ἐνεργείας αὐτάς. Ἴσως θὰ εἴπουν, ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐπήρειαν τῶν ἀστέρων, καὶ ὅτι ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων μόνον οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ μόνους ὁ Θεὸς ἔδωκε βούλησιν ἐλευθέραν. ⁽¹⁾ Ἐὰν λάβωμεν ὅλα τὰ ἐκτεθέντα ὑπ' ὄψιν μας, θὰ δυνηθῶμεν νὰ πιστεύσωμεν, κάπως δικαιολογημένως, ὅτι, ὅταν αἱ προφητεῖαι τῶν ἀστρολόγων πραγματοποιοῦνται μὲ τρόπον θαυμάσιον, τοῦτο ὀφείλεται εἰς κάποιαν μυστηριώδη ἔμπνευσιν τῶν πονηρῶν πνευμάτων, ⁽²⁾ τὰ ὁποῖα ζητοῦν

(1) Ἀναφέρομεν σχετικῶς τοὺς θαυμασίους στίχους τοῦ Δάντου τοὺς σχετικούς πρὸς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου :

Lo maggior don che Dio per sua larghezza
Fesse creando ed alla sua bontade
Più conformato, è quel, ch' ei più apprezza
Fu della volontà la libertade
Di che le creature intelligenti
E tutte e sole furo e son dotate.

(Τὸ μεγαλύτερον δῶρον, πού ὁ Θεὸς ἔκαμε μὲ τὴν γενναιοδωρίαν του, δημιουργῶν, καὶ περισσότερον σύμφωνον μὲ τὴν ἀγαθότητά του, ὥς καὶ ἐκεῖνο πού ἐκτιμᾷ περισσότερον, ὑπῆρξεν ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, μὲ τὴν ὁποίαν ὅλα τὰ νοητικὰ ὄντα καὶ μόνον ταῦτα ἔχουν προικισθῇ καὶ προικίζονται) Parad. V. 19, 24.

(2) Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ἀποδίδει τὴν ἀστρολογίαν καὶ πολλὰς ἄλλας δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις εἰς τοὺς δαίμονας ἢ εἰς κακόβουλα πνεύματα.

νὰ ὑποβάλλουν καὶ νὰ ἐπιβάλλουν τὰς ἐσφαλμένας καὶ ἐπιβλαβεῖς ἰδέας περὶ τῆς μοιραίας ἐπιδράσεως τῶν ἄστρον εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐκεῖνους, οἱ ὅποιοι δὲν καθοδηγοῦνται εἰς τὰς προρρήσεις τῶν ὑπὸ τοῦ ὠροσκοπίου καὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἄστρον, ἢ ὅποια εἶναι ἀπολύτως χιμαιρική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν καλοῦν εἰμαρμένην τὴν θέσιν τῶν ἄστρον, ἀλλὰ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν αἰτιῶν, ἡ ὅποια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ κοπιᾶσωμεν πολὺ καὶ νὰ συζητήσωμεν περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως ἐκείνης, τὴν ὅποιαν καλοῦν εἰμαρμένην, ὅχι περὶ τῆς θέσεως τῶν ἄστρον εἰς τὸν οὐρανὸν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως ἢ τῆς γεννήσεως ἢ τῆς προελεύσεως ἐνὸς οἰουδήποτε ὄντος, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀλληλουχίας καὶ τῆς σειρᾶς ὅλων τῶν αἰτιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων γεννᾶται πᾶν ὅ,τι ὑφίσταται. Διότι αὐτοὶ ἀποδίδουν τὴν διάταξιν καὶ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν αἰτιῶν εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ὑπερτάτου Θεοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου πιστεύουν εὐλόγως, καὶ εἶναι δι’ αὐτὸ ἀξιέπαινοι, ὅτι γνωρίζει τὰ πάντα, προτοῦ συμβοῦν, ὅτι δὲν ἀφίνει τίποτε ἐν ἀταξίᾳ, καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκπορεύονται ὅλαι αἱ δυνάμεις, ἀλλ’ ὅχι καὶ ἡ βούλησις ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ τοῦτο καλοῦν εἰμαρμένην ἰδίως αὐτὴν ταύτην τὴν θέλησιν τοῦ Ὑπερτάτου Θεοῦ, ἡ ἀκαταμάχητος δύναμις τοῦ ὁποίου, ἐκτεινομένη ἐπὶ πάντων τῶν ὄντων, δύναται ν’ ἀποδειχθῇ κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν. Ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, εἶναι οἱ ἐξῆς στίχοι τοῦ Σενέκα, πού λέγουν : «Ὁδήγησέ με, ὑπέρτατε πάτερ, κυρίαρχε τοῦ ὑψηλοῦ οὐρανοῦ, ὅπου σοῦ ἄρέσει. Θὰ σὲ ὑπακούσω χωρὶς δισταγμόν. Ὑπόθεσε, ὅτι δὲν θέλω. Ὅπωςδὴποτε θὰ σὲ ἀκολουθήσω στενάζοντας καὶ μὲ συντριβὴν θὰ κάμω διὰ τῆς βίας ἐκεῖνο, πού θὰ ἔκαμνα ἐθελουσίως. Ἡ εἰμαρμένη βοηθεῖ ἐκεῖνον, πού θέλει νὰ τὴν ἀκολουθήσῃ καὶ παρασύρει μὲ τὴν βίαν ὅποιον τῆς ἀνθίσταται.» ⁽¹⁾

(1) Οἱ στίχοι τοῦ Σενέκα :

Duc summe pater altique dominator poli,

Προφανῶς εἰς τὸν τελευταῖον στίχον τοῦ Σενέκα ἐκάλεσε εἰμαρμένην ὅτι προηγουμένως ὠνόμασε βούλησιν τοῦ Ὑπερέτατου Πατρός, εἰς τὸν ὁποῖον ἰσχυρίζεται, ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ ὑπακούῃ, ὅπως ἀφίνη ἑαυτὸν νὰ καθοδηγῇται ἐθελουσίως καὶ ὅχι νὰ ὑπακούῃ παρὰ τὴν ἰδικήν του θέλησιν, δεδομένου ὅτι ἡ εἰμαρμένη «καθοδηγεῖ ὅσους θέλουν νὰ τὴν ὑπακούουν καὶ παρασύρει διὰ τῆς βίας τοὺς ἀντιδρῶντας πρὸς αὐτήν.»

Τὴν γνώμην ταύτην ἐνισχύουν καὶ οἱ στίχοι ἐκεῖνοι τοῦ Ὀμήρου, τοὺς ὁποίους ὁ Κικέρων μετέφρασεν εἰς τὴν Λατινικήν :

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Juppiter auctiferas lustravit lumine terras ⁽¹⁾

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ποιητοῦ δὲν

Quocumque placuit, nulla parenda mora est,
Adsum impiger : fac nolle, comitabor gemens
Malusque patiar, facere quod licuit bono,
Ducunt volentem fata, nolentem trahunt,
εἶναι παρελημμένοι ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου, (κεφαλ. ΝΓ) :

« Ἄγου δὲ μ', ὦ Ζεῦ, καὶ σὺ χὴ Πεπρωμένη
Ὅποι ποθ' ὑμῶν εἰμι διατεταγμένος
ὥς ἔψομαι γ' ἄοκνος· ἦν δέ γε μὴ θέλω
κακὸς γενόμενος, οὐδὲν ἤττον ἔψομαι.
Ὅστις δ' ἀνάγκη συγκεχώρηκεν καλῶς
σοφὸς παρ' ἡμῖν, καὶ τὰ θεῖ' ἐπίσταται.»

Ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Σενέκα καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον 10 τοῦ ἔκτου βιβλίου καὶ λέγει : Seneca claruit apostolorum nostrorum temporibus. Ὁ Σενέκας περίφημος Ρωμαῖος φιλόσοφος ἐγεννήθη τὸ 5 π. Χ. καὶ ἀπέθανε τὸ 65 μ.Χ. Ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Νέρωνος καὶ θυμὰ αὐτοῦ.

(1) Ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀκριβῶς ὅπως τὸ φῶς, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ πατὴρ Ζεὺς φωτίζει τὰς καρποφόρους γαίας. Εἰς οὐδὲν τῶν διασωθέντων ἔργων τοῦ Κικέρωνος ἀπαντῶνται οἱ στίχοι οὗτοι. Ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ «Περὶ ψυχῆς» ἔργον τοῦ (Γ, 3,2). Ὁ Ἀντώνιος Zimara, (Aristotelis Stagiritis libri tres de anima etc. Lugduni MDXLII μεταφράζει τοὺς στίχους αὐτοὺς ὡς ἀκολούθως : Talis enim intellectus est in terrenis hominibus qualem deducit in die pater virorum deorumque. (Ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ὅπως φέρει αὐτὴν εἰς φῶς ὁ πατὴρ τῶν θεῶν).

εἶναι πολὺ ἀυθεντικός. Πλὴν ὁμως, δεδομένου ὅτι, καθὼς λέγει ὁ Κικέρων, οἱ Στωϊκοί, ὁσάκις διαπιστώνουν τὴν ἰσχὺν τοῦ πεπρωμένου, ἀναφέρουν συνήθως τοὺς στίχους αὐτούς, δὲν πρόκειται πλέον περὶ τῆς ἀτομικῆς γνώμης τοῦ ποιητοῦ, ἀλλὰ περὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων. Διότι φαίνεται ποία ἦτο ἡ σκέψις των περὶ τοῦ πεπρωμένου ἐκ τῶν στίχων τούτων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν, ὁσάκις συζητοῦν περὶ αὐτοῦ. ⁽¹⁾ Πράγματι οἱ Στωϊκοὶ καλοῦν Δία, τὸν ὁποῖον θεωροῦν ὑπέρτατον θεόν, τὴν θεότητα ἐκείνην, ἐκ τῆς ὁποίας οὗτοι ἐξαγορῶν τὴν ἀλληλουχίαν τῶν πεπρωμένων. ⁽²⁾

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῆς προγνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Κικέρωνος.

Ὁ Κικέρων καταβάλλει κάθε προσπάθειαν διὰ ν' ἀνασκευάσῃ τοὺς σκεπτομένους ὡς ἀνωτέρω, φρονεῖ δὲ ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ κάτι ἐναντίον των, ἂν δὲν ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ μαντεία εἶναι πλάνη. Διὸ καὶ ζητεῖ νὰ τὴν θέσῃ ἐκποδῶν ἰσχυριζόμενος, ὅτι γνῶσις μελλόντων πραγμάτων δὲν ὑφίσταται οὔτε εἰς τοὺς ἀνθρώπους οὔτε εἰς τὸν Θεὸν καὶ συνεπῶς, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ προῖδῃ τὸ μέλλον καὶ νὰ προῖδῃ γεγονότα καὶ πράγματα.

⁽¹⁾ «Μέμνησο», λέγουν οἱ Στωϊκοί, «ὅτι ὑποκριτὴς εἶ, οἷον ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος· ἂν βραχύ, βραχέος· ἂν μακροῦ, μακρόν. Ἄν πτωχὸν ὑποκρίνασθαι σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφυῶς ὑποκρίνῃ· ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ἰδιώτην. Σὸν γὰρ τοῦτ' ἔστι, τὸ δοθὲν ὑποκρίνασθαι πρόσωπον καλῶς· ἐκλέξασθαι δὲ αὐτό, ἄλλου».

«Θάνατος καὶ φυγὴ καὶ πάντα τὰ δεινὰ φαινόμενα πρὸ ὀφθαλμῶν ἔστω σοι καθ' ἡμέραν, μάλιστα δὲ πάντων ὁ θάνατος, καὶ οὐδὲν οὐδέποτε οὔτε ταπείνὸν ἐνθυμηθήσῃ, οὔτε ἄγαν ἐπιθυμήσεις τινός». Ἐπικτήτ. Ἐγχειρίδ. κεφάλ. ΙΖ καὶ ΚΑ.

⁽²⁾ Σχετικῶς θεωροῦμεν κατάλληλον τὴν στιγμὴν ν' ἀναφέρωμεν προφητείας τινὰς τοῦ περιφήμου μάντεως Nostradamus, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1555 καὶ 1558. «Et commençant icelle année sera faite plus grande persécution à l' église Chrestienne qu' est faite en Afrique, et durera ceste-icy jusques à l' an mil sept cens novante deux que l' on cuydera estre une renovation de siècle». Πράγματι τὸ 1789 κατεσχέθησαν τὰ κτήματα τῆς Ἐκκλη-

Τοιουτοτρόπως ὁ Κικέρων ἀπορρίπτει τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ ζητεῖ νὰ καταπολεμήσῃ ὅλας τὰς προφητείας, μολονότι εἶναι φωτεινότεραι καὶ ἀπ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ φῶς.

σίας. Βραδύτερον κατηργήθη ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, κατὰ τὴν μεγάλην Γαλλικὴν ἐπανάστησιν, καὶ καθιδρύθη ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ΝΟΗ-ΣΕΩΣ. Τὴν 22 Σεπτεμβρίου 1792 εἰσήχθη νέον ἡμερολόγιον εἰς τὴν Γαλλίαν, τὸ ὁποῖον εἶχεν διατηρηθῇ μέχρι τοῦ ἔτους 1804, Δευτέρα προφητεία :

«Le part soluz mary sera mitré
Retour: conflict passera sur le thuille
Par cinq cens: un trahyr sera tiltré
Narbon: et Saulce par coutaux
avons d'huile».

Καὶ ἡ προφητεία αὕτῃ ἐπραγματοποιήθη κατὰ γράμμα: Τὴν 20 Ἰουνίου 1791 ἐδραπέτευσεν ὁ Λουδοβίκος ΙΣΤος μετὰ τῆς συζύγου του Μαρίας Ἀντουανέτας καὶ συνελήφθη εἰς τὴν πόλιν Βαρὲν ὑπὸ τοῦ ταχυδρομικοῦ ὑπαλλήλου Trovet καὶ τοῦ ἐδωδιμοπώλου Saua, (εἰς τὴν Γαλλικὴν τοῦ 15ου αἰῶνος Saula). Ἡ προδοσία αὕτη ἡμείφθη ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως μὲ 20.000 λίβρας. Φρουρὸς τοῦ ἐλαίου ἦτο ταπεινωτικὴ ὀνομασία τοῦ ἐδωδιμοπώλου Sauce, ὅστις ἦτο συγχρόνως καὶ κηροποιός, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν εὐγενῆ Narbonne. Οὗτος ἦτο ὁ κόμης Narbonne—Lara, ὁ ὁποῖος μέχρι τοῦ ἔτους 1792 ὑπῆρξεν ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Ὁ Narbonne, λόγῳ τῆς ὑπεροψίας καὶ τῶν πανούργων προθέσεών του, θεωρηθεὶς ὑποπτος περιέπεσεν εἰς δυσμένειαν καὶ ἐξηναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, ὁ δὲ Nostradamus, ὡς φανατικὸς βασιλόφρων, τὸν ἐχαράκτήρισεν ὡς προδότην. Ἐν ἔτος μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Λουδοβίκου ὠργανώθη ἡ διαδήλωσις τῶν Ἰακωβίνων κατὰ τοῦ Μονάρχου, ὅστις ἠναγκάσθη νὰ φέρῃ τὸν κόκκινον σκουῖφον τῶν ἐπαναστατῶν (être mitré), δηλαδή τὴν ἐρυθρὰν μίτραν. Ἐν συνεχείᾳ ὁ βασιλεὺς ἀπεμονώθη, τῆς βασιλίσσης ἐγκαθειρθείσης εἰς ἰδιαίτερον θάλαμον. Εἰς τὴν θέσιν τῶν σημερινῶν Tuillerie (Κεραμικοῦ) ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Nostradamus κεραμοποιεῖον (le Thuille). Ἡ ἐπίθεσις ἐναντίον τοῦ Κεραμικοῦ ἐγένετο τὴν νύκτα τῆς 10 Αὐγούστου 1792, ὁπότε οἱ καλούμενοι 500 fédérés Marseillais ἐτέθησαν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ λοιπὸν αἰὶς λοιπαὶ προφητεῖαι τοῦ Nostradamus ἐπηλήθευσαν κατ' ὅλον κληροῖαν. (Βλ. Die okkulten Phänomene im Lichte der Wissenschaft. Grundzüge einer Magiologie ἐπὶ τοῦ δόκτορος Hermann Schmidt, Berlin und Leipzig 1928).

Πράττει δὲ τοῦτο διὰ ματαίων συλλογισμῶν καὶ στηριζόμενος εἰς μερικοὺς χρησμούς, εὐκόλως ἀνασκευαζομένους, μολονότι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων δὲν κατορθώνει νὰ ἀποδείξη τὴν πλάνην των. Πλὴν ὅμως οἱ στοχασμοὶ αὐτοῦ θριαμβεύουν, ὅταν ἀνασκευάζῃ τὰ συμπεράσματα τῶν ἀστρολόγων, διότι τὰ συμπεράσματά των εἶναι τοιαῦτα, ὥστε ν' ἀναιροῦνται ἀφ' ἑαυτῶν.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, οἱ ἀποδίδοντες τὸ πεπρωμένον καὶ εἰς τὰ ἄστρα εἶναι περισσότερον ἀνεκτοὶ παρὰ ὁ Κικέρων, ὅστις ἀποκρούει τὴν πρόγνωσιν τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν. Διότι τὸ νὰ παραδέχεται τις τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτος ἀγνοεῖ τι πρόκειται εἰς τὸ μέλλον νὰ συμβῇ, εἶναι φανερὰ παραφροσύνη. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος (ὁ Κικέρων), ἀντιληφθεὶς τὸ πρᾶγμα τοῦτο, ἐδικαιολόγησεν (ἀσυναισθήτως) τὰς λέξεις αὐτὰς τῶν Γραφῶν «εἶπεν ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἔστι Θεός». Ἀλλὰ δὲν ἔπραξε τοῦτο συμφώνως πρὸς τὴν προσωπικότητά του, διότι ἀντελήφθη πόσον ἦτο μυσσαρὸς καὶ ὀχληρὸς ὁ ἐν λόγῳ ἰσχυρισμὸς του. Διὰ τοῦτο εἰς τὸ βιβλίον του «De natura deorum» (περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν) παρουσιάζει τὸν Κότταν ⁽¹⁾ συζητοῦντα ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐναντίον τῶν Στωϊκῶν. Εἰς τὸ βιβλίον ὅμως τοῦτο ⁽²⁾ προέκρινε νὰ ὑποστηρίξῃ τὰς ιδέας τοῦ Λουκιλίου Βάλβου ⁽³⁾, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέθεσε τὴν ἀποστολὴν νὰ ὑπερασπίσῃ τὴν γνώμην τῶν Στωϊκῶν περισσότερον παρὰ τὰς θεωρίας τοῦ Κόττα, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζετο, ὅτι οὐδεμία θεία φύσις ὑφίσταται. Ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν περὶ μαντείας συγγραφὴν του, (De divinatione) ὑποστηρίζει αὐτὸς ὁ ἴδιος κατὰ τὴν ἰδικήν του γνώμην τὴν πρόγνωσιν τοῦ μέλλοντος.

Φαίνεται, ὅτι ὁ Κικέρων ἀποφαίνεται κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, διὰ νὰ μὴν ἀναγκασθῇ νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑπαρξιν τοῦ πε-

(¹) C. Aurelius Cotta, ὅστις ὑπῆρξεν ὑπατος τὸ 75 π. Χ. εἶναι εἰς τῶν ὁμιλητῶν εἰς τὸν De Oratore διάλογον τοῦ Κικέρωνος, ἀλλὰ παίζει δευτερεύοντα ῥόλον. Εἰς τὸ «De natura deorum» ὁ Κόττα ὑποστηρίζει τὰς ιδέας τῆς «Νέας Ἀκαδημίας» (μετριοπαθῆ σκεπτικισμόν). Ἀπέθανε κατὰ τὸ ἔτος 74 π. χ. εἰς ἡλικίαν πενήκοντα ἑτῶν, ὅταν ἦτο ἀνθύπατος, εἰς τὴν Γαλατίαν.

(²) Ὁ Κικέρων.

(³) Ὁ Λουκίλιος Βάλβος, ἥδη μνημονευόμενος εἰς τὸ κεφάλαιον 30 τοῦ Δου βιβλίου, ἦτο ὁπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τῶν Στωϊκῶν. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Παναιτίου. Εἶναι εἰς τῶν κυριωτέρων συνομιλητῶν εἰς τὸν διάλογον τοῦ De natura deorum.

πρωμένον, ὁπότε θὰ ἡρνεῖτο τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως. Διότι πιστεύει, ὅτι, ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν πρόγνωσιν τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν, θὰ συμπεράνωμεν κατ' ἀναγκαίαν λογικὴν συνάρτησιν, ὅτι κατ' οὐδένα λόγον δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τὸ πεπρωμένον. Πλὴν ὅμως, ὅσονδήποτε πολὺπλοκοὶ καὶ ἂν εἶναι αἱ συζητήσεις αὗται καὶ τὰ τεχνάσματα τῶν φιλοσόφων, ἡμεῖς, ὅπως ὁμολογοῦμεν τὸν ὑπέρτατον καὶ ἀληθινὸν Θεόν, ἔτσι ὁμολογοῦμεν τὴν βούλησίν Του, τὴν ὑψίστην δύναμιν Αὐτοῦ καὶ τὴν πρόγνωσίν Του, καὶ δὲν φοβούμεθα διὰ τοῦτο νὰ μὴ κάμνωμεν αὐθορμήτως ἐξ ἰδίας βουλήσεως ὅ,τι κάμνωμεν ἐθελουσίως. Διότι ὁ Θεός, τοῦ ὁποίου ἡ πρόγνωσις δὲν δύναται ν' ἀπατᾶται, γνωρίζει τὶ πρόκειται νὰ πράξωμεν, προτοῦ προβῶμεν εἰς τὴν ἐκτέλεσίν του. Τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐφοβεῖτο ὁ Κικέρων καὶ τὸ ὁποῖον τὸν παρώρμησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ἰδέαν τῆς προγνώσεως. Τοῦτο εἶναι ἐπίσης ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐφοβοῦντο καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ τὸ ὁποῖον τοὺς ὠδήγησεν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τὰ πάντα γίνονται ἐξ ἀνάγκης, καίτοι ἰσχυρίζονται, ὅτι τὰ πάντα συμβαίνουν συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ πεπρωμένου ⁽¹⁾.

Τί ἦτο λοιπὸν ἐκεῖνο, ποῦ ἐφοβεῖτο ὁ Κικέρων ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρόγνωσιν τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν καὶ τὸ ὁποῖον τὸν παρώτρυνε νὰ καταβάλλῃ κάθε δυνατὴν προσπάθειαν, ὅπως τὴν καταπολεμήσῃ εἰς τὸν μυσαρὸν ἐκεῖνον λόγον του ; Ἀναμφιβόλως, διότι, ἐὰν πᾶν ὅ,τι δέον νὰ συμβῇ, προγινώσκειται, θὰ

(1) Μόνον ὁ σοφός, λέγουν οἱ Στωϊκοί, εἶναι ἐλεύθερος, διότι μόνον ὁ σοφὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ δαμάξῃ τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς ὁρέξεις του. Ἄλλ' ὁ σοφὸς γνωρίζει ἐπίσης τὴν ἐξουσίαν τῆς τὰ πάντα διεπούσης νοήσεως, πιστεύει δὲ ὅτι ἡ ἄρσις τῆς ἀντιφάσεως ταύτης συνίσταται ἐν τῇ καθυποτάξει αὐτοῦ εἰς τὴν κρατοῦσαν κοσμικὴν ὁργάνωσιν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁμιλοῦμεν, παρατηροῦν οἱ Στωϊκοί, περὶ τῆς Θεότητος ὡς φορέως τῆς δράσεως τῆς νοήσεως, ὀφείλομεν νὰ θεωρήσωμεν τὴν θεϊαν πρόγνωσιν, ἐκεῖ ὅπου αὕτη ἀντιδρᾷ πρὸς τὴν ἐνσυνείδητον βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μὴ ὑπάρχουσιν ἢ ὡς μὴ δρῶσαν. Ἐὰν ὅμως δὲν δεχθῶμεν οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἕτερον, τότε ὑπολείπεται ἐν καὶ μόνον, δηλαδή ν' ἀναζητήσωμεν εἰς τὰ βάθη τοῦ Σύμπαντος ὑπερτέραν τινὰ νόησιν, ἢ δρᾷσις τῆς ὁποίας ἐμπερικλείει ἐν ἑαυτῇ, κατὰ τρόπον διαφεύγοντα τὴν νόησιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἐξ ἐλευθέρων ἀποφάσεων προερχομένην ἐνέργειάν του, δηλαδή τὴν ἐλευθέραν βούλησιν του. Ἡ ἀνωτέρω θεωρία εὔρεε τὴν ἐκδηλον ἑκφρασιν καὶ σαφῇ διατύπωσιν της παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς.

συμβῆ μετὰ τῆς αὐτῆς τάξεως μὲ τὴν ὁποίαν ἔχει προγνωσθῆ. Ἐὰν δὲ συμβῇ μετὰ τῆς αὐτῆς τάξεως, ἡ τάξις αὕτη τῶν πραγμάτων εἶναι βεβαία διὰ τὸν Θεόν, ὅστις προγινώσκει τὰ μέλλοντα, ἔαν δὲ ἡ τάξις τῶν πραγμάτων εἶναι βεβαία, εἶναι τοιαύτη καὶ ἡ τάξις τῶν αἰτιῶν. Διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβῇ κάτι, χωρὶς νὰ προηγηθῇ κάποια ἀποχρῶσα αἰτία. Ἐὰν ὅμως εἶναι βεβαία ἡ τάξις τῶν αἰτιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων γίνεται πᾶν ὅ,τι λαμβάνει χώραν, πᾶν ὅ,τι συμβαίνει, λέγει ὁ Κικέρων, συμβαίνει διὰ τοῦ πεπωμένου. Ἐὰν ὅμως οὕτως ἔχουν τὰ πράγματα, οὐδὲν εὗρισκεται εἰς τὴν ἐξουσίαν μας καὶ αὐτεξούσιον δὲν θὰ ὑπάρχη.

Ἐὰν ὅμως, παρατηρεῖ, δεχθῶμεν τοῦτο, ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ θὰ εἶναι ἐξηρημένη. Θὰ εἶναι περιττὸν νὰ ἐκδίδωμεν νόμους, θὰ εἶναι μάταιαι αἱ μομφαί, οἱ ἔπαινοι, αἱ ἐπικρίσεις, αἱ παρορμήσεις καὶ ἄνευ οὐδενὸς συναισθήματος δικαιοσύνης θὰ καθιδρύοντο βραβεῖα διὰ τοὺς ἀγαθοὺς καὶ ποινὰ διὰ τοὺς κακοὺς.

Ὅθεν, ὁ Κικέρων, πρὸς ἀποφυγὴν συμπερασμάτων τόσον ἀθλίων, ἀνοήτων καὶ ἐπικινδύνων διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀποκρούει τὴν ἰδέαν τῆς προγνώσεως τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν, καὶ μάλιστα εἰς τὴν συγγραφὴν του ταύτην ⁽¹⁾ ἀποκαλύπτει μίαν ψυχὴν ἐμπνεομένην ἀπὸ θρησκευτικὸν συναισθημα καὶ παρωθοῦσαν εἰς τὴν παραδοχὴν μιᾶς ἐκ τῶν δύο ἀπόψεων : εἴτε ὑφίσταται κάτι ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς βουλήσεώς μας, εἴτε ὅτι ὑπάρχει πρόγνωσις τοῦ μέλλοντος, διότι ὁ Κικέρων πιστεύει, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὁμοῦ καὶ τὰς δύο αὐτὰς ἀπόψεις, δεδομένου ὅτι ἡ παραδοχὴ τῆς μιᾶς ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν τῆς ἐτέρας. Ἐὰν δηλονότι παραδεχθῶμεν τὴν πρόγνωσιν τοῦ μέλλοντος, ἀποκλείομεν τὴν ὑπαρξίν τοῦ αὐτεξουσίου, ἔαν δὲ παραδεχθῶμεν τὸ αὐτεξούσιον, ἀπορρίπτομεν τὴν ἰδέαν τῆς προγνώσεως ⁽²⁾. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Κικέρων ἀνὴρ σοφὸς καὶ μέγας πολιτικός, δυνάμενος μετὰ μεγάλης πείρας νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἐκ τῶν δύο ὡς ἄνω ἀπόψεων ἐξέλεξε τὴν τοῦ αὐτεξουσίου, καί, διὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν πραγματικὴν του ὑπόστασιν, ἀπέκρουσε τὴν ἄποψιν τῆς προγνώσεως τοῦ μέλλοντος.

Πλὴν ὅμως, μία ψυχὴ, ἀληθῶς θρησκευτικὴ, δέχεται καὶ

⁽¹⁾ Δηλαδή εἰς τὸ De fato, 31—32, 33.

⁽²⁾ Βλ. Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν μετάφρασίν μας τῶν «Ἐξομολογήσεων» (Confessiones) τοῦ Αὐγουστίνου. Τεῦχος Α'. Βα Ἐκδοσις, Ἀθήναι 1951, σελ. η'. καὶ ἐφ' ἐξῆς.

τὰς δύο ἀπόψεις ὁμοῦ, ὁμολογεῖ καὶ τὰς δύο καὶ ὑποστηρίζει ἀμφοτέρως βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς πίστεως. Ἄλλὰ κατὰ ποῖον τρόπον ; ὁ Κικέρων ἐρωτᾷ : Πράγματι, ἐὰν ὑφίσταται ἡ πρόγνωσις τοῦ μέλλοντος, θὰ συμβῇ πᾶν ὅ,τι συνδέεται μετ' αὐτοῦ, δηλαδή ὅλα τὰ γεγονότα, τὰ ἐξαορτώμενα τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ, εἰς τρόπον ὥστε θὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὐδὲν ἐξαορτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεώς μας. Τοῦναντίον, ἐὰν κάτι εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς βουλήσεώς μας, βάσει τῶν προεκτεθέντων συλλογισμῶν καὶ ἐπιχειρημάτων, θὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε ν' ἀπορρίψωμεν τὴν ὑπαρξιν τῆς προγνώσεως τῶν μελλόντων. Διότι ἐξ ὅλων τῶν τοιούτων στοχασμῶν συνάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: Ἐὰν ὑφίσταται αὐτεξούσιον, δὲν προέρχεται κάθε τι ἐκ τοῦ πεπωμένου, ἐὰν δὲ δὲν διενεργῇ τὸ πεπωμένον τὰ πάντα, ἡ διάταξις ὅλων τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι βεβαία, οὔτε ἀκόμη καὶ διὰ τὸν Θεόν, πού τὰ προβλέπει, θὰ εἶναι βεβαία ἡ τῶν πραγμάτων διάταξις, τὰ ὅποια εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξουν ἄνευ ἀποχρώσεως ἀλληλουχίας αἰτιῶν. Ἐὰν δὲ ἡ διάταξις τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι βεβαία διὰ τὸν Θεόν, ὁ ὅποιος τὰ προγινώσκει, τὰ πράγματα ἐν τῷ συνόλῳ τῶν δὲν γίνονται, ὅπως Οὗτος προεῖδε ὅτι θὰ γίνονται. Ὅθεν, ἐὰν τὰ πράγματα δὲν γίνονται, ὅπως τὰ προεῖδεν ὁ Θεός, Οὗτος δὲν προγινώσκει, λέγει ὁ Κικέρων, τὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ἡμεῖς δὲν θέλομεν ν' ἀρνηθῶμεν τὴν διάταξιν ἢ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν αἰτιῶν, οὔτε τὴν ὑπερτάτην δύναμιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν καλοῦμεν ὅλα αὐτὰ εἰμαρμένην, ἐκτὸς ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ λέξις *fatum* (εἰμαρμένη) παράγεται ἐκ τῆς λέξεως *fando* (ὁμιλῶ). ⁽¹⁾ Ὅντως, δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν ὅ,τι ἀναγράφεται εἰς τὰς Ἱερὰς Γραφάς : «Ἄπαξ ἐλάλησεν ὁ Θεός, δύο ταῦτα ἤκουσα, ὅτι τὸ κράτος τοῦ Θεοῦ, καὶ σοῦ, Κύριε, τὸ ἔλεος, ὅτι σὺ ἀποδώσεις ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.» ⁽²⁾ Διότι τὸ «ἅπαξ ἐλάλησεν ὁ Θεός,» σημαίνει ὅτι ἐλάλησε κατὰ τρόπον «ἀμετάκλητον», δηλαδή «ἀμετάβλητον», διότι γνωρίζει κατὰ τρόπον ἀμετάβλητον πᾶν ὅ,τι πρόκειται νὰ συμβῇ καὶ δημιουργεῖ Αὐτὸς ὁ Ἰδιος.

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τὸ *fatum* (εἰμαρμένην) ἐκ τοῦ *fando* (ὁμιλῶ), ἐὰν ἡ λέξις αὕτη (εἰ-

⁽¹⁾ Ἡ ἐτυμολογία τοῦ *fatum* ἐκ τοῦ *fando* φαίνεται, κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν, ὀρθή, (Οὐάρον, *De ling. lat.* VI 52.

⁽²⁾ Ψαλμ. ΞΑ' (ΕΒ') 12—13.

μαρμένη ἢ πεπρωμένον) δὲν ἐκλαμβάνεται ὑπὸ ἄλλην σημασίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θέλομεν ν' ἀποτρέψωμεν τὴν σκέψιν τῶν ἀνθρώπων. Πλὴν ὅμως ἐξ αὐτοῦ δὲν προκύπτει, ὅτι, ἐὰν ἡ διάταξις τῶν πραγμάτων εἶναι διὰ τὸν Θεὸν βεβαία, οὐδὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰδικὴν μας βούλησιν, διὰ τὸν λόγον ὅτι καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ ἐνέργειαι τῆς βουλήσεώς μας εὗρισκονται εἰς τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων, ἥτις εἶναι βεβαία διὰ τὸν Θεὸν καὶ περιλαμβάνεται εἰς τὴν πρόγνωσιν Του, διότι αἱ ἐνέργειαι τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων εἶναι αἱ αἰτίαι τῶν ἔργων των. Διὰ τοῦτο. Ἐκεῖνος, ὅστις προεῖδεν ὅλας τὰς αἰτίας τῶν πραγμάτων, ἀσφαλῶς δὲν ἦτο δυνατόν, μεταξὺ τῶν αἰτιῶν τούτων, ν' ἀγνοήσῃ τὰς βουλήσεις μας, τὰς ὁποίας προεῖδεν, ὅτι θὰ εἶναι αἰτία τῶν πράξεών μας.

Διότι ὁ συλλογισμὸς ἐκεῖνος ⁽¹⁾ τὸν ὁποῖον αὐτὸς οὗτος ὁ Κικέρων παραδέχεται, δηλαδή τὸ ἄνευ ἀποχρώσεως αἰτίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ τίποτε, ἀρκεῖ διὰ νὰ περιέλθῃ εἰς ἀμνησιν ὡς πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα ὁ Ρωμαῖος φιλόσοφος. Πράγματι, τί τὸν ὠφελεῖ νὰ εἴπῃ, ὅτι οὐδὲν γίνεται ἄνευ αἰτίας, ἀλλ' ὅτι κάθε αἰτία δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πεπρωμένου, διότι ὑπάρχουν αἰτίαι τυχαῖαι, φυσικαὶ καὶ βουλευτικαί; Ἀρκεῖ ἡ ὁμολογία του, ὅτι πᾶν ὅ,τι συμβαίνει, δὲν συμβαίνει ἄνευ προηγηθείσης αἰτίας.

Ἡμεῖς δὲν λέγομεν, ὅτι δὲν ὑπάρχουν αἱ αἰτίαι ἐκεῖναι, αἱ καλούμεναι τυχαῖαι (*fortuitae*), ὁπόθεν ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἡ τύχη (*fortuna*), ἀλλ' ἰσχυρίζομεθα, ὅτι εἶναι λανθάνουσαι (ἀπόκρυφοι) καὶ τὰς ἀποδίδομεν εἰς τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ ἢ εἰς ἄλλο τι Πνεῦμα, οὐδὲ χωρίζομεν ἀπὸ τὴν βούλησιν Αὐτοῦ καὶ αὐτὰς ἀκόμη τὰς φυσικὰς αἰτίας, διότι Οὗτος εἶναι ὁ πλάστης καὶ ὁ δημιουργὸς ὁλοκλήρου τῆς φύσεως. Ἐξ ἄλλου αἱ αἰτίαι τῶν βουλευτικῶν ἐνεργειῶν προέρχονται εἴτε ἐκ τοῦ Θεοῦ εἴτε ἐκ τῶν ἀγγέλων, εἴτε ἐκ τῶν ἀνθρώπων, εἴτε ἐκ τινος ζώου, ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ ὀνομασθῶν βουλευτικαὶ ἐνέργειαι τὰ κίνητρα τῶν ζώων, τῶν στερουμένων νοήσεως, διὰ τῶν ὁποίων προβαίνουν ταῦτα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν πράξεώς τινος σύμφωνα πρὸς τὴν φύσιν των, ὅταν ζητοῦν ἢ ἀποφεύγουν κάτι. Ὅταν ὁμιλῶ περὶ τῆς βουλήσεως τῶν Ἀγγέλων, ἐννοῶ τοὺς ἀγαθοὺς Ἀγγέλους, τοὺς ὁποίους ἡμεῖς ὀνομάζομεν Ἀγγέλους τοῦ Θεοῦ ἢ περὶ τῶν κακοβούλων τοιούτων, τοὺς ὁποίους καλοῦμεν ἀγγέλους τοῦ διαβόλου ἢ δαίμονας. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν. Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω, προκύπτει, ὅτι

(1) Εἰς τὸ de Fato X, 20, 21.

δὲν ὑφίστανται ἀποχρῶσαι αἰτίαι δι' ὅσα γίνονται, παρὰ μόνον αἱ ἐθελούσαι, δηλαδή αἱ ὀφειλόμεναι εἰς τὴν φύσιν ἐκείνην, ἣτις εἶναι πνεῦμα ζωῆς. ⁽¹⁾ Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο εἶναι πρᾶγμα ὑλικόν, δὲν εἶναι πνεῦμα ζωῆς ⁽²⁾. Τὸ πνεῦμα λοιπὸν τῆς ζωῆς, ποὺ ζωοποιεῖ τὰ πάντα, εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Θεός, ἀναμφιβόλως πνεῦμα ἀδημιούργητον. Ὑπερτάτη εἶναι ἡ ἰσχὺς τῆς βουλήσεώς Του, ἡ βοηθοῦσα τὰς βουλήσεις τῶν δημιουργημένων πνευμάτων, κρίνει τὰς κακὰς, τακτοποιεῖ ταύτας ἐν τῷ συνόλω των, καὶ παρέχει εἰς ἄλλας μὲν τὴν δύναμιν τοῦ ἐνεργεῖν, εἰς ἄλλας δὲ δὲν τὴν παρέχει.

Ὅπως ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς πάντων τῶν ἐν τῇ φύσει πλασμάτων, ἔτσι εἶναι καὶ ὁ δοτὴρ ὅλων τῶν δυνάμεων, ὅχι ὅμως καὶ τῶν βουλήσεων. Διότι αἱ κακαὶ βουλήσεις δὲν προέρχονται ἐξ Αὐτοῦ, ὡς ἀντιστρατευόμεναι πρὸς τὴν φύσιν, ποὺ εἶναι δημιουργημά Του ⁽³⁾. Ὅθεν τὰ σώματα ὑποτάσσονται εἰς πολλὰς βουλήσεις : μερικὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὰς ἰδικὰς μας, δηλαδή εἰς τὴν βούλησιν ὅλων τῶν θνητῶν ζώων, περισσότερα εἰς τὴν

(1) Τὴν σπουδαιότατην διάκρισιν τοῦ ψυχικοῦ ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου συνετέλεσε, συνεπῆς πρὸς ἑαυτόν, ὁ Χριστιανισμός. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἡ π ν ο ῖ μεταβάλλεται εἰς π ν ε ῦ μ α, ποὺ ἀντίκειται πρὸς τὴν ὕλην. Ἡ θεωρία αὕτη περὶ τῆς ἀπολύτου διαφορᾶς σώματος καὶ ψυχῆς δὲν ἔγινεν ἀποδεκτὴ ἄνευ ἀγῶνος. Οἱ Ἡμιπελαγίανοι (ὁ ἐπίσκοπος Φαῦστος, ἐπὶ παραδείγματι,) ἐθεώρουν τὴν ψυχὴν ὡς ὑλικὴν οὐσίαν. Ὁ Φαῦστος προσεπάθησε μάλιστα ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ ψυχὴ κατέχει ὀρισμένον σημεῖον ἐντὸς τοῦ σώματος. Ὁ Κλαυδιανὸς Μαρμέρτος ἔγραψεν εἰδικὴν πραγματείαν «De statu animae», διὰ τῆς ὁποίας ἠθέλησε ν' ἀνασκευάσῃ τὴν θεωρίαν ταύτην τῶν Ἡμιπελαγιανῶν, τὴν ὁποίαν ἐνεστερνίσθη καὶ αὐτὸς ὁ Τερτουλλιανὸς (Πρβλ. Monum. patr. orthodoxograph. τομ. II, σελ. 1250, ἰδίως δὲ τόμ. III, 12 κ. ἐ.) Ἄλλοι, ὡς ὁ Λακτάντιος, προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὰ διαμαχόμενα μέρη. Οἱ ἐνθερμότεροι ὁπαδοὶ τοῦ αὐλοῦ τῆς ψυχῆς κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ὑπῆρξαν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος καὶ ὁ Νεμέσιος.

(2) Ἡ λέξις πνεῦμα (spiritus) τίθεται ἐδῶ ἀλληγορικῶς, διότι spirare (πνέω) λέγεται ἀποκλειστικῶς περὶ τοῦ ἀνέμου, καθὼς ἀκριβῶς καὶ ἡ λατινικὴ λέξις anima (ψυχὴ) φέρεται συνδεδεμένη πρὸς τὴν λέξιν ἄ ν ε μ ο ς.

(3) Πᾶσα φύσις εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἐπομένως δὲν ἔμπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀγαθή, διὰ τοῦτο πᾶν ὅ,τι εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὸν κόσμον δὲν εἶναι ἀγαθόν, ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν θεϊαν φύσιν.

βούλησιν τῶν ἀνθρώπων παρὰ εἰς ἐκείνην τῶν ζώων, ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν βούλησιν τῶν Ἀγγέλων. Τὰ πάντα ὅμως καθυποτάσσονται εἰς τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ἐπίσης ὑποτεταγμένοι καὶ ὅλαι αἱ βουλήσεις, δεδομένου ὅτι δὲν κατέχουν παρὰ μόνον τὴν δύναμιν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς αὐτὰς ὁ Ὑψιστος.

Κατὰ ταῦτα ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία παντὸς πράγματος, ἡ αἰτία ἐκείνη, ἡ δημιουργοῦσα τὰ πάντα καὶ μὴ δημιουργημένη, ἐνῷ ὅλαι αἱ ἄλλαι αἰτίαι δημιουργοῦν καὶ εἶναι δημιουργημένοι, καθὼς ἀκριβῶς εἶναι δημιουργημένα ὅλα τὰ πνεύματα, ἰδίως τὰ λογικά. Αἱ δὲ σωματικαὶ αἰτίαι, αἱ ὁποῖαι ἔχουν δημιουργηθῇ, δὲν πρέπει νὰ συγκαταλέγονται εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀποχρώντων λόγων, διότι δὲν ἔμπορουν νὰ πράττουν παρὰ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ παρ' αὐτῶν ἡ βούλησις τῶν πνευμάτων. Κατὰ ποῖον τρόπον λοιπὸν ἡ ἀλληλουχία τῶν αἰτιῶν, ἥτις εἶναι βεβαία διὰ τὸν Θεόν, πού τὴν προβλέπει, δύναται νὰ κάμῃ, ὥστε νὰ μὴν ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὴν βούλησιν μας τίποτε, ἐφ' ὅσον αἱ βουλήσεις ἡμῶν καταλαμβάνουν μίαν θέσιν τόσον σημαντικὴν εἰς αὐτὴν ταύτην τῶν αἰτιῶν τὴν διάταξιν;

Ἐμπορεῖς λοιπὸν νὰ συζητῇς, ὦ Κικέρων, μὲ ἐκείνους, πού ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ διάταξις τῶν αἰτιῶν εἶναι τυχαία, ἡ μᾶλλον πού ὀνομάζουν πεπρωμένον τὴν διάταξιν ταύτην, διότι ἡμεῖς παραμερίζομεν τὴν λέξιν «πεπρωμένον», ἡ ὁποία συνήθως δὲν ἐννοεῖται μὲ τὴν ἀληθινὴν καὶ πιστὴν σημασίαν της. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Κικέρωνος, μὴ δεχομένου, ὅτι ἡ διάταξις ὅλων τῶν αἰτιῶν εἶναι βεβαιότατη καὶ γνωστοτάτη ἀπὸ τὴν θείαν πρόγνωσιν, ἡμεῖς μισοῦμεν τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, περισσότερον ἀπὸ τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνῆγον οἱ Στωϊκοί. Διότι, εἴτε ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, πρᾶγμα, πού ἐπεχείρησεν ἀκριβῶς νὰ κάμῃ εἰς τὸ βιβλίον του «De natura deorum» (περὶ τῆς φύσεως τῶν θεῶν) ἐπ' ὀνόματι τρίτου προσώπου ⁽¹⁾, εἴτε ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἀληθινὸς Θεός, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὅμως ἀποκλείει τὴν πρόγνωσιν, ὅπως δὴποτε λέγει ὅ,τι ὁ ἄφρων τῶν Γραφῶν: «εἶπεν ὁ ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, οὐκ ἔστι Θεός», διότι ὁ μὴ δυνάμενος νὰ προγινώσκῃ τὸ μέλλον δὲν εἶναι θεός.

Διὰ τοῦτο καὶ αἱ βουλήσεις ἡμῶν ἔχουν τόσῃν δύναμιν, ὅσῃν ἠθέλησεν ὁ Θεὸς καὶ κατέχουν ὅσῃν δύναμιν Αὐτὸς προείδε. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχουν τὴν ἀξίαν, τὴν ὁποίαν κατέχουν

(1) Δηλαδή διὰ τοῦ Γ. Αὐρηλίου Κόττα.

πραγματικῶς καὶ θὰ ὑφίστανται διὰ νὰ πράττουν ὅπωςδὴποτε πᾶν ὅ,τι πράττουν, διότι ὁ Θεός, ἡ πρόγνωσις τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατον ν' ἀπατηθῇ, προβλέπει, ὅτι θὰ ἔχουν τὴν δύναμιν καὶ τὶ θὰ πράξουν. Ὡστε, ἐὰν θὰ μοῦ ἤρесе νὰ μεταχειρισθῶ τὴν λέξιν πεπρωμένον ὥς πρὸς πρᾶγμα οἰονδὴποτε, θὰ προέκρινον μᾶλλον νὰ εἴπω, ὅτι τὸ πεπρωμένον εἶναι ἀσθενέστερον καὶ ἡ βούλησις ἰσχυροτέρα, διότι ἔχει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῆς τὸ ἀσθενέστερον, παρὰ νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐναρμονισθῇ μὲ τὴν διάταξιν καὶ τὴν ἀλληλουχίαν ἐκείνην τῶν αἰτιῶν, τὴν ὁποίαν οἱ Στωϊκοί, παρὰ τὴν σημασίαν, ποὺ ἀποδίδεται συνήθως εἰς αὐτήν, ἀλλὰ συμφώνως πρὸς τὴν φρασεολογίαν των καλοῦν Πεπρωμένον ⁽¹⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Ἐὰν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως ἀσκή ἐπίδρασιν κάποιος ἐξαναγκαστικὸς παράγων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς ὅσα εἴπαμεν, δὲν πρέπει νὰ φοβώμεθα τὴν ἀναγκαιότητα ἐκείνην, διὰ τὸν φόβον τῆς ὁποίας οἱ Στωϊκοὶ ἐβασανίσθησαν, διὰ νὰ διακρίνουν τὰς αἰτίας τῶν πραγμάτων, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀπαλλάξουν τινὰς ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ ἄλλας ν' ἀποδώσουν εἰς αὐτήν. Μεταξὺ τῶν αἰτιῶν, τὰς ὁποίας δὲν ἠθέλησαν ν' ἀποδώσουν εἰς τὴν ἀναγκαιότητα, εἶναι καὶ ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου, προφανῶς διότι ἐφοβοῦντο, μήπως ἡ βούλησίς μας δὲν θὰ ἦτο ἐλευθέρα, δηλαδή μήπως θὰ ἦτο ἐξηρητημένη ἀπὸ κάποιαν αἰτίαν ἀδήριτον. Διότι, ἐὰν πρέπει νὰ καλέσωμεν ἀναγκαιότητα τὴν μὴ διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν μας αἰτιότητα, καὶ ἥτις παρὰ τὴν βούλησίν μας κάμνει ὅ,τι δύναται, ὅπως θὰ εἶναι ἡ ἀναπόφευκτος περίπτωσις τοῦ θανάτου, εἶναι φανερόν, ὅτι αἱ βουλήσεις

(1) Π ε π ρ ω μ έ ν ο ν εἶναι συνώνυμος τῆς λέξεως Ε ί μ α ρ μ έ ν η. «Καθ' εἰμαρμένην, λέγουν οἱ Στωϊκοί, τὰ πάντα γίνεσθαι. Μηδὲν γὰρ ἀναιτίως μήτε εἶναι μήτε γίνεσθαι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τὸ μηδὲν εἶναι ἐν αὐτῷ ἀπολελυμένον τε καὶ κεχωρισμένον τῶν προγεγονότων ἀπάντων...»

«Ὅμοιόν τε εἶναί φασι (οἱ Στωϊκοί) καὶ ὁμοίως τὸ ἀναιτίως τῷ γίνεσθαί τι ἐκ μὴ ὄντος.» (Βλ. Epictète, Manuel, Texte grec etc. par Charles Thurot, Paris, 1899, Lexique des mots techniques, σελ. 66).

μας, με τὰς ὁποίας διάγομεν τὸν βίον μας καλῶς ἢ κακῶς, δὲν ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἀναγκαιότητα. Τῷ ὄντι ἐκτελοῦμεν πολλὰς πράξεις, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων δὲν θὰ εἴχομεν προβῇ, ἐὰν δὲν τὸ εἴχομεν θελήσει, εἰς τὰς τοιαύτας δὲ πράξεις ἀνήκει ἐν πρώτοις ἡ ἰδία βουλευτική ἐνέργεια. Διότι ὅταν θέλωμεν, τοῦτο εἶναι ἐνέργεια τῆς βουλήσεώς μας, καὶ ὅταν δὲν θέλωμεν, τοῦτο δὲν εἶναι βουλευτική ἐνέργεια, διότι, διὰ νὰ θέλωμεν θὰ ἔπρεπε νὰ εἴχομεν θελήσει. Ἐὰν ὅμως λέγοντες ἀναγκαιότητα, ἐννοοῦμεν τὴν ἀναγκαιότητα ἐκείνην, ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν λέγομεν, ὅτι κάτι ὑφίσταται ἢ ὅτι κάτι πρέπει νὰ ὑφίσταται κατὰ τὸν α ἢ τὸν β τρόπον, ἀγνοῶ διὰ ποῖον λόγον φεβούμεθα, μήπως τοῦτο ἀνασκευάζῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλῆσεως. Διότι ἡμεῖς δὲν ὑποτάσσομεν εἰς τὴν ἀναγκαιότητα οὔτε τὴν ζωὴν οὔτε τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ, ὅταν λέγωμεν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη ὁ Θεὸς νὰ ζῇ πάντοτε καὶ νὰ προβλέπῃ τὰ πάντα, ὅπως δὲν μειοῦται ἡ παντοδυναμία Του, ὅταν λέγωμεν, ὅτι Οὗτος δὲν δύναται οὔτε ν' ἀποθάνῃ οὔτε ν' ἀπατηθῇ. Πράγματι ἂν θὰ ἡδύνατο ν' ἀποθάνῃ ἢ ν' ἀπατηθῇ, θὰ ἦτο πάντως μικροτέρα ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ. Διότι εὐλόγως καλεῖται παντοδύναμος ὁ Θεός, καίτοι δὲν δύναται ν' ἀποθάνῃ ἢ ν' ἀπατηθῇ. ⁽¹⁾ Τῷ ὄντι ὀνομάζεται παντοδύναμος, διότι κάμνει ὅ,τι θέλει καὶ δὲν ὑφίσταται ὅ,τι δὲν θέλει νὰ ὑφίσταται. Προφανῶς, ἐὰν συνέβαιnen, ὥστε νὰ ὑφίσταται ὅ,τι δὲν θέλει, δὲν θὰ ἦτο παντοδύναμος. Ἐντεῦθεν ἔπεται, ὅτι ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι παντοδύναμος, ὑπάρχουν πράγματα, τὰ ὁποῖα Οὗτος δὲν δύναται νὰ πράττῃ. Τοιοῦτοτρόπως, ὅταν λέγωμεν, ὅτι «κάτι εἶναι ἀναγκαῖον,» κατὰ τρόπον, ὥστε, ὅταν θέλωμεν κάτι, τὸ θέλομεν με ἐλευθέραν βούλησιν, προφανῶς διατυποῦμεν μίαν μεγάλην ἀλήθειαν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν καθυποτάσσομεν αὐτὸ τοῦτο τὸ αὐτεξούσιόν μας εἰς μίαν ἀναγκαιότητα, ἢ ὁποία θὰ ἐξεμηδένιζε τὴν ἐλευθερίαν. Κατὰ ταῦτα αἱ βουλευτικαὶ ἐνέργειαι εἶναι ἰδικαί μας, ὅταν πράττωμεν κάτι ἐθελουσίως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνέβαιnen, ἐὰν δὲν ἡδυνάμεθα νὰ ἐνεργοῦμεν με ἐλευθέραν βούλησιν. Ἐπίσης ὅ,τι ἀναγκάζεται νὰ ὑποφέρῃ κανεὶς ἀκουσίως διὰ τῆς βουλῆσεως τῶν συνανθρώπων του, εἶναι καὶ αὐτὸ ἐνέργεια τῆς

(1) Μὲ ἄλλας λέξεις : Ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι δύναται τὰ πάντα καὶ ὅτι συνεπῶς διέπει τόσον τὴν φυσικὴν, ὅσον καὶ τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν τάξιν τῶν πραγμάτων. Ὡστε ἡ ὑπόθεσις ὅτι θὰ ἡδύνατο ν' ἀποθάνῃ ἢ ν' ἀπατηθῇ, εἶναι μωρία, διότι ὁ Θεὸς εἶναι αἰώνιος, ἀμετάβλητος καὶ παντογνώστης.

βουλήσεως ὅχι ἐκείνου, ὃ ὁποῖος τὴν ὑφίσταται, πάντως ὅμως εἶναι καὶ αὕτη βουλευτική ἐνέργεια ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ δύναμις εἶναι ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ, ὅστις τὴν ἐπιτρέπει. Διότι, ἐὰν ὑπῆρχε βούλησις, ἀλλὰ τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἐνεργῇ, ὅπως θέλει, ἡ βούλησις αὕτη θὰ ἠμποδίζετο ὑπὸ μιᾶς ἄλλης ἰσχυροτέρας βουλήσεως, πάντως ὅμως θὰ ἦτο βούλησις ⁽¹⁾ ὅχι ἐνὸς ἄλλου, ἀλλὰ τοῦ ἀτόμου, πὺν τὴν κατέχει, μολονότι τὸ ἄτομον τοῦτο δὲν θὰ ἔκαμνε ὅ,τι ἠθέλε. "Οὐδὲν πᾶν ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος πάσχει παρὰ τὴν θέλησίν του, δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀποδίδῃ εἰς τοὺς συνανθρώπους του, εἰς τοὺς ἀγγέλους ἢ εἰς κάποιο ἄλλο πνεῦμα δημιουργηθέν, ἀλλ' εἰς Ἐκεῖνον, ὅστις δίδει τὴν δύναμιν, εἰς ἐκείνους πὺν θέλουν.

Ἐξ ὅλων λοιπόν, πὺν εἶπαμεν ἀνωτέρω δὲν προκύπτει, ὅτι οὐδὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς βουλήσεώς μας, διότι ὁ Θεὸς προεῖδε τί ἐπρόκειτο νὰ συμβῇ εἰς τὴν βούλησίν μας. Διότι οὗτος, ὅστις τὸ προεῖδε, προεῖδε κάτι πραγματικῶς. Διὰ τοῦτο, ἐὰν δὲν ἠμπορῇ νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ Θεός, ὅστις προεῖδε τί θὰ ἠδύνατο νὰ συμβῇ εἰς τὴν βούλησίν μας, δὲν προεῖδε τίποτε, ἀλλ' ὅτι κάτι προεῖδε, ἀναμφιβόλως πρέπει ἡ βούλησίς μας νὰ ἔχῃ κάποιο περιεχόμενον τὸ ὁποῖον ἔχει προῖδῃ ὁ Θεός. Γενικὸν συμπέρασμα: Κατ' οὐδένα τρόπον δὲν εἴμεθα ἠναγκασμένοι, ἐπειδὴ παραδεχόμεθα τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ, ν' ἀρνηθῶμεν τὴν ὑπαρξίν τοῦ αὐτεξουσίου, ἢ, ἐπειδὴ παραδεχόμεθα τὸ αὐτεξούσιον, ν' ἀρνηθῶμεν τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ, ὅπερ θὰ ἦτο ἔγκλημα. Ἡμεῖς δεχόμεθα ἐξ ἴσου καὶ τὰς δύο αὐτὰς ἀληθείας καὶ τὰς ὑποστηρίζομεν καὶ τὰς δύο μὲ τὴν αὐτὴν πίστιν καὶ πεποίθησιν, δηλαδή τὴν θεῖαν πρόγνωσιν διὰ νὰ πιστεύσωμεν τὸ αὐτεξούσιον, ὅπως διάγωμεν τὴν ζωὴν μας καλῶς. Διότι, ἐὰν δὲν ἔχῃ κανεὶς τὴν πίστιν ἐκείνην, πὺν πρέπει νὰ ἔχῃ, εἰς τὸν Θεόν, θὰ ζήσῃ κακῶς.

Διὰ τοῦτο μακρὰν ἡμῶν ἡ σκέψις ν' ἀρνηθῶμεν τὴν πρόγνωσιν τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ θέλωμεν νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι. ⁽²⁾ Διὰ

(1) Δηλαδή ἡ βούλησις δὲν θὰ ἦτο παρὰ μία καθαρὰ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, δηλαδή μία τάσις, ἐν κίνητρον, μία ροπή.

(2) Σοφώταται εἶναι ἐν προκειμένῳ οἱ στίχοι τοῦ Δάντου :

«Color, che ragionando andaro al fondo
S' accorse d' esta innata libertate;
Però moralità lasciaro al mondo»

(Ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐνεβάθυναν, ἀντελήφθησαν πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὴν τὴν ἔμφυτον ἐλευθερίαν, καὶ ὅμως ἀφῆκαν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἠθικὴν). Purgat. XVIII, 67 ἐπ.)

τὸν λόγον αὐτὸν δὲν εἶναι οἱ νόμοι, αἱ ἐπικρίσεις, αἱ παρορμήσεις, οἱ ἔπαινοι καὶ αἱ κατηγορίαι μάταιοι, διότι ὁ Θεὸς προεῖδεν, ὅτι θὰ ὑπάρχουν καὶ αὐτά, ἔχουν δὲ μεγάλην ἀξίαν, ἐφ' ὅσον οὗτος προεῖδεν, ὅτι θὰ ἔχουν. Ἀλλὰ καὶ αἱ δεήσεις χρησιμεύουν διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν εὐεργετημάτων ἐκείνων, τὰ ὅποια προεῖδεν, ὅτι θὰ ἐχορήγει εἰς τοὺς ἰκετεύοντας Αὐτὸν δι' αὐτά. Ὡστε δικαίως καθωρίσθησαν ἀμοιβαὶ διὰ τὰς καλὰς καὶ ποιναὶ διὰ τὰς κακὰς πράξεις. Οὔτε πρέπει νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος βυθίζεται εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἐπειδὴ προεῖδεν ὁ Θεός, ὅτι θὰ ἡμάρτανεν. Ἀλλὰ καὶ ἂν κανεῖς ἁμαρτάνῃ, ἐπειδὴ προεῖδε τοῦτο ὁ Θεός, καὶ πάλιν οὐδεμία ὑφίσταται ἀμφιβολία, ὅτι τὸ ἁμάρτημα βαρύνει τὸν ἁμαρτάνοντα, διότι ὁ Ὑψιστος, ἡ πρόγνωσις τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατον ν' ἀπατηθῇ, εἶναι Ἐκεῖνος, ποὺ προεῖδεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς θὰ ἡμάρτανε καὶ ὅχι τὸ πεπρωμένον, ἢ εἰμαρμένη ἢ ἄλλο τι. Διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἁμαρτάνουν ἄνευ τῆς θελήσεώς των, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη κανεῖς δὲν ἤθελε ν' ἁμαρτήσῃ, καὶ αὐτὸ τὸ προεῖδεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ προγνώσει Του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Τὰ πάντα κυβερνῶνται ὑπὸ τῶν νόμων τῆς παγκοσμίου Προνοίας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν Λόγον Του καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὰ ὅποια σχηματίζουν τρία Πρόσωπα μίαν καὶ μόνην οὐσίαν, εἶναι ὁ παντοδύναμος δημιουργὸς καὶ πλάστης πάσης ψυχῆς καὶ παντὸς σώματος. Ἐξ Αὐτοῦ πηγάζει ἡ εὐδαιμονία τῶν πραγματικῶς καὶ ὅχι ἐπιφανειακῶς εὐδαιμονούντων. Ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον λογικὸν ζῶον, συγκεῖμενον ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ τοῦ ἐπέτρεψε ν' ἁμαρτάνῃ, ἀλλ' ὅχι χωρὶς τιμωρίαν καὶ οἶκτον· ἐδώρησε τὴν ὑπαρξιν καὶ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς, ὅπως τὴν ἔδωκε καὶ εἰς τοὺς λίθους. Ἐδημιούργησε τὴν φυτικὴν ζωὴν μετὰ τῶν φυτῶν, τὴν αἰσθησιακὴν ζωὴν μετὰ τῶν ζώων, τὴν νοητικὴν μόνον μετὰ τῶν ἀγγέλων. Ἀπὸ τὸν Θεὸν προέρχεται κάθε κανὼν ἀγαθός, κάθε ὠραιότης, κάθε τάξις. Αὐτὸς εἶναι ὁ αὐτουργὸς παντὸς μέτρου, παντὸς βάρους. Ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται πᾶν ὅ,τι ὑφίσταται εἰς τὴν φύσιν, οἷονδῆποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ γένος καὶ ὁποιαδῆποτε ἡ ἀξία του. Ἐξ Αὐτοῦ προέρχονται τὰ σπέρματα τῶν μορφῶν καὶ αἱ μορφαὶ τῶν σπερμάτων, ὥς καὶ αἱ κινήσεις αὐτῶν καὶ τῶν μορφῶν. Ὁ Θεὸς ἐδώρησεν εἰς τὴν σάρκα ὑπό-

στασιν, ὥραιότητα, ὑγείαν καὶ εὐφορίαν, διὰ νὰ δύναται νὰ διαιωνίζεται, εὐκινήσιαν τῶν μελῶν καὶ εὐεξίαν, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἁρμονικὴν διάταξιν ὅλων τῶν μερῶν τοῦ σώματος. Ἔδωσε καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν μὴ λογικὴν ψυχὴν τῶν ζώων τὴν μνήμην, τὴν αἴσθησιν, τὰς ὁρέξεις καὶ εἰς τὴν λογικὴν τῶν ἀνθρώπων ψυχὴν τὸν νοῦν, τὴν εὐφυΐαν, τὴν βούλησιν. Ὡστε κατ' οὐδένα λόγον δὲν πρέπει νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὁ Ὑπερτατος Θεός, ὁ μὴ ἐγκαταλείψας ὅχι μόνον τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὅχι μόνον τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἀγγέλους, ἀλλ' οὔτε τὰ σπλάγχνα τοῦ μικροτέρου καὶ ταπεινοτέρου ζώου, οὔτε τὰ ἐλαφρὰ πτερὰ τῶν πουλιῶν, οὔτε τὰ λουλουδάκια τῶν ἀγρῶν, οὔτε τὰ φύλλα τῶν δένδρων, ἀλλ' ὁ ρυθμίσας ἁρμονικῶς τὴν διάταξιν τῶν μερῶν των· κατ' οὐδένα λόγον, ἐπαναλαμβάνω, πρέπει νὰ πιστεύωμεν, ὅτι δὲν ἠθέλησε, ὅπως οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ βασίλειά των καὶ πᾶν, ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν, μὴ καθυποτάσσεται εἰς τοὺς νόμους τῆς προγνώσεώς Του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Χάρις εἰς ποῖα ἤδη οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ὑπῆρξαν ἄξιοι, ὅπως ὁ ἀληθινὸς Θεός, τὸν ὁποῖον δὲν ἐλάτρευον, ἐπεκτείνῃ τὴν αὐτοκρατορίαν των.

Διὰ τοῦτο ἃς ἴδωμεν τώρα χάρις εἰς ποῖα ἤθη τῶν Ρωμαίων καὶ διὰ ποῖον λόγον ὁ ἀληθινὸς Θεός, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ὁποίου διατελοῦν καὶ ὅλα τὰ βασίλεια τῆς γῆς, ἠνδόκησε νὰ τοὺς βοηθήσῃ, ὅπως ἐπεκτείνουν τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας των. Διὰ νὰ δυνηθῶμεν δὲ νὰ πραγματευθῶμεν μὲ τρόπον πληρέστερον τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐγράψαμεν τὸ προηγούμενον βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει πῶς οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων, τοὺς ὁποίους ἐπίστευον, ὅτι ἔπρεπε νὰ τιμοῦν διὰ γελοίων ἱεροτελεστιῶν, δὲν εἶχον διὰ τὴν ἐπέκτασιν ταύτην καμμίαν ἰσχύν. Ἐπίσης τὰ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τούτου καταδεικνύουν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ πιστεύωμεν εἰς τὸ πεπρωμένον· καὶ τοῦτο, ὅπως, ἐὰν κανεῖς ἔχη τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία δὲν ἐπεξετάθη καὶ δὲν διετηρήθη χάρις εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεοτήτων της, μὴ ἀποδώσῃ τὸ γεγονός τοῦτο εἰς οἵανδήποτε εἰμαρμένην, ἀλλ' εἰς τὴν παντοδύναμιν βούλησιν τοῦ ὑπεριότου Θεοῦ.

Μολονότι λοιπὸν οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ πρῶτοι Ρωμαῖοι, ἐφ' ὅσον μαρτυρεῖ καὶ ὑπενθυμίζει τοῦτο ἡ ἱστορία των, καθὼς ἀκριβῶς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι λαοί, ἐξαιρέσει τῶν Ἑβραίων, ἐλάτρευον τοὺς ψευδεῖς θεοὺς καὶ ἐτέλουν θυσίας ὅχι εἰς τὸν Θεόν,

ἀλλ' εἰς τοὺς δαίμονας· «ἐφ' ὅσον ἐπόθουν τοὺς ἐπαίνους, ἦσαν γενναιόδωροι καὶ ἐπεζήτουν μεγάλην δόξαν καὶ πλούτη ἔντιμα», ἠγάπησαν παραφόρως τὴν δόξαν ταύτην, διὰ τὴν ὁποίαν ἠθέλησαν νὰ καταπνίξουν ὅλα τὰ λοιπὰ πάθη των χάριν αὐτῆς καὶ μόνης. Δηλαδή, ἐπειδὴ ἐφαίνετο εἰς τὴν πατρίδα των ἄδοξον τὸ ὑποτάσσεσθαι καὶ ἔνδοξον τὸ διατάσσειν, διὰ τοῦτο ἠθέλησαν καὶ κατώρθωσαν, ὥστε νὰ τὴν καταστήσουν ἐν πρώτοις ἐλευθέραν καὶ κατόπιν κυρίαρχον.

Ἐν συνεχείᾳ, μὴ δυνάμενοι ν' ἀνεχθοῦν τὴν ἐξουσίαν τῶν βασιλέων, ἐδημιούργησαν ἀνωτάτας ἐτησίας σφαίρας διοικήσεως καὶ διώριζον ἐκ περιτροπῆς δύο ἀρχηγούς, τοὺς ὁποίους ὠνόμαζον ὑπάτους (consules), ἐκ τοῦ consular = βουλευόμεαι, συσκέπτομαι, προβλέπω, καὶ ὅχι βασιλεῖς (reges) ἐκ τοῦ regnare ἢ dominare = βασιλεύω, κυριαρχῶ, μολονότι οἱ βασιλεῖς (reges) φαίνεται, ὅτι ἐκλήθησαν οὕτω μᾶλλον ἐκ τῆς λέξεως regere = ἀνακομίζω, ἐπαναφέρω, διακανονίζω κάτι, ὅπως τὸ ὄνομα regnum (βασίλειον) παράγεται ἐκ τῆς λέξεως reges (βασιλεῖς), [καὶ τὸ reges, ὡς λέγεται, ἐκ τοῦ regere]. Πλὴν ὅμως ἡ ὑψηλοφροσύνη τῶν βασιλέων (fastus regius) δὲν ἐφάνη τρόπος ζωῆς, ἐν ἀρμονίᾳ τελῶν μὲ τοὺς κυβερνῶντας, ἢ εὐεργεσία ἐκ μέρους τοῦ δίδοντος συμβουλὰς ἢ τοῦ προνοοῦντος, ἀλλ' ὡς ὑπεροψία καὶ ἰταμότης τοῦ κυριαρχοῦντος. Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ταρκινίου καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἀξιώματος τῶν ὑπάτων, συνέβη ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει πρὸς ἔπαινον τῶν Ρωμαίων, δηλαδή ὅτι «εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτον νὰ εἴπῃ τις εἰς πόσον βραχὺ χρονικὸν διάστημα τὸ Ἕθνος ἐπεξετάθη, ἀφοῦ ἀπέκτησε τὴν ἐλευθερίαν του. Τόσον τοὺς Ρωμαίους ἐνέπνεε τὸ πάθος τῆς δόξης». Αὐτὸ λοιπὸν τὸ πάθος τῆς δόξης, αὐτὸς ὁ πόθος πρὸς τὸν ἔπαινον ὑπῆρξε τὸ κίνητρον πολλῶν θαυμασίων ἐνεργειῶν, ἀναμφιβόλως ἀξιεπαίνων καὶ ἐνδόξων, κατὰ τὸν τρόπον τῆς σκέψεως τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σαλλούστιος ἐξαίρει ἄνδρας τινὰς τῆς ἐποχῆς του, μεγάλους καὶ ἐνδόξους : τὸν Μάρκον Κάτωνα ⁽¹⁾, τὸν Γάϊον Καίσαρα, λέγων ὅτι ἐπὶ πολὺν χρόνον τὸ Κράτος των δὲν εἶχε «ν' ἀναδείξῃ κανένα διὰ τὴν ἀξίαν του» ⁽²⁾ καὶ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του ὑπῆρξαν δύο «μεγάλῃς ἀξίας, ἀλλὰ διαφόρων ἡθῶν». Ἐκ τῶν προσόντων τοῦ Καίσαρος ἀνέφερε τὰ ἑξῆς : ὅτι

(1) Τοῦ Κάτωνος τῆς Ἰτύκης.

(2) Σαλλούστ. Catil. 53.

ἐπεθύμει δι' ἑαυτὸν μίαν μεγάλην στρατιωτικὴν ἡγεσίαν, ἓνα στράτευμα, ἓνα νέον πολεμικὸν ἀγῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀνδρεία του θὰ διέλαμπε. Τοιουτοτρόπως συνέβη, ὥστε τοὺς πόθους τῶν περιφημοτέρων ἐκείνων ἀνδρῶν νὰ παροξύνῃ ἡ Ἐνυὼ (Bellona) εἰς πολέμους, — πόσον οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ἦσαν ἄθλιοι, — καὶ νὰ τοὺς τηρῇ ἀγρύπνους ὑπὸ τὸ αἵματηρὸν τῆς μαστίγιον πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅπως παρουσιασθῇ μία περίστασις, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύναντο ν' ἀναδειχθοῦν διὰ τῆς ἀνδρείας των.

Αὐτὸ ἦτο ἀσφαλῶς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ σφοδροῦ ἐκείνου πόθου πρὸς ἔπαινον καὶ τοῦ δοξομανοῦς πάθους. Ὡστε οἱ Ρωμαῖοι προέβησαν εἰς τόσον μεγαλειώδη ἐγχειρήματα πρῶτον διὰ τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας, κατόπιν δὲ διὰ τὸ πάθος τῆς κυριαρχίας, τῶν ἐπαίνων καὶ τῆς δόξης. Καὶ αὐτὸς ὁ μέγας ποιητὴς των παρέχει τεκμήριον σχετικὸν πρὸς τὰνωτέρω :

«Ἦτο πλὴν αὐτοῦ καὶ ὁ Πορσέννας ποὺ ἀνεκάλει ἐπιτακτικῶς τοὺς Ταρκινίους ἐκ τῆς ἐξορίας καὶ ἐπείζε με σκληρὰν πολιορκίαν τὴν Πόλιν, ἡ ὁποία, σκυθρωπὴ ὑπὸ τὸν ζυγόν, ἐφωρμοῦσε με τὸν σίδηρον.» ⁽¹⁾

Κατὰ τοὺς χρόνους λοιπὸν ἐκείνους ὁ σφοδρότερος πόθος τῶν Ρωμαίων ἦτο ἢ ν' ἀποθάνουν μαχόμενοι ἢ νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι. Ὄταν ὅμως ἀπέκτησαν τὴν ἐλευθερίαν των, κατελήφθησαν ἀπὸ ἓνα τόσον ἀκαταμάχητον πάθος πρὸς δόξαν, ὥστε μόνη ἡ ἐλευθερία ἐφάνη εἰς αὐτοὺς προᾶγμα μηδαμινόν, ἂν δὲν ἀποκτοῦσαν μαζὶ με αὐτὴν μίαν αὐτοκρατορίαν, διότι ἐθεωρεῖτο μεγάλη ὑπόθεσις ὅ,τι λέγει ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ στόματος τοῦ Διός :

Καὶ αὐτὴ ἡ δύστροπος Ἦρα, ποὺ τώρα τὴν ξηρὰν, τὴν θάλασσαν καὶ τὸν οὐρανὸν διὰ τοῦ φόβου καταπονεῖ, θὰ κάμῃ, σύμφωνα μ' ἐμένα, ὥστε οἱ Ρωμαῖοι νὰ ἐξουσιάσουν ὀλόκληρον τὴν γῆν διὰ τῶν ὅπλων καὶ με τὴν τήβεννον. Αὐτὸ ἐγὼ καθορίζω. Καὶ ἔτσι εἶναι ἀκόμη καιρός, τὸ Ἄργος, αἱ Μυκῆναι καὶ ἡ Φθία καὶ ὅλοι οἱ Ἑλ-

(1) Nec non Tarquinium eiectum Porsenna iubebat.

Accipere ingentique urbem obsidione premebat,

Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant. Βιργιλ. Αἰν. VIII, 646—648.

ληνες ἀπελεύθεροι καὶ δοῦλοι θὰ ἀνήκουν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Ἀσσαρέκου. ⁽¹⁾

Ὅλα δὲ αὐτά, τὰ ὅποια ὁ Βιργίλιος προλέγει διὰ τοῦ στόματος τοῦ Διὸς, πού τοῦ παρουσίαζεν ὥς ὁραματιστήν τοῦ μέλλοντος, αὐτὸς ὁ ἴδιος τὰ ἐπανεφέρειν εἰς τὴν μνήμην, διότι εἶχον ἤδη συμβῆ καὶ ἤθελε νὰ τὰ καταστήσῃ παρόντα. Ἐγὼ ὅμως ἠθέλησα νὰ ὑπενθυμίσω τὰ γεγονότα αὐτά, διὰ ν' ἀποδείξω, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι, μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας των, εἶχον μίαν τόσον μεγάλην μανίαν νὰ κυριαρχοῦν, ὥστε νὰ θεωροῦν τὴν τοιαύτην δυναμικότητά των ὥς τὸ ὑψιστον τῶν ἀγαθῶν. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει καὶ τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ἀντιπαρ-βάλλων πρὸς τὰς τέχνας τῶν ἄλλων λαῶν τὰς τῶν Ρωμαίων, δηλαδὴ τὴν τέχνην τοῦ βασιλεύειν, τοῦ κυριαρχεῖν, τοῦ καταπολεμεῖν καὶ τοῦ ὑποδουλώνειν ἄλλους λαούς, λέγει :

«Οἱ ἄλλοι, (οἱ Ἀλβῖνοι) ⁽²⁾ τῶν λοιπῶν τεχνῶν τὸ καύχημα ἅς ζωογονοῦν τὰ χρώματα, τὰ μάρμαρα καὶ τοὺς βρούτζους, ἅς διεκπεραιῶνουν καλύτερα τὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις των, ἅς δείχνουν μὲ τὸ ἀστρολόβιον καὶ τὸ τετραμόριον τοῦ κύκλου τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὰς κινήσεις των, πράγματα, πού αὐτοὶ γνωρίζουν καλύτερα ἀπὸ σᾶς.

Ἀλλὰ σεῖς, Ρωμαῖοί μου, ἅς κυβερνᾶτε τὸν κόσμον μὲ τὰ ὄπλα καὶ μὲ τὴν ἰσχύν. Ἡ τέχνη σας ἅς εἶναι δικαία εἰς τὴν εἰρήνην καὶ ἀήττητος εἰς τὸν πόλεμον.

Συγχωρεῖτε τοὺς ὑποτασσομένους, βοηθεῖτε τοὺς ταπεινούς, ὑποτάσσετε τοὺς ὑπερόπτας ⁽³⁾.

⁽¹⁾ *Quin aspera Juno,*

*Quae mare nunc terrasque metu caelumque tatigat
Consilia in melius referet mecumque fovebit
Romanos rerum dominos gentemque togatam,
Sic placitum. Veniet Iustris labentibus aetas,
Cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenae
Servitio premet ac victis dominabitur Argis.*

Βιργιλ. Αἰν. I, 279—285.

⁽²⁾ Ἐννοεῖ τοὺς Τρῶας.

⁽³⁾ *Excudent alii spirantia mollius aëra,*

Οἱ Ρωμαῖοι ἐκεῖνοι ἐξασκοῦσαν μὲ τόσον μεγαλυτέραν ἐπίδοσιν τὰς τέχνας ταύτας, μὲ ὅσον μικροτέραν μανίαν ἀφωσιώ-
νοντο εἰς τὰς ἡδονάς, καὶ ὅσον ὀλιγώτερον ἔφθειραν τὰς ψυχικὰς
καὶ τὰς σωματικὰς δυνάμεις των διὰ τοῦ πόθου ἀποκτήσεως ὑλι-
κῶν ἀγαθῶν, διὰ τῶν ὁποίων θὰ διέφθειραν τὰ ἥθη, ἐκμεταλ-
λευόμενοι τοὺς δυστυχεῖς συμπολίτας των, διὰ νὰ εἶναι περισσό-
τερον γενναιόδωροι ἀπέναντι τῶν ἀναισχύντων γελωτοποιῶν. Πο-
λῖται, γεννημένοι διὰ τὴν κατάπτωσιν τῶν ἡθῶν, ἀφθονοῦσαν,
μάλιστα ἦτο ὁ ἀριθμὸς των μεγαλύτερος, ὅταν ὁ Σαλλούστιος
ἔγραφε τὰ πράγματα ταῦτα καὶ ὁ Βιργίλιος τὰ ἐξεθείαζεν· πολί-
ται, πὺ ἐπεζήτουν ν' ἀποκτήσουν δόξαν καὶ τιμὰς, ὅχι μὲ τὰς
καλὰς ἐκεῖνας τέχνας, ἀλλὰ μὲ ἀπάτην καὶ μὲ δόλον. Διὰ τοῦτο
λέγει αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σαλλούστιος : «Κατ' ἀρχὰς διερέθιζε τὰς
ψυχὰς περισσότερον ἢ φιλοδοξία παρὰ ἢ φιλαργυρία, τὸ ἐλάττω-
μα δὲ τοῦτο ἦτο πάντως πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀρετὴν ⁽¹⁾. Διότι
τόσον οἱ ἔξοχοι ἄνδρες, ὅσον καὶ οἱ χρηστοὶ δὲν ἐπιζητοῦν τὴν
δόξαν, τὰς τιμὰς καὶ τὴν ἐξουσίαν διὰ τὸ τίποτε. Οἱ πρῶτοι ὁ-
μως προσπαθοῦν ν' ἀνέλθουν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς νομιμοφροσύνης,
ἐνῶ οἱ δεύτεροι, ἐπειδὴ στεροῦνται πραγματικῆς ἀξίας, ἐπιχει-
ροῦν ν' ἀποκτήσουν ἀξιώματα διὰ τῆς ἀπάτης καὶ τοῦ δόλου» ⁽²⁾.

Τὰ τίμια μέσα συνίστανται εἰς τὸ ν' ἀποκτήσῃ κανεῖς τιμὰς,
δόξαν καὶ ἀξιώματα διὰ τῶν προσωπικῶν του ἱκανοτήτων καὶ ὅχι
δι' ἀπατηλῶν συνδυασμῶν. Διότι τόσον οἱ ἄνθρωποι, οἱ ἔχοντες
πραγματικὴν ἀξίαν, ὅσον καὶ οἱ μικρᾶς ἀξίας ἄνθρωποι, ποθοῦν
ἐξ ἴσου τὴν δόξαν καὶ τὰς τιμὰς, ἀλλὰ μόνον οἱ πρῶτοι προσπα-
θοῦν νὰ τὰς ἀποκτήσουν διὰ τῆς εὐθείας ὁδοῦ Ἀληθείας δὲ ὁδὸς
εἶναι ἡ ἀρετή, διὰ τῆς ὁποίας ὀφείλει νὰ πραγματοποιῇ κανεῖς
τὸν σκοπὸν του, δηλαδὴ ν' ἀποκτᾷ δόξαν, τιμὰς καὶ ἀξιώματα.
Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ναοὶ τῶν θεοτήτων, πὺ ἀνηγέρθησαν ἐγγύ-
τατα ὁ εἰς μὲ τὸν ἄλλον, δηλαδὴ οἱ ναοὶ τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Τι-
μῆς, δεικνύουν, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι εἶχον πάντοτε αὐτὸ τὸ συναίσθη-

Cedo equidem, vivos ducent de marmore vultus,
Orabunt causas melius caelique meatus
Describent radio et surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populus, Romane, memento
(Haec tibi erunt artes) pacique imponere mores,
Parcere subiectis et debellare superbos.

Βιργιλ. Αἰν. VI, 847—853.

⁽¹⁾ Δηλαδὴ ἡ φιλοδοξία.

⁽²⁾ Σαλλουστίου, Catil. 11.

μα, μολονότι ἐθεώρουν παραλόγως ὡς θεοὺς τὰ δῶρα ταῦτα, τὰ χορηγούμενα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ποῖον σκοπὸν οἱ Ρωμαῖοι ἐπεδίωκον ἀσκοῦντες τὴν ἀρετὴν καὶ εἰς τὶ ἀπέβλεπον πού ἦσαν ἀγαθοὶ ἄνθρωποι, δηλαδή εἰς τὴν ἀπόκτησιν τιμῶν, διότι οἱ κακοὶ δὲν εἶχον τὴν ἀρετὴν ταύτην, μολονότι ἐπόθουν ν' ἀποκτήσουν τιμὰς, ἀλλὰ μὲ κακὰ τεχνάσματα, δηλαδή διὰ τῆς ἀπάτης καὶ τοῦ δόλου.

Ὁ Κάτων εἶχεν ἐγκωμιασθῆ λογικώτερα, διότι λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Σαλλούστιος : «Ὅσον ὀλιγώτερον ἐπεδίωκε τὴν ἀπόκτησιν τιμῶν, τόσον περισσότερον αἱ τιμαὶ τὸν ἠκολούθουν, διότι ἡ δόξα ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπέβλεπον μετὰ πάθους, δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ μία κρίσις, τὴν ὁποίαν κάμνει κανεὶς, ὅταν σκέπτεται, περὶ προσώπου τινὸς ὀρθῶς, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀνώτερον ἀγαθὸν ἢ ἀρετὴ ἐκείνη, ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν ἀρκεῖ ἡ γνώμη τῶν ἀνθρώπων, καὶ δὲν ἱκανοποιεῖται παρὰ μόνον διὰ τοῦ ἐλέγχου τῆς ἰδικῆς μας συνειδήσεως.

Διὸ καὶ λέγει ὁ Ἀπόστολος : «ἡ γὰρ καύχησις ἡμῶν αὕτη ἐστί, τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως ἡμῶν ⁽¹⁾» καὶ ἄλλα· «Τὸ δὲ ἔργον ἑαυτοῦ δοκιμαζέτω ἕκαστος, καὶ τότε εἰς ἑαυτὸν μόνον τὸ καύχημά ἐστί καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον ⁽²⁾.

Δὲν πρέπει λοιπὸν ἡ ἀρετὴ νὰ ἐπιζητῇ τὰς τιμὰς, τὴν δόξαν καὶ τὴν ἐξουσίαν, πράγματα πού ἐπιδιώκουν οἱ χρηστοὶ ἄνθρωποι διὰ μέσων ἐντίμων, ἀλλὰ τοῦναντίον πρέπει ἡ δόξα νὰ ἐπιζητῇ τὴν ἀρετὴν. Διότι δὲν εἶναι ἀληθινὴ ἀρετὴ ἐκείνη, πού δὲν κατατείνει πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν, εἰς τὴν πραγμάτων τοῦ ὁποίου ἔγκειται τὸ πραγματικὸν ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς αὐτοῦ. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀκριβῶς καὶ ὁ Κάτων δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώξῃ, ὅπως ἔπραξε, ἀξιώματα, ἀλλ' ἡ Πόλις ὥφειλε νὰ τοῦ τ' ἀπονεύμῃ, χωρὶς νὰ τὰ ἔχῃ ἐκλιπαρήσῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ⁽³⁾ εἶχον διακριθῇ δύο μεγάλοι ἄνδρες διὰ τὴν ἀξίαν των, δηλαδή οἱ Ρωμαῖοι Καῖσαρ καὶ Κάτων, φαίνεται ὅτι τὰ πλεονεκτήματα τοῦ Κάτωνος ἐπλησίαζον περισσότερον πρὸς τὴν ἀρετὴν παρὰ ἐκεῖνα τοῦ Καίσαρος. Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν ὁποία τις ὑπῆρξεν ἡ ῥωμαϊκὴ δημοκρατία κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου

(1) Κορίνθ. Βον, Α, 12.

(2) Γαλάτ. ΣΤ', 4.

(3) Δηλαδή ὁ Κικέρων (106—43) π. Χ. ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ (100—44 π. Χ.) καὶ ὁ Κάτων, ἀποθανὼν κατὰ τὸ ἔτος 46 π. Χ.

τοῦ Κάτωνος ⁽¹⁾. Μὴ πιστεύετε, λέγει, ὅτι οἱ πρόγονοί μας εἶχαν κάμει τόσο μεγάλην τὴν δημοκρατίαν, πὺν ἀρχικῶς ἦτο μικρά, ἀποκλειστικῶς διὰ τῶν ὅπλων. Ἐὰν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἦτο ἀπὸ χρόνου μακροῦ καλυτέρα, διότι ἔχομεν μεγαλύτερον ἀριθμὸν συμμάχων, πολιτῶν, πλὴν δὲ τούτου περισσότερα ὅπλα καὶ ἵππους παρ' ὅσα ἔχουν αὐτοί. Ἀλλ' ὅλως διάφοροι ὑπῆρξαν αἱ ιδιότητες ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν τοὺς προγόνους μας μεγάλους, καὶ τῶν ὁποίων ἡμεῖς στερούμεθα.

Αἱ ιδιότητες αὗται εἶναι: εἰς τὴν πατρίδα ἡ φιλεργία, μία δικαία διοίκησις εἰς τὰς κτήσεις μας, μία ψυχὴ ἐλευθέρᾳ εἰς τὸ νὰ προβλέπῃ καὶ νὰ συμβουλεύῃ· μία ψυχὴ μὴ κατεχομένη ὑπὸ ἐγκληματικῶν παθῶν. Πλὴν ὅμως, ἀντὶ τῶν ἀρετῶν τούτων, ἐρρίφθημεν εἰς τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν πλεονεξίαν, τὸ Ἕθνος εἶναι πτωχόν, πλούσιοι οἱ ἰδιῶται. Ἐπαινοῦμεν τὸν πλουτισμὸν καὶ ἀγαπῶμεν τὴν ὀκνηρίαν. Μεταξὺ τῶν ἐντίμων καὶ τῶν ἀτίμων συμπολιτῶν μας δὲν ὑπάρχει διάκρισις. Οἱ φιλόδοξοι ἀπολαμβάνουν ὅλας τὰς ἀμοιβὰς ἐκεῖνας, πὺν ἔπρεπε ν' ἀπονέμονται εἰς τοὺς διακρινομένους διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτῶν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸν τὸ ὅτι ὁ καθεὶς ἀπὸ σᾶς δὲν σκέπτεται παρὰ τὰ ἰδικὰ του συμφέροντα, διότι εἰς τὰς ἐστίας σας εἰσθε δοῦλοι τῶν ἀπολαύσεών σας, διακατέχεσθε ἀπὸ τὴν δίψαν τοῦ πλουτισμοῦ καὶ καταφεύγετε χάριν αὐτοῦ εἰς μηχανορραφίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον γίνεται ἔφοδος ἐναντίον ἑνὸς Κράτους, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι εἰς θέσιν ν' ἀμυνθῇ».

Ὁ ἀκούων τὰς λέξεις ταύτας τοῦ Κάτωνος ἢ τοῦ Σαλλουστίου, φαντάζεται, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἢ τὸ μέγιστον μέρος αὐτῶν ὑπῆρξαν τοιοῦτοι, ὅπως ἐπαινοῦνται καὶ διεξαίρονται. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές, ἄλλως δὲν θὰ ἔγραφεν, ὅσα ἀναφέρω εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἔργου τούτου, ⁽²⁾ ὅπου λέγει, ὅτι αἱ ἀδικίαι τῶν ἰσχυρῶν καὶ ὁ ἐξ αὐτῶν προελθὼν χωρισμὸς τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν Σύγκλητον, ὑπῆρξαν ἀφορμή, ὥστε νὰ γεννηθοῦν καὶ ἄλλαι ἔριδες καὶ προστριβαὶ ἐντὸς τῆς Ρώμης εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ὅτι ἡ Πόλις δὲν ἐκυβερνᾶτο ἀπὸ ἑνα δίκαιον καὶ μετριοπαθὲς πολίτευμα πρὸ τῆς ἐξώσεως τῶν βασιλέων καθ' ὅλον τὸ χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον διήρκεσεν ὁ φόβος, πὺν ἐνέσπειραν οἱ Ταρκίνιοι, μέχρι τῆς λήξεως τοῦ σκληροῦ πολέμου, τοῦ ἐκραγέντος ἐξ αἰτίας αὐτῶν κατὰ τῶν Ἑτρούσκων. Ἀλλὰ καὶ βραδύτερον οἱ πατρίκιοι μετε-

(1) Σαλλούστ. Catil. 52.

(2) Κεφάλ. ΙΗ'. ὅπου ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρει σχετικὸν χωρίον ἐκ τῶν «Ἱστοριῶν» τοῦ Σαλλουστίου.

χειρίσθησαν τοὺς πληβείους ὥς ἀνδράποδα, τοὺς ἐμαστίγωνον μερᾶς, ὅπως ἔκαμναν καὶ οἱ βασιλεῖς, τοὺς ἐξεδίωκον ἀπὸ τὰ κτήματά των, καὶ ἐκυβέρνησαν μόνον αὐτοί, χωρὶς οὐδεὶς ἄλλος νὰ συμμετέχη εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ Κράτους. Καθ' ὃν δὲ χρόνον οἱ μὲν ἤθελον νὰ κυριαρχοῦν καὶ οἱ ἄλλοι νὰ μὴν ὑποτάσσονται, ἐξερράγη ὁ δεύτερος καρχηδονικὸς πόλεμος, διότι ἓνας ἄλλος φόβος εἶχε καταλάβει τὰς ἀνησύχους ψυχὰς καὶ διὰ μιᾶς μεγαλυτέρας ἀγωνίας τοὺς ἐξηνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψουν τὰς θορυβώδεις ἐκείνας ἔριδας καὶ καὶ νὰ ἐπαναφέρουν τὰ πνεύματα εἰς τὴν ὁμόνοιαν μεταξὺ τῶν πολιτῶν.

Ἐν τούτοις μεγάλα ἔργα συνετελέσθησαν ἐκ μέρους χρηστῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ χρηστῶν κατὰ τὸν τρόπον των, καὶ ἔτσι, ἐλαττωθέντων καὶ περιορισθέντων τῶν κακῶν, ἡ Δημοκρατία ἐκείνη ἤκμασε χάρις εἰς τὰς συμβουλὰς καὶ τὰς προβλέψεις εὐαρίθμων ἀγαθῶν ἀνδρῶν. Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς ἀναφέρει, ὅτι ἀναγινώσκων καὶ ἀκούων ν' ἀφηγοῦνται τὰ μεγάλα ἔργα, τὰ συνετελεσθέντα ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν, ἠθέλησε νὰ ἐξετάσῃ ποῖον ἦτο ἐκεῖνο, πὺν ὑπῆρξε κυρίως ἡ αἰτία τῆς ἐκτελέσεως τόσον μεγάλων ἐγχειρημάτων, διότι ἐγνώριζεν, ὅτι μία δρᾶξ Ρωμαίων στρατιωτῶν ἐπολέμησεν ἐναντίον μεγάλων ἐχθρικῶν λεγεόνων. Ἦτο γνωστὸν εἰς αὐτόν, ὅτι ὀλίγοι Ρωμαῖοι στρατιῶται ἀντεμετώπισαν ἐν πολέμῳ ἰσχυροτάτους βασιλεῖς.

Ὁ ἐν λόγῳ ἱστορικὸς ἀνακαλῶν εἰς τὴν μνήμην του πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων των, ἐσχημάτισε τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμάσια πράγματα δὲν ἐδημιούργησε παρὰ ἡ ἔκτακτος ἀρετὴ τῶν εὐαρίθμων πολιτῶν χάριν τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη, ὅπως ἡ πενία ὑπερβῇ τὸν πλοῦτον καὶ οἱ ὀλίγοι νικήσουν τοὺς πολλούς. Ἐν συνεχείᾳ προσθέτει τὰ ἀκόλουθα: «Ὅταν ἡ Δημοκρατία διεφθάρῃ ἀπὸ τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν ἀδράνειαν, διέτρεφεν ἐκ νέου τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰς κακίας τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν κυβερνητῶν της.» Ὡστε καὶ ὑπὸ τοῦ Κάτωνος ἐπηνέθη ἡ ἀρετὴ τῶν ὀλίγων ἐκείνων, πὺν ἐπεζήτησαν νὰ φθάσουν εἰς τὴν δόξαν, τὰς τιμὰς καὶ τὴν ἐξουσίαν μὲ μέσα ἔντιμα, δηλαδὴ μὲ τὴν προσωπικὴν των ἀξίαν. Ἐντεῦθεν συνάγομεν, ὅτι ἡ φιλεργία ἐκείνη, ἡ ἐξαρθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κάτωνος, κατέστησε πλούσιον τὸ δημόσιον θησαυροφυλάκιον καὶ ἔμετρίασε τὰς ἰδιωτικὰς περιουσίας. Συνεπῶς, ὅταν τὰ ἦθη εἶχον διαφθαρεῖ, συνέβη τὸ ἀντίθετον μειονέκτημα, δηλαδὴ πτωχὸν θησαυροφυλάκιον καὶ ἄφθονα πλοῦτη μερικῶν ἰδιωτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἡ φιλοδοξία, μολονότι εἶναι ἐλάττωμα, θεωρεῖται ὡς ἀρετή, διότι δι' αὐτῆς χαλινοῦνται μεγαλύτερα ἐλαττώματα.

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἀφοῦ ὑπῆρξαν ἐνδοξα τὰ βασίλεια τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ὁ Θεὸς ηὐδόκησεν, ὅπως καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῆς Δύσεως καταστῇ ἀκόμη ἐνδοξοτέρα κατὰ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἰσχύν, τοῦτο δὲ ἔπραξεν, ὅπως τὰ βαρέα ἐγκλήματα πολλῶν ἐθνῶν τιμωρηθῶν ἐν τῷ προσώπῳ μερικῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι διὰ τὴν τιμὴν, τὸν ἔπαινον καὶ τὴν δόξαν ἐπεδίωξαν τὸ ἀγαθὸν τῆς πατρίδος των, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεζήτουν τὴν δόξαν καὶ δὲν ἐδίστασαν νὰ ἀντιτάξουν πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν σωτηρίαν τὴν σωτηρίαν τοῦ τόπου των, χαλινοῦντες διὰ τοῦ μόνου αὐτοῦ τοῦ ἐλαττώματος τῆς φιλοδοξίας, τοῦ ἔρωτος πρὸς τοὺς ἐπαίνους, τὸ πάθος τοῦ πλουτισμοῦ καὶ πολλὰς ἄλλας κακίας.

Πράγματι σκέπτεται ὀρθότερα ἐκεῖνος, πὺν ἀναγνωρίζει, ὅτι ἡ φιλοδοξία εἶναι ἐλάττωμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν διέφυγεν οὔτε ἀπὸ τὴν προσοχὴν τοῦ Ὁρατίου, ὁ ὁποῖος γράφει:

«Εἶσαι βαρέως ἀσθενὴς ἀπὸ φιλοδοξίαν; Ὑπάρχουν φάρμακα, ἀλάνθαστα, πὺν ἐμποροῦν νὰ σὲ θεραπεύσουν ἀπὸ τὸ πάθος αὐτό. Διάβασε τὰς συντόμους διατριβὰς τῶν φιλοσόφων». ⁽¹⁾

Ὁ αὐτὸς ποιητὴς εἰς λυρικήν ᾠδὴν του, διὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν μανίαν τοῦ κυριαρχεῖν λέγει:

Θὰ βασιλεύσης δαμάζων τὴν ἀκάθεκτον ἀπληστίαν σου, ὁποιαδήποτε καὶ ᾗ εἶναι, ἐὰν προσαρτήσῃς τὴν Λιβίην εἰς τὰ μακρινὰ Γάδεια καὶ καταστήσῃς καὶ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην Καρχηδόνα ἰδικήν σου δούλην ⁽²⁾

Πάντως οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ χαλινώσουν πάθη ἀναισχυντότερα διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας, ἐπικαλούμενοι καὶ ἀπο-

⁽¹⁾ Ὁρατ. Epist. I. 34.

⁽²⁾ Ὁρατ. Carm. II, 2, 9, 12. Δηλαδή ὅχι μόνον τοὺς Καρχηδονίους τῆς Ἀφρικῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκεῖθεν τῶν Γαδείων (Γιβραλτάρ), πὺν κατοικοῦν τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀσδρουβάλου κατακτηθεῖσας περιοχὰς τῆς Ἰσπανίας.

πτῶντες τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἢ διὰ τὸν ἔρωτα πρὸς τὸ ἰδεῶδες κάλλος, ⁽¹⁾ ἀλλὰ διὰ τοῦ πόθου τῆς δόξης καὶ τῶν τιμῶν, αὐτοὶ δὲν εἶναι προφανῶς Ἅγιοι, ὅπως δὴ ποτε ὅμως ὀλιγώτερον ἐλαττωματικοί. Διὰ τοῦτο ὁ Τούλλιος (Κικέρων) εἰς αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ βιβλία του, ⁽²⁾ «περὶ κράτους», εἰς τὰ ὅποια ὑποδεικνύει ποίαν παιδευσιν πρέπει νὰ λαμβάνουν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κρατῶν, καὶ ἰσχυρίζεται, ὅτι τὰ κράτη δεόν νὰ τρέφονται ἀπὸ δόξαν, δὲν ἡδυνήθη ν' ἀποκρύψη αὐτὸ τὸ συναίσθημα καὶ συνεπῶς ὑπενθυμίζει, ὅτι οἱ πρόγονοι τῶν Ρωμαίων συνετέλεσαν ἔργα μεγαλειώδη καὶ περίλαμπρα διὰ τὸν ἔρωτα αὐτῶν πρὸς τὴν δόξαν.

Κατὰ ταῦτα οἱ Ρωμαῖοι ὄχι μόνον δὲν ἀντέδρων πρὸς αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπίστευον, ὅτι ὤφειλον νὰ διερεθίζουν καὶ νὰ τροφοδοτοῦν τὸ συναίσθημα τοῦτο, θεωροῦντες αὐτὸ διὰ τὴν Δημοκρατίαν ὠφέλιμον. Ὡστε ὁ Κικέρων ἄς μὴ ζητῇ νὰ συγκαλύψη καὶ ν' ἀποκρύψη τὸ ἐπικίνδυνον τοῦτο πάθος, οὔτε εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα του, εἰς τὰ ὅποια τὸ ἔξομολογεῖται κατὰ τρόπον λαμπρότερον ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Πράγματι, ὁμιλῶν περὶ τῶν παθῶν ἐκείνων, ἀπὸ τὰ ὅποια πρέπει νὰ κατεχόμεθα, διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ ἀληθινὸν ἀγαθόν, ἀλλ' ὄχι ἀπὸ τὸ πάθος ἐκείνων, πού κοκορεύονται διὰ τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, διατυπώνει τὸ ἐξῆς παγκόσμιον καὶ γενικὸν ἀξίωμα: «Αἱ τιμαὶ ζωοποιοῦν τὰς τέχνας, καὶ ὅλοι ἐμπνέονται εἰς τὴν δρᾶσίν των ἀπὸ τὸ πάθος τῆς δόξης, ὅλα δὲ τὰ πράγματα, τὰ περιφρονούμενα ὑπὸ πάντων, ἐγκαταλείπονται. ⁽³⁾

✓ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'. ✓

Ἀνάγκη νὰ περιορίζωμεν τὸν πόθον πρὸς τοὺς ἐπαίνους, διότι ὁλόκληρος ἡ δόξα τῶν δικαίων εὐρίσκεται εἰς τὸν Θεόν.

Χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν λοιπὸν εἶναι προτιμότερον ν' ἀντιδρῶμεν πρὸς αὐτὸ παρὰ νὰ ἐξουσιαζώμεθα ὑπὸ τούτου. Διότι ὁ καθεὶς εἶναι τόσον ὁμοιότερος πρὸς τὸν Θεόν, ὅσον περισσότερον εἶναι ἀπὸ τὸ ἐλάττωμα τοῦτο ἀπηλλαγμένος. Ἀλλὰ

(1) Ἐκφρασις πλατωνικῆς καὶ νεοπλαστικῆς.

(2) Κικέρ. De republ. V, 75.

(3) Κικέρ. Tuscul. disp. I, 2, 4.

καὶ εἰς περίπτωσιν ἀκόμη, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι δυνατόν· εἰς τὴν ζωὴν ταύτην νὰ ἐκριζωθῇ ἐντελῶς, διότι δὲν παύει νὰ ἐμβάλλῃ καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους εἰς πειρασμόν, τὸ πάθος τῆς δόξης, ὅς ὑπερνικᾶται τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς δικαιοσύνης, εἰς τρόπον ὥστε, ἐὰν εἰς κάποιον τόπον παραμελοῦνται τὰ πράγματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα περιφρονοῦνται ὑπὸ πάντων, ὑποτιθεμένου, ὅτι ταῦτα εἶναι ἀγαθὰ καὶ ὅμοια, νὰ αἰσχυνηθῇ καὶ νὰ ἐρυθριάσῃ καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἔρως τῶν ἀνθρωπίνων ἐπαίνων καὶ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Διότι τὸ ἐλάττωμα τοῦτο ⁽¹⁾ εἶναι τόσον ἐχθρικὸν πρὸς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν πίστιν, ὅταν ὁ πόθος τῆς δόξης εἰς μίαν καρδίαν εἶναι ἰσχυρότερος ἀπὸ τὸν φόβον καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν, ὥστε εἶπεν ὁ Κύριος: «πῶς δύνασθε ὑμεῖς πιστεῦσαι, δόξαν παρ' ἀλλήλων λαμβάνοντες καὶ τὴν δόξαν τὴν παρὰ τοῦ μόνου Θεοῦ οὐ ζητεῖτε;» ⁽²⁾

Ἐξ ἄλλου διὰ μερικοὺς ἀνθρώπους, οἵτινες εἶχον στηριξέει τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ' ἐφοβοῦντο νὰ τὴν ὁμολογήσουν δημοσίᾳ, λέγει ὁ Εὐαγγελιστής: «ἡγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ περὶ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ.» ⁽³⁾

Αὐτὸ δὲν τὸ ἔκαμαν οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι, διότι, ἐπειδὴ ἐκήρυττον τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς τόπους ἐκεῖνους, ὅπου ὄχι μόνον ἀπεκρούετο — καὶ κατάκεινται, λέγει ὁ Κικέρων, ὅλα τὰ πράγματα ἐκεῖνα, ποὺ περιφρονοῦνται ὑπὸ πάντων οἰκτροῶς παρημελημένα — ἀλλὰ καὶ ἦτο ἀπείρως μισητόν, ἐνθυμούμενοι ὅτι εἶχον ἀκούσει ἀπὸ τὸν ἀγαθὸν Διδάσκαλον, ποὺ ἦτο συγχρόνως καὶ ἰατρὸς τῶν ψυχῶν: «ὅστις δ' ἂν ἀρνήσῃται με ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἀρνήσομαι καὶ γὰρ αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ Πατρὸς μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ⁽⁴⁾ ἢ ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τῶν Θεοῦ» ⁽⁵⁾, οἱ Ἀπόστολοι, λέγω, ἐνθυμούμενοι τοὺς λόγους τούτους, δὲν ἐδίστασαν ἐν μέσῳ ἀναθεματισμῶν καὶ ὕβρεων, ἐν μέσῳ φοβερῶν διωγμῶν καὶ σκληρῶν ποινῶν, νὰ κηρύττουν τὸ Εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων παρὰ τὴν λυσσαλέαν ἐχθρότητα, ποὺ ὠργίαζε γύρω των. Καὶ ὅταν ἐν μέσῳ τῆς περιλάμπρου δόξης, ποὺ ἀπέκτησαν εἰς

⁽¹⁾ Δηλαδή ἡ δοξομανία.

⁽²⁾ Ἰωάν. ε'. 44.

⁽³⁾ Ἰωάν. ιβ'. 43.

⁽⁴⁾ Ματθ. ι'. 33.

⁽⁵⁾ Λουκ. ιβ'. 9.

τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπιτελοῦντες θεῖα ἔργα, ὁμιλοῦντες ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ διάγοντες ἁγιωτάτην ζωὴν· ἀκόμη καὶ ὅταν ἐδάμασαν, κατὰ τινα τρόπον, τὴν σκληρότητα τῶν καρδιῶν καὶ καθίδρυσαν τὴν εἰρήνην, καρπὸν τῆς δικαιοσύνης, δὲν ἐπανεπαύθησαν ἐπ' αὐτῶν, ὥς ἐὰν ἀπετέλουν τὸ τέρας τῆς ἀρετῆς των. Ἀλλ' ἀποδίδοντες καὶ ταύτην εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς χάριτος τοῦ ὁποίου ἦσαν τοιοῦτοι, μετέδιδον τὴν φλόγα ταύτην καὶ εἰς ἐκείνους, τὴν σωτηρίαν τῶν ὁποίων προέβλεπον, μὲ τὸν σκοπὸν, ὅπως ἀγαπήσουν καὶ αὐτοὶ τὸν Θεὸν καὶ γίνουν πρὸς Αὐτὸν ὅμοιοι.

Πράγματι, διὰ νὰ μὴν εἶναι εὐάρεστοι μόνον διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν, τοὺς συνεβούλευσε: Προσέχετε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς· εἰ δέ μήγε μισθὸν οὐκ ἔχετε παρὰ τῷ Πατρὶ ὑμῶν τῷ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. ⁽¹⁾

Προσέτι, διὰ νὰ μὴ παρερμηνεύσουν ὅ,τι ἔλεγε πρὸς αὐτοὺς Ἐκεῖνος, καὶ διὰ νὰ μὴ φοβοῦνται ν' ἀρέσκουν εἰς τοὺς συνανθρώπους των, ὁπότε δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἔρχονται εὐκόλως εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἀπέκρουπτον τὴν ἀρετὴν των· καὶ διὰ νὰ τοὺς διδάξῃ διὰ ποῖον σκοπὸν ὥφειλον νὰ γίνωνται γνωστοί, εἶπεν: «οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα καὶ δοξάσωσι τὸν Πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς Οὐρανοῖς». ⁽²⁾ Ὁχι λοιπὸν «πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς», δηλαδὴ ὅτι δὲν θέλετε ν' ἀπευθύνωνται πρὸς ὑμᾶς, διότι ἐὰν εἰσθε κάτι, δὲν τὸ ὀφείλετε εἰς σᾶς τοὺς ἰδίους, δὲν εἶναι ἔργον σας, ἀλλὰ γίνεται διὰ νὰ δοξασθῇ «ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς» καὶ ὅπως οἱ συνάνθρωποί σας, ἀπευθυνόμενοι πρὸς Ἐκεῖνον, γίνουν καὶ αὐτοὶ ὅμοιοί σας.

Ἦκολούθησαν τὸ παράδειγμά των οἱ Μάρτυρες, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν πραγματικὴν ἀξίαν των, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀνυπόκριτον εὐσέβειαν καὶ τὸν μέγιστον ἀριθμὸν αὐτῶν, ὑπερέβησαν τοὺς Σκαιβόλας, τοὺς Κουρτίους, τοὺς Δεκίους, ὅχι ὑποβάλλοντες ἑαυτοὺς εἰς βασανιστήρια καὶ αὐτοκτονοῦντες, ἀλλ' ὑπομένοντες καρτερικῶς ὅ,τι τοὺς ἔκαμνε νὰ πάσχουν. Οἱ Σκαιβόλοι ὅμως καὶ οἱ Κούρτιοι καὶ οἱ Δέκιοι, ἐπειδὴ ἔζων εἰς μίαν γῆϊνὴν πόλιν καὶ ἐπεδίωκον ὥς σκοπὸν τῆς ἐκτελέσεως ὅλων τῶν καθη-

⁽¹⁾ Ματθ. στ. 1.

⁽²⁾ Ματθ. 5, 16.

κόντων των τὴν σωτηρίαν τῆς γῆϊνης πόλεως ταύτης καὶ ἐνὸς βασιλείου ὅχι τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ τῆς γῆς, ὅχι διὰ τὴν αἰώνιον ζωὴν, ἀλλὰ διὰ τὴν διαδοχὴν θνητῶν ἀνθρώπων, τί ἄλλο ἦτο δυνατόν νὰ ποθοῦν, ἐὰν ὅχι τὴν δόξαν, χάριν τῆς ὁποίας ἐπεθύμουν ν' ἀποκτήσουν κάποιαν ἀθανασίαν εἰς τοὺς ρητορικοὺς λόγους ἐκείνων, ποὺ τοὺς ἐγκωμιάζον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τῆς προσκαίρου ἀμοιβῆς, τῆς δοθείσης ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τοὺς Ῥωμαίους διὰ τὰ χρηστὰ ἤδη των.

Ἐκεῖνοι λοιπόν, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς δὲν ἐδώρησε τὴν αἰωνιότητα μετὰ τῶν ἁγίων ἀγγέλων Του εἰς τὴν θείαν Πολιτείαν, ὅπου ὁδηγεῖ μόνον ἡ ἀληθινὴ εὐσέβεια, ὅχι ἐκείνη, ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζον «λατρείαν», ἀλλ' ἡ λατρεία πρὸς τὸν ἕνα ἀληθινὸν Θεόν· ἐκεῖνοι, λέγω, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν θὰ ἐχάριζε οὔτε κὰν τὴν γῆϊνὴν δόξαν ἐνὸς ἀνθηροτάτου βασιλείου, θὰ ἔμενον χωρὶς καμμίαν ἀμοιβὴν ὀφειλομένην εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς των, διὰ τῶν ὁποίων προσεπάθησαν νὰ λάβουν μεγάλης δόξης τὸν στέφανον. Διότι, διὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι κάμνουν κάτι καλὸν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, δηλαδή διὰ νὰ δοξασθοῦν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, λέγει ὁ Κύριος: «ἄμην λέγω ὑμῖν, οὗτοι ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν». ⁽¹⁾

Τοιουτοτρόπως καὶ αὐτοὶ περιεφρόνησαν τὰ προσωπικά των ἀγαθὰ χάρις εἰς τὴν κοινὴν κληρονομίαν, δηλαδή χάρις εἰς τὴν πολιτείαν καὶ τὰ ταμεῖά της. Ἀντέδρασαν πρὸς τοὺς πειρασμοὺς τῆς πλεονεξίας, ἐμερίμνησαν διὰ τὸ ἀγαθὸν τῆς πατρίδος, ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀνιδιοτελεῖς, «χωρὶς νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ μίαν τῶν κακιῶν ἐκείνων, ποὺ τιμωροῦνται αὐστηρῶς κατὰ τοὺς νόμους των, ἢ ὑπὸ τινος ἄλλου ἀκολάστου πάθους. Δι' ὅλων αὐτῶν τῶν καλῶν ιδιοτήτων, ὥς ἐὰν αὗται ἀποτελοῦσαν τὴν ἀληθινὴν ζωὴν, προσεπάθουν νὰποκτήσουν τιμὰς, ἐξουσίαν καὶ δόξαν· ἐτιμήθησαν ὑπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν, ἐπέβαλον εἰς πολλοὺς λαοὺς τοὺς νόμους των, ἀκόμη δὲ καὶ τώρα ἀναφέρονται μετὰ δόξης εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ἱστορίαν ὅλων σχεδὸν τῶν λαῶν καὶ δὲν ἔχουν λόγους νὰ παραπονοῦνται διὰ τὴν δικαιοσύνην τοῦ ὑπερτάτου Θεοῦ, διότι «οὗτοι ἤδη ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν».

⁽¹⁾ Ματθ. 6, 3.

✓ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'. ✓

Περὶ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἁγίων πολιτῶν τῆς αἰωνίας πόλεως, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ὠφέλιμα τὰ παραδείγματα τῶν ἀρετῶν τῶν Ρωμαίων.

Εἶναι ἀπείρως διαφορετικὴ ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἁγίων, οἱ ὅποιοι πάσχουν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς γηϊνῆς ζωῆς, διὰ ν' ἀποκτήσουν τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ, τῆς τόσον μισητῆς εἰς τοὺς ἀγαπῶντας τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου. Εἶναι ἡ πολιτεία αὐτῆς αἰωνία, οὐδεὶς γεννᾶται εἰς αὐτήν, διότι οὐδεὶς εἰς αὐτήν ἀποθνήσκει. Ἐκεῖ βασιλεύει ἡ ἀληθινὴ καὶ ὁλοκληρωτικὴ εὐδαιμονία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι θεά, ἀλλὰ δῶρον τοῦ Θεοῦ. Ἐκεῖθεν ἐλάβαμεν τὸ ἐνέχυρον τῆς πίστεώς μας, πρὸς τὸ κάλλος τῆς ὁποίας ἀποβλέπομεν, στενάζοντες καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἀποδημίας μας: «ἐκεῖ δὲν ἀνατέλλει τὸν ἥλιόν του ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς,» ἀλλ' ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης προστατεύει μόνον τοὺς ἀγαθοὺς. Ἐκεῖ οὐδεὶς θὰ σπεύσῃ νὰ πλουτίσῃ τὸν δημόσιον θησαυρὸν πρὸς βλάβην τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν ἤδη ἐξηντλημένων. Ἐκεῖ κοινὸς θησαυρὸς εἶναι εἷς καὶ μόνος: ἡ ἀρετή.

Διὰ τοῦτο ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀπέκτησε τόσο μεγάλην ἰσχὺν καὶ ἔκτασιν, καθόσον ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν, ὅχι δὲ μόνον διὰ ν' ἀπονεμηθῇ εἰς τοιούτους ἀνθρώπους τοιαύτη ἀμοιβή, ἀλλὰ καὶ ὅπως οἱ πολῖται τῆς αἰωνίας ἐκείνης πόλεως, κατὰ τὴν ἀποδημίαν των ἐδῶ κάτω ἀκολουθοῦν ἐπιμελῶς καὶ αὐστηρῶς τὰ παραδείγματα ἐκεῖνα, καὶ κατανοήσουν πόσον πρέπει ν' ἀγαποῦν τὴν οὐρανίαν πατρίδα διὰ τὴν αἰωνίαν ζωὴν, ἀφοῦ ἡ γηϊνὴ πολιτεία ὑπῆρξε τόσον προσφιλεῖς εἰς τοὺς κατοίκους της ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Διὰ τὴν ἀπόκτησιν ποίων ἀγαθῶν διεξῆγον πολέμους οἱ Ρωμαῖοι καὶ ποῖα ὠφελήματα παρέσχον εἰς τοὺς λαούς, τοὺς ὁποίους ἐνίκησαν.

Δεδομένου ὅτι αὕτη ἡ θνητὴ ζωὴ διαρκεῖ καὶ τερματίζεται ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου, ποίαν σημασίαν ἔχει δι' ἓνα ἄνθρωπον, πὺν ὀφείλει ν' ἀποθάνῃ, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τίνος ἡγεμόνος διατελεῖ; Ἡ μήπως οἱ Ρωμαῖοι ἐπροξένησαν ἄλλην τινὰ βλάβην

εἰς τοὺς λαούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπέβαλον τοὺς νόμους των, ἀφοῦ τοὺς εἶχον καθυποτάξει, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοῦτο συνέβη κατόπιν πολλῶν ἔνεκα τοῦ πολέμου δεινῶν ; Φυσικά, ἐὰν τοῦτο ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ μὲ μίαν φιλικὴν συμφωνίαν, τὸ πρᾶγμα αὐτὸ θὰ ἐγίνετο μὲ καλύτερον ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ τότε δὲν θὰ ὑφίστατο ἡ δόξα τῶν θριάμβων. Διότι οἱ Ρωμαῖοι ἔζων ὑπὸ τοὺς ἰδίους νόμους, τοὺς ὁποίους ἐπέβαλλον εἰς ἄλλους λαούς.

Ἐὰν τοῦτο συνέβαινε χωρὶς Ἀθρην καὶ Ἐννῶ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴν ὑπῆρχε ἡ Νίκη, ἐφ' ὅσον οὐδεὶς θὰ ὑπῆρχε νικητῆς, διότι οὐδεὶς θὰ εἶχε πολεμήσει, δὲν θὰ ἦτο ἐνιαία καὶ ὁμοιόμορφος ἡ κατάστασις τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν ἄλλων λαῶν ; Πρὸ πάντων δέ, ἐὰν ὑπῆρχεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ συνήθεια, ἡ τόσον εὐπρόσδεκτος καὶ ἀνθρωπιστική, ἡ ἐπικρατήσασα κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, δηλαδὴ ἡ ἀπονομὴ τοῦ δικαιώματος τῆς ῥωμαϊκῆς ἰθαγενείας εἰς τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν λαούς ⁽¹⁾ εἰς τρόπον ὥστε ὅλοι νὰ εἶναι πολῖται Ρωμαῖοι, οὕτως ὥστε ν' ἀποβῇ κοινὸν εἰς ὅλους ὅ,τι ἦτο μόνον τῶν ὀλίγων προνόμιον. Πλὴν τούτου οἱ πληβεῖοι, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον ἰδίας γαίας καὶ ἔζων δαπάνη τοῦ Δημοσίου, τὸ ὅποιον διὰ κοινῆς συμφωνίας ἐξησφάλιζε τὴν διατροφὴν των, διὰ μέσου ἀγαθῶν κυβερνητῶν τοῦ Κράτους, θὰ ἦσαν πολὺ περισσότερον ἱκανοποιημένοι, παρὰ ἐὰν ἐνικῶντο καὶ ἠρπάζετο διὰ τῆς βίας τὸ κράτος των.

Ἐγὼ δὲν βλέπω διόλου ποῖον συμφέρον θὰ εἶχεν ἡ περιοπὴ τοῦ Κράτους ἢ τὰ χρηστὰ ἦθη ἢ καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ὑπουργήματα καὶ τὰ ἀξιώματα, ἐὰν ὑπῆρχον νικηταὶ καὶ ἡττημένοι, ἐξαιρέσει τῆς ἀπολύτως ἀπατηλῆς ἐκείνης ὑπεροψίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δόξης, διὰ τῆς ὁποίας «ἔλαβον τὸν μισθὸν αὐτῶν» ὅσοι, διαφλεγόμενοι ἀπὸ τὸ φοβερὸν τοῦτο πάθος, διεξῆγον πολεμικοὺς ἀγῶνας πρὸς κορεσμόν αὐτοῦ. Μήπως αἱ γαῖαι των δὲν πληρῶνουν φόρους ; Μήπως ἐπιτρέπεται εἰς αὐτοὺς νὰ μάθουν κάτι, πὺ εἰς τοὺς ἄλλους ἀπαγορεύεται ; Μήπως δὲν ὑπάρχουν καὶ εἰς ἄλλας χώρας συγκλητικοί, πὺ δὲν εἶδον ποτὲ τὴν Ρώμην ; Ἐὰν ἐκτοπίσωμεν τὰ ἐγκώμια, τὴν κομπορημοσύνην, τὴν ἐπίδειξιν, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶναι κάτι ἄλλο παρὰ ἄνθρωποι ; Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ διαστροφή τοῦ αἰῶνος ἐπέτρεπε νὰ τιμῶνται ὅλοι οἱ ἐναρετώτεροι, καὶ πάλιν δὲν θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδίδωμεν τόσο μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν, πὺ εἶναι

(1) Τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐχορηγεῖτο κατ' ἀρχάς ὡς προνόμιον εἰς τοὺς ἐλευθέρους τοὺς ἀνήκοντας εἰς μίαν τῶν τριάκοντα φρατριῶν.

ἄνευ βάρους καπνός. "Ας προσπαθήσωμεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν, καὶ ὅσον ἀκόμη ἀφορᾷ αὐτὰ τὰ πράγματα, τοῦ εὐεργετήματος τοῦ Κυρίου Θεοῦ μας. "Ας ἴδωμεν πόσας ἀπολαύσεις περιεφρόνησαν, εἰς ποίους κόπους καὶ μόχθους ὑπεβλήθησαν, πόσα πάθη ἐδάμασαν ἐκεῖνοι, πὺν ἐκρίθησαν ἄξιοι τῆς δόξης, ὡς ἀμοιβῆς τοιούτων ἀρετῶν. "Ας μᾶς χρησιμεύσῃ καὶ αὐτὸ διὰ νὰ θέσωμεν ἐκποδὼν τὴν ὑπεροψίαν. Τότε ἡ πολιτεία ἐκείνη, ὅπου ἐλπίζομεν, ὅτι θὰ δυνηθῶμεν νὰ βασιλεύσωμεν, κατὰ τὴν δοθεῖσαν ἐπαγγελίαν, καὶ ἡ ὁποία ἀπέχει τόσον πολὺ ἀπὸ τὴν γῆιν, ὅσον ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τὴν γῆν, ὅσον ἡ αἰωνία ζωὴ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐφήμερον ζωὴν ἐδῶ κάτω. "Οσον ἡ ἀληθινὴ δόξα διαφέρει ἀπὸ τὸν μάταιον ἔπαινον, ὅσον ἡ κοινωνία τῶν θνητῶν ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῶν ἀγγέλων. "Οσον τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης εἶναι κατώτερον τοῦ φωτὸς Ἐκείνου, πὺν ἔπλασε τὴν σελήνην καὶ τὸν ἥλιον, ἡ πολιτεία, λέγω, αὕτη θ' ἀνοίξῃ τὰς πύλας τῆς εἰς ἡμᾶς. "Ας μὴ φανῇ, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πολιτείας ταύτης δὲν ἔκαμαν τίποτε τὸ σημαντικόν, ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν, ἐξετέλεσαν καλὰ ἔργα καὶ ὑπέστησαν μερικὰς συμφοράς, δεδομένου ὅτι καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον τὴν γῆιν πατρίδα, ἐπετέλεσαν πολλὰ ἔργα καὶ ὑπέστησαν πολλὰ δεινὰ, ἰδίως διότι ἡ ἄφρασις τῶν ἁμαρτιῶν, ἡ ἐνώνουσα καὶ συγκεντρώνουσα τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν αἰωνίαν πατρίδα, ἐπισκιάζει μὲ τὴν ὁμοιότητά της, κατὰ τινὰ τρόπον, τὸ περίφημον ἄσυλον ἐκεῖνο, τὸ καθιδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Ρωμύλου, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἀτιμωρησία παντὸς εἶδους ἐγκληματικῶν πράξεων, συνήνωσε τὸ πλῆθος ἐκεῖνο, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη κατόπιν ἡ περίφημος ἐκείνη πόλις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Πόσον πρέπει ν' ἀπέχουν οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τὸ νὰ καυχῶνται ἐὰν ἔπραξαν κάτι διὰ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν αἰωνίαν πατρίδα, ἀφοῦ οἱ Ρωμαῖοι προέβησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τόσων μεγάλων ἔργων διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν καὶ τὸ γήϊνον Κράτος των.

Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν θὰ ἦτο μεγάλη θυσία τὸ νὰ περιφρονῇ τις ὅλα τὰ δελεάσματα, ὅσον καὶ ἂν εἶναι εὐχάριστα, τῆς παρούσης ζωῆς διὰ τὴν οὐρανίαν καὶ αἰωνίαν ἐκείναν πατρίδα, ἀφοῦ διὰ τὴν πρόσκαιρον καὶ γῆιν πατρίδα ὁ Βροῦτος δὲν ἐδίστασε νὰ θανατώσῃ τὰ ἰδιά του τέκνα. Φρικαλέα ἀπόφασις τὴν ὁποίαν ἡ οὐρανία ἐκείνη πατρίς δὲν ἀναγκάζει κανένα νὰ

ἐκδώσῃ. Ἀναμφιβόλως εἶναι πολὺ δυσκολώτερον νὰ θανατώσῃ κανεὶς τὰ τέκνα του, παρὰ νὰ ἐκτελέσῃ, ὅσα πρέπει, διὰ τὴν οὐρανίαν ταύτην πατρίδα, νὰ ἐλεῇ μὲ γεναιοδωρίαν τοὺς πτωχοὺς ἢ νὰ ἐγκαταλείπῃ διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν δικαιοσύνην τὰ πράγματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια πρέπει, καθὼς φαίνεται, ν' ἀποταμιεύῃ καὶ νὰ διατηρῇ διὰ τὰ τέκνα του ἀκόμῃ καὶ ἐναντίον τοῦ πειρασμοῦ. Διότι δὲν εἶναι τὰ πλούτη ἐκεῖνα, ποὺ ἡμποροῦν νὰ καταστήσουν εὐτυχεῖς ἡμᾶς καὶ τὰ τέκνα μας, διότι δυνατόν νὰ τὰ χάσωμεν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν ἢ νὰ περιέλθουν μετὰ τὸν θάνατόν μας εἰς ὁποιονδήποτε, ἴσως δὲ καὶ εἰς ἐκείνους, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν θέλομεν νὰ περιέλθουν. Πραγματικῶς εὐδαίμονας μᾶς καθιστᾷ ὁ Θεός, ὅστις εἶναι ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος τοῦ πνεύματος. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸν Βροῦτον, ὁ αὐτὸς ποιητής, ποὺ τὸν ἐγκωμιάζει, μᾶς παρουσιάζει ἐν τῷ προσώπῳ του ἓνα παράδειγμα δυστυχίας, δεδομένου ὅτι ὁ Βροῦτος ἐθανάτωσε τὰ ἴδια τὰ τέκνα του. Πράγματι λέγει ὁ ποιητής:

Τὰ τέκνα του εἰς νέους πολέμους παρορμῶντα, διὰ τὴν περιπόθητον ἐλευθερίαν τῶν ἄλλων, ἐθανάτωσεν ὁ δυστυχισμένος πατέρας διὰ νὰ ὁμιλήσουν περὶ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ οἱ ἀπόγονοι.

Εἰς τὸν ἐπόμενον ὅμως στίχον προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσῃ τὸν δύστηνον :

Ὁ ἔρως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ὁ τεράστιος πόθος τῶν ἐπαίνων καταπνίγει τὴν στοργὴν ⁽¹⁾,

Τοὺς Ρωμαίους παρώρμησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν μεγαλειωδῶν ἔργων δύο πάθη, ὁ ἔρως τῆς ἐλευθερίας καὶ ὁ ἀκαταμάχητος πόθος πρὸς τοὺς ἐπαίους τῶν ἀνθρώπων.

Ἐὰν λοιπὸν ἓνας πατέρας δὲν ἐδίστασε νὰ θανατώσῃ τὰ τέκνα του χάριν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων, ποὺ ἀναμφιβόλως θὰ ἀπέθνησκον, καὶ χάριν τῶν ἐπαίνων, ποὺ ἀπονέμονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ἐκπληκτικὸν τὸ ὅτι, ἐὰν διὰ τὴν πραγματικὴν ἐλευθερίαν, ἢ ὁποία μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ κράτος τῆς ἀδικίας, ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ ἀπὸ τὸν διάβολον καὶ ὅχι διὰ τὸν πόθον ἀνθρωπίνων ἐπαίνων, ἀλλὰ τὴν προθυμίαν ν' ἀπαλλάξωμεν τοὺς συνανθρώπους μας ὅχι ἀπὸ τὸν βασιλέα Ταρκίνιον, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς δαίμονας καὶ τὸν ἀρχηγόν των, δὲν θανατώνονται τὰ τέκνα, ἀλλὰ συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν τέκνων τοῦ Χριστοῦ οἱ πτωχοί :

(1) Βιργιλ. Αἰν. VI 820, 823, 824.

Κάποιος ἄλλος περίφημος Ρωμαῖος ὁ Τορκουάτος ⁽¹⁾ ἐθά-
νάτωσε τὸν υἱόν του, ὅχι διότι ἐπολέμησε κατὰ τῆς πατρίδος του,
μάλιστα ὑπὲρ αὐτῆς εἶχε πολεμήσει, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶχε παραβῇ τὴν
ἐντολήν του, δηλαδή τὴν ρητὴν διαταγὴν τοῦ πατρὸς του, πού ἦ-
το καὶ στρατηγός.

Ὁ υἱὸς τοῦ Τορκουάτου ἐπολέμησε μὲ νεανικὸν σθένος καὶ
ἐνίκησε, προκληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ τοῦτο, ὅπως τὸ παρά-
δειγμα τῆς ἀπειθαρχίας μὴ ἀποτελέσῃ ἓνα κακὸν μεγαλύτερον τοῦ
ἀγαθοῦ πὺν ὠφείλετο εἰς τὴν δόξαν τῆς ἐκμηδενίσεως ἐνὸς ἐχθροῦ.
Διὰ ποῖον λόγον λοιπὸν πρέπει νὰ καυχῶνται, ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι,
σεβόμενοι τοὺς νόμους τῆς ἀθανάτου πατρίδος, περιφρονοῦν τὰ
ἀγαθὰ τῆς γῆς, πὺν ἀγαπᾷ κανεῖς πολὺ ὀλιγώτερον παρὰ τὰ ἴδια
τὰ τέκνα του;

Ὁ Φούριος Κάμιλλος, ⁽²⁾ ἀφοῦ ἀπήλλαξε τὴν Ρώμην ἀπὸ
τὸν στυγερὸν τῶν Οὐγίων ζυγόν, κατεδικάσθη εἰς ὑπερορίαν τῇ
εἰσηγήσει φθονερῶν ἀντιπάλων του. Καὶ ὅμως ἔσωσε διὰ δευ-
τέραν φορὰν τὴν ἀγνώμονα πατρίδα τῶν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Γα-
λατῶν, διότι δὲν εἶχεν ἄλλην προσφιλεστέραν πατρίδα, ὅπου θὰ
ἠδύνατο νὰ ζῇ ἐστεμμένος μὲ τῆς δόξης τὸν στέφανον. Πῶς λοι-
πὸν δικαιοῦται νὰ καυχᾶται ἐκεῖνος, κατὰ τοῦ ὁποίου ἐνδεχο-
μένως θὰ ἐπερρίπτετο κατηγορία φοβερὰ ἀτιμωτικὴ ἐκ μέρους
μερικῶν προσωπικῶν του ἐχθρῶν εἰς τὴν Ἑκκλησίαν, καὶ ὁ
ὅποιος, ἀντὶ νὰ πέσῃ εἰς τὰς ἀγκάλας ⁽³⁾ τῶν αἵρετικῶν ἢ νὰ
ἐφεύρῃ μίαν αἵρεσιν αὐτὸς ὁ ἴδιος, θὰ ὑπερήσπιζε μὲ ὅλας τὰς
δυνάμεις αὐτοῦ τὴν Ἑκκλησίαν κατὰ τῆς λίαν ἐπικινδύνου δια-
στροφῆς τῶν αἵρετικῶν; Διότι δὲν ὑπάρχει ἄλλη Ἑκκλησία, δὲν
λέγω, διὰ ν' ἀποκτήσῃ κανεῖς ἀνθρωπίνην δόξαν, ἀλλὰ διὰ ν' ἀ-
πολαύσῃ τὴν αἰώνιον ζωήν.

Ὁ Μούκιος Σκαιβόλας, μὴ δυνάμενος νὰ φονεύσῃ αὐτὸν τὸν
ἴδιον τὸν Πορσένναν καὶ φοβούμενος μήπως, ἀπατώμενος, φο-
νεύσῃ ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ, ἔθηκεν, ἐπὶ παρουσίᾳ του, τὴν δεξιάν
του μέσα σὲ μιὰν ἀναμμένη φωτιά, καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι πολλοὶ
ἄλλοι, προικισμένοι μὲ τὴν αὐτὴν ζέσιν καὶ τὴν αὐτὴν ἀποφασι-
στικότητα, εἶχον ὀρκισθῇ νὰ πολεμήσουν κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς
Τυρρηνίας. Ὁ Πορσέννας πτοηθεὶς πρὸ τῆς ἀνδρείας καὶ τοῦ

(1) Βλ. Α', κεφαλ. 23ον (Σημ.)

(2) Περὶ Βιβλ. Β, κεφάλ. 17ον.

(3) Ἀρὰ γε ὁ Αὐγουστίνος ὑπαινίσσεται τὸν Τερτουλλιανόν, τὸν Βα-
λεντίνον καὶ τὸν Νοβάτον ;

σθένους τοιούτων ἀτρομήτων ἀνδρῶν συνῆψε χωρὶς καμμίαν ἀναβολὴν εἰρήνην μὲ τοὺς Ῥωμαίους. Ποῖος λοιπὸν ἤμπορεῖ νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ἔχει ἀρκετὰ δικαίωματα, διὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἐάν, διὰ νὰ τὴν ἀπολαύσῃ, ἐθυσίασῃ ὅχι μόνον τὸ ἓνα χέρι του, ἀλλὰ καὶ ἔρριψεν ὁλόκληρον τὸ σῶμά του εἰς τὰς φλόγας, ἔπραξεν ὅμως τοῦτο ὅχι οἰκειοθελῶς, ἀλλ' ὑφιστάμενος τὴν βίαν ἐνὸς ἐχθροῦ, ὅστις τὸν κατεδίωκε;

Ὁ Κούρτιος ⁽¹⁾, κεντῶν τὸν ἵππον του, ἐκρημνίσθη πάνοπλος εἰς ἓνα βάρανθρον, διὰ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τοὺς χρησμούς τῶν θεῶν του, διότι οὗτοι ἔδωσαν ἐντολὴν εἰς τοὺς Ῥωμαίους νὰ ρίψουν εἰς τὸ βάρανθρον αὐτὸ ὅ,τι εἶχον πολυτιμότερον. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐννοήσουν τὸ νόημα τοῦ χρησμοῦ καὶ ἐπίστευσαν, ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρῶν περιφήμων εἰς τὴν τῶν ὀπλων σταδιοδρομίαν, ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον, ὅπως, διὰ νὰ ὑπακούσουν εἰς τοὺς θεούς, ριφθῇ ἐντὸς τῆς μοιραίας αὐτῆς ἀβύσσου ἓνας Ῥωμαῖος ἔνοπλος. Ποῖος θὰ τολμήσῃ νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἔκαμε κάτι ἄξιον τῆς αἰωνίου ἐκείνης πατρίδος, ἐάν, ἀφοῦ ἀντεμετώπισεν ἓνα ἐχθρὸν τῆς πίστεώς του, δὲν ἐτόλμησε ν' ἀντιμετωπίσῃ ἐθελουσίως τὸν θάνατον δι' αὐτήν, ἀλλ' ἐδέχθη αὐτὸν παρὰ τοῦ ἐχθροῦ διὰ τῆς βίας; Διότι παρὰ τοῦ Κυρίου του, ποὺ εἶναι ἐπίσης καὶ βασιλεὺς τῆς πατρίδος του, ἤκουσε αὐτὸν τὸν ἀσφαλέστερον χρησμόν: «Καὶ μὴ φοβηθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτείνοντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι· φοβηθῆτε δὲ μᾶλλον τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ» ⁽²⁾.

Οἱ Δέκιοι ⁽³⁾ ἐρρίφθησαν εἰς τὸν θάνατον, ὅπως διὰ τῆς ἐκμηδενίσεώς των καὶ τῆς θυσίας τοῦ αἵματός των καταπραΰνουν τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν καὶ ἀπελευθερωθῇ ὁ Ῥωμαϊκὸς στρατός. Δὲν ἔχουν ἄράγε δικαίωμα νὰ ὑπερηφανεύωνται οἱ ἄγιοι Μάρτυρες, ἐὰν ἐπετέλεσαν ἓνα ἔργον δυνάμενον νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν αἰώνιον πατρίδα, ὅπου βασιλεύει ἡ ἀληθινὴ καὶ αἰδὶος εὐδαιμονία, ἐφ' ὅσον συναμιλλῶνται παρ' αὐτοῖς ἡ πίστις πρὸς τὴν εὐσπλαγχνίαν, ἡ εὐσπλαγχνία πρὸς τὴν πίστιν, καὶ ἐφ' ὅσον ἀγαποῦν ὅχι μόνον τοὺς ἀδελφούς των, χάριν τῶν ὁποίων ἔχυσαν τὸ αἷμά των, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐχθρούς των συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου των;

Ὁ Μάρκος Πούλβιλλος, ἐνῶ ἀφίερωνε τὸν ναὸν ἐν ὀνόματι

⁽¹⁾ Περβλ. Βιβλ. Δον, κεφάλ. 20.

⁽²⁾ Ματθ. ι', 28.

⁽³⁾ Περβλ. βιβλ. Δον, κεφάλ. 20.

τοῦ Διός, τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, μολονότι τοῦ ἀνηγγέλθη κακοβούλως παρὰ προσώπων οὐτιδανῶν καὶ φθονερῶν ὁ θάνατος τοῦ υἱοῦ του, ὅπως, θορυβούμενος ἀπὸ τὴν ἀναγγελίαν ταύτην, ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν ἱεροτελεστείαν, καὶ ὅπως διὰ τοῦ τρόπου τούτου δυνηθῇ ν' ἀποκτήσῃ τὴν δόξαν τῆς τοιαύτης ἀφιερώσεως ὁ συνύπατός του, περιεφρόνησε τόσον πολὺ τὴν ψευδῇ αὐτὴν εἰδησιν, ὥστε, πλὴν τούτου, διέταξε νὰ ριφθῇ τὸ πτώμα τοῦ υἱοῦ του ὁποῦδήποτε ἄνευ ταφῆς, (εἰς τόσον μεγάλον βαθμὸν τὸ πάθος τῆς δόξης κατέπνιξεν εἰς τὴν καρδίαν του τὸν πόνον διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ υἱοῦ του) (1). Ποίαν σημαντικὴν προᾶξιν θὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἐξετέλεσε διὰ τὸ κήρυγμα τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, χάρις εἰς τὸ ὁποῖον οἱ πολῖται τῆς οὐρανίου πατρίδος συνέρχονται ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ ἀπείρους πλάνης· ποίαν προᾶξιν, λέγω, σημαντικὴν δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἐξετέλεσεν ἐκεῖνος, ὅστις, ἐνῶ ἦτο περίλυπος ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἐνταφιάσῃ τὸν πατέρα του, ἤκουσε παρὰ τοῦ Κυρίου : «ἀκολούθει μοι καὶ ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς» (2).

Ὁ Μάρκος Ρήγουλος (3), διὰ νὰ μὴ παραβῇ τὸν ὄρκον, ποὺ ὤμοσεν εἰς τοὺς σκληροὺς ἐχθρούς, ἐπέστρεψεν ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀπὸ τὴν Ρώμην, διότι, ἐπειδὴ οἱ Ρωμαῖοι ἤθελον νὰ τὸν κρατήσουν, φέρεται εἰπών, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ κατέχῃ ἐν Ρώμῃ τιμητικὸν ἀξίωμα, ἐφ' ὅσον ὑπῆρξε δοῦλος τῶν Καρχηδονίων. Οἱ δὲ Καρχηδόνιοι, ἐλειδῇ ὁ Ρήγουλος ὠμίλησεν ἐναντίον των ἐν τῇ Συγκλήτῳ τὸν ἐθανάτωσαν ἐν μέσῳ φορικαλέων βασάνων. Ποῖα λοιπὸν βασανιστήρια δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιφρονῇ κανεὶς διὰ τὴν πίστιν μας εἰς τὴν οὐράνιον ἐκείνην πατρίδα εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ὁποίας μᾶς ὁδηγεῖ αὐτὴ αὕτη ἡ πίστις μας; Ἡ τί δὲν ὀφείλομεν ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν δι' ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπεδαψίλευσε διὰ τῆς πίστεως, ποὺ ὀφείλομεν εἰς Αὐτόν, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος, ὁ Ρήγουλος διὰ νὰ τηρήσῃ τὴν πίστιν, τὴν ὁποῖαν ὤμοσεν εἰς τοὺς Καρχηδονίους, ὑπέστη τόσας βασάνους ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς αὐτοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδος του

Κατὰ τίνα τρόπον οἱ χριστιανοὶ θὰ τολμήσουν νὰ ὑπερηφανεύωνται διὰ τὴν πενίαν των, τὴν ὁποῖαν ἐνηγκαλίσθησαν ἐθε-

(1) Ἡ ψευδὴς εἰδησις περὶ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ του εἶχεν ἐξυφανθῇ ἐκ φθόνου καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ συναδέλφου του ὑπάτου Βαλερίου Πουμπλικόλα.— (Πλούτ. Πουμπ. 14.—Λίβ. ἐργ. μνημν. 8)

(2) Ματθ. η', 22.

(3) Περβλ. βιβλ. Αον, κεφαλ. 15.

λουσίως, διὰ νὰ δύνανται νὰ βαδίζουν ταχύτερον κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν των εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἐκείνην, ὅπου ἀληθινὸς πλοῦτος εἶναι ὁ Θεός, ἐὰν ἤκουσαν ἢ ἐδιάβασαν, ὅτι ὁ Λούκιος Βαλέριος ⁽¹⁾ ἀπέθανε τόσον πτωχός, διαρκούσης τῆς ὑπατίας του, ὥστε ἡ κηδεία του ἐγένετο διὰ λαϊκοῦ ἐράνου; Ἐὰν ἤκουσαν ἢ ἀνέγνωσαν, ὅτι ὁ Κουίντιος Κινκιννάτος, ποὺ δὲν κατεῖχε παρὰ μόνον τέσσαρα πλέθρα ⁽²⁾ γῆς, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργει αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐγκατέλειπε τὴν ἀροτριώσιν τῶν ἀγρῶν του, διότι διωρίσθη δικτάτωρ δηλαδὴ εἰς ἀξίωμα ἀνώτερον τοῦ ὑπατικοῦ τοιούτου, καὶ ὅτι ἀφοῦ κατετρόπωσε τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀπέκτησε μεγάλην δόξαν, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν αὐτὴν πενίαν, ὅπως καὶ πρότερον; Ὡ, πῶς θὰ τολμήσῃ νὰ ὑπερηφανευθῇ, ὅτι ἔκαμε κάτι ἄξιον προσοχῆς ἓνας ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος δὲν ἄφησε τὸν ἑαυτὸν του ν' ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν αἰώνιον ἐκείνην πατρίδα, παρορμώμενος ἀπὸ τὰ ψευδῆ ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὅταν μάθῃ ὅτι ὑπῆρξεν ἀδύνατον εἰς τὸν Πύρρον, βασιλέα τῆς Ἡπείρου, νὰ πείσῃ τὸν Φαβρίκιον ⁽³⁾ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ῥωμαϊκὴν ἰθαγένειάν του καὶ ἐξαποστείλῃς εἰς αὐτὸν πολύτιμα δῶρα, ὑπεσχεθῇ, ὅτι θὰ τοῦ παρεχώρῃ τὸ τέταρτον τοῦ βασιλείου του; Ὁ Φαβρίκιος ὁμῶς προέκρινε νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν Ρώμην ὡς ἰδιώτης πτωχός.

Διότι, ὅταν ἡ Δημοκρατία ἐκείνη, δηλαδὴ ἡ κληρονομία τοῦ λαοῦ, τῆς πατρίδος τὸ κοινὸν ἀγαθόν ⁽⁴⁾ ἦτο πλουσιωτάτη καὶ εὐδαιμονεστάτη ὑλικῶς, οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν τόσον πτωχοὶ ὡς ἄτομα εἰς τὰς οἰκογενειακὰς των ἐστίας, ὥστε εἰς ἕξ αὐτῶν, ⁽⁵⁾ ὅστις ὑπῆρξε δύο φορές ὑπάτος, ἐξεδιώχθη ἀπὸ τὴν Σύγκλητον τῶν πτωχῶν ἐκείνων ἀνθρώπων, διότι ἀνεκαλύφθη, ὅτι εἶχεν εἰς τὴν οἰκίαν του ἐντὸς δοχείων δέκα λίβρας ἀργύρου. Τόσον ἦσαν πτωχοὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἀπὸ τὰς θριαμβευτικὰς ἐπιχειρήσεις τῶν ὁποίων εἶχε πλουτήσῃ ὁ δημόσιος θησαυρός.

Τώρα, ὁπότε οἱ Χριστιανοὶ ἔχουν κοινὰ τὰ ὑπάρχοντά των

⁽¹⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ Π. Βαλερίου Πουμπλικόλα (Λιβ. II, 16).

⁽²⁾ Πλέθρον, jugerum, μέτρον ἀγροῦ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις, μήκους 240 ποδῶν καὶ πλάτους 120.

⁽³⁾ Εἶναι ὁ Γάϊος Φαβρίκιος Λουσῖνος γνωστὸς διὰ τὴν ἀνιδιοτέλειαν καὶ τὴν ἐντιμότητά του.

⁽⁴⁾ Τὸν ὅρισμόν τοῦτον τῆς δημοκρατίας παρέλαβεν ὁ Αὐγουστῖνος ἀπὸ τὸν Κικέρωνα. (De rep. I, 25).

⁽⁵⁾ Οὗτος ἦτο ὁ Π. Κορνήλιος Ρουφῖνος, ὁ ὁποῖος ἐξεδιώχθη ἀπὸ τὴν Σύγκλητον κατὰ τὸ ἔτος 275 π. Χ.

δι' ἓνα εὐγενέστερον σκοπὸν συμφώνως πρὸς ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ⁽¹⁾ διὰ τὰ παρέχεται εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ὅσον τοῦ χρειάζεται καὶ διὰ τὰ μὴν ἡμπορῇ τὰ εἶπη κανεῖς, ὅτι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τυγχάνει ἀτομικὴ ἰδιοκτησία του, ἀλλὰ διὰ τὰ εἶναι τὰ πάντα κοινά, οἱ Χριστιανοί, λέγω, μήπως δὲν ἐννοοῦν, ὅτι δὲν ἔχουν κανένα λόγον τὰ ὑπερηφανεύονται δι' αὐτό, ἐφ' ὅσον διὰ τὰ λάβουν μέρος εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν Ἀγγέλων, πράττουν σχεδόν ὅ,τι ἔπραττον οἱ Ἐθνικοί, διὰ τὰ διαιωνίσουν τὴν δόξαν τῶν Ρωμαίων;

Αὐτὰ καὶ ἄλλα γεγονότα, ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων των, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστά, πῶς ἐγκωμιάζοντο μετὸς αἵγλην, ἐὰν ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία δὲν ἠϋξάνετο καὶ δὲν ἐπεξετείνετο κατὰ μῆκος καὶ πλάτος διὰ λαμπροτάτων πολεμικῶν θριάμβων; Εἰς τοὺς Ρωμαίους ἐδόθη ἡ ἀμοιβὴ ἐκείνη, τὴν ὁποῖαν ἐπόθουν καὶ ἠϋχοντο, διὰ μέσου τῆς αὐτοκρατορίας ἐκείνης τῆς τόσον ἐκτενοῦς καὶ τόσον μεγάλῃς χρονικῆς διαρκείας, τῆς τόσον ἐνδόξου καὶ διασήμου διὰ τὰς ἀρετὰς τόσων ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, αἱ ὁποῖαι παρέχονται εἰς ἡμᾶς ὡς παράδειγμα μιᾶς παλαιότερας ἀναγκαίας. Δὲν θὰ ἔχωμεν συνεπῶς λόγους τὰ ἐρυθριάσωμεν, ἐὰν διὰ τὴν ἐνδοξοτάτην πολιτείαν τοῦ Θεοῦ, ἀσκήσωμεν τὰς ἀρετὰς ἐκείνας, αἵτινες ὁμοιάζουν μετὰ τὰς ἐναρέτους ἐνεργείας τῶν Ἐθνικῶν διὰ τὴν δόξαν μιᾶς γῆϊνης πολιτείας. Ἀσκοῦντες δὲ τὰς ἀρετὰς ταύτας, δὲν πρέπει τὰ παρασυρθῶμεν ἀπὸ τὴν ὑπεροψίαν, διότι, καθὼς λέγει ὁ Ἀπόστολος, «λογίζομαι γὰρ ὅτι οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς.» ⁽²⁾

Ἀλλά, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ ἐφημέρου δόξης, ἡ ἐνάρετος ζωὴ τῶν Ρωμαίων ἐφαίνετο ἀξιέπαινος, τοῦτο δὲ διευκρινίζει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ θανατώσαντες τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ Καινὴ Διαθήκη, φέρουσα εἰς φῶς ἐκεῖνο, ποὺ ἦτο συγκεκαλυμμένον εἰς τὴν Παλαιάν, πιστεύουν ὅτι ὀφείλομεν τὰ λατρεύωμεν τὸν ἓνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν, ὅχι διὰ τὰ γῆϊνα καὶ πρόσκαιρα ἀγαθὰ, τὰ ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας ἐπιδεικνυόμενα εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς κα-

(1) «Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς». β, 45.

«Τοῦ δὲ πλήθους τῶν πιστευσάντων ἦν ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία καὶ οὐδὲ εἰς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ ἔλεγον ἴδιον εἶναι, ἀλλ' ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κοινά.» δ', 32.

(2) Ρωμ. η', 18.

κοὺς ἀδιακρίτως, ἀλλὰ διὰ τὴν αἰώνιον ζωὴν καὶ διὰ τὰ ἀθάνατα δῶρα, ὥς καὶ διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν οὐράνιον πατρίδα. Οἱ Ἰουδαῖοι, λέγω, ἐδωρήθησαν ὥς λεία εἰς τὴν δόξαν τῶν Ῥωμαίων ἐκείνων ⁽¹⁾, ὅπως οὗτοι, οἵτινες ἐπεδίωξαν καὶ ἀπέκτησαν τὴν γηϊνὴν δόξαν, δυνηθοῦν νὰ νικήσουν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι διὰ στυγερῶν κακουργημάτων ἀπηνήθησαν καὶ ἐθανάτωσαν Ἑκκεῖνον, ποὺ μᾶς χαρίζει τὴν ἀληθινὴν δόξαν καὶ μᾶς κάμνει μετόχους τῆς αἰωνίου πατρίδος ἐν οὐρανοῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τοῦ πάθους τῆς δόξης καὶ τοῦ πάθους τῆς κυριαρχίας.

Ἀναμφιβόλως μεταξὺ τοῦ πάθους τῆς δόξης καὶ τοῦ πάθους τῆς κυριαρχίας ὑπάρχει κάποια διαφορά. Διότι, ὅστις ἀγαπᾷ πάρα πολὺ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν, ποθεῖ διακαῶς καὶ νὰ κυριαρχῇ. Πάντως οἱ ἐπιδιώκοντες τὴν ἀληθινὴν δόξαν, ὥς πρὸς καὶ μόνον τοὺς ἀνθρωπίνους ἐπαίνους, συγκατανεύουν, διὰ νὰ μὴν ἀπαρέσκουν εἰς τοὺς σκεπτομένους ὀρθῶς. Τῷ ὄντι εἰς τὰ ἥθη ὑπάρχουν πολλὰ καλὰ σημεῖα, περὶ τῶν ὁποίων πολλοὶ κρίνουν ὀρθῶς, μολονότι δὲν τὰ κατέχουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι. Διὰ τῶν τοιούτων ἀρετῶν ἐπιζητοῦν ν' ἀποκτήσουν τὴν δόξαν καὶ τὴν ἐξουσίαν, δηλαδή τὴν κυριαρχίαν, περὶ αὐτῶν δὲ λέγει ὁ Σαλλούστιος: «ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνος ⁽²⁾ ἀκολουθεῖ τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἀλήθειαν».

Τοῦναντίον ὁ ἐπιθυμῶν νὰ κυριαρχῇ καὶ νὰ κυβερνᾷ, χωρὶς νὰ ποθῇ τὴν δόξαν, ἢ ὁποία τὸν κάμνει νὰ φοβῇται, μήπως ἀπαρέσκη εἰς τοὺς κρίνοντας δικαίως τὰ πράγματα, προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν του διὰ τῶν καταφανεστέρων κακουργημάτων. Διὰ τοῦτο ὁ ἐπιδιώκων τὴν δόξαν εἴτε προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀποκτήσῃ διὰ τῆς εὐθείας ὁδοῦ, εἴτε διὰ τῆς ἀπάτης καὶ τοῦ δόλου, μολονότι θέλει νὰ φαίνεται χρηστὸς ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ὅμως τοιοῦτος πραγματικῶς. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀκριβῶς εἶναι

(1) Δηλαδή ἐτιμωρήθησαν, διότι δὲν ἐπίστευσαν εἰς τὸν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθέντα θεῖον λόγον καὶ ἰδίως διότι ἐθανάτωσαν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν.

(2) Δηλαδή ὁ ἐνάρετος, ὁ ἔχων πραγματικὴν ἀξίαν, ὁ χρηστὸς ἄνθρωπος. (Σαλλούστ. Catil. 11).

μεγάλη ἀρετὴ δι' ἓνα ἐνάρετον ἄνθρωπον νὰ περιφρονῇ τὴν δόξαν, διότι ἡ τοιαύτη περιφρόνησις εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν Θεόν, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸν κρίνουν.

Πράγματι, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν ἔχη κάμει ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἀνθρώπων, διὰ νὰ φανῇ περιφρόνητὴς τῆς δόξης, ἐὰν πιστεύῃ, ὅτι ἔκαμε τοῦτο διὰ ν' ἀποκτήσῃ μεγαλύτερον ἔπαινον, δηλαδὴ μεγαλυτέραν δόξαν, δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἐπιχειρήσῃ, ἐνώπιον τῆς γνώμης ἐκείνων, οἱ ὅποιοι τὸν ὑποπτεύονται, ν' ἀποδείξῃ ὅτι εἶναι διαφορετικὸς παρ' ὅ,τι αὐτοὶ τὸν πιστεύουν. Πλὴν ὅμως ὁ περιφρονῶν τὴν κρίσιν τῶν συνανθρώπων του, οἱ ὅποιοι τὸν ἐπαινοῦν, περιφρονεῖ καὶ τὰς αὐθαιρέτους ὑποψίας των, ἐὰν δὲ εἶναι χρηστὸς ἄνθρωπος, δὲν περιφρονεῖ τὴν σωτηρίαν τους. Διότι ἐκεῖνος, ποὺ ἔλαβε τὴν ἀρετὴν παρὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, διαπνέεται ἀπὸ τόσον μεγάλον ἔρωτα πρὸς τὴν δικαιοσύνην, ὥστε ἀγαπᾷ καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἐχθροὺς του, καὶ τοὺς ἀγαπᾷ κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐπιθυμῇ, ὅπως οἱ κατήγοροί του, οἵτινες τὸν μισοῦν, διορθωθοῦν ὑπὸ ἡθικὴν ἔποψιν, διὰ νὰ τοὺς ἔχη συντρόφους τοῦ ὅχι εἰς τὴν γῆιν, ἀλλ' εἰς τὴν οὐράνιον πατρίδα. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ ἐκείνους, ποὺ τὸν ἐπαινοῦν, μολονότι δὲν ἀποδίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τοὺς ἐπαίνους των, πάντως ἐκτιμᾷ ὅχι ὀλίγον τὴν φιλίαν των, δεδομένου δὲ ὅτι τὸν ἐπαινοῦν, δὲν θέλει νὰ τοὺς ἐξαπατήσῃ, διὰ νὰ μὴν ἐξαπατήσῃ ἐκείνους, ποὺ τὸν ἀγαποῦν. Διὰ τοῦτο καταβάλλει κάθε προσπάθειαν, ὅπως ἀναπέμπωνται μᾶλλον ἔπαινοι πρὸς Ἐκεῖνον, ἀπὸ τὸν ὅποιον ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει ὅ,τι δικαίως ἐπαινεῖται εἰς αὐτόν. Ἐκεῖνος δέ, ὅστις περιφρονεῖ μὲν τὴν δόξαν, ἀλλ' ἐκλιπαρεῖ ἀπλήστως τὴν κυριαρχίαν, ὑπερβαίνει καὶ αὐτὰ τὰ κτήνη εἰς ἐγκλήματα καὶ ἀκολασίαν. Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν μερικοὶ Ρωμαῖοι, διότι δὲν ἔλειπεν ἀπ' αὐτοὺς τὸ πάθος τοῦ κυριαρχεῖν, μολονότι δὲν ἐλάμβανον διόλου ὑπ' ὄψιν των τὴν καλὴν φήμην. ⁽¹⁾ Ἡ ἱστορία μᾶς ἀποκαλύπτει, ὅτι ὑπῆρξαν πολλοὶ τοιοῦτοι, ἀλλ' εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κακίας ταύτης καί, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸν κρημνὸν τῆς ἔφθασε πρῶτος ὁ αὐτοκράτωρ Νέρων,

(1) «Φήμη γάρ τε κακὴ πέλεται, κούφη μὲν ἀεῖραι ῥεῖα μαλ', ἀργαλέη δὲ φέρειν, χαλεπὴ δ' ἀποθέσθαι· φήμη δι' οὗ τις πάμπαν ἀπόλλυται, ἣν τινα πολλοὶ λαοὶ φημιζωσι· θεὸς νὰ τίς ἐστί καὶ αὕτη.» (Ἡ δυσφημία εἶναι ἐλαφρά, διὰ νὰ τὴν διαδίδῃ κανεὶς εὐκολώτερα μὰ εἶναι βαρεῖα νὰ τὴ βαστᾷς καὶ δύσκολη γιὰ νὰ τὴ βγάλῃς ἀπὸ πάνω σου. Καμμιά φήμη δὲν χάνεται ὁλότελα, ὅταν πολλοὶ ἄνθρωποι τὴν διαδώσουν, διότι εἶναι καὶ αὕτη θεά). Ἡσιόδ. ἔργ. καὶ Ἡμέρ. στ. 760.

ὅστις ἦτο τόσο διεφθαρμένος, ἀνήμερος καὶ ἀκόλαστος, ὥστε ἐπιστεύετο, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένη κανεὶς ἀπ' αὐτὸν οἶαν-δήποτε ἀρρενωπὴν ἀπόφασιν, προξενούσαν φόβον, καὶ τόσο σκληρός, ὥστε δὲν θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ φαντασθῇ, ἐὰν δὲν τὸν ἐγνώριζε, ὅτι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου ὑπῆρχεν ἵχνος τρυφερότητος.

Ὅπως δὲ ἦτο τόσο διεφθαρμένος, ἀνήμερος καὶ ἀκόλαστος, ὥστε ἐπιστεύετο, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένη κανεὶς ἀπ' αὐτὸν οἶαν-δήποτε ἀρρενωπὴν ἀπόφασιν, προξενούσαν φόβον, καὶ τόσο σκληρός, ὥστε δὲν θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ φαντασθῇ, ἐὰν δὲν τὸν ἐγνώριζε, ὅτι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου ὑπῆρχεν ἵχνος τρυφερότητος.

Ὅπως δὲ ἦτο τόσο διεφθαρμένος, ἀνήμερος καὶ ἀκόλαστος, ὥστε ἐπιστεύετο, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένη κανεὶς ἀπ' αὐτὸν οἶαν-δήποτε ἀρρενωπὴν ἀπόφασιν, προξενούσαν φόβον, καὶ τόσο σκληρός, ὥστε δὲν θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ φαντασθῇ, ἐὰν δὲν τὸν ἐγνώριζε, ὅτι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου ὑπῆρχεν ἵχνος τρυφερότητος.

Ὅπως δὲ ἦτο τόσο διεφθαρμένος, ἀνήμερος καὶ ἀκόλαστος, ὥστε ἐπιστεύετο, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ περιμένη κανεὶς ἀπ' αὐτὸν οἶαν-δήποτε ἀρρενωπὴν ἀπόφασιν, προξενούσαν φόβον, καὶ τόσο σκληρός, ὥστε δὲν θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ φαντασθῇ, ἐὰν δὲν τὸν ἐγνώριζε, ὅτι εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τούτου ὑπῆρχεν ἵχνος τρυφερότητος.

«Θὰ εἶναι δι' ἐμὲ ἐνέχυρον εἰρήνης τὸ νὰ σφίξω τὴν δεξιάν ἐνὸς τυράννου» (3), ἀλλαχοῦ δὲ κατὰ τρόπον ἀρκούντως σαφῇ λέγεται περὶ τοῦ Θεοῦ «βασιλεύων ἄνθρωπον ὑποκριτὴν ἀπὸ δυσκολίας λαοῦ» (4).

Ἐδειξα ἀρκούντως, ὅσον ἠμπόρεσα, διὸ ποῖον λόγον ὁ Θεός, ὁ ἀληθινὸς καὶ δίκαιος, ἐβοήθησε τοὺς Ρωμαίους ἐκείνους, ποὺ ἦσαν χρηστοὶ καὶ ἐνάρετοι, συμφώνως πρὸς μερικοὺς κανόνας τῆς γηϊνῆς πολιτείας, ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν δόξαν μιᾶς τόσον μεγάλης αὐτοκρατορίας. Ἴσως ὅμως νὰ ὑπῆρξε καὶ ἄλλη τις αἰτία περισσότερον ἀπόκρυφος, ὀφειλομένη εἰς τὰς ἀγαθὰς ιδιότητας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, αἰτία περισσότερον γνωστὴ εἰς τὸν Θεὸν παρὰ εἰς ἡμᾶς, διὰ ν' ἀντιληφθοῦν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι πραγματικῶς εὐσεβεῖς τὴν ἐξῆς ἀλήθειαν : οὐδεὶς δύναται νὰ κατέχη τὴν ἀληθινὴν ἀρετὴν ἄνευ τῆς ἀληθινῆς εὐσεβείας, δηλαδὴ ἄνευ τῆς λατρείας τοῦ ἐνὸς καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι ἀληθινὴ ἡ ἀρετὴ ἐκείνη, ἡ ἐπιδιώκουσα ὡς σκοπὸν τὴν

(1) Παροιμ. η', 15, 16.

(2) Τύραννος ἐσήμαινεν ἀρχικῶς τὸν βασιλέα, τὸν μονάρχην.

(3) Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni. Βίβλ. Αἰν. VII, 266.

(4) Ἰώβ, λδ', 30.

ἀπόκτησιν ἀνθρωπίνης δόξης. Πάντως ὅμως ὅσοι δὲν εἶναι πολῖται τῆς αἰωνίου πόλεως, ἡ ὁποία εἰς τὰς Ἱερὰς Γραφὰς ὀνομάζεται οὐράνιος πόλις ⁽¹⁾, εἶναι χρησιμώτεροι εἰς τὴν γῆνιν πολιτείαν, ὅταν κατέχουν τὴν τελείαν ἀρετὴν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, παρ' ὅσον ἡμποροῦν νὰ εἶναι ὅταν δὲν τὴν κατέχουν. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ ἐκείνους, πού εἶναι πραγματικῶς εὐσεβεῖς καὶ διάγουν ἡθικὸν βίον, ἐὰν κατέχουν ἐπίσης καὶ τὴν τέχνην τοῦ κυβερνᾶν τοὺς λαούς, δὲν ὑπάρχει μεγαλυτέρα εὐτυχία παρὰ ἐὰν τοιοῦτοι ἄνδρες, ἐλέω Θεοῦ, ἀποκτοῦν τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν. Τοιοῦτοι ἄνδρες δὲν ἀποδίδουν παρὰ μόνον εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὰς ἀρετάς, πού δύνανται νὰ κατέχουν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ὅσον δήποτε καὶ ἂν εἶναι περιφανεῖς, διότι Ἐκεῖνος ἐδῶρησε ταύτας εἰς τοὺς ποθοῦντας τὴν χάριν Του, εἰς τοὺς πιστεύοντας εἰς Αὐτόν, καὶ Αὐτὸν ἱκετεύουν, συγχρόνως δὲ ἀντιλαμβάνονται τί λείπει ἀπ' αὐτοὺς διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὴν τελείαν δικαιοσύνην, ἥτις εἶναι ἐκείνη, πού βασιλεύει εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἁγίων Ἀγγέλων, πρὸς τὴν ὁποίαν προσπαθοῦν μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις αὐτῶν νὰ πλησιάσουν. Ὅσονδὴποτε καὶ ἂν ἀπαιτῇται καὶ ἐγκωμιάζεται ἡ ἀρετὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία, χωρὶς εὐσέβειαν, ἐπιδιώκει τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, δὲν δύναται νὰ παραβληθῇ οὔτε μὲ τὰς ἀσθενεστεράς ἀρχὰς τῆς ἀρετῆς τῶν Ἀγίων, ἢ ἐλπὶς τῶν ὁποίων συνίσταται εἰς τὴν χάριν καὶ τὸ ἔλεος τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ἐὰν αἱ ἀρεταὶ ἐπεδίωκον ὡς σκοπὸν τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο δὰ ἦτο τόσον ἐπονείδιστον, ὅσον ἐὰν ἐπιδίωκον τὰς σωματικὰς ἡδονάς.

Οἱ φιλόσοφοι, ⁽²⁾ οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὡς ὕψιστον ἀγαθὸν

⁽¹⁾ Ψαλμ. XLVI, 4, XLVIII, 1, LXXXVII, 3.

⁽²⁾ Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ἐννοεῖ τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τοὺς Ἐπικουρεῖους. Ἡ ἀρετὴ εἶναι κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς, τὸ ὑπέρτατον ἰδανικόν, πρὸς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ κατατείνῃ ὁ σοφός. Ὅθεν ἡ ἀρετὴ δεόν ν' ἀσκῇται χάριν ἑαυτῆς καὶ δι' ἑαυτήν. Πάντως ἡ ἡθικὴ τῶν Στωϊκῶν καὶ ὁ ἀσκητισμὸς των διαφέρουν ῥιζικῶς ἀπὸ τὴν ἡθικὴν καὶ τὸν ἀσκητισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Θεὸς τῶν Στωϊκῶν δὲν εἶναι ὁ προσωπικὸς Θεός, ὁ δυνάμενος νὰ ἐμπνεύσῃ τὰ συναισθήματα τὰ ὁποῖα ἐμπνέει εἰς τοὺς Χριστιανούς ὁ Θεάνθρωπος. Ὁ Ζεὺς τῶν Στωϊ-

τὴν ἀρετὴν, διὰ τὰ κάμουν τὰ ἐρυθριάσουν μερικοὶ ἄλλοι φιλόσοφοι, οἵτινες ἐπαινοῦν μὲν τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ τὴν ἐκλαμβάνουν μόνον ὡς μέσον ὑλικῶν ἀπολαύσεων καὶ πιστεύουν, ὅτι τὰ ὑλικά ἀγαθὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκωνται αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἡ δὲ ἀρετὴ πρέπει ν' ἀποσκοπῇ μόνον τὴν ἀπόκτησίν των, ἀπεικονίζουσαν φραστικῶς τὴν ἡδονὴν ὡς μίαν ἄβραν βασίλισσαν καθημένην ἐπὶ θρόνου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὗρίσκονται ὡς δοῦλαι αἱ ἀρεταί, ἀναμένουσαι τὰ νεύματά της διὰ τὰ ἐκτελέσουν τὰς ἐντολάς της, ἡ δὲ βασίλισσα συνιστᾷ εἰς αὐτάς τὴν Σωφροσύνην, ἡ ὁποία, ἐποπτεύουσα, ἐξετάζει τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον θὰ βασιλεύῃ ἡ Ἡδονὴ καὶ θὰ διατηρῇ τὸν θρόνον της. ⁽¹⁾

Ἡ ἐν λόγῳ βασίλισσα διατάσσει τὴν Δικαιοσύνην νὰ προβῇ εἰς ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρας ἀγαθοεργίας, ὅπως ἀποκτήσῃ περισσοτέρους φίλους διὰ τὰς ἀνέσεις τοῦ σώματος, νὰ μὴ κάμῃ ἄδικον εἰς κανένα, διὰ τὴν ἀποφύγῃ, ὅπως διακινδυνεύσῃ, λόγῳ τῆς βιαιότητος τῶν νόμων, ἡ ἀσφάλεια τῆς ἡδονῆς. Παραγγέλλει εἰς τὴν Καρτερίαν, ὅπως, ἐὰν προσβληθῇ τυχὸν ἀπὸ πόνους τὸ σῶμα, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἡμποροῦν νὰ προκαλέσουν τὸν θάνατον, διατηρήσῃ πάντοτε τὴν κυριαρχίαν του δηλαδή τὴν ἡδονήν, ἰσχυρῶς εἰς τὴν σκέψιν του, καὶ τοῦτο ὅπως

κὼν εἶναι ὁ παγκόσμιος νόμος, ἡ Εἰμαρμένη, ἡ διέπουσα τὰ πάντα. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν ν' ἀγαπῶμεν οὔτε τὸν παγκόσμιον νόμον οὔτε τὴν Εἰμαρμένην, ὅπως ἀγαπῶμεν ἓνα ὑπέρτατον *Ον, ἔχον νόησιν καὶ βούλησιν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀγάπη, ποὺ εἶναι βάσις τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ τῆς ἐν γένει χριστιανικῆς πίστεως, εἶναι ξένη εἰς τὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν.

Ὁ Ἐπίκουρος ἐκλαμβάνει τὴν ἀρετὴν ὡς μέσον πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ὑψίστης εὐδαιμονίας, τουτέστι τῆς ἡδονῆς. Ἐάν, λέγουν οἱ Ἐπικουρεῖοι, αἱ ἀρεταί εἰς οὐδεμίαν δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εὐδαιμονίαν, οὐδεὶς θὰ τὰς θεωρῇ ἐλκυστικὰς καὶ ἀξίας ἐπαίνου. Τοιουτοτρόπως καὶ ἡ σοφία, ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς ἐπικουρεῖους, δέον νὰ θεωρῇται ὡς τέχνη τοῦ εὖ ζῆν, στερεῖται πάσης ἀξίας, ἐὰν ἐξ αὐτῆς οὐδὲν προέρχεται θετικὸν ἀποτέλεσμα. Διὰ τοῦτο ὄχι χάριν αὐτῶν τῶν ἰδίων ἐπιζητοῦνται αἱ ἀρεταί: ἡ ἐγκράτεια, ἡ ἀνδρεία, ἡ δρᾶσις καὶ ἡ δικαιοσύνη, αἱ τέσσαρες δηλαδή βασικαὶ ἀρεταί τῆς Ἀρχαιότητος.

(1) Ἡ εἰκὼν αὕτη περιγράφεται ἀπὸ τὸν στωϊκὸν Κλέωνα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Κικέρωνος *De finibus bonorum et malorum*. βιβλ. II 2I, 60. Ἄλλ' ὁ Αὐγουστῖνος τὴν κατέστησε διὰ τῆς λογοτεχνικῆς ἰδιοφυΐας του ζωηροτέραν καὶ ὥραιοτέραν.

ἡ ἀνάμνησις παρελθουσῶν ἡδονῶν ἀνακουφίση τοὺς πόνους. Παραγγέλλει εἰς τὴν Ἐγκράτειαν, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν τῆς ἀρέσουν τὰ φαγητά, νὰ λαμβάνῃ μόνον ὅ,τι χρειάζεται ἀπολύτως καὶ τοῦτο, ὅπως μὴ γίνῃ κατάχρησις δυναμένη νὰ παραβλάψῃ τὴν ὑγείαν καὶ νὰ ζημιώσῃ τὴν ἡδονήν, τὴν ὁποίαν οἱ Ἐπικούρειοι ἐξαρτοῦν πρὸ παντὸς ἀπὸ τὴν ὑγείαν τοῦ σώματος.

Τοιοῦτοτρόπως αἱ ἀρεταὶ μὲ ὅλην τὴν αἴγλην τῆς ἀξιοπρεπείας των ἐξυπηρετοῦν τὴν ἡδονήν, ὅπως μίαν γυναικοῦλαν ἀπαιτητικὴν καὶ διεφθαρμένην. Λέγουν (οἱ Στωϊκοὶ) ὅτι καμμία εἰκονικὴ παράστασις δὲν εἶναι τόσον ἀναίσχυντος καὶ τόσον δύσμορφος, ὅσον αὐτὴ ἡ εἰκὼν, καὶ λέγουν τὴν ἀλήθειαν. Ἐγὼ ὅμως φρονῶ, ὅτι δὲν θὰ ἦτο περισσότερον ἐποικοδομητικὴ ἡ εἰκὼν, πὺν θὰ παρίστανε τὰς ἀρετὰς ἐξυπηρετούσας τὴν δόξαν. Διότι, καίτοι ἡ ἀνθρωπίνη δόξα δὲν εἶναι ἀβροδίαιτος γυνή, εἶναι ὅμως πεφυσιωμένη καὶ ἔχει ἀρκετὰ μεγάλην οἴησιν. Διὰ τοῦτο δὲν ἀξίζει νὰ ὑποτάσσωνται εἰς ταύτην αἱ τόσον σταθεραὶ καὶ ἀκλόνητοι ἀρεταί, διότι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἡ σωφροσύνη δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προΐδῃ τίποτε, ἡ δικαιοσύνη θὰ ἐπηρεάζετο σοβαρῶς, δὲν θὰ ἦτο ἀνεκτὴ ἡ καρτερία, ἡ δὲ ἐγκράτεια δὲν θὰ ἐπεδίωκεν ἄλλο τίποτε ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτος εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἐξυπηρετῇ τὴν κενοδοξίαν των.

Ἐκεῖνοι δὲ πὺν πιστεύουν, ὅτι εἶναι σοφοὶ καὶ ὑπερηφάνευνται διὰ τοῦτο, διότι δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὰς κρίσεις τῶν συνανθρώπων των, ὡς περιφρονηταὶ τῆς δόξης, ἃς μὴ πιστεύουν ὅτι εἶναι καὶ αὐτοὶ ἀπηλλαγμένοι ἀπ' αὐτὸ τὸ μίasma. Διότι αἱ ἀρεταὶ των, — ἂν ἔχουν κάποιαν ἀρετὴν — εἶναι κατὰ τινὰ ἄλλον τρόπον πάντοτε δοῦλοι τῶν ἐπαίνων τῶν ἀνθρώπων,⁽¹⁾ ἐκεῖνος δὲ ὁ ὁποῖος ἀρέσει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, δὲν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἄνθρωπος.

Τοῦναντίον ὁ προικισμένος μὲ ἀληθινὸν συναίσθημα εὐσεβείας πιστεύει καὶ ἐλπίζει εἰς τὸν Θεόν, ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης του, προσπαθεῖ δὲ νὰ ἐξετάζῃ τὰ ἐλαττώματά του πολὺ περισσότερον παρὰ τὰς ἀρετὰς του, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀρέσκουν τόσον εἰς αὐτὸν

(1) Τὴν πρὸς τὴν δόξαν ἀντιπάθειαν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὑπενθυμίζει τὸ ἀθάνατον ἐκείνο ἀπόφθεγμα τοῦ Βέλγου φιλοσόφου καὶ λογοτέχνου Μαυρικίου Maeterlinck : « Les abeilles ne travaillent que dans l'obscurité, la pensée ne travaille que dans le silence, et la vertu au secret ... (Essais, Le trésor des Humbles, Le Silence, Paris, 1924).

προσωπικῶς ὅσον εἰς τὴν ἀλήθειαν. Δὲν ἀποδίδει δὲ τὰς καλὰς ἰδιότητάς του, χάριν τῶν ὁποίων γίνεται ἀρεστός, παρὰ μόνον εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον φοβεῖται ν' ἀπαρέσκη· τὸν εὐχαριστεῖ διὰ τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ἀπαλλαγῇ καὶ ἀπευθύνει πρὸς Αὐτὸν θερμοτάτην δέησιν, ὅπως τὸν ἀπαλλάξῃ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα, πού τοῦ μένουν ἀκόμῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία διετέθη ὑπὸ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχεται πᾶσα ἐξουσία καὶ διὰ τῆς Προνοίας τοῦ ὁποίου κυβερνᾶται τὸ Σύμπαν.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, δὲν ἀποδίδομεν τὴν δύναμιν τοῦ παραχωρεῖν βασίλεια καὶ αὐτοκρατορίας παρὰ μόνον εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ὅστις χαρίζει τὴν εὐτυχίαν εἰς τὸ βασίλειον τῶν οὐρανῶν μόνον εἰς τοὺς εὐσεβεῖς, ἐνῶ τὴν βασιλείαν τῆς γῆς παρέχει καὶ εἰς τοὺς εὐσεβεῖς καὶ εἰς τοὺς ἀσεβεῖς, ὅπως ἀρέσει εἰς Αὐτόν, εἰς τὸν ὁποῖον οὐδεμία ἀδικία εἶναι δυνατόν νὰ ἀρέσῃ. Διότι, μολονότι ἐξεθέσαμεν κάτι, τὸ ὁποῖον ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ γίνῃ φανερόν εἰς ἡμᾶς, ἐν τούτοις εἶναι δυσχερέστατον καὶ ὑπερβαίνει παρὰ πολὺ τὰς δυνάμεις μας τὸ νὰ διερευνῶμεν τὰς ἀποκρύφους σκέψεις τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ διακρίνωμεν κατὰ τρόπον σαφῇ καὶ ἀκριβῇ τὰς ἰδιότητας χάριν τῶν ὁποίων τὰ βασίλεια καθιδρύονται.

Ὁ ἀληθινὸς λοιπὸν ἐκεῖνος Θεός, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἀφίνει ἀπροστατεύτους τοὺς ἀνθρώπους, ἐδώρησεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τὴν αὐτοκρατορίαν, ὅταν τὸ ἠθέλησε καὶ ὅσον μεγάλην τὴν ἠθέλησεν, καθὼς ἀκριβῶς τὴν ἐχάρισεν εἰς τοὺς Ἀσσυρίους καὶ τοὺς Πέρσας, ὑπὸ τῶν ὁποίων, καθὼς ἀναφέρουν τὰ λογοτεχνικὰ βιβλία των ⁽¹⁾ λατρεύουν μόνον δυὸ θεούς, ἓνα ἀγαθὸν καὶ ἓνα κακόν, ⁽²⁾ διὰ νὰ μὴν ὁμιλήσωμεν περὶ τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ,

(1) Τὰ λογοτεχνικὰ βιβλία ταῦτα εἶναι ἡ περίφημος Zend—Avesta.

(2) Οἱ θεοὶ Ἀρειμάνης καὶ Ὁρομάσδης συμβολίζουν εἰς τὴν Ζωροαστρικὴν μυθολογίαν τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ὁ Ἀρειμάνης ἀναφέρεται εἰς τὴν Zend—Avesta ὑπὸ τὸ ὄνομα Anro ἢ Angra — Maidū. Ἀδελφὸς καὶ ἐχθρὸς τοῦ Ὁρομάσδου ὁ Ἀρειμάνης μάχεται κατ' αὐτοῦ ἐπὶ κεφαλῇς σπείρας κακοποιῶν. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξεν ἀμφίροπος ἐπὶ τρισίλια ἔτη μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ζωροάστρου, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀρ-

περὶ τοῦ ὁποίου μοῦ φαίνεται, εἶπα ἄρκετά. Καὶ ὁ λαὸς οὗτος ἐλάτρευεν ἓνα καὶ μόνον Θεόν, καὶ τὸν ἐλάτρευσε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας του.

Ὁ Θεὸς λοιπὸν ἐκεῖνος, ποὺ ἐδώρησεν εἰς τοὺς Πέρσας τὰ σιτηρὰ ἄνευ τῆς λατρείας τῆς Σεγεσίας, θεᾶς τῶν σιτηρῶν, ποὺ ἐχάρισεν ὅλα τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς ἄνευ τῶν πολλῶν ἐκείνων θεῶν, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ Ἑθνικοὶ ἀνέθεσαν τόσας λειτουργίας ἢ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν λειτουργίαν εἰς πολλοὺς θεούς, ὁ Θεός, λέγω, αὐτὸς ἀκριβῶς ἐδώρησε καὶ τὸ βασίλειον, χωρὶς νὰ ἔχουν ἐπέμβῃ εἰς τοῦτο οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι, εἰς τὴν λατείαν τῶν ὁποίων οἱ Ρωμαῖοι ἐπίστευον, ὅτι ὤφειλον τὴν αὐτοκρατορίαν των.

Ὁ Θεὸς οὗτος ἔδωσε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους: εἰς τὸν Μάνλιον, τὸν Γάϊον Καίσαρα, εἰς τὸν Αὐγούστον καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Νέρωνα ἀκόμα. Ὁ Θεὸς οὗτος ἔδωσε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς δύο Βεσπασιανούς ⁽¹⁾ πατέρα καὶ υἱόν, αὐτοκράτορας εὐεργετικωτάτους, καὶ εἰς τὸν σκληρότατον Δομιτιανόν. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Θεός, —διὰ νὰ μὴν ἀναφέρωμεν ὅλους, τὸν καθένα χωριστά, —ἐδώρησεν εἰς τὸν χριστιανὸν Κωνσταντῖνον τὴν ἐξουσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἰουλιανὸν (τὸν ἀποστάτην), αἱ ἀγαθαὶ διαθέσεις τοῦ ὁποίου διεστράφησαν, συνεπεῖα τῆς φιλοδόξου μανίας του νὰ κυριαρχῇ, ἐκφυλισθῆσαι εἰς ἱερόσυλον καὶ μυσσαρὰν περιέργειαν (καὶ δεισιδαιμονίαν), δεδομένου ὅτι εἶχεν ἀκράδαντον πεποίθησιν εἰς τοὺς χρησμούς. Ὁ Ἰουλιανός, βέβαιος ὢν περὶ τῆς νίκης, διέταξεν, ὅπως καοῦν τὰ πλοῖα, ποὺ ἐκόμιζον ζωοτροφὰς διὰ τὸν στρατόν, ⁽²⁾ κατόπιν δὲ ριφθεὶς μετὰ ζέσεως εἰς ἓνα παράτολμον ἐγχείρημα, ἀνώτερον τῶν δυνάμεών του, εἶτα δὲ φονευθεὶς λόγῳ τῆς ἀπερισκεψίας του εἰς ἐχθρικὴν χώραν, κα-

χεται ἡ περίοδος τῆς καταπτώσεως τοῦ Ἀρειμάνη καὶ ἐπικρατήσεως τοῦ Ὁρομάσδου, ἣτις περίοδος θὰ καταστῇ τελεία, ὅταν ἔλθῃ ἡ στιγμή τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ κόσμου, ὅπου θὰ βασιλεύῃ τὸ πνεῦμα τοῦ φωτός, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀλήθεια. Ὁ Ἀρειμάνης ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸν Σατανᾶν.

(¹) Ὁ Τίτος Φλάβιος Βεσπασιανὸς ὑπῆρξεν αὐτοκράτωρ ἀπὸ τοῦ ἔτους 69 μέχρι τοῦ ἔτους 79 μ. Χ. Τὸν διεδέχθη ὁ πρωτότοκος υἱὸς του Τίτος, ἡγεμὼν δίκαιος, φιλάνθρωπος, εὐεργετικός, ὑπόδειγμα ἀρίστου ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν μονάρχου. Ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 79—81. Τὸν Τίτον διεδέχθη ὁ ἀδελφός του Δομιτιανός, 81—96.

(²) Διέταξε νὰ καοῦν τὰ πλοῖα, διότι εἶχεν ἀκράδαντον πεποίθησιν εἰς τὴν νίκην του, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶχεν ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν μαγείαν καὶ ἐπίστευε εἰς τοὺς χρησμούς. (Πρβλ. Βιβλ. Δον, κεφάλ. 29).

τέλιπε τὸν στρατὸν αὐτοῦ ἄνευ ἐφοδίων εἰς τόσον οἰκτρὰν κατὰστασιν, ὥστε οὗτος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν κρίσιμον θέσιν του, παρὰ τὸν οἰωνὸν τοῦ θεοῦ Τερμίνου, ⁽¹⁾ περὶ τοῦ ὁποίου ὠμιλήσαμεν εἰς τὸ προηγούμενον βιβλίον εἰμὴ μόνον διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῶν συνόρων τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Πράγματι ὁ θεὸς Τέρμιος, ποὺ δὲν ἠθέλησε νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν Δία, ἠναγκάσθη νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἀνάγκην. Ἀναμφιβόλως ὁ μόνος καὶ ἀληθὴς Θεὸς εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ διευθύνει καὶ κυβερνᾷ ὅλα τὰ πράγματα, ὅπως τοῦ ἀρέσει, ἐὰν δὲ οἱ λόγοι τῶν ἐνεργειῶν Του εἶναι ἀπόρρητοι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ, ὅτι εἶναι ἄδικοι;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Ἡ διάρκεια τῶν πολέμων καὶ τ' ἀποτελέσματά των ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ.

Ὅπως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέλησιν Του, τὴν δικαιοκρισίαν Του, καὶ τὴν εὐσπλαγχνίαν Του νὰ λυπῇ ἢ νὰ παρηγορῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἔτσι ἐξαρτᾶται ἀπ' Αὐτὸν ἡ διάρκεια τῶν πολεμικῶν ἀγώνων, εἰς τρόπον ὥστε ἄλλοι μὲν τελειώνουν ἐνωρίτερα καὶ ἄλλοι ἀργότερα. Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν πειρατῶν ἐτερματίσθη ὑπὸ τοῦ Πομπηίου, ὁ δὲ τρίτος καρχηδονικὸς ὑπὸ τοῦ Σκηπίωνος. Καὶ οἱ δυὸ αὐτοὶ πολεμικοὶ ἀγῶνες ἐτερματίσθησαν μὲ ἀπίστευτον ταχύτητα καὶ εἰς βραχύτατον χρόνον.

Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν Μονομάχων (*gladiatores*) ἐπαναστατῶν, ⁽²⁾ μολονότι ἠττήθησαν κατ' αὐτὸν πολλοὶ στρατηγοὶ Ρωμαῖοι καὶ δύο ὑπατοὶ, ἡ δὲ Ἰταλία ἐδηλώθη καὶ ἐλεηλατήθη οἰκτρῶς, δὲν ἔληξε παρὰ μετὰ τρία ἔτη κατόπιν μεγάλων καταστροφῶν. Οἱ Πικεντῖναι (*Picentes*), οἱ Μαρσοὶ (*Marsi*) καὶ οἱ Πελιγνοὶ (*Peligni*), λαοὶ ὅχι ξένοι, ἀλλὰ τῆς Ἰταλίας, ἀφοῦ ἐπὶ χρόνου μακροῦ ἦσαν νομιμοφρόνως ὑποτεταγμένοι εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, ἐπεχείρησαν νὰ ὀρθώσουν τὴν κεφαλὴν

(1) Ἡ διαθυρηθεῖσα ἀποφασιστικότης τοῦ θεοῦ Τερμίνου νὰ μὴν ἐνδώσῃ εἰς τὸν Δία, ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἀδήριτον ἀνάγκην, δεδομένου ὅτι ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἰουλιανὸν Ἰοβιανὸς (363—364) ἐξηναγκάσθη νὰ συνάψῃ ἐπαίσχυντον εἰρήνην μὲ τοὺς Πέρσας. (Ποβλ. Βιβλ. Δον κεφ. 29).

(2) 73—71 π. Χ. Λίβ. ἐργ. μνημ. LXIX *Epit* Διόδωρ. Σικελ. λστ', 1. Αὐγουστ. *De Civitate Dei* III, 26.)

καὶ ν' ἀποτιναξουν τὸν ζυγὸν των. ⁽¹⁾ Μολονότι πολλοὶ ξένοι λαοὶ εἶχον ἤδη καθυποταχθῆ εἰς τοὺς Ῥωμαίους, εἶχε δὲ ἤδη ἐκμηδενισθῆ ἡ Καρχηδών, κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἐναντίον Ἰταλικῶν λαῶν, οἱ Ῥωμαῖοι ἡττήθησαν πολλάκις, ἀπώλεσαν δὲ δύο ὑπάτους καὶ πολλοὺς εὐγενεστάτους συγκλητικούς. Πάντως ἡ καταστρεπτικὴ αὕτῃ περιπέτεια δὲν διήρκεσε μακρὸν χρόνον, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ πέμπτον ἔτος ἐτελείωσε. ⁽²⁾

Τοῦναντίον δὲ δεύτερος καρχηδονικὸς πόλεμος ⁽³⁾ ἐδεκάτισε τοὺς Ῥωμαίους καὶ ἐξήντησε τὰς ρωμαϊκὰς δυνάμεις, διαρκέσας δέκα ὀκτὼ συναπτὰ ἔτη μὲ τὰς βαρυτέρας ἀπωλείας καὶ καταστροφὰς τῆς Δημοκρατίας, εἰς δύο μάχας ἔπесαν ἑβδομήκοντα χιλιάδες Ῥωμαῖοι. ⁽⁴⁾ Ὁ πρῶτος καρχηδονικὸς ⁽⁵⁾ πόλεμος διήρκεσε εἴκοσι ἔτη, ὃ δὲ κατὰ τοῦ Μιθριδάτου πολεμικὸς ἀγὼν τριάκοντα. Καὶ διὰ νὰ μὴ πιστευθῇ, ὅτι τὰ πρῶτα πολεμικὰ πειράματα τῶν Ῥωμαίων ὑπῆρξαν καταλληλότερα διὰ τὸν ταχύτερον τερματισμὸν τῶν πολέμων, παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς παλαιότερους χρόνους, τόσον ἐπαινεθέντας διὰ κάθε ἀνδραγάθημα καὶ ἀξίαν, ὃ κατὰ τῶν Σαμνιτῶν πόλεμος ⁽⁶⁾ διήρκεσε περίπου πεντήκοντα ἔτη, κατὰ τὸν πολεμικὸν δὲ τοῦτον ἀγῶνα οἱ Ῥωμαῖοι ἡττήθησαν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ περάσουν κάτω καὶ ἀπ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν ζυγόν. Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἀγαποῦσαν τὴν δόξαν χάριν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ τὴν δικαιοσύνην χάριν τῆς δόξης, ὥς φαίνεται, ἐποδοπάτησαν τὴν εἰρήνην καὶ τὴν συναφθεῖσαν συνθήκην μετὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Ἐγὼ ἀναφέρω τὰ γεγονότα αὐτά, διότι πολλοὶ ἀγνοοῦντες

⁽¹⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ κοινωνικοῦ καλουμένου πολέμου διαρκέσαντος ἀπὸ τοῦ 91 μέχρι τοῦ 88 π.Χ.

⁽²⁾ Ὁ πόλεμος οὗτος δὲν διήρκεσε πέντε, ἀλλὰ μόνον τρία ἔτη.

⁽³⁾ Ὁ δεύτερος καρχηδονικὸς πόλεμος διεξήχθη ἀπὸ τοῦ 219 μέχρι τοῦ 202 π. Χ.

⁽⁴⁾ Ἡ μάχη παρὰ τὴν Τρασιμένην λίμνην (217) καὶ ἡ τῶν Καννῶν (2 Αὐγούστου 216).

⁽⁵⁾ Ὁ πρῶτος καρχηδονικὸς πόλεμος διεξήχθη ἀπὸ 264—247 π. Χ. Οἱ δὲ πόλεμοι ἐναντίον τοῦ Μιθριδάτου τρεῖς τὸν ἀριθμὸν διήρκεσαν, ἐξαιρέσει μερικῶν διακοπῶν, ἀπὸ τοῦ 87 μέχρι τοῦ 64 π.Χ., δηλαδὴ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μιθριδάτου.

⁽⁶⁾ Οἱ πόλεμοι κατὰ τῶν Σαμνιτῶν διήρκεσαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 343 μέχρι τοῦ ἔτους 290 π. Χ. Ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρει καὶ τὸ ἐπείσوديον τῶν κατὰ Καύδιον στενῶν (furculae Caudinae), λαβὼν χώραν τὸ 321 κατὰ τὸν δεύτερον πόλεμον.

τί συνέβαινε κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἢ προσποιούμενοι, ὅτι τὸ ἄγνοοῦν, μολονότι καλῶς τὸ γνωρίζουν, εἰς ἣν περίπτωσιν κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς τούτους χρόνους βλέπουν, ὅτι ἓνας πολεμικὸς ἀγὼν διαρκεῖ πολὺν χρόνον, κατηγοροῦν εὐθὺς ἀμέσως μετὰ μεγάλης ἀλαζονείας τὴν θρησκείαν μας, κραυγάζοντες μὲ φωνὴν στέντορος, ὅτι ἐὰν ἡ θρησκεία αὕτη δὲν ὑφίστατο, καὶ, ἐὰν ἐλατρεύοντο οἱ θεοὶ συμφώνως μὲ τὸ τυπικὸν τῶν Ἀρχαίων καὶ οἱ σημερινοὶ πόλεμοι μὲ τὴν ρωμαϊκὴν ἀνδρείαν καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀρεως καὶ τῆς Ἐννοῦς, θὰ ἐτεσματίζοντο ταχύτατα.

Ὅσοι λοιπὸν ἀνέγνωσαν τὴν ἱστορίαν, ἃς προσπαθήσουν ν' ἀνακαλέσουν εἰς τὴν μνήμην των, πόσοι πολεμικοὶ ἀγῶνες διεξήχθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων, μὲ ποίαν ἐναλλογὴν ἀποτελεσμάτων καὶ μὲ ποίας μοιραίας καταστροφάς, ἃς παρατηρήσουν πῶς ἡ γῆ ἀναταράσσεται μὲ τοιαύτας συμφοράς ὥς μία θάλασσα ἐκτάκτως τρικυμιώδης, καὶ ἃς ὁμολογήσουν ἐκεῖνο, πού θὰ ἤθελον ν' ἀποκρύψουν, ἃς μὴ καταναλίσκωνται δὲ εἰς ἐξωφρενικοὺς λόγους ἐναντίον τοῦ Θεοῦ καὶ ἃς μὴ ἐπιχειροῦν νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς ἀμαθεῖς συνανθρώπους των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τοῦ πολέμου κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ βασιλεὺς τῶν Γότθων Ραδαγάϊσος ⁽¹⁾ ἡττήθη μετὰ τῶν τεραστίων ὀρδῶν αὐτοῦ εἰς μίαν μόνην ἡμέραν.

Οἱ ἔθνικοι δὲν ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην των, ἀλλὰ ζητοῦν, ἔφ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν, καὶ ἔφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, ν' ἀπαλείψουν ἀπὸ τὴν μνήμην τῶν ἀνθρώπων τὸ θαῦμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, ὥς ἐνθυμούμεθα, εἰς ἐποχὴν πολὺ πλησίον τῆς ἰδικῆς μας, ἐπετέλεσεν ὁ Θεὸς μὲ τὴν μεγάλην εὐσπλαγχνίαν Του. Ἐὰν ὅμως ἡμεῖς δὲν ἀφηγηθῶμεν τὸ γεγονὸς τοῦτο, θὰ εἴμεθα, ὅπως καὶ αὐτοὶ ἀγνώμονες.

Ὅταν ὁ Ραδαγάϊσος, βασιλεὺς τῶν Γότθων, μὲ μίαν ἰσχυ-

(2) Ὁ Ραδαγάϊσος, βασιλεὺς τῶν Γότθων κατὰ τὸν πέμπτον μ. Χ. αἰῶνα, ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλου στρατοῦ ἐκ 200.000 ἀνδρῶν, ὥς λέγεται, ἐκ Βανδάλων, Βουργουνδίων, Ἀλανῶν κτλ. ἐπέδραμε κατὰ τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ τὴν 23 Αὐγούστου 405 ἡττήθη κατὰ κράτος παρὰ τὴν πόλιν Φιέζολε ὑπὸ τοῦ Στιλίκχονος καὶ συλληφθεὶς αἰχμάλωτος ἀπεκεφαλίσθη.

ροτάτην καὶ ἀγρίαν στρατιάν, εὗρισκόμενος ἤδη πλησίον τῆς Πόλεως, ἀπειλοῦσε νὰ ἐπιτεθῇ καὶ προσβάλλῃ τὰ νῶτα τῶν Ρωμαίων, ὑπέστη εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἡμέραν τοιαύτην ἦσαν, ὥστε ἐφονεύθησαν πλεον τῶν ἑκατὸν χιλιάδων στρατιωτῶν, χωρὶς ὅχι μόνον νὰ μὴ φονευθῇ, ἀλλ' οὔτε νὰ τραυματισθῇ εἰς καὶ μόνος Ρωμαῖος, ὁ δὲ Ραδαγάϊσος, συλληφθεὶς ὀλίγον κατόπιν ἐθανατώθη καὶ αὐτός, ὅπως τοῦ ἤξιζε. Διότι, ἐὰν ἓνας τόσον ἀσεβὴς ἀρχηγὸς εἰσέδωε εἰς τὴν Ρώμην μὲ τὰς πολυαρίθμους καὶ ἐξηγριωμένας ὁρδὰς του, ποίου θὰ ἐφείδετο; Πόσους ναοὺς ἀφιερωμένους εἰς μάρτυρας δὲν θὰ ἐβεβήλωνε; Πῶς θὰ ἐδείκνυε τὸν φόβον του διὰ τὸν Θεόν, φειδόμενος τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν; Τίνος δὲν θὰ ἠθέλε νὰ χύσῃ τὸ αἷμα, τίνος τὴν αἰδημοσύνην θὰ ἐσέβετο; Πόσους κραυγαλέους ἐπαίνους θὰ ἀνέπεμπον πρὸς τοὺς θεοὺς των οἱ Ρωμαῖοι; Μὲ πόσας ὕβρεις καὶ μὲ πόσην ὑπεροψίαν θὰ ἐκαυχῶντο διὰ τὴν νίκην των καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀρχηγοῦ των, διότι οὗτος ἀπηύθυνε δεήσεις καὶ ἐκκλήσεις διὰ καθημερινῶν θυσιῶν πρὸς τοὺς θεοὺς, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν ἐπιτρέπει τὴν τέλεσιν τοιούτων.

Καὶ ὁμῶς αὐτοὶ οἱ ἄθλιοι δὲν εὐχαριστοῦν τὸν Θεὸν διὰ τὸ μέγα ἔλεός Του. Διότι, ἀφοῦ καθώρισεν, ὅπως τιμωρῶνται διὰ τὰ ἥθη των οἱ ἄνθρωποι, ἄξιοι νὰ ὑφίστανται ἀκόμη χειρότερα κακὰ διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν βαρβάρων, ἐμετρίασε τὴν ὀργὴν Του μὲ τόσην πραότητα, ὥστε νὰ εὐδοκήσῃ, ὅπως οἱ βάρβαροι ἐχθροὶ νικηθοῦν στιγμιαίως ὥς ἐκ θαύματος, καὶ τοῦτο διὰ ν' ἀποτρέψῃ τοὺς ἀσθενεῖς τὴν ψυχὴν ν' ἀποδώσουν τὴν νίκην εἰς τοὺς δαίμονας, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ βάρβαροι ἀπηύθυνον δεήσεις. Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐπέτρεψεν ὁ Θεός, ὅπως ἡ Ρώμη καταληφθῇ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ἐκείνους, ⁽¹⁾ οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰ ἔθιμα τῶν προγενεστέρως διεξαχθέντων πολέμων, ὑπερήσπισαν ὅσους κατέφυγον εἰς ἱεροὺς τόπους καὶ διέκειντο ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς δαίμονας, ὥς καὶ πρὸς ὅλας τὰς ἱερουργίας καὶ τὰς ἀσεβεστάτας θυσίας των, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ Ραδαγάϊσος ἐστήριζε ὀλόκληρον τὴν ἐμπιστοσύνην του. Πλὴν ὁμῶς, κυβερνήτης τοῦ Σύμπαντος εἶναι ὁ ἀληθινὸς Θεός, ὅστις ἀκόμη καὶ διὰ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς Ρωμαίους μετεχειρίσθη τὸν οἶκτόν Του, διὰ δὲ τῆς ἥττης τῶν εἰδωλολατρῶν, πὺν ἐλάτρευον τοὺς δαίμονας, ἀπέδειξε κατὰ τόσον θαυμάσιον τρόπον, ὅτι αἱ θυσίαι των δὲν εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ λαοῦ ὑπὸ τὰς παρούσας

(1) Ὑπὸ τῶν Βισιγότθων τοῦ Ἀλαρίχου.

συνθήκας, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴν ἐγκαταλειφθῇ ἡ ἀληθινὴ θρησκεία λόγῳ τῶν κακῶν, ποὺ μᾶς μαστίζουσιν πρὸς τὸ παρόν, παρ' ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν μᾶς καταπολεμοῦν μετὰ πείσματος, ἀλλὰ τοῦναντίον μᾶς ἀκούουν μὲ σωφροσύνην, καὶ στηρίζουν μὲ μεγαλυτέραν πίστιν τὰς ἐλπίδας των εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῆς αἰωνίου ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ποία ἡ εὐδαιμονία τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων καὶ πόσον εἶναι ἀληθινή.

Ἡμεῖς, βεβαίως, δὲν ὀνομάζομεν εὐδαίμονας μερικοὺς χριστιανοὺς αὐτοκράτορας, ἐπειδὴ ἐβασίλευσαν ἐπὶ χρόνον ἄρκούντως μακρόν, ἐπειδὴ ἀπεβίωσαν ἐν εἰρήνῃ, ἀφίνοντες τοὺς υἱοὺς των ὡς διαδόχους, ἢ ἐπειδὴ ἐνίκησαν καὶ κατώρθωσαν νὰ δαμάσουν τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἔθνους, τοὺς ἐπαναστατήσαντας ἐναντίον των. Αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀγαθὰ ἢ παρηγορίας τῆς ζωῆς, πλήρους περιπετειῶν καὶ ἀγώνων, ἦσαν ἄξιοι νὰ τὰ ἀποκτοῦν καὶ μερικοὶ Ἐθνικοί, οἱ ὅποιοι ἐλάτρευον τοὺς Δαίμονας, καὶ συνεπῶς δὲν ἀνῆκον, ὅπως καὶ οἱ δαίμονες εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Θεοῦ. Καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς μίαν ἰδιάζουσαν πτυχὴν τοῦ ἐλέους Του, ὅπως οἱ πιστεύοντες εἰς Αὐτόν, μὴ ποθοῦν τὰνωτέρω μνημονευθέντα εὐεργετήματα ὡς ὑπέρτατα ἀγαθὰ.

Ἡμεῖς καλοῦμεν εὐδαίμονας ἐκείνους, ποὺ κυβερνοῦν μὲ δικαιοσύνην καὶ δὲν φυσιοῦνται διὰ τοὺς μεγάλους ἐπαίνους, τοὺς ἀπευθυνομένους πρὸς τιμὴν αὐτῶν, ἢ διὰ τὰς ὑπερβολικῶς ταπεινὰς ὑποκλίσεις καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν ὑπηκόων των. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦν οἱ βασιλεῖς, ὅτι εἶναι καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι. Καλοῦμεν εὐδαίμονας ἐκείνους, ποὺ καθυποτάσσουσιν τὴν ἰσχύν των εἰς τὴν ὑπερτάτην μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν χρησιμοποιοῦν πρὸ παντὸς πρὸς προάσπισιν τῆς λατρείας Του. Ἐκείνους, ποὺ φοβοῦνται, ἀγαποῦν καὶ λατρεύουν τὸν Θεόν, ἀγαποῦν δὲ περισσότερον τὸ βασίλειον ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὅποιον δὲν φοβοῦνται μήπως εὗρουν συντρόφους των. Ἐκείνους ποὺ διατάζουν νὰ τιμωροῦν, οἱ ὅποιοι, ὅταν ἐπιβάλλουν ποινάς, τὸ κάμνουν διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς διακυβερνήσεως καὶ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς Πολιτείας καὶ ὅχι διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἐπιθυμίαν των νὰ ἐκδικηθοῦν ⁽¹⁾. Ἐκείνους, οἱ ὅποιοι συγχωροῦν ὅχι διὰ

(1) Πράγματι ἡ τιμωρία δὲν πρέπει νὰ φέρῃ τὴν ταπεινὴν, ἀντιχρ-

νὰ μένουν ἀσυγχώρητα τὰ ἐγκλήματα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὁ διαπραττων ἀδικήματα θὰ βελτιωθῇ· ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὑποχρεοῦνται ἐξ ἀνάγκης νὰ λαμβάνουν μὲν αὐστηρὰ μέτρα, ἀλλὰ τὰ ὅποια γνωρίζουν νὰ μετριάζουν μὲ κάποιον οἶκτον καὶ μὲ γενναιόφρονα εὐεργετήματα.

Ἡμεῖς καλοῦμεν εὐδαίμονας ἐκείνους, οἱ ὅποιοι χαλινώνουν τὰ πάθη των τόσον, ὅσον μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν ἔχουν νὰ καθυποταχθοῦν εἰς αὐτά. Ἐκείνους, οἱ ὅποιοι κυβερνοῦν τοὺς ἐπονειδίστους πόθους των καλύτερα παρὰ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς καὶ τὸ κάμνουν ὅχι ἀπὸ ἔρωτα πρὸς τὴν ἐφήμερον δόξαν, ἀλλ' ἀπὸ τὸν πόθον τῆς αἰωνίου εὐδαιμονίας, ἐξ ἄλλου δὲ δὲν παραμελοῦν νὰ ἐξομολογοῦνται τὰς ἁμαρτίας των, νὰ μετανοοῦν καὶ νὰ προσεύχωνται εἰς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν των. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ χριστιανικοὶ αὐτοκράτορες, τοὺς ὁποίους ἡμεῖς ὀνομάζομεν εὐτυχεῖς, πρὸς τὸ παρὸν εὐτυχεῖς μὲ τὴν ἐλπίδα, ἐνῶ παρασκευάζονται νὰ εἶναι τοιοῦτοι εἰς τὴν πραγματικότητα, ὅταν ἔλθῃ ἡ στιγμή ἐκείνη, τὴν ὁποίαν περιμένομεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ΄

Περὶ τῆς εὐτυχίας, ποὺ ἐπεδαψίλευσεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, χριστιανὸν Αὐτοκράτορα.

Διὰ νὰ μὴ πιστεύσουν οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ὁ ἀγαθὸς Θεὸς θέλει νὰ τὸν λατρεύουν ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν αἰώνιον ζωὴν, καὶ διὰ νὰ μὴ φαντασθοῦν, ὅτι δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς ν' ἀποκτήσῃ τὰ μεγαλεῖα τοῦ κόσμου καὶ τὰ βασιλεία τῆς γῆς, παρὰ μόνον ἐπικαλούμενος τὴν εὐνοίαν τῶν δαιμόνων, ἐπειδὴ ἔχουν διὰ τὰ πράγματα ταῦτα μεγάλην ἰσχὺν—καθὼς πιστεύουν τινὲς—τὰ κακόβουλα αὐτὰ πνεύματα, ἐπεδαψίλευσαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, ὁ ὅποιος οὐδέποτε ἐπεκαλέσθη τοὺς δαίμονας, ἀλλ' ἐλάτρευε πάντοτε ἀκριβῶς Ἐκεῖνον, ποὺ εἶναι ὁ ἀληθινὸς Θεός, τόσα γῆϊνα ἀγαθὰ ὅσα οὐδεὶς θὰ εἶχε τὴν τόλμην νὰ ποθήσῃ. Ἐπίσης εἰς αὐτὸν παρεχώρησε νὰ ἰδρύσῃ μίαν πόλιν σύμμαχον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ⁽¹⁾ σχεδὸν θυγατέρα αὐτῆς

στιανικὴν, ἀντιανθρωπιστικὴν σφραγίδα τῆς ἐκδικήσεως, ἀλλὰ τῆς ἀμύνης καὶ τῆς βελτιώσεως. Αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ ἀποψις τοῦ συγχρόνου Ποινικοῦ Δικαίου.

(1) Τὴν Κωνσταντινούπολιν.

ταύτης τῆς Ρώμης, χωρὶς ὅμως ἐκεῖ νὰ ὑπάρχη οὔτε ναὸς τῶν ψευδοθεῶν, οὔτε εἰδωλόν.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἐβασίλευσεν ἐπὶ χρόνον μακρόν ⁽¹⁾, ἐκυβέρνησε καὶ ὑπερήσπισε, μόνος αὐτὸς ὡς αὐτοκράτωρ Αὐγουστος, ὁλόκληρον τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, διεχειρίσθη καὶ καθωδήγησε πολέμους μετὰ θριαμβευτικῶν νικῶν· ἐδάμασε μὲ ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα τοὺς τυράννους ⁽²⁾, ἀπέθανε πλήρης ἡμερῶν ἐκ νόσου ἢ ἐκ γήρατος, καὶ κατέλειπε τὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τοὺς υἱοὺς του. Ὁ Θεὸς ἠθέλησεν, ὅπως ὁ Ἰοβινιανὸς ἀποθάνῃ κατόπιν πολὺν βραχυτέρας βασιλείας ⁽³⁾, ἀκόμη καὶ τῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴν ὑπάρξῃ ἄλλος τις χριστιανὸς αὐτοκρά-

⁽¹⁾ Ὁ Κωνσταντῖνος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 306 μέχρι τοῦ ἔτους 337, ἄνευ συνάρχοντος. Ὁ Αὐγουστῖνος ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, διότι ἡ διαίρεσις τῆς Αὐτοκρατορίας ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ (284—305) καὶ συνεχίσθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου. Τὴν Αὐτοκρατορίαν συνήνωσε βραδύτερον ὑπ' αὐτὸν ὁ Θεοδόσιος, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποῖου διεμοιράσθη πάλιν τὸ κράτος μεταξὺ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Ὀνωρίου.

⁽²⁾ Πρόκειται περὶ τοῦ Μαγνεντίου καὶ τοῦ Λικινίου. Ὁ Μαγνέντιος ἦτο Φράγκος ἀναγορευθεὶς (350) αὐτοκράτωρ ὑπὸ τῶν σωματοφυλάκων τοῦ Κωνσταντος. Ἐκστρατεύσας κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου, ἀρνούμενου ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτὸν ὡς συνάρχοντα, ἠττήθη ἐν Παννονίᾳ, ἀλλ' ἐνίκησε πάλιν τὸν αὐτοκράτορα ἐν Παβίᾳ. Κατόπιν ἀποσυρθεὶς εἰς Γαλατίαν καὶ ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τῶν οἰκείων του, ἐτερμάτισε τὴν ζωὴν του δι' αὐτοκτονίας τὴν 11ην Αὐγούστου 353.

Ὁ Λικίνιος (Licinius Licinianus) αὐτοκράτωρ ἀπὸ τοῦ 308—325. Διακριθεὶς εἰς τὸν στρατόν, προσελήφθη ὡς συνάρχων ὑπὸ τοῦ Γαλερίου. Τούτου ἀποθανόντος, διεμοίρασε τὸ Κράτος μετὰ τοῦ Μαξιμίνου, κρατήσας αὐτὸς τὴν Ἀνατολήν. Τῷ 313 συνεζεύχθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλάβει ἐν τῷ μεταξὺ τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ ἐπόμενον ὅμως ἔτος, ἐκραγέντος πολέμου μεταξὺ τῶν δύο αὐτοκρατόρων ὁ Λικίνιος ἠττήθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ τὴν Ἰλλυρίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον. Μετὰ πάροδον ἐννέα ἐτῶν διεξήγαγε νέον πόλεμον, διὰ ν' ἀνακτήσῃ τὰς περιοχὰς ταύτας, ἀλλ' ἠττήθη καὶ πάλιν παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον. Διαπεραιωθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν, ἐπείσθη νὰ παραδοθῇ, ἀλλ' ἐφονεύθη κατὰ διαταγὴν τοῦ Κωνσταντίνου.

⁽³⁾ Ὁ διάδοχος τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἰοβιανὸς ἐβασίλευσεν ὀκτὼ μόνον μῆνας.

τωρ, ὅστις ἀκριβῶς δι' αὐτὸ θὰ ἐκρίνετο ἄξιος τῆς εὐδαιμονίας τοῦ Κωνσταντίνου, διότι, διὰ ν' ἀποκτήσῃ κανεὶς τὴν αἰώνιον ζωὴν, πρέπει νὰ εἶναι χριστιανός. Ὁ Θεὸς ἐπέτρεψεν, ὅπως φονευθῇ ὁ Γρατιανὸς ⁽¹⁾. Τὸν Πομπήϊον δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκδικηθῇ ὁ Κάτων ⁽²⁾ τὸν ὁποῖον οὗτος ἀφῆκε τρόπον τινὰ διάδοχον τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐνῶ τὸν Γρατιανόν, — μολονότι αἱ ψυχαὶ δὲν ἐπιδιώκουν πλέον τοιοῦτου εἵδους ἱκανοποιήσεις — ἐξεδικήθη ὁ Θεοδόσιος ⁽³⁾, τὸν ὁποῖον εἶχε κάμει συνάρχοντα εἰς τὸ Κράτος, μολονότι ὁ Γρατιανὸς εἶχε νεώτερον ἀδελφόν ⁽⁴⁾. Ὁ ἡγεμὼν ὅμως οὗτος ἐπόθει μίαν πιστὴν συντροφίαν πολὺ περισσότερον παρὰ μίαν ὑπερμέτρως ἐκτενῇ ἐξουσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΣΤ'.

Περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας τοῦ Αὐτοκράτορος Θεοδοσίου.

Τοιοιτοτρόπως ὅχι μόνον διετήρησε τὴν πίστιν του εἰς τὸν

⁽¹⁾ Γρατιανὸς Φλάβιος. Αὐτοκράτωρ τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, χριστιανὸς καὶ φίλος πιστὸς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου. Υἱὸς Οὐαλεντιανοῦ τοῦ Α', γεννηθεὶς τὸ 359. Ἐβοήθησε σπουδαίως Θεοδόσιον τὸν Μέγαν κατὰ τῶν Γότθων, διέπρεψε δὲ διὰ τὴν ἀνδρείαν του εἰς τοὺς πολέμους ἐναντίον τῶν Γότθων καὶ τῶν Ἀλανῶν. Ὁ Γρατιανὸς διεκρίθη διὰ τὰς μεγάλας ἀρετάς του. Ἦτο σεμνός, φιλαλήθης, εὐσεβὴς καὶ φιλόθερος. Ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ φίλου του ἁγίου Ἀμβροσίου ἐξέδωκε νόμον, κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ θανατικαὶ ποιναὶ ἔδει νὰ ἐκτελοῦνται τριάντα ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς ἀποφάσεως. Κατεδίωξε τοὺς Ἀρειανούς καὶ ἄλλους αἰρετικούς, ἀπέβαλε δὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Ποντίφηκος (Pontifex Maximus) τὸ ὁποῖον ἔφερον ἀκόμη οἱ Αὐτοκράτορες τῶν Ρωμαίων. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 383, ἐξορμώμενος ἐκ Παδούης διὰ ν' ἀποκρούσῃ τοὺς Ἀλανούς, ἐπληροφορήθη τὴν ἀποστασίαν τοῦ Μαξίμου καὶ ἔσπευσεν ἐναντίον του. Ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τῶν στρατευμάτων του διὰ τὸ ὅτι προέκρινε τοὺς εἰς τὸ τόξον ἀρίστους Ἀλανοὺς μισθοφόρους του ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ διὰ τῶν Ἀλπεων μὲ μικρὰν ὁμάδα πιστῶν στρατιωτῶν του. Ὁ Γρατιανὸς ἐφονεύθη εἰς τὸ Λούγγδουνον (Λυών) διὰ προδοσίας τοῦ κόμητος Ἀνδραγαθίου κατὰ τὸ ἔτος 383.

⁽²⁾ Δηλαδή ὁ Κάτων τῆς Ὑτίκης αὐτοκτονήσας τὸ 46 π. Χ.

⁽³⁾ Θεοδόσιος ὁ Μέγας (379—395) ἐξεδικήθη τὸν θάνατον τοῦ Γρατιανοῦ φονεύσας τὸν Μάξιμον.

⁽⁴⁾ Οὐαλεντινιανὸν τὸν Β'.

Γρατιανόν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του παρέσχεν ἀμέριστον τὴν προστασίαν του εἰς τὸν υἱόν του Οὐαλεντινιανόν, πραγματικὸν χριστιανὸν πρίγκιπα, ὑπὸ τοῦ Μάξιμου καταδιωχθέντα, τὸν περιέβαλλε μὲ πατρικὴν στοργὴν καὶ τὸν κατέστησε συμμέτοχον τοῦ βασιλείου του, ἐνῶ θὰ ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ ἀπ' αὐτὸν καὶ νὰ τοῦ ὑπεξαιρέσῃ τὰ πάντα, ἂν διεπνέετο περισσότερον ἀπὸ τὴν φιλοδοξίαν νὰ κυβερνᾷ εὐρύτερον, παρ' ἀπὸ τὸν πόθον νὰ κάμνῃ τὸ καλόν. Διὰ τοῦτο, ἀφοῦ διετήρησε δι' αὐτὸν τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα, τὸν παρηγόρησεν ἀκόμη περισσότερον μὲ τὰ αἰσθήματα τῆς ἀγαθοεργίας, τὰ ὅποια διέκρινον τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον, καὶ τοῦ παρέσχε τὴν εὐνοϊάν του. Κατόπιν, ἐπειδὴ ὁ Μάξιμος, λόγῳ τῶν μεγάλων ἐπιτυχιῶν του, εἶχε γίνεи φοβερὰ ὑπερήφανος, ὁ Θεοδόσιος, παρὰ τὰς ἀνησυχίας, ποὺ τὸν ἐπέεζον πανταχόθεν, δὲν ἄφησε τὸν ἑαυτὸν του νὰ παρασυρθῇ ἢ νὰ ἐξαπατηθῇ ἀπὸ μίαν ἱερόσυλον καὶ ἀνόσιον περιέργειαν ⁽¹⁾, ἀλλ' ἔσπευσε νὰ συμβουλευθῇ δι' ἀπεσταλμένων του τὸν Ἰωάννην ⁽²⁾, ποὺ εὐρίσκετο ἐν τῷ ἐρημητηρίῳ του εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸν ὁποῖον ἤκουσεν ἐπαινούμενον ὡς πιστὸν δούλον τοῦ Θεοῦ, προικισμένον μὲ προφητικὸν πνεῦμα. Ὁ Θεοδόσιος ἔλαβε παρὰ τοῦ Ἰωάννου τὴν προειδοποίησιν, ὅτι ἡ νίκη του θὰ ἦτο ἀσφαλεστέρα.

Ἀφοῦ ἐφόνευσε τὸν σφετεριστὴν τοῦ Κράτους Μάξιμον, ἀπεκατέστησε τὸν Οὐαλεντινιανὸν συνάρχοντα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οὗτος εἶχεν ἐκδιωχθῇ, καὶ τὸν περιέβαλλε μὲ ἐκτίμησιν καὶ εἰλικρινῇ ἀγάπην.

Ὅταν δὲ μετ' ὀλίγον ἀπέθανον ὁ Οὐαλεντιανὸς διὰ προδοσίας ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν, ὁ Θεοδόσιος ἐξηφάνισε καὶ ἄλλον σφετεριστὴν τοῦ Κράτους, τὸν Εὐγένιον, ὅστις εἶχεν ἐκλεγῇ παρανόμως καὶ καταλάβει τὸν θρόνον τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ. Ἐπραξε δὲ τοῦτο ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν πίστιν, τὴν πεποίθησιν καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἡ ἐπιχείρησις αὐτοῦ θὰ ἐστέφετο ὑπὸ ἐπιτυχίας, διότι εἶχε λάβει ἐκ νέου μίαν προφητείαν εὐνοϊκὴν. Τοιουτοτρόπως κατώρθωσε νὰ νικήσῃ τὸν ἰσχυρότατον στρατὸν τοῦ Εὐγενίου μάλλον διὰ τῆς προσευχῆς παρὰ διὰ τῶν ὅπλων.

Οἱ στρατιῶται, ποὺ συμμετέσχον εἰς τὴν μάχην αὐτήν, ἀφηγοῦνται, ὅτι ἀφηρηπάγησαν ἀπὸ τὰ χέρια των τὰ βέλη, ποὺ θὰ ἐξετώξενον, διότι ἔπνεεν ἀπὸ τὸ σιρατόπεδον τοῦ Θεοδοσίου ἕνας

(1) Δηλαδή δὲν ἠρώτησε τοὺς χρησμούς καὶ δὲν ἐπεδόθη εἰς τὴν μαγείαν.

(2) Περίφημος ἐρημίτης εἰς τὴν Λυκόπολιν τῆς Αἰγύπτου.

τόσον σφοδρὸς καὶ ὀρμητικὸς ἄνεμος, ὥστε ὄχι μόνον παρέσυρε βιαίως τὰ δόρατα καὶ τὰ ἀκόντια, ἀλλ' ἀνέστρεφε καὶ τοὺς μαχητὰς τοῦ ἐχθροῦ, ὥστε νὰ μάχωνται οἱ μὲν κατὰ τῶν δὲ σῶμα πρὸς σῶμα. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ποιητὴς Κλαυδιανός, μολονότι ἐχθρικῶς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διακείμενος, ἐν τούτοις ἔγραψε πρὸς τιμὴν τοῦ Θεοδοσίου τοὺς κάτωθι στίχους :

ὦ σὺ ποὺ εἶσαι εὐνοούμενος τοῦ οὐρανοῦ
καὶ μέ τὴν βοήθειαν τοῦ ὁποίου μάχονται τὰ στοιχεῖα.
Ἀλλὰ καὶ οἱ κυκλῶνες προστρέχουν
προθυμότατοι εἰς τὸν ἦχον τῶν σαλπίγγων σου ! ⁽¹⁾

Ἀφοῦ δὲ κατήγαγε τὴν νίκην, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀναθέσει τὰς ἐλπίδας του, καὶ ἡ ὁποία τοῦ εἶχε προφητευθῇ, ἐκρήμνισε τὰ ἀγάλματα τοῦ Διός, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀνεγερθῇ εἰς τὰς Ἄλπεις ⁽²⁾ ἀγνοῶ διὰ ποίων μαγικῶν μέσων εἰς βάρος του, καὶ ἐδώρησε μὲ χαρὰν καὶ μεγάλην καλωσύνην τοὺς «κεραυνούς» των, οἱ ὅποιοι ἦσαν χρυσοῖ, εἰς τοὺς δρομεῖς (cursoribus), οἱ ὅποιοι, ἀστεϊζόμενοι, (πρᾶγμα ποὺ ἐπέτρεπε ἡ χαρὰ τῆς στιγμῆς ἐκείνης), ἔλεγον ὅτι εὐχαρίστως θὰ ἐπεθύμουν νὰ κεραυνοβοληθοῦν ὑπ' αὐτῶν. Ὁ Θεοδόσιος ἠγάπησε μὲ χριστιανικὴν ἀγάπην, δὲν ἀπεστέρησεν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπεδαψίλευσε μεγάλας τιμὰς εἰς τοὺς υἱοὺς τῶν ἐχθρῶν του, οἵτινες δὲν εἶχον φονευθῇ κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν θέρμην τοῦ πολεμικοῦ ἀγῶνος. Οὗτοι δὲν ἦσαν μὲν Χριστιανοί, ἀλλὰ κατέφυγον εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ ἠθέλησαν, ὅπως, ἐπωφελοῦμενοι τῆς εὐκαιρίας ταύτης, γίνωνν χριστιανοί. Μετὰ τὴν νίκην ὁ Θεοδόσιος δὲν ἐπέτρεψεν εἰς κανένα νὰ προβῇ εἰς προσωπικὰς ἀντεκδικήσεις.

Κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους δὲν συμπεριεφέρθη, ὅπως ὁ Κίννας, ὁ Μάριος καὶ ὁ Σύλλας, οἱ ὅποιοι ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι μνησικάκοι καὶ ὅταν οἱ πόλεμοι αὐτοὶ εἶχον λήξει, ὅταν δὲ ἐξερράγησαν, ἐλυπήθη πολὺ περισσότερον παρ' ὅσον θὰ ἐπόθει νὰ βλάβῃ τοὺς ἐχθροὺς του μετὰ τὴν νίκην. Μεταξὺ ὅλων τῶν γεγονότων τούτων, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς βασιλείας του δὲν ἔπαυσε νὰ ἔρχεται ἀρωγὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, στρατευομένην ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων της, τοῦτο δὲ ἔπραξε διὰ νόμων δικαιοτάτων καὶ ἐμπνευμένων ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ οἴκτου. Διότι

(1) Κλαυδιανὸς ποιητὴς τοῦ πέμπτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος.

(2) Διότι ἡ μάχη ἐναντίον τοῦ Μαξίμου εἶχε συναφθῇ ἐπὶ τῶν Ἄλπεων παρὰ τὴν Ἀκυλληϊαν.

ὁ αἰρετικὸς Οὐαλεντιανός, ὅστις ἠὺνόει τοὺς Ἀρειανούς, τὴν εἶχε θίξει σκληρῶς, ὃ δὲ Θεοδόσιος ἦτο εὐτυχέστερος ὥς μέλος τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ ὥς κυβερνήτης ἐπὶ τῆς γῆς. Διέταξεν ὅπως τὰ εἰδῶλα τῶν Ἐθνικῶν κρημνισθῶν ὅπουδήποτε, διότι καλῶς ἐγνώριζεν, ὅτι τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς δὲν ἔξαρθῶνται ἀπὸ τοὺς δαίμονας, ἀλλ' ἀπὸ τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν. Ὁ Θεοδόσιος ὑπῆρξεν ἀκόμη περισσότερον ἄξιος θαυμασμοῦ διὰ τὴν ταπεινοφροσύνην ἔναντι τοῦ στυγερωτάτου ἐγκλήματος τῶν Θεσσαλονικέων, ⁽¹⁾ εἰς τοὺς ὁποίους εἶχεν ὑποσχεθῆ συγγνώμην τῇ παρακλήσει τῶν Ἐπισκόπων. Ὁ Θεοδόσιος, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν διαμαρτυριῶν καὶ τοῦ θορύβου τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν αὐλικῶν του, ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς σκληρὰν ἐκδίκησιν, παρὰ τὴν θέλησίν του, ὑποχρεωθείς δὲ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πειθαρχίαν, ἐπέδειξε τόσῃ συντριβῇ καὶ μετάνοιαν, ὥστε ὁ λαὸς ἐπενέβη ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἔχυνε δάκρυα, περίλυπος νὰ βλέπῃ ταπεινωμένην τὴν αὐτοκρατορικὴν μεγαλειότητα, περισσότερον παρ' ὅσον θὰ ἐφοβεῖτο τὴν ὀργὴν του διὰ τὸ στασιαστικὸν κίνημά του.

Τὰ γεγονότα ταῦτα καὶ ἄλλα παρόμοια, τὰ ὁποῖα θὰ ἐχρειάζετο πολὺς καιρὸς διὰ νὰ τὰ ὑπενθυμίσωμεν εἰς τοὺς ἀναγνώστας μας, εἶναι τὰ καλὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀνέδειξον τὸν Θεοδόσιον ἐν μέσῳ τῆς προσκαίρου πομπῆς τοῦ ἀνθρωπίνου μεγαλείου. Τὸ ἔπαθλον διὰ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἡ αἰώνιος εὐδαιμονία, τὴν ὁποίαν χαρίζει ὁ Ὑψιστος μόνον εἰς τοὺς πραγματικῶς εὐσεβεῖς, ἐνῶ παρέχει τόσον εἰς τοὺς ἀγαθοὺς ὅσον καὶ εἰς τοὺς κακοὺς τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς ταύτης, τὰ μεγαλεῖα καὶ τὴν εὐμάρειαν, καθὼς ἀκριβῶς καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν κόσμον, τὸ φῶς, τὸν αἴρα, τὰς γαίας, τὰ ὕδατα, τοὺς καρποὺς καὶ αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, τὸ σῶμα, τὰς αἰσθήσεις, τὴν νόησιν, τὴν ζωὴν, μεταξὺ δὲ τῶν ἀγαθῶν τούτων ὑπάρχει καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ μεγαλειότης, ὅσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι μεγαλειώδης, τὴν ὁποίαν χαρίζει ὁ Θεὸς ἀναλόγως τῶν αἰώνων κατὰ τὸ δοκοῦν Αὐτῷ ⁽²⁾.

Διὰ τοῦτο βλέπω, ὅτι εἶναι πλέον καιρὸς ν' ἀπαντήσω εἰς

(1) Ἡ στάσις τῆς Θεσσαλονίκης συνέβη τὸ 390. Ὁ Θεοδόσιος, εἰσακούσας τὴν παράκλησιν τῶν Ἐπισκόπων, ὑπεσχέθη νὰ φανῇ ἐπεικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐπαναστάται εἶχον φονεύσει μερικοὺς ἀξιωματικούς, οἱ συνάδελφοί των διεμαρτυρήθησαν, ὃ δὲ Θεοδόσιος διέταξε νὰ σφαγοῦν οἱ φονεῖς τῶν ἀνθρώπων του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀντιστρατευόμενον πρὸς τὸν πρᾶγον καὶ ὑπὸν χαρακτῆρά του. Ὁ Θεοδόσιος ἐπέδειξε κατόπιν μεγάλην συντριβὴν καὶ μετάνοιαν διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀμβροσίου, ἐπισκόπου Μεδιολάνων, (τοῦ Μιλάνου).

(2) Δηλαδή ὅπως ὀρίζει ἡ θεία Πρόνοια ἡ κυβερνώσα τὰ πάντα.

ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, καίτοι εἶναι πεπεισμένοι βάσει σαφειστάτων ἀποδείξεων, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας διὰ ν' ἀποκτήσῃ τις τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ, τὰ ὅποια μόνον οἱ μωροὶ ἐπιδιώκουν, δὲν παρίσταται ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως τόσων ψευδῶν θεῶν, καταβάλλουν κάθε δυνατὴν προσπάθειαν διὰ ν' ἀποδείξουν, ὅτι αὐτοὶ οἱ θεοὶ πρέπει νὰ λατρεύωνται, ὅχι πρὸς ἀπόκτησιν τῶν ἐπιγείων, ἀλλὰ τῶν πέραν τοῦ τάφου ἀγαθῶν. Διότι ἐγὼ πιστεύω, ὅτι διὰ τῶν πέντε αὐτῶν βιβλίων ἀπήντησα ἤδη ἀρκετὰ εἰς ὅσους θέλουν ν' ἀφιερώωνται εἰς τὰς ματαίαις δεισιδαιμονίας τῆς λατρείας τῶν Ἑθνικῶν καὶ παραπονοῦνται, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτοὺς νὰ προβαίνουν εἰς τὰς γελοίας καὶ παιδαριώδεις αὐτὰς ἐνεργείας ⁽¹⁾. Ὅταν δὲ ἐδημοσίευσα τὰ τρία πρῶτα ἐκ τῶν βιβλίων αὐτῶν, τὰ ὅποια περιῆλθον εἰς πολλὰς χεῖρας, μοῦ ἀνηγγέλθη, ὅτι τινὲς παρεσκεύαζον μίαν, ἀγνοῶ ποίαν, ἀπάντησιν ἐναντίον των ⁽²⁾. Ἐν συνεχείᾳ μ' ἐπληροφόρησαν, ὅτι ἡ ἀπάντησις εἶχεν ἤδη γραφῇ, καὶ ὅτι οἱ συντάκται τῆς ἀνέμενον τὴν κατάλληλον στιγμὴν, ὅπως τὴν δημοσιεύσουν χωρὶς νὰ διατρέχουν κίνδυνον. Ἐγὼ ὅμως τοὺς πληροφορῶ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιθυμοῦν νὰ κάμουν κἄτι πού δὲν ἔμπορεῖ νὰ τοὺς χρησιμεύσῃ εἰς τίποτε. Διότι ὅσοι δὲν ἠθέλησαν νὰ σιωπήσουν ἔμποροῦν εὐκόλως νὰ πιστεύουν, ὅτι ἀπήντησαν.

Ἀλλὰ τί εἶναι εὐφραδέστερον ἀπὸ τὴν ματαιοδοξίαν; Ἡ ματαιοδοξία ὅμως δὲν ἔχει τὴν δύναμιν τῆς ἀληθείας, καίτοι, ἐὰν τυχὸν θελήσῃ, θὰ δυνηθῇ νὰ κραυγάσῃ, ὅτι ὑπερτερεῖ τῆς ἀληθείας. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν των ὅλα αὐτά, ἐὰν δέ, κρίνοντες ἀμερολήπτως τὰ πράγματα, ἀναγνωρίζουν, ὅτι τὰ ἐπιχειρήματά μας εἶναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ δύνανται νὰ καταπολεμηθοῦν μᾶλλον παρὰ ν' ἀνασκευασθοῦν δι' ἀναισχύντου πολυλογίας ἢ, ὡς θὰ ἔλεγον μὲ τὴν ἐπιπολαιότητα τῶν μίμων, οἱ ὅποιοι παριστάνουν σατυρικὰ ἔργα εἰς τὰ θέατρα, ἃς ἀποκρύψουν τὰς ἡλιθιότητάς των καὶ ἃς προτιμήσουν νὰ ἐπικρίνωνται ὑπὸ τῶν σωφρόνων παρὰ νὰ ἐπαινοῦνται ὑπὸ τῶν διεστραμμένων τὴν σκέψιν συνανθρώπων των. Διότι ἂν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἀναμένουν τὴν εὐκαιρίαν ὅχι νὰ ὁμολογήσουν ἐλευθέρως τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ νὰ ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ὁμιλοῦν κακῶς, ἃς

(1) Ὑπαινίσσεται τὴν μαγείαν καὶ τὰς προλήψεις τῶν Νεοπλατωνικῶν.

(2) Βλέπομεν, ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ Αὐγουστίνου ἔκαμαν μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ ὅτι μερικοὶ Ἑθνικοὶ ἠθέλησαν νὰ τ' ἀνασκευάσουν.

προσέξουν μήπως πάθουν ὅ,τι λέγει ὁ Κικέρων περὶ ἑνὸς προσώπου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπετράπη νὰ κάμῃ τὸ κακόν: «ὦ τὸν δυστυχισμένον ἄνθρωπον εἰς τὸν ὁποῖον ἐπετράπη νὰ κάμῃ τὸ κακόν!»

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὅστις δῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνος εἰς τὸν ὁποῖον ἐπιτρέπεται νὰ κακολογῇ ἐλευθέρως, θὰ εἶναι πολὺ εὐτυχέστερος ἢ ἂν ἀπαγορευθῇ εἰς αὐτὸν τοῦτο, διότι αὐτός, ἀφίνων κατὰ μέρος τὴν ματαιόδοξον ἰσχυρογνωμοσύνην του καὶ διακαιόμενος ἀπὸ τὸν πόθον νὰ διδαχθῇ, θὰ δυνήθῃ νὰ προτείνῃ ὅ,τι δῆποτε θελήσῃ ἐναντίον μας. Καὶ τότε, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν θὰ ἀκούσῃ παρ' ἐκείνων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὅ,τι θὰ τοῦ χρησιμεύσῃ, τιμίως, ἐλευθέρως εἰς μίαν φιλικὴν συνδιάλεξιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγή σελ. α'—ΙΣΤ'

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Α'. Οἱ κατηγοροῦντες τὸν Χριστιανισμόν, ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν ἀφορμὴ νὰ πέσῃ στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν ἡ Ρώμη, δὲν πρέπει νὰ λησμονήσουν, ὅτι ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν λυσσαλέαν καταδίωξίν των ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ ἐπροσποιήθησαν ὅτι ἦσαν Χριστιανοὶ καὶ εὗρεῖκαν ἄσυλον εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς των.

Β'. Δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα προηγηθέντων πολέμων, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἐχθρὸς, ὅταν κατελάμβανε μίαν πόλιν, ἐφείδετο τῆς ζωῆς ἐκείνων, ποὺ κατέφευγαν εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν των.

Γ'. Ἀφροσύνη τῶν Ρωμαίων νὰ θέσουν τὴν πόλιν των ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν θεῶν τῆς Τροίας, τοὺς ὁποίους καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ποιηταὶ των ὀνομάζουν ἡττημένους θεοὺς.

Δ'. Ὁ ναὸς τῆς Ἥρας δὲν ἔσωσε κανένα ἐξ ἐκείνων, ποὺ ἐζήτησαν ἐντὸς αὐτοῦ ἄσυλον κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας, ἐνῶ αἱ βασιλικαὶ τῶν Ἀποστόλων ἐπροστάτευσαν ὅλους ἐκείνους, ποὺ κατέφυγον εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ρώμης.

Ε'. Τὸ ἔθιμον νὰ λεηλατοῦν τοὺς ναοὺς κατὰ τὴν ἄλωσιν μιᾶς πόλεως ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Κάτωνος.

ΣΤ'. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐσεβάσθησαν ποτὲ τοὺς ναοὺς τῶν πόλεων, ποὺ κατελάμβανον διὰ τῶν ὀπλων.

Ζ'. Ὀφείλεται εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸ ὅτι οἱ Γότθοι, κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ρώμης, ἐσεβάσθησαν τοὺς καταφυγόντας εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀποστόλων.

Η'. Τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ τοῦ κόσμου τούτου εἶναι κοινὰ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς. Ἡ χρῆσις ὅμως αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν μὲν καὶ τῶν δέ, πολὺ διαφέρει.

Θ'. Ἀντικείμενα ἐπιπλήξεως προξενοῦντα εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ὁδύνην καὶ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς.

Ι'. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ δὲν ὑφίστανται καμμίαν ἀπώλειαν, ὅταν χάνουν τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ των.

ΙΑ'. Ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἀποθάνῃ κανεὶς, ἀποθνήσκει πάντοτε καλῶς, ἐὰν ἔζησε καλῶς.

ΙΒ'. Ἡ ἔλλειψις ταφῆς δὲν προξενεῖ κανένα κακὸν εἰς τοὺς Χριστιανούς.

ΙΓ'. Διατὶ πρέπει νὰ θάπτονται τὰ σώματα τῶν πιστῶν.

ΙΔ'. Αἱ παρηγορίαι τοῦ Θεοῦ δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν των.

ΙΕ'. Ἡ εὐσέβεια τοῦ Ρηγούλου πρὸς τοὺς θεοὺς δὲν ἠμπόδισε τοὺς Καρχηδονίους νὰ τὸν θανατώσουν.

ΙΣΤ'. Ὁ βιασμός τῶν παρθένων κατὰ τὴν αἰχμαλωσίαν ἠμπόρεσε νὰ μολύνῃ τὴν ἀρετὴν των;

ΙΖ'. Περὶ τοῦ ἐκουσίου θανάτου ἐκ φόβου τιμωρίας ἢ ἀτιμώσεως.

ΙΗ'. Ὁ βιασμός, πού ὑφίσταται τὸ σῶμα, δὲν βλάπτει διόλου τὴν ψυχὴν.

ΙΘ'. Ἡ Λουκρητία αὐτοκτονεῖ ἐπειδὴ ἔχασε τὴν τιμὴν της.

Κ'. Ἡ ἐντολὴ πού ἀπαγορεύει νὰ φονεύωμεν, ἀπαγορεύει καὶ ν' αὐτοκτονῶμεν.

ΚΑ'. Εἰς ποίας περιπτώσεις ἐπιτρέπεται νὰ φονεύωμεν, χωρὶς νὰ εἴμεθα δολοφόνοι.

ΚΒ'. Ὁ ἐκούσιος θάνατος δὲν εἶναι ἀπόδειξις μιᾶς γενναίας καὶ μεγάλης ψυχῆς.

ΚΓ'. Ποῖον εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Κάτωνος, ὁ ὁποῖος ηὔτοκτόνησε, διότι δὲν ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὴν νίκην τοῦ Καίσαρος.

ΚΔ'. Οἱ Χριστιανοὶ διακρίνονται περισσότερον δι' ἐκείνην τὴν ἀρετὴν ὥς πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Ρήγουλος ὑπερέβαλε τὸν Κάτονα.

ΚΕ'. Δὲν πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν μίαν ἁμαρτίαν δι' ἄλλης.

ΚΣΤ'. Περὶ τῶν πράξεων, αἱ ὁποῖαι ἀπαγορεύονται μολονότι ἔχουν ἐκτελεσθῇ καὶ ἀπὸ ἁγίους, ἐὰν εἶναι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀληθινά.

ΚΖ'. Πρέπει νὰ ἐπιθυμῶμεν ἐκούσιον θάνατον, διὰ ν' ἀποφύγωμεν τὴν ἁμαρτίαν;

ΚΗ'. Διὰ ποίας θείας κρίσεως ἐπετράπη ἡ αἰσχρὰ φιληδονία τῶν ἐχθρῶν ν' ἀσελήσουν εἰς τὰ σώματα τῶν γυναικῶν, πού ἔζοῦσαν εἰς τὴν ἀγνότητα.

ΚΘ'. Ποῖαν ἀπάντησιν πρέπει νὰ δίδουν οἱ Χριστιανοὶ εἰς τοὺς ἀπίστους, ὅταν αὐτοὶ τοὺς ἐπικρίνουν διὰ τὸ ὅτι δὲν τοὺς ἀπήλλαξαν ἀπὸ τὴν λυσσαλέαν μανίαν τῶν ἐχθρῶν.

Λ'. Ποῖα ἐπονείδιστα ἀγαθὰ ποθοῦν ν' ἀποκτήσουν ἐκεῖνοι, πού παραπονοῦνται διὰ τὸν Χριστιανικὸν πολιτισμόν.

ΛΑ'. Ποῖα ἐλαττώματα ἔγιναν ἀφορμὴ, ὥστε ν' αὐξηθῇ εἰς τοὺς Ρωμαίους τὸ πάθος τοῦ κυριαρχεῖν.

ΛΒ'. Ὁ θεσμὸς τῶν σκηνικῶν ἀγώνων.

ΛΓ'. Ἡ καταστροφὴ τῆς πατρίδος δὲν παρώρμησε τοὺς Ρωμαίους νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά των.

ΛΔ'. Ἡ ἐπιείκεια τοῦ Θεοῦ ἐμετρίασε τὴν καταστροφὴν τῆς Ρώμης.

ΛΕ'. Περὶ τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι κρυμμένα μετὰ τῶν ἀπίστων, καὶ περὶ τῶν ψευδοχριστιανῶν, πού εὐρίσκονται εἰς τὴν Χριστιανικὴν κοινότητα.

ΛΣΤ'. Ποῖα ἐπιχειρήματα πρέπει ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐξετασθοῦν.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Α'. Περὶ τῆς μετριοπαθείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ τηρῇται ἐξ ἀνάγκης κατὰ τὴν συζήτησιν.

Β'. Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἐπιχειρημάτων, πού διευπλώθησαν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον.

Γ'. Ὡς διαβάσουν τὴν ἱστορίαν, διὰ νὰ ἴδοῦν ποῖαι συμφοραὶ ἔπληξαν τὴν Ρώμην, πρὶν γίνῃ γνωστὴ εἰς αὐτὴν ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία.

Δ'. Οἱ εἰδωλολάτραι δὲν ἔλαβον ποτὲ ἀπὸ τοὺς θεοὺς των ἡθικὰς ἐντολάς, κατὰ δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἱεροτελεστιῶν των, παρεκτρέποντο εἰς παντοειδεῖς αἰσχροτήτας.

Ε'. Μὲ ποίου εἶδους βδελυρότητας ἐδοξάζετο ἡ «Μήτηρ τῶν Θεῶν» ἀπὸ τοὺς λάτρεις της.

ΣΤ'. Οἱ Ἑθνικοὶ οὐδέποτε ἐδίδαξαν κανόνας τοῦ εὖ ζῆν.

Ζ'. Αἱ φιλοσοφικαὶ θεωρίαι εἶναι μάταιαι χωρὶς τὸ θεῖον κῦρος, διότι αἱ πράξεις τῶν θεῶν παρορμοῦν τὸν ἄνθρωπον, τὸν ἐπιρρεπῆ εἰς τὴν κακίαν, περισσότερο παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀνθρώπων.

Η'. Οἱ Θεοὶ δὲν προσβάλλονται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τοὺς σκηνικοὺς ἀγῶνας δημοσιεύονται τὰ ὄργια των. Αὐτὸ μάλιστα χρησιμεύει διὰ τὴν τούτους ἐξυμενίζῃ.

Θ'. Κατὰ ποῖον τρόπον οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάγκην νὰ μετριάσουν τὴν ἀκολασίαν τῶν ποιητῶν, ἐνήργησαν σχετικῶς, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες, ἀκολουθοῦντες τὴν ροπὴν τῶν θεῶν των, ἠθέλησαν νὰ τὴν ἀφίσουν ἀχαλίνωτον.

Ι'. Μὲ ποῖον θράσος οἱ δαίμονες, μολονότι ἐπέφεραν καταστροφάς, ἤθελαν ν' ἀναφέρωνται τὰ ἐγκλήματα των τὰ πραγματικὰ ἢ τὰ ὑποτιθέμενα.

ΙΑ'. Οἱ Ἕλληνες ἐδέχοντο τοὺς ἠθοποιοὺς εἰς δημόσια ὑπουργήματα, ἐπειδὴ, ὅσοι ἦσαν εὐπρόσδεκτοι εἰς τὴν ὁμήγυριν τῶν θεῶν, ἦσαν ἄνθρωποι περιφρονοῦμενοι ἀδίκως.

ΙΒ'. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀφαιρέσαντες ἀπὸ τοὺς ποιητὰς τὴν ἐλευθερίαν νὰ κακολογοῦν τοὺς συνανθρώπους των καὶ χορηγῆσαντες εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ὁμιλοῦν ἐλευθέρως περὶ τῶν θεῶν, ἀπέδειξαν, ὅτι εἶχαν καλυτέραν γνώμην δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους παρὰ διὰ τοὺς θεοὺς.

ΙΓ'. Οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐννοήσουν, ὅτι οἱ θεοὶ των, ποὺ ἤθελαν νὰ λατρεύωνται μὲ ἐπονείδιστα θεατρικὰ θεάματα, δὲν ἦσαν ἄξιοι θεϊκῶν τιμῶν.

ΙΔ'. Ὁ Πλάτων, ποὺ δὲν ἤθελε νὰ παραδεχθῇ τοὺς ποιητὰς εἰς τὴν καλῶς διατεταγμένην Πολιτείαν του, ἐνήργησε καλύτερα παρὰ αὐτοὶ οἱ θεοὶ, ποὺ ἤθελαν νὰ τιμῶνται μὲ θεατρικὰς παραστάσεις.

ΙΕ'. Οἱ Ρωμαῖοι ἐξέλεξαν μερικοὺς θεοὺς ὄχι διὰ λογικὴν αἰτίαν, ἀλλὰ χάριν κολακείας.

ΙΣΤ'. Ἐὰν οἱ θεοὶ ἐμερίμων διὰ τὴν καθίδρυσιν τῆς δικαιοσύνης, οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἐλάμβανον παρ' αὐτῶν τοὺς κανόνας τοῦ εὖ ζῆν καὶ δὲν θὰ προσέφευγον εἰς ἄλλους λαοὺς διὰ νὰ παραλάβουν τοὺς νόμους των.

ΙΖ'. Περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν Σαβίνων καὶ ἄλλων ἐκτρόπων, ποὺ διεφημίζοντο εἰς τὴν Ρώμην καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκόμη ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνθίζε εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἡ ἀρετή.

ΙΗ'. Τί ἀποκαλύπτει ἡ ἱστορία τοῦ Σαλλουστίου σχετικῶς μὲ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Ρωμαίων, εἴτε ὅταν οὗτοι κατείχοντο ἀπὸ φόβου, εἴτε ὅταν ἦσαν ἐλεύθεροι καὶ ἀσφαλεῖς.

ΙΘ'. Περὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους προτοῦ καταλύσῃ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ὁ Χριστός.

Κ'. Ποίαν εὐδαιμονίαν θ' ἀπελάμβανον καὶ μὲ ποῖα ἔθιμα θὰ διήρχοντο τὴν ζωὴν των ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι κατηγοροῦν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν.

ΚΑ'. Ποία ὑπῆρξεν ἡ γνώμη τοῦ Κικέρωνος περὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας.

ΚΒ'. Οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων οὐδέποτε ἐφρόντισαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν διαφθοράν, ἣ ὁποία κατέστρεψε τὸ κράτος των.

ΚΓ'. Τὰ ὀλέθρια πρόσκαιρα γεγονότα δὲν ὀφείλονται εἰς τὴν εὐνοίαν ἢ ἐχθρότητα τῶν δαιμόνων, ἀλλ' εἰς τὴν Πρόνοιαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

ΚΔ'. Ποίας ἐνεργείας τοῦ Σύλλα ὑπερηφανεύονται, ὅτι ἐβοήθησαν οἱ δαίμονες.

ΚΕ'. Τὰ ἀκάθαρτα πνεύματα παρακινοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐκτελοῦν ἀνηθικούς πράξεις, δεδομένου ὅτι παρεμβάλλουν τὸ σχεδὸν θεϊκὸν κῦρὸς των διὰ νὰ τοὺς κάμουν νὰ διαπράττουν κακουργήματα.

ΚΣΤ'. Οἱ δαίμονες ἔδιδον μυστικὰς συμβουλὰς σχετικὰς μὲ τὰ χρηστὰ ἥθη, ἐνῶ δημοσία κατὰ τὰς τελετάς των ἀνεφέρετο κάθε ἀναίδεια.

ΚΖ'. Μὲ ποίαν καταστρατήγησιν τῆς δημοσίας ἠθικῆς οἱ Ρωμαῖοι ἀφιέρωσαν εἰς τοὺς θεοὺς των βδελυρὰ θεάματα, διὰ νὰ τοὺς ἐξευμενίσουν.

ΚΗ'. Πόσον εἶναι εὐεργετικὰ τὰ διδάγματα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας.

ΚΘ'. Παραίνεσις πρὸς τοὺς Ρωμαίους νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς θεοὺς των.

BIBLION TRITON

Α'. Περὶ τῶν μοναδικῶν κακῶν, πού φοβοῦνται οἱ κακοὶ καὶ τὰ ὁποῖα ὁ κόσμος ὑπέστη μοιραίως, ὅταν ἐλάτρευε τοὺς θεοὺς.

Β'. Ἐὰν οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ἐξ ἴσου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων, ποίους λόγους εἶχαν ν' ἀνεχθοῦν τὴν καταστροφὴν τῆς Τροίας.

Γ'. Ἡ μοιχεία τοῦ Πάριδος δὲν προσέβαλε διόλου τοὺς θεοὺς, διότι λέγεται ὅτι τὸ ἔγκλημα τοῦτο ἦτο συχνότατον εἰς τὰς τάξεις των.

Δ'. Ἡ γνώμη τοῦ Οὐάρωνος ἰσχυριζομένου, ὅτι ἡ ἀνότητος ἀξίωσις τῶν ἀνθρώπων νὰ κατὰγονται ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ὑπῆρξεν ὠφέλιμος.

Ε'. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ θεοὶ ἐτιμώρησαν τὴν μοιχείαν τοῦ Πάριδος, ἀφοῦ δὲν ἐτιμώρησαν τὴν μοιχείαν τῆς μητρὸς τοῦ Ρωμύλου.

ΣΤ'. Οἱ θεοὶ ἀφῆκαν ἀτιμώρητον τὴν πατροκτονίαν τοῦ Ρωμύλου.

Ζ'. Περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἰλίου, τὸ ὁποῖον κατεδαφίσθη ἀγρίως ἀπὸ τὸν Φιμβρίαν ἓνα τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ τοῦ Μαρίου.

Η'. Ἐὰν ἡ Ρώμη ἐπρεπε νὰ στηρίζεται εἰς τὴν προστασίαν τῶν θεῶν τῆς Τροίας.

Θ'. Ἐὰν πρέπη νὰ πιστευθῇ, ὅτι οἱ θεοὶ ἐξησφάλισαν τὴν εἰρήνην ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἀπῆλαυσαν οἱ Ρωμαῖοι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Νουμά.

Ι'. Οἱ Ρωμαῖοι ἠθέλησαν, ὅπως ἡ αὐτοκρατορία των ἐπεκταθῇ μὲ τὸν ἐξωφρενικὸν ζήλόν των διὰ τοὺς πολέμους, ἐνῶ, ἂν ἐνεπνέοντο ἀπὸ τὸ συναισθημα ἐκείνο τῆς ἡρεμίας καὶ τῆς γαλήνης, μὲ τὸ ὁποῖον ἐκυβέρνησε τὴν χώραν ὁ Νουμάς, θὰ εἶχον ἀσφάλειαν καὶ εἰρήνην.

ΙΑ'. Περὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κύμην, τὰ δάκρυα τοῦ ὁποίου προεμάντευσαν, καθὼς πιστεύεται, τὴν ἥτταν τῶν Ἑλ-

λήνων, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Ἀπόλλων δὲν ἠδυνήθη νὰ παράσχη βοήθειαν.

ΙΒ'. Οἱ Ρωμαῖοι ἐπρόσθεσαν πλείστους θεοὺς εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Νουμᾶ ἐπισήμως ἀναγνωρισμένους, ἀλλ' οἱ θεοὶ οὗτοι δὲν παρέσχον εἰς τοὺς λάτρεις αὐτῶν καμμίαν ὠφέλειαν.

ΙΓ'. Μὲ ποῖον δικαίωμα καὶ ἐν ὀνόματι ποίας συμμαχίας οἱ Ρωμαῖοι ἀπέκτησαν τὰς πρώτας συζεύξεις.

ΙΔ'. Ἄδικος πόλεμος τῶν Ρωμαίων ἐναντιὸν τῶν κατοίκων τῆς Ἀλβας καὶ νίκη ἐπιτευχθεῖσα συνεπεία λυσσαλέας μανίας κυριαρχήσεως.

ΙΕ'. Ποῖος ὑπῆρξεν ὁ βίος καὶ ὁ θάνατος τῶν βασιλέων τῆς Ρώμης.

ΙΣΤ'. Περὶ τῶν πρώτων Ρωμαίων ὑπάτων. Εἰς ἐξ αὐτῶν ἐξεδίωξεν ἄλλον ὕπατον ἐκ τῆς πατρίδος, κατόπιν δὲ στυγερῶν πατροκτονιῶν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀπέθανεν ἀπὸ τὰ τραύματα ἐνὸς ἐχθροῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐπιτεθῆ.

ΙΖ'. Πόσαι συμφοραὶ ἐπληξαν τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς δι' ὑπάτων Κυβερνήσεως, χωρὶς οἱ θεοὶ τοὺς ὁποίους ἐλάτρευε νὰ παράσχουν εἰς αὐτὴν τὴν βοήθειάν των.

ΙΗ'. Αἱ συμφοραί, πὺ ἐπληξαν τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοὺς καρχηδονικοὺς πολέμους, καθ' ὃν χρόνον οὗτοι ἐπεκαλοῦντο τὴν βοήθειαν καὶ τὴν συμπαράστασιν τῶν θεῶν.

ΙΘ'. Περὶ τῶν μεγάλων συμφορῶν κατὰ τὸν δεύτερον καρχηδονικὸν πόλεμον, κατὰ τὸν ὁποῖον κατετρίβησαν αἱ δυνάμεις τῶν δύο ἐχθρῶν παρατάξεων.

Κ'. Περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Σαγούντου, πὺ ἀπωλέσθη χάρις εἰς τὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους πιστὴν φιλίαν του, χωρὶς νὰ παράσχουν εἰς αὐτὸ βοήθειαν οἱ θεοὶ τῶν Ρωμαίων.

ΚΑ'. Πόσον ἀγνώμονες ὑπῆρξαν πρὸς τὸν Σκιπίωνα οἱ Ρωμαῖοι καὶ ποῖα ἦθη εἶχεν ἡ Ρώμη, ὅταν τὴν περιέγραψεν ὡς ἀρίστην ὁ Σαλλούστιος.

ΚΒ'. Περὶ τοῦ ἐδίκτου τοῦ Μιθριδάτου, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος ἔδιδε διαταγὰς, ὅπως θανατωθοῦν ὅλοι οἱ πολῖται Ρωμαῖοι πὺ θὰ εὗρίσκοντο εἰς τὴν Ἀσίαν.

ΚΓ'. Ποῖα δεινὰ ἀνεστάτωσαν τὴν Ρωμαϊκὴν Δημοκρατίαν πρὸ τῆς θεομηνίας τῆς λύσσης, ἡ ὁποία προσέβαλεν ὅλα τὰ οἰκιακὰ ζῶα.

ΚΔ'. Ἡ διχόνοια ἢ προκληθεῖσα ἀπὸ τὰ στασιαστικὰ κινήματα τῶν Γράκχων.

ΚΕ'. Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ὁμονοίας ἀνεγερθέντος κατ' ἐντολὴν τῆς Γερουσίας ἐπὶ τοῦ τόπου τῶν στασιαστικῶν κινήματων καὶ τῶν σφαγῶν.

ΚΣΤ'. Περὶ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων πολέμων, πὺ ἐπηκολούθησαν εἰς τὴν ἀνέργεσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ὁμονοίας.

ΚΖ'. Ὁ μεταξὺ τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα ἐμφύλιος πόλεμος.

ΚΗ'. Ποῖα ὑπῆρξεν ἡ νίκη τοῦ Σύλλα, ἡ ὁποία ἐξεδικήθη τὴν σκληρότητα τοῦ Μαρίου.

ΚΘ'. Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς καταστροφάς, πὺ ὑπέστησαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τοὺς Γαλάτας καὶ ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους των.

Λ'. Περὶ τῶν πολυαρίθμων ὀλεθρίων πολέμων, ποὺ προηγήθησαν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ.

ΛΑ'. Οἱ Ἐθνικοί, εἰς τοὺς ὁποίους τώρα ἀπαγορεύεται ἡ λατρεία τῶν Θεῶν, ἀποδίδουν τὰς σημερινὰς συμφορὰς εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἐνῷ συνέβησαν τόσαι ὀλέθρια καταστροφαὶ καθ' ὃν χρόνον ἐλατρεύοντο οἱ θεοὶ των.

BIBLION TETARTON

Α'. Ἀνακεφαλαίωσις τοῦ πρώτου βιβλίου.

Β'. Ἀνακεφαλαίωσις τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου βιβλίου.

Γ'. Ἐὰν μία τεραστία αὐτοκρατορία, κατακτηθεῖσα μόνον διὰ τῶν ὀπλων, πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς μία μεγάλη εὐδαιμονία εἴτε ὑπὸ τῶν φρονίμων ἀνθρώπων, εἴτε παρ' ἐκείνων, ποὺ εἶναι εὐτυχεῖς.

Δ'. Τὰ βασίλεια, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη, ὁμοιάζουν μὲ ἔνωσιν κακοποιῶν.

Ε'. Οἱ φυγάδες μονομάχοι, ἡ ἰσχὺς τῶν ὁποίων ἦτο ὁμοία πρὸς ἐκείνην τῶν βασιλέων.

Στ'. Περὶ τῆς κατακτητικῆς μανίας τοῦ Νίνου, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ βασίλειόν του ἐκήρυξε πρῶτος αὐτὸς τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν ὁμόρων λαῶν.

Ζ'. Ἀρὰ γε οἱ θεοὶ βοηθοῦν τὰ βασίλεια, ὅταν ἀκμάζουν καὶ τὰ ἐγκαταλείπουν, ὅταν περιέλθουν εἰς παρακμὴν;

Η'. Ποῖοι εἶναι οἱ θεοί, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ρωμαίων ἐβοήθησαν τὴν πατρίδα των νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν των, ἐνῷ ἐπίστευον, ὅτι ὤφειλον νὰ ἐμπιστευθοῦν τὴν προστασίαν καὶ τὴν προάσπισιν τῶν Ρωμαίων πολιτῶν εἰς ἰδιαιτέρας θεότητας.

Θ'. Ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὀφείλεται ἄρα γε εἰς τὸν Δία, οἱ λάτρεις τοῦ ὁποίου τὸν ἐθεώρουν ὡς τὸν ὑπέρτατον θεόν;

Ι'. Ποίας ἀντιλήψεις εἶχον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἔθεσαν διαφόρους θεοὺς εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου.

ΙΑ'. Οἱ λογικώτεροι Ἐθνικοὶ ἰσχυρίζονται, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν εἶναι παρὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς.

ΙΒ'. Περὶ τῆς γνώμης ἐκείνων, ποὺ ἐπίστευον, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Θεοῦ.

ΙΓ'. Περὶ τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ λογικὰ πλάσματα ἀποτελοῦν μέρος τοῦ Θεοῦ.

ΙΔ'. Οἱ Ἐθνικοὶ ἀποδίδουν χωρὶς λόγον εἰς τὸν Δία τὸ μεγαλεῖον τῶν βασιλείων, διότι ἐὰν ἡ Νίκη εἶναι καὶ αὕτη, καθὼς πιστεύουν μία θεά, θὰ ἦτο ἀρκετὴ διὰ τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν.

ΙΕ'. Ἐὰν οἱ χρηστοὶ ἄνθρωποι ἐπιδοκιμάζουν τὴν ἐπεκτατικὴν μάχην τοῦ ἔθνους των.

ΙΣΤ'. Διὰ ποῖον λόγον οἱ Ρωμαῖοι, οἵτινες ἀφιέρωνον ναοὺς, ἱερὰ καὶ βωμοὺς εἰς τόσας θεότητας, ἀποδίδοντες εἰς ἑκάστην ἐξ αὐτῶν ἰδιότυπον λειτουργίαν, ἠθέλησαν ν' ἀνεγείρουν ἔξω ἀπὸ τὰς πύλας τῆς πόλεως τὸν ναὸν τῆς Γαλήνης.

ΙΖ'. Ἐὰν ἔπρεπε ἡ Νίκη νὰ θεωρῇται ὡς μία θεά, ἐφ' ὅσον ὁ ἱερεὺς κατεῖχεν εἰς τὰς χεῖράς του πᾶσαν ἐξουσίαν.

ΙΗ'. Οἱ πιστεύοντες ὅτι ἡ Τύχη καὶ ἡ Εὐτυχία εἶναι θεότητες ἐπὶ τῇ βάσει ποίων κριτηρίων διακρίνουν τὴν μίαν ἀπὸ τὴν ἄλλην.

ΙΘ'. Περὶ τῆς τύχης τῶν γυναικῶν.

Κ'. Περὶ τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Πίστεως, τὰς ὁποίας οἱ Ἑθνικοὶ ἐλάτρευον μὲ ναοὺς καὶ ἱεροτελεστίας, παραμελοῦντες ἄλλας ἀρετάς, αἱ ὁποῖαι ἔπρεπεν ἐξ ἴσου νὰ ἐκτιμῶνται, ἐὰν χάριν αὐτῶν ἀπεδίδετο εἰς τὰς ἡθικὰς ἀξίας αὐτὰς θεία φύσις.

ΚΑ'. Οἱ Ἑθνικοί, ἀγνοοῦντες τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Εὐδαιμονίας.

ΚΒ'. Ὁ Οὐάρων καυχᾶται διὰ τὸ ὅτι ἐδίδαξε τοὺς Ρωμαίους τὴν ἐπιστήμην νὰ τιμῶν τοὺς θεοὺς.

ΚΓ'. Οἱ Ρωμαῖοι, ποὺ ἐλάτρευον τόσους θεοὺς, ἐπὶ χρόνον μακρὸν δὲν ἀπέδιδον θείας τιμὰς εἰς τὴν θεὰν Εὐδαιμονίαν, ἐνῶ θὰ ἦτο ἀρκετὴ αὕτη καὶ μόνη ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων θεῶν.

ΚΔ'. Διὰ ποίους λόγους οἱ Ἑθνικοὶ δικαιολογοῦν τὴν λατρείαν των πρὸς τὰ θεῖα δῶρα, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνουν ὡς θεοὺς.

ΚΕ'. Πρέπει νὰ λατρεύεται ἕνας καὶ μόνος Θεός, τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα, πάντως ὅμως ἀντιλαμβανόμεθα, ὅτι Οὗτος εἶναι ὁ δωρούμενος εἰς ἡμᾶς τὴν εὐδαιμονίαν.

ΚΣΤ'. Περὶ τῶν σκηνικῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ὡς ἰσχυρίζοντο οἱ θεοί, ἐτέλουν πρὸς τιμὴν των οἱ λάτρες των.

ΚΖ'. Τὰ τρία εἶδη τῶν θεῶν συμφώνως πρὸς τὸν ποντίφηκα Σκαί-βόλαν.

ΚΗ'. Ἐὰν ἡ λατρεία τῶν θεῶν ἐβοήθησε τοὺς Ρωμαίους νὰ ἰδρῦ-σουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὸ κράτος των.

ΚΘ'. Περὶ τοῦ ψευδοῦς οἰωνοῦ διὰ τοῦ ὁποίου φέρεται προαγγελ-θεῖσα ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Λ'. Ποῖα αἰσθήματα πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν Ἑθνικῶν ἔχουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ λάτρες των κατὰ τὴν ἰδικὴν των ὁμολογίαν.

ΛΑ'. Γνώμαι τοῦ Οὐάρωνος ὁ ὁποῖος, μολονότι, κατακρίνει τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ διαγνώσῃ τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν, ἐν τούτοις ἐπίστευεν ὅτι ἔπρεπε νὰ λατρεύωμεν ἕνα καὶ μόνον Θεόν.

ΛΒ'. Χάρης εἰς ποῖον πολιτικὸν συμφέρον οἱ ἀρχηγοὶ τῶν εἰδωλο-λατρικῶν κρατῶν ἠθέλησαν, ὅπως διατηροῦνται ἀπατηλὰ θρησκευτικὰ συν-αἰσθήματα εἰς τοὺς λαοὺς, τοὺς ὁποίους ἐξουσίαζον.

ΛΓ'. Ἡ διάρκεια ὅλων τῶν δυναστῶν καὶ ὅλων τῶν βασιλείων καθορίζεται ἀπὸ τὴν σοφίαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ.

ΛΔ'. Περὶ τοῦ βασιλείου τῶν Ἰουδαίων, τὸ ὁποῖον καθιδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ διετηρήθη μέχρι τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἰουδαῖοι παρέμενον σταθεροὶ εἰς τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν.

BIBLION ΠΕΜΠΤΟΝ

Α'. Τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας δὲν ὀφείλετο εἰς τυχαίαν τινὰ αἰτίαν οὔτε ἐξηγητήν ἐκ τῆς θέσεως τῶν ἀστέρων.

Β'. Περὶ τῆς ὁμοιότητος καὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑγείας μεταξὺ δύο διδύμων.

Γ'. Περὶ τοῦ ἐπιχειρήματος, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν τροχὸν τοῦ κεραμέως, τὸ ὁποῖον ὁ Νιγίδιος διετύπωσεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν διδύμων.

Δ'. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν ἡθῶν καὶ τῶν πράξεων δύο διδύμων, τοῦ Ἡσαῦ καὶ τοῦ Ἰακώβ.

Ε'. Μὲ ποῖον τρόπον δύναται ν' ἀποδείξῃ τις, ὅτι οἱ ἀστρολόγοι ἐπαγγέλλονται μίαν ἀπατηλὴν ἐπιστήμην.

ΣΤ'. Περὶ διδύμων διαφόρου φύλου.

Ζ'. Περὶ τοῦ ἄστρου τῆς ἡμέρας, κατὰ τὴν ὁποίαν πρέπει κανεῖς νὰ νυμφεύεται, νὰ φυτεύῃ δένδρα ἢ νὰ σπεύρῃ εἰς τοὺς ἀγρούς.

Η'. Περὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι δὲν καλοῦν εἰμαρμένην τὴν θέσιν τῶν ἄστρων, ἀλλὰ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν αἰτιῶν, ἣ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ.

Θ'. Περὶ τῆς προγνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Κικέρωνος.

Ι'. Ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως ἀσκεῖ ἐπίδρασιν κάποιος ἐξαναγκαστικὸς παράγων.

ΙΑ'. Τὰ πάντα κυβερνῶνται ὑπὸ τῶν νόμων τῆς παγκοσμίου Προνοίας τοῦ Θεοῦ.

ΙΒ'. Χάρις εἰς ποῖα ἦθη οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ὑπῆρξαν ἄξιοι, ὅπως ὁ ἀληθινὸς Θεός, τὸν ὁποῖον δὲν ἐλάτρευον, ἐπεκτείνῃ τὴν αὐτοκρατορίαν των.

ΙΓ'. Ἡ φιλοδοξία, μολονότι εἶναι ἐλάττωμα, θεωρεῖται ὡς ἀρετὴ διότι δι' αὐτῆς χαλινοῦνται μεγαλύτερα ἐλαττώματα.

ΙΔ'. Πρέπει νὰ περιορίζωμεν τὸν πόθον πρὸς τοὺς ἐπαίνους, διότι ὀλόκληρος ἡ δόξα τῶν δικαίων εὐρίσκεται εἰς τὸν Θεόν.

ΙΕ'. Περὶ τῆς προσκαίρου ἀμοιβῆς, τῆς δοθείσης ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τοὺς Ρωμαίους διὰ τὰ χρηστὰ ἦθη των.

ΙΣΤ'. Περὶ τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀγίων πολιτῶν τῆς αἰωνίας πόλεως, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ὠφέλιμα τὰ παραδείγματα τῶν ἀρετῶν τῶν Ρωμαίων.

ΙΖ'. Διὰ τὴν ἀπόκτησιν ποίων ἀγαθῶν διεξῆγον πολέμους οἱ Ρωμαῖοι, καὶ ποῖα ὠφελήματα παρέσχον εἰς τοὺς λαούς, τοὺς ὁποίους ἐνίκησαν.

ΙΗ'. Πόσον πρέπει ν' ἀπέχουν οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τοῦ νὰ καυχῶνται, ἐὰν ἔπραξαν κάτι διὰ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν αἰωνίαν πατρίδα, ἀφοῦ οἱ Ρωμαῖοι προέβησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τόσων μεγάλων ἔργων διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν καὶ τὸ γῆϊνον Κράτος των.

ΙΘ'. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τοῦ πάθους τῆς δόξης καὶ τοῦ πάθους τῆς κυριαρχίας.

Κ'. Ἐὰν αἱ ἀρεταὶ ἐπεδίωκον ὡς σκοπὸν τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο θὰ ἦτο τόσον ἐπονείδιστον, ὅσον ἐὰν ἐπεδίωκον τὰς σωματικὰς ἡδονάς.

ΚΑ'. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία διετέθη ὑπὸ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχεται πᾶσα ἐξουσία καὶ διὰ τῆς Προνοίας τοῦ ὁποίου κυβερνᾶται τὸ Σύνπαν.

✓ KB'. Ἡ διάρκεια τῶν πολέμων καὶ τ' ἀποτελέσματά των ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ.

ΚΓ'. Περὶ τοῦ πολέμου κατὰ τὸν ὅποιον ὁ βασιλεὺς τῶν Γότθων Ραδαγάϊσας ἡττήθη μετὰ τῶν τεραστίων ὀρδῶν αὐτοῦ εἰς μίαν μόνην ἡμέραν.

ΚΔ'. Ποία ἡ εὐδαιμονία τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων καὶ πόσον εἶναι ἀληθινή.

✓ ΚΕ'. Περὶ τῆς εὐτυχίας, πὺ ἐπιδαψίλευσεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, χριστιανὸν αὐτοκράτορα.

ΚΣΤ'. Περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας τοῦ Αὐτοκράτορος Θεοδοσίου.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 1, Σημ. στίχ. 14: ἀντὶ χειροτονηθέντος ἐπισκόπου γρ. χ ε ι ρ ο-
τ ο ν η θ έ ν τ α ἐ π ί σ κ ο π ο ν.

Σελ. 17, στίχ. 34: ἀντὶ ἐξασφαλίσαντα γρ. ἐ ξ α σ φ α λ ί σ α ν τ ε ς.

Σελ. 41, Σημ. α', στίχ. 8: Μετὰ τὴν λέξιν «Κατόπιν» πρόσθετες τὸ ὄνομα
Κ ά τ ω ν.

Σελ. 64, Σημ. β', στίχ. 3 ἀντὶ ἐκπροσποιήθησαν γρ. ἐ π ρ ο σ π ο ι ή-
θ η σ α ν.

Σελ. 65, στίχ. 21, ἀντὶ ἐπαιτοῦνται γρ. ἐ π α ι ν ο ὦ ν τ α ι.

Σελ. 81, Σημ. στίχ. 2 ἀντὶ πατρία γρ. φ ρ α τ ρ ί α.

Σελ. 83, στίχ. 8 ἀντὶ πατριῶν γρ. φ ρ α τ ρ ι ῶ ν.

Σελ. 91, Σημ. β', στίχ. 3: ἀντὶ τοπογραφίας γρ. τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α ς.

Σελ. 92 ἀντὶ haeres es asse γρ. ex asse.

Σελ. 95, Κεφάλ. ΙΘ' στίχ. 8: ἀντὶ τὰ ἦθη τῶν μεγάλων. γρ. τ ᾶ ἦ θ η
τ ῶ ν π ρ ο γ ό ν ω ν.

Σελ. 105, στίχ. 25: ἀντὶ ἡ Δημοκρατία θὰ ἐχώνετο γρ. ἡ Δ η μ ο κ ρ α-
τ ί α θ ᾶ ἐ χ ά ν ε τ ο.

Σελ. 272, Σημ. στίχ. 3 ἀντὶ larghezza γρ. larghezza καὶ ἀντὶ bontade,
bontate.

Σελ. 274, Σημ. στίχ. 7 ἀντὶ ποθ' ὑμῶν γρ. πόθ' ὑμῖν.

Σελ. 276, Σημ. στίχ. 15 ἀντὶ Saua γρ. Sauce καὶ ἀντὶ Sault, Saulce.

Σελ. 316, Κεφάλ. ΚΑ' στίχ. 20 ἀντὶ ὑπὸ τῶν ὁποίων γρ. ο ἱ ὁ π ο ῖ ο ι.